

छान्दोग्योपनिषत् ।

परमहंसपरिव्राजकाचार्य-श्रीमत्पूज्यपाद-शङ्कराचार्यकृत-
भाष्य सहिता आनन्दगिरिकृतटीकयालङ्कृताच

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृता ।

THE

CHANDOGYA UPANISHAD

OF

THE SAMAVEDA

WITH THE COMMENTARY

OF

SANKARA CHARYA

AND

THE GLOSS OF ANANDA GIRI.

EDITED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE SUCHAROO PRESS.

1873.

छान्दोग्योपनिषत् सूचीपत्रम् ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

खण्ड पृष्ठावर्वाध पृष्ठापर्यन्त

ॐकारस्य रसतमत्वाप्रिसृष्टद्वियुष्णानासक्तिः	१	८	२४
प्राणदृष्ट्या ॐकारोपासनं	२	२५	३८
आदित्यदृष्ट्या प्राणादिदृष्ट्या च उक्तीथ- स्वरुपासनं	} ३	३८	४८
स्वरशब्दितमोङ्कारोपासनं			
वागादीन् मुख्यप्राणञ्च रश्मीन् आ- दित्यञ्च उक्तीथदृष्ट्या अभेदोपास- ननिन्दापूर्वकं तयोः पुनर्भेदोपासनं	} ५।६।७	५४	६८
शिलकदाल्भ्यजैवलिस्वादाः			
दुर्भिक्षकाले उपस्तोदेशान्तरगमनं हृस्तिपालोच्छिष्टभोजनादिप्रस्तावपू- र्व्वकाराजदर्शनादिऋत्विक् संवादः	} १०	८०	८५
राजोपस्तिस्वादापूर्व्वकमालिञ्जप्रस्तावेन देवताज्ञानं			
कुङ्कुरैरुक्तीथोपासनोपदेशः	१२	९०	९४
भक्ष्यवयवोपासनं	१३	९५	९७

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

साधुदृष्ट्या समस्तसामोपासना	१	९९	१०१
लोकदृष्ट्या हिङ्गारः प्रस्तावः उक्तीथः प्रति- हारः निधनमिति पञ्चविधसामोपासना	} २	१०२	१०५
दृष्टिदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना			
अब्ददृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	४	१०७	१०७
ऋतुदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	५	१०८	१०८
पशुदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	६	१०९	१०९
प्राणादिदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	७	११०	१११
वाग्दृष्ट्या हिङ्गारः प्रस्तावः आदिः उक्तीथः प्रतिहारः उपद्रवः निधन- मिति सप्तविधसामोपासना	} ...	१११	११२

आदित्यदृष्ट्या सप्तविधसामोपासनं	८	११२	११७
आदित्य जयेन सप्तविधसामोपासनं	१०	११७	१२०
प्राक्षेपु गायत्रसामोपासनं	११	१२१	१२२
प्राक्षेपु रथन्तरसामोपासनं ..	१२	१२२	१२३
मिथुने वामदेव्यसामोपासनं ..	१३	१२४	१२५
दृहदादित्ये पञ्चविधसामोपासनं ..	१४	१२५	१२५
पर्जन्ये वैरुष्यसामोपासनं ...	१५	१२६	१२६
ऋतुषु वैराजसामोपासनं ...	१६	१२६	१२७
पृथिव्यादिदृष्ट्या सामोपासनं ...	१७	१२७	१२७
पशुदृष्ट्या सामोपासनं ...	१८	१२८	१२८
सामोपासनं ...	१९	१२८	१२९
देवतादृष्ट्या सामोपासनं ..	२०	१२९	१३०
त्वयीविद्यादिदृष्ट्या सामोपासनं	२१	१३०	१३२
विनर्दिगुणविशिष्टसामोपासनं ...	२२	१३२	१३५
धर्मस्त्राभ्येन ओङ्कारोपासनं ...	२३	१३६	१५१
ओङ्कारप्रसङ्गेन सामहोमेन्द्रोपासनं	२४	१५३	१५७
अज्ञातसामहोमेन्द्रोपासनस्य कर्मानिषेधः	२५	१५७	१५७

अथ तृतीयोऽध्यायः

आदित्यादौ मध्वादिदृष्टिः	१	१५८	१६२
दक्षिणदिक्स्वरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ..	२	१६२	१६३
पूर्वदिक्स्वरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ...	३	१६३	१६४
उत्तरदिक्स्वरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ...	४	१६४	१६५
ऊर्ध्वदिक्स्वरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः	५	१६५	१६६
प्रथमाहृतं यद्रोहितादिरूपं वस्तुप- जीवनभूतं यस्योपासनं	६	१६६	१६८
द्वितीयाहृतं रुद्रोपजीवनभूतं यत्तदुपासनं ...	७	१६९	१७०
तृतीयाहृतमादित्योपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	८	१७०	१७०
चतुर्थाहृतं मरुतोपजीवनभूतं यत्तदुपासनं ...	९	१७०	१७१
पञ्चाहृतं साध्योपजीवनभूतं यत्तदुपासनं ...	१०	१७१	१७२
भोगक्षये आत्मनि संहृतं सर्वमित्युपासनं ...	११	१७६	१७९
गायत्रा ब्रह्मोपासनं	१२	१८१	१८७

द्वारपालादिगौणोपासनं हृदिसुख्य-	}	१३	१८८	
ब्रह्मोपासनं				
सर्वदृष्ट्या ब्रह्मोपासनं मनोमयत्वा-		१४	२००	२०९
द्वारोपेण शाण्डिल्यविद्या च ...				
पुत्रदीर्घायुद्वफला विराट्कोशोपासना		१५	२१०	२१४
आत्मनो दीर्घायुद्वफला आत्मयज्ञोपासना ..		१६	२१४	२१९
आत्मयज्ञोपासना आङ्गिरसेन देव-				
कौपुत्रायोक्ता अक्षयादिफला ...		१७	२१९	२२४
मनआदिदृष्ट्या अध्यात्माधिदैविक-				
ब्रह्मापासना		१८	२२५	२२८
आदित्याण्डदृष्ट्या अध्यात्माधिदैविक-				
ब्रह्मोपासना		१९	२२८	२३३

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

जानश्रुतेर्हंसोक्त्वा रैकनिकटे जतृप्रेरणं ...	१	२३३	२४०
रैक्ताय जानश्रुतेर्धनादिदानं	२	२४०	२४४
ब्रह्मचारिणे अन्नदानरूपा सर्वोपल-			
ब्धिफला संवर्गविद्या	३	२४५	२५२
सत्यकामेन ब्रह्मचर्यायं गौतमस्य गोचारणं	४	२५२	२५६
वलीवर्दस्य सत्यकामाय ब्रह्मण एकपादोक्तिः .	५	२५७	२५८
अग्नेः सत्यकामाय ब्रह्मणो द्वितीयपादोक्तिः	६	२५८	२६०
हंसस्य सत्यकामाय तृतीयपादोक्तिः ...	७	२६०	२६१
मङ्गोः सत्यकामाय चतुर्थपादोक्तिः ...	८	२६१	२६२
सत्यकामस्य गुरुकुले पुनर्गमनं ...	९	२६३	२६४
उपकोशलस्य आत्मविद्या ...	१०	२६४	२७०
गार्हपत्याग्निविद्या	११	२७१	२७२
अन्वाह्यार्थपचनाग्निविद्या	१२	२७३	२७३
आहवनीयाग्निविद्या	१३	२७४	२७४
अग्नीनामुपकोशलप्रतिवचनं	१४	२७५	२७७
अक्षिपुरुषोपासना	१५	२७७	२८२

यज्ञे अध्यास्य उपासना ..	१६	२८४	२८७
व्य. हृत्युपासना ..	१७	२८८	२९३

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

ज्येष्ठश्रेष्ठगणोपासना इन्द्रियाणां विवादश्च	१	२९४	३०२
प्राणस्थान्नवासकल्पोपासनं	२	३०५	३१४
पञ्चाग्निविद्यार्थं श्वेतकेतुप्रवाहणसंवादः ...	३	३१५	३२१
लोकरूपपाग्निविद्या	४	३२४	३२५
पर्जन्यरूपपाग्निविद्या	५	३२५	३२६
पृथिवीरूपपाग्निविद्या	६	३२७	३२७
पुरुषरूपपाग्निविद्या	७	३२८	३२८
योषिद्रूपपाग्निविद्या	८	३२९	३२९
पुनर्घटीयन्त्रवदम्नौ सम्पद्यते	९	३३०	३३२
आत्मविद्ययोत्तरमार्गः कर्माणां टक्षिणमार्गः ..	१०	३३३	३३२
औपमन्यवादिभिः पञ्चभिरुद्दालकेन सहितैः केकयस्य संवादः क आत्मा किं ब्रह्मेति ..	११	३३२	३३२
औपमन्यवकैकेयराजसंवादः ..	१२	३३७	३३८
सत्ययज्ञकैकेयराजसंवादः ...	१३	३३८	३७०
इन्द्रद्युम्नकैकेयराजसंवादः ...	१४	३७०	३७१
जनककैकेयसंवादः ...	१५	३७१	३७२
बुडिलककैकेयसंवादः ...	१६	३७२	३७२
उद्दालककैकेयसंवादः ...	१७	३७३	३७३
सर्वैः सह कैकेयसंवादः ..	१८	३७३	३७६
आहुत्युपासना तेभ्यः प्राणाय स्वाहेति	१९	३७६	३७७
व्यानाय स्वाहेति	२०	३७७	३७७
अपानाय स्वाहेति	२१	३७७	३७८
समानाय स्वाहेति	२२	३७८	३७८
उदानाय स्वाहेति	२३	३७८	३७९
एवंविदोऽग्निहोवफलं	२४	३७९	३८१

षष्ठाध्यायः ।

श्वेतकेतुसुपदिशत्यारुणिः ...	१	३८२	३८७
प्रपञ्चस्य कारणात्मना सत्त्वे सृष्टिश्च ..	२	३८७	४०२
भूतसूक्ष्मात् प्रपञ्चसृष्टिक्रमः	३	४०४	४१२
एकविंशतेन सर्वविज्ञानं	४	४१२	४१९

अन्नाद्यशितं त्रेधा भवति	५	४१८	४२२
भक्ष्यमाणस्याणीयभागो मनश्चादिर्भवति .	६	४२३	४२४
शोडशकलपुरुषोपदेशः	७	४२४	४२८
सुषुम्निकालोपदेशः	८	४२८	४४३
यथायतनं पुनस्तथा सुषुम्नादुत्तिष्ठति ...	९	४४४	४४६
नदीदृष्टान्ते नोपदेशः	१०	४४७	४४८
दृक्षफलदृष्टान्ते नोपासना	११	४४८	४५१
वटफलदृष्टान्ते नोपासना	१२	४५१	४५३
लवणदृष्टान्ते नोपासना	१३	४५३	४५६
गन्धारदेशादागतपुरुषदृष्टान्ते नोपासना	१४	४५६	४६५
सुमर्षुपुरुषदृष्टान्ते नोपासना	१५	४६५	४६५
चौरपरशुमहणदृष्टान्ते नोपासना	१६	४६५	४६८

सप्तमाध्यायः ।

नारदाय सनत्कुमारोपदेशः	१	४७३	४८०
वाक् नाम्नो भूयसीति	२	४८०	४८२
सनो वाचो भूय इति	३	४८२	४८३
सङ्कल्पो मनसो भूयानिति ...	४	४८४	४८८
चित्तं सङ्कल्पाद्भूय इति	५	४८८	४९०
ध्यानं चित्ताद्भूय इति	६	४९०	४९२
विज्ञानं ध्यानाद्भूय इति	७	४९३	४९४
बलं विज्ञानाद्भूय इति	८	४९४	४९४
अन्नं बलाद्भूय इति	९	४९६	४९७
अपोऽन्नाद्भूय इति	१०	४९८	४९९
तेजोऽङ्गो भूय इति	११	४९९	५००
आकाशस्तेजसो भूयानिति	१२	५०१	५०२
स्मरणमाकाशाद्भूय इति	१३	५०२	५०३
आशा स्मरणाद्भूयसीति	१४	५०४	५०४
प्राण आशाया भूयानिति	१५	५०५	५१०
सत्यज्ञानोपदेशः	१६	५१०	५११
विज्ञानोपदेशः	१७	५११	५१३
मतिज्ञानोपदेशः	१८	५१४	५१४
अज्ञानोपदेशः	१९	५१४	५१४
निष्ठाज्ञानोपदेशः	२०	५१४	५१४

खण्ड पृष्ठावधि पृष्ठापर्यन्त

कतिज्ञानोपदेशः	२१	५१५	५१५
सुखज्ञानोपदेशः	२२	५१५	५१५
भूमाज्ञानोपदेशः	२३	५१६	५१६
स्वस्मिन् प्रतिष्ठितत्वोपदेशः	२४	५१७	५२१
सर्वत्र स एवेत्युपदेशः	२५	५२१	५२४
एवंविदः फलोपदेशः	२६	५२४	५२७

अथाष्टमाध्यायः ।

दहरपुण्डरीके ब्रह्मोपासनं	१	५२८	५४०
दहरब्रह्मोपासनफलं	२	५४१	२४२
असत्यापिहितसत्योपासनं नामाक्षरोपा-)	३	५४३	५४८
तद्वृत्तातीपासना	४	५५०	५५३
यज्ञादौ ब्रह्मचर्यादृष्टिः	५	५५४	५६२
हृदयनाडीसूर्यरश्मिपथोपासना ...	६	५६३	४७०
इन्द्रविरोचनयोः प्रजापतिसकाशगमनं	७	५७१	५७५
इन्द्रविरोचनयोरुदशरावे आत्मदर्शनं	८	५७६	५८५
इन्द्रस्य पुनरागमनं	९	५८६	५९०
इन्द्राय सप्तपुरुषोपदेशः	१०	५९१	५९४
सुप्तपुरुषोपदेशः	११	५९५	५९७
सर्तृशरीराद्युपदेशः	१२	५९७	६२१
स्यामाद्युपदेशः	१३	६२२	६२२
कारणत्वेनाकाशाख्यब्रह्मोपदेशः	१४	६२३	६२५
परम्परागतब्रह्मोपदेशः	१५	६२५	६२८

ॐ परमात्मने नमः ।

छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम् ॥

ॐमित्येतदक्षरमित्याद्यष्टाध्यायी छान्दोग्योपनिषत् ।
तस्याः सङ्क्षेपतोऽर्थजिज्ञासुभ्य ऋजुविवरणमल्पग्रन्थमिद-
मारभ्यते ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ओं ॥ नमो जन्मादिसम्बन्धवश्वविध्वंसहेतवे ।

हृरये परमानन्दवपुषे परमात्मने ॥ १ ॥

नमस्त्यन्तसन्दोहसरसीरुहभानवे ।

गुरवे परपक्षौषध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥

छन्दोगानामुपनिषद्भेदं व्यचिख्यास्तुर्भगवान् भाष्यकारश्चिकीर्षित-
ग्रन्थपरिसमाप्तिप्रचयपरिपन्थिदुरितनिवर्हणसिद्ध्यर्थमोङ्कारोच्चारलक्षणं
सङ्गलाचरणं सम्पादयन् व्याख्येयस्वरूपं दर्शयति । ओमित्येतदिति ॥
व्याख्यानं सप्रयोजकं प्रतिजानीते । तस्या इति ॥ ननु शारीरके
भूयःस्तु प्रदेशेषु विस्तरेण व्याख्यातत्वादसुष्य भाष्यं किमिति सम्प्रत्या-
रभ्यतेऽवाह । सङ्क्षेपत इति ॥ विस्तरेण व्याख्यातत्वेऽपि सङ्ग्रहतो
व्याख्यानमस्याः सम्प्रणीयते विस्तृतस्य सङ्क्षिप्य ग्रहणे सुग्रहत्वादि-
त्यर्थः ॥ किञ्च ॥ न चेयं यथा पाठक्रमं व्याख्याता । प्रकृते तु पाठ-
क्रममनतिक्रम्य व्याख्यायते तद्युक्तमिदं भाष्यमित्याह । ऋजुविवरण-
मिति ॥ ऋजु पाठक्रमानुसारि विवरणमर्थस्तुटीकरणं प्रकृतोपनिषदो
यस्मिन् भाष्ये तत्तथेति यावत् ॥ अथ पाठक्रममाश्रित्यापि द्राविड
- गणीतं तन् स्मिन्नेत्याशङ्क्याह । अल्पग्रन्थमिति ॥ तथापि

तत्र सम्बन्धः । समस्तं कर्माधिगतं प्राणान्यादिदेव-
ताविज्ञानसहितमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्रतिपत्तिकारणम् ।
केवलं च धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकप्रतिपत्तिकारणम् ।
स्वभावप्रवृत्तानां च मार्गद्वयपरिभ्रष्टानां
कष्टाऽधोगतिरुक्ता

विशिष्टाधिकार्यभावे कथमिदमारभ्यते । तत्राह । अर्थजिज्ञासुभ्य
इति ॥ ये हि सुसुक्ष्मोऽस्याविवक्षितमर्थं जिज्ञासन्ते तेभ्यो भाष्यमिदं
प्रस्तूयते । तथा च विशिष्टाधिकारिसम्भवे तदारम्भः सम्भवति ।
तस्य च प्रकृतोपनिषदर्थपरिज्ञानमवान्तरफलं तद्वारा कैवल्यं परमं फल-
मिति भावः ॥

ननु कर्माविधिषेपत्वादुपनिषदस्तद्वाख्यानेनैव कृतव्याख्यान-
त्वात् पिष्टपिष्टप्रसङ्गात् कृतं तद्वाध्येत्येत्याशङ्क्य शेषशेषित्वे प्रमाणा-
भावान्नैवमित्यभिप्रेत्य पूर्वोक्तं रकारणयोर्नियतपूर्वपरभावप्रयुक्तं सम्ब-
न्धं प्रतिजानीते । तत्रेति ॥ तस्या व्याख्येयत्वेन प्रस्तुताया उपनिषदः
कर्माकारण्येन सह सम्बन्धोऽभिधीयत इत्यर्थः । कोऽसावित्यपेक्षया
तदभिधित्वया कर्माकारण्यार्थमनुवदति । समस्तमिति ॥ विहितं प्रति-
षिद्धञ्च कर्म पूर्वस्मिन् कारुणे प्रतिपन्नमित्यर्थः ॥ तत्र हि विहितं
ससृञ्चितमसृञ्चितञ्चेति द्विविधमङ्गीकृत्य ससृञ्चितस्य फलमनुवदति ।
प्राणान्यादीति ॥ प्राणाश्चाग्निश्चेत्याद्याधिदेवता तद्विज्ञानं तदुपासनं
तेन ससृञ्चितमग्निहोत्रादि कर्म अर्चिराद्युपलक्षितेन देवयानेन यथा
कार्यब्रह्मप्राप्तौ कारणं न तु ब्रह्मप्राप्तौ तस्य गन्तव्यत्वाभावात् कार्य-
स्यैव गन्तव्यताया वादर्थ्यधिकरणे राद्धान्तितत्वात् । तस्मान्न ससृञ्चितं
विहितं कर्म परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः ॥ तस्यैवाससृञ्चितस्य फलमाह ।
केवलञ्चेति ॥ विहितस्य गतिसुक्ता प्रतिषिद्धस्य गतिमाह । स्वभावेति ।
स्वभावेन शास्त्रापेक्षामन्तरेण प्रकृतिवशादेव प्रवृत्ता यथेष्टेष्वेष्टारसि-
कास्तेषां कर्माज्ञानाभावाद् देवयाने पितृयागे च पथ्यनधिकृतानामधो-
गतिस्त्रिर्यगवस्था शुद्धजन्तुलक्षणा अगुनराशुक्तिर्दुर्लभा ॥

न चोभयोरपि मार्गयोरन्यतरस्मिन्नपि मार्गे आत्यन्तिकी पुरुषार्थसिद्धिरित्यतः कर्मनिरपेक्षमद्वैतात्मविज्ञानं संसारगतित्वयहेत्वमदेन वक्तव्यमित्युपनिषदारभ्यते ।

न चाद्वैतात्मविज्ञानादन्यत्वात्यन्तिकी निःश्रेयसप्राप्तिः ।

वाक्येनान्यतरस्मिन्नेवाधिकृतानां परमपुरुषार्थः सिद्ध्यति । शुक्लकण्ठे गतो ह्येते जगतः शाश्वते मते इति स्मृत्या तयोर्नित्यफलत्वप्रतिपत्तेरत आह । न चोभयोरित्यादिना ॥ ननु मार्गद्वयभ्रष्टानां पुरुषार्थाभावेऽपि द्वयोः पथोरन्यतरस्मिन् वा भविष्यतीति चेत् तत्र न तावदेवयानपथि निमित्ते निरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः ॥ इमं मानवमावर्त्तन्नावर्त्तते, तेपमिह न पुनरावृत्तिरित्यप्रेममिहेति विशेषणात् एकया यात्यनावृत्तिमिति, स्मृतावनावृत्तेरेतत्कल्पविषयत्वात् कल्पान्तरेऽप्यनावृत्तावपि विशेषणानर्थक्यात् । नापि पितृयाणपथि निरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः । एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तते । अन्यथा वर्त्तते पुनरिति चन्द्रस्थलस्खलनावगमत् । तस्मान्न कर्मवशादात्यन्तिकपुरुषार्थप्राप्तिरित्यर्थः ॥ एवमनूद्य कर्मफलं फलितं स्वस्वमाह । इत्यत इति ॥ उक्तरीत्या कर्म यतो न निरतिशयपुरुषार्थहेतुरतः साधनात् कर्मण्यस्तत्फलाच्च विरक्तस्य निरतिशयपुरुषार्थं काङ्क्षतस्तत्साधनं कैवल्यमात्मज्ञानं संसारान्तर्गतपूजोक्तगतित्वयहेतुकर्म-तद्भेदुनिराकरणेन वक्तव्यमित्यभिप्रायेणोपनिषदारभ्यते । न हि कर्मानुष्ठानात् पुनर्यो निरतिशयो लभ्यते । तस्य तत् यद्येहेत्यादौ क्षयिष्णुफलत्वश्रुतेः । तथा चेश्वरार्पणबुद्ध्याऽबुद्धितशु त्कर्मवशादुपजातशुद्धवद्देविरक्तस्य सुसुप्तोर्भोजसाधनज्ञानार्थोऽयमुपनिषदारम्भ इति हेतुहेतुसद्भावः स्वस्व इत्यर्थः ॥

ननु मोक्षार्थी न प्रवर्त्तते तत्र काव्यनिधिद्वयोः । नित्यनैमित्तिके कृत्यात् प्रत्यवायजिहोर्धयेति वृद्धैरुक्तत्वात् काव्यनिपिङ्गे वर्जनीये, नित्यनैमित्तिके च कृत्वा व्यवस्थितस्य सुसुप्तोर्वर्त्तमानदेहपाते पुनर्देहान्तरग्रहे हेत्वभावाद्नायाससिद्धा ज्ञानादनेऽपि सुक्तिरिति कथं तादर्थ्येनोपनिषदारभ्यते तत्राह । न चेति ॥ न हि त्वदुपेक्षितो मोक्षो-

वक्ष्यति हि । अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानसो क्षत्र्य-
लोका भवन्ति, विपर्यये च स स्वराट् भवतीति ॥

तथा द्वैतविषयानृताभिसन्धस्य बन्धनं तस्कारस्येव
तप्तपरशुग्रहणे बन्धदाहभावः संसारदुःखप्राप्तिश्चेत्युक्त्वा

पायो विना प्रमाणम् कल्पते । न च पौरुषेयं वाक्यं मूलप्रमाणमन्तरेण
प्रमाणम् । न चात्र श्रुतिस्मृती प्रत्यक्षादि वा मूलमालोच्यते । सम्भवति च
यथा वर्णितरचितस्यापि कर्मशेषवशाद्देहान्तरं न चैकभक्तिकः कर्माशयः ।
तद्य इह रमणीयचरणास्ततः शेषेणेत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात्तस्मा-
दात्मज्ञानादेव सुक्तिरिति भावः । अद्वैतात्मज्ञानविधुराणां भेद-
ज्ञानभाजां कर्मानुष्ठानिनां क्षत्र्यफलशालित्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति ।
वक्ष्यति हीति ॥ अद्वैतात्मोपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । ये पुनरनुपा-
सितपुरवस्तुपदेशयून्या यथामति यथोक्तादद्वैतादन्यथा द्वैतमेव
तत्त्वं विदन्ति ते परतन्त्राः सन्तो रागादिना कर्मानुतिष्ठन्तो विनाशि-
फलशालिनः स्युरिति श्रुत्यर्थः ॥ अद्वैतात्मज्ञानादात्मनिकपुरुषार्थसिद्धि-
रित्यत्रापि वाक्यशेषमनुकूलयति । विपर्यये चेति ॥ चकारात् क्रि-
यापदमनुकूल्यते । स हि विद्वान्विद्यया निरस्ताऽविद्यादिमलः स्वप-
रिज्ञानात् स्वयमेव परात्मा भवति । भेदप्रतिपत्तिहेतोरुच्छिन्नत्व-
दित्यर्थः ॥

कर्माणां पुरुषार्थो निरतिशयो न सिद्ध्यति । अद्वैतनिष्ठानानु-
कर्मव्यजतां पुमर्थः सैत्यतीत्यत्र वाक्यशेषस्य लिङ्गं दर्शयति । तथे-
त्यादिना ॥ द्वैतमेव विषयस्तन्निन्वाचारस्मरणमिति श्रुतेरन्तेऽभिसन्धा
यस्यभिसन्धा सत्यत्वाभिमानस्तस्य बन्धनं परमानन्दस्याविर्भावरा-
हित्यम्, संसारात्मकस्य दुःखस्य प्राप्तिश्च । यथा वस्तुतस्तस्कारस्य नाहं
तस्कारोऽस्मीति मित्यैवाभिसन्धानस्य परिशोधनार्थं तप्तपरशोर्ग्रहणे
दाहो बन्धनं दुःखप्राप्तिश्च प्रतीयते । तथैव द्वैताभिनिवेशवतोऽपीति
प्रथमसुक्ता वस्तुतोऽतस्कारस्य परैरारोपिततस्कारत्वस्य परिशुद्धया
तप्तपरशुग्रहणे दाहाद्यभाववद्द्वैताभावोपलक्षिते प्रत्यगत्मानि परमार्थ-

द्वैतात्मसत्याभिसन्धस्यातस्कारस्येव तत्परशुग्रहणे बन्ध-
दाहाभावः संसारदुःखनिवृत्तिश्चेति । अतएव न कर्मसह-
भायद्वैतात्मदर्शनम् ॥

क्रियाकारकफलभेदोपमर्देन सदेकमेवाद्वितीयमात्मै-
वेदं सर्वमित्येवमादिवाक्यजनितस्य बाधकप्रत्ययानुप-
पत्तेः । कर्मविधिप्रत्यय इति चेत् । न । कर्तृभोक्तृस्वभाव-
विज्ञानवतस्तज्जनितकर्म्मफले रागहेषादिदोषवतश्च कर्म्म-
विधानात् । अधिगतसकलवेदार्थस्य कर्म्मविधानाद्द्वैत-

सत्येऽभिमानवतो द्वैताच्च व्यावृत्तचित्तस्थानर्थध्वंसो निरतिशयानन्दा-
विर्भावश्चेति । यथोक्तार्थानुरोधेनाग्रे श्रुतिर्विच्छतीति योजना । केवल-
मात्मज्ञानं कैवल्यहेतुस्तत्सिद्धार्थसुपनिषदारम्भ इति स्वप्नोद्देशितः ।
स्वयूथ्यास्तु कर्मसमुच्चितमात्मज्ञानं मोक्षसाधनं तादर्थ्येनोपनिषदारम्भ
इत्याहुः । तां प्रत्याह । अत एवेति ॥ यत्कृतकं तदन्वित्यमिति
व्याप्तप्रगुटहीतया तद्यथेहेत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्थानित्यत्वावगमाद्ब्रह्म-
विदाप्नोति परमित्यादिश्रुत्या च ज्ञानफलस्य नित्यत्वसिद्धेर्ज्ञानकर्मणो-
विरुद्धफलत्वाध्यवसायाद्द्वैतस्यात्मानो दर्शनं नैव कर्मणा सह भावि
भवितुमुत्सहते । न हि विरुद्धयोस्तमःप्रकाशयोः समुच्चयः सङ्गच्छते ।
तन्न समुच्चितज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारम्भ इत्यर्थः ॥

किञ्चाद्वैतात्मज्ञानं स्वसाध्यसिद्धार्थं कर्म्मपेक्षते, स्वबाधकविधू-
ननार्थं, वा नाद्यः तस्यासाध्यफलत्वादिति मन्वानो द्वितीयं प्रत्याह ।
क्रियेति ॥ वाक्यजनितस्याद्वैतात्मज्ञानस्येति शेषः । तस्य बाधका-
भावेन तत्परिहाराय सहकार्यपेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥ बाधकप्रत्ययाभाव-
स्यासिद्धिमाशङ्कते । कर्मेति ॥ तद्विषयो विधिप्रत्ययो यजेतेत्यादि
विधिजनितः कर्त्तव्यतावबोधः । स चात्मनि कर्त्तृत्वादिकमाकाङ्क्षन्न-
कर्त्तृत्वात्मात्मज्ञानस्य बाधको भवतीत्यर्थः । कस्यायं कर्मविधिरक्षस्य विदुषो
वेति विकल्पप्राद्यं प्रत्याह । नेत्यादिना ॥ कर्त्तृत्वाकारं प्रमाणनिर-

ज्ञानवतोऽपि कर्माति चेत् । न । कर्माधिकृतविषयस्य
कर्तृभोक्तादिज्ञानस्य स्वाभाविकस्य सदेकमेवाद्वितीय-
मात्मैवेदं सर्वमित्यनेनोपमर्हितत्वात् । तस्मादविद्यादि-
दोषवत् एव कर्माणि विधीयन्ते । नाद्वैतज्ञानवतः ।
अत एव हि वक्ष्यति । सर्वे एते पुण्यलोक भवन्ति । ब्रह्म-

पेक्षप्रकृतिप्रसूतं मिथ्याज्ञानं तद्वत्स्तेन मिथ्याज्ञानेन जनितकर्मफलवि-
षयो रागादिदोषस्तद्वत्स्य कर्म विधीयते । न हि कर्त्ताहमित्यादि-
मिथ्याधियो रागादेश्चाभावे कर्म विधातुं शक्यम् । यद्यद्भि कुरुते जन्तु-
स्तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति सृष्टेः । अतोऽज्ञस्य कर्मविधिपक्षे न तत्-
प्रत्ययो बाधकः प्रायभावादित्यर्थः ॥ द्वितीयं शङ्कते । अधिगतेति ॥
अधीतस्वाध्यायो हि वैदिके कर्मणि अधिक्रियते । अध्ययनञ्चार्धा-
वबोधफलमिति मीमांसकमर्थ्यादा । तथा चाध्ययनवतो ज्ञातसर्ववेदा-
र्थस्य यजेतेत्यादिना कर्मविधानादात्मज्ञानस्यापि कर्माङ्गत्वं गम्यते ।
न चात्मज्ञानमपि बाध्यते । अविरोधादित्यर्थः । न तावदर्धावबोध-
फलमध्ययनमिति प्रासाणिकमन्त्रावाप्तिफलं तदिति चाध्येत्प्रसिद्धम्
तत्वाध्ययनविधिवशेन नात्मज्ञानस्य कर्मविधिसम्बन्धः सम्भवतीति परि-
हरति । नेति ॥ किञ्च समेदं कर्मेति कर्मण्यैश्वर्यं प्रतिपद्य व्यविस्थितं
विषयीकृत्य प्रवृत्तस्य कर्त्ताद्याकारविज्ञानस्य प्रमाणापेक्षामन्तरेण स्वभाव-
प्राप्तस्य वाक्योत्पत्ते न सम्यग्ज्ञानेनापहृतत्वात् कर्मफलविषये रागाद्ययोगा-
त्तद्विषयस्य कर्मणोऽपि दुरनुष्ठानत्वान्नात्मज्ञस्य कर्मोपपत्तिरि-
त्याह । कर्माधिकृतेति ॥ अद्वैतात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिविरोधित्वे फलि-
तस्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ अज्ञस्य कर्मविधिर्न त्वात्मज्ञस्येत्यत्र श्रुतिं
संवादयति । अत एवेति ॥ एते त्वयोऽप्यान्त्रमिणः कर्माधिकृता इति
यावत् । यथा ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थश्चेत्येते कर्मिणस्तथा ब्रह्म-
विदपि कर्माणि चेन्न पृथक् क्रियते । पृथक्करणञ्च न तस्य कर्मविधि-

संस्थोऽस्य त्वमेतीति । तत्रैतस्मिन्नहैतविद्याप्रकरणेऽभ्यु-
 दयसाधनान्युपासनान्युच्यन्ते । कैवल्यसन्निकृष्टफलानि चा-
 हैतादीपद्विकृतब्रह्मविषयाणि मनोमयशारीर इत्यादीनि
 कर्मसमृद्धिफलानि च कर्माङ्गसम्बन्धीनि रहस्यसामा-
 न्यान्मनोवृत्तिसामान्याञ्च ॥ यथाऽहैतज्ञानं मनोवृत्तिमात्रं
 तथान्यान्युपासनानि मनोवृत्तिरूपाणीत्यस्ति हि सामान्यम् ।
 कस्तर्ह्यहैतज्ञानस्योपासनानाञ्च विशेषः । उच्यते स्वाभावि-
 कस्यात्मन्यक्रियेऽध्यारोपितस्य कर्त्तृादिकारकक्रियाफलभेद-
 विज्ञानस्य निवर्त्तकमहैतविज्ञानम् रज्वादाविव सर्पाद्य-

रिति मत्वोक्तं ब्रह्मसंस्थ इति ॥ यदि मसुञ्चयासम्भवात् केवलमेवात्मज्ञानं
 कैवल्यसाधनमिति तादर्थ्येनोपनिषदारभ्यते । इन्न किमित्यस्यासुप-
 निषाद विधान्युपासनान्युपन्यस्यन्ते तत्राह । तत्रेति ॥ उक्तरीत्योप-
 निषदारम्भे सतीति यावत् । स यो वायुं दिशं वत्सं वेदन् पुरेदं रोदि-
 तीत्यादीन्यभ्युदयफलानि उपासनानि । कैवल्येन सन्निकृष्टफलत्वं
 नाम क्रमसुक्तिफलत्वम् । अहैतान्निष्प्रपञ्चादीषद्विकृतं सगुणं ब्रह्म । कर्म-
 समृद्धिफलानि कर्मफलगतातिशयफलान्युद्गीथाद्युपासनानीत्यर्थः ।

आत्मविद्याप्रकरणे त्रिविधोपासनोपन्यासे हेतुमाह । रहस्येति ।
 उपनिषत्प्रदवेदनीयत्वस्यात्मविद्यायासुपासनेषु चाविशेषादित्यर्थः । तत्रैव
 हेतुत्वरसुद्भाव्य विभजते । मनोवृत्तीत्यादिना ॥ आत्मज्ञानस्योपास-
 नानां च यथोक्तं सामान्यमिष्यते चेत्तर्हि फलतोऽपि विशेषो न स्या-
 दिति मन्वानः शङ्कते । कस्तर्हीति ॥ फलतो विशेषं दर्शयन्नतरमाह
 उच्यते इति ॥ तत्र प्रथममात्मज्ञानस्योपासनान्यो विशेषमादर्शयति ।
 स्वाभाविकस्येति । प्रत्यगात्मनि क्रियाकारकफलविभागविकले कूटस्थे
 स्वभावशब्दिताविद्याकृतमध्यारोपितं कर्त्तृाद्याकार विज्ञानम् । तस्या-
 द्वितीयत्वादिलक्षणाधिष्ठानयाथात्मज्ञानं निवर्त्तकम् । यथा रज्वादाव-

धारोपजक्षणज्ञानस्य रज्वादिस्वरूपनिश्चयः प्रकाशनिमित्तः।
उपासनं तु यथाशास्त्रसमर्पितं किञ्चिदालम्बनमुपादाय
तस्मिन् समानचित्तवृत्तिसन्तानलक्षणम्। तद्विलक्षणप्रत्य-
यानन्तरितम् इति विशेषः। तान्येतान्युपासनानि सत्त्व-
शुद्धिकरत्वेन वस्तुतत्त्वावभासकत्वाद्वैतज्ञानोपकारका-
ण्यालम्बनविषयत्वात् सुखसाध्यानि चेति पूर्वमुपन्यस्यन्ते ॥
तत्र कर्माभ्यासस्य दूढीकृतत्वात्कर्मपरित्यागेनोपासन एव

धिष्ठाने सर्पादिसमारोपरूपस्य मिथ्याज्ञानस्य प्रकाशादिकारणप्रसूतो
रज्वाद्यधिष्ठानस्वरूपनिश्चयो निवर्त्तकस्तथेत्यर्थः। सम्प्रत्युपासनानाम-
द्वैतज्ञानाद्विशेषं दर्शयति। उपासनं त्विति ॥ शास्त्रं मनो ब्रह्मेत्यु-
पासीतेत्यादि, किञ्चिदालम्बनं मनःप्रभृति विवक्षितम्। समानजातीय-
प्रत्ययसन्तानकरणं विच्छिद्य विच्छिद्य ध्यायिनोऽपि सिध्यतीत्याशङ्क्य
विधिनटि। तद्विलक्षणेति ॥

आत्मज्ञानस्योपासनानां च अवान्तरविशेषमुपसंहरति। इति
विशेष इति ॥ ननु विद्याप्रकरणे यथोक्तोपासनानामुपदेशसम्भवेऽपि
विद्यैव प्राधान्यात्प्राथम्येनोच्यतामुपासनानि पुनरप्रधानत्वात्प्रज्ञात्तेन
वाच्यानीत्याशङ्काह। तानीति ॥ उपासनानामीश्वरार्पणबुद्धानुष्ठित-
नित्यादिकर्मवच्चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वात्। कार्याच्च कारणस्य
प्राथम्यप्रसिद्धेः साकारवस्तुविषयत्वेन सुसाध्यत्वाच्च। मन्दानां सहसा
तेषु प्रवृत्त्युपपत्तेरादावुपदेशः सम्भवतीत्यर्थः ॥ तथापि बद्धविधेषूप-
सनेषु किमित्यङ्गावबद्धमेवोपासनं प्रथममुच्यते तत्राह। तत्रेति ॥
प्राकृते पुरुषे कर्माभ्यासस्थानादिशसनया दूढीकृतत्वादभ्यस्ततत्कर्म-
त्यागेनातत्सम्बन्धिनि केवलोपासने चेतसः समर्पणं दुःखं कर्तुमित्यङ्गाव-
बद्धमेव तावदुपासनमुच्यते। एवमादावुक्त्वा पुनरुपासनान्तराणि क्रमेण
वक्तव्यानीत्यर्थः। काण्डद्वयस्य नियतपौर्वार्थप्रयुक्तसम्बन्धमुपनिष-

ॐमित्येतदक्षरमुद्गायसुपासौत ॥

दुःखं चेतःसमर्पणं कर्तुमिति कर्माङ्गविषयमेव तावदादा-
वुपासनमुपन्यस्यते ॥

ओमित्येतदक्षरमुपासौत । ओमित्येतदक्षरम् । परमा-
त्मनोऽभिधानं नेदिष्टम् । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने स प्रसी-
दति प्रियनामग्रहणं इव लोकः । तदिहेतिपरं प्रयुक्तम-
भिधायकत्वाद्धार्वर्त्तितं शब्दस्वरूपमात्रे प्रतीयते । तथा-
चार्चादिवत्परस्यात्मनः प्रतीकं सम्पद्यते ॥

त्तात्पर्यं ज्ञेयत्वा प्रत्यक्षरं व्याख्यातुकामः प्रतीकमादत्ते । ओमित्येत-
दक्षरमिति ॥

तत्र प्रथममोङ्कारस्याभिधायकत्वपक्षमेवावलम्ब्यते । परमात्मन
इति ॥ अभिधानान्तरेभ्यो विशेषं दर्शयति । नेदिष्टमिति ॥ निकट-
तममतिशयेन प्रियमिति यावत् । ओंकारस्य नेदिष्टत्वञ्च समर्थयति ।
तस्मिन्निति ॥ ओंकारस्यान्यत्र परमात्मनामत्वेऽपि प्रकृते किं विवक्षित-
मित्यशङ्क्याह । तदिहेति ॥ प्रकृते हि वाक्ये तदोमित्यपदमित्य-
शब्दशिरस्कं प्रयुक्तमित्यशब्दास्यार्थादेव वाचकत्वाद्धार्वर्त्तितम् । शब्द-
स्वरूपमात्रमुपास्यं गम्यते । यत्र हीति परः प्रयोगो न तत्राभिधेय-
विवक्षास्ति यथा गौरित्ययमाहेति । तथा चात्रेतिपरत्वादेवंकारस्य
स्वरूपमात्रमुपास्यं विवक्षितमित्यर्थः ॥ तस्योपास्यत्वार्थं श्रेष्ठं साध-
यति । तथा चेति ॥ इति परप्रयोगवशादभिधायकत्वाभावे सति अर्चा-
शब्दितप्रतिमायां भगवत्प्रतीकत्ववदेवंकारस्यापि परमात्मप्रतीकत्वेन श्रेष्ठ-
त्वादुपास्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ तदीयं श्रेष्ठं सप्रमाणकं निगमयति ।

एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं
 श्रेष्ठमिति सर्ववेदान्तेष्ववगतं । जपकर्मस्वाध्यायाद्यन्तेषु
 बद्धशः प्रयोगाप्रसिद्धमस्य श्रेष्ठम् । अतस्तदेतदक्षरं वर्णा-
 त्मकमुद्गीथभक्त्यवयवत्वादुद्गीथशब्दवाच्यमुपासीत । कर्मा-
 ज्ञावयवभूते ॐ तारे परताम्रप्रतीके दृढामेकाग्रतत्त्वज्ञा-
 नमिति सन्तनुयात् ॥

एवमिति ॥ सर्ववेदान्तेष्वेतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परमि-
 त्यादिषु । किञ्च नान्यस्य श्रेष्ठ्यं समर्थनीयं प्रसिद्धत्वादित्याह ।
 जपेति ॥ गायत्र्यादिजपे यच्चादौ कर्मणि स्वाध्यायस्यादावन्ते चेकां-
 रस्य प्रयोगो दृश्यते ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यच्चदानतपःक्रियाः
 प्रवृत्तेषु विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् । ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादा-
 दावन्ते च सर्वदा । स्रवत्यनेङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशोर्थ्यत इति
 स्मृतैः ॥ ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाहेत्यादि श्रुतेस्त्वर्थः । ओमि-
 तीत्ययं भागो व्याख्यातः । सम्प्रत्येतदक्षरमित्यस्यार्थमाह । अत इति ॥
 श्रेष्ठत्वमुपास्यत्वार्थमनुलक्ष्यते । व्याप्तेश्च समञ्जसमिति न्यायेन विशेषण-
 स्यार्थवत्त्वमभिप्रेत्य, रूढिर्योगसुपहरतीति न्यायेनाक्षरशब्दस्य प्रक-
 रणमनुसृत्य प्रसिद्धमर्थमाह । वर्णात्मकमिति ॥ आसो दग्धः पटो
 दग्ध इतिवदेकदेशे ससुदायविषयं पदं प्रकृतमित्याह । उद्गीथेति ॥
 उपास्तिं विभजते । कर्मेति ॥ उद्गीथावयवत्वादोङ्कारे तच्छब्द-
 प्रवृत्तिरित्युक्तत्वादनन्तरवाक्यमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्य श्रुत्युक्तो योऽस्म-
 द्भक्तो हेतुस्तेन स्फुटोक्रियते ततश्चोत्कृष्टास्माभिर्दर्शित इत्यभिप्रे-
 त्याह ।

ओमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥१॥
 एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसः॥

स्वयमेव श्रुतिरेकारस्योद्गीथशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह ।
 ओमिति उद्गायति । ओमित्यारभ्य हि यस्मादुद्गायति
 अत उद्गीथ ओंकार इत्यर्थः । तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेव
 सुपासनमेवं विभूत्येवं फलमित्यादिकथनमुपव्याख्यानम् ।
 प्रवर्त्तत इति वाक्यशेषः ।

एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परा-
 यणमवष्टम्भः । पृथिव्या आपो रसोऽप्युद्धोता च प्रोता च

स्वयमेवेति ॥ ओमित्येतदक्षरमित्यलोपासनोत्पत्तिविधिरुक्तः ।
 सम्प्रति गुणं विवक्षुर्वाक्यान्तरमादाय व्याचष्टे । तस्येति ॥ एवमुपा-
 सनमिति ॥ रसतमत्वमाप्तिः सप्तद्विरित्येवं गुणकसुपासनं यस्याक्षरस्य
 तत्तथेत्यर्थः । एवं विभूतीति परमपराङ्मूर्तिः । तेनेयं तयोर्विद्यावर्त्तत
 इत्याद्या विभूतिः स्तुतिर्यस्य तत्तथेति यावत् । एवं फलमित्यापयिता
 ह वै कामानामित्यादिफलं यस्योपास्यसाक्षात्कारस्य तत्तथोक्तमित्यर्थः ॥
 गोदोहनवदान्त्रित्य विधानादधिकृताधिकारमिदमुपासनं तथापि पृथ-
 गेव । पृथग्गृह्यप्रतिबन्धः फलमिति न्यायेन फलवत्फलं याजमानमुद्गा-
 त्वयजमानेन कर्मार्थं क्रीतत्वात्तत्कर्तृकस्योपासनस्यापि यजमानस्य स्वा-
 मिनः फलमिति वचनमादिशब्दार्थः । वाक्यस्य साक्षाद्वाच्यत्वेनानर्थक्यं
 वारयति । प्रवर्त्तत इति ॥

तदेवोपव्याख्यानमनुवर्णयन्नेंकारस्य रसतमत्व गुणं विधातुं पात-
 निकां करोति । एषामिति ॥ गतिरित्युत्पत्तिकारणत्वं परायण-
 मिति स्थितिहेतुत्वमवष्टम्भ इति प्रलयनिदानत्वमुच्यत इति भेदः ।
 वैपरित्येन वासूनि पदानि नेयानि । अेषां पृथिवीरसत्वं साधयति ।

अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः
 पुरुषस्य वायसो वाच ऋग्रसऋचः साम रसः
 साम्न उद्गीथो रसः ॥ २ ॥ स एष रसानां

पृथिव्यतस्ता रसः पृथिव्याः । अपामोषधयो रसोऽप्परि-
 णामत्वादोषधीनाम् । तासां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्वा-
 त्पुरुषस्य । तस्यापि पुरुषस्य वाग्रसः । पुरुषावयवानां हि
 वाक् सारिष्ठा । अतो वाक् पुरुषस्य रस उच्यते । तस्या
 अपि वाचःऋग्रसः सारतरा । ऋचः साम रसः सारतरम् ।
 तस्यापि साम्न उद्गीथः प्रकृतत्वादेकारः सारतरः । एवं
 स एष उद्गीथाख्य उँकारो भूतादीनामुत्तरोत्तररसाना-

अशु हीति । अस्वार्णस्य श्वत्वनरप्रसिद्धिं द्योतयितुं हिशब्दः । ओष-
 धोनामपः प्रति कारणत्वाभावात् कथं तत्र रसशब्दस्तत्वाह । अप्परि-
 णामत्वादिति ॥ कारणपरतया पूर्वत्र व्याख्यातोऽपि रसशब्दो गोरस
 इतिवदुत्तरत्र कार्यपरतया व्याख्येय इत्यर्थः । कथमोषधीनां पुरुषो
 रसः । न हि ताभिरसौ क्रियते तत्वाह । अन्नेति ॥ पुरुषरसत्वं
 वाचः समर्थयते । पुरुषेति ॥ वाग्विहीनं प्रति पुरुषान्तरं निन्दन्ति
 अतो वाचः सारतमत्वं प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः । तस्याः सारिष्टत्व-
 प्रसिद्धिरतःशब्दार्थः । वाङ्निर्वृत्यत्वाद्दृष्टत्वमित्यभिप्रेत्याह ।
 सारतरेति ॥ ऋचः सकाशादपि तद्रूढं साम गीयमानं वक्तृश्रोत्रोः-
 सुखकरमिति मत्वाह । सारतरमिति ॥ उद्गीथशब्दश्चावयवे प्रकर-
 णान्नियमयति । प्रकृतत्वादिति ॥ न हि सामानोद्धतं फलाय भवतीति
 मन्वानो ब्रूते । सारतर इति ॥

यदर्थं पृथिव्यादीनां रसत्वसुक्तं तदिदानीं दर्शयति । एवमिति ॥
 रसतमत्वगुणकमोङ्कारसुपास्यत्वार्थं विशेषणाम्यामधिकरोति । रस इति ॥

रसतमः परमः परार्द्धोऽष्टमो यदुद्गीथः ॥३॥

कतमा कतमर्कतमत्कतमत्साम कतमः कतम

मतिशयेन रसो रसतमः परमात्मप्रतीकत्वात् परार्द्धः अर्द्धं स्थानं परञ्च तदर्द्धञ्च तदर्हतीति परार्द्धः परमात्मस्थानार्हः । परमात्मवदुपास्यत्वादित्यभिप्रायः । अष्टमः षष्ठिव्यादिरससङ्ख्यायां यदुद्गीथो य उद्गीथः । वाच ऋग्रस इत्युक्तं । कतमा सा ऋक् कतमत्साम कतमो वा स उद्गीथः कतमा कतमेति वीष्णादरार्था । ननु वा बहूनां

तस्य परमात्मस्थानयोग्यत्वं समर्थयते । परमात्मवदिति ॥ यथा परमात्मा स्वरूपत्वेनानुसन्धीयते तथास्यापि तदात्मनानुसन्धेयत्वाद्दिष्णुबुद्ध्यालम्बनाहंप्रतिभावदयमपि परमात्मबुद्ध्यालम्बनयोग्यो भवतीत्यर्थः । चोङ्कारात्मराची रसो नास्तीति तदीयरसतमत्वस्फुटीकरणार्थं परिगणना । स्वतः सिद्धमष्टमत्वमनुवदति । अष्टम इति ॥ ननु भूतान्यारभ्य नवमत्वे प्रतीयमाने कथमोङ्कारस्याष्टमत्वं प्रतिज्ञायते तत्राह । षष्ठिव्यादोति ॥ स एष इत्युक्तं व्यक्तीकर्तुं यदुद्गीथ इत्येतद्याचष्टे । य उद्गीथ इति ॥ पूर्व्ववदुद्गीथशब्दोऽवयवपरो नेतव्यः । अथ गुणान्तरविधानार्थं प्रश्नभवतारयन्वृत्तमनुवदति । वाच इति ॥ ऋचः साम रसः साम्ना उद्गीथो रस इति चोक्तमिति द्रष्टव्यम् । इदानीं ऋगादिजातिं जिज्ञासमानः पृच्छति । कतमेति ॥ वीष्णात्वयं प्रश्ने तत्तज्जातिज्ञाने अद्वातिरेकं दर्शयितुमित्याह । कतमा कतमेति ॥ प्रश्नत्वयमाक्षिपति । ननु वेति ॥ अनेकजात्यवच्छिन्नानां मध्ये यदैकस्या जातेनिर्द्धारणार्थः परिप्रश्नो भवति तदा तस्मिन् विषये विकल्पेन उतमत्प्रत्ययः स्याद्यथा बहूनां कठादीनां मध्ये दृढजातिनिर्णयार्थं कतमे कठा इति प्रश्नो दृश्यते तथान्यत्रापि तद्व्यर्थः । बहूनामेकस्यानिर्द्धारणे उतमज् वि-

उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ॥४॥ वागेवर्कप्राणः साम

जातिपरिग्रहे उतमच् । न ह्यत्र ऋग्जातिबहुत्वं कथं
उतमच् प्रत्ययः । नैष दोषो जातौ परिग्रहे जातिपरि-
ग्रह इत्येतस्मिन् विग्रहे जातावृग्व्यक्तीनां बहुत्वोप-
पत्तेः । न तु जातेः परिग्रह इति विमृश्यते ।

ननु जातेः परिग्रह इत्यस्मिन् विग्रहे कतमः कठ इत्या-
द्युदाहरणमुपपन्नं जातौ परिग्रह इत्यत्र तु न दुष्यते ।
तत्रापि कठादिजातावेव व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण परिग्रह
इत्यदोषः । यदि जातेः परिग्रहः स्यात् कतमा कतमा

धानेऽपि प्रकृते प्रसूत्रये चानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ अत्रे-
त्यध्यापकाध्योऽव्यवहारभूमिरुक्ता । ऋग्जातिग्रहणं सामज.तेरुद्गीथ
जातेऽप्युपलक्षणम् । तद्वहुत्वाभावेऽपि किन्नः खिद्यते तत्राह । कथमिति ।
ऋगादिजातयो यदि भूयस्यः सुस्तदा तासां मध्ये कतमा ऋग्जातिः
कतमा सामजातिर्वा कतमा उद्गीथजातिरत्र विवक्षितेति प्रश्नो
युज्यते । न चास्ति तत्र जातिबहुत्वं प्रमाणाभावादतोऽनुपपन्नं प्रश्न-
त्वमित्यर्थः । प्रश्नानुपपत्तिं दूषयति । नैष दोष इति ॥ बहुनां
तत्तज्जात्यवच्छिन्नानां सन्निधाने जातौ सत्यां व्यक्तिबहुत्वसम्भवात्तदन्व-
तमनिर्धारणार्थं परिग्रहे विकल्पेन उतमजिति श्रुत्वार्थाङ्गीकारा-
दगादिजातौ तद्व्यक्तिवाङ्मत्यात्कतमा तद्व्यक्तिर्वाच ऋग्रस इत्यादौ
विवक्षितेति प्रश्नपर्यवसानादुपपन्नं प्रश्नत्वमित्यर्थः ॥ यत्तु विग्रहा-
न्तरं गृहीत्वा प्रश्नानुपपत्तिरित्युक्तं तत्राह । न त्विति ॥

तत्र चानुपपत्तिं यदि जातेरित्यत्र व्यक्तीकरिष्यति । अस्मदिष्ट-
विग्रहापरिग्रहे वृत्तिकारीयसुदाहरणं विरुध्यते ॥ कठशब्दस्य व्यक्ति-
विशेषत्वाभावादिति शङ्कते । नन्विति ॥ उदाहरणेऽपि सत्यां कठ-
जातौ तद्व्यक्तिवाङ्मत्यात्तदन्वयनिर्धारणाभिप्रायेण परिग्रहे उत-

ॐमित्येतदक्षरसुः

चृगित्यादौ उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यं स्याद्विष्टं भवति विमर्शः
कृतो भवति । विमर्शो हि कृते सति प्रतिवचनोक्तिरूपप्रज्ञा
वागेवर्कप्राणः सामेति ।

वाग्टचोरेकत्वेऽपि नाष्टमत्वव्यावालः । पूर्वस्माद्वाक्यान्त
रत्वादाप्तिगुणसिद्धये ओमित्येतदक्षरमुद्गीय इति वाक्

मजित्यङ्गीकारान्न परोक्तोदाहरणविरोधोऽस्मिन् पक्षेऽस्तीति परि-
हरति । तत्रापीति ॥ ननु द्विधापि विग्रहोपपत्तौ किमिति त्वदिष्टो
विग्रहो नियम्यते तत्राह । यदीति ॥ त्वदिष्टविग्रहपरिग्रहश्चे-
दगादिजातेरेकत्वात् प्रत्येकं वृत्तवायोगाद्वा बहूनामित्यादिसूत्रेण
कतमर्कतमत्वाभेत्युदाहरणं न सिद्धेत । तथा च तत्सिद्धार्थं पृथक्
सूत्रविधानं प्रसज्येत । न हि वैदिकसुदाहरणं प्रसक्तगीतमिव हातुं
शक्यं तस्माद्गादिव्यक्तिरेवात्र प्रयुक्तैत्यर्थः ॥ किमिति यथोक्तरीत्या
विष्टश्यते । विवक्षितसृगादिस्वरूपभेवादाहुपन्यस्ततां लाषवादित्या-
शङ्क्याह । विमर्शो हीति ॥ शिष्यभूतया श्रुत्या चोदिते सैवाचार्य-
भूता परिहरति । वागेवेति ॥ नन्वाद्ये प्रतिवचने वाग्टचोरेकत्वावग-
भात् ओङ्कारस्य रसतमवाक्योपदिष्टमष्टमत्वं व्याहृत्येत्याशङ्क्याह ।
वाग्टचोरिति ॥

कथम्पुनारसतमत्ववाक्यादिदं प्रश्नप्रतिवचनरूपं वाक्यं भिद्यते-
ऽयं पुमधिक्याभावात् तत्राह । आप्तीति ॥ पूर्वं हि वाक्यमोङ्कारस्य
रसतमत्वं विदधाति । इदन्त तस्यैवाप्तिगुणं विधत्ते । तथा च
तादृग्गुणविध्यर्थत्वेनास्य वाक्यान्तरत्वादेतद्वाक्यवशादष्टतमत्वाभावेऽपि
पूर्ववाक्यादोङ्कारस्याष्टमत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ तथापि कथसृगादिजातोये
पृष्ठे वागेवर्गित्यादिप्रतिवचनसुचितम् । तद्व्यक्तिविशेषवचनभेव प्रश्नानु-
भारीत्याशङ्क्याह । वाक्प्राणाविति ॥ वाग्टचो योनिस्तन्निर्वर्त्तकत्वात् ।
प्राणाश्च सान्नो हेतुर्वलेन हि गीतिरुत्पाद्यने । तथा च वागेवेत्यादिना

तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चक् च साम च ॥५॥

प्राणादृक्सामयोनी इति वागेवर्क प्राणः सामेत्युच्यते ।
यथाक्रमसृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोर्ग्रहणे हि सर्वासा-
सृचां सर्वेषाञ्च साम्नामवरोधः कृतः स्यात् । सर्व्व्यर्सा
मावरोधे चर्कसामसाध्यानां च सर्व्वकर्म्मणामवरोधः कृतः
स्यात् । तदवरोधे च सर्व्वे कामा अवरोद्धाः स्युः । ओमि-
त्येतदक्षरसुद्धीय इति भक्त्याशङ्का निवर्त्तयते । तद्वैत-
दिति मिथुनं निर्दिश्यते । किन्तन्मिथुनमित्याह यद्वाक् च
प्राणश्च सर्व्वर्कसामकारणभूतौ मिथुनं चक् च साम चेति

कार्यकारणयोरभेदोपदेशादङ्गात्वं साममात्रं वा तत्तत्कारणात्मकं प्रती-
यते न पूर्व्वत्वापि व्यक्तित्वविवक्षिता । प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्यत्वात् । न
चैवसृगादिजातेरेकत्वात् उतमत्प्रत्ययानुपपत्तिसत्तज्जात्यवच्छिन्नाना-
सृक्सामोद्गीथानां सद्भिन्नादृगादिजातेरेकस्या निर्धारणार्थं परिप्रश्ने
तत्रप्रयोगसम्भवाद्गादिषु प्रत्येकं भेदविवक्षया षष्ठीसमासे दूषणसुक्तम् ।
तत्र प्रत्येकनेकत्वसुमेत्योक्तरीत्या षष्ठीसमासे तु न किञ्चिद्दुष्यतीति
भावः । ऋगात्मिकाया वाचः सामात्मकस्य प्राणस्य ग्रहणे फलितं
दर्शयन्नुक्तमेव व्यक्तो करोति । यथाक्रममिति ।

सृक्साममात्रावरोधेऽपि किं सिद्धप्रतीत्याशङ्काह । सर्व्वेति ॥
तथापि किं स्यादिति चेत्तदाह । सर्व्वे कामा इति ॥ उक्तप्रक्रियया
सर्व्वकामावाप्तिहेतुरोद्धारो विवक्षितः प्रिगुणकः सिद्धप्रतीत्यर्थः । तृतीये
प्रतिवचने तात्पर्य्यमाह । ओमित्येतदिति ॥ अत्रापि पूर्व्ववज्जाति-
सृहीतौ तद्व्यक्तित्वेन भक्तिरेवोक्तौ शङ्कां निरसितुमोमित्येतदक्षर-
मिति विशेषणम् । तथा चोद्गीथस्तदवयवो विशेषणात् प्रकरणाच्चेत्यर्थः ।
पारम्पर्येण वाक्प्राणयोः सर्व्वकामसम्भवाद्गोद्गीथस्यपि तथाभतवागा-

तदेतन्मिथुनमोमित्येतदस्मिन्नक्षरे संसृज्यते

ऋक्त्सामकारणो ऋक्त्सामशब्दोक्तावित्यर्थः । ननु स्वतन्त्रं ऋक् च साम च मिथुनम् । अन्यथा हि वाक् च प्राणश्चेत्येकमिथुनमृक्त्साम चापरं मिथुनमिति द्वे मिथुने स्याताम् । तथा च तदेतन्मिथुनमित्येकवचननिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । तस्मादृक्त्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोरेव मिथुनत्वम् ॥

तदेतदेवलक्षणं मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते । एवं सर्वकामावाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमोकारे संसृष्टं विद्यत इत्योकारस्य सर्वकामावाप्तिगुणवत्त्वं प्रसिद्धं

दिसम्बन्धादस्ति सर्वकामसम्बन्ध इत्युक्तः । इदानीमोङ्कारस्य वाक्प्राणद्वारा सर्वकामसम्बन्धे हेतुत्वरमाह । तद्वा इति ॥ तदेतत्पदयो-रक्षरविषयत्वं व्यावर्त्य वक्ष्यमाणविषयं दर्शयति । मिथुनमिति ॥ वैशब्दो मिथुनप्रसिद्धार्थः ॥ वाक् च प्राणश्चेति यदुभयसुपलभ्यते तदेतन्मिथुनमिति योजनासङ्गीकृत्य वाक्यार्थमाह । सर्वक्त्सामेति ॥ वाक्प्राणयोर्ऋक्त्सामकारणत्वसुत्तरवाक्येन स्पष्टयति । ऋक् चेति ॥ यथा वाक्प्राणौ मिथुनमेव ऋक्त्सामे च स्वातन्त्र्येण मिथुनं निर्देशसा-मान्यादित्याशङ्क्याह । नन्विति ॥ विपक्षे दोषमाह । अन्यथेति ॥ इष्टमेव मिथुनद्वयमिति चेन्नेत्याह । तथा चेति ॥ ननु मिथुनयोरनुगतं मिथुनत्वमादायैकवचनसुपपत्स्यते चेन्नेत्याह । तस्मादिति ॥

उपक्रममङ्गान्न स्वतन्त्रं मिथुनद्वयमस्तीत्यर्थः ॥ भवतु वाक्प्राणाख्य-ऋक्त्सामात्मकं वाक्प्राणरूपम् । ओंकारमिथुनयोः संसर्गे किं फलती-त्याह । एवमिति ॥ कया पुनर्विधया मिथुनेन संसृष्टत्वमक्षरस्य सेत्संप्रति तत्वाह । वाङ्मयत्वमिति ॥ यत् सर्वं कामावाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमि-

यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै ता-
वन्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं

वाङ्मयत्वेनाकारस्य प्राणनिष्पाद्यञ्च मिथुनेन संसृष्टत्वं
मिथुनस्य कामापयित्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते ।
यथा लोके मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुमांसौ यदा समा-
गच्छतो ग्रास्यधर्मातया संयुज्येयातां तदाऽऽपयतः प्रापय-
तोऽन्योन्यस्येतरस्य तौ कामम् । तथा च स्वात्मानुप्रवि-
ष्टेन मिथुनेन सर्वकामाग्निगुणवत्त्वमेनाकारस्य सिद्धमित्य-
भिप्रायः ॥

तदुपासकोऽप्युद्गाता तद्धर्मा भवतीत्याह । आपयिता
ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवाग्निगुण-
वदुद्गीथमुपास्ते तस्मैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः । तं यथा

त्युक्तं तदुपादयति । मिथुनस्येति ॥ प्रसिद्धमिति ॥ स तादृगर्थो यथो-
क्ताक्षरस्य सर्वकामापयित्वेदृष्टान्तः सन्नुच्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः ॥
दृष्टान्तमेव विदुषोति । यथेत्यादिना ॥ मिथुनद्वयं नास्तीत्युक्तत्वात्कथं
मिथुनाविति द्विवचनं तत्राह । मिथुनावयवाविति ॥ आस्यधर्मातया
तथाविधव्यापारतयेति यावत् । वै शब्दोऽवधारणे ॥ विवक्षितं दर्श-
निकमाचष्टे । तथेति ॥ एवमेनाकारसाग्निगुणविशिष्टं शिवा तदुपासना-
फलं कथयति । तदुपासकोऽपीति ॥

तद्धर्मेत्युपासकस्याग्निगुणवैशिष्ट्योक्तिः । आप्येति वक्तव्ये कथमापयि-
तेत्युक्तं तत्राह । यजमानस्येति ॥ निपातौ त्ववधारणार्थौ । उद्गीथं
तदवयवभूतमिति यावत् ॥ आग्निगुणवदेनाकारोपासनात् कथमुपासिता
तद्गुणो भवतीत्याशङ्क्याह । तमिति ॥ उत्तरग्रन्थस्य गुणान्तरविधाने
तत्पर्यं दशयति । सद्यद्वीति ॥ तस्य सद्यद्विगुणवत्त्वमप्रामाणिक

विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥७॥ तद्वा एतदनुज्ञा-
क्षरं यद्वि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाह एषो
एव सप्तद्विर्यदनुज्ञा समर्द्धयिता ह वै कामानां

ययोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः । सप्तद्विवांशोकारः कथं
तद्वा एतत्प्रकृतमनुज्ञाक्षरमनुज्ञा च साक्षरञ्च तत् । अनु-
ज्ञानुमतिरोकार इत्यर्थः । कथमनुज्ञेत्याह । श्रुतिरेव
यद्वि किञ्च यत्किञ्च लोके ज्ञानं धनं वानुजानाति विद्वान्धनी
वा तद्दानुमतिं कुर्वन्मोमित्येव तदाह । तथा च वेदे त्वय-
स्त्विंशदित्योमिति होवाचेत्यादि ॥

तथा च लोकेऽपि तवेदं धनं गृह्णामि इत्युक्त ओमि-
त्याह । अत एषा उ एव एषैव सप्तद्विर्यदनुज्ञा या अनुज्ञा
सा सप्तद्विस्तन्मूलत्वादनुज्ञायाः सप्तद्वौ ह्योमितानुज्ञां

मित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना ॥ तदेतत्प्रदयोरोकारा-
ख्यमक्षरविषयत्वेन निर्दिशति । प्रकृतमिति ॥ तस्य सप्तद्विर्था वैशब्दः ।
अनुज्ञाक्षरमित्येतद्विगृह्य विवक्षितेनार्थेन षट्थयति । अनुज्ञा चेति ॥
तस्मानुज्ञात्वे प्रश्नपूर्वकप्रसिद्धिसुपन्यस्यति । कथमिति ॥ तत्रेति
ज्ञानधनयोर्हस्तिसदित्यनुमन्वयं साधारण्येनोच्यते ओंकारस्यानुज्ञा-
क्षरत्वे लोकप्रसिद्धिवद्देदप्रसिद्धिं समुच्चिनोति । तथा चेति ॥ कथ्येव
देवा याज्ञवल्क्येऽप्रति शाकल्येन षष्ठे त्वयस्त्विंशदिति याज्ञवल्क्येन
प्रत्युक्ते सत्योमिति शाकल्योऽनुज्ञां कृतवान् पुनश्च कथ्येवेति प्रश्ने
पडिति प्रतिवचने सत्योमिति होवाचेत्यादि बृहदारण्यके यथोक्ता-
र्थानुसारिप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ यद्वि किञ्चेत्यादनुज्ञां लोकप्रसिद्धिं भव
प्रकटयति । तथा च लोकेऽपीति ॥ ओंकारस्य लोकवेदप्रसिद्धिभ्या-
मनुज्ञात्वेऽपि कथं सप्तद्विर्युक्तत्वमित्याशङ्क्याह । अत इति ॥ उशब्दो-

भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुङ्गीयमुपास्ते ॥८॥
 तेनेग्रं चग्रो विद्या वर्त्तते ओमित्याश्रावय-
 त्योमिति शंसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्या
 पचित्यै महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥

ददाति तस्मात्सन्द्विगुणवानोकार इत्यर्थः । सन्द्विगुणो-
 पाप्तकत्वान्तद्धर्मा समर्द्धयिता ह वै कामानां यजमानस्य
 भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुङ्गीयमुपास्त इत्यादि पूर्व-
 वत् । अथेदानीमक्षरं स्तौति उपास्य वात्प्ररोचनार्थम् । कथं
 तेनाक्षरेण प्रकृतेनेयस्येवेदादिलक्षणा तयो विद्या विहितं
 कर्मैत्यर्थः ।

न हि तयो विद्यैवाश्रावणादिभिर्वर्त्तते कर्म तु तथा
 प्रवर्त्तत इति प्रसिद्धम् । कथमोमित्याश्रावयत्योमिति शंस-

ऽर्थः सन्द्विगुणव्यादुपरि सम्बध्यते । तस्याः सन्द्विगुणत्वं साधयति ।
 सन्द्विगुणीति ॥ अनुज्ञायाः सन्द्विगुणं प्रति कारणत्वेन सन्द्विगुणत्वे सत्यो-
 कारस्यापि तदात्मकस्य सन्द्विगुणवत्त्वं सिद्धमित्युपसंहरति । तस्मा-
 दिति ॥ समर्द्धयितेत्यादिफलवाक्यं प्रत्याह । सन्द्विगुणीति ॥ अस्मिन्वाक्ये
 समर्द्धयितेत्यादिपदजातमापयितेत्यादिपूर्ववद्वाक्येयमित्याह । इत्यादि-
 पूर्ववदिति ॥ ओंकारस्य गुणत्ववतः सफलमुपासनमुक्तं । तथा च वक्तव्या-
 भावात् तेनेयमित्यादिव क्यमनर्थकमित्याशङ्क्याह । अथेति ॥ स्तुतेरान-
 र्थक्यभाशङ्क्याह । उपास्यत्वादिति ॥ प्ररोचनं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति ।
 कथमित्यादिना ॥ तयो विद्या वर्त्तत इति सम्बन्धः । तयो विद्येत्यस्योप-
 चरितार्थत्वं कथयति । तयो विद्येति ॥

किमिति श्रुतं त्यक्त्वा व्याख्ययते तत्राह । न हीति ॥ तस्याः स्वरूप

तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद ।

त्योमित्युज्जायतीति लिङ्गाच्च सोमयाग इति गम्यते तच्च कर्म एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थम् । परमात्मप्रतीकं हि तत् । तदपचितिः परमात्मन एव सा । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य मिष्टिं विन्दति मानव इति स्मृतेः । महिम्ना रसेन किञ्चैतस्यैवाक्षरस्य महिम्ना महत्त्वेन ऋत्विग्यजमानादिप्राणैरित्यर्थः ।

तथैतस्यैवाक्षरस्य रसेन व्रीहियवादिरसनिर्घृत्तेन हविषेत्यर्थः । यागहोमाद्यक्षरेण क्रियते । तच्चादित्यसुपति-

लाभस्यानादित्वेन हेत्वनपेक्षत्वादित्यर्थः । कर्मापि कथमात्रावशादिभिरात्मानं लभते तत्राह । कर्मत्विति ॥ प्रसिद्धिमेव प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना ॥ आध्यर्थवह्नौज्ञात्वसमाहारस्य दर्शपूर्णमासादिष्वसम्भवाद्ग्न्यहोमादिषु च सम्भवात्तन्त्रितयसमाहाराल्लिङ्गादोङ्कारेण प्रवर्त्तमानं तयोर्विहितं कर्म सोमयाग इति प्रतिभातीत्याह । लिङ्गाच्चेति ॥ स्वत्वानोङ्कृतं कर्मेति न्यायादोङ्कारेण वैदिकस्य कर्मणः स्थितिरिति स्तुतिं विधाय स्तुत्यन्तरमाह । तच्चेति ॥ कथं पुनरक्षरं कर्मणा पूज्यते तत्राह । परमात्मेति ॥ तस्य तत्प्रतीकत्वे किं स्यादिति चेत्तटाह । तदपचितिरिति ॥ ननु कर्मणा परमात्मा चेदाराध्यते तर्हि तत्प्रतीकत्वाद्दक्षरस्यापि तेनाराधनं स्यात् ॥ न चेश्वरस्तेनाराध्यत इति प्रमाणमस्ति तत्राह । स्वकर्मणेति ॥ वर्णाश्रमविहितेन कर्मणा ईश्वरं प्रसाद्य तत्रसादवशात्तत्फलं कर्त्ता प्राप्नोतीति भगवतोक्तत्वात् ईश्वरपूजार्थं कर्मेति गम्यते । तथा च तत्प्रतीकत्वादोङ्कारस्य तत्पूजार्थं कर्मेति युक्तमित्यर्थः । वैदिकं कर्माक्षरपूजार्थमित्यक्षरं स्तुत्वा विधान्तरेण स्तौति । किञ्चेति ॥ यजमानादीत्यादिपदेन पत्नी गृह्यते । प्राणैस्त्वयोविहितं कर्म वर्त्तत इति सम्बन्धः ॥

स्तुत्यन्तरमाह । तथेति ॥ यथाक्षरविकारैर्यजमानादिप्राणैर्वैदिकं कर्म प्रवर्त्तते तथेति यावत् ॥ हविषेत्यत्रापि पूर्ववदन्वयः । कथं ऋत्वि-

नाना तु विद्या चाविद्या च

ष्ठते । ततो वृष्ट्यादिक्रमेण प्राणोऽन्नञ्च जायते । प्राणैर-
 न्नेन च यज्ञस्तायते । अत उच्यतेऽक्षरस्य महिम्ना रसे-
 नेति । तत्राक्षरविज्ञानवतः कर्म कर्त्तव्यमिति स्थितमा-
 क्षिपति तेनाक्षरेणोभौ यच्चैतदक्षरमेवं व्याख्यातं वेद यच्च
 कर्ममात्रवित् अक्षरयाथात्म्यं न वेद तावुभौ कुरुतः कर्म ।
 तयोश्च कर्मसामर्थ्यादेव फलं स्यात् किं तत्राक्षरयाथात्म्य-
 विज्ञानेनेति ॥

दृष्टं हि लोके हरीतकीं भक्षयतोस्तद्रसाभिज्ञेतरयो-
 र्विरेचनम् । नैवम् । यस्मान्नाना तु विद्या च अविद्या च ।
 भिन्ने हि विद्याविद्ये । तुशब्दः पक्षथावृत्तार्थः । ओंकारस्य

गादिप्राणानां हविषश्चाक्षरविकारत्वमत आह । यागेति ॥ आदि-
 शब्दोऽनुक्तवैदिककर्मसंग्रहार्थः । तस्मादोमित्युदाहृत्येत्यादिसृतेरि-
 त्यर्थः ॥ अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यसुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते
 वृष्टिर्ऋतेरन्नं ततः प्रजा इति सृतिमाश्रित्याह । तच्चेति ॥ वृष्ट्यादीत्या-
 दिशब्देनान्नस्य प्रजानाञ्चोत्पत्त्युपकरणं सर्वं सुच्यते । तथापि कथमेत-
 स्यैवाक्षरस्य महिम्नेत्यादि तत्राह । प्राणैरिति ॥ अक्षरस्य स्तुत्या
 भङ्गीकृतत्वादुपासने सिद्धे किमुत्तरेण ग्रन्थेनेत्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥
 पूर्वस्मिन्सन्दर्भे स्तुतिवशादक्षरविज्ञाने कर्त्तव्ये तन्निष्पाद्यं कर्म तद्वि-
 ज्ञानवतोऽनुष्ठेयमिति स्थितम् । तदाच्चेत्सुत्तरं वाक्यमित्यर्थः ॥ आच्चे
 पाक्षराणि व्याचष्टे । तेनेत्यादिना ॥ ननु कर्मकर्त्तृत्वे विद्वद्विदुषो-
 र्विद्वानेव तत्फलमश्नुते नाविद्वानिति कथमित्याशङ्क्याह । तयोश्चेति ।
 इति शब्दस्त्वाक्षिपतीत्यनेन सम्बध्यते ॥ कथं विद्वद्विदुषोरविशिष्टं
 फलमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह ॥

दृष्टं हीति ॥ विसतं न स्वतन्त्रफलमङ्गज्ञानत्वादाज्यावेक्षणवदिति
 प्राप्ते प्रत्याह । नैवमिति ॥ हेतुत्वेनावतारितं वाक्यं व्याचष्टे । भिन्ने

यदेव विद्याया करोति अद्भयोपनिषदा तदेव
वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योप-

कर्माङ्गत्वमात्रविज्ञानमेव रसतमाप्तिसद्विगुणवद्विज्ञानं
किन्तुर्हि ततोऽभ्यधिकम् । तस्मात्तदङ्गाधिक्यात्फलाधिक्यं
युक्तमित्यभिप्रायः । इष्टं हि लोके वणिक्श्वरयोः पद्म-
रागादिभणिविक्रये वणिजो विज्ञानाधिक्यात्फलाधिक्यम् ॥

तस्माद्यदेव विद्याया विज्ञानेन युक्तः सन् करोति कर्म
अद्भया अद्भयानश्च सन्नुपनिषदा योगेन युक्तश्चेत्यर्थः तदेव

हीति ॥ विद्योपासना कर्माविद्या तयोर्भिन्नत्वं पृथक्फलवत्त्वं तन्न
विद्यावैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ विद्यायाः स्वतन्त्रफलवत्त्वं नास्तीति पक्षस्य
व्यावृत्तिप्रकारमेव प्रपञ्चयति । नेत्यादिना ॥ अङ्गज्ञानाङ्गणवदक्षरज्ञान-
स्याधिक्ये फलित माह । तस्मादिति ॥ तदङ्गकर्माङ्गसङ्गीथमात्रज्ञानं
तस्मादाधिक्याद्विशिष्टाक्षरस्य ज्ञानस्येति यावत् । यत्तु पुनरुक्तं तयोश्च
कर्मासामर्थ्यादेव फलं स्यादिति तत्राह इष्टं हीति ॥ यत्तवङ्गज्ञानत्वा-
दिति तत्किमङ्गत्वे सति ज्ञानत्वं किंवाश्रित्य विहितत्वमथवा एतदेव
ज्ञानत्वविशेषितम् । नाहः । तन्निर्धारणानियमन्यायेनासिद्धेः । न द्विती-
योगोदोहने व्यभिचारात् । न तृतीयो दृष्टान्तस्य साधनविकल्पत्वादाज्या
वेक्षणस्याश्रित्य विशुद्धाक्षरणवहिर्भूतत्वादङ्गसम्बन्धज्ञानत्वमात्रेण दृष्टा-
न्तत्वे सत्यङ्गत्वोपाधेः सत्यवादित्यभिप्रेत्यज्ञानाधिक्ये फलाधिक्यमित्य-
त्वानन्तरवाक्यं योजयति । तस्मादिति ॥

विज्ञानसङ्गीथाद्यङ्गमात्रविषयसुपासनातिरिक्तं तेनेति यावत् ।
योगो देवतादिविषयसुपासनम् । इति शब्दस्तदर्थसमाह्वयः ॥ तत्रैवा-
र्थसिद्धमर्थं कथयति । विद्वदिति ॥ नन्वर्थी समर्थो विद्वानपर्यु-
दस्तश्च कर्माख्यधिकारीत्यङ्गीकाराद्विदुषस्तत्त्वज्ञानान्क्रान्तज्ञानधि-
कारात्कथं तत्कर्मा वीर्यवदिति प्रतिज्ञायते तत्राह । न चेति ॥
श्रौपत्ये उपस्तिसत्त्वन्ने सट्चीहतेभित्यादिके तस्मिन्प्रत्यन्यजाते

व्याख्यानं भवति ॥ १० ॥ ॥१॥ तृतीयस्य प्रथमः
खण्डः ॥

कर्म्म वीर्यवत्तरं । अविद्वत्कर्म्मणोऽधिकफलं न भवतीति ।
विद्वत्कर्म्मणो वीर्यवत्तरवचनादविदुषोऽपि कर्म्म वीर्य-
वदेव भवतीतिभिप्रायः । न चाविदुषः कर्म्मण्यनधिकारः ।
औषस्थे काण्डेऽविदुषामपि आर्त्विज्यदर्शनात् । रसत-
माग्निसष्टिगुणवदक्षरमित्येकमुपासनम् । मध्ये प्रयत्नान्त-
रादर्शनात् । अनेकैर्हि विशेषणैरनेकधोपास्यत्वात्खल्वेत-
स्यैव प्रकृतस्योद्गीयाख्यस्याक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ।

छान्दोग्यतृतीयाध्यायप्रथमखण्डभाष्यं ॥ १ ॥

विद्याहीनानामपि कर्म्मानुष्ठानं दृश्यते प्रस्तोतया देवतेत्यादौ ताञ्चेद-
विद्वानित्यादिलिङ्गात् । तस्मादविदुषोऽपि कर्म्मण्यधिकार लक्षणे
तु ज्ञानाभावेऽपि द्रव्यादिज्ञानमात्रेण विशेषणसिद्धिरित्यर्थः । गुण-
वदक्षरज्ञानं स्वतन्त्रफलमित्युक्तम् । तत्तु रसतमगुणवदक्षरविषयमेक-
मुपासनं तत्र च विध्यद्देशे फलस्याश्रुतत्वेऽपि विश्वजिनून्यायेन वा तत्क-
ल्पते । आग्निगुणवतः सष्टिगुणवतश्चाक्षरस्य द्वे विज्ञाने प्रत्येकं
फलश्रुतेः । तथा चात्र त्रीण्युपासनानि पृथक्फलानि विवक्षितानीत्यत
व्याह । रसतमेति ॥ न तावदिहोपासीतेति विधिव्यतिरेकेण मध्ये
विध्यन्तरमुपलभ्यते । न चापद्यिता ह वै कामानामित्यादिवाक्ये फल-
श्रुत्या विधिद्वयेः । रसतमगुणवदक्षरविज्ञानविधौ फलाकाङ्क्षित्यर्थवा-
दस्यफलाशान्वयेनानेकगुणवदेकविज्ञानविधिसम्भवे विधिभेदकल्पना-
योगान्न स्वत्वर्थवादिफलवदनेकविशेषणैकोपासनाविषयविध्युगमनेन
वाक्यैक्यसम्भवे वाक्यं भैत्तुचितम् । एतेन विश्वजिनून्यायो निरस्तः ।
रात्रिसत्त्वन्यायस्तु प्रकृताविरोधीति भावः ॥ तस्योपव्याख्यानमित्युक्तस्यो-

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे

देवासुराः । देवाश्चासुराश्च । देवा दीव्यतेर्द्योतनार्थस्य
शास्त्रोद्भासिता इन्द्रियवृत्तयः । असुरास्तद्विपरीताः ।
स्वेष्वेवासुषु विष्वग्बिषयासु प्राणानक्रियासु रमणात्
स्वाभाविक्यस्तम आत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव । ह वै इति
पूर्ववृत्तोद्भासकौ निपातौ यत्र यस्मिन्निमित्ते इतरेतर-

पसंहारवाक्यं खल्वेतस्येत्यादि तत्रैतच्छब्देन प्रकृताकर्षणे कारण
माह । अनेकैरिति ॥ रमतमाप्तिमसृष्टिरूपाख्यनेकानि विशेषणानि
तैर्विशिष्टत्वेनाक्षरस्थानेकप्रकारेणोपास्यत्वात् । प्रकारभेदेऽप्युपासनैक्यस्य
प्रागेवोक्तत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्यैतदुपव्याख्यानं यत्खलु विहितमित्यर्थः ।
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

गुणत्रयविशिष्टमद्गीधावयवभूतमौकाराख्यमक्षरं परमात्मप्रतीकं
तद्द्रुप्रोपास्यमित्युपदिष्टमिदानीं तस्यैवाक्षरस्याध्यात्माधिदैवभेदेनादि
त्यप्राणवृत्त्योपासनं विवक्षन् कण्डिकान्तरभवतारयति । देवासुरा
इति ॥ तत्राक्षराणि व्याचिख्यासुरप्रतिभाव्युदासार्थं विवक्षितं समा-
सन्दर्शयति । देवाच्चेति ॥ देवशब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति । देवा इति ॥
दीव्यतिर्द्योतनार्थो दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्यूतिस्तुतिमोदमद-
स्वन्नकान्तिगतिष्विति दर्शनात्तस्य चाजन्तस्य सति गुणे कर्त्तरि यथोक्त-
रूपसिद्धिरित्यर्थः ॥ ते च द्योतका देवा रूढेरिन्द्रादधो भविष्यन्ती-
त्याशङ्कग्राह । शास्त्रेति ॥ इत्यध्यात्ममित्युपसंहारविरोधात्प्रसिद्धेरेव
हेयत्वाद् उपासकशरीरस्थकरणावस्था देवाः सत्त्वात्मकाः शास्त्रानुसारिणो
देवशब्दवाच्या इत्यर्थः ॥ तथाध्यात्मं असुरा विरोचनादयः स्युरित्या-
शङ्क्य पूर्ववदुपसंहारविरोधसभिप्रेत्याह । असुरा इति ॥ असुरा इ-
न्द्रियवृत्तय एवेति सम्बन्धः । सात्त्विकेन्द्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यं तासा-

विषयापहारलक्षणो संश्रितरे । सम्पूर्वस्य यततेः सङ्गामार्थ-
त्वमिति । सङ्गामं कृतवन्त इत्यर्थः शास्त्रीयप्रकाशप्रति-
भवनाय प्रवृत्ताः स्वाभाविक्यस्तमोरूपा इन्द्रियवृत्तयो-
ऽसुराः । तथा तद्विपरीताः शास्त्रार्थविषयविवेकज्योति-
रात्मानो देवाः स्वाभाविकतमोरूपानुराभिभवनाय प्रवृत्ता-
इत्यन्योन्याभिभवोद्भवरूपः सङ्गाम इव सर्वप्राणिषु प्रतिदेहं
देवानुरसङ्ग्रामोऽनादिकालप्रवृत्त इत्यभिप्रायः ॥

मसुरत्वसिद्धार्थं दर्शयति । तद्विपरीता इति ॥ तासामसुरशब्दवाच्यत्वे
निमित्तान्तरमाह । खेष्वेवेति ॥ विष्वग्विषयास्तु विष्वङ्गो नानागतयो
विषया यासां तास्त्विति यावत् । प्राणनक्रियास्तु जीवनास्तु कूलप्राण-
चेष्टास्त्वित्यर्थः ॥ तदेव स्फोरयति । स्वाभाविक्य इति ॥ शास्त्रापेक्षा-
मन्तरेणैव स्वभाववशात्प्रवर्त्तमानत्वं स्वाभाविकत्वं ॥ तथा च शास्त्री-
येन्द्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यमभूषामतिविशदमित्यर्थः । वैपरीत्यान्तरमाह ।
तमव्यात्मिका इति ॥ कथं मिथो विषयापहारं निमित्तोक्तव्यं देवाना-
मसुराणां संग्रामोऽभूदित्यपेक्षायासासुरीं वृत्तिं प्रकटयति । शास्त्री-
येति ॥ दैवीं वृत्तिं प्रथयति । तथेति ॥ देवानास्तुक्तासुरवैपरीत्यं
स्फुटयति । शास्त्रेति ॥ स्वाभाविकः शास्त्रानपेक्षस्तमोरूपः पाश्चा-
त्पुरपरिच्छेदाभिमानस्तस्य तिरस्कारणार्थमिति यावत् ॥ उक्तमा-
ध्यात्मिकसंग्रामं निगमयति । इत्यन्योन्येति ॥ उक्तरीत्या यथो-
क्तानां देवानामसुराणाञ्च पराभिभवः स्तोद्भवश्चेत्येवं रूपः संग्रामः
प्रतिदेहमनादिकालप्रवृत्तो यथा देवासुरसंग्रामस्तथेति योजना ।
किमर्थं पुनरपुरुषार्थरूपो देवासुरसंग्रामः श्रुत्या आव्यते तत्राह ॥
स इहेति ॥

उभये प्राजापत्यास्तद् देवा उज्ञीयमाजह्वरने-

स इह श्रुत्याख्यायिकारूपेण धर्माधर्मोत्पत्तिविवेक-
विज्ञानाय कथ्यते प्राणविशुद्धिविज्ञानविधिपरतया । अत
उभयेऽपि देवासुराः प्रजापतेरपत्यानीति प्राजापत्याः ।
प्रजापतिः कर्मज्ञानाधिष्ठतः पुरुषः । पुरुष एवोक्तमय-
महान् प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् । तस्य हि शास्त्रीयाः
स्वाभाविक्यश्च रणप्रवृत्तयो विरुद्धापत्यानीव तदुद्भवत्वात् ।
तत्तत्त्वोत्कर्षापकर्षलक्षणनिमित्ते ह देवा उज्ञीयं उज्ञीय-
भक्त्युपलक्षितमौज्ञात्वं कर्माजह्वराहृतवन्तः । तस्यापि
केवलस्याहरणसम्भवाज्जपेतिथोमाद्याहृतवन्त इत्यभि-
प्रायः ॥

स हि संयामोऽस्मिन्प्रकरणे प्राणस्य विशुद्धिविषयं विज्ञानं विधातुं
प्रवृत्तः । तथा श्रुत्या कथारूपेणाख्यायते । इन्द्रियाणां विषयवैमुख्ये
धर्मः स्यात्तेषां तदाभिमुख्ये पापस्योत्पत्तिरिति विवेकविज्ञानसिद्धयर्थं
चाख्यायिका प्रणीयते । तस्मादिन्द्रियाणां प्रयत्नतो विषयप्रावण्यं परि-
हृत्तव्यम् । तद्वैमुख्यञ्च तेषां श्रेयोऽर्थिभिर्यत्नादाधेयमिति भावः । यज-
मानप्राणानामेव देवासुरभावस्योक्तत्वमतःशब्दार्थः । प्रजापतिशब्दस्य
रूढमर्थमपाद्यत्य विवक्षितमर्थमाह । प्रजापतिरिति ॥ उक्तरूपः पुरुषः
प्रजापतिरित्यत्र गमकमाह । पुरुष एवेति ॥ कथं पुनर्यथोक्तानां देवा-
सुराणां तदपत्यत्वं तत्राह । तस्य हीति ॥ यत्वेत्युक्तं संयामनिमित्तं
परामृशति । तत्तत्वेति ॥ देवानामुत्कर्षोऽपकर्षश्चासुराणामित्यस्मिन्नि-
मित्ते कथमुज्ञीयभक्त्याहरणमित्याशङ्क्याह । उज्ञीयेति ॥ लक्षितलक्षणा-
न्यायं सूचयति । तस्यापीति ॥ उज्ञीयभक्तेरित्यपेरर्थः ॥

नैनानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥

ते ह नासिक्यं प्राणसङ्गीथसुपासाञ्चक्रिरे

तत्किमर्थं राजह्वुरित्युच्यते । अनेन कर्मणै नानसुरान-
भिभविष्याम इत्येवमभिप्रायाः सन्तो यदा च तदुद्गीथ-
कर्त्तारिर्हीर्षवस्तदा ते ह देवा नासिक्यं नासिकायां भवं
चेतनावन्तं प्राणं प्राणं उद्गीथकर्त्तारिसुजातारं उद्गीथ-
भक्त्योपासाञ्चक्रिरे कृतवन्त इत्यर्थः । नासिक्यप्राणदृष्ट्यो-
द्गीथाख्यमक्षरमेकारसुपासाञ्चक्रिरे इत्यर्थः । एवं हि प्रकृ-
तार्थपरित्यागोऽप्रकृतार्थोपादानञ्च न कृतं स्यात् । खल्वे-
तस्यैवाक्षरस्येत्योङ्कारो ह्युपास्यतया प्रकृतः ॥

तदाहरणप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकं कथयति । तत्किमर्थमित्यादिना ॥
सम्प्रत्युद्गीथाहरणप्रकारं प्रकटयति । यदा चेति ॥ अचेतनस्य करणस्यो-
द्गाहत्वासम्भवाद्दिशिनष्टि । चेतनावन्तमिति ॥ मुख्यं प्राणं व्यावर्त्तयति ।
प्राणमिति ॥ तन्न उद्गायेति वाजसनेयकस्मृतिमाश्रित्याह ॥ उद्गीथकर्त्तार-
मिति ॥ अधोद्गीथभक्तिरेव श्रूयते न तद्गाता ॥ तत्कथं तदुपासनमित्या-
शङ्कग्राह । उद्गीथभक्त्येति ॥ तयोपलक्षितसुजातारसुपासत इति यावत् ॥
कथसुपासनमित्यपेक्षायास्तद्गीथेन कर्तृत्वप्रार्थनयेत्याह । कृतवन्त इति ॥
ते ह नासिक्यमित्यक्षरोक्तमर्थसङ्घाता वाक्यार्थमाह । नासिक्येति ॥ कि-
मित्यक्षरमेकाराख्यमित्योपास्यत्वेन व्याख्यायते तत्राह । एवं हीति ॥
उक्तमेव स्फुटयति खल्विति ॥ तथा च प्राणस्योद्गाहदृष्ट्योपासने प्रकृतस्य
परित्यागो भक्तेश्च प्राणदृष्ट्योपास्यत्वाङ्गीकारे प्रकृतोपादानमिति शेषः ॥
पूर्वापरविरोधमाशङ्कते । नन्विति ॥

तः हासुराः पाप्मना विविधः

ननु उद्गीथोपलक्षितं कर्माहृतवन्त इत्यवोच इदानी-
मेव कथं नासिक्यप्राणदृष्ट्योङ्कारमुपासाञ्चक्रिर इत्यात्य ।
नैष दोषः । उद्गीथकर्माख्येव हि तत्कालप्राणदेवतादृष्ट्यो-
द्गीथभक्त्यवयवश्चोङ्कार उपास्यत्वेन विवक्षितो न स्वतन्त्रो
ऽतस्तादर्थ्येन कर्माहृतवन्त इति युक्तमेवोक्तं । तमेवं देवै-
र्वृतमुद्गातारं हासुराः स्वाभाविकास्तमन्त्रात्मानो ज्योतीरूपं
नासिक्यं प्राणं देवं स्योत्येन पाप्मना ऽधर्मासङ्गरूपेण
विविधुर्विद्ववन्तः संसर्गं कृतवन्त इत्यर्थः । स हि नासिक्यः
प्राणः कल्याणगन्धग्रहणाभिमानासङ्गाभिभूतविवेकविज्ञानो
वभव ॥

उद्गीथोपलक्षितेनैङ्गात्त्रेणोपलक्षितं ज्योतिष्टोमादि कर्माहृतमित्युक्तं
तदाहरणञ्च तस्योपासनं तद्विरुद्धं नासिक्यप्राणदृष्ट्याक्षरोपासनवचन
मित्यर्थः ॥ स्वोक्तैर्मिथो विरोधं परिहरति । नैष दोष इति ॥ उद्गी-
थोपलक्षितकर्माहृतवन्त ज्योतिष्टोमादौ कर्माणि सत्येवोद्गातप्राणद-
ृष्ट्योपास्यत्वेनाक्षयं विवक्षितम् । ओङ्कारश्चोद्गीथावयवो ध्येयत्वेनेष्टो
न स्वतन्त्रो व्यापकः । तथा चाक्षरोपासनार्थत्वेन कर्माहरणं न ध्येयत्वे-
नेत्यविरोध इत्यर्थः ॥ आश्रित्य विधानार्थं कर्माहरणमित्युक्त्वा तं हे-
त्यादि व्याचष्टे । तमेवमिति । स्वोत्येन चाक्षरेण नासिकासम्बन्धेनेति
यावत् । अधर्मादासङ्गस्तद्रूपेत्येतस्यासङ्गवेधं साधयति । स हीति ॥
कल्याणो गन्धः सुरभि रक्तस्तस्य ग्रहणं सन्नैवेत्यभिमानात्प्रायोऽयमास-
ङ्गस्तेनाभिभूतसुपकारो गन्धाम्राणकृतस्तुल्यः सर्वस्य कार्यकारणसङ्घात-
स्येति विवेकविज्ञानं यस्य स तथेति विग्रहः ॥

तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्वः ॥ २ ॥

स तेन दोषेण पाप्मसंसर्गो बभूव । तदिदमुक्तमसुराः
पाप्मना [विविधुरिति । यस्मादासुरेण पाप्मना विद्वत्स-
स्मात्तेन पाप्मना प्रेरितो घ्राणः प्राणो दुर्गन्धिग्राहकः
प्राणिनाम् । अतस्तेनोभयं जिघ्रति लोकः सुरभि च दुर्गन्धि
च । पाप्मना ह्येष यस्माद्विद्वः । उभयग्रहणमविवक्षितम् ।
यस्योभयं हविरार्त्तिमाच्छेतीति यद्वत् । यदेवेदमप्रतिरूपं
जिघ्रतीति समानप्रकरणश्रुतेः ॥

ननु कथं यथोक्तासङ्गस्य शितेत्याशङ्क्याह । स तेनेति ॥ उक्तेऽर्थे
वाक्यं योजयति । तदिदमिति ॥ घ्राणप्राणस्यासुरपाप्मविवक्षित्वे कार्य-
लिङ्गकमनुमानं सूचयति । तस्मादिति ॥ उक्तानुमानावद्योति वाक्यं
व्याकरोति । अत इति ॥ अतः शब्दार्थमेव स्पष्टयति । प्राप्नोति ॥ ननु
पाप्मना विद्वत्वात्तेन लोको दुर्गन्धं जानातीत्येव वक्तव्यं सुरभिज्ञान
नस्य पाप्मकर्तृत्वाभावात् । तथा च कथं तेनोभयं जिघ्रतीत्युक्तं त-
त्राह । उभयग्रहणमिति ॥ एकस्यापि हविषो द्रवात्मकस्य पुरोडाशा-
देवां काकादिसम्बन्धाद्भ्रंशे प्रायश्चित्तसत्त्वेऽपि यस्योभयं हरिरार्त्तिमा-
च्छेति स ऐन्द्रं पञ्चधरावमोदनं निर्वपेदित्यलोभयग्रहणमविवक्षित-
मिति स्थितं प्रथमतन्त्रे तथाऽन्वापोत्याह । यस्येति ॥ न केवलं पाप्मना
हीति वाक्यशेषादलोभयग्रहणमविवक्षितं किन्तु वाजसनेयके यथो-
क्तोद्गीघविद्याविषयत्वेन समानप्रकरणे यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव
स पाप्मेति श्रुतेरत्रापि पाप्मवेधवशाद्दुर्गन्धं जानातीत्येव वक्तव्यत्वादविव-
क्ष तस्युभयग्रहणमित्याह । यदेवेति ॥

अथ ह वाचमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तां हा-
सुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदतिसत्य-
ज्जानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्वाः॥३॥अथ ह चक्षु-

मुख्यप्राणस्थोपास्यत्वाय तद्विशुद्धत्वानुभवार्थोऽयं वि-
चारः श्रुत्या प्रवर्तितः । अतश्चक्षुरादिदेवताः क्रमेण विचा-
र्यासुरेण पाप्मना विद्वा इत्यपोह्यन्ते । समानमन्यत् ।
अथ ह वाचं चक्षुः श्रोत्रं मन इत्यादि । अनुक्ता अप्यन्या-
स्वप्नसनादिदेवता द्रष्टव्याः । एवमुखत्वेता देवताः पा-
प्मभिरिति श्रुत्यन्तरात् ॥

असुरेण विद्धत्वात्प्राणादिदेवता अपोह्यन्ते । अथान-
न्तरं य एवायं प्रसिद्धो मुखे भवो मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमु-

ननु नासिक्यस्य प्राणस्य पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वेसिद्धे न्याय-
सामान्याद्वागादीनामपि नोपास्यत्वमिति सिद्धमिति तत्किमुत्तरग्रन्थे-
नेत्यत आह । मुख्यप्राणस्येति ॥ न्यायसाम्येऽपि मुख्यतो निरा-
करणाभावे मुख्यप्राणस्यैवोपास्यत्वमित्यभिप्रेत्यात्तदुपास्यतादाढ्यार्थं मुख्यतो
वागादीनामुपास्यत्वमपाकर्तुमुत्तरग्रन्थ इत्यर्थः । विद्वा इति विचार्य
क्रमेणापोह्यन्त इति सम्बन्धः । उत्तरवाक्येष्वक्षरव्याख्यानमनपेक्षितं
पूर्वेषु समानत्वादित्याह । समान इति ॥ अवशिष्टवाक्यैकदेश-
ग्रहणार्थमादिपदम् ॥ ननु प्राणादीनां पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वेऽपि
त्वगादीनां तद्विद्धत्वेनानुपास्यत्वाद्भवान्मुख्यस्यैव प्राणस्थोपास्यत्वं ना-
वसीयते तत्राह । अनुक्ता इति ॥ उक्तानामनुक्तोपलक्षणत्वे षड्हा-
रण्यकश्रुतिं संवादयति । एवमुखत्विति ॥ अथ हेत्यदि मुख्यप्राण-
विषयवाक्यश्रुत्याप्य व्याकरोति । आसुरेणेत्यादिना ॥

पूर्ववद्वागादिष्विवेति यावत् । षड्हा च विदारकैर्लोहविशेषैरि-
त्यर्थः । अश्रुतस्य लोहस्यालोपादाने हेतुमाह । सामर्थ्यादिति ॥ तस्य

रुद्धीयमुपासाञ्चक्रिरे तद्वासुराः पाप्मना विवि-
धुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च
पाप्मना ह्येतद्विद्वम् ॥४॥ अथ ह श्रौतमुद्गीथमुपा-
साञ्चक्रिरे तद्वासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनो-
भयं ७ इदमिति श्रवणीयञ्चाश्रवणीयञ्च पाप्मना
ह्येतद्विद्वम् ॥५॥ अथ ह मन उद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे
तद्वासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं सङ्क-
ल्पते सङ्कल्पनीयञ्चासङ्कल्पनीयञ्च पाप्मना ह्येत-
द्विद्वम् ॥ ६ ॥ अथ ह यएवार्यं मुख्यः प्राणस्तमु-
द्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्वासुरा ऋत्वा विदध्वं-
सुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वं ७ सेत ॥७॥

पासाञ्चक्रिरे तं वासुराः पूर्ववदृत्वा प्राप्य विदध्वंसुर्विनष्टा
अभिप्रायमात्त्रेण । अकृत्वा किञ्चिदपि प्राणस्य कथं विनष्टा
इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथा लोके अश्मानमाखणं न शक्यते
खनितुं कुहालादिभिरपि टङ्कैः चेतुं न शक्योऽखण एवा-
खणस्तमृत्वा । सामर्थ्याल्लोष्टः पांशुपिण्डः श्रुत्यन्तराञ्चा-
श्मनि क्षिप्तोऽश्मभेदनाभिप्रायेण तस्याश्मनः किञ्चिदप्यकृत्वा
स्वयं विध्वंसेत विदीर्यतेव विदध्वंसुरित्यर्थः ।

तस्य ध्वंसनयोग्यत्वात् ध्वंसतेऽत्र कर्त्तृपेक्षत्वादित्यर्थः । तर्हि यस्य कस्य-
चिदेवंविधस्य सन्धवादलं लोष्टग्रहणेनेत्याशङ्क्य यथाश्मानमृत्वा लोष्टो
विध्वंसेतेति वृहदारण्यकश्रुतेस्तस्यैवात्र ग्रहणमित्याह । श्रुत्यन्त-
राच्चेति ॥

एवं यथाश्मानमाखण्डत्वा विध्वंसत एव
 हैव स विध्वंसते य एवंविदि पापं कामयते
 यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः ॥८॥

एवं विद्मद्भ्योऽसुरैरघर्षितत्वात्प्राण इति । एवंविदः
 प्राणाद्भूतस्येदं फलमाह । यथाश्मानमित्येष एव दृष्टान्तः ।
 एवं हैव स विध्वंसते विनश्यति । कोऽसावित्याह । य एवं-
 विदि यथोक्तप्राणविदि पापं तदनर्हं कर्तुं कामयते इ-
 च्छति यश्चाप्येनमभिदासति हिनस्ति प्राणविदं प्रत्याक्रोश-
 ताडनादि प्रयुङ्क्ते सोऽप्येवमेव विध्वंसत इत्यर्थः । यस्मात् स
 एष प्राणवित् प्राणभूतत्वाद्ऽश्माखण इवाश्माखणोऽघर्ष-
 णीय इत्यर्थः । ननु नासिक्योऽपि प्राणो वाय्वात्मा यथा
 मुख्यस्तत्र नासिक्यः प्राणः पाप्मना विद्धः प्राण एव सन्न
 मुख्यः कथम् । नैष दोषो नासिक्यस्तु स्थानकरणवैगुण्या-
 १. वाय्वात्मापि सन् मुख्यः स्थानदेवतावर्जीयत्वान्न
 विद्ध इति युक्तम् ॥

दृष्टान्तदार्ढान्तिकाभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति । एवमिति ॥ इति
 प्राणस्य विशुद्धत्वात्तदुपासनं कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ फलवचनभवतार्थं
 व्याकरोति । एवं विद इत्यादिना ॥ प्राणवित्प्रतिस्पर्द्धिनो विनाशे
 हेतुमाह यस्मादिति ॥ नासिक्यप्राणस्य मुख्यप्राणस्य च वायुविका-
 रत्वेन प्राणत्वाविशेषात्पाप्मना वेधवेधौ तल्ल्यावेव स्यातामिति शङ्कते ।
 नन्विति ॥ स्थानविशेषसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां द्वयोरपि पाप्मवेधावेध-
 व्यवस्था युक्तेति परिहरति । नैष दोष इति ॥ स्थानावस्थावच्छिन्ने
 करणे वैगुण्यं विषयविशेषासक्तत्वं तस्मात्तद्रूपस्य नासिक्यप्राणस्यापि
 विद्धता स्यादिति यावत् । तदसम्बन्धाद्विशेषसम्बन्धप्रयुक्तवैगुण्यायोगा-
 दिन्मैतच्छिष्टमुक्तसुपपन्नम् ॥

नैवेतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहत-
पाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्-
प्राणानवति ।

यथा वास्यादयः शिञ्जावत्पुरुषाभ्याः कार्यविशेषं कु-
र्वन्ति नान्यहस्तगतास्तद्वदोषवदुप्राणसचिवत्वाद्द्विधाप्राण-
देवता न मुख्यः । यस्मान्न विद्धोऽसुरैर्मुख्यस्तस्मान्नैवेतेन
सुरभि दुर्गन्धि वा विजानाति ध्राणेनैव तदुभयं विजा-
नाति लोकः । अतश्च पाप्मकार्यादर्शनादपहतपाप्माऽप-
हतो विनाशितोऽपनोतः पाप्मा यस्मात्सोऽयमपहतपा-
प्मा ह्येषविशुद्ध इत्यर्थः । यस्मान्नात्मभरयः कल्याणा-
द्यासङ्गवत्वाद्दुप्राणादयो न तथात्मभरिर्मुख्यः किं तर्हि स-
र्वार्थः । कथमित्युच्यते तेन मुख्येन यदश्नाति यत्पिबति
लोकस्तेनाशितेन पीतेन चेतरेण प्राणादीनवति पालयति ।

स्थानसम्बन्धविशेषात् । प्राणप्राणस्य पाप्मविद्वत्वं तदभावाच्च
मुख्यप्राणस्य तद्विद्वत्त्वमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ।
न मुख्यो दोषवदुप्राणसचिवत्वाभावादिति शेषः ॥ प्राणदेवता विद्धा
प्राणदेवता तु न विद्वेत्त्वत्वं गमकत्वेनानन्तरवाक्यं व्याचष्टे । ब्रह्मादिति ।
मुख्यप्राणस्य पाप्मवेधाभावसुपसंहरति । अतश्चेति ॥ पाप्मकार्य-
मासङ्गस्तस्य प्राणेऽनुपलम्भादित्यतः शब्दसैवार्थं हिशब्देनोक्तम् ॥ पाप्मा-
वेधं विशुद्धत्वे हेतुत्वात् मुख्यप्राणविशुद्धिसुपसंहरति । ह्येष इति ॥
तस्य विशुद्धत्वे हेतुत्वं नमाह । यस्माच्चेति ॥ अतो विशुद्ध इत्युत्तरत्वं
सम्बन्धः ॥ सर्वार्थत्वं प्राणस्य प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति । कथमित्या-
दिना ॥ प्राणादीत्यादिशब्देन कार्यसम्बन्धेन ॥

एतमु एवान्ततोऽवित्त्वोक्तामति व्याददात्ये-
वान्तत इति ॥ ६ ॥

तेन हि तेषां स्थितिर्भवतीत्यर्थः । अतः सर्वम्भरिः प्रा-
णोऽतो विग्रुहः । कथं पुनर्मुख्याशितपीताभ्यां स्थिति-
रेषां गस्यत इति । उच्यते । एतं मुख्यं प्राणं मुख्यप्राण-
वृत्तिम् । अन्नपाने इत्यर्थः । अन्ततोऽन्ते मरणकालेऽवि-
त्त्वाऽलब्धोक्तामति । प्राणादिप्राणसमुदाय इत्यर्थः । अ-
प्राणो हि न शक्नोत्याशितुं पातुं वा । तेन तदोक्तान्तिः
प्रसिद्धा घ्राणादिकलापस्य । दृश्यते ह्युक्तान्तौ प्राणस्याशि-
शिषा । अतोव्याददात्येवास्य विदारणं करोतीत्यर्थः । तद्व-
न्नालाभे उक्तान्तस्य लिङ्गम् ॥

तेनैतास्तृयन्तीति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याह । तेन हीति ॥ प्राण-
वृत्तिहेतुभ्यामन्नपानाभ्यां सङ्घातस्थितिरतः शब्दार्थः । सर्वार्थत्वं द्वि-
तीयस्यातः शब्दस्यार्थवत् । मुख्यप्राणोपयुक्तत्वादन्नपानानां सङ्घातस्थिति
हेतुत्वमित्यत्र प्रश्नपूर्वकं लिङ्गं दर्शयति । कथमित्यादिना ॥ वृत्तिमेव
विशिनष्टि । अन्नपाने इति ॥ अन्वहसुपयुज्यमानेऽन्नपाने प्राणस्थि-
तिहेतु इति यावत् । प्राणस्योच्चिक्रमिषायामपि सङ्घातः स्वयमन्न-
पाने कृत्वा स्यास्यति इत्याशङ्क्याह । अप्राणे हीति ॥ तदा प्राणो-
च्चिक्रमिषावस्यायामिति यावत् । ननुक्तान्त्यवस्यायामशिशिषाद्यभा-
वादेव सङ्घातस्योक्तान्तिर्न त्वशनाद्यभावात्तत्र प्रमाणाभावादत आह ।
दृश्यते हीति ॥ तदिति मुखव्यादानमुच्यते । अन्नपहणं पानोपलक्षणार्थम् ॥

तं हाङ्गिरा उद्गीथमुपासाञ्चक्रे एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्ते ।

तं हाङ्गिरासं मुख्यं प्राणं ह अङ्गिरा इत्येवगुणमुद्गीथमुपासाञ्चक्रे उपासनं कृतवान् वको दाल्भ्य इति वक्ष्यमाणेन सम्बध्यते । तथा वृहस्पतिरित्यायस्य इति चोपासाञ्चक्रे वक इत्येवं सम्बन्धं कृतवन्तः केचित् । एतमु एवाङ्गिरसं बृहस्पतिमायास्यं प्राणं मन्यन्ते इति वचनाद्भवत्येवं । यथाश्रुतासम्भवे सम्भवति तु यथाश्रुतवृषिचोदनायामपि श्रुत्यन्तरवत् । तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षते एतमेव सन्तवृषिमपि ।

विशुद्धिगुणकसुख्यप्राणात्मोद्गातवृष्ट्योद्गीथावयवभूतमीङ्गाराख्यमन्त्रस्युपास्यमित्युक्तं इदानीं तत्रैवाङ्गिरसवृहस्पत्यायःस्यगुणत्वविधानार्थमुत्तरपन्थसुत्यापयति । तं हेति ॥ तत्र वृत्तिकाराभिप्रेतं सम्बन्धं दर्शयति । तं मुख्यमिति ॥ पराभिप्रेतसम्बन्धे गमकमाह । एतमिति । अव्यवहितसम्बन्धसम्भवे व्यवहितसम्बन्धकल्पना न युक्तेति परिहरति भवत्येवमिति ॥ ऋषीणामङ्गिरीवृहस्पत्यादिशब्दैरुपदेशेऽपि गुणत्वविशिष्टप्राणोपासनं न विरुध्यतेऽतश्च प्रधानानामबाधे प्राणोपासकानाम् ऋषीणासुपदेशो न त्यागमर्हत्यङ्गिरीवृहस्पत्यादिशब्देभ्योऽपि । प्रथमप्रतिपन्नान् ऋषीन्विहाय यौगिकवृत्तिप्रतिपत्तव्यगुणमात्रप्रतिपत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः । प्राणोपासकानाम् ऋषीणामभिधानसैतरेयकस्युत्था द्रढयति । श्रुत्यन्तरवदिवि । तदेव स्पष्टयति । तस्मादिति ॥ शतर्चिनी नाम प्रथममण्डलदृश ऋषयः । एष च प्राणो यस्मात्पुरुषं सङ्गताख्यं शतवर्षायभिगतवान् तस्मादेतमेव प्राणं सन्तवृषिशरीरस्थितमपि शतर्चिनश्चद्वैवाच्यं वदन्तीति योजना ॥

अङ्गानां यद्रसः ॥ १० ॥

तथा मध्यमा गृह्यमदो विश्वामित्रो वामदेवोऽतिरि-
त्यादिऋषीनेव प्राणमापादयति श्रुतिः । तथैतानपृषीन्
प्राणोपासकानङ्गिरोवृहस्पत्यायास्यान् प्राणं करोत्यभेदवि-
ज्ञानाय । प्राणो ह पिता प्राणो मातेत्यादिवच्च । तस्मा-
द्विषिरङ्गिरा नाम प्राण एव सन्नाम्नानमाङ्गिरसं प्राणमुङ्गी-
यमुपासाञ्चक्र इत्येतत् । यस्मात्सोऽङ्गानां प्राणः सन् रस-
स्तेनासावाङ्गिरसः ।

शतर्चिन्-शब्दबहुभयविषयाणि शब्दान्तराख्यपि सन्तीत्याह ।
तथेति ॥ आद्यं मण्डलसङ्गा मध्यमानां मण्डलानां द्रष्टारो माध्यमा
ऋषयस्तेऽपि प्राणस्तस्य स्वात्मनि मध्ये सर्वजगद्विधारकत्वात् । गृह्यम-
दस्तु द्वितीयमण्डलदर्शी । स्वापकाले वागादीनां गिरणात्प्राणो गृह्यः
रेतोविसर्गकारणं मदहेतुत्वात् । अपानो मदः प्राणापानात्मकत्वात्
प्राणोऽपि तथोच्यते । तृतीयमण्डलदर्शी विश्वामित्रः प्राणोऽपि तथा
व्यपदिश्यते तस्य हि विश्वं भोज्यजातं स्थितहेतुतया स्निग्धमासीत् ।
वामदेवस्तु चतुर्थमण्डलद्रष्टा प्राणोऽपि तच्छब्दवाच्यस्तस्य वागादिदेवता
सम्भजनोयत्वात् । पञ्चममण्डलद्रष्टाऽतिरित्युच्यते प्राणोऽपि तथैव
कथ्यते । तस्य पाप्मनोऽनर्थरूपानुप्रति सर्वत्रासृत्वात् । आदिपदेन
भरद्वाजादिपदानि गृहीतानि ॥ दृष्टान्तमेवं व्याख्याय दार्ष्टान्तिक-
माह । तथेति ॥ किमित्यङ्गिरःप्रभृतीनुप्राणं करोति श्रुतिरत आह ।
अभेदेति ॥ तथा च सप्तमे प्राणस्य सार्वान्तरं वक्ष्यन्ने तथात्रापि तस्य
तत्तद्वृष्टिरूपत्व विवक्षितमित्याह । प्राणो हेति ॥ अव्यवहितसम्बन्ध
सम्भवे फलितं वाक्यार्थं कथयति । तस्मादिति ॥ प्राणस्याङ्गिरस्त्वं
व्यत्यादयति । यस्मादिति ॥

तेन तं ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासाञ्चक्र
 एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्धि बृहतौ
 तस्या एष पतिः ॥ ११ ॥ तेन तं हायास्य-
 मुद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एवायास्यं मन्यन्त
 आस्याद्यदयते ॥ १२ ॥ तेन तं ह वको
 दाल्भ्यो विदाञ्चकार ।

तथा वाचो वृहत्याः पतिस्तेनासौ बृहस्पतिः । तथा
 यद्यस्मादास्यादयते निर्गच्छति तेनायास्यः । ऋषिः प्राण
 एव सन्नित्यर्थः । तथान्योऽप्युपासक आत्मानमेवाङ्गिरसा-
 दिगुणं प्राणमुद्गीथमुपासीतेत्यर्थो न केवलमङ्गिरःप्रभृत्-
 य उपासाञ्चक्रिरे । तं ह वको नाम दाल्भ्यस्यापत्यं दाल्भ्यो
 विदाञ्चकार यथा दर्शितं प्राणं विज्ञातवान् ॥

अङ्गिरः शब्दवृहस्पतिशब्दोऽप्युभयत्र नेतव्य इत्याह । तथेति ॥
 प्राणस्य बृहस्पतित्वं साधयति । वाच इति ॥ अङ्गिरोवृहस्पतिशब्द-
 दायास्यशब्दोऽप्युभयत्र द्रष्टव्य इत्याह । तथेति ॥ तस्योभयत्र वृत्तिं विश-
 दयति । यद्यस्मादिति । यस्मादायास्यादयते तेनायास्यः प्राणः स एवात्तौ-
 पासकत्वाद्दृषिरपि तथेति योजना ॥ यथोक्तानासृषीणांमेवोक्तगुणकसुपा-
 षनं नान्येषां विशेषवचनादित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ विशेषस्य न शेष-
 निवर्त्तकत्वं प्रदर्शनार्थत्वादित्यर्थः ॥ यथोक्तोपासनस्य त्रिषु नियमाभावे
 गमकं दर्शयति । न केवलमिति ॥

स ह नैमिषीयानामुज्ञाता बभूव स ह स्वैभ्यः
 कामानागायति ॥ १३ ॥ आगाता ह वै का-
 मानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमु-
 पास्त इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥ २ ॥ तृतीयस्य द्वितीयः
 खण्डः ॥

अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथ-

विदित्वा च स ह नैमिषीयानां सत्रिणामुज्ञाता बभूव ।
 स च प्राणविज्ञानसामर्थ्यादेभ्यो नैमिषीयेभ्यः कामाना-
 गायति स ह आगीतवान् किलेत्यर्थः । तथान्योऽप्युज्ञाता
 आगाता ह वै कामानां भवति य एवं विद्वान् यथोक्तगुणं
 प्राणमक्षरमुद्गीथमुपास्ते तस्यैतदृष्टं फलमुक्तम् । प्राणात्म-
 भावस्वदृष्टम् । देवो भूत्वा देवानप्येतीति श्रुत्यन्तरात्सिद्ध-
 मेवेत्यभिप्रायः । इत्यध्यात्ममेतदात्मविषयमुद्गीथोपासनमि-
 त्युक्तोपसंहारोऽधिदैवतोद्गीथोपासने वक्ष्यमाणे बुद्धिस-
 माधानार्थः ॥ २ ॥

अथानन्तरं अधिदैवतं देवताविषयमुद्गीथोपासनं प्रस्तु-
 तमित्यर्थोऽनैकधोपास्यत्वादुद्गीथस्य य एवासावादित्य-

सम्प्रति विहितोपासनस्य दृष्टफलमादेष्टुं पातनिकां करोति । विदि-
 त्वेति ॥ भूमिकां कृत्वा विवक्षितमुपास्तिफलं कथयति । तथेति । दृष्ट-
 निति विशेषणादभीष्टं फलान्तरमाचष्टे । प्राण्येति ॥ आत्मविषयं शरी-
 रवर्त्ति प्राणगोचरमिति यावत् ॥ उपसंहारस्य प्रयोजनमाह । अधि-
 दैवतेति ॥ २ ॥

अनन्तरमाध्यात्मिकप्राणदृष्टोद्गीथोपासनवचनादिति शेषः ॥ किमिति
 देवताविषयमुद्गीथोपासनं प्रस्तुयते तत्राह । अनेकधेति ॥ प्राणरूपे-

मुपासीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति । उ-
द्यन्स्तमोभयमपहन्तप्रहन्ता ह वै भयस्य
तमसोभवति य एवं वेद ॥ १ ॥ समान उ एवा-

स्तपति तमुद्गीथमुपासीतादित्यदृष्ट्योद्गीथमुपासीतेत्यर्थ-
स्तमुद्गीथमित्युद्गीथशब्दोऽक्षरवाची सन् कथमादित्ये वर्त्तत
इति । उच्यते । उद्यन्नुद्गच्छन्वैष प्रजाभ्यः प्रजार्थमुद्गायति
प्रजानामन्नोत्पत्तार्थम् । न ह्युद्यति तस्मिन्वृद्धादेः पक्तिः
स्यादत उद्गायतीवोद्गार्याति ॥ १ ॥

यथैवोद्गाताऽन्नार्थं अत उद्गीथः सवितेत्यर्थः । किञ्चोद्य-
न्नैशं तमस्तज्जञ्च भयं प्राणिनामपहन्ति तमेवंगुणं सवितारं
यो वेद सोऽपहन्ता नाशयिता ह वै भयस्य जन्मस-

णादित्यादिरूपेण चोद्गीथस्योपास्यत्वाद्देवताविषयतदुपास्तिप्रस्तावो-
युक्त एवेत्यर्थः ॥ आदित्यादिमतयश्चेत्यादिन्यायेन वाक्यार्थं कथयति ।
आदित्यदृष्ट्येति ॥ तमादित्यमुद्गीथमुपासीतेत्यादित्यशब्दस्योद्गीथ-
शब्दस्य च सामानाधिकरण्यमयुक्तमुद्गीथशब्दस्य प्रकरणादक्ष-
रवाचित्वादादित्यशब्दस्य च ज्योतिर्विषयत्वाद्भिन्नार्थयोश्च शब्द-
योः सामानाधिकरण्यायोगादिति शङ्कने । तमुद्गीथमिति ॥ आ-
दित्ये यद्यपि नोद्गीथ-शब्दो रूढ्या वर्त्तितुमर्हति तथापि गौण्या
च तत्र तत्र वृत्तेः सामानाधिकरण्यसिद्धिरित्युत्तरमाह । उच्यत इति ।
प्रजार्थमुद्गायतीत्येतदेव स्पष्टयति । प्रजानामिति । अन्नोत्पत्त्यर्थमुद्गा-
यतीति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ तदेव व्यतिरेकद्वारा साधयति । न हीति ॥
आदित्यस्यान्नार्थमागानमतः शब्दार्थः । न तस्योद्गातरिव प्रत्यक्षरूढान-
मुपलब्धमित्याशङ्क्याह । उद्गायतीवेति ॥

उपसामेवोपपादयति तथेति ॥ अथात्मनेऽन्नाद्यमागावेदिति श्रुत्यन्तरे
यथान्नार्थमुद्गतःऽऽ गायतीत्यवगतं तथाऽऽदित्योऽपि प्रजानामन्नार्थमा-

यञ्चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममा-
चक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एत-
मिमममुञ्चोद्गीथमुपासीत ॥२॥

रणादिलक्षणस्यात्मनस्तमसश्च तत्कारणस्याज्ञानलक्षणस्य
भवति । यद्यपि स्थानभेदात्प्राणादित्यौ भिन्नाविव लक्ष्येते
तथापि न स तत्त्वभेदस्तयोः । कथं समान उ एव तुल्य एव
प्राणः सवित्रा गुणतः सविता च प्राणेन । यस्मादुष्णोऽयं
प्राणः उष्णश्चासौ सविता । किञ्च स्वर इतीमं प्राणमाचक्षते
कथयन्ति तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति चामुं सवितारम् ।
यस्मात्प्राणः स्वरत्येव न पुनर्हृतः प्रत्यागच्छति ॥

गायतीत्यर्थः । उद्गीथश्चस्त्रादित्ये सम्भवं परावृत्त्य फलितमाह । अत
इति ॥ आदित्यदृष्ट्योद्गीथोपासनसुपपाद्य फलोक्तिं व्याचष्टे । किञ्चे-
त्यादिना ॥ एवंगुणं तमस्तज्ज भयनिवर्त्तकत्वगुणसहितमिति यावत् ।
नन्वध्यात्ममधिदैवतमिति स्थानभेदात्प्राणादित्ययोर्भिन्नत्वात् ॥ भिन्नमेव
तयोरुपासनसुपादेयमत आह । यद्यपीति ॥ प्राणादित्ययोः स्वरूपभेदा-
भावं प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति । कथमित्यादिना ॥ उ शब्दोऽयर्थः ।
स्थानभेदतो भेदमनुजानाति गुणतः साम्यं साधयति । यस्मादिति ॥
नामतः साम्यं सङ्गिरते । किञ्चेति ॥ सवित्वत्प्राणोऽपि प्रत्यास्वरशब्द-
प्रवृत्तिमाशङ्क्याह । यस्मादिति ॥ स्वरत्येव गच्छत्येवेति यावत् । तस्मि-
न्नेव स्थूलदेहे न प्रत्यागच्छति तस्मात्प्राणोऽक्षरशब्दप्रवृत्तिरिवेत्यर्थः ॥

अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति
स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः

सविता त्वस्तमित्वा पुनरप्यहन्यहनि प्रत्यागच्छति । अतः
प्रत्यास्वरोऽस्मान्गुणतो नामतश्च समानमितरेतरं प्राणा-
दित्यौ । अतः सतत्त्वाभेदादेतं प्राणमिमममुच्चादित्यमुद्गी-
थमुपासीताथ खल्विति । प्रकारान्तरणोपासनमुद्गीथस्यो-
च्यते व्यानमेव वक्ष्यमाणलक्षणम् । प्राणस्यैव वृत्तिविशेष-
मुद्गीथमुपासीत । अधुना तत्त्वतत्त्वं निरूप्यते । यद्वै पुरुषः
प्राणिति मुखनासिकाभ्यां वायुं वह्निर्निःसारयति स प्रा-
णाख्यो वायोवृत्तिशेषो यदपानित्यपश्चसिति ताभ्यामेव
अन्तराकर्षति वायुं सोऽपानोऽपानाख्या वृत्तिः ॥

सवितर्यपि तर्हि तच्छब्दप्रवृत्तिरेवेत्याशङ्क्याह । सवितात्विति ॥
आदित्यस्यास्तं गतस्य प्रत्यहमेकत्रैवागतदर्शनात्तस्मिन्प्रत्यास्वरशब्द-
स्यऽपि प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः । अतः प्राणादित्ययोरुक्तं साम्यं निगमयति ।
अस्मादिति ॥ अन्योन्यसाम्यकृतं फलमाह । अत इति ॥ प्राणादित्य-
वेकीकृत्य तद्वृत्त्योद्गीथावयवभूतमोङ्काराख्यमक्षरमुपास्यमित्यर्थः । अथा-
ध्यात्मिकमाधिदैविकञ्चोद्गीथोपासनं प्रस्तुत्य तदेव समस्यैकीकृत्योक्तं
तथा च वक्तव्याभावात् किसत्तरेण अन्ये नेत्याशङ्क्याध्यात्मिकमेवोद्गीथो-
पासनमनुसृत्याह । अथेति ॥ कोऽसौ व्यानो यद्वृत्त्योद्गीथोपासनमुप-
दिदिच्छितमत आह । वक्ष्यमाणलक्षणमिति ॥ पक्षान्तरं व्यावर्त्तयति ।
प्राणस्यैवेति ॥ वक्ष्यमाणलक्षणमित्युक्तं व्यक्तीकरोति । अधुनेति ॥ तन्नि-
रूपणार्थमादौ प्राणापानौ निरूपयति । यद्वा इत्यादिना ॥ ताभ्यामेव
मुखनासिकाभ्यामित्येतन् स्यातामित्येवं प्राणापानौ ॥ व्यानस्य तु क्रिमा-
यातमिति शङ्कित्वा तत्स्वरूपं दर्शयति । तत इत्यादिना ॥

प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानो यो व्यानः सा
वाक् । तस्माद्प्राणान्नपानन्वाचमभिव्याहर-
ति ॥ ३ ॥

ततः क्रिमित्युच्यते अथ य उक्तवक्ष्यणयोः प्राणापानयोः
सन्धिस्तयोरन्तरावृत्तिविशेषः स व्यानो यः साङ्ख्यादिशा-
स्त्रप्रसिद्धः श्रुत्या विशेषनिरूपणान्नासौ व्यान इत्यभिप्रायः।
कस्मात्पुनः प्राणापानौ हित्वा महताऽऽयासेन व्यानस्यैवो-
पासनमुच्यते । वीर्यवत्कर्महेतुत्वात् । कथं वीर्यवत्कर्महेतु-
त्वमित्याह । यो व्यानः सा वाक् । व्यानकार्यत्वाद्वाचः ।

यस्माद्वायाननिर्वर्त्तना वाक् तस्माद्प्राणान्नपानन् प्राणापा-
नव्यापारावकुर्वन् वाचमभिव्याहरत्युच्चारयति लोकः ।

सन्धिमेव स्फुटयति ॥ तयोरिति प्राणापानयोर्द्वयोरभावावस्थायाम्
सन्ध्ये च वायोर्द्वयोरिति विशेषो योऽस्ति स व्यानशब्दार्थ इत्यर्थः । सन्धिः-
स्तन्मन्मन्देशवृत्तिव्यान इति साङ्ख्यायोगाच्चाहस्तान् प्रत्याह । यः सा-
ङ्ख्यादीति । साङ्ख्यानां योगानाञ्च शास्त्रे प्रसिद्धो यो वायोर्द्वयोरिति विशेषः
स्तन्मन्मन्देशगो नासौ व्यानः श्रुत्या विशेषनिरूपणादिति योजना ।
व्यानस्य प्राणापानसापेक्षत्वात्तयोरन्यतरस्योपासनमेवोचितं न व्यानो-
पासनमिति मन्वानञ्चोदयति ! कस्मादिति ॥ महताऽऽयासेन न व्यान-
सतत्त्वनिरूपणेनेति यावत् ॥ ताभ्यां वैशिष्ट्यसुप्त्यै परिहरति । वीर्य-
वदिति ॥ व्यानस्यैवोपासनमिति शेषः । तदेव प्रश्नद्वारा प्रपञ्चयति ।
कथमित्यादिना ॥ कथं व्यानस्य वीर्यवत्कर्म प्रसिद्धं प्रतिज्ञायते कार्य-
कारणाभवादित्याह । व्यानेति ॥

वाचो व्याननिर्वर्त्यैवे लिङ्गं दर्शयति । यस्मादिति ॥ या वागित्यादि-
वाक्यानामर्थं सञ्चिपति । तद्येत्यादिना ॥ अतो वानीत्यादि व्याचष्टे ।

या वाक्सर्त्कस्मादप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याह-
रति यक्तत्साम तस्मादप्राणन्ननपानन्साम.
गायति यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्ननपान-
नुद्गायति ॥४॥ अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति
कर्माणि यथाग्नेर्मन्यनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष
आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि करोत्येतस्य हेतो-

तथा वाग्विशेषात्तच्छक्तंस्थञ्च साम सामावयवञ्चोद्गीथम-
प्राणन्ननपानन् व्यानेनैव निर्वर्त्तयतीत्यभिप्रायः। न केवलं
वागाद्यभिव्याहरणमेवातोऽस्मादन्यान्यपि यानि वीर्यवन्ति
कर्माणि प्रयत्नादधिकनिर्वर्त्यानि यथाग्नेर्मन्यनमाजेर्म-
र्यादायाः सरणं धावनं दृढस्य धनुष आयमनमाकर्षणम-
प्राणन्ननपानंस्तानि करोति। अतो विशिष्टो व्यानः
प्राणादिप्रवृत्तिभ्यः। विशिष्टस्योपासनं ज्यायः फलवत्त्वाद्वा-
जोपासनवत् ॥

न केवलमिति ॥ व्यानेन निर्वर्त्तयतीति पूर्वेषु सम्बन्धः। यान्यन्यान्यपि
यथोक्तानि कर्माणि तानि लोको व्यानेनैव करोतीत्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥
प्रयत्नादधिकनिर्वर्त्यानि कर्माण्येवोदाहरति। यथेति ॥ यथा तानि
कर्माणि तथान्यान्यथैवंप्रकाराणीति योजना ॥ व्यानस्य वीर्यवत्कार्य-
हेतुत्वे फलितमाह। अत इति ॥ वैशिष्ट्येऽपि किं स्यादिति चेत्त-
दाह। विशिष्टस्येति ॥

व्यानमेवोङ्गीथमुपासीत ॥५॥ अथ खलूङ्गीथा-
क्षराण्युपासीतोङ्गीथ इति प्राण एवोत्प्राणेन

एतस्य हेतोरेतस्मात्कारणाद्गानमेवोङ्गीथमुपासीत
नान्यद्वृत्तान्तरं कर्म वीर्यवत्तरत्वं फलम् । अथाधुना खलू-
ङ्गीथाक्षराण्युपासीत भक्त्यक्षराणि मा भूवन्नित्यतो विशि-
नष्टि उङ्गीथ इति । उङ्गीथनामाक्षराणीत्यर्थो नामाक्षरोपास-
नेऽपि नामवत एवोपासनं कृतं भवेदमुकमिन्द्रा इति यद्वत् ।
प्राण एवोददित्यस्मिन्नक्षरे प्राणदृष्टिः । कथं प्राणस्योत्त्व-
मित्याह । प्राणेन ह्युत्तिष्ठति सर्वोऽप्राणस्यावसाददर्शना-
दतोऽस्युदः प्राणस्य च सामान्यम् । वाग्मी । वाचो ह गिर
इत्याचक्षते शिष्टाः ॥

वैशिष्ट्यफलमुपसंहरति । एतस्येति ॥ फलवत्त्वादित्युक्तमुपास्तिफलं
स्पष्टयति । कर्मेति ॥ व्यानद्व्योङ्गीथोपासनस्याङ्गाववद्वत्वादिति शेषः ।
उङ्गीथोपासनप्रसङ्गेनोङ्गीथाक्षरोपासनं प्रस्तोति । अथेति ॥ विशेषण
तात्पर्यं दर्शयति । भक्त्येति ॥ उङ्गीथाक्षराण्युपासीतेत्युक्ते भक्त्यक्षरा-
ण्युपास्यानि प्राप्तानि तानि मा भूवन्निति यतो मन्यते श्रुतिस्ततो विशे-
षणं करोतीत्यर्थः ॥ विशेषणश्रुतिं व्याकरोति । उङ्गीथेति ॥ नामा-
क्षरोपासनमुङ्गीथोपासनस्याकिञ्चित्त्वरमित्याशङ्क्याह । नामेति ॥ यथा
लोके कृष्णमिन्द्रादिवाचकशब्दप्रयोगे वाच्यस्य पुरुषविशेषस्योपासनं गम्यते
तथेहापीत्यर्थः ॥ नामाक्षरोपासने नामवत्तदुपासनेऽपि तदुपासनमेव
कथमित्याशङ्क्य विभजते । प्राण एवेति ॥ प्राणस्योदः सादृश्यं प्रश्नपूर्व-
कमाह । कथमित्यादिना ॥ गिरित्यस्मिन्नक्षरे वाग्दृष्टः कर्त्तव्येत्याह ।
वाग्मीरिति ॥ वाचो गिरश्च सादृश्यं दर्शयति । वाचो हेति ॥

ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षते
 अन्नं यमन्ने हीदं सर्वं स्थितम् ॥ ६ ॥
 द्यौरिवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी यमादित्य एवो-
 द्वायुर्गीरग्निस्थं सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीः

तथान्नं यमन्ने हीदं सर्वं स्थितमतोऽस्त्यन्नस्य थाक्षरस्य च
 सामान्यम् । त्रयाणां अत्युक्तानि सामान्यानि तानि तेनानु-
 रूपेण शेषेष्वपि द्रष्टव्यानि द्यौरिवोदुच्चैःस्थानात् । अन्तरिक्षं
 गीर्गिरणाद् लोकानाम् । पृथिवी यं प्राणिस्यात्तात् । आदित्य
 एवोदूर्ध्वत्वात् । वायुर्गीरग्न्यादीनां गिरणात् । अग्निस्थं
 याज्ञीयकर्मावस्थानात् । सामवेद एवोत्स्वर्गसंस्तुतत्वात् ।
 यजुर्वेदो गीर्यजुषा प्रत्तस्य हविषो देवतानां गिरणात् ।

उद्गीरक्षरयोः प्राणवाग्दृष्टिरिव यमित्यस्मिन्नक्षरेऽन्नदृष्टिः कार्ये-
 त्याह । तथेति ॥ यकारान्नयोरपेक्षितं सादृश्यं दर्शयति । अन्ने हीति ॥
 प्राण एवोदित्यादौ सादृश्यं सुत्वैर्नोक्तं । द्यौरिवोदित्यादौ तु नोक्तम् ।
 तथा च तत्र सादृश्याभावे कथं दृष्टीकरणमित्याशङ्क्याह । त्रयाणामिति ॥
 अन्तरिक्षमाकाशस्तदन्तः प्रतिष्ठा लोकास्तेन गीर्णा इवेति मत्याह ।
 गिरणादिति ॥ अग्न्यादीनां गिरणादिति सर्वगर्विद्यायां द्रष्टव्यम् ॥
 सामवेदो वै स्वर्गो लोक इति स्वर्गलोकत्वेन सामवेदस्य संस्तुतत्वादिति
 हेतुमाह । स्वर्गेति ॥ यजुषा स्वाहास्वधादिनेति यावत् । आध्यात्म-
 मधिलोकमधिदैवमधिदेदञ्च नामाक्षरोपासनसङ्गा तत्फलनोक्तिमवतार्य
 व्याकरोति ॥ उद्गीथेति ॥

ऋग्वेदस्यं दुग्धेऽस्यै वाग्दोहं यो वाचो दोहः
 अन्नचानन्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गी-
 याक्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥

ऋग्वेदस्यस्यस्फुटत्वात्मानः । उद्गीयाक्षरोपासनफल
 मधुनाच्यते दुग्धे दोग्ध्यस्यै साधकाय । का सा वाक् कंदोहं
 कोऽसौ दोह इत्याह । यो वाचो दोहः । ऋग्वेदादिशब्द-
 साध्यं फलमित्यभिप्रायस्तद्वाचो दोहस्तं स्वयमेव वाग्दोग्धि-
 आत्मानमेव दोग्धि किञ्चान्नवान् प्रभूतान्नोऽन्नादश्च दीप्ता-
 ग्निर्भवति यएतानि यथोक्तानि एवं यथोक्तगुणान्युद्गीयाक्ष-
 राणि विद्वान् सन्नुपास्ते उद्गीथ इति ॥

यो वाचो दोह इत्यत्र षष्ठी कर्मणि द्रष्टव्या । तमेव वाग्दोहं प्रक-
 टयति । ऋग्वेदादीति ॥ तत्साध्यं फलं स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वं तदनाया-
 सेनास्य सम्भवतीत्यर्थः । तदिति प्रकृतफलपरामर्शः । षष्ठी पूर्ववत् ।
 तस्मिन् दोहोक्तिः । वाच एव दोहे कर्मत्वं कर्तृत्वञ्चेत्याह । आत्मान-
 मेवेति ॥ यो दोग्धा सा वागेव सा चात्मानमेव तं दोग्धीति योजना ।
 यथोक्तानि प्राणवाग्नादिरूपत्वे नोक्तानीति यावत् । यथोक्तगुणान्यु-
 त्पानगिरणस्थित्यादिधर्मकाशीत्यर्थः । उद्गीयाक्षराणीत्युक्तं विशेष-
 णानुवादेन स्फुटयति । उद्गीथ इतीति ॥ उद्गीथ इत्येवं रूपस्य
 नाम्नोऽक्षराणीति यावत् । वागादिसमृद्धिफलकसुपासनसुपदिश्य
 फलसमृद्धिर्येन प्रकारेण भवति तत्रकारं ज्ञानं सर्वकास्थोपासनशेषभूतं
 प्रासङ्गिकं विधीयत इत्याह । अथ खल्विति । वागादिसमृद्धिफलको-
 पासनानन्तर्यं मयशब्दार्थः । वक्ष्यमाणोपासनानां सर्वकास्थोपासनाशे-
 पत्वद्योतनार्थं खल्वित्युक्तम् ॥

अथ खल्वाशीःसमृद्धिरूपस रणानीत्युपासीत
 येन साम्ना स्तोष्यन् स्यात्तत्सामोपधावेत् ॥८॥
 यस्यामृच्चि तामृच्चं यदार्षेयं तमृच्चिं यां देवता-
 मभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥९॥ येन
 छन्दसा स्तोष्यन्स्यात्तच्छन्द उपधावेद्येन स्तोमेन
 स्तोष्यमाणः स्यात् तं स्तोममुपधावेत् ॥१०॥

अथ खलु इदानीमाशीःसमृद्धिराशिषः कामस्य समृद्धि-
 र्यथा भवेत्तदुच्यत इति वाक्यशेषः । उपसरणान्युपसर्त्त
 व्यान्युपगन्तव्यानि धेयानीत्यर्थः । कथमित्युपासीत एवमु-
 पासीत तद्यथा येन साम्ना विशेषेण स्तोष्यन् स्तुतिं करि-
 ष्यन् स्याद्भवेदुज्जाता तत्सामोपधावेदुपसारेच्चिन्तयेदुत्प-
 त्तादिभिः । यस्यामृच्चि तत्साम ताञ्चं उपधावेद्देवता-
 दिभिः । यदार्षेयं साम तच्चर्षिम् । यां देवतामभिष्टोष्यन्
 स्यात्तां देवतामुपधावेत् । येन छन्दसा गायत्र्यादिना स्तो-
 ष्यन् स्यात्तच्छन्द उपधावेत् । येन स्तोष्यमाणः स्यात् स्तोमेन ।

प्रासङ्गिकत्वं दर्शयति । इदानीमिति॥ कामशब्दः फलविषयः । तच्छब्दः
 प्रकारज्ञानपरामर्श उच्यते विधीयते इत्यर्थः॥ ध्यानप्रकारं प्रश्नपूर्वकं
 विशदयति । कथमित्यादिना ॥ इतिशब्दार्थमभिनयति । एवमिति
 एवं शब्दार्थमुदाहरणनिष्ठतया स्पष्टयति । तद्यथेति । उत्पत्त्यादि-
 मिरित्यादिशब्देन छन्दोदेवतादिगृह्यते देवतादिभिरित्यादिपदेनार्षे-
 यादिग्रहः । गायत्र्यादिनेत्यादिपदस्य षिण्गनुष्ठुब्बृहत्यादिसंज्ञार्थं
 त्रिष्टुप्चदश सप्तदश एकविंश इति प्रसिद्धः सोमयागे स्तोमः ॥

यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तांदिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥
 आत्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्न-
 प्रमत्तोऽभ्यासो ह यदस्मै स कामः ससृद्धोत
 यत्कामः स्तुवीतीति यत्कामः स्तुवीतीति ॥ १२ ॥
 ३ ॥ तृतीयस्य तृतीयः खण्डः ॥

स्तोमाङ्गफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदं स्तोष्यमाण
 इति । तं स्तोममुपधावेत् । यां दिशं स्तोष्यमाणः स्यात्तां
 दिशमुपधावेदधिष्ठात्रादिभिः । आत्मानमुद्गाता स्व
 रूपं गोत्रनामादिभिः सामादीन् क्रमेण स्वच्चात्मानम-
 न्ततोऽन्ते उपसृत्य स्तुवीत । कामं ध्यायन्नप्रमत्तः
 स्वरोष्यत्यञ्जनादिभ्यः प्रमादमकुर्वंस्ततोऽभ्यासः क्षिप्रमेव
 ह यद्यत्वास्मा एवविदे स कामः ससृद्धोत ससृद्धिं

आत्मनेपदप्रयोगप्रतिपन्नमर्थमाह । सोमाङ्गेति ॥ यत्र कर्तृ-
 गामि फलं तत्रात्मनेपदं प्रयुज्यते प्रकृते च स्तोष्यमाण इत्यात्मनेपदं
 दृश्यते । तस्मादेतत्फलस्य कर्तृगामित्वं गम्यते अन्यथा पूर्वोत्तर-
 योरिव परस्मैपदप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । यां दिशमभीत्याभिव्याषेत्यर्थः ।
 स्तोष्यन्देवताविशेषमिति शेषः । अधिष्ठात्रशब्देनेन्द्रादयो गृह्यन्ते ।
 आदिपदं तत्तद्दिगवस्थितासाधारणधर्मसंग्रहार्थम् । आत्मानं स्वरूपं
 गोत्रादिभिरुपसृत्वाद्गता स्तुवीतीति सस्वन्वः । नामादिभिरित्यादि-
 शब्देन वर्णान्नामादिग्रहणम् । अन्तत इत्यस्यार्थमाह । सामादीनि ।
 पूर्वोक्तान् सामादीन् सर्वानुक्तेन क्रमेण धात्वा तदवसाने स्वात्मानमपि
 सञ्चिन्त्यापेक्षितफलमनुसन्धानः स्वरादिभ्यः प्रमादमकुर्वन्मुद्गाता स्तुवी-
 तीति योजना । यत्र कर्मण्ययमुद्गाता यथोक्तरीत्या स्तोता भवति तत्र

ॐमित्येतदक्षरमुपासीतोमिति ह्युजायति त
स्योपव्याख्यानम् ॥१॥ देवा वै ऋत्योर्विभ्यतस्त्रयीं
विद्यां प्राविशन्स्ते

गच्छेत्कोऽसौ यत्कामः सन् स्तुवीतेति द्विरुक्तिराद-
रार्था ॥ ३ ॥

ॐमित्येतदित्यादिप्रकृतस्याक्षरस्य पुनरुपादानम् ।
उद्गीयाक्षराद्युपासनान्तरितत्वादन्यत्र प्रसङ्गो माभूदित्येव-
मर्थं प्रकृतस्यैवाक्षरस्याऋताभयगुणविशिष्टस्योपासनं विधा-
तव्यमित्यारम्भः । ॐमित्यादि व्याख्यातम् । देवा वै
ऋत्योर्मारकाद्विभ्यतः किं कृतवन्त इत्युच्यते । त्रयीं विद्यां
त्रयीविहितं कर्म प्राविशन् प्रविष्टवन्तो वैदिकं कर्म
प्रारब्धवन्त इत्यर्थः । तन्मृत्योस्त्राणं मन्यमानाः ॥

क्षिप्रमेवास्मै स सकामः सऋद्धिं गच्छेत् यत्कामः सन् यः स्तुवीतेत्यन्वयः ।
इतिशब्दः प्रासङ्गिकोपासनसमाख्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसन्धत्ते । ॐमित्येतदित्यादीति ॥ पुनरु-
पादानस्य तात्पर्यमाह । उद्गीयतेति ॥ आदिशब्देन पूर्वोक्तान्यु-
पासनानि गृह्यन्ते । उद्गीयस्य तैर्व्यवहितत्वात्प्रकरणविच्छेदशङ्कायाम् ।
ततोऽन्यस्मिन्नर्थे प्रसङ्गः स्यात् स माभूदित्येवमर्थं पुनरुपादानमित्यर्थः ।
देवा वै ऋत्योरित्यादेस्तात्पर्यमाह । प्रकृतस्येति ॥ अक्षरव्याख्यान-
प्राप्तावनुवादभागं प्रत्याह ॥ ॐमित्यादीति ॥ देवासुरा ह वै यत्वे-
त्यत्र व्याख्याता देवाः भारकादासुरात्प्राप्ताः सकाशादिति यावत् ॥
कोऽयं कर्माणि प्रवेशी नाम तत्वाह । वैदिकमिति ॥ तदिति वैदिकं
कर्माच्यते ते ऋन्दोभिरित्यादि व्याचष्टे । किञ्चेति ॥

छन्दोभिरच्छादयन्त्यदेभिरच्छादयन्स्तच्छन्द-
सां छन्दस्त्वम् ॥२॥ तानु तल मृत्यु र्यथा मत्स्य-
मुदके परिपश्येदेवं पर्य्यपश्यद्दृचि सान्नि यजुषि ।

किञ्च ते कर्मण्यविनियुक्तैः छन्दोभिर्मन्त्रैर्जपहोमादि
कुर्वन्त आत्मानं कर्मान्तरेष्वच्छादयन् छादितवन्तः ।
यद्यस्मादेभिर्मन्त्रैराच्छादयन्तस्तस्माच्छन्दसां मन्त्राणां
छान्दनाच्छन्दस्त्वं प्रसिद्धमेव । तांस्तव देवान् कर्मपरान्मृत्यु-
र्यथा लीके मत्स्यघातको मत्स्यमुदके नातिगम्भीरे परि-
पश्येद्दृडिशोदकस्त्रावोपायसाध्यं मन्यमान एवं पर्य्यपश्यद्दृष्ट-
वान् सत्युः । कर्मक्षयोपायसाध्यान् देवान् मेने इत्यर्थः ।
क्वासौ देवान्दर्शेत्युच्यते । ऋचि सान्नि यजुषि । ऋग्यजुः-
सामसम्बन्धिकर्मणीत्यर्थः ॥

नहि सर्वे मन्त्राः सर्वत्र विनियुज्यन्ते । तथा चैकस्मिन् कर्मणि
अनुष्ठीयमाने विनियुक्तान् मन्त्रान् हित्वा कर्मान्तरेष्वविशेषैर्जपादि
कुर्वन्तः स्वात्मानं देवाश्छादितवन्तः । तस्मान्न सत्युवश्यता तेषामित्यर्थः ॥
तेषां छन्दोभिश्छादितत्वे छन्दसा छन्दस्त्वप्रकारमभिनयति । तस्मात्-
दिति ॥ कर्मानुतिष्ठतां देवानां सत्युवश्यता न व्यावृत्तेत्याह । तानिति ॥
तत्रेति वैदिककर्मप्रारम्भोक्तिः । उ शन्द्रोऽप्यर्थः । यथोक्तकर्मपरानपि
तान्मृत्युः पर्य्यपश्यदिति सम्बन्धः ॥ कर्मणां सत्युपदगोचरत्वं दृष्टान्ते-
नाह । यथेति ॥ दार्ष्टान्तिकम.गस्य विवक्षितमर्थं गृह्णाति । सत्यु-
रिति ॥ दार्ष्टान्तिके क्षुद्रोदकस्थानीयं किं स्यादिति प्रश्नपूर्वकं दर्शयति ।
क्वासवित्यादिना ॥ ऋगादीनां नित्यत्वेन क्षयाभावान्न क्षुद्रोदकस्थानी-
यतेत्य.शङ्कप्र विवक्षितमर्थमाह । ऋगिति ॥ कर्मणश्च कृतकत्वेन फलतः
स्वरूपतश्च क्षयिता प्रसिद्धेति भावः ॥ सत्युपरिहारोपायसुपदिशति ॥

ते तु वित्त्वोर्द्धा ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव
 प्राविशन् ॥३॥ यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्वे वा-
 तिस्वरत्येव० सामैवं यजुरेष उ स्वरौ यदेत-
 दक्षरमेतदष्टतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता
 अभया अभवन् ॥ ४ ॥

ते तु देवा वैदिकेन कर्मणा संस्कृता शुद्धाभानः
 सन्तो हृत्योश्चिकीर्षितं विदितवन्तः । विदित्वा च तदूर्द्धा
 व्यावृत्ताः कर्मभ्यः ऋचः साम्नो यजुषः ऋजुग्ःसामसस्वङ्गा-
 त्कर्मणाः अभ्युत्थायेत्यर्थः । तेन कर्मणा हृत्युभयापगमं प्रति
 निराशास्तदुपास्याहताभयगुणमक्षरं स्वरशब्दितं प्रावि-
 शन्नेव प्रविष्टवन्तः । ॐकारोपासनपराः संवृत्ताः । एव-
 शब्दोऽवधारणार्थः सन् समुच्चयप्रतिषेधार्थः । तदुपासन-
 पराः संवृत्ता इत्यर्थः । कथं पुनः स्वरशब्दवाच्यत्वमक्षरस्ये-
 त्युच्यते । यदा वै ऋचमाप्नोत्योमित्ये वातिस्वरत्येवं सामैवं

ते तु देवा इत्यादिना कर्मभ्यः सकाशादूर्द्धा व्यावृत्ता इत्यर्थः ।
 सर्वकर्मसङ्ग्रहार्थं कर्मभ्यः इति वक्ष्यवचनम् । अत्रैदिककर्मत्यागस्य
 कर्मिष्वपि सिद्धत्वाद्द्वैदिककर्मत्यागार्थं विशिनष्टि । ऋच इति ॥ कर्मत्याग-
 मावात्कृतकृत्यताशङ्कां वारयति । तेनेति ॥ किन्तदक्षरं तदाह ।
 ओङ्कारेति ॥ उदात्तादिरूपत्वाभावादक्षरस्य न स्वरशब्दत्वमित्याशङ्क्य
 परिहरति । कथमित्यादिना ॥ ऋचमाप्नोत्यध्ययनेन स्वाधीनं करोती-
 त्यर्थः । अतिस्वरत्यतिशयेनादरधियोञ्चारयतीति यावन् ॥ ऋग्यजःसाम्नां

स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरं
स्वरमसृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदसृता
देवास्तदसृतो भवति ॥ ५ ॥ तृतीयस्य चतुर्थः
खण्डः । ६ ॥

यजुः । एष एव उ स्वरः । कोऽसौ यदेतदक्षरमेतदसृतम-
भयं तत्प्रविश्य यथागुणमेवासृता अभयाच्चाभवन्देवाः ।

स योऽन्योऽपि देवदेवैतदक्षरमेवमसृताभयगुणं विद्वान्
प्रणौति स्तौति उ प्राप्तमेव चात् स्तुतिरभिप्रेता स तथै-
वैतदेवाक्षरं स्वरमसृतमभयं प्रविशति तत् प्रविश्य च राज-
कुलं प्रविष्टानामिव राज्ञोऽन्तरङ्गवहिरङ्गतावन्न परस्य
ब्रह्मणोऽन्तरङ्गवहिरङ्गताविशेषः । किन्तर्हि यदसृता देवा
येनासृतत्वेन यदसृता अभूवन् तेनैवासृतत्वेन विशिष्टस्तद-
सृतो भवति न न्यूनता नाप्यधिकता असृतत्व इत्यर्थः ।

प्रत्येकमेतद्गारोच्चारणद्वारेणैवाग्निदर्शनादित्यतिशब्दार्थः । उ शब्दोऽ-
पिपर्यायः । सम्प्रतिपन्नस्वरवदिति दृष्टान्तार्थः ॥

असृतमभयं तथाविधब्रह्मप्रतीकत्यादित्यर्थः । तत् प्रविश्य ब्रह्मबुद्ध्या
तद्गानं कृत्वेत्यर्थः ॥ भवतु देवानामेवमस्माकन्तु किमायातमित्याशङ्काह ।
स योऽन्योऽपीति ॥ राजगृहं प्रविष्टस्य विशेषदर्शनादक्षरं प्रविष्टस्यापि
फले विशेषः स्वादित्याशङ्काह । तत् प्रविश्येति ॥ असृतत्वेन विशिष्टा
इति शेषः ॥ ४ ॥

अथ खलु य उङ्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स
उङ्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उङ्गीथ एष प्रणव
ॐमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥१॥

प्राणादित्यदृष्टिविशिष्टस्योङ्गीथस्योपासनसुक्तमेवानूद्य
प्रणवोङ्गीथयोरेकत्वं कृत्वा तस्मिन् प्राणरश्मिभेदगुणवि-
शिष्टदृष्ट्याऽक्षरस्योपासनमनेकपुत्रफलमिदानीं वक्तव्यमि-
त्यारभ्यते । अथ खलु य उङ्गीथः स प्रणवो बह्वृचानाम् । यच्च
प्रणवसोषां स एव छान्दोग्य उङ्गीथशब्दवाच्योऽसौ वादित्य
उङ्गीथ एष प्रणवः, *प्रणवशब्दवाच्योऽपि स एव बह्वृचानां
नान्य उङ्गीथ आदित्यः कथं उङ्गीथाख्यमक्षरमोमित्ये तदेष
हि यस्मात् स्वरन्नुच्चारयन्नेकार्थत्वाद्वाङ्मनाम् । अथवा
स्वरन् गच्छन्नेति अतोऽसावुङ्गीथः सविता ॥

खण्ड.नारस्य तात्पर्यमाह । प्राणादित्येति ॥ प्रणवस्योङ्गीथस्य चैकत्वं
कृत्वा तस्मिन् सत्यध्यात्मं प्राणदृष्ट्याधिदैवतमादित्यदृष्ट्या च विशिष्टस्यो-
ङ्गीथस्य यदुपासनसुक्तं तदेवानूद्य निन्दित्वा प्राणानां रश्मीनां च भेद
एव गुणस्तद्विशिष्टदृष्ट्या तस्यैवोङ्गीथावयवस्याक्षरस्थानेकपुत्रफलसुपासन-
मनेन अन्येन वक्तव्यमित्युत्तरो अन्यः सम्प्रति प्रस्तूयत इत्यर्थः । अन्तता-
भयगुणकाक्षरोपासनानन्तर्यमथशब्दार्थः । प्रणवोङ्गीथयोरेकत्वे वेदिक-
प्रसिद्धिप्रदर्शनार्थं खल्वित्युक्तम् । तयोरेकत्वसङ्गा आदित्यदृष्ट्योङ्गीथोपा-
स्तिसुक्तमनुवदति । असाविति ॥ उद्गुगीथादित्ययोरेकत्वं प्रश्नपूर्वक-
सुपपादयति । उद्गुगीथ इत्यादिना ॥ उच्च रयन्नेतीति सम्बन्धः ॥ स्वर-
तेर्गत्यर्थत्वात्कथमुच्च रयन्नित्युच्यते तत्राह । अनेकार्थत्वादिति ॥

एतसु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमे-
कोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मौऽस्त्वं
पर्यावर्त्तयाद्बहवो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैवतम्॥२॥
अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपा-
सीतोमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ ३ ॥

तमेतसु एवाहमभ्यगासिषमाभिसुख्येन गीतवानस्या-
दित्यरश्माभेदं कृत्वा ध्यानं कृतवानस्मीत्यर्थस्तेन तस्मात्
कारणान्मम त्वमेकोऽसि पुत्र इति ह कौषीतकिः कौषीतक-
स्यापत्यं कौषीतकिः पुत्रमुवाचोक्तवान् । अतो रश्मीनादि-
त्यञ्च भेदेन त्वं पर्यावर्त्तयात्पर्यावर्त्तयेत्यर्थः । त्वं योगा-
देवं बहवो वै ते तव पुत्रा भविष्यन्तीत्यधिदैवम् । अथानन्त-
रमध्यात्ममुच्यते । य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीते-
त्यादि । तथा पूर्ववदोमिति ह्येष प्राणोऽपि स्वरन्नेत्यो-
मिति ह्यनुज्ञां कुर्वन्निव वागादिप्रवृत्तार्थमेतीत्यर्थः ।

गच्छन् सविता प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निव गच्छति
तस्मादेङ्कारत्वं सवितरित्याह । अथवेत्यादिना ॥ आदित्यदृष्ट्योद्गी-
थमुपदिष्टमनूद्य निन्दति । तमेतमिति ॥ निन्दाफलं दर्शयति । अत
इति ॥ पर्यावर्त्तयदिति प्रथमपुरुषे श्रूयमाणे किमिति मध्यमपुरुषो
व्याख्यायते तत्राह । त्वं योगादिति ॥ युष्मदुपपदे मध्यमपुरुषविधा-
नादित्यर्थः ॥ रश्मिभेदयुग्णदृष्टिविशिष्टाद्गोथोपासनस्य फलं कथयति ।
एवमिति ॥ वक्ष्यमाणेऽध्यात्मबुद्धिसमाधानार्थमुक्तम् ॥ देवताविषयं
दर्शनमुपसंहरति । इत्यधिदैवतमिति ॥ अध्यात्मप्राणदृष्ट्योद्गी-
थोपा-
स्तिमुक्तामनुवदति । अथेत्यादिना । कथं प्राणोद्गीथयोरेकत्वमित्या-
शङ्काह । तथेति ॥ यथा प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निवादित्यो
गच्छतीत्युक्तं तद्वदिति यावत् ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेको
ऽसीति ह कौषीतकिःपुत्रमुवाच प्राणं स्वं भूमा-
नमभिगायताह्ववो मे भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

न हि मरणकाले सुमूर्षीः समीपस्थाः प्राणस्योङ्करणं
शृण्वन्तीति । एतस्मान्वादादित्येऽप्योङ्करणमनुज्ञामात्रं
द्रष्टव्यम् । एवमु एवाहमभ्यगासिषमित्यादि पूर्ववदेव ।
अतो वागादीन् मुख्यञ्च प्राणं भेदगुणविशिष्टमुद्गीयं पश्यन्
भूमानं मनसाऽभिगायतात् । पूर्ववदावर्त्तयेत्यर्थः । बहवो
वै मे मम पुत्रा भविष्यन्तीत्येवमभिप्रायः सन्नित्यर्थः ।
प्राणादित्येकत्वोद्गीयदृष्टेरेकपुत्रत्वफलदोषेणापोदितत्वाद्-
श्लिष्टप्राणभेददृष्टेः कर्त्तव्यता चोद्यते ऽस्मिन् काण्डे बह्व-
पुत्रफलत्वार्थम् ॥

उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । न हीति ॥ सुमूर्षुसमीपव-
र्त्तनो बहवो मरणकाले प्राणस्य वागादिप्रवृत्त्यर्थं मनुज्ञाकरणं नैव जा-
नन्ति । तथा च जीवदवस्थायाभिमिति तदनुज्ञावशादेव वागादीनां
प्रवृत्तिरालम्ब्यते ॥ तस्मात्प्राणस्यानुज्ञामात्रोङ्करणमित्यर्थः । प्राणादि-
कथोरध्यात्माधिदैवतयोरुद्गीयत्वाविशेषात्प्राणवदादित्येऽप्यनुज्ञामात्रो-
ङ्करणमवधेयमित्याह । एतस्मान्वादादिति ॥ प्राणदृष्टोक्तामद्गीयो-
पासिं निन्दित्वा विवक्षितामुपास्तिमुपन्यस्यते । एतमु एवेति ॥ भूमानं
बहुत्वोपेतमिति यावत् । मध्यमपुरुषे तातजादेशस्य वैकल्पिकत्वेऽपि
प्रथमपुरुषशब्दाया इरन्वयं व्यावर्त्तयति । पूर्ववदिति ॥ एकत्वदृष्टिनि-
न्दाद्वारा प्रधानोपासनं सफलमपसंहरति । प्राणेत्यादिना ॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स
उद्गीथ इति होटषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनु-
समाहरंतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥ तृतीयस्य
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अथ खलु य उद्गीथ इत्यादिप्रणवोद्गीथैकत्वदर्शनमुक्त
तस्यैतत्फलमुच्यते । होटषदनाद्धोता यत्रस्थः शंसति तत्
स्थानं होटषदनं हौत्वात्कर्मणः सम्यक् प्रयुक्तादित्यर्थः ।
न हि देशभावात्फलमाहर्तुं शक्यं किन्तु एवापि दुरु-
द्गीतं दुष्टमुद्गीतमुद्गीतं कृतं उद्गीत्वा स्वकर्मणि क्षतं कृतमि-
त्यर्थस्तदनुसमाहरत्यनुसन्धत्त इत्यर्थः । चिकित्सयेव धातु-
वैषम्यशमीकरणमिति ॥ ५ ॥

पूर्वात्तरयोर्गन्वयोरसङ्गतिमाशङ्क्य तात्पर्यप्रदर्शनपूर्वकसुत्तर-
ग्रन्थमवतार्य व्याकरोति । अथेत्यादिना ॥ ननु यथ श्रुतं स्थानं हो-
टषदनं किं नेष्यते तत्राह । न ह्येति ॥ हौत्वात्कर्मणो यत्फलमाद्रि-
यते तत्र अपूर्वकमविशेषतो दर्शयति । किन्तदित्यादिना ॥ निपातद्वय-
सवधारणातिशयफलकं क्रियापदेन सम्बध्यते । अपि शब्दस्तु निष्प-
न्नरभावितया नेतव्यः ॥ दुष्टमुद्गीतमेव स्पष्टयति । उद्गीत्वात्वेति ॥
कथमन्यनिष्ठात्कर्मणोऽप्यत्र फलमाहर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह । चिकित्स-
येति । उद्गीत्वात् प्रणवोद्गीथैकत्वविज्ञानमाहात्म्यात्प्रमादिकं स्वक-
र्मणि प्राप्तं क्षतं हौत्वात् कर्मणः सम्यक् प्रयुक्तात्प्रणवात्प्रतिसन्धा-
तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यधूढ् साम
तस्माद्दृच्यधूढ् साम गीयते इयमेव साऽग्निरमस्त-

अथेदानीं सर्वफलसम्पत्तार्थमुद्गीयस्योपासनान्तरं विधि-
व्यते । इयमेव ष्ठिव्युक् । ऋचि ष्ठिवीदृष्टिः कार्य्या ।
तथाग्निः साम । साम्नाग्निदृष्टिः । कथं ष्ठिव्यग्नोर्द्धक्त्सामत्व-
मिति । उच्यते । तदेतदग्न्याख्यं सामैतस्यां ष्ठिव्यादृच्य-
धूढमधिगतमुपरिभावेन स्थितमित्यर्थः । ऋचीव साम ।
तस्मादत एव कारणाद्दृच्यधूढमेव साम गीयते इदानी-
मपि सामगैः । यथा च ऋक्त्सामनी नात्यन्तभिन्नेऽन्योन्यं
तथैतौ ष्ठिव्यग्नी ।

इयमेवेत्वादिषन्दभेस तात्पर्यमाह । अथेति ॥ पुत्राद्यैश्चर्थैक-
देशविषयोपासनापदेशानन्तरमवसरे प्रं.प्रे ज्योतिष्टोमादवधिक्तस्य सम-
थैश्चर्षमाश्रयं मधिदैवाध्यत्वाविभागेनोद्गीयविषयमेव पूर्वमुपासनमस्मिन्
पन्थे विधातुमिति मित्यर्थः ॥ तत्र तदङ्गभूतमुपासनमादौ विदधाति ।
इयमेवेति ॥ ष्ठिव्याः ऋग्दर्शनं नेष्टा कर्माङ्गस्य संस्कार्तव्यत्वादित्यभि-
प्रेत्याह । ऋचीति ॥ ऋचि यथा ष्ठिवीदृष्टिरनन्तरवाक्ये विहितं
तथाग्निः सामेत्वाग्निदृष्टिः साम्नि विधीयते पूर्ववदित्याह । तथेति ॥
ऋक्त्यं ष्ठिव्याः सामत्वचःस्मेरप्रसिद्धमिति शङ्कते । कथमिति ॥ ऋक्-
सामत्वनिर्द्धारित्युत्तरमाह । उच्यत इति ॥ तयोराधाराधेयभावे गेमकं
दर्शयति । तस्मादिति ॥ ऋचि ष्ठिवीदृष्टिः साम्नि चाग्निदृष्टिरित्यत्र
प्रेत्यनन्तरमाह । यथा चेति ॥

त्साम । १ । अन्तरिक्षमेवर्वायुः साम तदेतदे-
 तस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यू साम गीय-
 तेऽन्तरिक्षमेव सा वायुरमस्तत्साम । २ । द्यौरि-
 वर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम
 तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते द्यौरिव साऽऽदित्योऽ-
 मस्तत्साम । ३ । नक्षत्राण्येवर्क् चन्द्रमाः साम तदे-
 तस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम
 गीयते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥४॥
 अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गय यन्नीलं

कथमियमेव पृथिवी सा सामनामार्द्धशब्दवाच्या इत-
 रार्द्धशब्दवाच्योऽग्निरमस्तदेतत्पृथिव्यग्निद्वयं सामैकशब्दा-
 भिधेयत्वमापन्नं साम । तस्मान्नान्योन्यं भिन्नं पृथिव्यग्नि-
 द्वयं नित्यसंस्लिष्टञ्ज्ज्ञामनी इव । तस्माच्च पृथिव्यग्न्योः
 ऋक्ज्ञामत्वमित्यर्थः । सामाक्षरयोः पृथिव्यग्निदृष्टिविधा-

पृथिव्यग्न्योरत्यन्तभेदाभावं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥
 कर्माङ्गयोः सह प्रयोगादृक्सामयोरन्योन्यमव्यभिचारान्नात्यन्तभेदस्तथा
 पृथिव्यग्न्योरप्येकशब्दवाच्यत्वाद्नात्यन्तं भिन्नतेत्यर्थः ॥ तयोरत्यन्तभेदाभावे
 फलितमाह । तस्माच्चेति ॥ पृथिवी साशब्दवाच्या स्त्रीत्वादग्निरमः
 पुंस्त्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ पक्षान्तरकृत्याप्याङ्गीकरोति । सामाक्षरयोरिति ॥
 कथं पुनर्नक्षत्रपर्याये तदेतदेतस्यामित्यादि वाक्यम् । न हि नक्षत्रेषु चन्द्र-
 मसः स्थितिरत आह । नक्षत्राण्यमिति ॥ नक्षत्राधिपत्यात्तदुपरिभावेन

परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यधूढं साम
तस्मादृच्यधूढं साम गीयते । ५ । अथ यदेवै-
तदादित्यस्य शुक्लं भाःसैव साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं
तदमस्तत्सामाथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः

नार्यमियमेव साम्भिरम इति केचित् । अन्तरिक्षमेवर्वायुः
सामेत्यादि पूर्ववत् । नक्षत्राणामधिपतिश्चन्द्रमः । अतः
स साम । अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः शुक्ला दीप्तिः
सैवर्क । अथ यदादित्ये नीलं परः कृष्णं परोऽतिशयेन
काष्णं तत्साम । तद्धेयकान्तसमाहितदृष्टे दृश्यते । अत-
एवेते भाःशुक्लकृष्णत्वे सा चामश्च साम । अथ य एषो
ऽन्तरादित्ये आदित्यस्यान्तर्मध्ये हिरण्मयो हिरण्मय
इव हिरण्मयो नहि सुवर्णविकारत्वं देवस्य सम्भ-

चन्द्रमयः स्थितेरित्यतः शब्दार्थः ॥ नक्षत्रसहितं चन्द्रमसं पराष्टं स शब्दः ।
अङ्गोपासनानि कानिचिदुक्ता तादृगेवोपासनान्तरमाह । अथेति ॥ आ-
दित्यस्य मण्डलात्मनो यद्रूपं शुक्लं दृश्यते ऋचि तद्दृष्टिः कर्त्तव्येत्यर्थः ॥

तदेव रूपं विशिनष्टि । भा इति ॥ तामेव व्याचष्टे । शुक्ला दीप्ति-
रिति ॥ ऋचि यथा पूर्वोक्तरूपदृष्टिस्तथा साम्नि वक्ष्यमाण-
रूपदृष्टिरनुभवेत्याह । अथेति ॥ नन्वादित्ये शौक्लवदतिशयं काष्णं
नास्याभिरनुभूयते तत्राह । तद्धीति ॥ एकान्तेन समाहिता शास्त्रसंस्कृता
यस्य दृष्टिसंस्थादित्ये निरतिशयं काष्णं दृश्यते तथा च तद्दृष्टिः साम्नि
दृष्टेत्त्वर्थः ॥ अथ यदेवैतदित्यादेस्तात्यर्थ्यमाह । अत एवेति ॥ अङ्गोपा-
सनानि सप्तान्तरमाधिदैविकीं प्रधानोपासनां विवक्षुरुपास्यस्वरूपसं-
पन्नास्त्विति । अथेत्यादिना ॥ किमिति हिरण्मयपदमपमार्थं व्याख्या-
यते ॥ हिरण्मयविकारत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याशङ्क्याह ।

पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्र-
णाखात्सर्व एव सुवर्णः । ६ । तस्य यथा कथासं
पुराडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष

वति ऋक्सामगेषात्वापहतपाप्मत्वासम्भवात् । नहि सौवर्णे
ऽचेतने पाप्मादिप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत चाक्षुषे चा-
ग्रहणात् । अतो लुप्तोपम एव हिरण्यशब्दो ज्योतिर्भय
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उत्तरेष्वपि समाना योजना । पुरुषः पुरि शयनात्पू-
रयति वा स्वेनात्मना जगदिति दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिः समा-
हितचेतोभिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनापेक्षैस्तेजस्विनोऽपि श्मश्रुके
शादयः कृष्णाः स्युरित्यतो विशिनष्टि । हिरण्यश्मश्रुर्हि-
रण्यकेश इति ॥ ज्योतिर्भयान्येवास्य श्मश्रुणि केशाश्चेत्यर्थः ।

न हीति ॥ अपहतपाप्मत्वासम्भवं साधयति । न हीत्यादिना ॥ पाप्मा-
दीत्यादिपदं तत्कार्यत्वसङ्ग्रहार्थम् । किञ्च चक्षुषुपास्त्रे पुरुषे सुवर्ण-
विकारस्याग्रहणाद्गौणमेव हिरण्यपदमित्याह । चाक्षुषे चेति ॥ न च
तत्प्राप्तिदेशिकं तद्रूपम् ऋक्सामगेषात्वादिना तादृशेन विरोधात्
तस्माद्गौणमेव हिरण्यपदमित्युपसंहरति । अत इति ॥

हिरण्यश्मश्रुरित्यादिविशेषेष्वपि तुल्यं गौणत्वमित्याह । उत्त-
रेष्वपीति ॥ नन्वादित्यादिमण्डले पुरुषो नास्माभिर्दृश्यते तत्राह । निवृत्त-
चक्षुर्भिरिति ॥ विशिष्टाधिकारिणामादित्यपुरुषदर्शनस्यपपादयति ।
ब्रह्मचर्यादीति ॥ सर्व एव सुवर्ण इति विशेषणादक्षोरपि सुवर्णत्वप्राप्ते
प्रत्याह । तस्येति ॥ विशेषमेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कथमित्यादिना ॥

सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः
पाप्मभ्यो य एवं वेद । ७ ।

आप्रणखात् प्रणखी नखाग्रं नखाग्रेण सह सर्वः सुवर्ण इव
भारूप इत्यर्थः । तस्यैवं सर्वतः सुवर्णवर्णस्याप्यक्ष्णोर्विशेषः
कथं तस्य यथा कपेर्मर्कटस्यासः कप्यासः । आसेरूपवेश-
नार्थस्य करणे घञ् कपिपृष्ठान्तो येनोपविशति । कप्या-
स इव पुण्डरीकमत्यन्ततेजस्वेवमस्य देवस्याक्षिणी ॥

उपमितोपमत्वाच्च हीनोपमा तस्यैवंगुणविशिष्टस्य गौण-
मिदं नामोदिति । कथं गौणत्वम् । स एष देवः सर्वेभ्यः
पाप्मभ्यः पाप्मना सह तत्कार्येभ्य इत्यर्थः । य आत्मापहत-
पाप्मेत्यादि वक्ष्यति । उदित उत् इत उन्नत इत्यर्थोऽतोऽ

यथा कप्यासवद्भवस्थितं पुण्डरीकं तथा तस्याक्षिणी इति योजना ॥ आस-
शब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति । आसेरिति ॥ घञन्तस्य शब्दस्य विवक्षित-
मर्थं कथयति । कपीति ॥ तस्य करणत्वं स्फुटयति । येनेति ॥ कपिः स
कपिपृष्ठान्तः कप्यास इति शेषः ॥ पदार्थसङ्ख्या वाक्यार्थमाह । कप्यास
इवेति ॥

निहीनोपमत्वा देवस्य चक्षुषो व्यपदिशता तयोरपि निहीनत्वं व्यव-
दिष्टं स्थादित्वाशङ्काह । उपमितेति ॥ कप्यासेनोपमितं पुण्डरीकं
हीनोपमानेनोपमितत्वाच्चक्षुषोर्न निहीनोपमानप्रयुक्तं निहीनत्वमित्यर्थः ॥
यथोक्तत्वादित्यप्यस्य चेत्यत्रत्वशङ्कां व्यावर्त्तयितुं नाम व्यपदिशति ।
गच्छेति ॥ नाञ्चो गौणत्वं शङ्काद्वारा व्युत्पादयति । कथमित्यादिना ॥ तस्य
न सर्वपाप्मोदयस्तत्कार्यभाक्त्वादित्यः शङ्काह ॥ पाप्मनेति ॥ आदित्य-
जेतुसोऽपि सर्वपाप्मोदयः सम्भवति । न ह वै देवान्पापं गच्छतीति श्रुते
रित्याशङ्क्य परमात्मविषयवाक्यशेषमुदाहरति । य आत्मेति ॥ उक्तार्थ

तस्यर्कं च साम च गेषां तस्मादुद्गीथस्तस्मात्वे-
वोद्गातैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो

सावुन्नामा तमेवंगुणसम्पन्नमुन्नामानं यथोक्तेन प्रकारेण
यो वेद सोऽथेवमेवोदेत्युद्गच्छति सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः । ह
वै इत्यवधारणार्थो निपातो । उदेत्येवेत्यर्थः ॥

तस्योद्गीथत्वं देवस्यादित्यादीनामिव विवक्षित्वाह ।
तस्यर्कं च साम च गेषां ष्टयिथ्याद्युक्तञ्चक्षणे पर्वणी । स-
र्वात्मा हि देवः परापरलोककामेश्चिद्व्यादुप्रपद्यते । ष्टि-
व्यग्न्याद्युक्तामगेषात्वं सर्वयोनित्वाच्च । यत एवमुन्नामा चा-
सावुक्तामगेषाञ्च तस्मादुक्तामगेषात्त्वप्राप्तमुद्गीथत्वमुच्यते

योगोऽतःशब्दार्थः ॥ उपाख्यं परमात्मानमुपन्यस्य तदुपासनमिदानीं सफल-
मुपन्यस्यति । तमेव गुणसम्पन्नमिति ॥ यथोक्तेन प्रकारेणोद्गामानमिति
सम्बन्धः । कथं परस्योपासनमित्यपेक्षायामुद्गीथे सम्पाद्येति दर्शयति ।
तस्मैत्यादिना ।

यथाऽऽदित्यादीनामुद्गीथे सम्पाद्योपासनमत्र विवक्ष्यते तथा पर-
मात्मनोऽपि तत्र सम्पाद्योपासनं विवक्षितत्वात् सर्वर्कं सामात्मत्वमाह
तस्मैत्यादिवाक्यमित्यर्थः ॥ मण्डलावच्छिन्नस्य पुरुषस्य कथं सृगादिगेषात्वं-
मित्याशङ्क्याह । सर्वात्मैति ॥ परस्य स्वारस्येन सर्वात्मत्वादाध्यानार्थं
मण्डलावच्छेदादुपपन्नसृगादिगेषात्वंमित्यर्थः ॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।
परापरेति ॥ सर्वात्मत्वं साधयति । सर्वयोनित्वादिति ॥ सर्वकारण-
त्वेन सर्वात्मत्वाद्गणादिगेषात्वं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ तस्मादुद्गीथ इति वाक्यं
योजयति । यत इति । प्राप्ते सति तस्मादुद्गीथ इत्यनेन वाक्येनोद्गीथत्वं
परोक्षेण नान्ना देवस्योच्यत इति योजना ॥ किमिति ॥ परोक्षनान्ना
देवो व्यपदिश्यत इत्याशङ्क्य परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषइति

लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् ॥५॥
तृतीयस्य षष्ठः खण्डः ॥

परोक्षेण परोक्षप्रियत्वाद्देवस्य तस्मादुद्गीथ इति । तस्मात्त्वेव
हेतोर्ब्रह्मायतीत्युद्गाता । यस्माद्धेतस्य यथोक्तस्योन्वान्नो
गाताऽस्तौ अतो युक्ता उद्गातेति नामप्रसिद्धिरुद्गातुः ॥

स एष देव उन्नामा ये चामुष्मादादित्यात्पराञ्चः परा-
गच्छनादूर्द्धा लोकास्तेषां लोकानाञ्चेष्टे न केवलमीशित्व-
मेव च शब्दाद्धारयति च । सदाधारपृथिवीं द्यामुते-
मामिदित्यादिमन्त्रवर्णात् । किञ्च देवकामानामिष्ट इत्ये-
तदधिदैवतं देवताविषयं देवस्योद्गीथस्य स्वरूपमुक्तम् ॥ ६ ॥

शुक्लन्तरमात्रित्वाद् । परोक्षप्रियत्वादिति ॥ उन्नामत्वे देवस्योद्गातु-
रुद्गातत्प्रसिद्धिं प्रमाणयति । तस्मादिति ॥ तच्छब्दार्थं स्फुटयति ।
यस्मादिति ॥ प्रकृतस्योन्वान्नो देवस्यागनादित्यतः शब्दार्थः । उद्गातु-
रुद्गातेति नामप्रसिद्धिरिति युक्तमिति योजना । सर्वपाप्मोदयलिङ्गात्तस्य
चान्यत्रासम्भवात् ॥ आदित्यान्तर्गतो देवः परात्मेत्युक्तं तत्रैव हेत्वन्तर-
माह । स एष इति ॥ देवकामानामादित्यादुपरितनलोक्तेष्वधिष्ठातारो
ये देवास्तेषां कामाः काम्यमानफलविशेषास्तेषामिति यावत् । न हि नि-
रङ्गं लोककामेशित्वं परस्मादन्यत्र संभवत्येष सर्वेश्वर इति श्रुतेरिति-
भावः । आधिदैविकोपाख्यानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ ऋचि वाग्दृष्टिः सान्नि-
प्राणदृष्टिश्च कर्त्तव्येत्थत्वं हेतुमाह । अधरेति ॥ कथञ्चक्षुसामयोरिव
वाक्प्राणयोरधरोपरिस्थानत्वं तत्राह । प्राण इति ॥ स्थानभावनत्वं व्या-
वर्त्तयति । सहेति ॥ भोक्तारं व्यावर्त्तयति । आत्मेति ॥ आयात्मनः
शामत्वे हेतुमाह । तत्स्यत्वादिति ॥ चक्षुषि आयात्मनः स्थितत्वाद्ऋचि
शामवदित्यर्थः ।

अथाध्यात्म्य वागेवर्कप्राणः साम तदेतस्या-
 ऋच्यधूढ् साम तस्मादृच्यधूढ् साम गीयते
 वागेव सा प्राणोऽमस्तसाम । १ । चक्षुरेवर्गात्मा
 साम तदेतदेतस्याऋच्यधूढ् साम तस्मादृच्यधूढ्
 साम गीयते । चक्षुरेव साऽऽत्माऽमस्तत् साम । २ ।
 ओत्रमेवर्जनः साम तदेतदेतस्यामृच्यधूढ् साम
 तस्मादृच्यधूढ् साम गीयते । ओत्रमेव सामनो
 ऽमस्तसाम । ३ । अथ यदेतदक्षः शुक्लं भाः
 सैवर्गं यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेत-
 स्याऋच्यधूढ् साम तस्मादृच्यढ् साम गीयते
 अथ यदेवैतदक्षः शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं
 परः कृष्णं तदमस्तसाम । ४ । अथ य एषोऽ

अथाधुनाध्यात्म्यमुच्यते । वागेवर्कप्राणः साम अधरो-
 परिस्थानत्वसामान्यात् । प्राणो प्राणमुच्यते सह वायुना
 वागेव सा प्राणोऽम इत्यादि पूर्ववत् । चक्षुरेवर्क आत्मा
 साम आत्मेति छायात्मा तत्स्थत्वात्साम ओत्रमेवर्जनः साम
 ओत्रस्याधिष्ठात्त्वान्नसः सामत्वम् ॥

आधिद्विकोपास्थानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ ऋचि वाग्दृष्टिः सास्त्रि
 वाग्दृष्टिश्च कर्त्तव्यत्व हेतुमाह । अधरेति ॥ कथं ऋक् सामयोरिव
 वाक्प्राणयोरधरोपरिस्थानत्वं तत्राह । प्राण इति ॥ प्राणभावत्वं
 व्यावर्त्तयति । सहेति ॥ भोक्तारं व्यावर्त्तयति । आत्मेति । छाया-
 त्मनः सामत्वे हेतुमाह । तत्स्थत्वादिति । चक्षुषि छायात्मनः स्थितत्वा-
 दृचि सामवदित्यर्थः ॥

न्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्वक्तृत्साम तदुच्यते
तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं
यावमुष्य गोष्णै तौ गोष्णौ यन्नाम तन्नाम । ५ ।

अथ यदेतदद्वयः शुक्लं भाः सैवर्कं अथ यन्नीलं परः
कृष्णमादित्य इव इक्ष्वाक्यधिष्ठानं तत्साम । अथ य एषो-
ऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते पूर्ववत् सैवर्गध्यात्मं वागाद्या
ष्टधिव्याद्या चाधिदैवतम् । प्रसिद्धा च ऋक् पादवद्वाऽक्षरा-
त्रिका । तथा सामोक्त्यसाहचर्याद्वा स्तोत्रं साम ऋक्कृत्सं
उक्थादन्यत् । तथा यजुः स्वाहा-स्वधा-वषडादि । सर्वमेव
वायजुस्तस्य एव ।

आध्यात्मिकानि कानिचिदङ्गोपासनान्युद्धानन्तरं प्रकारान्तरेणा-
ङ्गोपासनमेव किञ्चिदुपदिशति । अथेति ॥ अज्ज्ञोर्यदेतद्रूपं शुक्लं दृश्यते
ऋचि तद्वह्निः कर्त्तव्येत्यर्थः ॥ तदेव रूपं विशिनष्टि । भा इति ॥ ऋचि
पूर्वोक्तं रूपदृष्टिवद्ब्रह्मण्यरूपदृष्टिरपि सान्नि कर्त्तव्येत्याह । अथेति ॥
यथादित्यमण्डले सप्तधिमस्यमतिक्रमणरूपसुक्तं तथा चक्षुःष्वपि दृक्कृत्ते-
रधिष्ठानं तादृशरूपसुक्तस्यते तद्वह्निः सान्नि कर्त्तव्येत्यर्थः । आध्यात्मिक-
प्रधानोपासनशेषत्वेनाङ्गोपासनान्युद्धानन्तरं प्रधानोपासनाविषयं दर्श-
यति । अथेति ॥ दृश्यत इति प्रयोगाच्छायात्माऽयमित्याशङ्क्याह । पूर्व-
वदिति । यथा पूर्वोक्ताधिदैविके वाक्ये समाहितचेतोभिरादित्य-
पुरषस्य दृश्यात्वसुक्तं तथा चक्षुषपुरुषस्यापि विशिष्टाधिकारिभिरेव दृश्य-
त्वसैवव्यमित्यर्थः । अ वात्मपक्षे वाक्यशेषविरोधमभिप्रेत्याह । सैवेति ॥
शेषव्यवसाया व्याख्याता सा सर्वा स एव पुरुष इत्यर्थः ॥ ऋच्युक्तं न्यायं
सामुच्चतिदिशति । तथेति ॥ यत्किञ्चित्साम तत्सर्वं स एव पुरुष
इत्यर्थः ॥ ऋक्नाभयद्दयोरर्थान्तरमाह । उक्थेति ॥ ऋक्सास यद्वदिति
इत्यात्मसायद्व्यर्थः ॥

स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे

सर्वात्मकत्वात्सर्वयोनित्वाच्चेति ह्यवोचाम ऋगादि-
प्रकरणात् । तद्ब्रह्मेति त्रयो वेदाः । तस्यैतस्य चाक्षुषस्य
पुरुषस्य तदेव रूपमितिदिश्यते । किन्तद्यदमुष्यादित्यपुरुषस्य
हिरण्मय इत्यादि यदधिदैवतमुक्तं यावमुष्य गेषाँ पर्वणी
तावेवास्यापि चाक्षुषस्य गेषाँ । यज्ञामुष्य नामोदित्युद्गीथ
इति च तदेवास्य नामस्थानभेदात् रूपगुणनामातिदेशादी-
शित्वविषयभेदव्यपदेशाच्चादित्यचाक्षुषयोर्भेद इति चेत् ।
न । अमुना अनेनैवेत्येकस्योभयात्मप्राप्तनुपपत्तेः । द्विधा-
भावो नोपपद्यत इति चेत् । वक्ष्यति हि स एकधा भ-
वति द्विधा भवति इत्यादि । न । चेतनस्यैकस्य निरवयवत्वा-

कथञ्चगाद्यात्मत्वं परस्येत्याशङ्क्याह । सर्वात्मकत्वादिति ॥ ब्रह्म-
शब्दस्य परमात्मविषयं व्यावर्त्तयन् प्रकरणादित्युक्तन्यायेन त्रयो वेदाः स
एव पुरुष इत्युपसंहारः ॥ ऋगात्मनो जडस्य व्याहृत्यर्थं रूपातिदेशं दर्शयति ।
तस्येति ॥ किन्तदादित्यपुरुषस्य रूपमित्यपेक्षायामाह । हिरण्मय इत्या-
दीति ॥ इतश्च नायं ऋगात्मेत्याह । यावमुष्येति ॥ नामातिदेशोऽप्येत-
स्योद्गीथतीत्याह । यच्चेति ॥ आदित्यचाक्षुषयोरुपास्योभेदादुपास-
नापि भिन्नेति शङ्कते । स्थानेति ॥ आदित्यमण्डलं चक्षुश्चेति स्थाने
भिद्येते रूपं हिरण्मयो हिरण्यप्रसृष्टरित्यादिऋगादिगेषाँत्वादिर्गुणः ।
उदित्यादि नाम तेषामतिदेशस्तस्यैतस्य तदेव रूपमित्यादिः । ये चासु-
ध्यात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् । ये चैतस्माद-
र्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेत्यध्यात्मम् । इत्ययमीशित्ववि-
षयो भेदव्यपदेशः । अतश्चैतयोर्भेदादुपासनमपि भिन्नमेवेत्यर्थः ॥

मनुष्यकामानाञ्चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येते
ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः । ६ ।

द्विधाभावानुपपत्तिः । तस्मादध्यात्मविधैवतयोरेकत्वमेव ।
यत्तु रूपाद्यतिदेशो भेदकारणमवोचो न तद्भेदावगमाय ।
किं तर्हि स्थानभेदाद्भेदाशङ्का माभूदित्येवमर्थः । स एष
चाक्षुषः पुरुषो ये चैतस्मादाध्यात्मिकादात्मनोऽर्वाञ्चोऽर्वा-
न्मता लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यसम्बन्धिनाञ्च कामानां तत्त-
स्माद्य इमे वीणायां गायन्ति गायकास्त एतमेव गायन्ति ।
यस्मादीश्वरं गायन्ति तस्मात्ते धनसनयो धनलाभयुक्ता
धनवन्त इत्यर्थः ॥

नोपास्यभेदादुपासनाभेदोऽस्तीति दूषयति । नेति ॥ उपासक-
स्त्वावदसुनाऽऽदित्यात्मना पराचो लोकान्देवकामांश्चाप्नोति । स एवानेन
पाशुपद्वेषेणावांशीनलोकान्कलुष्यक्तामांश्चाप्नोतीति श्रूयते । न चैकस्य
वस्तुतोऽभिन्नोभयरूपत्वप्राप्तिरुपपद्यते । तस्माद्भेदकल्पना न युक्तेत्यर्थः ॥
उपयात्मकत्वमेकस्यापि विद्यामाहात्म्याद्देवभावोपगमादुपपन्नमिति श-
ङ्कते । द्विधेति ॥ एकस्य विद्यावशादनेकरूपत्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति ।
वक्ष्यति ऋषिः ॥ एकस्मानेकशरीरपरिग्रहेऽपि न स्वरूपभेदोपपत्तिरिति
परिहरति । न चेतनस्येति ॥ एकत्वसाधकसद्भावस्तच्छब्दार्थः ॥ परोक्तं
भेदकमनुपपदति । यत्त्विति ॥ भेदकारणमित्यस्मादुपरिष्ठादिति शब्दो
दूषयः ॥ दूषयति । न तदित्यादिना ॥ तदित्यतिदिश्यमानरूपाद्युक्तम् ।
आधिदैविकपुरुषवदध्यात्मिकेऽपि पुरुषे निरतिशयेत्यर्थश्रवणाच्च तयो-
रेक्यमित्याह । स एष इति ॥ तयोर्भेदाभावे हेत्यन्तरमाह । तत्तस्मा-
दिति ॥ ईश्वरस्यैव प्रागुक्तहेतोर्गानविषयत्वयोग्यत्वादित्यर्थः ॥ तच्छब्दार्थं
कथयति । यस्मादिति ॥ स्थानभेदेन यथोक्तोपासनवतः फलोक्त्यर्थं पात-

अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स
गायति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो
लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च । ७ । अथाने-
नैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनु-
ष्यकामांश्च तस्माद्दु हैवंविदुज्जाता ब्रूयात् । ८ ।
कं ते काममागायानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे य
एतदेवं विद्वान्साम गायति साम गायति । ८ ।
तृतीयस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ य एतदेवं विद्वान् यथोक्तं तदेवमुज्जीथं विद्वान् साम
गायति उभौ स गायति चाक्षुप्रजादित्यञ्च तस्यैवं विदुः फल-
मुच्यते । सोऽमुनैवादित्येन स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो
लोकास्तांश्चाप्नोति आतित्यान्तर्गतदेवो भूत्वेत्यर्थो देवका-
मांश्च । अथानेनैव चाक्षुपेशैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोका-
स्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्च चाक्षुषो भूत्वेत्यर्थः । तस्माद्दु
हैवं विदुज्जाता ब्रूयाद्यजमानं कर्मिष्टन्ते तव काममागाया-
नीति । एष हि यस्माद्दुज्जाता कामागानस्योद्गानेन कामं

निकां करोति । अथेति ॥ एतत्सामेति सम्बन्धः ॥ एवं विद्वानित्येतदेव
विभजते । यथोक्तमिति ॥ विद्वानित्यस्माद्परिष्ठादथशब्दः सम्बध्यते ॥
सोऽमुनैव लोकान् कामांश्चाप्नोतीति सम्बन्धः ॥ आप्तिप्रकारं विष्टयोति ।
स एष इति ॥ उपास्यवदुपासकस्यापि कृतो निरतिशयमैश्वर्यम् । न हि
द्वयोर्निरङ्कुशमैश्वर्यं युक्तमित्याशङ्क्याह । आदित्येति ॥ अमुनैवादित्ये-
नेत्युक्तमेवाव व्यक्तीकृतम् । अथशब्दस्तथापर्यायश्चाक्षुषो भूत्वाऽनेनैव चा-
क्षुपेशैवेति सम्बन्धः ॥ उक्तफलस्य याजमानत्वं दर्शयति । तस्मादिति ॥

द्वयो होद्गीथे कुशलावभूवुः शिलकः शाला-
वत्वचैक्रितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति
ते होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्त्रो हन्तोद्गीथे कथां
वदाम इति ॥ १ ॥

सम्पादयितुमीष्टे समर्थ इत्यर्थः । कोऽसौ य एवं विद्वान्
साम गायति साम गायति । द्विरुक्तिरुपासनसमाप्तरथा ॥ ७ ॥

अनेकधोपास्यत्वादक्षरस्य प्रज्ञारान्तरेण परोवरीयस्त्व-
गुणफलमुपासनान्तरमानिनाय । इतिहासस्तु सुखाव-
बोधनार्थः । त्वयस्त्रिसप्तकाः । च इति ऐतिह्यार्थः । उद्गीथे
उद्गीथज्ञानं प्रति कुशला निपुणा वभूवुः कस्मिंश्चिद्देशे काले
च निमित्ते वा समेतानामित्यभिप्रायः । न हि सर्वस्मिन्
जगति त्वयाणामेव कौशलमुद्गीथादिविज्ञाने । श्रूयन्ते ह्युष-
सि ज्ञानश्रुतिकैकेयप्रभृतयः सर्वज्ञकल्पाः । के ते त्वयइत्याह ।
शिलको नामतः शलावतोऽपत्यं शालावत्यः । चिकितायन-
स्यापत्यं चैक्रितायनः । दाल्भ्यगोत्रो दाल्भ्यो ह्यामुष्यायणो

तच्छब्दार्थमेव कथयति । एष हीति ॥ उद्गातारं विशिनष्टि । कोऽसा-
पिति ॥ उद्गीथे परस्व सम्पाद्योपासनं विभागेनोक्तस्यपसंहरति । द्विरु-
क्तिरिति ॥ ७ ॥

अध्यात्माधिदैवततत्स्थानभेदावच्छिन्नपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनम-
शिलकप्राप्तपनमफलसक्तम् ॥ सम्यति स्थानभेदावच्छेदं हित्वा परोवरी-
यस्त्वगुणफलपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनं परोवरीयस्त्वप्राप्तिफलकमानीतवा-
नाम्नाय इति प्रक्षरयतात्यर्थमाह । अनेकधेति ॥ तर्हि विवक्षितमुपा-
सनमैवोच्यतां किमाख्यायिकयेत्याशङ्क्याह । इतिहासस्त्विति ॥ इति-
व्यासः पूर्वदत्तम् । इतिहस्य भाव ऐतिह्यम् । समेतानामिति निर्द्धारणे

तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो
 जैवलिरुवाच भगवन्तावग्रेवदतां ब्राह्मणयोर्वदतो-
 र्वाच ७ श्रोष्यामीति । २ । स ह शिलकः शाला-
 वत्यञ्च कितायनं दाल्भ्यमुवाच हन्त त्वा पृच्छा-
 नीति पृच्छेति होवाच । ३ ।

वा प्रवाहणो नामतो जीवलस्यापत्यं जैवलिरित्येते त्रय-
 स्ते होचुरन्योन्यमुद्गीथे वै कुशला निपुणा इति प्रसिद्धाः स्मः ।
 अतो हन्त यद्यनुमतिर्भवतामुद्गीथे उद्गीथज्ञाननिमित्तां कथां
 विचारणां पक्षप्रतिपक्षोपन्यासेन वदामो वादं कुर्म इत्यर्थः

तथाच तद्विद्यसंवादे विपरीतग्रहणनाशोऽपूर्वविज्ञानोप-
 जनः संशयनिवृत्तिश्चेति । अतस्तद्विद्यसंयोगः कर्त्तव्य इति
 चेतिहासप्रयोजनं दृश्यते हि शिलकादीनां । तथेत्युक्त्वा ते
 समुपविविशुर्होपविष्टवन्तः किल । तत्र राज्ञः प्रागल्भ्योप-

पष्टी । ननु सर्वस्मिञ्जगति त्रयाणामेवोद्गीथादिज्ञाने कौशलमिति किं
 नोच्यते किमिति तेषां मध्ये त्रयाणामेव तन्नैपुण्यं प्रतिज्ञायते तत्राह ।
 न हीति ॥ असुष्य प्रसिद्धस्यापत्यमासुष्यायणौ द्वयोरामुष्यायणः द्यामुष्या-
 यणः । तव मम चायमिति परिभाषया धर्मतः परिगृहीत इति यावत् ॥

किमर्थो वादारम्भ इत्यत आह । तथा चेति । प्रवृत्ते वादे तस्मिन्
 विवक्षितेऽर्थे विद्या येषां तैः सह संवादे दृष्टमेव फलमित्यर्थः । इति-
 शब्दस्य प्रयोजनमित्येतेन सम्बन्धः । वादारम्भस्य दृष्टफलत्वे फलितमाह ।
 अत इति ॥ इतिहासस्तु सुखावबोधार्थं इत्युक्तेन समुच्चयार्थसंकारः । कथं
 यथोक्तफलं दृष्टमित्याशङ्क्याह । दृश्यते हीति ॥ शिलकादीनां तद्विद्य-
 संयोगे विपरीतधीध्वंसादिकं फलमिति शेषः । तत्रेति निर्द्धारणार्था
 सप्तमी । राज्ञः प्रागल्भ्योपपत्तेरित्युक्तं तस्य राजत्वे हेत्वभावादित्या-

का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्व-
 रस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य
 का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरि-
 त्वाप इति होवाच । ४ । अपां का गतिरित्यसौ
 लोक इति होवाच अमुष्य लोकस्य का गतिरिति

पत्तेः । सह प्रवाहणो जैर्वालखाचेतरौ भगवन्तौ पूजाव-
 न्तावप्रे पूर्वं वंदताम् । ब्राह्मणयोरिति लिङ्गाद्राजाऽसौ युव-
 योर्ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं ओष्यामि । अर्थरहितामित्यपरे
 वाचमिति विशेषणात् । उक्तयोः सह शिलकः शालावत्य-
 चैकितायनं दालुभ्यमुवाच । हन्त यद्यनुमंस्यसे त्वा त्वां
 पृच्छानीत्युक्त इतरः पृच्छेति होवाच लब्धानुमतिराह ॥

का साम्नो गतिः । प्रकृतत्वादुद्गीथस्य । उद्गीथो ह्यत्रोपा-
 स्यात्वेन प्रकृतः । परोवरीयांसमुद्गीथमिति च वक्ष्यति । गति
 राश्रयः परायणमित्येतत् । एवं पृष्ठो दालुभ्य उवाच
 स्वर इति । स्वरात्मकत्वात्साम्नो यो यदात्मकः स तद्गति

शङ्कराह । ब्राह्मणयोरिति ॥ पञ्चान्नरं विशेषणसामर्थ्यादुत्पाद्याङ्गी-
 करोति । अर्थेऽपि ॥ राज्ञा वयोक्तेन प्रकारेणोक्तयोर्ब्राह्मणयोर्मध्ये
 शाखावत्तो दालुभ्यं प्रत्युवाचेति सम्बन्धः । साम्नो गतिरित्यन्वयः ॥

स.स.श.दर्शनाह । प्रकृतत्वादिति । तस्य पूर्वोत्तरग्रन्थयोः प्रकृतत्वं
 प्रकटयति । उद्गीथो होति ॥ गतिशब्दस्य क्रियाविषयत्वं व्यावर्त्तयति ।
 आश्रय इति ॥ औपचारिकसाम्नयं निरस्यति । परायणमित्येतदिति ॥
 परो ध्वनिभेदः स कथमुद्गीथस्य गतिरित्याशङ्कराह । स्वरात्मकत्वा-

न स्वर्गं लोकमति नयेदिति होवाच स्वर्गं वयं
लोकं सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गसंस्ताव ह्ये-
सामेति ॥ ५ ॥ तं ह शिलकः शालावत्यञ्चै-

तदाश्रयश्च भवतीति युक्तं ऋदाश्रय इव घटादिः । स्वरस्य
का गतिरिति प्राण इति होवाच । प्राणनिष्पाद्यो हि
स्वरस्तस्मात्स्वरस्य प्राणो गतिः । प्राणस्य का गतिरित्य-
न्नमिति होवाच । अन्नावष्टम्भो हि प्राणः । श्रुष्यति वै
प्राण ऋतेऽन्नादिति हि श्रुतेः । अन्नं दामेति च । अन्नस्य
का गतिरित्याप इति होवाच । अप्सम्भवत्वादन्नस्य । अपां
का गतिरित्यसौ लोक इति होवाच ॥

अमुष्मात्लोकादृष्टिः सम्भवति । अमुष्य लोकस्य का गति-
रिति पृष्ठो दाल्भ्य उवाच । स्वर्गमसुं लोकमतीत्याश्रयान्तर
साम न नयेत् कश्चिदिति होवाच आह । अतो वयमपि
स्वर्गं लोकं सामाभिसंस्थापयामः । स्वर्गलोकप्रतिष्ठं साम

दिति ॥ तद्यज्ञकतया । येन तत्तादात्म्याद्भवति स्वरस्तस्य गतिरि-
त्यर्थः ॥ साम्नः स्वरात्मकत्वेऽपि कथं तद्गतित्वमित्याशङ्क्य ढटान्नेन परि-
हरति । यो यदात्मक इति ॥ प्राणस्यान्नावष्टम्भकत्वे वाजसनेयश्रुतिं
प्रमाणयति । श्रुष्यतीति ॥ वत्सस्थानीयस्य प्राणस्यान्नं दाम बन्धनमिति
च श्रुतेरित्यर्थः । ता अन्नमष्टजन्नेति श्रुतेरन्नस्यास्यम्भवंत्वं द्रष्टव्यम् ॥

कथमपामसौ लोको गतिस्तत्राह । अमुष्मादिति ॥ इति पृष्ठो
दाल्भ्य उवाच । हेति सम्बन्धः ॥ तत्र ऋन्दिषि क्रालनियमाभावमभिप्रेत्य
क्रियापदं व्याकरोति । आहेति ॥ यद्यपि परो नास्वाश्रयान्तरं प्रतिपद्यते
तथापि त्वया तद्वाच्यमेवेत्याशङ्क्याह । अत इति ॥ अतःशब्दार्थमेव स्मो-

कितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते
 दाल्भ्यसामयस्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्य-
 तीति मूर्धा ते विपतेदिति ॥६॥ हन्ताहमेतद्भ-

जानीम इत्यर्थः । स्वर्गसंस्तावं स्वर्गत्वेन संस्तवनं संस्तावो
 यस्य तत्साम स्वर्गसंस्तावं हि यस्मात्स्वर्गो वै लोकः साम
 वेद इति श्रुतिः । तमितरः शिलकः शालावत्वञ्चैकितायनं
 दाल्भ्यमुवाच । अप्रतिष्ठितमसंस्थितं परोवरीयस्तेनास-
 माप्तगतिः सामेत्यर्थः । वै इत्यागमं स्मारयति किलेति च
 दाल्भ्य ते तव साम । यस्वसहिष्णुः सामविदेतर्ह्येतस्मिन्
 काले ब्रूयात्कश्चिद्विपरीतविज्ञानम् अप्रतिष्ठितं साम प्रति-
 ष्ठितमित्येवं वादापराधिनं मूर्धा शिरस्ते विपतिष्यति वि-
 सृष्टं पतिष्यति इति । एवमुक्तस्यापराधिनस्तथैव तद्विपतेन
 संशयो न त्वहं ब्रवीमीत्यभिप्रायः । ननु मूर्ध्निपाताहं चेदप-

रयति । समेति । तस्मात्स्वर्गलोकप्रतिष्ठं सामेति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ स्वर्गसंस्तावं
 सामेत्यत्र प्रमासमाह । स्वर्ग इति ॥ उपदेशपारम्पर्यमागमः ॥ यत्कृतकं
 तदगित्यमिति स्वर्गस्त्वान्वत्त्वाद् परायणत्वं सम्भवतीत्याशयेनाह ।
 किलेति ॥ यद्योक्तं न्यायं सूचयतीति शेषः ॥ न्यायागमाभ्यामप्रतिष्ठितं
 सामेत्युपसंहरति । दाल्भ्येति ॥

स्वर्गप्रतिष्ठितं सामेति ज्ञाने दोषं दर्शयति । यस्त्विति ॥ अस-
 हिष्णुर्भिख्यावचनमसहमानः सन्निति यावत् । एतस्मिन्काले भिख्या-
 वचनावस्थावमित्यर्थः । विपरीतं विज्ञानं यस्य स तद्योक्तस्तं प्रति इति
 विपद्यः ॥ तदेव विपरीतज्ञानमभिनयति । अप्रतिष्ठितमिति ॥ साम
 प्रतिष्ठितमिति विपरीतज्ञानं प्रति कश्चिद्ब्रूयादिति सम्बन्धः । तदीय-

गवत्तो वेदानीति विद्धीति होवाचामुष्य लोकस्य
का गतिरित्ययं लोक इति होवाच अस्य लोकस्य
का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमति नयेदिति

राधं कृतवानतः परेणानुक्तस्यापि पतेन्मूर्द्धा न चेदपराधु-
क्तस्यापि नैव तत्पततु । अन्यथा अकृताभ्यागमः कृतनाशश्च
स्याताम् । नैष दोषः । कृतस्य कर्मणः शुभाशुभस्य फलप्राप्ते-
र्देशकाज्ञनिमित्तापेक्षत्वात् ॥ तत्रैवं सति मूर्द्धपातनि-
मित्तस्याप्यज्ञानस्य पराभिव्याहारनिमित्तापेक्षत्वमिति ।
एवमुक्तो दाल्भ्य आह हन्ताहमेतद्गवत्तो वेदानि
यत्प्रतिष्ठं सामेत्युक्तः प्रत्युवाच शालावत्यो विद्धीति
होवाच । अमुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो दाल्भ्येन

वचनमेव दर्शयति । एवमिति ॥ स तथा कथयत्तु मम त्वं किं स्वादित्या-
शङ्काह । एवमुक्तस्येति ॥ तथैव विदुषः शापवाक्यानुसारेणेति यावत् ॥
तदिति शिरोनिरुक्तिः ॥ शापदानाय प्रवृत्तस्त्वयमिति शङ्कं वारयति ।
न त्विति ॥ मूर्द्धपातोपन्यासानर्थक्यमाशङ्कते । न त्विति ॥ अपराधा-
भावेऽपि परोक्तिवशमूर्द्धपाते दोषमाह । अन्यथेति ॥ सति चापरा-
धिनि परोक्तिवैधुर्यान्मूर्द्धपाताभावे दोषं कथयति । अकृतेति ॥ अप-
राधस्य मूर्द्धपातहेतोरपि सहकार्यपेक्षत्वादभिव्य.हरणं नानर्थकमित्यु-
त्तरमाह । नैष दोष इति ॥

कर्मणः शुभादेराचरितस्य निमित्तापेक्षया फलहेतुत्वेऽपि प्रकृते-
ऽपराधिनि कृतो व्याहरणपेक्षेत्याशङ्काह । तत्रेति ॥ तत्र शुभादौ
कर्मण्येव निमित्तापेक्षया फलप्रदे सतीत्यर्थः । इति पराभिव्याहरण-
सर्थवदिति शेषः ॥ हन्तेत्यादि व्याकरोति । एवमिति ॥ कथममुष्य
लोकस्यैतद्भोक्तृप्रतिष्ठत्वं तदाह । अयं लोक इति ॥ आदिशब्दः अज्ञादि-

होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं सामाभिसंस्थाप-
यामः प्रतिष्ठा संस्ताव ह्यि सामेति॥७॥तं ह
प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तर्द्वै किल ते शालावत्यव
साम यस्त्वे तर्हि ब्रूयान्मूर्धाते विपतिष्यतीति मूर्धा

शालावत्योऽयं लोक इति होवाच । अयं हि लोको याग-
दानहोमादिभिरमुं लोकं पुष्यतीति । अतः प्रदानं देवा
उपजीवन्तीति हि श्रुतयः । प्रत्यक्षं हि सर्वभूतानां धरणी
प्रतिष्ठेति । अतः साम्नोऽप्ययं लोकः प्रतिष्ठैवेति युक्तम् । इत्य
लोकस्य का गतिरित्युक्तं आह शालावत्यः । न प्रतिष्ठां
इमं लोकमतीत्य न नयेत्साम कश्चित् ॥ अतो वयं प्रतिष्ठां
लोकं सामाभिसंस्थापयामः । यस्मात् प्रतिष्ठासंस्ताव
ह्यि प्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं सामेत्यर्थः । इयं वै रथन्तर-
मिति च श्रुतिसामेवमुक्तवन्तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवा-

संप्रहार्थः ॥ तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति । अत इति ॥ अस्मात्लोकान्मदीय-
मानं चरुपुरोडाशद्यग्निद्वारोपजीवन्ति देवा इति त्रौती प्रसिद्धिरि-
त्यर्थः ॥ भवत्य परं लोकं प्रति प्रतिष्ठात्वमस्य लोकस्य तथापि कथमयं लोकः
साम्नः प्रतिष्ठेत्त्वग्रह्णग्राह । प्रत्यक्षं हीति ॥ पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि
प्रति प्रतिष्ठात्वे फलितमाह । अत इति ॥ साम्नोऽपि सर्वान्निर्भावा-
दित्यर्थः ॥

तथापि प्रतिष्ठान्तरं त्वया वाच्यमित्याशङ्कग्राह । अतो वयमिति ॥
यस्मादेतल्लोकप्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं साम तस्मादिदं साम प्रत्येतमेव लोकं
प्रतिष्ठां जानीम इति योजना ॥ कथं प्रतिष्ठात्वेन सामत्वाविशेषात्
पृथिव्यां साम स्तुतमित्याशङ्कग्राह । इयमिति ॥ इयं वै रथन्तरशब्दा-
त्सामविशेषस्य पृथिवीत्वेन स्तुतत्वाद्द्वीयस्यापि सामत्वाविशेषात्

ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवत्तो वेदानीति
विद्धीति होवाच ॥ ८ ॥ तृतीयस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्प-
द्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्ये वैभ्योज्याया-
नाकाशः परायणम् ॥ १ ॥ स एष परो वरीयानुद्धीयः

चान्तवद्द्वै किल ते शान्तावत्य सामेत्यादि पूर्ववत् । ततः
शान्तावत्य आह हन्ताहमेतद्भगवत्तो वेदानीति विद्धि इति
होवाच ॥ ८ ॥

इतरोऽनुज्ञात आह अस्य लोकस्य का गतिरिति आ-
काश इति होवाच प्रवाहणः । आकाश इति च पर आत्मा-
आकाशो वै नामेत्याकाशशब्दश्रुतेः ॥ तस्य हि कर्म
भूतोत्पादकत्वम् । तस्मिन्नेव हि भूतप्रलयः । तत्तेजो-
ऽसृजत । तेजःपरस्यां देवतायामिति हि वक्ष्यति । सर्वा-
णि ह वै इमानि भूतानि स्थावरजङ्गमानि आका-

ष्टयिव्यत्कत्वं सम्भाव्यत इत्यर्थः । हन्ताहमेतदित्यत्वानन्तं सामेतदित्यु-
च्यते ॥ आकाशशब्दवाच्यस्य भूताकाशविषयत्वं व्यावर्त्य परमात्मविषयत्वं
वाक्यशेषवशाद्दर्शयति आकाश इति चेति ॥ किञ्च परस्यात्मनः सर्वभूतो-
त्पादकत्वं कर्मेति वेदान्तमर्थ्यादा तदिहाकाशे श्रुतम् ॥

तथा च परमात्मैवाकाशशब्द इत्याह । तस्य हीति ॥ किञ्च पर-
स्मिन्नेव भूतानां प्रलयः स चाकाशे श्रुतस्तस्मात्पर एवात्माकाश इत्याह ।
तस्मिन्नेवेति ॥ सर्वोत्पादकत्वं परस्य कर्मेत्यत्र मानसाह । तत्तेजोऽसृज-
तेति ॥ परस्मिन्नेव लयो भूतानामित्यत्रापि मानसाह । तेज इति ॥
भवतु परस्यात्मनः सर्वोत्पादकत्वं कर्म तथापि किमायातस्य काशश्चेति

स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परो-
वरीयसो ह लोकान् जयति य एतदेवं विद्वान्प-
रोवरीयाः समुद्गीथमुपास्ते ॥२॥ तं हैतमति-

शादेव समुत्पद्यन्ते । तेजोवत्तादिक्रमेण सामर्थ्यादाकाशं
प्रत्यस्तं यन्ति प्रलयकाले तेनैव विपरीतक्रमेण हि यस्मा-
दाकाश एवैभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ज्यायान्महत्तरोऽतः
सर्वेषां भूतानां परायणं प्रतिष्ठा त्रिस्वपि कालेष्वित्यर्थः ।
यस्मात्परम्परं वरीयः वरीयसोऽप्येषः परञ्च परोवरीयानु-
द्गीथः परमात्मसम्पन्न इत्यर्थः । अत एव स एषोऽनन्तोऽवि-
द्यमानान्तस्त्वमेतं परोवरीयांसं परमात्मभूतमनन्तमेवं

चेत्तत्राह । सर्वांसीति ॥ कथमयं क्रमो लभ्यते । अविशेषेण हि ततः
सर्वोऽपत्तिः श्रुतेत्याशङ्क्याह । सामर्थ्यादिति ॥ आत्मन आकाशः सम्भूत-
स्तत्तेजोऽस्तुजतेत्यादिश्रुतिवत्तादित्यर्थः ॥ तथापि कथमाकाशे सर्वं भूत-
लवस्तत्राह । आकाशं प्रतीति ॥ विपर्ययेण तु क्रमोऽत इति न्याये-
नाह । विपरीति ॥ आकाशस्य परमात्मत्वे हेत्वन्तरमाह । यस्मादिति ॥
परायणत्वमपि तत्रैव लिङ्गमित्याह । अत इति ॥ आकाशस्तलिङ्गदिति
न्यायेनाकाशस्य परमात्मत्वसुक्तमिदानीं तस्योद्गीथे सम्पादितस्य परोवरी-
यस्यं गुणसुपदिशति । यस्मादिति ॥ उत्तरसुत्तरं श्रेष्ठादपि श्रेष्ठोऽय-
मित्येतत् ॥

साममात्मस्य कथमयं गुणः स्यादित्याशङ्क्याह । परमात्मेति ॥ आ-
काशस्य परमात्मत्वे लिङ्गान्तरमाह । अत एवेति ॥ परमात्मसम्पन्नत्वा-
दिति यावत् । आकाशी हि प्रथमोद्गीथे सम्पादितोऽनन्तः श्रुतः । न
चानन्तं ब्रह्मस्योऽन्यत्र युक्तम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । तस्मा-
दाकाशो ब्रह्मेत्यर्थः । सम्यत्याकाशशब्दितस्य परस्योद्गीथे सम्पादितस्य
परोवरीयस्य गुणविशिष्टस्योपासितं विदधाति । तत्रैतमिति ॥ परम्परसुप-

धन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्तोवाच यावत्त
 एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्य-
 स्तावदस्मिंल्लोके जीवनं भविष्यति ॥ ३ ॥ तथामु-
 ष्मिल्लोके लोक इति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते
 परोवरीय एव हास्यास्मिल्लोके जीवनं भवति
 तथामुष्मिल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥
 ४ ॥ ६ ॥ तृतीयस्य नवमः खण्डः ॥

विद्वान् परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते तस्यैतत्फलमाह ।
 परोवरीयः परम्परं विशिष्टतरं जीवनं हास्य विदुषो भवति
 दृष्टं फलमदृष्टञ्च परोवरीयस उत्तरोत्तरविशिष्टतरानेव
 ब्रह्माकाशान्तांल्लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वानुद्गीथमुपास्त ॥
 किञ्च तमेतमुद्गीथं विद्वानतिधन्वा नामतः शुनकस्यापत्यं
 शौनक उदरशाण्डिल्याय शिष्यायैतमुद्गीथदर्शनमुक्तोवाच ।
 यावत् ते तव प्रजायां प्रजासन्ततावित्यर्थः । एतमुद्गीथं
 त्वत्सन्ततिजा वेदिष्यन्ते ज्ञास्यन्ते तावन्तं कालं परोवरीयो
 ह एभ्यः प्रसिद्धेभ्यो लौकिकजीवनेभ्य उत्तरोत्तरविशि-
 ष्टतरं जीवनतेभ्यो भविष्यति । तथादृष्टेऽपि परलोके
 ऽमुष्मिन्परोवरीयांल्लोको भविष्यतीत्युक्तवान् शाण्डिल्या-

र्युपरीति यावत् । तस्मादेवमुपासीतेति भावः ॥ विधिशेषमर्घवाद् दर्शयति
 किञ्चेति ॥ इतश्चात्र विधिरस्तीत्येतत्तेभ्यस्तत्सन्ततिजा ये यथोद्गीथे वेदि-
 तारस्तदर्शमित्यर्थः । तथा दृष्टविशिष्टतरजीवनवदित्यर्थः । दृष्टेऽपीति

मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोपस्तिर्ह
चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥१॥स हेभ्यं
कुल्माषान् खादन्तं विभिन्ने तं होवाच ।

यातिधन्वा शौनकः । स्यादेतत्फलं पूर्वेषां महाभाग्या-
नां नैदंयुगीनानामित्याशङ्कानिवृत्तये आह । स यः कश्चि-
देतदेवं विद्वानुद्गीथमेतर्ह्युपास्ते तस्याप्येवमेव परोवरीय
एव हास्यास्त्रिलोके जीवनं भवति तथासुध्मिल्लोके लोक
इति ॥ ६ ॥

उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावप्रतिहारविषयमप्युपासनं
कर्त्तव्यमितीदमारभ्यते । आख्यायिका तु सुखावबोधार्था ।
मटचीहतेषु मटच्योऽशनयस्ताभिर्हतेषु नाशितेषु कुरुष-
स्येष्विचर्यः । ततो दुर्भिन्ने जाते आटिक्या ऽनुपजातयो-
धारादिस्लीव्यञ्जनया सह जाययोपस्तिर्ह नामतश्चक्र-
स्यापथं चाक्रायणः । इभो हस्ती तमर्हतीतीभ्यः ईश्वरो

केटः ॥ स य एतमित्याद्युत्तरवाक्यं शङ्कोत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे । स्यादि-
त्यादिना ॥ अस्मिन्दुगे भवन्तीत्यैदंयुगीनास्तेषामैदंयुगीनानां लोकः परो-
वरीयानिति शेषः । पुनरुक्त्विद्गीथोपासिसमाप्त्यर्था ॥ ६ ॥

अथोद्गीथं श्रोभासनस्थानेकधोक्तत्वाद्भक्तव्यानवशेषात्प्रपाठकपरि-
समाप्तिरेव युक्तंत्याशङ्कग्राह्यं । उद्गीथेति । इदमाखण्डान्तं परा-
शक्त्ये ॥ प्रस्तावादुपासनं विवक्षितं चेत्तदेवोच्यतां त्रिसनया कथ-
येत्याशङ्कग्राह्यं । आख्यायिका त्विति ॥ मटच्यो मर्दनहेतवोऽशनयः
पापकण्टकयो वा ततः शस्यनाशादित्येतत्सर्वतः स्वैरसङ्घारेऽपि न व्यनि-
चारशङ्केति दर्शयित्तम टिक्येति विशेषणम् । प्रद्राणकपदस्य क्रिया

नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इम उपनिहिताइति
 २ । एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ
 हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति
 होवाच । ३ । न स्वितेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा
 अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म

हृत्कारोहे वा तस्य ग्राम इभ्यग्रामस्मिन्प्रद्राणकोऽन्वा-
 लाभात् । द्राकुत्सायां गतौ । कुत्सितां गतिं गतोऽन्यावस्थां
 प्राप्त इत्यर्थः । उवास उपितवान् वस्यच्छिष्टं हृत्कारोऽत्रित्य ।
 सोऽन्वार्थमटन्त्रिभ्यं कुत्सापन् कुत्सितान्नापान् खादन्नं
 भक्षयन्तं यदृच्छयोपलभ्य विभिक्षे याचितवान् । तमुपस्तिं
 ह उवाचेभ्यः । नेतोऽस्मान्मया भक्ष्यमाणादुच्छिष्टराशेः
 कुत्साया अन्ये न विद्यन्ते । यच्च ये राशौ मे मम उप-
 निहिताः प्रक्षिप्ता इमे भाजने किं करोमोत्युक्तः प्रत्युवा-

पदेन सम्बन्धः । कुत्सितगतिप्राप्तौ हेतुरन्वालाभादिति ॥ प्रद्रा-
 णकशब्दार्थं धातूपन्यासद्वारा कथयति । द्र. कुत्सायामिति ॥ यदृ-
 च्छया सहसैत्यर्थः ॥ नेत इति वाक्योपादानं तद्व्याकरोति । अस्मा-
 दिति ॥ यदित्यव्ययं वद्धवचनान्तम् । उपनिहिताः कुत्साया इति
 शेषः । तेषां स्वस्तिमे भाजने प्रक्षिप्ता इति योजना । हन्त कुत्साया
 भक्षिताश्चेदित्यर्थः ॥ किं प्रत्युवाचेत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह । किमित्यादिना
 अनुपानाभावेऽपि तुल्यं जीवनराहित्यमित्याशङ्क्याह । काम इति ॥

अन्योच्छिष्टकुत्सायाभक्षणसृष्टेर्वदन्याः श्रुतेस्तात्पर्यमाह । अत-
 शेति ॥ चाक्रायणस्य विदुषोऽभक्षभक्षणदर्शनादिति यावत् । एता-
 मवस्थां प्राप्तस्य जीवितसन्देहमापन्नस्येत्यर्थः । विद्याधर्म्यशोवतो
 ज्ञानादिप्रयुक्तख्यातिं प्रपन्नस्येत्येतत् । स्वात्मोपकारे परोपकारे च

उद्रानमिति । ४ । स ह खादित्वाऽतिशेषान्
जायाया आजहर साग्र एव सुभिक्षा बभूव

चोप्रक्षिः । एतेषामेतानित्यर्थः । मे मर्ह्यं देहीति होवाच ।
तान् स इभ्योऽस्मा उपस्रथे प्रददौ प्रदत्तवान् । अनुपानीयं
समीपस्थमुदकं च । इन्त गृहाणानुपानमित्युक्तः प्रत्युवाच ।
उच्छिष्टं मे समेदमुदकं पीतं स्याद्यदि पास्यामीत्युक्तवन्तं
प्रत्युवाचेतरः । किं न खिदेते कुल्माषा अप्युच्छिष्टा इत्युक्त
आहोपक्षिर्न वै अजीविष्यं न जीविष्यामीमान् कुल्माषात-
खादन्नभक्षयन्निति होवाच । काम इच्छातो मम उदक-
पानं लभ्या इत्यर्थः । अतश्चैतामवस्थां प्राप्तस्य विद्याधर्म-
यशोवतः स्वामपरोपकारमभ्यर्थयत्येवमपि कर्म कुर्वतो
नागः स्वर्ग इत्यभिप्रायः । तस्यापि जीवितं प्रत्युपायान्तरे
अजुगुप्सिते सति जुगुप्सितमेतत्कर्म दोषाय । ज्ञानावले-
पेन कुर्वतो नरकपातः स्यादेवेत्यभिप्रायः ॥

प्रद्राणकशब्दश्रवणात्तान्च स खादित्वाऽतिशेषानतिशि-
ष्टान् जायायै कारुण्यादाजहार । साटिक्यग्र एव कुल्माष-

सामर्थ्यं निप्रहारुपहृशक्तिमत्त्वमेतत्कर्म जीवनमात्रकारणं कुत्सित-
क्षेपितमित्यर्थः ॥ उच्छिष्टोदकपानप्रतिषेधश्रुतेरभिप्रायमाह । तस्या-
पीति ॥ एतत्कर्मेत्वभक्ष्यभक्षयोक्तिः ॥ ननु ज्ञानिनो यद्येष्टचेष्टावानु-
प्रायते । मैवम् । सर्वाच्चानुमतिश्चेत्खादित्येवविरोधादित्याह ।
ज्ञानेति ॥

तस्मिन्नभिप्राये निङ्गं दर्शयति । प्रद्राणकेति चाक्रायणे प्रद्राणक
प्रबोधात्परमापदमापन्नः सन्कुल्माषानुच्छिष्टान् अनुभक्षितवानिति

तान्प्रतिगृह्य निदधौ । ५ । स ह प्रातः सञ्चि-
हान उवाच यद्वताऽन्नस्य लभेमहि लभेमहिधन
मात्रां राजाऽसौ यच्च्यते स मा सर्वैरात्विज्यै-
र्दृणीतेति । ६ । तं जायोवाच हन्त य त इम
एव कुल्माषा इति तान् खादित्वाऽसुं यज्ञं

प्राप्तेः सुभिक्षा शोभनभिक्षा लब्धान्ना इत्येतद्भव संवृत्ता ।
तथापि स्त्रीस्वाभाव्यादनवज्ञाय तान् कुल्माषान्पत्युर्हस्तात्
प्रतिगृह्य निदधौ निक्षिप्तवती । स तस्याः कर्म जानन्
प्रातरुषःकाले सञ्चिहानः शयनं निद्रां वा परित्यजन्नुवाच ।
पत्न्याः मृग्वन्त्याः यद्यदि वतेति खिद्यमानोऽन्नस्य स्तोकं
लभेमहि । तद्भुक्तान्नं समर्थौ गत्वा लभेमहि धनमावां धन-
स्याल्पम् । ततोऽस्माकं जीवनं भविष्यतीति ॥ धनलाभे च

प्रतिभाति । तथा च ज्ञानिनो यथेष्टाचरणे प्रमाणाभावाद्नेकप्रमाण-
विरोधाच्च नासावल विवक्षित इत्यर्थः । स्त्रीस्वाभाव्यं पत्युः राजाकरणम् ।
तस्याः कर्म कुल्माषाणां परिरक्षणम् ॥ यच्च्यतीति कस्मान्नोक्तं तत्राह ।
यजमानत्वादिति ॥ राज्ञो यजमानत्वाद्यागफलस्यात्मगमित्वाद्युच्यते
इत्यात्मनेपदं प्रयुक्तमित्यर्थः ॥ अन्येषामुपद्रष्टृत्वसम्भवे कृतस्वामेव राजा
मानयिष्यतीत्याशंकाह । स चेति ॥ हन्तेत्यन्नवेशलाभश्चेदेवं धन-
लब्धिद्वारा जीवहेतुरित्यर्थः । राज्ञो यज्ञस्तलेत्युच्यते ॥ उद्गातुरेकत्वे
कुतो वृहन्निरित्याशङ्काह । उद्गातृपुर्याणिति ॥ स्तुवन्यस्त्रिभित्ति
सप्तम्या सम्वाददेशो निर्द्देश्यते ॥ किमर्थमामन्त्रणं तदाह । अभिसुखी
करणावेति ॥ विदुषः समीपे देवतामविद्वान्प्रस्तोष्यसि चेन्मूर्धां ते
विपतिष्यतीत्यर्थे सम्बन्धः ॥ नन्वविद्वन्निन्दाया विवक्षितत्वाद्बिदुवत्-
समीपवचनमकिञ्चित्करमिति चेन्नेत्याह । तत्परोक्षेऽपीति ॥ तस्यैव-

विततमेयाय । ७ तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोष्यमा-
 खानुप्रोपविवेश स ह प्रवोस्ततारमुवाच । ८ ।
 प्रस्तोतर्यातवता प्रस्तवमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान्-
 प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति । ९ । एव-
 मेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीधमन्वायत्ता

कारणमाह । राजासौ नातिदूरस्थाने यज्यते । यजमान-
 त्वान्तस्त्राग्नेपदम् । स च राजा मा मां पात्वमुपलभ्य सर्वै-
 रार्विज्यैर्ऋत्विक्कर्मभिर्ऋत्विक्कर्मप्रयोजनायेत्यर्थो दृशीते-
 त्वेवमुक्तवन्तं जायोवाच । इन्तं गृह्णाण हे पते इम एव ये
 महस्त्रविनिक्षिप्तास्त्रयाकुल्माषा इति । तान् खादित्यामुं यज्ञं
 राज्ञो विततं विस्तारितं ऋत्विग्भिरयेयाय । तत्र च गत्वोद्गातृ
 तुद्गात्पुरुषानागत्य आस्तवुन्यस्मिन्निति आस्तावस्तास्मिन्ना-

विद्वान्प्रस्तोतोष्यते ॥ मामूत्कर्म्ममात्रविदां कर्मण्यधिकार इति
 चेद्देव्याह । तच्चेति ॥ तेनोभौ कुरुत इत्यादिश्रुताविति शेषः ॥ अवि-
 दुशमपि कर्माधिकारे हेतुनरमाह । दक्षिणेति ॥ तदेव व्यतिरेकद्वारा-
 ष्कारवति । अनधिकारे चेति ॥ तस्यैव समुच्चयफलत्वादित्यर्थः ।
 ननु दक्षिणमार्गस्य वापीकूपतडाभादिस्मार्त्तकर्मप्रयुक्तत्वाद्द्वैदिककर्मणि
 विद्वानेवाधिक्रियते नेत्याह । न चेति ॥ यज्ञेन दानेन लोकाञ्जयतीति
 वैदिककर्मनिष्ठानामज्ञानामेव दक्षिणमार्गश्रवणादिति हेतुमाह । यज्ञे-
 नेति ॥ इतश्चाविदुषां विद्वत्समीपे कर्माधिकारो नास्तीत्याह । तथोक्त-
 ष्ठीति ॥ देववाविज्ञानशून्यस्य न मूर्धा विपतिष्यतीत्यनेन प्रकारेण
 यथोक्तं मूर्धा विपतिष्यदिति विशेषश्रवणाद्द्विद्वत्समीपे तदनुज्ञामन्-
 रेण कर्म्म कृत्वोऽपराधित्वात्तस्य कर्मण्यधिकार एवेत्यर्थः ॥ विद्वत्-
 समीपे इतरविदुषोऽग्निं कर्मण्यधिकारोऽस्तीत्याह । न सर्वत्रेति । अग्निहो-

ताञ्चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति ।
 १० । एवमेव प्रतिहर्त्तारमुवाच प्रतिहर्त्तर्या
 देवता प्रतिहारमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान्प्रति-
 हरिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति ते ह समा-
 रतास्तूष्णीमासाञ्चक्रिरे ॥ ११ ॥ दशमः
 खण्डः । १० ॥

स्तावे स्तोत्रमाणानुपोपविवेश समीप उपविष्टस्तेषामित्यर्थः ।
 उपविश्य स ह प्रस्तोतारमुवाच । हे प्रस्तोतरित्यामन्व्याभि-
 मुखीकरणाय प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावं प्रस्तावभक्ति-
 मनुगताऽन्वायत्ता ताञ्चेद्देवतां प्रस्तावभक्तेरविद्वान् सन्
 प्रस्तोष्यसि विदुषो मम समीपे तत्परोक्षेऽपि चेद्विपतेत्तस्य
 मूर्द्धा कर्ममात्रविदामपि अनधिकार एव कर्मणि स्यात् ॥
 तच्चानिष्टमविदुषामपि कर्मदर्शनात् । दक्षिणमार्गं श्रुतेश्च ।
 अनधिकारे चाविदुषामुत्तर एवैको मार्गः श्रूयेत । न च
 स्नात्तकर्मनिमित्त एव दक्षिणः पन्था । यज्ञेन दानेनेत्या-

त्वादौ श्रौते कर्मणि स्नानेषु च वापीकूपतडागादिकर्मास्वध्ययनजपा-
 दिषु च विद्वत्सन्निधिमन्तरेणापि सर्वस्मिन् काले कर्ममात्रविदो नाधि-
 कारोऽस्तीत्यशक्यं वक्तुमित्यर्थः ॥ तत्र हेतुमाह । अनुज्ञेति । भगवन्तं वा
 अहं विविदिषाणीत्यादिना राज्ञां स्वकीयकर्मनिर्वर्तने प्रार्थनादर्शनादेत
 एव मया समतिवृष्टा स्तुवतामिति चानुज्ञोपब्रह्मादस्येवाविदुषामपि
 कर्मण्यधिकार इत्यर्थः ॥ उल्लसथसुपरंहरति । कर्ममात्रेति ॥ विद्वत्स-
 मीपे तदनुज्ञामलब्ध्वा नास्ति कर्मानुष्ठानमित्येतद्विज्ञमयितुमिति शब्दः ॥

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं
विविदिषाशीत्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति हो-
वाच । १ । स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः
सर्वैरर्त्विज्यैः पर्य्यैश्चिषं भगवतो वा अहम-

द्विश्रुतेः । तथोक्तस्य मयेति च विशेषणाद्विद्वत्समक्षमेव
कर्मण्यनधिकारो न सर्वत्राग्निहोत्रस्मात्तत्कर्माध्यापनादिषु
च । अनुज्ञायास्तत्र दर्शनात् । कर्ममात्रविदामप्यधिकारः
मिद्धः कर्मणीति । मूर्द्धा ते विपतिष्यतीत्येवमेवोद्गातारं
प्रतिहर्त्तारमुवाचेत्यादि समानमन्यत् । ते प्रस्तोत्रादयः
कर्मभ्यः समारता उपरताः सन्तो मूर्द्धपातभयात्तूष्णीमासा-
क्षक्रिरे अन्यञ्चाकुर्वन्तः । अर्थित्वात् ॥ १० ॥

अथानन्तरं ह एनमुषस्तिं यजमानो राजोवाच । भग-
वन्तं वै पूजावन्तं अहं विविदिषाणि वेदितुमिच्छामीत्युक्त
उषस्तिरस्मि चाक्रायणस्तवापि श्रोत्रपथमागतो यदीति

मूर्द्धा ते विपतिष्यतीत्येतदन्तं प्रस्तोत्रविषयं वाक्यं व्याख्यातमित्यनुवदति ।
मूर्द्धेति ॥ तूष्णीमित्यर्थस्यार्थमाह । अन्यञ्चेति ॥ तत्र हेतुमाह । अर्थि-
त्वादिति ॥ तत्तद्देवताविषय विज्ञानार्थित्वेन कर्मान्तरमकुर्वन्तश्चाक्रायणा-
भिरुष्णाः स्थिता इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ हैनमित्यादि व्याकरोति । अथेति ॥ प्रस्तोत्रप्रभृतीनां तूष्णीं-
भावादिति शेषः ॥ चाक्रायणस्य वचनमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ अङ्गी-
कारमेव स्फोरयति । एवमिति ॥ अर्त्विज्यैरित्यस्य व्याख्यानं ऋत्विक्-
कर्मभिरिति । तदर्थमिति यावत् ॥ यदि सामार्त्विज्यार्थमनुसंहितवानसि
किञ्चित्तोमान्व्यानुष्ठतवानित्याशङ्क्याह । अन्विष्येति ॥ एवं गते किम-

वित्तगान्यानवृषि । २ । भगवांस्तेव मे सर्वै-
रात्विज्यैरिति तथेत्यथ तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः
स्तुवतां यावत्तेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या
इति तथेति ह यजमान उवाच । ३ । अथ
हैनं प्रस्तोतोपससाद् प्रस्तोतर्यां देवता प्रस्ताद-

होवाचोक्तवान् । स ह यजमान उवाच सत्यमेवमहं भगवन्तं
बद्धगुणमश्रौषं सर्वैश्च ऋत्विक्कर्मभिरात्विज्यैः पर्येषिषं
पर्येषणं कृतवानस्मि । अन्विष्य भगवतो वा अहमवित्तग-
ज्जलाभेनान्यानमानवृषि वृत्तवानस्मि । अद्यापि भगवांस्तेव
मे मम सर्वैरात्विज्यैर्ऋत्विक्कर्म्मार्थमस्वित्युक्तस्तथेत्याहो-
षास्तः । किन्त्वथैवं तर्ह्येत एव त्वया पूर्वं वृता मया समति-
सृष्टाः मया सम्यक् प्रसन्नेनानुज्ञाताः सन्तः स्तुवताम् । त्वया
त्वेतत्कार्यम् । यावत्तु एभ्यः सर्वेभ्यो धनं दद्याः प्रयच्छसि
तावन्मम दद्या इत्युक्तस्तथेति ह यजमान उवाच । अथ हैन-
मौषस्य वचः श्रुत्वा प्रस्तोतोपससादोषस्तिं विनयेनोपज-

धुना कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह । अद्यापीति ॥ चाक्रायणानुमतिं श्रुत्वा
किमिदमिति व्याकुलितेषु प्रस्तोतप्रश्नतिषु ब्रूते । किन्त्विति ॥ उभया-
नुमत्यपेक्षयाऽऽनन्तर्यमथशब्दः । समालाभेनामीषां वृत्तत्वस्य निवृत्त्यव-
स्थायामित्याह ॥ तर्ह्येति ॥ अनुज्ञाताः सन्तः प्रस्तुतिं कुर्वतामित्याह ।
स्तुवतामिति ॥ अस्यैवं तदर्थं पुनर्मया किं विधेयमित्याशङ्क्याह । त्वया
त्विति ॥ यजमानं प्रत्युपस्तिप्रोक्तं वचः श्रुत्वानन्तरमेवमुपस्तिं प्रस्तोतः
त्यङ्गा व्याकुलत्वं शिष्यत्वेनोपसन्नवानित्याह । अथेति ॥ उपगतप्रकार-

मन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्द्धा ते
 विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देव-
 तेति । ४ । प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा
 इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणम-
 भ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वामत्ता ताञ्चेद-
 विद्वान्प्रस्तोष्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति
 । ५ । अथ हैनमुज्जातोपससादोज्ञातर्या देव-
 तोङ्गीधमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वानुज्ञास्यसि मूर्द्धा

गाम । प्रस्तोतर्या देवतेत्यादि मा मां भगवानवाचत् पूर्वम् ।
 कतमा सा देवता या प्रस्तावभक्तिमन्वायत्तेति घटः प्राण
 इति होवाच । युक्तं प्रस्तावस्य प्राणो देवतेति । कथं
 सर्वाणि स्थावरजङ्गमानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्रलय-
 काले प्राणमभितक्षयित्वा प्राणात्मनैवोज्जिहते प्राणादे-
 वोङ्गच्छन्तीत्यर्थ उत्पत्तिकाले । अतः सैषा देवता प्रस्ताव-
 मन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान् त्वं प्रस्तोष्यः प्रस्तावनं प्रस्तावभक्तिं

कथिनयति । प्रस्तोतरिति ॥ प्रतिवचनभादाय प्रशब्दसामान्यं गृहीत्वा
 तात्पर्यमाह । घट इति ॥ कथमिह प्राणशब्दार्थो निश्चीयतामित्या-
 शङ्क्य, तत्रैव प्राण इति न्यायेनाह । कथमिति ॥ प्राणात्मनैव संविश-
 न्तीति पूर्वेषु सम्बन्धः । प्राणशब्दार्थस्य परमात्मत्वेन निर्णीतत्वमतः
 शब्दार्थे च्छब्दार्थो यदीत्युक्तः । मया तथोक्तस्य मूर्द्धा ते विपतिष्यतीत्येव-
 च्छब्दस्य तत्र तत्काले स्थापराभावस्यायां मूर्द्धा व्यपतिष्यदेवेति योजना ।
 प्रस्तावस्य मङ्गतत्त्वया परिहृतत्वादित्यतः शब्दार्थः ।

ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति । ६ । आदित्य इति होवाच सर्वाणीह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वानुदगास्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति । ७ । अथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद् प्रतिहर्त्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति । ८ । अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा

कृतवानसि यदि मूर्धा शिरस्ते व्यपतिष्यद्विपतितमभविष्यत्तथोक्तस्य मया तत्काले मूर्धा ते विपतिष्यतीति । अतस्त्वया साधु कृतम् । मया निषिद्धः कर्मणो यदुपरममकार्षीरित्यभिप्रायः । तथोद्गीता पप्रच्छ कतमा सोद्गीथभक्तिमनुगताऽन्वायत्ता देवतेतिष्ट आदित्य इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आदित्यमुच्चैरूर्ध्वं सन्तं गायन्ति शब्दयन्ति स्तुवन्तीत्यभिप्रायः । उच्छब्दसामान्यात्प्रशब्दसामान्यादिव प्राणोऽतः सैषा देवतेत्यादि पूर्ववत् । एवमेवाथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद् कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वा-

यथा प्रशब्दसामान्यात्प्राणः प्रस्तावदेवतेत्युक्तं तथादित्योद्गीथयोश्च उच्छब्दसामान्यादुद्गीथदेवता आदित्य इत्याह । उच्छब्देति ॥ उक्तसामान्यपरामर्शार्थोऽतःशब्दः । सर्वमेव प्रस्तोत्वदुद्गीतवच्चेत्यर्थः । ऋत्विग्स्थं प्रस्तावोद्गीथदेवतयोर्विज्ञानानन्तर्यमथशब्दार्थः । कथमन्नस्य प्रतिहारत्वं

इमानि भूतान्यन्वमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति
 सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता ताञ्चेद्वि-
 द्वाङ्प्रत्यहरिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य
 मथेति तथोक्तस्य मथेति । ८ । एकादशः
 खण्डः । ११ ।

अथातः शौव उद्गीथस्तद्वको दाल्भ्यो ग्लावो
 वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्ब्रवाज । १ । तस्मै च्वा

यत्ता इति पृष्टोऽन्वमिति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि
 भूतान्यन्वमेवात्मानं प्रति सर्वतः प्रतिहरमाणानि जीवन्ति ।
 सैषा देवता प्रतिशब्दसामान्यात्प्रतिहारभक्तिमनुगता ।
 समानमन्वत् । तथोक्तस्य मथेति । प्रस्तावोद्गीथप्रतिहार-
 भक्तीः प्राणादित्यान्वद्व्योपासीतेति समुदायार्थः । प्राणा-
 द्यापत्तिः कर्मसञ्चिर्वा फलमिति ॥ ११ ॥

अतीते खण्डेऽन्वानाग्निमिच्छा कथावस्थोक्तोच्छिष्ट-
 पथुर्घृतभक्षणात्तन्ना सा मा भूदित्यन्वलाभायाथानन्तरं

तदाह । सर्वाणीति । ताञ्चेद्विद्वानित्याद्यन्यदित्युच्यते । तथोक्तस्य
 मथेति तदन्वमिति शेषः ॥ कीदृगुपासनमस्मिन् प्रकरणे विवक्षितमित्या-
 शङ्काह । प्रस्तावेति ॥ उपस्तित्रयस्य फलं दर्शयति । प्राणादीति ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरखण्डयोः सङ्गतिं दर्शयन्नुपासनान्तरं प्रस्तौति । अतीत
 रति ॥ अन्वलाभापेक्षित्यन्वमतः शब्दार्थः ॥ प्रकारान्तरेणोद्गीथोपासनमन्त्र-
 कावला प्रस्तुत्य प्रतिपत्तिरौर्कार्यार्थमाख्यायिकामादत्ते । तत्रेति ॥ न

श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपसमित्योचुरन्तं
नो भगवानागायतु अशनायाम वा इति । २ ।

शौवः श्वभिर्दष्ट उद्गीथ उद्गानं सामातः प्रस्तूयते । तत्र
किल वको नामतो दल्बस्थापत्यं दाल्भ्यो ग्लावो वा नामतः
मित्रायाश्चापत्यं मैत्रेयो । वाशब्दश्चार्थे । द्यामुष्यायणो
ह्यसौ । वस्तुविषये क्रियास्त्रिव विकल्पानुपपत्तेः । द्विनाम
द्विगोत्र इत्यादि हि स्मृतिः । दृश्यते च उभयतः पिरण्ड-
भाक्त्वम् । उद्गीथे बद्धचित्तवाट्टघावनादराद्वा वाशब्दः
स्वाध्यायार्थः । स्वाध्यायं कर्तुं ग्रामाद्वहिरुद्गवाजोद्गतवान्

केवलं दल्बस्थापत्यं किन्तु मित्रायाश्चेति चार्थः । न च सा दल्बस्थ पत्नी
इति युक्तम् । तथा सति मैत्रेयपदस्य वैयर्थ्यात् । पत्यन्तरापत्यत्वव्याह-
न्त्यर्थमिति चेन्न । प्रयोजनाभावात् । नन्वत्र वाशब्दात् द्वावृषी विवक्षित-
ताविति चेन्नेत्याह । वाशब्द इति । कथं पुनर्दल्बस्थापत्यं वक्तुमर्था-
मित्रायाश्चापत्यं भवितुमुत्सहते तत्राह । द्यामुष्यायणो हीति ॥ चैकित्वा-
यणो दाल्भ्य इत्यत्रोक्तमेतदिति सूचयितुं हिशब्दः । उदितानुदितहोम-
वक्तोषाञ्चिदृष्ट्या वक्तेऽसावन्येषां ग्लाव इत्येकस्मिन्नपि विकल्पो भवि-
ष्यति नेत्याह । वस्तुविषय इति ॥ कथं पुनर्विना मानमेकस्यैव द्विनाम-
त्वाद्यद्गीक्रियते तत्राह । द्विनामेति ॥ इत्यादिवाक्य स्मृतिरूपं धर्मशास्त्रे
प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ द्विगोत्रत्वमेकस्य लौकिकेऽपि प्रसिद्धमित्याह । दृश्यते चेति ॥
यतः स्तुतो जायते येन चायं धर्मतो गृह्यते तयोरुभयोरित्याह । उभयत
इति ॥ उभयोरप्यसौ ऋक्थी पिरण्डदाता च धर्मत इति स्मरन्तीत्यर्थः ।

दाल्भ्यादभ्यो मैत्रेय इत्यद्गीकृत्याह । उद्गीथ इति । तदुपासौ
तात्पर्यसूत्रघावनादरे हेतुः । तस्मादपित्यसृष्टिद्वयं वा विवक्षितमित्यर्थः ।

तान् होवाचेहैव मा प्रातरुपसमीयातेति तद्

विविक्तदेशस्योदकाभ्यासम् । उद्ब्राज प्रतिपालयाञ्चकारेति
 चैकवचनाङ्गिज्ञादेकोऽसाष्टषिः । श्वोङ्गीथकालप्रतिपा-
 लनादृषेः स्वाध्यायकरणमन्त्रकामनयेति लक्ष्यत इत्य-
 भिप्रायतः स्वाध्यायेन तोषिता देवता ऋषिर्वा श्वरूपं
 गृहीत्वा श्वा श्वेतः सन् तस्मै ऋषये तदनुग्रहार्थं प्रादुर्बभूव
 प्रादुश्कार तमन्ये शुक्लं श्वानं क्षुल्लकाः क्षुद्रकाः श्वान
 उपसमेत्योचुरुक्तवन्तोऽन्वं नोऽस्मभ्यः भगवानागायत्वा-
 गानेन निष्पादयत्वित्यर्थः । मुख्यप्राणवागादयो वा प्राण-
 मन्त्रभुजः स्वाध्यायपरितोषिताः सन्तोऽनुगृह्णीयुरेनं
 श्वरूपमादायेति युक्तमेवं प्रतिपत्तुम् । अशनायाम वै बुभु-

भक्षान्तरद्योदनार्थो वाशब्दः । श्रौतो वाशब्द स्तर्हि किमर्थमित्याशङ्क्य
 पाठादन्यत्र तस्य फलमित्याह । वाशब्द इति ॥ मैत्रेयान्तवाक्यं व्याख्याय
 स्वाध्यायमित्यादि व्याचष्टे । स्वाध्यायमिति । यदुक्तऋषिरेको वकादि-
 शब्दैरुच्यते इति तत्र लिङ्गमाह । उद्ब्राजेति ॥ शुनासुङ्गीथः श्वोङ्गीथ-
 कात्कालस्य प्रतिपालनं प्रतिक्षणस्येर्दृश्यते तेषाञ्चोद्भानमन्त्रार्थं तदपरेरपि
 स्वाध्यायकरणं तदर्थमित्याह । श्वोङ्गीथेति ॥ यथोक्तार्थवाचिशब्दाभावे-
 ऽपि सामर्थ्यादयमर्थो भवतीत्याह । अभिप्रायत इति ॥ तस्मा इत्यादि
 व्याचष्टे । स्वाध्यायेनेति ॥ क्षुल्लकाः क्षुद्रकाः शिशव इति यावत् । श्वेतश्वा
 कश्चिदपि देवता वा । अन्ये च श्वानो देवता ऋषयो बेलुक्तम् ॥

सम्प्रति विविक्तं पञ्चमाह । मुख्येति ॥ तमचुरिति सम्बन्धः ॥
 ज्ञानेव विशिनष्टि । प्राणमन्त्रिति ॥ मुख्यप्राणसहितवागादिग्रहे हेतु-

षको दाल्भ्यो ग्वावो वा मैत्रेयः प्रतिपालयाञ्च-
कार ॥ ३ ॥ ते ह यथैवैदं वहिष्मन्मानेन
स्तोष्यमाणाः संरब्धाः सर्पन्तीत्येवमाससृष्टे
ह समुपविश्य हिञ्चक्रुः । ४ । ॐमदारमीं

क्षिताः स्त्री वै इत्येवमुक्तवन्तः । स श्वा श्वेतस्नान् क्षुल्ल-
कान् शुन इहैवास्त्रिन्नेव देशे मा मां प्रातःकाल उपसमी-
यातेति । दैर्घ्यं छान्दसं समीयातेति प्रमादपाठो वा ।
प्रातःकालकरणं तत्काल एव कर्त्तव्यार्थम् । अन्नदस्य वा
सवितुरपराङ्गेनाभिसुत्यात्तत्रैव ह वको दाल्भ्यो ग्वावो
वा मैत्रेय ऋषिः प्रतिपालयाञ्चकार प्रतीक्षणं कृतवा-
नित्यर्थः ॥

ते श्वानस्तत्रैवागत्य ऋषेः समक्षं यथैवेह कर्मणि वहि-
ष्मन्मानेन स्तोत्रेण स्तोष्यमाणा उद्गातृपुरुषाः संरब्धाः

माह । स्वाध्यायेति ॥ अन्यथा वाक्यमनिर्द्धारितं स्यादिति भावः । किमि-
त्यन्नं भवद्भ्यो मया सम्पाद्यते । न हि भवतामभोक्तृणां तेन कृतमस्ती-
त्याशङ्क्य त्वन्निष्ठचेतनद्वारेणास्माकमपि भोगसिद्धेर्भवमित्याह । अशना-
याम वा इत्यादिना ॥ किमिति प्रातःकालप्रतीक्षणं कृतं तत्राह । प्रात-
रिति । उद्गानश्चेति शेषः ॥ प्रातःकालप्रतीक्षणकरणे कारणान्तरमाह ।
अन्नदस्येति ॥ तस्य दृष्टिद्वारा अन्नदत्वमेष्टव्यम् ॥ तद्भेत्यादि व्याचष्टे ।
तत्तत्रेति ॥ ऋषेरन्नकामत्वमितोऽवगतम् ॥

ते हेत्यादि व्याकरोति । ते श्वान इति । समक्षमाससृष्टिरिति
संख्यः । उद्गातृपुरुषा इत्यध्वर्युप्रसूखा यजमानपर्यन्ता मृह्यन्ते अन्यो-

पिवा२मों देवो वरुणः प्रजापतिः सविता२ऽ-
 न्नमिहा२ऽहरदऽऽन्नपते२ऽन्नमिहाहरा२ऽऽह-
 रोऽमिति । ५ । द्वादशः खण्ड ॥ १२ ॥

संलग्नाः अन्योऽन्यमेव सर्पन्ति । एवं मुखेनान्योन्यस्य पुच्छं
 गृहीत्वा आसहपुरासहवन्तः परिभ्रमणं कृतवन्त इत्यर्थः ।
 त एवं संहृष्य समुपविश्योपविष्टाः सन्तो हिञ्चकुर्हिङ्कारं
 कृतवन्तः । ओमदामों पिवामों । देवो द्योतनात् । वरुणो
 वर्षणाज्जगतः । प्रजापतिः पालनात्प्रजानाम् । सविता प्रस-
 वित्वात्मवर्षादित्य उच्यते । एतैः पर्यायैः स एवभूत आ-
 दित्योऽन्नमस्यमिहाहरत् आहरत्विति । त एवं हिं कृत्वा
 पुनरप्युचुः । स त्वं हे अन्नपते । स हि सर्वस्यान्नस्य प्रसवि-
 त्वात्मतिः । न हि तत्प्राकेन विना प्रसूतमन्नमणुमात्रमपि
 जायते प्राणिनाम् । अतोऽन्नपतिः । हेऽन्नपते ऽन्नमस्यम-
 मिहाहरेति । अभ्यास आदरार्थः । ॐमिति ॥ १२ ॥

ऽन्यसंलग्नाः सर्पन्तीति शेषः ॥ हिङ्काररूपमाह । ओमित्यादिना ॥
 पिवा२मोद्धारो मानार्थमुच्चारितः । अदाम अशनं करवाम । पिवास
 पानं करवामेत्येतत् । इति शब्दो हिङ्कारसमात्यर्थः ॥ अत्र प्रसवित्व-
 मादित्वात् साधयति । न हीति ॥ इहेति प्रकृतदेशोक्तिः । ओंकारः
 सविष्टप्रार्थनामन्नसमात्यर्थः । भक्तिविषयोपास्तिसमात्यर्थमितिपदम् ॥१२॥

अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हाइकार-
अन्द्रमा अथकारः ।

भक्तिविषयोपासनं सामावयवसम्बन्धमित्यतः सामावय-
वान्तरस्तोभाक्षरविषयाण्युपासनान्तराणि संहतान्युपदि-
श्यन्ते । अनन्तरं सामावयवसम्बद्धत्वाविशेषादयं वा वायमेव
लोको वा हाउकारः स्तोभो रथन्तरे साम्नि प्रसिद्धः । इयं
वै रथन्तर इति । अस्मात्सम्बन्धसामान्याद्वाउकारस्तोभो-
ऽयं लोक इत्येवमुपासीत । वायुर्हाइकारः । वामदेव्ये सामनि
हाइकारः प्रसिद्धः । वाय्वस्यसम्बन्धश्च वामदेव्यस्य साम्नो

ननु भक्तिसम्बन्धानासुपासनानां ज्ञातत्वात्समस्तस्येत्यादि वक्तव्ये
किमनन्तरखण्डेनेत्याशङ्काह । भक्तीति ॥ इत्यतोऽस्मात्सङ्गादिति
यावत् । ऋगक्षराणि गीयन्ते तद्व्यतिरिक्तानि वाच्यमून्यानि गीतिसि-
द्धानि स्तोभाक्षराणि परिभाष्यन्ते तानि च कर्मापूर्वनिवृत्तिद्वारेण
फलवत्त्वाद्दुपास्यानि तदुप्राप्तिविधिपरमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणो-
पासनानां प्रत्येकं स्वातन्त्र्यं नास्तीत्याह । संहतानीति ॥ तेषामनन्तर-
मुपदेशे हेतुमाह । सामावयवेति ॥ न चैवंविधस्तोभो नास्तीति वाच्यं-
मित्याह । रथन्तर इति ॥ तथापि कथं पृथिवीदृष्ट्या यथोक्तस्तोभस्योपा-
स्यत्वं तत्राह । इयं रथन्तर इति ॥ इयं रथन्तर इत्यत्र पृथिव्या रथन्त-
रत्वं श्रुतम् । प्रस्तुतश्च स्तोभो रथन्तरेऽस्तीत्युक्तम् । तथा च यथोक्तात्सम्बन्ध-
रूपात्सादृश्यात्पृथिवीदृष्ट्या हाउकार उपास्य इत्यर्थः ॥ कथं पुनर्वायुदृष्ट्या
हाइकारस्योपास्यत्वं तत्राह । वाय्वस्यसम्बन्धेति ॥ हाइकारो वामदेव्ये-
साम्नि प्रसिद्धः । तस्य च वायोरपाञ्च सम्बन्धः । योनिर्मायुनेच्छावतीना-
मप्यं वायुः पृष्ठे त्ववर्त्तत ततो वामदेव्यं सामाभवदिति श्रुतेः । तस्माद्य-

आत्मेहकारोऽग्निरौकारः । १ । आदित्य
 ऊकारः निहव एकारो विश्वे देवा औहो-
 इकारः प्रजापतिर्हिंकारः प्राणः स्वरोऽन्तं या
 वाग्विराट् । २ । अनिरुक्तस्त्रयोदशस्तोभः
 सञ्चारो हुंकारः । ३ ।

योनिरिति । अस्मात्सामान्याद्वाइकारं वायुदृष्ट्योपासीत ।
 चन्द्रमा अथकारः । चन्द्रदृष्ट्याऽथकारमुपासीत । अन्ने
 हीदं स्थितं अन्नात्मा चन्द्रः । यकाराकारसामान्यात् ।
 आत्मा इहकारः । इहेति स्तोभः । प्रत्यक्षो ह्यात्मा
 इहेति व्यपदिश्यते । इहेति च स्तोभः । तत्सामान्यादग्नि-
 रीकार इति । ईनिधानानि चाग्नेयानि सर्वाणि सामानीति ।
 अतस्तत्सामान्यादादित्य ऊकारः । ऊञ्चैरूर्ध्वं सन्तमादित्यं

घोक्ताङ्गामदेव्य सामसम्बन्धसामान्याद्वायुदृष्ट्या इहकारमुपासीते-
 त्वर्थः ॥

कथमथकारस्य चन्द्रदृष्ट्योपासनं तत्वाह । अन्ने हीति ॥ तथा च
 यकारसामान्याद्यथोक्तोपास्तिसिद्धिरिति शेषः । यकारवदकारसामा-
 न्यात् चन्द्रदृष्ट्याऽथकारमुपासीतेत्याह । यकारेति ॥ अथकारे तावद्युक्तो-
 ऽकारोऽन्नात्मानि चन्द्रमस्यपि सोऽस्तीति तद्युक्तं यथोक्तमुपासनमित्यर्थः ।
 प्रथमप्रस्तावः पश्चात्प्रत्यक्षोभवन्निति शेषः । तत्सामान्यमिहेति व्यपदिश्य-
 मानत्वम् । तस्मादात्मदृष्टिरिहेति स्तोभे कर्त्तव्येत्याह । तत्सामा-
 न्यादिति ॥ अग्निदृष्टरीकाराख्ये स्तोभाच्चरे कर्त्तव्येत्यत्र हेतु-
 भाह । ईनिधानानोति ॥ ईकारो निधीयते येषु सामसु तान्या-
 यन्तानि प्रांसिद्धानि । तथा च तेष्वग्निरीकार खेत्युभयोर्भावादस्मात्सा-
 दृश्यादीकारमग्निदृष्ट्योपासीतेत्यर्थः ॥ ऊकारमादित्यदृष्ट्या कथमुपा-

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवान-
 न्नादो भवति य एतामेव॑ साम्नामुपनिषदं वेदो-
 पनिषदं वेद इति ॥ ४ ॥ तृतीयस्य त्रयोदशः
 खण्डः ॥१३॥ इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे प्रथमः
 प्रपाठकः समाप्तः ॥१॥

गायन्तीत्युकारश्चायं स्तोभः । आदित्यदैवत्ये सान्नि स्तोभ
 इत्यादित्य ऊकारः ॥ निहव इत्याह्वानमेकारः स्तोभः ।
 एहीति चाह्वयन्तीति तत्सामान्यात् । विश्वे देवा औहोइ-
 कारो वैश्वदेव्ये सान्नि स्तोभस्य दर्शनात् । प्रजापतिर्हि-
 ङ्कारः । अनिरुक्त्याद्विङ्कारस्य चाव्यक्तत्वात् । प्राणः स्वरः ।
 स्वर इति स्तोभः । प्राणस्य च स्वरहेतुत्वसामान्यात् । अन्नं
 या । या इति स्तोभोऽन्नम् । अन्नेन हीदं यातीतस्तत्सामा-

सीतेत्याशङ्क्याह । उच्चै रिति ॥ ऊकारादित्ययोर्विधान्तरेण सादृश्यमाह ।
 आदित्येति ॥ एकारसामान्ये निहवदृष्टिकारे स्तोभे कार्येत्याह । निहव
 इत्यादिना ॥ औहोइकारस्य विश्वेदेवदृष्ट्योपास्तौ हेतुमाह । वैश्वदेव्य
 इति ॥ प्रजापतिदृष्ट्या हिङ्कारोपास्यत्वे हेतुः । अनिरुक्त्वादिति ॥ नील-
 पीतादिरूपेण निरुक्त्यविषयत्वात्प्रजापतेरिव्यर्थः । अव्यक्तत्वाद्रूपादि-
 रहितत्वादित्यर्थः । प्राणस्य चेति चकारात्स्वरस्य चेत्यर्थः ॥ स्वरहेतुत्वं
 तन्निर्वर्त्तकत्वेन तदात्मकत्वम् । वाक्यं व्याचष्टे । या इतीति ॥ अन्नदृष्टिर्यां
 इति स्तोभे कर्त्तव्यत्वत्वेन हेतुमाह । अन्नेनेति ॥ विराड्दृष्टिर्वांगिति स्तोभे
 कार्येत्यत्र हेतुमाह । वैराज इति ॥ अनिरुक्तः कारणात्मा ॥ तस्या-
 निरुक्तत्वं साधयति । अव्यक्तत्वादिति ॥ स चाग्नेकधा कार्यरूपेण सञ्च-

न्यादागिति स्तोभो विराडन्नं देवताविशेषो वा । वैराजे
 साम्नि स्तोभदर्शनात् । अनिरक्तोऽव्यक्तत्वादिदं चेदञ्चेति
 निर्व्यक्तं न शक्यत इत्यतः सञ्चरो विकल्पमानस्वरूप इत्य-
 थः । कोऽसावित्याह । उद्धारः । अथक्तो ह्ययमतोऽनिरक्त-
 विशेष एवोपास्य इत्यभिप्रायः । स्तोभाच्चरोपासनाफलमाह ।
 दुग्धेऽस्यै वाग्दोहमित्याद्युक्तार्थम् । य एतामेवं यथोक्तल-
 क्षणां साम्नां सामावयवस्तोभाच्चरविषयामुपनिषदं दर्शनं
 वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः ॥ द्विरभ्यासोऽध्यायसमा-
 म्नार्थः । सामावयवविषयोपासनाविशेषपरिसमाप्त्यर्थं इति-
 शब्दः ॥ १३ ॥ इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंस-
 परिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादशतौ छान्दोग्यो-
 पनिषद्विवरणे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

रतीति सञ्चरः । उद्धारोऽपि शाखाभेदेन विकल्पमानस्वरूपस्त्वयोद-
 शशाबं वाऽप्येत्यारभ्य गच्छमानस्ततश्च कारणदृष्ट्या उद्धारसुपासीतेत्यर्थः ॥
 उद्गमेवोपपादयति । अव्यक्तो ह्येति ॥ तत्र विकल्पप्रमानत्वं हेतुः ।
 नैतानि व्यस्तान्युपासनानि प्रत्येकं फलाश्रवणात् । समस्तं पुनरेकमिद-
 म् उपासनमेकफलत्वादित्यभिप्रेत्याह । स्तोभाच्चरेति ॥ उपनिषदं वेदोप-
 निषदं वेदेत्याहत्तेसात्यर्थमाह । द्विरभ्यास इति ॥ प्रथमप्रपाठक-
 व्याख्यानसमाप्तावित्यर्थः ॥ १३ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकशु-
 ब्दानन्दपूज्यपादाशिष्यभवदानन्दज्ञानहतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां
 प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

ॐ ॥ समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु
 प्रत्खलु साधु तत्त्वामेत्याचक्षते यदसाधु तदसा-
 मेति ॥१॥ तदुताप्याहुः साम्नै नमुपागादिति सा-
 धुनै नमुपागादित्येव तदाहु रसाम्नै नमुपागादित्य-

त्रोमित्येतदक्षरमित्यादिना सामावयवविशेषमुपासन-
 मनेकफलमुपादिष्टम् । अनन्तरञ्च स्तोभाक्षरविषयमुपासन-
 मुक्तम् । सर्वथापि सामैकदेशसम्बद्धमेव तदिति । अथे-
 दानीं समस्ते साम्नि समस्तसामविषयाण्युपासनानि वक्ष्या-
 मीत्यारभते श्रुतिः । युक्तं ह्येकदेशोपासनानन्तरमेकदेशि-
 विषयमुपासनमुच्यत इति । समस्तस्य सर्वावयवविशिष्टस्य
 याञ्चभक्तिकस्य सामभक्तिकस्य चेत्यर्थः । खल्विति वाक्यालङ्का-
 रार्थः । साम्न उपासनं साधु । समस्ते साम्नि साधुदृष्टिवि-

त्रां पूर्वोत्तरप्रपाठकयोः सङ्गतिं दर्शयति । ओमित्येतदित्यादिना ॥
 सर्वथापि सामावयवविषयत्वे स्तोभाक्षरविषयत्वे चेत्यर्थः । इतिशब्दो
 हेत्वर्थः ॥ यद्वादेकदेशविषयाण्युपासनानि वृत्तानि तस्मात्तानि समस्त-
 विषयाणि वक्तव्यानीत्यर्थः । एकदेशोपास्तव्यं स्वानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥
 कथमुक्तवक्ष्यमाणोपासनयोरिदं पौर्व्यापर्यं तत्राह । युक्तं हीति ॥
 समस्तस्योपासनं साध्विति वचनादवयवोपासनं निन्दितत्वादननुष्ठेय-
 मित्याशङ्कग्राह । समस्त इति ॥ अर्थादस्ति निन्देत शङ्कते । नन्विति ॥
 पूर्वत्वापि साधुत्वस्य विद्यमानस्यैव विशेषणत्वेनानुपादानान्नार्थादर्शप
 निन्देति परिहरति । न साध्विति ॥ यत्खल्वित्यादिव्याख्यातं पातनि-
 कामाह । साधुशब्द इति ॥ वाक्यमवताथ्यं व्यचष्टे । कथमित्यादिना ॥

साधुनैनुपागादित्येव तदाहुः ॥२॥ अथोताप्या-
हुः साम नो वतेति यत्साधु भवति साधु वतेत्येव
तदाहुःरसाम नो वतेति यदसाधु भवत्यसाधु

विपरत्याह पूर्वोपासननिन्दार्थत्वं साधुशब्दस्य । ननु लोके
पूर्वोपासनाविद्यमानं साधुत्वं समस्तो साम्नाभिधीयते । न साधु-
सामेत्युपास्त इत्युपमं हारात् । साधुशब्दः शोभनवाची ।
कथमवगम्यत इत्याह । यत्पुत्रं लोके साधुशोभनमत्रवद्वं
प्रसिद्धं तस्मात्सामेत्यावच्छेते कुशलाः । यदसाधु विपरीतं
तदसामेति ।

तत्तत्रैव साध्वसाधुविवेककरणे उताप्याहुः । साम्ना एनं
राजानं सामन्तश्चोपागादुपगतवान् । कोऽसौ । यतोऽसा-
धुत्वप्राप्ताशङ्का स इत्यभिप्रायः । शोभनाभिप्रायेण साधु-
नैनुपागादित्येव तत्तत्राहुः लाजिका वचनाद्यसाधुकार्य-
मपश्चन्तः । यत्र पुनर्विपर्यये वक्ष्यताद्यसाधुकार्यं पश्यन्ति
तत्रामात्रैनुपागादित्यसाधुनैनुपागादित्येव तदाहुः ॥२॥

किं पुनरेतं विवेककरणे कारणमित्याशङ्काह । तत्तत्रेति ॥ विवेक-
करणोपायभेदविकल्पार्थतेत्युभयत्र पदं साम्नामित्यादिना साधुने-
त्वादिकाव्यस्य भौनरूपमाशङ्क्य व्याख्याव्याख्येयभावान्दैवमित्याह ।
शोभनेति ॥ शोभनकार्यदशने सतीति यावत् ॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।
वक्ष्यतादीति ॥ असाम्नेत्यादि व्याचष्टे । यत्रेति ॥

कार्यमर्थं साधुत्वंसाधुत्वज्ञोक्ता स्वानुभवगम्यं तदुपन्यस्यति ।
अथेति ॥ कार्यात्तस्य साधुत्वादिविवेकानन्तर्यमयशब्दार्थः ॥ स्वसंवेद्यं
साधुत्वंसाधुत्वहेति शेषः ॥ तत्र साधुत्वं स्वानुभवसिद्धमित्येतद्व्याप्ता-

वतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥ स य एतदेवं विद्वान्साधु
सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेन साधवो धर्मा
आ च गच्छेयुरूपचनमेयुः ॥४॥ चतुर्थस्य प्रथमः
श्लोकः ॥१॥

अथोतायाहुः स्वसंवेद्यं साम नोऽस्माकं वतेत्यनुकम्पयतः
संवृत्तमित्याहुः । एतत्तैरुक्तं भवति यत्साधु भवति साधु
वतेत्येव तदाहुः । विपर्यये जातेऽसाम नोवतेति । यद्-
साधु भवत्यसाधु वतेत्येव तदाहुः । तस्मात्सामसाधुशब्दयो-
रेकार्थत्वं सिद्धम् ।

अतः स यः कश्चित्साधुसामेति साधुगुणवत्सामेत्युपास्ते
समस्तं सामसाधुगुणवद्विद्वांसस्यैतत्फलमभ्याशो ह क्षिप्रं
यदिति क्रियाविशेषणार्थमेनमुपासकं साधवः शोभनधर्माः
श्रुतिस्मृत्यविरुद्धा आ च गच्छेयुरागच्छेयुश्च न केवल-
भागच्छेयुरूपचनमेयुरूपनमेयुश्च भोग्यत्वेनोपतिष्ठेयुरि-
त्यर्थः ॥ १ ॥

दयति । सामेति ॥ यत्साध्वित्यादिवाक्यस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह ।
एतदिति ॥ असामेत्यादि व्याचष्टे । विपर्यय इति ॥ वतेत्याहुः इति
सम्बन्धः ॥ किन्तैरुक्तं भवति तदाह यदसाध्विति ॥ साधुशब्दः शोभनवाची-
त्युक्तमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ तयोरेकार्थत्वमतःशब्दार्थः ॥ उपासकमेव
त्रिशिनष्टि । समस्तमिति ॥ आगच्छेयुरिति यत्तत्क्षिप्रमेवेति क्रियावि-
शेषणत्वं यदित्यस्य द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत पृथिवी हि-
हारः ।

कानि पुनस्तानि साधुदृष्टिविशिष्टानि समस्तानि
सामान्युपास्यानीति । इमानि तान्युच्यन्ते लोकेषु पञ्चविध-
मित्यादीनि । ननु लोकादिदृष्ट्या तान्युपास्यानि साधु
दृष्ट्या चेति विरुद्धम् । न । साध्वर्थस्य लोकादिकार्येषु
कारणस्यानुगतत्वात् । सृदादिवहटादिविकारेषु । साधु-
शब्दाद्योऽर्थो धर्मो ब्रह्म वा सर्वथापि लोकादिकार्येष्वनु-
गतम् । अतो यथा यत्र घटादिदृष्टिर्दृदादिदृष्ट्यनुगतैव
सा । तथा साधुदृष्ट्यनुगतैव लोकादिदृष्टिः । धर्मादि-
कार्यत्वान्नोकादीनाम् ॥

यद्यपि कारणात्वमविशिष्टं ब्रह्मधर्मयोः । धर्म एव साधु-
शब्दाच्च इति युक्तं साधुकारी साधुर्भवतीति । धर्मवि-

एकसोभवदृष्टिविषयत्वमयुक्तम् ॥ नहि घटे दृष्टिगोचरः सन् पटदृष्टे-
रपि गोचरः स्यादिति शङ्कते । नन्विति ॥ एकस्मिन्नपि प्रस्तुतं दृष्टद्वय-
मविरुद्धमिति शमायते । न साध्वर्थस्येति ॥ यथा घटादिषु सृदाद्यनुगतं
तथा साधुशब्दार्थस्य कारणस्य लोकादिषु कार्येष्वनुगतत्वात्तद्वृष्टौ साधु-
दृष्टेरनुगमात् दृष्टिद्वयस्यैकत्र विरोधोऽस्तत्त्वर्थः ॥ तदेव स्फुटयति ।
साधुशब्देति ॥ साध्वर्थस्य लोकेष्वनुगतिरपिशब्दार्थः । यत्रेति देव-
दत्तोक्तिः । सा घटादिदृष्टिस्तत्रेति शेषः ॥

ननु साधुशब्दाद्योऽर्थो धर्मो ब्रह्मणोऽस्तुल्यं कारणत्वम् । तथा चात्र साधु-
शब्दार्थो न व्यवस्थितः स दन्यायज्ञानेकार्यत्वमित्याशङ्गाह । यद्य-

पथे साधुशब्दप्रयोगात् । ननु लोकादिकार्येषु कारणास्या-
 नुगतत्वादर्थप्राप्तैव तद्वृष्टिरिति साधु सामेत्युपास्त इति न
 वक्तव्यम् । न । शास्त्रगम्यत्वान्तद्वृष्टेः । सर्वत्र हि शास्त्रप्रा-
 पिता एव धर्मा उपास्या न विद्यमाना अथशास्त्रीयाः ।
 लोकेषु पृथिव्यादिषु पञ्चविधं पञ्चभक्तिभेदेन पञ्चप्रकारं
 साधु समस्तं सामोपासीत । कथम् । पृथिवी हिङ्गारः ।
 लोकेष्विति या सप्तमी तां प्रथमात्वेन विपरिणाम्यपृथिव्या-
 दिदृष्ट्या हिङ्गारे पृथिवी हिङ्गार इत्युपासीत ॥

पीति ॥ धर्म एवेत्यत्र तयापीति च वक्तव्यम् । ब्रह्मणि तु परमानन्दे
 साधुशब्दो भक्त्या गमयितव्यः । न च धर्मस्य निमित्तकारणत्वान्न कार्यानु-
 गतिरिति वाच्यम् । कर्मापूर्वसहितदधिपयःप्रभृत्वयवससुदायस्य धर्म-
 त्वात् तत्परिणामत्वाच्च कार्यस्य । तत्र तदनुगतिसिद्धेरिति द्रष्टव्यम् ॥
 अपूर्वत्वाभावेन विधिमाक्षिपति । नन्विति ॥ कारणानुगमस्यानुमानिक-
 त्वेऽपि तद्वृष्टिकत्वमपूर्वमेवेति परिहरति । न शास्त्रगम्यत्वादिति ॥
 यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायेनोक्तं विवृणोति । सर्वत्रेति ।
 लोकेष्वत्यादिवाक्ये पञ्चविधसामदृष्ट्या लोकानामुपास्यत्वप्रतीतेरत्रापि
 हिङ्गारदृष्ट्या पृथिव्या ध्येयत्वे प्राप्ते प्रत्याह । लोकेष्विति ॥ लोकाः
 पञ्चविधं सामोपासीतेति विभक्तिविपरिणामेन प्रथमवाक्यार्थपर्यवसा-
 नान् तदनुसारेणात्रापि पृथिवीदृष्ट्या हिङ्गारे ध्येये सति पृथिवी
 हिङ्गार इति पृथिवीदृष्टिसारोप्य हिङ्गारमुपासीतेति द्वितीयवाक्यं
 पर्यवस्यतीत्यर्थः । लोकसम्बद्धा सप्तमी हिङ्गारादिषु तत्सम्बद्धा च
 द्वितीया लोकेषु नेतव्या । तथा च लोकविषया सप्तमी श्रुतिर्हिङ्गारा-
 दिषु तत्सम्बद्धा च द्वितीया लोकेषु व्यत्यस्य पृथिव्यादिदृष्टिं हिङ्गा-
 रादिषु कत्वोपासीतेति पद्यान्तरमाह ॥

अग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो
 द्यौर्निधनमित्यूङ्क्षेऽषु ॥ १ ॥ अथाष्टत्तेषु द्यौर्हिङ्कार
 आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिरि-

व्यत्यस्य वा सप्तमीं श्रुतिं लोकविषयां हिङ्कारादिषु
 पृथिव्यादिदृष्टिं कृत्वोपासीत । तत्र पृथिवी हिङ्कारः । प्राथ-
 म्यसामान्यात् । अग्निः प्रस्तावः । अग्नौ हि कर्माणि प्रस्तू-
 यन्ते । प्रस्तावश्च भक्तिः । अन्तरिक्षमुद्गीथः । अन्तरिक्षं हि
 गगनम् । गकारविंशष्टश्चोद्गीथः । आदित्यः प्रतिहारः ।
 प्रतिप्राण्यभिसुखत्वान्मां प्रति मां प्रतीति । द्यौर्निधनम् ।
 दिवि निधीयन्ते हि इतो गता इत्यूङ्क्षेऽषु ऊङ्क्षं गतेषु लो-
 कदृष्ट्या सामोपासनम् ॥

अथाऽऽष्टत्तेष्ववाङ्मुखेषु पञ्चविधसुच्यते सामोपासनम् ।

अथस्येति ॥ अङ्गदृष्टिरुत्कर्षादिति न्यायेन पञ्चदशसङ्ख्या प्रतिवाक्यं
 व्याचष्टे । तत्रेति ॥ उक्तरीत्यऽन्योपासने प्रस्तुते सतीति यावत् ॥ अध्या-
 सस्य सादृश्यनिबन्धनत्वाद्गङ्गासादृश्याभावेऽपि यथा कथञ्चित्कल्पनीयं
 मत्वाह । प्राथस्येति ॥ लोकेषु पृथिव्याः सामसु च हिङ्कारस्य प्राथम्यमस्ति
 तस्माद्वासान्यदिति यावत् ॥ अग्निदृष्ट्या प्रस्तावोपासने प्रस्तावत्व-
 सामान्यमाह । अग्नौ हीति ॥ अन्तरिक्षदृष्ट्योद्गीथोपासने गकारसम्बन्ध-
 सादृश्यं दर्शयति । अन्तरिक्षं हीति ॥ आदित्यदृष्ट्या प्रतिहारोपास्तौ
 प्रतिप्राण्यभिसुखत्वान्मां हेतुमाह । प्रतिप्राण्येति ॥ द्युदृष्ट्या निधनोपासने
 निधनत्वसामान्यमाह । दिवीति ॥ उक्तसुपासनसुपसंहरति । इत्यूङ्क्षे-
 ष्विति ।

अथाऽऽष्टत्तेष्विति वाक्यं व्याकरोति । अथेति ॥ पृथिवीसुखेषु दुप-
 र्यान्तेषु पञ्चविधसामोपासनकथनानन्तर्यसमथशब्दार्थः ॥

क्षुद्रोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनम् ॥२॥
 कल्पस्ते हास्यै लोका ऊर्द्धाश्चाष्टत्ताश्च य एतदेवं
 विद्वांल्लोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ ३ ॥ द्वितीयः
 खण्डः ॥ २ ॥

गत्यागतिविशिष्टा हि लोकाः । यथा ते तथादृष्ट्यैव
 सामोपासनं विधीयते यतोऽत आष्टत्तेषु लोकेषु । द्यौर्हि-
 झारः प्राथम्यात् । आदित्यः प्रस्तावः । उदिते हि आदित्ये
 प्रस्तूयन्ते कर्माणि प्राणिनाम् । अन्तरिक्षसुद्धीयः पूर्ववत् ।
 अग्निः प्रतिहारः । प्राणिभिः प्रतिहरणादग्नेः । पृथिवी-
 निधनम् । तत आगतानामिह निधनात् ।

उपासनफलं कल्पन्ते समर्था भवन्ति हास्यै लोका
 ऊर्द्धाश्चाष्टत्ताश्च गत्या गतिविशिष्टा भोग्यत्वेन व्यवतिष्ठन्त
 इत्यर्थः । य एतदेवं विद्वांल्लोकेषु पञ्चविधं समस्तं साधु

पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्भिधो विरोधं शङ्कित्वा परिहरति । गत्यागतीति ॥
 यथा वा ते गतिविशिष्टास्तथादृष्ट्यैव हिङ्गाराद्युपासनं विहितम् । यथा
 चागतिविशिष्टास्ते तथादृष्ट्यैव तदुपासनं विधीयते । तथा च शास्त्रानु-
 सारेण क्रियमाणयोरुपासनयोर्न विरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥ द्विविधोपास्तवि-
 षयसन्दर्भयोर्विरोधाभावमनूद्य फलितसुपासनं दर्शयति । यत इति ॥
 दुलोकदृष्ट्या हिङ्गारस्योपास्यत्वे हेतुमाह । प्राथम्यादिति ॥ आष्टत्तौ
 दुलोकस्वारम्भे च हिङ्गारस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यम् ॥ आदित्यदृष्ट्या प्रस्ता-
 वस्योपास्यत्वे हेतुमाह । उदित इति । पूर्ववदिति गकारसामान्यं विव-
 क्षितम् ॥ अग्निदृष्ट्या प्रतिहारोपास्तौ हेतुमाह । प्राणिभिरिति ॥ प्रति-
 हरणमित्यतो नयनं ॥

दृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत पुरोवातो हि-
 द्वारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो
 विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥१॥ उद्गृह्णाति
 तन्निधनं वर्षति हास्यै दर्षयति ह य एतदेवं
 विद्वान् दृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते ॥२॥ ॥३॥

सामेत्युपास्त इति सर्वत्र योजना पञ्चविधे सप्तविधे
 च ॥ २ ॥

दृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत । लोकस्थितेर्दृष्टिनिमित्त-
 त्वादानन्तर्यं पुरोवातो हिद्वारः पुरोवाताद्युद्गृहणान्ता
 चि दृष्टिः । यथा साम हिद्वारादिनिघनान्तं अन्तःपुरो-
 वातो हिद्वारः । प्राथम्यात् । मेघो जायते स प्रस्तावः ।
 प्रादृषि मेघोपजनने दृष्टेः प्रस्ताव इति हि प्रसिद्धिः ।
 वर्षति स उद्गीथः । श्रेयात् । विद्योतते स्तनयति स प्रति-
 हारः प्रतिहृतत्वात् । उद्गृह्णाति तन्निधनं समाप्तिसामा-

शाप्तिपदं सर्वत्र दृष्टव्यमित्याह । इति सर्वत्रेति ॥ सर्वत्रेत्यस्य
 वाक्यात् । पञ्चविधे इत्यादि ॥ २ ॥

ननु लोकदृष्ट्या सामोपास्तवन्तरं किमिति दृष्टिदृष्ट्या तदुपास्तिरूप-
 न्यस्यते तत्राह । लोकस्थितेर्गिति ॥ पुरोवातदृष्ट्या हिद्वारोपासने
 हेतुमाह । पुरोवातःदोषः ॥ उद्गृह्यं वर्षोपसंहरणम् ॥ अतःशब्दार्थ
 माह । प्राथम्यादिति । मेघजनकदृष्ट्या प्रस्तवोपासौ हेतुमाह । प्रादृ-
 षीति ॥ वर्षणदृष्ट्या उद्गीथोपासौ हेतुमाह । श्रेयादिति ॥ विद्योतनक्त-
 नविद्योतदृष्ट्या प्रतिहारांपासने कारणमाह । प्रतिहृतत्वादिति ॥ विद्युतां
 स्तनयित्वा वाच्यं प्रतिहृतत्वं विप्रकीर्णत्वं तेन प्रतिशब्दसादृश्याद्विद्योत-

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत मेघो
 यत् समुपवते स हिङ्गारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः
 प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रति-
 हारः समुद्रो निधनम् ॥१॥ न हाप्सु प्रैत्यप्सु-
 मान् भवति य एतदेवं विद्वान् सर्वास्वप्सु पञ्च-
 विधं सामोपास्ते ॥ २ ॥ ॥ ४ ॥

न्यात् । फलसुपासनस्य वर्षति हास्मा इच्छातः । तथा वर्ष-
 यति इ असत्यामपि वृष्टौ य एतदित्यादि पूर्ववत् ॥३॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत । वृष्टिपूर्वकत्वात्सर्वा-
 सामपामानन्तर्यम् । मेघो यत्समुपवते एकीभावेनेतरेतरं
 घनीभवति मेघो यदा उद्गतो वा तदा समुपवत इत्युच्यते ।
 मेघस्तादाऽपामारिन्मः स हिङ्गारः । यद्वर्षति प्रस्तावः ।
 आपः सर्वतो व्याप्तुं प्रसृताः । प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथः ।
 श्रेयात् । याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः प्रतिहारसामान्यात् ।

नादिवृष्ट्या कर्त्तव्या प्रतिहारोपास्तिरित्यर्थः । उदुग्रहणवृष्ट्या निधनो-
 पासने निदानमाह । रुधाम्नोति ॥ वर्षति पर्यन्त्ये तदनुमन्तृत्वमकिञ्चि-
 त्करमित्याशङ्कनाह । असत्यामपीति ॥ ३ ॥

किमिति वृष्टिवृष्टेरनन्तरमपि वृष्टिः सास्ति चिप्यने तत्राह । वृष्टि-
 पूर्वकत्वादिति ॥ मेघसमुपवद्वृष्ट्या हिङ्गारसारम्भः सामान्यादुपासीतेत्याह ।
 मेघ इति । वर्षदृष्ट्या प्रन्नावस्योपास्यत्वे हेतुमाह । आप इति ॥ प्राच्यो
 नद्यो गङ्गाद्याः । प्रतीच्यस्तु नर्मदाद्या इति भेदः । तर्हि गङ्गादाव-

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत
 प्राणो हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुर्हृद्गीयः श्रोत्रं प्रति-
 हारो मनो निधनं परोवरीयांसि वैतानि ॥१॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत । परम्परं
 परोवरीयगुणवत्प्राणदृष्टिविशिष्टं सामोपासीतेत्यर्थः ।
 प्राणो प्राणो हिङ्कारः । उत्तरोत्तरवरीयसां प्राथम्यात् ।
 वाक्प्रस्तावः । वाचा हि प्रस्तूयते सर्वम् । वाग्वरीयसी
 प्राणादप्राप्तमणुष्यते । वाचा प्राप्तस्यैव तु गन्धस्य ग्राहकः
 प्राणः । वाचो बद्धतरविषयं प्रकाशयति । चक्षुरतो वरीयो
 वाच उद्गीयः श्रेयात् । श्रोत्रं प्रतिहारः । प्रतिहृतत्वात् ।
 वरीयश्चक्षुषः सर्वतः श्रवणात् । मनो निधनम् । मनसि हि
 निधीयन्ते पुरुषस्य भोग्यत्वेन सर्वेन्द्रियाहृतविषयाः ।
 वरीयस्त्वं च श्रोत्रान्मनसः सर्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वात् ।
 अतीन्द्रियविषयोऽपि मनसो गोचर एवेति यथोक्तहेतुभ्यः

पशुप्रसूतपयोदृतादिनिमित्तत्वत्प्राणस्थितेस्तद्दृष्टानन्तरं प्राणदृष्ट्या सा-
 मोपासक्तिं प्रप्तौति । प्राणेष्विति ॥ प्राणशब्दस्य मुख्यप्राणविषयत्वं व्याव-
 र्तयति । प्राण इति ॥ मुख्यप्राणादुत्तरेषां वरीयस्त्वासम्भवात्तस्य सर्व-
 श्रेयताया निर्द्धारितत्वात्परम्परं वरीयसां वागादीनां मध्ये प्रथमभा-
 वित्वेनोक्तत्वाद्प्राण एवात्र प्राणशब्द इत्यर्थः ॥ कथं प्राणाद्वाचो वरी-
 यस्त्वं तदाह । वाचेति ॥ अप्राप्तत्वं व्यवहितत्वम् ॥ चक्षुषो वरीयस्त्वं
 चाश्रयति । वाच इति ॥ शब्दस्तेति यावत् । वाचः शब्दात्सकाशादित्यर्थः ॥
 उद्गीयत्वे चक्षुषो हेतुमाह । श्रेयादिति ॥

परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह
 लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान् प्राणेषु पञ्चविधं
 परोवरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥
 २ ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधं सामोपा-
 सीत यत्किञ्च वाचो ऊं इति स हिङ्कारो यत्प्रेति
 स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥ १ ॥

परोवरीयांसि प्राणादीनि वै एतानि । एतद्व्या विशिष्टं
 यः परोवरीयः सामोपास्ते परोवरीयो हास्य जीवनं
 भवतीति उक्तार्थमिति तु पञ्चविधस्य साम्न उपासनमुक्त-
 मिति सप्तविधे वक्ष्यमाणविषये बुद्धिसमाधानार्थम् । निर-
 पेक्षो हि पञ्चविधे वक्ष्यमाणे बुद्धिं समाधित्सति ॥ ७ ॥

अथानन्तरं सप्तविधस्य समस्तस्य साम्न उपासनं साध्वि-
 दमारभ्यते । वाचीति सप्तमी पूर्ववत् । वाग्दृष्टिविशिष्टं
 सप्तविधं सामोपासीतेत्यर्थः । यत्किञ्च वाचः शब्दस्य ऊं
 इति यो विशेषः स हिङ्कारो हकारसामान्यात् । यत्प्रेति
 शब्दरूपं स प्रस्तावः प्रसामान्यात् । यदा इति स आदिः ।
 आकारसामान्यात् । आदिरित्योङ्कारः । सर्वादित्वात् ।

मनसो वरीयस्त्वे हेत्वन्तरमाह । अतोन्द्रप्रेति ॥ इति वरीयस्त्वामिति
 पूर्वेण सम्बन्धः । अप्राप्तमप्युच्यते वाचेत्यादयो यथोक्तहेतवः ॥ उक्तोप-
 संहारविरहेऽपि वक्ष्यमाणे बुद्धिसमाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्याह ।
 निरपेक्षो हीति ॥ ७ ॥

यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो
 यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनम् ॥ २ ॥
 दुग्धेऽस्त्रौ वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो
 भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधं सामो-
 पास्ते ॥ ३ ॥ ८ ॥

अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत
 सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण
 समस्तेन साम ॥ १ ॥

यदुदिति स उद्गीथः । उत्पूर्वत्वादुद्गीथस्य । यत्प्रतीति स
 प्रतिहारः । प्रतिसामान्यात् । यदुपेति स उपद्रव उपोप-
 क्रमत्वादुपद्रवस्य । यन्नीति तन्निधनं । निशब्दसामान्यात् ।
 दुग्धेऽस्त्रा इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ८ ॥

अथयवमात्रे सान्नि आदित्यदृष्टिः पञ्चविधेषु उक्ता प्रथमे
 चाध्याये । अथेदानीं खल्वमुमादित्यं समस्ते साम्प्रवयव-

अधिकसङ्ख्याज्ञानस्याल्पसङ्ख्याज्ञानपूर्वकत्वात्पञ्चविधोपासनानन्तरं सप्त-
 विधोपासनं प्रस्तौति ॥ अर्थेति ॥ पूर्ववत्त्वोक्तोऽस्ति वत्सप्तमी च नेत-
 व्येत्थः ॥ वाक्यशब्देन शब्दसामान्यमुच्यते तत्सप्तधा प्रविभक्तसामावय-
 वेष्कारोऽथोपासनं कर्त्तव्यमिति वाक्यार्थमाह । वाग्दोहोति ॥ यत्किञ्च
 वाच इति वाक्योपादानं तस्यार्थमाह । शब्दस्येति ॥ ८ ॥

वाग्दोहं रत्नम्परमादित्यदृष्टिर्विधीयते । तस्य वाङ्मयत्वात् । न च तद्वि-
 धानं युक्तम् ॥ पूर्वमप्यादित्यदृष्टिविशिष्टोपासनस्योपदिष्टत्वादित्याश-
 ङ्गाह । अथयवमात्र इति ॥ तस्य सामत्वे हेतुं पृच्छति ॥ कथमिति ॥

तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति
विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिङ्कारस्तदस्य प्रशवो
ऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिङ्कुर्वन्ति हिङ्कारभाजिनो

विभागशोऽथ्यस्य सप्तविधं सामोपासीत । कथं पुनः सामत्व-
मादित्यस्येत्युच्यते । उक्तीय हेतुवदादित्यस्य सामत्वे हेतुः ।
कोऽसौ सर्वदासमो वृद्धिद्वयाभावात्तेन हेतुना सामादित्यो
मां प्रति मां प्रतीति तुल्यां वृद्धिसमुत्पादयति । अतः सर्वेण
समोऽतः साम समत्वादित्यर्थः । उक्तीयभक्तिसामान्यवचनादेव
लोकादिपूक्तसामान्याद्विङ्कारादित्वं गम्यत इति हिङ्का-
रादित्ये कारणं नोक्तम् । सामत्वे पुनः सवितुरनुक्तं
कारणं न सुबोधमिति समत्वमुक्तम् । तस्मिन्नादित्येऽवय-
वविभागश्च इमानि वक्ष्यमाणानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्ता-
न्यनुगतान्यादित्यस्य प्रतीयत्वमेतिविद्यात् । कथं तस्या-

सर्वदेत्यादिवाक्यसुत्तरत्वेनादत्ते । उच्यत इति ॥ उच्चैःसन्मादित्यं गा-
यन्तीत्यादित्यस्योक्तीयत्वे हेतुः श्रुत्योक्तः । तथा सामत्वेऽपि तस्य हेत-
रुच्यत इत्यर्थः ॥ तमेव प्रश्नपूर्वकं विदुषोति ॥ कोऽसाविति ॥ नोदेत
नास्तमेतेत्यादिदर्शनादित्यर्थः ॥ मां प्रतीत्यादि व्याचष्टे । मां प्रतीति ॥
अन्यशब्दात्प्रान्यवृत्तिर्नान्तरेण किञ्चिन्निमित्तमित्यादित्यस्य सामत्वे हेत-
रुच्यते चेदेहानां हिङ्कारादित्येऽपि कृती तिमित्तं श्रुत्या नोक्तमित्या-
शङ्गाह । उक्तीयेति ॥ आदित्यस्योक्तीयेन सहोर्द्धत्वं सामान्यं श्रुत्योक्तम् ।
तद्वृत्तारोणात्तदुक्तप्राथम्यादिसामान्यं यथा पृथिव्यादिषु हिङ्कारादित्यं
गम्यते तथादित्यप्रभेदानामपि हिङ्कारादित्यं शक्यावगम्यमितिश्रुत्या
तेषां सद्भावेनोक्तं कारणमित्यर्थः ॥ तर्हि सामत्वेऽपि कारणोत्प्रेक्षा-

ह्येतस्यसाम्नः ॥ ३ ॥ अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्ता-
वस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुति-
कामाः प्रशंसाकामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य

दित्यस्य यत्पुरोदयाद्वर्त्मरूपं स हिङ्कारो भक्तिस्तदेदं
सामान्यम् । यत्तस्य हिङ्कारभक्तिरूपं तदस्यादित्यस्य
साम्नः प्रशंशो गवादयोऽन्वायत्ता अनुगतास्तद्भक्तिरूपमुप-
जीवन्तीत्यर्थः ॥

यस्मादेवं तस्मात्ते हिङ्कर्षन्ति पशवः प्रागुदयात् । तस्मा-
द्विङ्कारभाजिनो ह्येतस्यादित्याख्यस्य साम्नस्तद्भक्तिभजन-
शीलत्वाद्भि ते एवं वर्तन्ते । अथ यत्प्रथमोदिते सवितरूपं
तदस्यादित्याख्यस्य साम्नः स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्ताः
पूर्ववत् । तस्मात्ते प्रस्तुतिं प्रशंसां कामयन्ते । तस्मात्प्रस्ताव-

सम्भवः च वक्तव्यं कारणमित्याशङ्क्याह । सामन्ते पुनरिति ॥ समत्वं
तत्र निमित्तमिति यावत् ॥ समः सर्वेष्वेत्युक्तं व्यक्तीकरोति । तस्मिन्निति ॥
वेदनप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यदिना ॥ धर्मरूपत्वं सुख-
करत्वात् धर्मकार्यात्मकं रूपमिति यावत् । तद्वद्वा हिङ्कारोपासने
प्राचक्ष्यं हेतुः ॥

पशवो यथोक्तमादित्यरूपमुपजीवन्तीत्यत्र किं प्रमाणं तदाह । यस्य -
दिति ॥ तेषां हिङ्कारं साधयति । तस्मादित्यादिना ॥ तद्भक्तिभजन-
शीलत्वादित्यस्याप्रागेव तस्यादित्यस्य सम्बन्धः । सवितरि प्रथमोदिते
वति यत्तस्य रूपं तद्वद्वा प्रस्तावस्योपास्यत्वे पूर्वस्मादानन्त्यं हेतुः ।
पुरोदयात्प्राचीनरूपं पशुभिरुपजीवन्ते तथेत्याह । पूर्ववदिति ॥
पुरोदयात्प्राचीनमादित्यरूपं मनुष्या उपजीवन्तीत्यत्र लिङ्गमाह । तस्मा-
दिति ॥ प्रत्यक्षपरोक्षभावेन प्रस्तुतिप्रशंसयोर्भेदः । गोशब्दवाच्यानां रश्मी-

साम्नः ॥ ४ ॥ अथ यत्सङ्गववेलायां स आदित्य
स्तदस्य वयांस्वन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षे-
ऽनारम्भणान्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि
ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥ अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने
स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्त-
माः प्राजापत्या नामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य

भाजिनो ह्येतस्य साम्न । अथ यत्सङ्गववेलायां गवां
रश्मीनां सङ्गमनं सङ्गवो यस्यां वेलायां गवां वत्सैः सह सङ्ग-
ववेला तस्मिन्काले यस्यावित् रूपं स आदिर्भक्तिविशेष
ओङ्कारस्तदस्य वयांसि पक्षिणोऽन्वायत्तानि ॥

यत एवं तस्मात्तानि वयांसि अन्तरिक्षेऽनारम्भणान्यनाल-
म्भनान्यात्मानमादायात्मानमेवालम्बन्त्वेन गृहीत्वा परि-
पतन्ति गच्छन्त्यत आकारसामान्यादादिभक्तिभाजीनि
ह्येतस्य साम्नः ॥ अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने ऋजुमध्यन्दिने
इत्यर्थः । स उद्गीथभक्तिस्तदस्य देवा अन्वायत्ताः । द्योतना-

नां जगत्सङ्गलेन सङ्गमनं सम्बन्धगमनमित्यर्थः । वत्सैः सङ्गमनमिति
सम्बन्धः । सङ्गवकालीनमादित्यरूपस्य रोष्यः दिग्भक्तेरोङ्कारस्योपासत्वे द्व-
योराकारसामान्यं हेतुः । पक्षिणां यथोक्तमादित्यरूपस्योपासने व्यक्तित्व
हेतुमह ।

यत इति ॥ ऋजुमध्यन्दिने यदादित्यस्य रूपं तद्व्योद्गीथोपासने श्रेष्ठं
हेतुः । तत्कालीनादित्यरूपस्य देवोऽजीव्यत्वे हेतुमह । द्योतनेति ॥
तथापि तस्य देवैरुपासने व्यक्तित्वं कथमिति चेत्तत्राह । तस्मादिति ॥ अथ

साम्नः ॥ ६ ॥ अथ यद्दूर्जं मध्यन्दिनात्प्रागप-
राह्णात्स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्त-
स्मान्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो
ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥

अथ यद्दूर्जमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रव-
स्तदस्यारण्या अन्वायत्तास्तस्मान्ते पुरुषं दृष्ट्वा

तिशयः क्तकाले । तस्मान्ते मन्त्रमा विशिष्टतमाः प्रजापत्यानाम् ।
प्रजापत्यपत्यानामुद्गीयभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ अथ
यद्दूर्जं मध्यन्दिनात्प्रागपराह्णाद्यद्रूपं सवितुः स प्रतिहार-
स्तदस्य गर्भा अन्वायत्ताः । अतस्ते सविनुः प्रतिहारभक्ति-
रूपेणोर्जं प्रतिहृताः सन्तो नावपद्यन्ते नाधः पतन्ति द्वारे
सत्प्रपीत्यर्थः । यतः प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नो गर्भा ॥

अथ यद्दूर्जमपराह्णात्प्रागस्तमयात् स उपद्रवस्तदस्या-
रण्याः पश्योऽन्वायत्तः । तस्मान्ते पुरुषं दृष्ट्वा भीताः कच्च-

यद्दूर्जं मितिवाक्यमादय व्य चष्टे । मध्यन्दिनादिति ॥ तद्दृष्ट्वा प्रति-
हारोपासने प्रतिशब्दसाध्यं ज्येष्ठतस्मिन् काले सवितुरस्तं गिरिं प्रति
हारणाद्युद्योगादिस्तद्वर्षं गर्भे उपजीव्यमित्यत्र गमकमाह । अत इति ॥
ऊर्जं योनेरुपरिष्ठाञ्जडरं प्रतीत्यर्थः । यतो गर्भाः पूर्वोक्तविशेषणवन्तो-
ऽत्र इति यावत् ॥

तद्दृष्ट्वा पतनहारं तस्य तन्कालीनादित्यदृष्टोपद्रवमुपासीत तस्य तदा-
ऽन्वायत्तं प्रत्युपद्रवणादित्याह । अथेति ॥ अरण्यानां पशूनां यथेक्त-

कक्षंश्चभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य
 सान्नः ॥ ८ ॥ अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं
 तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तन्निदधति निध-
 नभाजिनो ह्येतस्य सान्न एवं खल्वमुपादित्यं
 सप्तविधं सामोपास्ते ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

अथ खल्वात्मसम्भितमतिमृत्यु सप्तविधं सा-

भरणं श्वभ्रं भयशून्यमित्युपद्रवन्त्युपगच्छन्ति दृष्टोपद्रव-
 भाजिनो ह्येतस्य सान्नः ॥ अथ यत्प्रथमास्तमितेऽदर्शनं
 जिर्गमिषति सवितरि तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्ता-
 स्तस्मात्तन्निदधति पितृपितामहप्रपितामहरूपेण दर्भेषु
 निक्षिपन्ति तांस्तदर्थं पिण्डान्वा स्यापयन्ति । निधनसम्ब-
 न्धात्त्रिधनभाजिनो ह्येतस्य सान्नः पितरः । एवमवयवशः
 सप्तधा विभक्तं खल्वमुपादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते यस्तस्य
 तदापत्तिः फलमिति वाक्यशेषः ॥ ९ ॥

मृत्युरादित्यः । अहोरात्रादिकालेन जगतः प्रमापयि-
 त्वात्तस्यातितरणाद्येदं सामोपासनमुपदिश्यते । अथ खल्व-

रूपोपजीवनमुपपादयति । तस्मादिति ॥ श्वभ्रं गच्छं गुहेति यावत् ।
 तत्सवितरूपमितिशेषः । तद्दृष्ट्वा निधनोपासने समाप्तिदामान्यं हेतुः ।
 यथोक्तमादित्यरूपं पितृभिरुपजीव्यमित्यत्र गमकमाह । तस्मादित्या-
 दिना । तत्र तत्राथशब्दस्तदुपासनानन्तर्यार्थो व्याख्येयः ॥ एवं खल्वित्या-
 दिवाक्यमपेक्षितं पूरयन् व्याकरोति । एवमिति ॥ ९ ॥

अथं खल्वात्मसम्भितमित्यादेस्तात्पर्यमाह । मृत्युरिति ॥ अनन्तरमि-

मोपासीत हिङ्गार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति
 त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥ आदिरिति द्व्यक्षरं प्रति-
 हार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्समम् ॥ २ ॥
 उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं
 त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमति शिष्यते त्र्यक्षरं
 तत्समम् ॥ ३ ॥ निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति

नन्तरं । आदि चष्टत्युविषयमामोपामनस्याञ्जसन्धितं स्वावय-
 वतुल्यतया मित परमात्मतुल्यतया वा सन्धितं अतिचष्ट्यु
 चष्ट्युजयहेतुत्वात् । यथा प्रथमेऽध्याये उद्गीथभक्तिनामा-
 च्चराण्युद्गीथ इत्युपास्यत्वेनोक्तानि । तथेह सान्धः सप्तविध
 भक्तिनामाचाराणि समाहृत्य त्रिभिस्त्रिभिः समतया सामत्वं
 परिकल्प्योपास्यत्वेनोच्यते । तदुपामनं चष्ट्युगोचराक्षरसङ्ख्या-
 मामान्येन चष्ट्युं प्राप्य तदतिरिक्ताक्षरेण तस्यादित्यचष्ट्यो-
 रतिक्रमणायैव सङ्क्रमणं कल्पयति । अतिचष्ट्यु सप्तविधं
 सामोपासीत चष्ट्युमतिक्रान्तमतिरिक्ताक्षरसङ्ख्येति अति-
 चष्ट्युनाम । तस्य प्रथमभक्तिनामाचाराणि हिङ्गार इत्ये-

व्यस्योपेक्षितं निश्चयति । आदित्येति । स्वशब्देन समोच्यते । तत्रावयवा
 हिङ्गारादक्षरात्तत्र साक्षराणां त्रित्वेन त्रित्वेन तुल्यतया मितं सामेत्यर्थः ॥
 यथा परमात्मावयवो चष्ट्योर्भोज्यहेतुस्तथेदमुपासनमपीत्यर्थान्तरमाह ।
 परमात्मति । कोऽयमोपासन विवक्षितमित्यपेक्षायां सट्टान्तमुत्तरमाह ।
 योऽन्त दिना ॥ उद्गीथ इत्युद्गीथभक्तिनाम तदचाराणांति यावत् ॥
 सामत्वं तेषां नाम चाराण्य भित्त्यध्यहार्यम् । तदुपासनं तेषामचाराणा-

तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥
 एकविंशत्यादित्यमाप्नोत्येकविंशो वा इतोऽसा-
 वादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं

तत् । अक्षरं भक्तिनाम प्रस्ताव इति च । भक्तेस्त्यक्षर-
 मेव नाम । तत् पूर्वेण सममादिरिति द्व्यक्षरं सप्तवि-
 धस्य साम्नः सङ्ख्या पूरणे । ओङ्कार आदिरित्युच्यते । प्रति-
 हार इति चतुरक्षरम् । तत इह एकमक्षरमवच्छिद्या-
 द्यक्षरयोः प्रक्षिप्यते । तेन तत्सममेव भवत्युद्गीय इति अक्षर-
 सुपद्रव इति चतुरक्षरं त्विभिस्त्रिभिः समं भवत्वक्षरमति-
 शिष्यतेऽतिरिच्यते । तेन वैषम्ये प्राप्ते साम्नः समत्वकरणा-
 याह । तदेकमपि सदक्षरमिति त्यक्षरमेव भवति । अत-
 सात्समं निधनमिति त्यक्षरं तत्सममेव भवति ॥

एव त्यक्षरसमतया सामत्वं सम्प्राद्य यथा प्राप्तान्येवा-
 क्षराणि सङ्ख्यायन्ते । तानि ह वा एतानि सप्तभक्तिनामा-

मादित्यादि दृष्टोपासनमित्यर्थः । ऋत्युगोचरः क्षरसङ्घैकविंशतित्वलक्षणा
 सास्येकानेकेष्वक्षरेषु तत्सामान्येन तेष्वक्षरेष्वदित्यदृष्ट्या ऋत्युमादित्य-
 मित्यर्थः । अतिक्रमाय तत्साधनसुपासनमिति शेषः ॥ अतिऋत्यु ऋत्यो-
 रत्ययहेतुत्वादित्युक्तमेव स्पष्टयति । ऋत्युमिति ॥ नामाक्षराणि कथ्य-
 न्न इति शेषः । आद्यक्षरयोरदिभक्तिनामाक्षरयोरिति यावत् । तेन
 प्रक्षेपेन तदादिभक्तिनाम प्रतिहारनाम्ना तुल्यमेवेत्यर्थः ॥

ननु यथोक्तरीत्या चतुर्विंशत्यक्षराणि तत्कथं तानि ह वा एतानि
 द्वाविंशतिरक्षराणीति तत्राह । एवमिति ॥ आदित्यस्यास्मात्सोका-
 देकविंशत्वे ऋत्युत्तरं प्रमाणयति । द्वादशेति ॥ हेमन्तशिशिरावेकी-

तद्विशोकम् ॥ ५ ॥ आप्नोतीहादित्यस्य जयं परो
 हास्यादित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वान्नात्मसम्भितमतिमत्यु सप्तविधं सामोपास्तेसामो-
 पास्ते ॥ ६ ॥ ॥ १० ॥

अराणि द्वाविंशतिस्तत्रैकविंशत्यक्षरसङ्ख्यायाऽऽदित्यमाप्नोति
 सत्युम् । यस्मादेकविंश इतोऽस्मान्लोकादसावादित्यः सङ्ख्याया ।
 द्वादशमासाः पञ्चत्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एक-
 विंश इति श्रुतेरिति शिष्टेन द्वाविंशेनाक्षरेण परं
 सत्योरादित्याज्जयत्याप्नोतीत्यर्थः ॥ यच्च तदादित्यात्परं
 किन्तत् । नाकं कर्मिति सुखं तस्य प्रतिषेधोऽकं तन्न भव-
 तीति नाकं कमेवेत्यर्थः ॥ अस्यत्यु विषयत्वात्तद्दुःखस्य विशोकं
 च तद्विगतशोकं मानसदुःखरहितमित्यर्थः । तदाप्नोती-
 त्युक्तस्यैव पिच्छितार्थमाहैकविंशतिसङ्ख्यायादित्यस्य जय-
 माप्नोति । परो हास्य एवं विद्वद् आदित्यजयान्मृत्युगोचरा-
 त्परो जयो भवति द्वाविंशत्यक्षरसङ्ख्यायेत्यर्थः ॥ य एतदेवं

कस्य पञ्चत्तव इत्युक्तं आदित्यस्याहोरात्राभ्यां पौनःपुन्येन सत्युहेतु-
 त्वमभिधानोक्ते इत्यन्ते । तदयं लोको सत्युविषयत्वात्तद्दुःखात्मकस्तदभाव दु-
 ःखलोकोः सुखात्मक इति मत्याह । सत्युविषयादिति ॥ पूर्वेषोत्तरस्य
 पौनःपुन्यमाशङ्क्याह । उक्तस्य वेति ॥ व्याख्यातस्यैव अन्यस्य ससुदा-
 यार्थः सङ्क्षिप्त्य बुद्धिमौक्त्याद्येभ्यमन्तरमन्येनोच्यते । तत्र पौनःपुन्यमि-
 त्थैव । जयमनुपरोजयो भवतीति सन्धः ॥ परो हास्येत्युपात्तं

मनोहिङ्कारोवाक्यस्तावच्चक्षुरुद्गीयः श्रोत्रं प्रति-
हारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥१॥

विद्वानित्यादि उक्तार्थं तस्यैतद्यथोक्तं फलमिति द्विरभ्यासः
साम्प्रविध्यसमाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

विना नामग्रहणं पञ्चविधस्य सम्प्रविधस्य च साम्प्र उपा-
सनमुक्तम् । अथेदानीं गायत्रादिनामग्रहणपूर्वकं विशि-
ष्टफलानि सामोपासनान्तराण्युच्यन्ते । यथाक्रमं गायत्रा-
दीनां कर्मणि प्रयोगस्तथैव मनो हिङ्कारो मनसः सर्व-
करणप्रवृत्तीनां प्राथम्यात् । तदानन्तर्याद्वाक् प्रस्ताव-
श्चक्षुरुद्गीयः श्रैष्ट्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात् ।
प्राणो निधनं यथोक्तानां प्राणे निधानात्स्वापकाले । एत-
द्गायत्रं साम प्राणेषु प्रोतम् ॥

वाक्यं व्याकरोति । एवं विद इति ॥ फलमिति शेष इति यावत् ।
साम्प्रविध्यं सम्प्रविधत्वं तदुपेतसामोपासनस्य समाप्त्यर्थोऽभ्यास इत्यर्थः ॥१०॥

ननु पञ्चविधस्य सम्प्रविधस्य च साम्प्रो ध्यानं व्याख्यातम् । तथा च
ज्ञातविषये वक्तव्याभावादलमनन्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य पूर्वोत्तरग्रन्थयोरर्थ-
भेदमाह । विनेत्यादिना ॥ गायत्रं रथन्तरमित्यादि नामग्रहणेन
विशिष्टानि विशिष्टफलानि चेत्यर्थः ॥ कथं पुनर्वक्ष्यमाणेषूपासनेषु
निर्देशक्रमसिद्धिस्तत्राह । यथाक्रममिति ॥ यद्व्यक्रममाश्रित्य तेषां
कर्मणि प्रयोगः कर्मणासिद्धेस्तैव क्रमेण तदुपासनेतिरिक्त्यर्थः ॥
तत्राप्राणस्य क्रियाज्ञानयोः संरम्भात् प्राणस्य प्रधानत्वात्तद्वृद्ध्या गाय-
त्रोपासितादौ दर्शयति । मनो हिङ्कार इत्यादिना ॥ प्राणं तर्हि
वाग्येतीत्यादिश्रुत्या स्वापकाले प्राणे वागादीनां निधनभवेयं प्रोक्तं
प्रगतं प्रतिष्ठितमिति यावत् ॥

स य एवमेतद्भावचं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी
भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया
पशुभिर्भवति महान्कीर्त्तार्ता महामनाः स्यात्
तद्गतम् ॥ २ ॥ ११ ॥

अभिमन्यति स हिङ्गारो धूमो जायते स प्रस्ता-
वो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार

गायत्र्याः प्राणसंस्तुतत्वात्स य एवमेतद्भावचं प्राणेषु
प्रोतं वेद प्राणी भवति अविकलकरणो भवतीत्येतत् ।
सर्वमायुरेति । शतं वर्षाणि सर्वमायुः पुरुषस्येति श्रुतेः ।
ज्योग्ज्वत्त जीवति । महान्भवति प्रजादिभिर्महांश्च
कीर्त्तार्ता । गायत्रोपासकस्यैतद्गतं भवति यन्महामनास्वक्षुद्र-
चित्तः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अभिमन्यति स हिङ्गार प्राथम्यात् । अग्नेर्धूमो जायते
स प्रस्ताव आनन्तर्यात् । ज्वलति स उद्गीथो हविःसम्ब-
न्धाच्चैद्यं ज्वलनस्य । अङ्गारा भवन्ति स प्रतिहारोऽङ्गाराणां

गायत्रस्य प्राणेषु प्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह । गायत्र्या इति ॥ प्राणो
वै गायत्रीति हि श्रुतिः । अविदुषोऽपि प्राणित्वमिद्वेनेदं विद्याफल-
मित्याशङ्काह । अविकलेति ॥ कथं पुनर्नानाजनीनं सर्वमायुरेको ध्याता
मन्तुमनामित्याशङ्काह । शतमिति ॥ शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेरित्यु-
च्यते । ज्योक्शब्दो निपातः । स चोज्वलनार्थः । उज्वलः स्वपरोप-
कारसमर्थ इति यावत् ॥ ११ ॥

समप्रप्राणयतो मन्वनकर्तृत्वसम्भवात्प्राणदृष्ट्यनन्तरं मन्यनादिदृष्टिमव-
तारयति । अभिमन्यतोत्यादिना ॥

उपशाम्यति तन्निधनं सशाम्यति तन्निधन-
मेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् ॥१॥ स य एवमेतद्रथन्तर-
मग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमा-
युरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भ-
वति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्गुग्निमाचामेन्न निष्ठी-
वेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ १२ ॥

प्रतिहृतत्वात् । उपशमः सावशेषत्वाद्गनेः संशमो निःशे-
षोपशमः समाप्तिसामान्यान्निधनमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् ।
मन्थने ह्यग्निर्गीयते । स य इत्यादिपूर्ववद्ब्रह्मवर्चसी वृत्त-
स्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसम् । तेजस्तु केवलन्वि-
ड्भावः । अन्नादो दीप्ताग्निर्न प्रत्यङ्गुग्नेरभिसुखो नाचा-
मेन्न भक्षयेत्किञ्चिन्न निष्ठीवेत्क्षेष्मानिरसनञ्च न कुर्यात्तद्व-
व्रतम् ॥ १२ ॥

उपशमः संशमश्चेत्यर्थभेदाभावात् पुनरुक्तिमाशङ्क्य सावशेषनिरवशेष-
त्वाभ्यां विशेषमाह । उपशम इति ॥ कथं पुनः रथन्तरसाम्नोऽग्नौ
प्रतिष्ठितत्वम् । न हि तत्र किञ्चिन्निमित्तमुपलभ्यत अत आह । मन्थने
हीति ॥ मन्थनं निमित्तीकृत्याग्नेरत्यन्तौ रथन्तरसाम्नोद्दीयमानत्वदर्श-
नादग्नौ तस्य प्रतिष्ठितत्वसिद्धिरित्यर्थः । नन्वत्र ब्रह्मवर्चसीति फलवृत्तं
बृहदुपासने तु तेजस्वी भवतीति वक्ष्यते । न च ब्रह्मवर्चसतेजसोर्भेद-
स्तथा च बृहद्रथन्तरोपासनयोर्न फलवैषम्यमत आह । वृत्तेति ॥ १२ ॥

उपमन्त्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्तावः
स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रतिस्त्री सह शेते स
प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति
तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥१॥ स य एव-
मेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद् मिथुनी भवति मि-
थुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग्जौ-

उपमन्त्रयते सङ्केतं करोति प्रायस्यात्स हिङ्कारः ।
ज्ञपयते तोषयति स प्रस्तावः । सहशयनमेकपर्यङ्के गमनं
स उद्गीथः श्रेयात् । प्रतिस्त्रीशयनं स्त्रीयोऽभिसुखीभावः
स प्रतिहारः कालं गच्छति मैथुनेन पारं समाप्तिं गच्छति ।
तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं । वाय्वम्बुमिथुनसम्ब-
न्धात् । स य इत्यादिपूर्ववत् । मिथुनी भवत्यविधुरो भव-
तीत्यर्थः । मिथुनान्मिथुनात्प्रजायत इत्यमोघरेतस्व-

उत्तराधरारणिस्यानीययोः स्त्रीपुरुषयोरवान्यकर्म्मणि प्रवृत्तयोर्म-
न्यनसामान्यान्मन्यनादिदृष्ट्यनन्तरं मेथुनदृष्टिं विदधाति ॥ उपमन्त्रयत
इत्यादिना ॥ पुरुषो हि पशुकर्म्मार्थं स्त्रियं वस्तादिना प्रीणयति ।
तस्मिन् प्रारम्भसामान्यात्प्रस्तावदृष्टिरित्याह । ज्ञपयत इति ॥ कुतो
वामदेव्यस्य साम्नो मिथुने प्रोतत्वं तत्राह । वाय्वम्बुमिथुनेति ॥ वायो-
रथाह मिथुनं तथा सम्बन्धाद्वामदेव्योत्पत्तेरुक्तत्वात्तस्य मिथुने प्रति-
ष्ठितत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ न काङ्क्षेनेतिवाक्यमादाय व्याचष्टे ॥ काञ्चिद-
पीति पराङ्गनां नोपगच्छेदिति सृष्टिचिरोधनाशङ्काह । वामदेव्येति ॥
विधिनिषेधयोः सामान्यविशेषविषयत्वेन व्यवस्थामिहेति भावः । किञ्च
श.स्त्रप्रामाण्यादत्र धर्मोऽवगम्यते न काञ्चन परिहरेदिति च शास्त्राव-

वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न
काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ १३ ॥

उद्यन्हिङ्गार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गी-
थोऽपराह्लः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतदृहदा-
दित्ये प्रोतम् ॥१॥ स य एवमेतदृहदादित्ये प्रोतं
वेद तेजस्वरन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जी-
वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
तपन्तं न निन्देत् तद्व्रतम् ॥ २ ॥ १३ ॥

सुच्यते । न काञ्चन काञ्चिदपि स्त्रियं स्वाभ्रतल्पप्राप्तां न
परिहरेत्समागमार्थिनीं । वामदेव्यसामोपासनाङ्गत्वेन
विधानात् एतस्मादन्वत् प्रतिषेधस्मृतयो वचनप्रामाण्याच्च
धर्मावगतेर्न प्रतिषेधशास्त्रेणास्य विरोधः ॥ १३ ॥

उद्यन्सविता स हिङ्गारः प्राथम्याद्दर्शनस्य । उदितः
प्रस्तावः प्रस्तवनहेतुत्वात्कर्मणां । मध्यन्दिन उद्गीथः
ऋथात् । अपराह्लः प्रतिहारः पश्वादीनां गृहान् प्रति-
हरणात् । अस्तं निधनं रात्रौ गृहे निधानात्प्राणि-
नाम् । एतदृहदादित्ये प्रोतं वृहत् आदित्यदैवत्यत्वात् ।
स य इत्यादि पूर्ववत् । तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ १४ ॥

गतत्वादवाच्यमपि कर्म धर्मो भवितुमर्हति ॥ तथा च औनेऽर्थे दुर्व-
लायाः स्मृतेर्न प्रतिस्पर्द्धितेत्याह । वचनेति ॥ यथोक्तोपासनावतो ब्रह्म-
चर्यनियमाभावो व्रतत्वेन विवक्षितस्तन्न प्रतिषेधशास्त्रविरोधाद्यङ्गेति
भावः ॥ १३ ॥

आदित्यस्य प्रजाप्रसवहेतुत्वात्तद्वैतमेधुनश्च्युनन्तरमादित्यदृष्टिसत्या-
प्रयति । उद्यन्नित्यादिना ॥ १४ ॥

अभ्राणि सम्पुवन्ते स हिङ्गारो मेघो जायते स
 प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति
 स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वै रूपं पर्जन्ये
 प्रोतम् ॥१॥ स य एवमेतद्वै रूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद
 विरूपाञ्च सुरूपाञ्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति
 ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्-
 कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥२॥ ॥ १५ ॥

वसन्तो हिङ्गारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः
 शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजश्चतुषु
 प्रोतम् ॥१॥ स य एवमेतद्वैराजश्चतुषु प्रोतं वेद
 विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मर्चसेन सर्वमायु-

अभ्राण्यवभरणान्धेव उदकसेक्तृत्वादुक्तार्थमन्यदेतद्वैरूपं
 नाम साम पर्जन्ये प्रोतं अनेकरूपत्वात् । अभ्रादिभिः पर्ज-
 न्यस्य विरूपाञ्च सुरूपाञ्च अजाविप्रभृतीन् पशूनवरुन्धे
 प्राप्नोतीत्यर्थः । वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ १५ ॥

वसन्तो हिङ्गारः प्राथम्यात् । ग्रीष्मः प्रस्ताव इत्यादि-
 पूर्ववत् । एतद्वैराजश्चतुषु प्रोतं वेद विराजति चतुव-

आदिः प्रस्तावो वृष्टिरिति सूतेरादित्यकार्यत्वत्पर्जन्यस्यादित्यदृष्ट्य-
 नन्तरं पर्जन्यदृष्टेर्दर्शयति । अभ्राणीति ॥ कथं वैरूपं साम तस्मिन्
 प्रतिष्ठितं तत्राह । ग्रीष्मेति ॥ १५ ॥

पर्जन्यावतत्प्राप्तुः । य शरत्प्राप्तुः नन्तरश्चतुषु प्रोतं वेद विराजति इत्या-
 दिना ॥ वैराज्यं सामं प्रोतं चतुषु प्रोतत्वं तेषां स्वधर्मैर्विराजनादि-

रति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्यत्तून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ १६ ॥

पृथिवी हिङ्गारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरङ्गीथो
दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्र्यो
लोकेषु प्रोताः ॥१॥ स य एवमेताः शक्र्यो लोकेषु
प्रोता वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जी-
वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
लोकान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ १७ ॥

द्वयत्तव आत्तवैधम्मैर्विराजन्त एवं प्रजादिभिर्विद्वानित्युक्त-
मन्यत् । ऋत्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ १६ ॥

पृथिवी हिङ्गार इत्यादि पूर्ववत् । शक्र्य इति नित्यं
बहुवचनं । रेवत्य इव लोकेषु प्रोताः । लोकी भवति
लोकफलेन युज्यत इत्यर्थः । लोकान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥१७॥

त्याह । एतदिति । यद्वा ऋत्ननामन्नोत्पत्तिनिमित्तत्वाद्विराडात्मन-
चान्नत्वाच्च तेसु प्रतिष्ठितत्वाच्चद्वारा वैराजमपि साम तेषु प्रोतमिति
भावः ॥ १६ ॥

ऋत्नसु सम्यगृत्तेषु लोकस्थितेः प्रसिद्धत्वाद्दृष्टव्यमन्तरं लोकदृष्टिमाह ।
पृथिवीति ॥ कथं शक्र्य इत्येकस्यैव साम्नो नामधेयम् । बहुवचनाद्भि-
न्नानि सामानि प्रतीयन्ते तत्राह । शक्र्य इतीति ॥ नित्यबहुवचन-
त्वसुभयत्वं तुल्यमिति द्योतनाय बहुवचनं दृष्टान्तयति । रेवत्य इवेति ॥
महानाम्नीषु ऋत्नसु शक्र्यो गीयन्ते । तासाञ्चापो वै महानाम्नीरित्यङ्घ्रिः
सम्बन्धः श्रुतः । असु लोकाः प्रतिष्ठिता इति श्रुतम् । तथा च ज्ञानात्म-
न्वन्नाङ्घ्रिकेषु शक्र्यः प्रतिष्ठिता इत्याह । लोकेष्विति ॥ १७ ॥

अजा हिङ्गारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथो-
ऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु
प्रोताः ॥१॥ स य एवमेता रेवत्यं पशुषु प्रोता
वेद पशुमान् भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति
महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून्
निन्देत्तद्गतम् ॥ २ ॥ १६ ॥

लोम हिङ्गारस्त्वक्प्रस्तावो मांससुद्गीथोऽस्थि
प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु
प्रोतम् ॥१॥ स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं
वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विहृर्कृति सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्

अजा हिङ्गारो इत्यादि पूर्ववत् । पशुषु प्रोताः पशून्
निन्देत्तद्गतम् ॥ १८ ॥

लोम हिङ्गारो देहावयवानां प्राथम्यात् । त्वक् प्रस्ताव
आनन्तर्यात् । मांससुद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । अस्थि प्रतिहारः
प्रतिष्ठतत्वात् । मज्जा निधनं । एतद्यज्ञायज्ञीयं नाम साम
देहावयवेषु प्रोतमङ्गी भवति समग्राङ्गो भवतीत्यर्थो नाङ्गेन

पशूनां लोककार्यत्वाङ्गोक्तदृष्टानन्तरं पशुदृष्टिसुपन्यस्यति । अर्जेति ॥
रेवत्य इति सामनामधेयं पूर्वमङ्गित्ववद्भवचनान्तम् । पशवो वै रेवती-
रिति शब्दन्तरमाश्रित्याह । पशुभिर्भवति ॥ १८ ॥

पशुविकारपयोदध्यादिना पुष्टिरङ्गानां दृष्टेति पशुदृष्टानन्तरमङ्गदृष्टि-

कौर्त्या संवत्सरं मज्जो नाश्रीयात्तद्व्रतं मज्जोना-
श्रीयादिति वा ॥ २ ॥ १६ ॥

अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो
नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देव-
तासु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्राजनं देवतासु
प्रोतं वेदैतासामिव देवतानां सलोकतां सा-
र्षितां सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जै-

हस्तपादादिना विह्वर्कति न कुटिगीभवति पङ्क्तुः कुनि
वेत्यर्थः । संवत्सरं संवत्सरमात्रं मज्जो मांसानि नाश्री-
यान्न भक्षयेत् । वज्रवचनं मत्स्योपलक्षणार्थम् । मज्जो
नाश्रीयात्सर्वदैव नाश्रीयादिति वा तद्व्रतम् ॥ १६ ॥

अग्निर्हिङ्कारः प्रथमस्थानत्वात् । वायुः प्रस्ताव आनन्त-
र्थसामान्यात् । आदित्य उद्गीथः श्रैष्ट्यात् । नक्षत्राणि प्रति-
हार प्रतिवृत्तत्वात् । चन्द्रमा निधनं कर्मिणां तन्निधनात् ।
एतद्राजनं देवतासु प्रोतं देवतानां दीप्तिमत्त्वात्

माह ॥ लोभेति ॥ रसो वै यन्नायज्ञीयमिति श्वनेरन्नरसविकारेण
लोभादीनां सम्बन्धाद्यन्नायज्ञीयं सामाङ्गेषु प्रतिष्ठितमित्याह । एत-
दिति ॥ कुण्डिः शस्युरहितः ॥ १६ ॥

अग्न्यादीनामङ्गेषु प्रतिष्ठितत्वाद्ब्रह्मण्यनन्तरमग्न्यादिदृष्टिसुत्याप-
यति । अग्निरित्यादिना ॥ राजनस्य साम्नो देवतासु प्रोतत्वे हेतु-
माह । देवतानामिति ॥ फलविकल्पार्थं वाशब्दस्यात्वासत्वे कथं वाक्यं
स्यादित्याशङ्क्याह । सलोकतां वेत्यादीति ॥ कथं पुनरेकस्मिन्नुपासने
फलत्वयं विकल्पप्रते तत्याह । भावनेति ॥ ननु फलत्वयमत्र रुचिचित-

वति महान्प्रजया पशुमिर्भवति महान्कीर्त्या
ब्राह्मणान् नन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिङ्गारस्तय इमे लोकाः स प्रस्तावो
ऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयांसि

विद्वत्फलमेतासामेवाग्न्यादीनां देवतानां सलोकतां समा-
नलोकतां सार्ष्टितां समानद्वित्वं सायुज्यं सयुग्भावमेकदे-
हदेहित्वमित्येतत् । वाशब्दोऽत्र लुप्तो । द्रष्टव्यः । सलोकतां
वेत्यादिभावनाविशेषतः फलविशेषोपपत्तेर्गच्छति प्राप्नोति ।
समुच्चयानुपपत्तेश्च । ब्राह्मणान् नन्देत्तद्व्रतम् । एते वै
देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुतेर्ब्राह्मणानिन्दा देवनिन्दै-
वेति ॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिङ्गार । अग्न्यादिसात्त्वं ज्ञानन्तर्यं त्रयी-
विद्याया अग्न्यादिकार्यत्वश्रुतेः । हिङ्गारः प्राथम्यात्सर्वकर्त्त-
व्यानाम् । त्रय इमे लोकास्तत्कार्यत्वादनन्तरा इति
प्रस्तावः । अग्न्यादीनामुद्गीयत्वं श्रैष्ट्यात् । नक्षत्रादीनां

मिष्यतां किमिति वाशब्दं स्मृत्वा विकल्पयते तत्राह । समुच्चयेति ॥
न हि मिषो विरुद्धं फलत्रयमेकत्र समुच्चैतं शक्यमतो विकल्पसिद्धि-
रित्यर्थः ॥ ननु देवतादृष्ट्या राजनस्य साम्नोऽध्यानाद्देवता न नन्देदिति
वक्तव्ये कथमन्यथोच्यते तत्राह । एत इति ॥ २० ॥

अग्न्यादिदृष्टान्तरं त्रयीविद्यादृष्टिविधाने कारणमाह । अग्न्या-
दीति ॥ यदग्न्याद्यात्मकं सामोपास्यमुक्तं तस्यादानन्तर्यमुपास्यायास्तत्रयी-
विद्याया बुद्धो । ऋग्यजुर्देवो वायोरादित्वात्सामवेद इति

मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितर-
स्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥१॥ स य एव-
मेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्वं ह भवति ॥२॥

तदेष श्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि^{गुणानि} तेभ्यो न
ज्यायः परमन्यदस्ति ॥३॥ यस्तद्देद स वेद सर्वं

प्रतिहृतत्वात्प्रतिहारत्वं । सर्पादीनां धकारसामान्यान्नि-
धनत्वमेतत्सामनामविशेषाभावात्सामसमुदायः सामशब्दः
सर्वस्मिन्प्रोतम् । त्रयीविद्यादि हि सर्वम् । त्रयीविद्यादिदृष्ट्या
हिङ्गारादिसामभक्तय उपास्याः । अतः तेष्वपि सामोपासनेषु
येषु येषु प्रोतं यद्यत्साम तदृष्ट्या तदुपास्यमिति । कर्मा-
ज्ञानां दृष्टिविशेषेणाज्यस्य संस्कार्यत्वात्सर्वविषयसामविदः
फलं सर्वं भवति सर्वेश्वरो भवतीत्यर्थः ॥

निरुपचरितसर्वभावे हि दिक्स्थेभ्यो बलिप्राप्त्युपपत्तेस्त-
देतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रोऽप्यस्ति । यानि पञ्चधा पञ्च-
प्रकारेण हिङ्गारादिविभागैः प्रोक्तानि त्रीणि त्रीणि
त्रयीविद्यादीनि तेभ्यः पञ्चत्विकेभ्यो ज्यायो महत्तरं परञ्च
व्यतिरिक्तमन्यदस्त्वं नस्ति न विद्यत इत्यर्थः । तत्रैव

सूते । त्रयास्तत्कार्यत्वावगमादित्यर्थः । तत्कार्यत्वात्त्रयीसाध्यकर्मा-
फलत्वादित्यर्थः ॥ कथं सर्वस्मिन् प्रोतमित्युक्तं त्रयीविद्यादौ प्रोतमिति
वक्तव्यत्वादत आह । त्रयीविद्यादीति ॥ कथं पुनरत्र त्रयीविद्यादि-
दृष्ट्या साम्नो ध्येयत्वं गम्यते तत्राह । त्रयीति ॥ न चास्यां प्रतिज्ञायां
पूर्वेण सन्दर्भेण विरोधशङ्कामर्हतीत्याह । अतीतेष्वपीति ॥ तत्र
हेतुमाह ॥ कर्माज्ञानामिति । दर्शपूर्णमासाधिकारे षड्यवेचितमाज्यं

सर्वा दिशो बलिमस्यै हरन्ति सर्वमस्यौत्पसासीत
तद्व्रतं तद्व्रतम् ॥ ४ ॥ २१ ॥

विनर्द्दिसान्नो वृषो पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः
प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य ऋदु स्रक्ष्णं वायोः स्रक्ष्णं

हि सर्वस्यान्तर्भावः । यस्तद्यथोक्तं सर्वात्मकत्वं साम वेद
सर्वं स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । सर्वा दिशः सर्वदिक्स्था
अस्मा एवस्मिन्ने बलिं भोगं हरन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः ।
सर्वमस्य भवामीत्येवमेतत्सामोपासीत तस्यैतदेव व्रतम् ।
द्विरुक्तिः सामोपासनसमाप्तरथा ॥ २१ ॥

सामोपासनप्रसङ्गेन गानविशेषादिसम्प्रदुङ्गातुरूपदि-
श्र्यते । फलविशेषसम्बन्धाद्विनर्द्दिं विशिष्टो नर्द्दः स्वरविशेष
ऋषभकूजितसमोऽस्यास्तीति विनर्द्दिं गानमिति वाक्यशेषः ।
तच्च साम्नः सम्बन्धि पशुभ्यो हितं पशव्यमग्नेरग्निदै-
वत्वस्योद्गीथ उद्गानं । तदहमेनं विशिष्टं वृषो प्रार्थय इति

भवतीति वृष्टिविशेषणमाह्यं संस्क्रियते । तथा सामभेदानां वृष्टिविशेषण-
त्वाविशेषात्तेषां कर्माङ्गानां तत्तदङ्गदृष्ट्या संस्तुतेत्यत्रादित्यर्थः ॥

अथ यथा श्रुतं सर्वात्मत्वमेव किं न स्यादत आह । निरूपचरितेति ॥
सर्वविषयसामविदः सर्वेश्वरत्वमित्यत्र मन्त्रं संवादयति । तदेतच्छ्र-
द्धिति ॥ परमित्यस्यैव व्याख्यानमन्वदिति वस्तुन्तराभावे हेतुमाह ।
तत्रैवेति ॥ सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वञ्च तच्छब्दार्थः ॥ २१ ॥

सामोपासनं समाप्ते त्किञ्चत्तरपन्थेनेत्याशङ्क्याह । सामेति ॥ आदि-
पदेन स्रक्ष्णदयोवर्णा ऋदुने ॥ किमित्यङ्गात्पर्ययोक्तोपास्तिरुच्यते

बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य
तान्सर्वानेवोपसेवेत वारुणन्वेव वर्जयेत् । १ । अ-
मृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायिस्वधां पितृभ्य
आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं
यजमानायान्ममात्मन आगायानीत्येतानि मनसा

कश्चिद्यजमान उद्गाता वा मन्यते । अनिरुक्तोऽमुकसम
इत्यविशेषितः प्रजापतेः प्रजापतिदैवत्यः स गानविशेषः ।
अनिरुक्त्यात्प्रजापतेर्निरुक्तः सृष्टः । सोमस्य सोमदैवत्यः स
उद्गीष इत्यर्थः । मृदु स्रज्जगन् गानं वायोर्वायुदैवत्यं तत्
स्रज्जगन् बलवच्च प्रयत्नाधिक्योपेतम् । इन्द्रस्यैन्द्रं तद्गानं क्रौञ्चं
क्रौञ्चपक्षिनिनादसमम् । बृहस्पतेर्बर्हस्पत्यं तदपध्वान्तं
भिन्नकांस्यस्वरसमम् । वरुणस्यैतद्गानम् । तान्सर्वानेवोप-
सेवेत वारुणन्वेवैकं वर्जयेत् ॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानि साधयानि । स्वधां पितृभ्य
आगायान्याशां मनुष्येभ्य आशां प्रार्थनां प्रार्थितमित्येतत् ।
तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्ममात्मने

तत्राह । फलेति ॥ ऋत्युपरिहारादिफलविशेषस्तत्रस्वन्वादेयः । उपा-
स्तिरनुष्ठेवेत्यर्थः ॥ पशुभ्यो हितमस्य वचनाङ्गमयितव्यम् ॥ वाक्यस्थिति-
शब्दं व्याचष्टे । इति कश्चिदिति ॥ इत्यविशेषितः । अनेन प्रकारेणाद्य-
मिति विशेषितो व्यवच्छिद्य ज्ञातो न भवतीत्यर्थः ॥ तस्यप्राज्ञःपत्यत्वे
हेलुमाह । अनिरुक्त इति ॥ नीलमीतादिभिर्निश्चित्यादचनादित्यर्थः ॥

स्वरविशेषज्ञानपूर्वकमुद्गानकाले ध्यातव्यार्थमाह । अमृतत्वमिति ॥

ध्यायन्नप्रमत्तः सुवीत॥२॥ सर्वे स्वरा इन्द्रस्या-
 त्मानः सर्व ऊष्णाणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्यर्शा
 मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रं शरणं
 प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति वक्ष्यतीत्ये नं ब्रूयात् ।३।
 अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिं शरणं प्रप-
 न्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेक्ष्यतीत्ये नं ब्रूयादथ यद्येनं
 स्यर्शेषूपालभेत मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा
 प्रति वक्ष्यतीत्ये नं ब्रूयात् । ४ ।

मन्त्रमागायानीत्येतानि मनसा चिन्तयन्ध्यायन्नप्रमत्तः
 स्वरोष्मव्यञ्जनादिभ्यः सुवीत । सर्वे स्वरा अकारादय
 इन्द्रस्य बलकर्माणः प्राणस्यात्मानो देहावयवस्थानीयाः ।
 सर्व ऊष्णाणः शपसहादयः प्रजापतेर्विराजः कश्यपस्य
 वात्मानः । सर्वे स्यर्शाः कादयो व्यञ्जनानि मृत्योरात्मान-
 स्तमेवं विदमुद्गातारं यदि कश्चित्स्वरेषूपालभेदस्वरश्चया
 दुष्टः प्रयुक्त इत्येवमुपालम्भ इन्द्रं प्राणमीश्वरं शरणमाश्रयं
 प्रपन्नोऽभूवं स्वरान्प्रयुक्तानोऽहं स इन्द्रो यत्तव वक्तव्यं
 त्वा त्वां प्रति वक्ष्यति स एव देव उत्तरं दास्यतीत्ये नं
 ब्रूयात् ॥ यद्येनमूष्मसु तथैवोपालभेत प्रजापतिं शरणं
 प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेक्ष्यति सञ्चूर्स्यिष्यतीत्ये नं ब्रूयात् ।

स्वरोष्मव्यञ्जनादिभ्य इत्येवादिशब्देन स्थानप्रयत्नादि सङ्ग्रहः ॥ केना-
 वाचिप्रश्नोद्गातृशब्दान्वाले प्रतिहारज्ञानाय स्वरादिदेवताज्ञानमुपपन्-
 न्ति । सर्वे स्वरा इति । शपसहादय इत्यादिशब्दस्तदवान्तरभेदाभि-

सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं
 ददानीति सर्व उष्माणोऽग्रस्ता निरस्ता विष्टता
 वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे
 स्यर्शा लेशेनाभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं
 परिहराणीति ॥ ५ ॥ २२ ॥

अथ यद्येनं स्यर्शेषूपालभेत मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा
 प्रति धक्षति भस्मीकरिष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥

यत इन्द्राद्यात्मानः स्वरादयोऽतः सर्वे स्वरा घोषवन्तो
 वक्तव्या बलवन्तस्तथाहमिन्द्रे बलं ददानि वक्तमाददा-
 नीति । तथा सर्व उष्माणोऽग्रस्ता अन्तरप्रवेशिता अनिरस्ता
 अर्वाहराक्षिप्ता विष्टता विष्टतप्रयत्नोपेताः प्रजापते-
 रात्मानं परिददानीति प्रयच्छानीति । सर्वे स्यर्शा लेशेन
 शनकैरनभिनिहिता अनभिनिक्षिप्ता वक्तव्या मृत्योरात्मानं

प्रायः । यत्तव वक्तव्यमित्यस्माद्रूढं तच्छब्दो द्रष्टव्यः । तथैव स्वरेष्विवेति
 यावत् ॥

देवताज्ञानबलेनीद्वात्वा न प्रमत्तेन भवितव्यं स्वरादीनामन्यथोच्चार-
 णे देवताभेदप्रसङ्गादतः स्वराद्युच्चारणे तात्पर्यं कर्त्तव्यमित्युद्गातारं
 शिष्ययति । यत इति ॥ प्रयोगकाले चिन्तनीयमर्थं कथयति । तथेति ॥
 यथोक्तरीत्या स्वराणां प्रयोगावस्थायामित्यर्थः । आददानीति चिन्तये-
 दिति शेषः । तथेत्युद्गातारं प्रयोगावस्थामिति यावत् ॥ विष्टतप्रयत्नोपेताः
 प्रयोक्तव्या इति शेषः ॥ तत्रापि ध्यातव्यं दर्शयति । प्रजापतेरिति ॥
 अतिद्रुतोच्चारणेन वर्णान्तरे यथाभिच्छिप्नो न भवति तथा प्रयुज्यमानत्व-
 मनभिच्छिप्तत्वं । मृत्योरात्मानमितिवाक्योपादानं तस्य तात्पर्यमाह ।
 बालानिवेति ॥ यथा लोकः शनकैर्जलादिभ्यो बालान्परिहरति तथा

त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति ।

वाक्कानिव शनकैः परिहरद्भिर्ह्योरात्मानं परिहरा-
शीति ॥ २२ ॥

ओङ्कारस्योपासनविध्यं त्रयो धर्मस्कन्धा इत्याद्या-
रभ्यते । नैवं मन्तव्यं सामावयवभूतस्यैवोङ्गीयादिलक्षणस्यो-
ङ्कारस्योपासनात्फलं प्राप्यत इति । किं तर्हि यत्सर्वैरपि
सामोपासनैः कर्मभिन्नाप्राप्यं तत्फलमस्यतत्त्वं केवलादो-
ङ्कारोपासनात्प्राप्यत इति तत्स्तुत्यर्थं सामप्रकरणे तदु-
पन्यासः । त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याका धर्मस्य स्कन्धाः । धर्मस्कन्धा
धर्मप्रविभागा इत्यर्थः । के त इत्याह । यज्ञोऽग्निहोवा
दिः । अध्ययनं सनियमस्य ऋणादेरभ्यासः । दानं वह्निर्वेदि-
यथाशक्तिद्रव्यसंविभागोऽभिन्नमाणोभ्यः । इत्येष प्रथमो

ऋद्धोरात्मानमहं परिहराशीति ध्यात्वा स्वर्शानां प्रयोगः कर्तव्य
इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अधिकताधिकारान्यङ्गावबद्धान्युपासनान्युक्तानि । सम्प्रति स्वत-
न्त्राधिकारगोचरभेदाकारोपासनं विधातुमारभते । ओंकारेति ॥ अङ्गा-
वबद्धोपासनाधिकारे यद्योक्तस्वतन्त्रोपासनविधाने कोऽभिप्रायः श्रुतेरि-
त्याशङ्क्याह । नैवमिति ॥ न स्वतन्त्रस्य तस्योपासनादित्येवकारार्थः । कथं
तर्हि मन्तव्यमित्यभेदायामाह । किन्तुहीति ॥ सनियमस्य प्राङ्मुखादि-
नियमसङ्घटितस्य पुरुषस्येति यावत् । अन्धासन्नाकरणं विचारो जपः
शिष्येभ्यो दानमावृत्तिश्चेति पञ्चविधः ॥ वेद्यां यद्दीयते तस्य यज्ञाङ्गत्वात्
पृथक् फलवत्त्वं नास्तीति मन्वानो विशिनष्टि । वह्निर्वेदीति ॥ ऋहस्येन
तदात्मनेत्वर्थः । कथं ऋहस्यस्य प्राथम्यं ब्रह्मचारिणस्तथात्वादित्याश-
ङ्क्याह । एक इत्यर्थ इति ॥ उक्तव्याख्याने वाक्यशेषस्य गमकत्वमाह ।

प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी
 तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादन्सर्व एते
 पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽष्टतत्वमेति ॥२॥

धर्मस्कन्धः । गृहस्थसमवेतत्वात्तन्निवर्त्तकेन गृहस्थेन निर्दि-
 श्यते प्रथम एक इत्यर्थो द्वितीयतृतीयश्रवणात् ॥ नाद्यर्थ-
 स्तप एव । द्वितीयस्तप इति कृच्छ्रचान्द्रायणादि तद्वा-
 स्तापसः परिव्राड्वा न ब्रह्मसंस्थः । आश्रमधर्ममात्रसंस्थे
 ब्रह्मसंस्थस्य त्वष्टतत्वश्रवणात् । द्वितीयो धर्मस्कन्धः । ब्रह्म-
 चार्याचार्यकुले वस्तुं शीलमस्येत्याचार्यकुलवासी । अत्यन्तं
 यावज्जीवमात्मानं नियमैराचार्यकुले ऽवसादयन्क्षपय-
 न्देहं तृतीयो धर्मस्कन्धः । अत्यन्तमित्यादिविशेषणान्नैष्ठिक
 इति गम्यते । उपकुर्वाणस्य स्वाध्यायग्रहणार्थत्वान्न पुण्यलो-
 कत्वं ब्रह्मचर्येण । सर्व एते त्रयोऽप्याश्रमिणो यथोक्तैर्धर्मैः
 पुण्यलोका भवन्ति । पुण्यो लोको येषां त इमे पुण्यलोका

द्वितीयेति ॥ प्राथम्यमेव प्रथमशब्दस्य नार्थे ब्रह्मचारिप्राथम्यप्रसिद्धिवि-
 रोधादित्याह । नाद्यर्थ इति ॥ कीदृगत्व परिव्राड्गृह्यते तत्राह ।
 नेति ॥ कृतो ब्रह्मसंस्थो न गृह्यते तत्राह । ब्रह्मसंस्थस्येति ॥ वानप्र-
 स्थग्रहणमशुखस्य परिव्राजोऽपि प्रदर्शनार्थं ॥ ब्रह्मचारीत्वादिवाक्यस्य
 नैष्ठिकविषयत्वं विशेषणसामर्थ्याद्दर्शयति । अत्यन्तमित्यादीति ॥ अथोप-
 कुर्वाणस्यात्र ब्रह्मचारित्वाविशेषात्किमित्युपादानं न भवेत्तत्राह । उप-
 कुर्वाणस्येति ननु ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्येण पुण्यलोको न श्रूयते तत्राह ।
 सर्व इति ॥ कथमाश्रमिणां पुण्यलोकत्वविशेषवतां तदात्मत्वमुच्यते तत्राह ।
 पुण्य इति ॥ आश्रमिणु प्रदर्शमानेषु किं परिव्राट् सुखो न

आश्रमिणो भवन्ति । अविशिष्टस्वनुक्तः परिव्राट् ब्रह्मसंस्थो
ब्रह्मिण्य सस्यगवस्थितः सोऽष्टतत्त्वं पुण्यलोकविलक्षणममर-
णभावमात्यन्तिकमेति नापेक्षिकं देवादृष्टतत्ववत् ॥

पुण्यलोकात्पृथगष्टतत्वस्य विभागकरणात् । यदि च
पुण्यलोकातिशयमात्रममृतत्वमभिव्यक्ततः पुण्यलोकत्वा-
द्विभक्तं नावच्छेत् । विभक्तोपदेशत्वादात्यन्तिकमष्टतत्वमिति
गम्यते । अत्र चाश्रमधर्मफलोपन्यासः प्रणवसेवास्तुत्यर्थं न
तत्फलविध्यर्थम् । स्तुतये च प्रणवसेवाया आश्रमधर्मफलवि-
धये चेति हि भिद्येत वाक्यम् । तस्मात् स्मृतिप्रसिद्धाश्रमफ-
लानुवादे प्रणवसेवाफलमष्टतत्त्वं ब्रुवन्प्रणवसेवां स्तौति ॥

प्रदर्शते तत्राह । अविशिष्टस्त्विति ॥ कुतो हि पुण्यलोकवैलक्षण्यम-
ष्टतत्त्वत्वाद्यङ्गोक्तं । आत्यन्तिकमिति ॥

तस्मात्पेक्षितत्वाभावे हेतुमाह । पुण्यलोकादिति ॥ अष्टतत्वस्य
पुण्यलोकात्पृथग्विभागकरणात्ततोऽन्यत्वादात्यन्तिकत्वसिद्धिरिति योजना ॥
उक्तमेवार्थं व्यतिरेकसुखेन साधयति । यदि चेत्यादिना ॥ ब्रह्मशब्दस्य
यथाश्रुतं सुखमर्थं नृहीत्वा परब्रह्मात्मना साक्षात्कारवतो निरङ्कुशम-
ष्टतत्वसुक्तं प्रकरणात्सोचनया तु प्रणवप्रतीके ब्रह्मोपासनस्य क्रमेणाष्ट-
तत्त्वं भेदबुद्धेरनपायादुद्दिष्टव्यं । कर्मिणामन्तवत्फलत्वाभिधानेन तन्निन्द्या
ब्रह्मसंस्थतास्तुतिदर्शनात्तस्माच्च विध्यर्थत्वादष्टतत्वकामो ब्रह्मसंस्थः स्या-
दित्येवावपरत्वादेकमिदं वाक्यमित्याह । अत्र चेदित्यादिना ॥ स्तुतये
फलविध्यर्थे चेदं वाक्यं किं न स्यादित्याद्यङ्गमाह । स्तुतये चेति ॥ अर्थक-
त्वदेकशब्धं तद्भेदे तद्भेदनियमादित्यर्थः । किं परं तर्हीदं वाक्यं तत्राह ।
तस्मादिति ॥ स्मृतिसिद्धेति श्रुतेः स्मृत्यर्थानुवादत्वे वैपरीत्यात्तदनुमितिः
श्रुतिशिद्धेति योच्यं । स्तुतिमेव दृष्टान्तावष्टमेन स्पष्टयति ॥

यथा पूर्ववर्मणः सेवा भक्तपरिधानमात्रफला राज-
वर्मणस्तु सेवा राज्यतुल्यफलेति तद्वत् । प्रणवश्च तत्सत्यं परं
ब्रह्म तत्प्रतीकत्वात् । एतद्वेवाक्षरं परमित्याद्यान्नायात् ।
काठकेऽप्युक्तं तत्सेवातोऽष्टतत्वम् । अत्राहुः केचिच्चतु-
र्षामाश्रमिणामविशेषेण स्वकर्मानुष्ठानात्पुण्यलोकतेहोक्ता
ज्ञानवर्जितानां सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति । नात्र
परिव्राडवशेषितः । परिव्राजकस्यापि ज्ञानं यमा निय-
माश्च तप एवेति । तप एव द्वितीय इत्यत्र तपः शब्देन
परिव्राट्तापसौ गृहीतौ ॥ अतस्तेषामेव चतुर्षां यो
ब्रह्मसंस्थः प्रणवसेवकः सोऽष्टतत्वमेतीति । चतुर्षामधि-
कृतत्वाविशेषात् । ब्रह्मसंस्थत्वे प्रतिषेधाच्च । स्वकर्मच्छिद्रे

यथेत्यादिना ॥ इतिशब्दोऽध्वाहृतस्तुतये [इत्यनेन सम्बध्यते ॥ ननु
ब्रह्मतत्वसेवातोऽष्टतत्वं भवति न प्रणवसेवातस्तत्किमिति तस्य स्तुतिरित्या-
शङ्क्याह । प्रणवश्चेति ॥ तत्र प्रमाणं दर्शयन् फलितमाह । एतद्वेवेति ॥
स्वव्याख्यानं वर्जितदोषमुक्त्वा ब्रह्मसंस्थोऽष्टतत्वमेतीत्यत्र दृष्टिकारीयं
व्याख्यानमुत्थापयति । अत्रेति ॥ ये स्वत्याश्रमिणश्चत्वारो ज्ञानवर्जितास्तेषां
सर्वेषामप्यविशेषेण स्वाश्रमविहितधर्मानुष्ठानेन पुण्यलोका भवन्तीत्य-
लोक्ता । न तु पूर्वस्मिन् अन्ये परिव्राडहस्तः सन्नवशेषितोऽस्तीति यो-
जना ॥ ननु पूर्वस्मिन् अन्ये वाचकपदं परिव्राजो नोपलभ्यते तथाचासा-
ववशेषितस्तत्वाह । परिव्राजकस्यापीति ॥ ज्ञानं यमा नियमाश्चोपायभूता
इति यावत् ॥

परिव्राडपि पूर्वत्वाभिहितश्चे ब्रह्मसंस्थवाक्यस्य कोऽर्थः स्यादित्या-
शङ्क्याह ॥ अत इति ॥ परिव्राजकस्यानवशिष्टत्वेन चतुर्षामुपदिष्टत्वा-
विशेषोऽतःशब्दार्थः । सामान्यनिर्देशे हेतुमाह । चतुर्षामिति ॥ अप्रति-
षेधाच्चेति शब्देः । नन्वाश्रमान्तराणां कर्मार्षित्वात्तत्रैव व्यापृतत्वाद् ब्रह्म-

च ब्रह्मसंस्थतायाः सामर्थ्योपपत्तेः । न च यववराहादि-
शब्दवद्ब्रह्मसंस्थशब्दः परिव्राजके रूढः । ब्रह्मणि संस्थिति-
निमित्तसुपादाय प्रवृत्तत्वात् । न हि रूढिशब्दे निमि-
त्तसुपाददत्ते । सर्वेषाम् ब्रह्मणि स्थितिरुपपद्यते । यत्र यत्र
निमित्तमस्ति ब्रह्मणि संस्थितिस्तस्य तस्य निमित्तवतो
वाचकं सन्तं ब्रह्मसंस्थशब्दं परिव्राडेक विषये सङ्कोच-
कारणाभावाच्चिरोद्भवयुक्तम् ॥

न च पारिव्राज्याश्रमधर्ममात्रेणास्य तत्वम् । ज्ञानानर्थ-
क्यप्रसङ्गात् पारिव्राज्यधर्मयुक्तमेव ज्ञानमस्य तत्वसाधन-

संस्थायां सामर्थ्यमस्ति परिव्राजकस्य तु निर्व्यापारस्य ब्रह्मसंस्थता सुकरे-
त्यत आह । सक्तमिति ॥ ननु परिव्राजके ब्रह्मसंस्थशब्दो रूढो गवादि-
शब्दवत् । तन्न । असावाश्रमान्तरमास्त्रन्दति तत्राह । न चेति ॥ निमित्त-
सादाय प्रवृत्तत्वेऽपि किमिति रूढिर्न स्यादित्याशङ्क्याह । न हीति ॥
नन्वेव शब्दो नैमित्तिकोऽपि परिव्राजकमात्रमधिकरोति । तत्रैव निमि-
त्तस्य सत्त्वात्तत्राह । सर्वेषाम्चेति ॥ ननु पङ्कजादिशब्दा निमित्तमस्तीत्ये-
तावता नेन्द्रीवरादौ वर्त्तन्ते किन्तु तामरसादिमात्रं विषयीकुर्वन्ति । तथा
ब्रह्मसंस्थशब्दो निमित्तवत्त्वपि ऋहस्यादावनवस्थितः परिव्राजकमेव
परं गोचरयेदत आह । यत्रेति ॥ ब्रह्मसंस्थशब्दं निरोद्भवयुक्तमिति
सम्बन्धः ॥

रूढिमन्त्रे दोषान्तरमाह । न चेति ॥ धर्मसंहितस्य ज्ञानस्य
ज्ञानसंहितस्य वा धर्मस्यास्य तत्वसाधनत्वान्न ज्ञानानर्थक्यमित्याशङ्क्या-
द्यापन्नमनुवदति । पारिव्राज्येति ॥ पारिव्राज्यधर्मैश्वर्येति नायं
निवृत्तो ऋहस्यादिधर्माणामप्याश्रमधर्मत्वेन तुल्यत्वात्तद्विशिष्टज्ञान-
मस्य तत्त्वहेतुरित्यपि वक्तुं सुश्ररत्वादित्याह । नाश्रमेति ॥ द्वितीयं
कृष्यति । धर्मो वेति ॥ यदि परिव्राजकधर्मो ज्ञानविशिष्टो
सक्तिहेतुरित्युच्यते तदैतदपि सक्तिहेतुत्वं सर्वाश्रमधर्माणां

मिति चेन्न। आश्रमधर्मात्वाविशेषात्। धर्मी वा ज्ञानविशि-
ष्टोऽस्यतत्त्वसाधनमित्येतदपि सर्वाश्रमधर्माणामविशिष्टम्।
न च वचनमस्ति परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षो नान्ये-
षामिति। ज्ञानान्मोक्ष इति च सर्वोपनिषदः सिद्धान्तः।
तस्माद्य एव ब्रह्मसंस्थः स्वाश्रमविहितकर्मवतां सोऽस्यतत्त्व-
मेतीति न कर्मनिमित्तविद्याप्रत्यययोः। विरोधात्॥

कर्त्तादिकारकक्रियाफलभेदप्रत्ययवचं हि निमित्तमुपा-
दाशेदं कुर्विदं मा कार्पोरिति कर्मविधयः प्रवृत्ताः। तच्च
निमित्तं न शास्त्रज्ञतम्। सर्वग्राणिषु दर्शनात्। सदेकमेवा-
द्वितीयमात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति शास्त्रजन्यः प्रत्ययो
विद्यारूपः स्वाभाविकं क्रियाकारकफलभेदप्रत्ययं कर्म
विधिनिमित्तमनुपपद्य न जायते। भेदाभेदप्रत्यययो-

ज्ञानविशिष्टानामविशिष्टम्। तथा च न हृदिपक्षेऽपि परि-
व्राजकस्यैव ज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः। इतश्च परिव्राजकस्यैव मुक्तिभाक्त्वमसि-
द्धमित्याह। न चेति॥ मा तर्हि कस्यचिदपि मुक्तिर्भूयादिति तत्राह।
ज्ञानादिति॥ ब्रह्मसंस्थवाक्यार्थसुपसंहरति। तस्मादिति॥ परिव्राज-
कस्यैवाऽस्यतत्त्वमित्यनियमाज्ज्ञानादेव तदिति नियमादित्यर्थः॥ ब्रह्म-
संस्थः। समुच्चयानुष्ठायीति वृत्तिकारमतं निराकरोति॥ न कर्मैति॥
कर्मनिमित्तप्रत्ययस्य शुद्धब्रह्मात्मना साक्षात्कारस्य च मिथो विरोधाच्च
समुच्चयसिद्धिरिति॥

वस्तुसङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति। कर्त्तादीति॥ कर्मविधयो निषिद्धाश्चेति
द्रष्टव्यम्। तथापि प्रत्ययत्वाविशेषात्कारकाकारकविधिनिषेधयोर्न विरो-
धोऽस्तीत्याशङ्क्याह। तच्चेति॥ प्रत्ययत्वेऽपि शास्त्रीयाशस्त्रीयतया विद्या-
विद्याभावेन विरोधोऽस्तीत्यर्थः॥ सति विरोधे किं स्यादत्राह। स्वाभा-

विरोधात् । न हि तैमिरिकद्विचन्द्रादिभेदप्रत्ययमनुपसृष्ट्य
 तिमिरापगमे चन्द्राद्येकत्वप्रत्यय उपजायते । विद्याविद्या-
 प्रत्यययोर्विरोधात् । तत्रैवं सति यं भेदप्रत्ययमुपादाय
 कर्मविधयः प्रवृत्ताः स यस्योपमर्दितः सदेकमेवाद्वितीयं
 तत्सत्यं विकारभेदोऽवृत्तमित्येतद्वाक्यप्रमाणजनितेनैकत्वप्र-
 त्ययेन यः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तो निमित्तनिवृत्ते स च निवृ-
 त्तकर्मा ब्रह्मसंस्थ उच्यते स च परिव्राडेवान्यस्यासम्भ-
 वात् ॥ अन्यो हि अनिवृत्तभेदप्रत्ययः सोऽन्यत्प्रत्ययान् शृण्व-
 न्नान्वानो विजानन्निदं क्वत्वेदं प्राप्नुयामिति हि मन्यते । त-
 स्यैवं कुर्वतो न ब्रह्मसंस्थता वाचारम्भणमात्रविकारावृता-
 भिसन्धिप्रत्ययवत्त्वात् । न चासत्यमिति । उपमर्दिते भेद-

विक्रमिति ॥ विद्यारूपः प्रत्यय इतिपूर्वेण सम्बन्धः ॥ तत्रोक्तमेव हेतुं
 आरवति । भेदेति ॥ तत्र लोकप्रसिद्धमुदाहरणमाह । न हीति ॥ भेदा-
 भेदप्रत्यययोर्विद्याविद्यात्मनोर्विरोधेन ससञ्चयासम्भवात्तदनुषायी ब्रह्म-
 संस्थो न भवति चेत्कस्मिन् ब्रह्मसंस्थः स्यादत्राह । तत्रेति ॥ उक्तरीत्या
 ससञ्चयायोगे सतीति यावत् ॥

अन्यस्य षट्स्थाने ब्रह्मसंस्थतासम्भवसक्तं साधयति । अन्यो हीति ॥
 वाचारम्भणमात्रे विकारेऽवृत्ते शरीरादौ ब्राह्मणोऽहमित्याद्यभिसम्भान-
 रूपो भिव्याभिनिवेशात्मको यः प्रत्ययस्तद्वत्त्वादिति हेत्वर्थः । ननु ब्रह्म-
 विदोऽपि संस्कारवशाद्धेतस्यत्वामिनिवेशपूर्वकं कर्मप्रवृत्तिसम्भवात् ब्रह्म-
 संस्थता सुप्रतिपाद्येत आह । न चेति ॥ असत्यमिदमिति विवे-
 केन सत्यत्वामिनिवेशे शिथिलीकृते पुनः सत्यत्वामिनिवेशेन न प्रवृत्ति-
 रूपपद्यते । आभासरूपा तु भेदबुद्धिर्न कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । अद्वैत-
 ज्ञानवतो निमित्तनिवृत्त्या कर्मनिवृत्तिरवश्यम्भाविनीत्युक्तम् ॥ विपक्षे-

प्रत्ययेः सत्यमिदमनेन कर्त्तव्यं मयेति प्रमाणप्रमेयबुद्धि-
 त्पद्यते । आकाशे इव तलमलबुद्धिविवेकिन उपमर्दितेऽपि
 भेदप्रत्यये कर्मभ्यो न निवर्त्तते चेत्प्रागिव भेदप्रत्ययोपमर्द-
 नादेकत्वप्रत्ययविधायकं वाक्यमप्रमाणीकृतं स्यादभक्ष्यभ-
 क्षणादिप्रतिषेधवाक्यानां प्रामाण्यवद्गुणमेकत्ववाक्यस्यापि
 प्रामाण्यम् । सर्वोपनिषदां तत्करत्वात्कर्मविधीनामप्रामाण्य-
 प्रसङ्ग इति चेत् । न । अनुपमर्दितभेदप्रत्ययवत्पुरुषविषये
 प्रामाण्योपपत्तेः स्वप्नादिप्रत्यय इव प्राक्प्रबोधाद्विवेकि-
 नामकरणात्कर्मविधिप्रामाण्योच्छेद इति चेन्न । काव्यवि-

दोषसाह । उपमर्दितेऽपीति ॥ एकत्वप्रत्ययजनकं शास्त्रं न भवत्येव
 प्रमाणपूर्वप्रवृत्तभेदप्रत्ययविरोधादिति मतमाशङ्क्याह । अभक्ष्येति ॥
 यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि शास्त्रं पूर्वप्रवृत्तकलञ्जादिभक्ष्यप्रत्यय-
 विरोधेऽपि प्रमाणं रागादिदोषात्तस्य प्रत्ययस्याप्रमाणत्वात्तथैव भेद-
 प्रत्ययस्याविद्योत्यत्वात्प्रामाण्यासम्भवात्तद्विरोधेऽप्यद्वैतशास्त्रस्य युक्तमेव
 प्रामाण्यमित्यर्थः ॥

कार्यपरत्वादद्वैते तात्पर्याभावात्कुतश्चास्त्रस्य प्रामाण्यमित्याश-
 ङ्क्याह । सर्वोपनिषदामिति ॥ उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिषड्विधतात्यर्थ-
 लिङ्गदर्शनादद्वैते तात्पर्यं तामाभवशीयते तद्युक्तं अद्वैतशास्त्रस्य स्वार्थं
 प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ भेदालम्बनकर्मविधिविरोधान्नाद्वैतशास्त्रं स्वार्थ-
 मानमिति शङ्कते । कर्मविधीनामिति ॥ यथा स्वप्नप्रत्ययो गन्धर्वनगरादि-
 प्रत्ययश्च प्राक्तन्वज्ज्ञानादज्ञं पुरुषमधिकृत्य प्रमाणम् । तथा कर्मविधी-
 नास्यविदुषि पुरुषे प्रामाण्यसम्भवात्नाद्वैतशास्त्रस्य तद्विरोधेऽस्तीति
 परिहरति । नानुपमर्दितेति ॥ यद्यदाचरति अष्टस्तत्तदेवेतरो जन इति
 सूतेः । तत्त्वदर्शिनं कर्मभ्यः सकाशादुपरमे सत्यन्वेऽप्युपरम्यन्ते ॥ तथा च
 कर्मविधिविरोधतादवस्यमिति शङ्कते । विवेकिनामिति ॥ प्रकृतिपरवश-
 त्वाद्धोक्तस्य नासौ विवेकी प्रवृत्तिसनुवर्त्तते । प्रकृतिं यान्ति भूतानि

अनुच्छेददर्शनात् । न हि कामात्मता न प्रशस्तेत्येवं
 विज्ञानवङ्कः काम्यानि कर्माणि नानुष्ठीयन्त इति काम्य-
 कर्मविधय उच्छिद्यन्तेऽनुष्ठीयन्त एव कामिभिरिति ।
 तथा ब्रह्मसंख्यैर्ब्रह्मविद्भिर्नानुष्ठीयन्ते कर्माणीति न
 तद्विधय उच्छिद्यन्तेऽब्रह्मविद्भिरनुष्ठीयन्त एवेति । परि-
 ब्राजकानां भिक्षाचरणादिवदुत्पन्नैकत्वप्रत्ययानामपि गृह-
 ष्यादीनामग्निहोत्रादिकर्मानिष्ठत्तिरिति चेन्न । प्रामाण्य-
 चिन्तायां पुरुषप्रवृत्तेरदृष्टान्तत्वात् । न हि नाभिचरेदि-
 ति प्रतिषिद्धमप्यभिचरणं कश्चित्कुर्वन्दृष्ट इति शत्रौ हेषर-
 हितेनापि विवेकेनाभिचरणं क्रियते । न च कर्मविधिप्रवृत्ति

नियमः किं करिष्यतीति सृतेः ॥ ततो ब्रह्मविदां नैष्कर्म्येऽपि न कर्म-
 विधीनामप्रामाण्यप्रसिद्धिरित्युत्तरमाह ॥ न काम्येति तदेव प्रपञ्चयति ।
 न हीति ॥ इति नोच्छिद्यन्त इति शेषः ॥

असु प्रकृते किमायातं तदाह । तथेति ॥ अनुष्ठीयन्त एवेति । तद्विधीना-
 मनुच्छिद्यत्तिरिति वाक्यशेषः ॥ अद्वैतवादिनोऽवश्यम्भाविनी कर्मनिर्वाचि-
 रित्युक्तं दृष्टान्तेन विषयव्याशङ्कते । परिब्राजकानामिति ॥ अद्वैतधी-
 क्षभावानुचिन्तायां भिक्षाटनादिप्रवृत्तिरप्यघटमानैवेति मन्वानः समाधत्ते ।
 न प्रामाण्येति ॥ समुच्चयस्य प्रामाणिकत्वनिरूपणार्थां प्रत्ययाभासमूलस्य
 प्रवृत्त्याभासस्य नोदाहरणत्वं । अग्निहोत्रादिप्रवृत्तेरप्याभासत्वे प्रामा-
 णिकत्वसुचयसिद्धान्तज्ञानिरतो नैतच्चोद्यमित्यर्थः ॥ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्ट-
 यति । न हीति ॥ तद्द्विवेकीनां कर्म क्रियमाणं दृष्टमिति विवेकिभि-
 रपि तन्न क्रियते । भिक्षा-नादिप्रवृत्त्याभासस्य प्रामाणिकोऽग्निहोत्रादि-
 प्रवृत्तेर्नोदाहरणमिति शेषः । इतच्च नेदसुदाहरणमित्याह । न चेति ॥
 अग्निहोत्रादावपि प्रवर्तकमस्तीति शङ्कते । इच्छापीति ॥

निमित्ते भेदप्रत्यये बाधितोऽग्निहोतादौ प्रवर्त्तकं निमित्त-
मस्ति । परिव्राजकस्येव भिक्षाचरणादौ बुभुक्षादि प्रवर्त्त-
कम् । इहाऽप्यकरणे प्रत्यवायभयं प्रवर्त्तकमिति चेत् । न भेद-
त्ययवतोऽधिकृतत्वात् । भेदप्रत्ययवाननुपमर्दितभेदबुद्धि-
र्विद्यया यः सकर्मण्यधिकृत इत्यवोचाम । यो ह्यदिकृतः कर्मणि
तस्य तदकरणे प्रत्यवायो न निवृत्ताधिकारस्य गृहस्यस्येव
ब्रह्मचारिणो विशेषधर्मानुष्ठाने । एवं तर्हि सर्वः स्वाश्रमस्य
उत्पन्नैकप्रत्ययः परिव्राडिति चेत् । न । स्वस्वामित्वभेदबु-
द्ध्यनिवृत्तेः । कर्मार्थत्वाच्चेतराश्रमाणाम् । अथ कर्म कुर्वीथेति
श्रुतेः । तस्मान्न स्वस्वामिवाभावाद्भिन्नोरेक एव परिव्राट् न

अकरणकृतं प्रत्ययः सास्थं भयमविवेकिनो विवेकिनो वेति विकल्पप्र-
सङ्गीकरोति । न भेदेति ॥ कर्मणि भेदबुद्धिमतोऽधिकृतत्वेऽपि तस्य तद-
करणे किं स्वादित्याशङ्क्याह । यो हीति ॥ द्वितीयं दूषयति । न निवृ-
त्तेति ॥ विवेकिनो निवृत्ताधिकारस्य प्रत्यवायाप्राप्त्या कर्मसु प्रवर्त्तकाभा-
वात्कर्मभ्यो निवृत्तिरूपं पारिव्राज्यच्चेदतिप्रसङ्गस्तर्हीति शङ्कते । एवं त-
र्हीति ॥ कर्मसाधनं स्वयज्ञोपवीतादि त्यज्यते न वा । त्यज्यते चेन्न स्वाश्रम-
धर्मः । ततो यज्ञोपवीताद्यन्तरेण गार्हस्थ्य्यादिभावासम्भवात् । न त्यज्यते
चेन्न पारिव्राज्यऽप्राप्तिः ॥ साधनसंग्रहस्य साध्यार्थत्वादिति परिहरति ।
स्वस्वामित्वेति ॥ इतश्चाश्रमान्तरेषु न पारिव्राज्यमित्याह । कर्मार्थत्वादिति ॥
जायापुत्रवित्तसम्पत्त्यः नन्तर्यं श्रुतावयवशब्दार्थः ॥ गृहस्थादिषु स्वाश्रम-
स्येव पारिव्राज्यस्य दुर्वचत्वे फलितमाह । तस्मादिति ॥ विवेकवशाद्य-
ज्ञोपवीतादौ स्वशब्दार्थं स्वामित्वबुद्ध्याभावादिति यावत् ॥ यत्तु परिव्राज-
कस्य निवृत्ताधिकारस्य प्रत्यवायानभिप्राप्तिरिति तत्रानिष्टापत्तिमाश-
ङ्कते । एकत्वेति ॥ तद्विषयप्रत्ययस्य विधेरुत्पादकं तत्त्वमस्यादिवाक्यम् ।
तज्जनितेनैकत्वविषयेण प्रत्ययेनेति यावत् । तथाच यथेष्टचेष्टाप्राप्तौ-

मृहस्थादिः। एकत्वप्रत्ययविधिजनितेन प्रत्ययेन विधिनिमित्तभेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वाद्यमनियमाद्यनुपपत्तिः परिव्राजकस्येति चेत् । न। बुभुक्षादिनैकत्वप्रत्ययात् । प्रच्यावितस्योपपत्तेर्निवृत्तार्थत्वात् । न च प्रतिषिद्धसेवाप्राप्तिः। एकत्वप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव प्रतिषिद्धत्वात् । न हि रात्रौ रूपे कण्टके वा घतिते ऽदितेऽपि सवितरि पततितस्मिन्नेव । तस्मात्सिद्धं निवृत्तकर्मा भिक्षुक एव ब्रह्मसंस्थ इति । यत्पुनरुक्तं सर्वेषां ज्ञानवर्जितानां पुण्यलोकतेति । सत्यमेतत् । यज्ञोक्तं तपःशब्देन परिव्राडप्युक्त इत्येतत् । तदसत् ॥

कस्मात्परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थता सम्भवात् । स एव ह्यवशेषित इत्यवोचाम । एकत्वविज्ञानवतोऽग्निहोत्रादिवत्तपो

रिति शेषः । ज्ञानिनो वैधं यमादि नास्ति तत्रवृत्तिस्तु संस्कारवशादित्याशयेनाह । बुभुक्षदिनेति ॥ यो हि दृष्टेन दोषेण तत्त्वज्ञानात्कर्तृवृत्तिभासादितस्तस्य संस्कारवशाद्यमानियमानुष्ठानमुपपद्यते । तस्य दोषकृतत्वप्रच्युतिप्रसूतानियतचेष्टानिवृत्त्यर्थत्वेनावगम्यानुष्ठे यत्वात् । तथाच न यथेष्टचेष्टापत्तिरित्यर्थः । इतश्च विदुषो वैधप्रवृत्त्यभावेऽपि यथेष्टचेष्टा नास्तीत्याह न चेति ॥ अविदुषोऽपि न यथेष्टचेष्टा विदुषस्तु सा कुतश्चेति दृष्टान्तेन स्तुवति । न हीति ॥ अन्येषां ब्रह्मसंस्थत्वासम्भवे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ परोक्तमनूयाङ्गीकरोति । यत्पुनरिति ॥ उक्तमर्थान्तरमनुवदति । यज्ञेति ॥ किं परिव्राजकस्य ज्ञानहीनस्याश्रममात्रनिवृत्त्य तपःशब्देनोपादानमाहोस्तिज्ज्ञानवतोऽपीति विज्ञस्यप्राद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं द्रुमवति । तदसदिति ॥

ज्ञानवतोऽपि तपस्वित्वात्तपःशब्देनोपादानमुचितमिति शङ्कित्वा प्रत्याह । कस्मादित्यादिना ॥ तपःशब्देन नासौ मृह्यते इति शेषः ॥ तस्य

निवृत्तेश्च । भेदबुद्धिमत् एव हि तपःकर्त्तव्यता स्यात् । एतेन
 कर्मच्छिद्रे ब्रह्मसंस्थतासामर्थ्यम् । अप्रतिषेधश्च प्रत्युक्तः । तथा-
 ज्ञानवानेव निवृत्तकर्मणा परिव्राडिति ज्ञानवैयर्थ्यं प्रत्युक्तम् ।
 यत्पुनरुक्तं यववराहादिशब्दवत्परिव्राजके च रूढो ब्रह्म-
 संस्थशब्द इति तत्परिहृतमेतत् । तस्यैव ब्रह्मसंस्थता-
 सम्भवान्नान्यस्येति । यत्पुनरुक्तं रूढशब्दानिमित्तं नोपाद-
 दत इति । तत्तद्गृहस्थतत्परिव्राजकादिशब्ददर्शनात्
 गृहस्थितिपारिव्राज्यतत्क्षणादिनिमित्तोपादाना अपि गृह-
 स्थपरिव्राजका वाश्रमविशेषे विशिष्टजातिमति च गृहस्थ
 इति परिव्राजक इति च तच्चेति रूढा दृश्यन्ते शब्दाः ।
 ब यत् यत् तानि निमित्तानि तत्र तत्र वर्त्तन्ते ॥ सिद्धभा-

च ज्ञानवतोऽविशिष्टत्वं प्राप्तेवोपदिष्टमित्याह । स एवेति ॥ इतश्च परम-
 हंसपरिव्राजको न तपःशब्देन परासृष्ट इत्याह । एकत्वेति ॥ तदेव स्मीर-
 यति । भेदेति ॥ यत् कर्मच्छिद्रे गृहस्थादेरपि ब्रह्मसंस्थतासामर्थ्यमितितत्प्र-
 त्याह । एतेति ॥ अनिवृत्तभेदप्रत्ययस्य ब्रह्मसंस्थतासम्भवेनेति यावत् ॥
 सामर्थ्यं प्रत्युक्तमिति सम्बन्धः ॥ यत्तु चतुर्णामपि ब्रह्मसंस्थताया अप्रति-
 षेध इति आह । अप्रतिषेधश्चेति ॥ एकत्वोपदेशेन भेदप्रत्ययनिरामाद-
 निवृत्तभेदप्रत्ययस्वार्थाद्ब्रह्मसंस्थता प्रतिषिद्धेत्यर्थः ॥ पारिव्राज्यमात्रे-
 ष्चासृष्टत्वे ज्ञानवैयर्थ्यमुक्तं परिहरति । तथेति ॥ चोद्यान्तरमनूद्योक्तं
 परिहारं आरथति । यत्पुनरुक्तमिति ॥ तत्र रूढोऽयं शब्द इति शेषं
 पञ्चम्या सूचयति । चोद्यान्तरमनूद्य दूषयति । यत्पुनरित्यादिना ॥
 आदिपदेन पङ्कजादिशब्दा गृह्यन्ते ॥ उक्तं प्रपञ्चयति । गृहस्थतीति ॥
 दृष्टापीति प्रकृतव. क्योपादानं प्रकृते परमहंसे परिव्राजके ब्रह्मसंस्थपद-
 मित्यत्र हेतुमाह । सुख्येति ॥ इतश्च पारमहंसमेव आतमित्याह । अथेति ॥

वात् । तथेहापि ब्रह्मसंस्थशब्दो तिष्ठत्तत्सर्वकर्मतत्साधनपरि-
 त्वाच्छेकविषयेऽत्याश्रमिणि परमहंसाख्ये वृत्त इह भवितु-
 मर्हति । सुख्याद्यतत्वफलश्रवणात् । अतश्चेदमेवैकं वेदोक्तं
 पारिव्राज्यम् । न यज्ञोपवीतत्रिदण्डकमण्डलादिपरिग्रह-
 वान्मुण्डोऽपरिग्रहोऽसङ्ग इति च । श्रुतिरत्याश्रमिभ्यः परमं
 पवित्रमित्यादि च श्वेताश्वतरीये । न स्तुतिर्न नमस्कार
 इत्यादिष्मृतिभ्यश्च । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पार-
 दशिनः । तस्मादलिको धर्मज्ञः अत्यक्तलिङ्ग इत्यादिष्मृति-
 भ्यश्च । यत्तु साङ्ख्यैः कर्मत्यागोऽभ्युपगम्यते । क्रियाकारक-
 फलभेदबुद्धेः सत्यत्याभ्युपगमात् । तन्मृगा । यच्च बौद्धैः शून्य-

यवकारार्थं कथयति ॥ न यज्ञोपवीतेति ॥ इतिशब्दः सन्नगसप्रकरणतथा-
 विधस्तुत्वभावप्रदर्शनार्थः ॥ ब्रह्मसंस्थशब्दस्य परमहंसविषयत्वे श्रुत्यन्तरं
 संवादयति । श्रुतिरिति ॥ अत्याश्रमिभ्यः पञ्चाश्रमत्वयनतीत्य सर्वकस्मै
 त्वक्ता स्थितेभ्य परमहंसपरिव्राजकेभ्य इति यावत् । परमं पवित्रं
 निरतिशयपरिपुद्धितारणं परमपुण्य वसावनं सत्यज्ञानं प्रोवाचेत्यर्थः ।
 श्रुतिभ्यश्च यथोक्तपारिव्राज्यं सिद्धतीति शेषः ॥ अनाश्रमनारम्भमि-
 त्वादि वाक्यसङ्ग्राह्येमादिपदं । कर्मणो बन्धहेतुत्वं तच्छब्दार्थः ॥ लिङ्गस्य
 धर्मकारणत्वरहित्वं तस्मादित्युक्तं । अलिङ्गो धर्मोऽध्यजित्वरहितः ।
 धर्मज्ञो यथावद्ब्रह्मोऽनुवाता । अत्रेव इति वा पाठः । धर्मवि-
 चारनिवारकितसत्तासारत्वप्रत्ययज्ञानित्यर्थः । अलिङ्ग इत्युक्तेऽना-
 श्रमित्वसायङ्ग्राह्यं । अत्यक्तेति ॥ न व्यक्तं दम्भेन गृहीतं लिङ्गमाश्र-
 मित्वमसायङ्ग्राह्यं । किन्वदम्भेन श्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेण तदस्या-
 सोत्कर्षः । अदि पदं त्वज धर्ममधर्मश्लेखादिपृहीतम् अत्रापि पूर्वपदा-
 न्ववः । ननु कर्मनिर्गन्तिसुपदिशता त्वया साङ्ख्यमतनेवाश्रितं । तेनापि

ताभ्युपगमादकर्तृत्वमभ्युपगम्यते । तदप्यसत् । तदभ्युपगन्तुः
सत्त्वाभ्युपगमात् । यच्चाञ्चैरलसतया अकर्तृत्वाभ्युपगमः सो-
ऽप्यसत्कारकबुद्धेरनिवर्त्तितत्वात्प्रमाणेन । तस्माद्देदान्त-
प्रमाणजनितैकत्वप्रत्ययवत् एतत्कर्मनिवृत्तिलक्षणं पारि-
व्राज्यं ब्रह्मसंस्थत्वञ्चेति सिद्धम् । एतेन गृहस्थस्यैकत्वविज्ञाने
सति पारिव्राज्यमर्थसिद्धम् । नन्वग्न्युत्पादनदोषभाक् स्या-
त्परिव्रजन् । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयत

शरीरादि व्यापारोपरमद्वारा ध्याननिष्ठायाः स्वीकृतत्वात्तवाह ।
यत्त्विति ॥ न हि तन्नते कूटस्थात्माधीवलेन नैष्कर्म्यं युक्तम् । क्रियाकार-
कादिबुद्धेरविवेकस्य च सत्यत्वेन ज्ञानमात्रापनोद्यत्वायोगात् । न च
सर्वव्यापारोपरमसम्भवो मनोबुद्ध्यादीनां । तच्छीलत्वात् । नहि कश्चित्-
क्षमपीत्यादि सृष्टेः । अतः साङ्ख्यवचो मिथ्यैवेत्यर्थः । ननु वेदो-
नापि नैरात्ममिच्छता नैष्कर्म्यमिष्टं तथाच कर्मत्यागसुपदिशता त्वयापि
तन्नतमेवालुभोदितं नेत्याह । यच्चेति ॥ तदभ्युपगन्तुरित्यत्राकर्तृत्वं
तच्छब्दार्थः । दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयान्त्यजेदिति सृष्टेः ॥ ब्राह्-
स्योपहृतैरञ्चैरकर्तृत्वमुपेयते ॥ भवतापि कर्म त्यजता तन्नतमाहृतमित्या-
शङ्काह । यच्चाञ्चैरिति ॥ अकर्तृत्वाभ्युपगम इति च्छेदः । ते हि मोहादेव
कर्म त्यजन्तो न तत्फलं लभन्ते । स कृत्वा राजसन्त्यागं नैव त्याग-
फलं लभेदिति सृष्टेः । वयं तु प्रमाखवशादेव कर्म त्यजन्तो
न व्यामोहमूढपक्षमाद्रियामहे । तस्माद्भैष्कर्म्यं श्रुतिसृष्टिप्रसि-
द्धमप्रत्याख्येयमिति भावः ॥ पञ्चान्तरे नैष्कर्म्योत्तरेमूलत्वे स्थिते फलित-
सुपसंहरति । तस्मादिति ॥ यत्तु कौञ्चिकेकाग्रस्यमाश्रितं तत्प्रत्यादिशति ।
एतेनेति ॥ एकत्वविज्ञानेन भेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वोपपादनेनेति यावत् ।
एकत्वविज्ञानं परोक्षं विवक्षितम् । अपरोक्षस्य पारिव्राज्यमन्तरेण-
योगात्तस्योपरतिशब्दितस्य शमादिवत्साधनत्वश्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ॥ गृह-
स्थस्य पारिव्राज्यश्रुतिविरोधं शङ्कते । नन्विति ॥ ऐकात्म्यमेव सत्यं इत-
मसत्यमिति विवेके जाते सत्यग्न्यदेरवस्तुत्वाध्यवसायात्तर्दाभनिवेशयैधि-

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्य-
 त्तथी विद्या सम्प्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभित-
 प्नाया एतान्यक्षराणि सम्प्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरि-
 त्ति ॥ ३ ॥ तान्यभ्यतपत्ते भ्योऽभितप्तेभ्य ॐ ह्यारः

इति श्रुतेः । न देवेनैवोत्सादितत्वादुत्सन्न एव हि स एक-
 त्वदर्शने जाते । अपागादग्नेरग्निःत्वमिति श्रुतेः अतो न
 दोषभाग्मृहस्यः परिव्रजन्विति ।

य संस्थोऽष्ट इमेति तन्निरूपणायमाह । प्रजापतिर्विराट्
 कश्यपो वा लोकानुद्दिश्य तेषु सारजिष्टक्षयाऽभ्यतपद्-
 भितापं कृतवान् ध्यानं तपः कृतवानित्यर्थः । तेभ्यो
 ऽभितप्तेभ्यः सारभूता तथी विद्यां सम्प्रास्रवत् प्रजापतेर्म-
 नसि प्रत्यभादित्यर्थः । तामभ्यतपत् । पूर्ववत्तया
 अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति

ख्यात् तन्माने दोषप्राप्तिरिति दूषयति । न देवेति ॥ सत्यग्न्याने सत्य-
 म्नादेश्चक्षुषवे मानमाह । अपागादिति ॥ ष्टक्षुषस्यापि विवेकवती
 वैराग्यद्वारा युक्तं पारिव्राज्यमित्याह । अत इति ॥ इतिशब्दो ब्रह्मसंस्थ-
 वाक्त्वाख्यानसमाप्त्यर्थः ॥

किन्त्वहं ज्ञेयान्नाहःशायमाह । यत्संस्थ इति ॥ लोपानामभितो दग्ध-
 तयाभितारप्रतिप्राप्तं व्यरिच्छति । ध्यानमिति ॥ द्रुवात्मत्वाभावे कथं
 प्रस्रवणं त्वयाः स्वादित्वाद्यद्वाह । पूर्ववदिति ॥ तथो विद्या सारजि-
 ष्टक्षुषऽऽतोऽभितपन्मित्यर्थः । कथं तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य
 मङ्गलरत्नादित्याह । कीदृशमित्यादिना ॥ तत्र ब्रह्मशब्दप्रवृत्तौ हेत्वनरं

सम्प्रास्रवत्तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्शानि सन्तृ-
 षान्यब्रह्मोङ्कारेण सव्यो वाक् सन्तृष्या ॐकार एव
 दः सर्वमोङ्कार एवेदः सर्वम् ॥४॥ २३ ॥

व्याहृतयः । तान्यक्षराण्यभ्यतपन्तेभ्योऽभितप्तेभ्यः सारभूत
 ॐकारः सम्प्रास्रवत्तद्ब्रह्म । कीदृशं किंरूपमित्याह ।
 तद्यथा । शङ्कुना पर्शानालेन सर्वाणि पर्शानि पत्रावयव-
 जातानि सन्तृष्यानि निवृद्धानि व्याप्तानीत्यर्थः । एवमोङ्का-
 रेण ब्रह्मणः । परमात्मनः प्रतीकभूतेन सर्वा वाक् शब्दजातं
 सन्तृष्या अकारो वै सर्वा वागित्यादि श्रुतेः । परमात्म-
 विकारश्च नामधेयमात्रमित्यत ॐकार एवेदः सर्वमिति
 द्विरभ्यास आदर्शार्थः । लोकादिनिष्पादनकथनमर्थोऽकार-
 स्तुत्यर्थमिति ॥ २३ ॥

सूचयति परमात्मन इति ॥ ॐकारावयवस्वाकारस्यापि सर्ववाग्वाग्निरस्ति
 किञ्च वक्तव्यमोङ्कारश्चेति मन्वानः श्रुत्यन्तरमुदाहरति अकार इति ॥
 ओमितोदं सर्वमित्यादिवाक्यमादिपदार्थः ॥ ॐकारव्याप्तत्वेऽपि वाग्-
 जातस्य न तस्य सर्वात्मत्वमाकाशादिपरमात्मविकारस्य दृश्येव विद्य-
 मानत्वादित्याशङ्क्याह । परमात्मेति ॥ सकलमपि जगत्परमात्मविकार-
 त्वात्तदतिरेकेण नास्ति । स च प्रकृतादेःकारान्नातिरिच्यते । एतद्वै
 सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इति श्रुतेः । तस्माद्युक्तमोङ्कारस्य
 सर्वात्मत्वमित्यर्थः । ॐकारं सर्वात्मकं ब्रह्मरूपमुपासीतेति विधिसमाप्त्यर्थ
 मितिशब्दः ॥ किमित्योङ्कारस्य लोकादिद्वारा निष्पत्तिरुच्यते तत्राह ।
 लोकादिति ॥ स्तुतिश्चोपास्यार्था । यन्स्तूयते तद्विधीयत इति स्थितेः ।
 तथा च चिद्ब्रह्मोङ्कारोपासनमसृष्टतत्त्वफलमितिशब्दः ॥ २३ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदसूनां प्रातःसवनं
 रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनमादित्यानाञ्च विश्वे-
 षाञ्च देवानां तृतीयसवनम् । १ । क्व तर्हि

सामोपासनप्रसङ्गेन कर्मगुणभूतत्वात्त्रिर्वर्तनीङ्कारं पर-
 मात्मप्रतीकत्वायामृतत्वहेतुत्वेन महीकृत्य प्रकृतस्यैव यज्ञ-
 स्थाङ्गभूतानि सामहोममन्त्रोत्थानान्युपदिदिच्छन्नाह ॥ ब्रह्म
 वादिनो वदन्ति । यत्प्रातःसवनं प्रसिद्धं तदसूनाम् ।
 तैश्च प्रातःसवनसम्बन्धो ऽयं लोको वशीकृतः सवनेशानैः ।
 तथा रुद्रोमाध्यन्दिनेशानैरन्तरिक्षलोकाः । आदित्यैश्च
 विश्वैर्देवैश्च तृतीयसवनेशानैस्तृतीयो लोको वशीकृतः ।
 इति यजमानस्य लोकोऽन्यः परिशिष्टो न विद्यते ।
 अतः क्व तर्हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजते । न क्वचि-
 ल्लोकोऽस्तीत्यभिप्रायः । लोकाय वै यजते यो यजत इति

प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसञ्चते । सामेति ॥ पञ्चविधं सप्तविधञ्च
 यज्ञाङ्गीभूतं साम तस्योपासनवचनादोङ्कारस्य तद्गुणस्य सुतरामेव कर्म-
 गुणत्वे प्राप्ते ततस्तं व्यावर्त्तय ब्रह्मप्रतीकत्वात्सैवव्यहेतुत्वेन तमेव मही-
 कृत्य प्रस्तुतवशाङ्गभूतसामादिविज्ञानविधानार्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥

सामहोममन्त्रीत्थानसामादिविज्ञानविधिद्वया तदपरिधाने दोषमाह ।
 ब्रह्मोत्थादिना ॥ तेषां प्रातःसवनेशानत्वेऽपि यजमानस्य का हानिरित्या-
 शङ्क्याह । तैश्चेति । यथा पृथिवीलोको वसुभिस्तथेति यावत् । अन्तरिक्ष-
 लोको वशीकृत इति पूर्वेषु सम्बन्धः । तृतीयो लोको द्युलोकाख्यः ॥
 अस्तु तत्सद्देवानां तत्सङ्घोक्तवशीकारस्तथापि यजमानस्य लोकिन्त्वे किमा-
 यातविद्याशङ्क्याह । इति यजमानस्येति ॥ परिशिष्टलोकाभावोऽतःश-

यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं
 कुर्याद्य विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥ पुरा प्रातरनु-
 वाकस्योपाकरणज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख
 उपविश्य स वासवः सामाभिगायति ॥ ३ ॥
 लोकद्वारमपावाणूँ २३३ पश्येम त्वा वयः रा
 ३३३३ऽऽँ ३ आ २३३ जा ३ यो ३ आ १२४५

श्रुतेः । लोकाभावे च स यो यजमानस्तं लोकस्तीक्ष्णरणीपायं
 सामहोममन्त्रोत्यानलक्षणं न विजानीयात्सोऽहः कथं
 कुर्याद्यज्ञं न कथञ्चन तस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥
 सामादिविज्ञानस्तुतिपरत्वान्नाविदुषः कर्तृत्वं कर्ममात्रविदः
 प्रतिपिध्यते । स्तुतये च सामादिविज्ञानस्याविद्वत्कर्तृत्वप्रति-
 षेधाय चेति चेद्भिद्येत वाक्यं । आद्ये चौपस्ये कारणेऽ-
 विदुषोऽपि कर्मास्तीति हेतुमवोचाम । अथैतद्वक्ष्यमाणं
 सामाद्युपायं विद्वान् कुर्यात् ॥

किन्तद्वेद्यमित्याह । पुरा पूर्वं प्रातरनुवाकस्य शस्त्रस्य

व्यर्थः । तर्हि देहपातादूर्ध्वमित्येतत् ॥ लोकापेक्षां विनापि विधिवशा-
 द्यागो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । लोकायेति ॥ लोकत्रयस्य वस्त्राद्यधीनतया
 यजमानानधीनत्वे तस्य तदधीनत्वार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानमित्याशङ्क्याह ।
 लोकाभावे चेति ॥ अत्रो यज्ञं स्वर्गादिसाधनीभूतं कथं कुर्यादित्याद्येपा-
 दविद्वत्कर्मानुष्ठाननिन्दापरं वाक्यमित्याशङ्क्याह । सामादिति ॥ अद्येदं
 वाक्यं स्तुत्यर्थे निषेधार्थं च भविष्यति नेत्याह । स्तुतये चेति ॥ इतश्चावि-

इति ॥४॥ अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते
लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यज-
मानस्य लोक एतास्मि ॥ ५ ॥ अत्र यजमानः
परस्तदायुषः स्वाहाऽप्रजहि परिधमित्युक्तो-
त्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनं सम्रयच्छन्ति

प्रारम्भाज्जघनेन गार्हपत्यस्य पश्चादुदङ्मुखः सन्नुपविश्य
स वासवं वसुदैवत्यं नामाभिगायति ॥ लोकद्वारमस्य पृथि-
वीलोकस्य प्राप्तये द्वारमपाठयु हे अग्ने तेन द्वारेण
पश्येम त्वा त्वां राज्यायेति ॥ अथानन्तरं जुहोत्यनेन अन्वेण
नमोऽग्नये प्रचीभूतास्तुभ्यं वयं पृथिवीक्षिते पृथिवीनिवा-
साय लोकक्षिते लोकनिवासाय पृथिवीलोकनिवासये
त्यर्थः । लोकं मे मद्यं यजमानाय विन्द लभस्व । एष वै
मम यजमानस्य लोक एता गन्तास्मि ॥ अत्रास्मिन्
लोके यजमानोऽहमायुषः परस्तादूर्ध्वं मृतः सन्नित्यर्थः ।

इच्छत्वं निरोद्धुमयक्यमित्वाह । आद्ये चेति ॥ मटचीहतेष्वित्यादौ
विदुषः सन्निधाने तदनुष्ठानन्तरेणाविदुषः कर्म कर्तुमयुक्तं । प्रत्यवाय-
प्रसङ्गान् । तदसन्निधौ तु तेनापि क्रियमाणं कर्म न दुष्यतीत्युपपादित-
मित्यर्थः ॥ अथयद्दो हेत्वर्थः । सामाद्यविज्ञाने यस्माद्यज्ञाकरणमेव
प्राप्तं तस्मादित्यर्थः ॥ ज्ञातव्यं सामादि प्रश्नपूर्वकं विदुषोति । क्लिदि-
त्यादिना ॥ अप्रगीतमज्ञातं शस्त्रं यत्प्रातःकाले शस्यते प्रातरनुवाकस्त-
स्येति यावत् । उपाकरणादित्वल्यार्थमाह । प्रारम्भादिति ॥ जघनेनेत्ये-
तद्वाच्ये । पसादिति ॥ स गार्हपत्यस्य पृष्ठत उदग्भागे स्थित्वा वसुदैव-
त्याकं सामगानं कृतवानित्यर्थः । स वासवमित्यत्र सयद्दो यजमानविषयः ।

॥ ६ ॥ पुरा माध्यन्दिस्थसवनस्योपाकारणाज्ज-
 घनेनाग्नीध्रीयस्योद्दुख उपविश्य स रौद्रं
 सामाभिगायति ॥ ७ ॥ लोकद्वारमपावार्णं २३३
 पश्येम त्वा वयं वि रा ३३३३ ऊं आ ३३ जा
 यो आ ३३३४५ इति ॥ ८ ॥ अथ जुहोति नमो
 वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय
 विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्त्रि ॥ ९ ॥ अत्र
 यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिष-
 मित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनं सवनं
 सम्प्रयच्छन्ति ॥ १० ॥ पुरा तृतीयसवनस्योपा-

स्वाहेति जुहोति । अपजह्वपनय परिषं लोकद्वारार्गल-
 मित्येतं मन्त्रमुक्त्वोत्तिष्ठति । एवमेतैर्वसुभ्यः प्रातःसवन-
 सम्बन्धो लोको निष्क्रीतः स्यात्तस्ते प्रातःसवनं वसवो
 यजमानाय सम्प्रयच्छन्ति ॥

तथाग्नीध्रीयस्य दक्षिणाग्नेर्जघनेनोद्दुख उपविश्य स
 रौद्रं सामाधिगायति यजमानो रुद्रदेवत्यं वैराज्याय ॥

राज्याय त्वद्दर्शनेन त्वदनुज्ञया पृथिवीप्रयुक्तभीगाद्येत्यर्थः । पृथिव्यां क्षयति
 वसतीति पृथिवीक्षिदग्निस्तस्मै पृथिवीक्षिते ॥ पृथिवीलोके मया लब्धे
 किं स्यादित्याशङ्क्याह । एष वै मम यजमानस्येति ॥ स्वाहाशब्दो मन्त्र-
 समाप्त्यर्थो होमस्योक्तः ॥ सर्वेषु मन्त्रेष्वेतैः सामहोममन्त्रोत्थानैरित्यर्थः ॥

यथा पृथिवीलोकजयोपायो दर्शितस्तथान्तरिक्षलोकजयोपायोऽपि
 प्रदर्शित इत्याह । तथेति ॥ अन्तरिक्षे क्षयतीत्यन्तरिक्षक्षिद्वायुस्तस्मै

करणाज्जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुखं उपविश्य स
 आदित्यं स वैश्वदेवं सामाभिगायति ॥ ११ ॥
 लोकद्वारमपावार्णं २३३ पश्येम त्वा वयं स्व
 रा ३३३३ ऊं आ २३३ जा ३ यो ३ आ ३४५
 इति ॥ १२ ॥ आदित्यमथ वैश्वदेवं लोकद्वारम-
 पावार्णं २३३ पश्येम त्वा वयं साम्ना ३३३३ ऊं
 ३ आ २३३ जायो ३ आ ३१११ इति ॥ १३ ॥
 अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च
 देवेभ्यो दिविक्षिद्यो लोकक्षिद्यो लोकं मे यज-
 मानाय विन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः

अन्तरिक्षचिते इत्यादि समानं ॥ तथाऽऽहवनीयस्योद-
 ङ्मुखं उपविश्य स आदित्यदैवत्यं वैश्वदैवञ्च सामाभिगा-
 यति क्रमेण स्वाराज्याय साम्नाव्याय दिविक्षिद्य इत्येवमा-
 दिसम्मानमन्यत् । विन्दताऽपहतेति वज्रवचनमात्रं विशेषः ।
 याजमानन्वे तत् । एतास्म्यत्र यजमान इत्यादि लिङ्गाद् ।
 एष ह वै यजमान एवमित् । यथोक्तस्य सामादेर्विद्वान्वक्ष्य

वाक्ये । यथा पृथिव्यन्तरिक्षवोराण्युपायस्तथाद्बुद्धोक्तास्युपायोऽप्युच्यत
 इत्याह । तथेति ॥ स्वाराज्यमन्तरिक्षेऽतन्मं आदित्यानामिव स्वातन्त्र्य-
 मिह विवक्षितं ॥

किमिदं सभायार्थिष्वमाहो याजमानिक्रमिन् विवक्षाया-
 म् ॥ याजम.नर्गन्वति ॥ आदिपदेन लोकं मे यजमानायेति-

वरस्तादायुषः स्वाहाऽपहतपरिद्वमित्युक्तोत्ति-
ष्ठति ॥ १५ ॥ तस्मात्त्रादित्याञ्च विश्वे च देवास्तृ-
तीयसवनं सम्प्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां
वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥ २४ ॥ इति
द्वितीयप्रपाठकः ॥ २

मात्रां यज्ञयाथात्म्यं वेद यथोक्तम् । य एवं वेद य एवं
वेदेति द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्द-
भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीम-
च्छङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्यविवरणे द्वितीयः प्रपा-
ठकः ॥ २ ॥

निर्देशो न्यह्यते ॥ सामादिज्ञानफलं कथयति । एष इति ॥ य एवं-
विदित्यस्य व्याख्या । यथोक्तमेति । तथोक्तं सामादीत्येतदेवमित्युक्त-
प्रकारोक्तिस्तस्य यज्ञयाथात्म्यप्रविदसद्वृष्टानद्वारा तत्फलं सम्भवतीत्यर्थः
॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुक्लानन्दपूज्यपाद-
शिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयः प्रपा-
ठकः समाप्तः ॥ २ ॥

तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः ।

हरिः । ॐ । असौ वा आदित्यो देवमध्व-

॥ ॐ ॥ असौ वा आदित्य इत्याद्यध्यायारम्भे सम्बन्धो
ऽतीतानन्तराध्यायान्ते उक्तः । यज्ञस्य मातां वेदेति यज्ञ-
विषयाणि च सामहोममन्त्रोत्यानानि विशिष्टफलप्राप्तये
यज्ञाङ्गभूतानि उपदिष्टानि । सर्वयज्ञानाञ्च कार्यनिर्वृति-
रूपः सविता महत्या श्रिया दीप्यते । स एष सर्वप्राणि-
कर्मफलभूतप्रत्यक्षं सर्वैरुपजीव्यते । अतो यज्ञस्य व्यपदेशा-
नन्तरं तत्कार्यभूतसवितृविषयमुपासनं सर्वपुरुषार्थेभ्यः
श्रेष्ठतमं फलं विधास्यामीत्येवमारभते श्रुतिरसौ वा आ-
दित्यो देवमध्वित्यादि । देवानां मोदनान्मध्विव मध्वसा-

श्रीं श्रीगणेशाय नमः । कर्माङ्गावबह्वं विज्ञानं परिश्रमाय कर्म-
फलस्यादित्यस्य स्वतन्त्रोपासिविध्यं मध्यायान्तरमारभमाणः सम्बन्धं
प्रतिजानीते । असाविति ॥ पूर्वोत्तरपन्थयोः सम्बन्धं प्रतिज्ञातं प्रकट-
यित्वा इत्तं कीर्त्तयति । अतीतेति ॥ विशिष्टफलं पृथिव्यादिलोकत्रयं
समनन्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यं वक्तुं पातनिकां करोति । सर्वैति ॥ तस्य
प्रेक्षितत्वं सूचयति । महत्वेति ॥ कथं पुनरादित्यस्य सर्वप्राणिकर्म-
फलभूतत्वमित्याशङ्क्य सर्वैरुपजीव्यतोपलम्भादित्य ह । स एष इति ॥
पातनिकां कृत्वोत्तरपन्थमुत्थापयति । अत इति ॥ आदित्यस्य कर्म-
फलत्वादिति यावत् । तदुपदेशे हेत्वनन्तरमाह । सर्वपुरुषार्थेभ्य इति ॥
श्रेष्ठतमं फलं क्रमेण सुक्लृत्तञ्चमस्यास्तीति तथोक्तम् । आदित्ये कर्म-
फलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसङ्गतं व्यक्तीकर्त्तुमाह । वखादीनाञ्चेति ॥ चकारो
विद्वत्शब्दप्रवृत्तः । वक्ष्यत्वादित्यस्येति सम्बन्धः । तस्य सर्वेषां यज्ञानां

तस्य द्यौरेव तिरञ्चीनवंशोऽन्तरिक्षमपूपो मरी-
चयः पुत्राः ॥ १ ॥ तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता
एवास्य प्राच्यो मधुनाद्यः ।

वादित्यो वस्त्रादोनाञ्च मोदनहेतुत्वं वक्ष्यति सर्वयज्ञ-
फलरूपत्वादित्यस्य । कथं मधुत्वमित्याह । तस्य मधुनो-
द्यौरेव भ्रमरस्येव मधुनास्तिरञ्चीनञ्चासौ वंशश्चेति तिरञ्ची-
नवंशः । तिर्यग्गतेव हि द्यौर्लक्ष्यतेऽन्तरिक्षञ्च मध्वपूपो
द्युवंशे लग्नः सन् लक्ष्मण इवातो मध्वपूपसामान्यादन्तरिक्षं
मध्वपूपो मधुनः सवितुराश्रयत्वात् । मरीचयो रश्मयो
रश्मिस्था आपो भौमाः सवित्राकृष्टाः । एता वा आपः
स्वराजो यन्मरीचय इति हि विज्ञायन्ते । ता अन्त-
रिक्षमध्वपूपस्थरश्मिप्रान्तर्गतत्वाद्भ्रमरबीजभूताः पुत्रा इव

फलरूपत्वादिति हेतुः । वस्त्रादयञ्च कर्मफलभोक्तारस्तत्फलमादित्यं दृष्ट्वा
दृश्यन्तीति युक्तमित्यर्थः ॥

आदित्यं मधुदृष्ट्योपासीतेत्युक्तं तत्र प्रसिद्धमधुसाम्यमादित्यस्य श्रुत्युक्त-
माकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना ॥ दिवि तिरञ्चीनवंश-
दृष्टौ निमित्तमाह । तिर्यग्गतेति ॥ अन्तरिक्षनिवासिभिरुपरि विसा-
रितनयनैरिति शेषः ॥ अन्तरिक्षे मध्वपूपदृष्टिं कथयति । अन्तरिक्ष-
मिति ॥ मधुन इत्यभयत्वं सम्बन्धः ॥ मरीचयः पुत्रा इति वाक्यं व्या-
चष्टे । मरीचय इति ॥ आपो भूमेराकृष्टा रश्मिस्थाः सन्तीत्यत्र प्रमाण-
माह । एता इति ॥ स्वराजः स्वतो भासमानस्य सवितुरिति यावत् ।
तासां पुत्रत्वं प्रकटयति । ता इति ॥ लोके हि भ्रमरबीजभूता पुत्रा
मध्वपूपच्छिद्रस्था दृश्यन्ते एताश्चापोऽन्तरिक्षत्वलक्षणमध्वपूपान्तर्गत-

ऋच एव मधुकृतः ऋग्वेद एव पुष्पं ता
अमृता आपः

हिता लक्ष्यन्त इति पुत्रा इव पुत्रा मध्वूपनाद्यन्तर्गता
हि भ्रमरपुत्रास्तस्य सवितुर्मध्वाश्रयस्य मधुनो ये प्राञ्चः
प्राच्यां दिशि गता रश्मयस्ता एवास्य प्राञ्चः प्रागञ्चनान्ध-
धुनो नाद्धो मधुनाद्य इव मध्वाधारद्विद्राणीत्यर्थः ॥

तत्रैव एव मधुकृतो लोहितरूपं सवित्वाश्रयं मधु
कुर्वन्तीति मधुकृतो भ्रमरा इव यतो रसानादाय मधु
कुर्वन्ति तत्पुष्पमिव पुष्पमृग्वेद एव । तत्र ऋग्ब्राह्मणस-
सुदायस्यर्ग्वेदाख्यत्वाच्छब्दमात्राच्च भोग्यरूपरसनिश्चावा
सम्भवात् । ऋग्वेदशब्देनात्र ऋग्वेदविहितं कर्म । ततो हि
कर्मफलभूतमधुरसनिश्चावसम्भवात् । मधुकरैरिव पुष्प-

शिक्षणा भवन्ति ततश्चेतास्त्रपुं भ्रमरवीजदृष्टिः कर्त्तव्येत्यर्थः । प्राची-
दिग्गोष्वादिस्वरिक्षुषु प्राचीनमधुनाद्धीदृष्टिर्विधेवेत्याह । तस्मेति ॥
मध्वाश्रयस्य लोहितादिरूपं मधु वक्ष्यमाणं तदाधारस्वेत्यर्थः । ऋचु
मन्त्ररूपास्तु भ्रमरदृष्टिमारोपयति । तत्रेति ॥ प्रकृतं मधु सप्तस्वर्थः ।
तासां मधुकर्त्तृत्वं साधयति । लोहितेति ॥ ऋग्वेदविहिते कर्मणि
पुष्पदृष्टिं वक्ष्यादयति । यत इति ॥ ऋचो मधुकृत इति मन्त्राणां पृथक्-
कृतत्वाद्ग्वेदः पुष्पमित्कृग्वेदशब्देन ब्राह्मणससुदायस्य वक्तव्यत्वात्कथमृग-
वेदविहिते कर्मणि तच्छब्देन लक्षिते पुष्पदृष्ट्याध्यासेऽपि कृतस्ततो मधु-
निष्पत्तिरित्याशङ्क्याह । ततो ह्येति ॥ तदेवोपपादयति । मधुकरै-
रिति ॥ लोके तावदपः पुष्पाश्रयाः ससुदायमधुकरैर्मधु निर्वर्त्यते तथेहापि
मधुकरस्थानीयैर्दृष्टेर्द्वन्द्वसाहो द्विविहितात्पुष्पस्थानीयात्कर्मणः सकाशादपो
ऋहीत्या मधु निष्पाद्यते तस्यात्कर्मणः स्तफलभूतमधुनिष्पत्तेरुपपत्तेस्त-

स्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥ एतच्छ्वेदमभ्य-

स्थानीयाद्ग्वेदविहितात्कर्मण आप आदाय ऋग्भिर्मधु
निर्वर्त्यते । कास्ता आप इत्याह ताः कर्मणि प्रयुक्ताः
सोमाज्यपयोरूपा अग्नौ प्रक्षिप्तास्तत्याकाभिर्निर्हताः ।
अष्टतार्थत्वादत्यन्तरसवत्य आपो भवन्ति । तद्रसाना-
दाय ता वा एता ऋचः पुष्पेभ्यो रसमाददाना इव
भ्रमरा ऋच एतच्छ्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयमभ्यत-
पन्नाभितापञ्च कृतवत्य इव एता ऋचः कर्मणि प्रयुक्ताः ।
ऋग्भिर्हि मन्तैः शास्त्राद्यङ्गभावमुपगतैः क्रियमाणं कर्म
मधु निर्वर्त्तकं रसं सुञ्चतीत्युपपद्यते पुष्पाणीव भ्रम-
रैराचोष्यमाणानि । तदेतदाह तस्यर्ग्वेदस्याभितप्तस्य ।
कोऽसौ रसो ऋङ्गधुकराभितापनिःसृत इत्युच्यते । यशो
विश्रुतत्वं तेजो देहगता दीप्तिरिन्द्रियं सामर्थ्योपेतैरिन्द्रियै-
रवैकल्यं वीथ्यं सामर्थ्यं बलमित्यर्थः । अन्नाद्यमन्त्रञ्च तदाद्यञ्च

स्निग्धं पुष्पदृष्टिरित्यर्थः । तः अष्टता आप इति वाक्त्वं प्रश्नपूर्वकं
व्याचष्टे । कास्ता इत्यादिना ॥ कर्मणि प्रत्युक्तत्वमभिनयति । अग्ना-
विति ॥ अग्निपाकादिभिर्निर्हृत्तत्त्वमपूर्त्वात्त्वं परस्परया सुक्तार्थत्व-
मष्टतार्थत्वम् । यद्वा रोहितरूपाश्चतनिर्वर्त्तकत्वं तदर्थत्वम् । उत्कृष्ट-
फलवत्त्वमत्यन्तरसवत्त्वम् ॥

ता वा एता इत्यादि व्याचष्टे । तद्रसानिति ॥ यथा हि पुष्पेभ्यो
भ्रमराः रसानाददानास्तान्यभितपन्ति तथैते मन्त्रास्तस्मिन् कर्मणि स्थि-
तान्मन्त्रानुसानादाय मधु निर्वर्त्तयन्तो यद्योक्तं कर्माभिसतं समालोचयन्ति

तपस्सस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्य-
मन्नाद्य रसोऽजायत ॥३॥ तद्यत्तरत्तदादित्य-
मभितोऽथयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितं
रूपम् ॥ ४ ॥ १ ॥ अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता

येनोपयुज्यमानेनाहन्यन्नि देवानां स्थितिः स्यात्तदन्नाद्य-
मेव रसोऽजायत यागादिजननात्कर्मणः । यश आद्यत्ता-
द्यपर्यन्तं तद्यत्तरद्विगेषेणात्तरदगमत् । गत्वा च तदादि-
त्यमभितः पाश्वतः पूर्वभागं स विनुरथयदाचितवदित्यथः ॥
अमुष्मिन्नादित्ये सञ्चितं कर्मफलार्थं मधु भोजामहे
इत्येवं हि यश आदिजननाप्राप्ते कर्माणि क्रियन्ते मनुष्यैः
योदारनिष्पादनमिव कर्कौः । तत्प्रत्यक्षं प्रदर्श्यते अद्वा-
हेतोः । किन्तद्यदेतद्दादित्यस्योद्यतो वृश्यते रोहितंरूपम् ॥१॥
अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि समानम् । यजुष्येव

कोत्थर्वः । कथं पुनर्मन्वाणां भ्रमरस्थानीयानां पुष्पस्थानीयवृग्वेदविहितं
कर्माभितप्तवतां फलवत्त्वमित्याशङ्काह । एता ऋच इति ॥ तासां
कर्मणि प्रयुक्तेऽपि क्रियायातं तदाह । ऋग्भिरिति ॥ अभितप्तस्य
रसोऽजायतेति सम्बन्धः ॥ तं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कोऽसाविति ॥
तच्छब्दार्थमाह । यश आदीति ॥ अथाशुचितकर्मजनितफलं कथमादि-
त्त्वमात्रमनोत्वाशङ्काह । अमुष्मिन्निति ॥ इदानीं भोजामहे मीह्यादिजनितं
फलमित्यभिप्रायेण त्रीह्यादिप्रार्थयति शेषः । किन्तत्कर्मफलं यद् द्वि-
त्यमः अित्यतिवर्तीत्याशङ्काह । तत्प्रत्यक्षमिति ॥ कर्मफले प्रत्यक्षे तत्-
साधने वासणि कर्मिणां अद्वाभिद्यार्थमिति यावत् ॥ तदेव फलं प्रश्नपूर्वकं
विशदयति । अमित्यादिना ॥ १ ॥

अथपरं विशदयति । अथेति ॥ वक्तव्यविशेषं कथयति । यजुषीति ॥

एवास्य दक्षिणा मधुनाद्यो यजूंष्येव मधुकृतो
 यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
 तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्य-
 तपुस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यम-
 न्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्यत्तरत्तदादित्य-
 मभितोऽश्वत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लं रूपम्
 ॥ ३ ॥ २ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता
 एवास्य प्रतीच्यो मधुनाद्यः सामान्येव मधुकृतः
 सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
 तानि वा एतानि सामान्येतं सामवेदमभ्य-
 तपुस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
 मनाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्यत्तरत्त-

मधुकृतो यजुर्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानि । पूर्ववन्मधुकृत
 इव । यजुर्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयं पुष्पमित्युच्यते । ता
 एव सोमाद्या अमृता आपस्तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजु-
 र्वेदमभ्यतपन्नित्येवमादि सर्वं समानं मधु । एतदादित्यस्य
 दृश्यते शुक्लं रूपम् ॥ २ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मय

कथं तेषां मधुकृतत्वं तदाह । पूर्ववदिति ॥ ऋग्वेदविहिते
 कर्मणि प्रयुक्तानां यथापूर्वं मधुकरत्वसक्तम् । तथा यजुषामपीत्यर्थः ॥
 यजुर्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिमाचष्टे । यजुर्वेदेति ॥ ता अमृता आप
 इत्यस्य पूर्ववद्वाख्यानमित्याह । ता एवेति ॥ यजुषामादित्यस्यैवमिदं मधु
 प्रत्यक्षं दर्शयति । एतदिति ॥ २ ॥

दादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य
दृष्ट्या रूपम् ॥ ३ ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीचो
मधुनाद्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपु-
राणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा
एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपः
स्तस्याभितप्तस्य यश्चेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः

रूपम् ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मय इत्यादि समानम् । अथर्वाङ्गिर-
सोऽथर्वाङ्गिरसाश्च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः कर्मणि
प्रयुक्ता मधुकृतः । इतिहासपुराणं पुष्पम् । तयोश्चेतिहास-
पुराणयोरश्ममेधे पारिप्लवासु रात्रिषु कर्माङ्गत्वेन विनि-

हतेयं मधु कथयति । अथेति ॥ ऋचां यज्ज्याञ्च मधुयथा कथितं
तथेति यावत् ॥ तस्य शास्त्रप्रत्यक्षत्वं दर्शयति । एतदिति ॥ ३ ॥

अतश्च मधु दर्शयति । अथेति ॥ किन्तु कर्म इत्याशङ्क्याह । इतिहा-
सेति ॥ तद्वा अथर्वाङ्गिरसामाङ्गिरसश्च प्रसिद्धं ब्राह्मणं तद्विहितं कर्म पुष्पं
पुष्पस्थानीयमित्यर्थः ॥

यदा प्रसिद्धयोरितिहासपुराणयोरुपादानं तदापि न दूषयामित्याह ।
तयोश्चेति ॥ अथमेधे कर्मणि जाभितापरिहाराद्यै पारिप्लवो नानाविधो-
पाख्यानसहदायो यत्र तत्पारिप्लवमाचक्षीतेति विधिवशात्प्रयुज्यते । तासु
रात्रिषु तस्यैव कर्मणोऽङ्गत्वेन मनुर्वैवस्वतो राजत्वेवमकारयोरिति-
हासपुराणयोर्विनियोगस्य पूर्वतन्त्रे पारिप्लवार्थाधिकरणैव सिद्धत्वात्

रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्यच्चरत्तदादित्यमभितो
 ऽथ्यत्तदा एतद्यदेतदादित्यस्य परः कृष्णं रूपम्
 ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्द्धा रश्मयस्ता एवास्योर्द्धा मधु-
 नाड्यो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता
 अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एते गुह्या आदेशा
 एतद्ब्रह्माभ्यतपःस्तस्याभितप्तस्य यश्च इन्द्रियं
 योगः सिद्धो मध्येतदादित्यस्य परः कृष्णं रूपमतिशयेन
 कृष्णमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्द्धा इत्यादि पूर्ववत् । गुह्या गोप्या रहस्या
 एवादेशा लोकाद्वारीयादिविधयः । उपासनानि च कर्माङ्ग-
 विषयाणि मधुकृतो ब्रह्मैव । शब्दाधिकारात् प्रणवाख्यं
 पुष्पम् ॥

समानमन्यत् । मध्येतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव समा-
 हितदृष्टेर्दृश्यते सञ्चलन्तीव । ते वा एते यथोक्ता रोहि-
 तादिरूपविशेषा रसानां रसाः । केषां रसानामित्याह ।

तत्सम्बन्धिकर्म पुष्पमित्यर्थः । अस्यापि मधुनः शास्त्रप्रत्यक्षतामाह ।
 मध्येतदिति ॥ ४ ॥

पञ्चमं मधु दर्शयति । अथेति ॥ लोकद्वारीयादिविधयो लोकद्वार-
 मपादृण् पश्येत् त्वा वयमित्यादयः ॥ ब्रह्मशब्दार्थमाह । शब्दाधिकारा-
 दिति ॥ ऋगादिशब्दानां प्रकृतत्वादित्यर्थः ॥

अस्यापि मधुनः शास्त्रवशात्प्रत्यक्षतामाह । मध्येतदिति ॥ समाहित-
 दृष्टेः शास्त्रार्थे समाहितचित्तस्येत्यर्थः ॥ पञ्च मधुनि व्याख्याय तेषां
 सर्वेषां ध्येयत्वसिद्धयर्थं क्लृप्तिं प्रकुरुते । ते वा एते इति ॥ तस्मात्तेषा-
 मिति सम्बन्धः । कर्मणि विनियुक्तत्वेन तदङ्गत्वात्तद्भावापत्तिः । वेदानां

वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्यच्चरत्तदा-
दित्यमभितोऽथयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये-
क्षोभत इव ॥ ३ ॥ ते वा एते रसानां रसा
वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एता-
न्यमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृ-
तानि ॥ ४ ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना

वेदा हि यस्मान्मोक्तनिष्पन्दितात्कारा इति रसास्तेषां
रसानां कर्मभावापन्नानामप्येते रोहितादिविशेषा रसा
अत्यन्तसारभूता इत्यर्थः । तथा अमृतानाममृतानि ।
वेदा ह्यमृता नित्यत्वात्तेषामेतानि रोहितादीनि रूप-
मृतानि । रसानां रसा इत्यादिकर्मस्तुतिरेषा । यस्त्वैवं
विशिष्टानि अमृतानि फलमिति ॥ ५ ॥

तन्तत्र यत्प्रथमममृतं रोहितरूपलक्षणं तद्वसवः प्रातः-
सवनेशाना उपजीवन्त्यग्निना सुखेनाग्निना प्रधानभूतेना-
ग्निप्रधानाः सन्त उपजीवन्तीत्यर्थः । अन्नाद्यं रसोऽजायत

काव्येऽपि प्रयत्नपूर्वकत्वाभावाच्चित्तत्वं वा सधुनि स्तुतिः सा कर्मस्तुति-
रित्याह । रसानामिति ॥ कर्मस्तुतिमभिनयति । यस्त्वैवमिति ॥
रसानां रसाः । अमृतानाममृतानोत्त्वं विशिष्टान्यमृतानि यस्य फलं
कर्मस्तस्य महामास्यं किं वक्तव्यमिति स्तुयते कर्मैत्यर्थः ॥ ५ ॥

अमृतानि ध्येयान्युक्त्वा तदुपजीविनो देवतागणाननुचिन्तनीयानुपदि-
शति । तत्रैवेति ॥ कवःप्राहं कवत्रं गृहोत्वः यथा लाकोऽञ्जताति

मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपानु-

इति वचनात्कवलग्राहमश्नन्तीति प्राप्तं तत्र तिषिष्यते । न
वै देवा अश्नन्ति न पिबन्तीति कथं तर्ह्युपजीवन्तीत्युच्यते ।
एतदेव हि यथोक्तममृतं रोहितरूपं दृष्ट्वापलभ्य सर्व-
करणैरनुभूय तृप्यन्ति । दृशेः सर्वकरणद्वारोपलब्ध्यर्थ-
त्वात् । ननु रोहितं रूपं दृष्टेत्युक्तम् । कथमन्येन्द्रियविषयत्वं
रूपस्येति । न । यथादीनां श्रोत्रादिगम्यत्वात् । श्रोत्रग्राह्यं
यथा । तेजोरूपञ्चाक्षुषमिन्द्रियं विषयग्रहणकार्यानुमेयं
करणसामर्थ्यम् । वीर्यं वशं देहगतम् । उत्साहः प्राणवत्ता ।
अन्नाद्यं प्रत्यहमुपजीव्यमानं शरीरस्थितिकरं
रसो ह्येवमात्मकः सर्वः । यं दृष्ट्वा तृप्यन्ति सर्वे ।

देवा दृष्ट्वा तृप्यन्तीत्येतत्सर्वं स्वकरणैरनुभूय तृप्यन्ती-
त्यर्थः । आदित्यसंश्रयाः सन्तो वैगन्धादिदेहकरणदो-

वद्बदित्वे तत् ॥ ननु अशनपानाभावे न यत्कस्युपजीवनवचनमित्याशङ्क्य
परिहरति । कथमित्यादिना ॥ चक्षुषेति वक्तव्ये कथं सर्वकर-
णैरित्यधिकमुच्यते तत्राह । दृशेरिति ॥ चक्षुषैव रूपग्रहणमिति
नियममाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥ कर्मफलभूतस्य रसस्य लोहित-
मृतात्मकस्य नास्ति चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥
किमेतावता रसस्वायातं तदाह । रसो हीति । तस्यापि श्रोत्रादिग्राह्य-
तेति शेषः ॥

इतदेवेत्यादिवाक्यमुपसंहरति । देवा इति ॥ किं तेषां स्वतन्त्राणां
दृष्टिर्नेत्याह । आदित्येति ॥ वैगन्ध्यं दौर्गन्ध्यम् । आदिपदेन सम्भावित

द्वन्ति । २। स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको
 भूत्वाऽग्निनैव सुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृष्यति स
 य एतदेव रूपमभिसंविश्येतस्माद्द्रूपादुदेति
 ॥३॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता
 वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥

परहितश्च । किन्ते निरुद्यमा अद्यतसुपजीवन्ति न कथम् ।
 तर्ह्येतदेव रूपमभिलक्ष्याधुना भोगावसरो नास्माकमिति
 बुद्धाभिसंविश्यन्वुदासते । यदा वै तस्याद्यतस्य भोगावसरो
 भवेत्तदैतस्मादमृतादमृतभोगनिमित्तमित्यर्थः । एतस्माद्द्रूपा-
 दुद्यन्वुत्साहवन्तो भवन्तीत्यर्थः । न ह्यनुत्साहवतामनु-
 तिष्ठतामलसानां भोगप्राप्तिर्लोकै हृष्टा ॥

स यः कश्चिदेतदेवं यथोदितमृच्छुषुकरतापरससहृ-
 रणमृगवेदविहितं कर्म शुष्पात्तस्य चादित्यसंश्रयणं रोहि-
 तरूपत्वञ्चामृतस्य प्राचीदिग्गतरीक्षणाडीसंस्थतां वसु-
 देवभोग्यताम् । तद्विदश्च वसुभिः सहैकतां गत्वा अग्निना
 सुखेनोपजीवनं दर्शनमात्रेण तृप्तिञ्च स्वभोगावसरसुद्यमनं
 तस्कांलापाये च संवेशनं वेद सोऽपि वसुवत्सर्वं तथैवा-

सर्वेऽपि देहकरणदोषा मृच्छन्ते । एतस्माद्द्रूपादिति ॥ व्याख्यातस्या-
 नुवादमालम् । उत्साहवतां देवानां यथोक्ताद्यतोपजीवित्वमित्यव लो-
 कप्रसिद्धिमनुकूलयति । न हीति ॥

पाठक्रमेणोक्तं ध्येयस्वरूपमनूद्य स्वाधिकारे ध्यानविधिं दर्शयति ।
 स य इति ॥ वसुदेवभोग्यता वसुभिर्देवैरुपजीव्यत्वमिति यावत् ।
 यददित्यस्माकं सधु निर्दर्शयति । एवं शब्दार्थं विशदयति । यथोदित-

॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ यद्द्वितीयममृतं तद्गुद्रा उपजी-
वन्तीन्द्रेण मुखेन न वै देवा अन्नन्ति न पिबन्त्ये-
तदेवामृतं दृष्ट्वा तृष्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभि-
संविशन्त्ये तस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेव-
ममृतं वेद रुद्राणामिवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदे-
वामृतं दृष्ट्वा तृष्यति स एतदेव रूपमभिसंवि-
शत्ये तस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः
पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावहृत्क्षिणत
उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामिव तावदाधिपत्यं

नुभवति । कियन्तं कालं विद्वांस्रदस्यतमुपजीवतीत्युच्यते स
विद्वान् यावदादित्यः पुरस्तात्प्राच्यां दिश्युदेता पश्चा-
त्प्रीत्यामस्तमेता तावद्वसूनां भोगकालस्तावन्तमेव कालं
वसूनामाधिपत्यं पर्थ्येता परितो गन्ता भवतीत्यर्थः । न
यथा चन्द्रमण्डलस्थः केवलकर्म्मपरतन्त्रो देवानामन्नभूतः ।
किन्तुर्ह्ययमाधिपत्यं स्वाराज्यं स्वराज्ञावञ्चाधिगच्छति ॥ ६ ॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्गुद्रा उपजीवन्तीत्यादिसमानम् ।
स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावत्ततो

मिति ॥ तथैव श्रुत्युक्तमेवैवेत्यर्थः । भोगकालपरिमाणं प्रश्नपूर्वकं नि-
र्द्धारयति । कियन्मिति ॥ आधिपत्यं स्वाराज्यमिति विशेषणयोस्तात्प-
र्यमाह । न यथेति ॥ ६ ॥

प्रथमममृतमधिकृत्य चिन्तनीयसङ्ख्या द्वितीयममृतमात्रित्य तद्दर्श-
यति अवेति ॥ विद्याफलं कथयति । स यावदिति ॥ यावद्वसूनां भो-
गकालस्ततो द्विगुणो रुद्राणां भोगकालः । यथा प्रथमामृततथायिनां

स्वाराज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥ ७ ॥ अथ यत्तृतीय-
 यममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन सुखेन
 न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
 तृष्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्ये-
 तस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं
 वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव सुखेनैतदे-
 वामृतं दृष्ट्वा तृष्यति स एतदेव रूपमभिसं-
 विशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यो
 दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादु-
 देता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधि-
 पत्यं स्वाराज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥ ८ ॥ अथ
 यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन सुखेन
 न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
 द्विगुणं कालं दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणां
 तावद्भोगकालः ॥ ७ ॥

वसुभिस्तुल्यो भोगकालस्तथा द्वितीयामृतध्यायिनामपि रुद्रैस्तुल्यो भोग-
 काल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इतरामृतध्यायिनां फलानि निर्दिशति । तथेति ॥ विपर्य्ययेण
 पुरस्ताद्दक्षिणतोऽधस्ताच्चेत्यर्थः । यथा पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता ततो
 दक्षिणतो द्विगुणेन कालेनोदेता उत्तरतश्चास्तमेतेत्युक्तम् । तथा ततो
 द्विगुणेन कालेन पश्चादुदेता पुरस्ताच्चास्तमेता तावानादित्यानां भोग-
 कालः । द्वितीयामृतध्यायिनामपि तावानेव भोगकालः । ततो द्विगुणेन
 कालेन यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता तावान्मरुतां भोग-

तृष्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविश-
 न्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं
 वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव सुखेनैतदेवा-
 मृतं दृष्ट्वा तृष्यति स एतदेव रूपमभिसंविशन्त्ये-
 तस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पश्चा-
 दुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता
 दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यं
 स्वाराज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ यत्पञ्च-
 मममृत तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा सुखेन न वै-
 देवा अन्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृष्यन्ति
 ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपा-
 दुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्याना-
 मेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव सुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा
 तृष्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्मा-
 द्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्य उत्तरत

तथा पश्चादुत्तरत ऊर्ध्वमुदेता विपर्य्ययेणास्तमेता। पूर्व-
 स्मात्पूर्वस्माद्द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनेत्यपौराणं दर्शनम्।
 सवितुश्चतुर्दिशमिन्द्रयमवरुणसोमपुरीषूदयास्तमयकालस्य
 कालः। चतुर्थास्तध्यायिनामपि तावानेव भोगकालः। ततो द्विगुणेन
 कालेनोर्ध्वमुदेता अथस्तादस्तमेता तावान्साध्यानां भोगकालः। पञ्चमा-
 स्तवचिन्तकानामपि तावानेवेत्यर्थः। यत्पूर्वपूर्वोदयास्तमयकालापेक्षया
 द्विगुणेन कालेनोत्तरोत्तरोदयास्तमयावित्युक्तम्। तत्पराणविरुद्धमिति

उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावद्द्वौ उदेता
 र्वागस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वा-
 राज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ १० ॥

तुल्यत्वं हि पौराणिकैरुक्तम् ॥ मानसोत्तरस्य मूर्धनि मेरोः
 प्रदक्षिणाष्टतेस्तुल्यत्वादिति ॥

शङ्कने । पूर्वस्यात्पूर्वकादिति ॥ कथं श्रुत्युक्तं स्यात् अथास्य पुराणवि-
 रचयतेत्याशङ्क्याह । सवित्तयेति ॥

उक्तमेव सङ्क्षिपति । मानसोत्तरस्येति ॥ महागिरेर्मेरोः प्राका-
 रवत्परितः स्थितस्य मूर्धनि संलग्नस्य चक्राख्यस्य सवित्तमेरोः प्रदक्षिणा-
 ष्टतेस्तुल्यत्वात् । कालाधिक्ये कारणःभावाच्च । चतसृष्वपि पुरीषु उदयः-
 क्षमवकालस्य तुल्यत्वम् ॥ उक्तं हि विष्णुपुराणे । शक्रादीनां पुरे तिष्ठन्
 सूर्यत्वेन पुराज्यम् । विकर्षौ द्वौ विकर्ष्यस्यस्त्रीन्कोषान् द्वे पुरे तथेति ॥
 सैत्रे चोक्तम् । मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां मेरोः स्थिता पुरी । दक्षिणे
 भानुपुत्रस्य वरुणस्य तु वारुणे । सौम्ये सोमस्य विपुला तासु दिग्देवताः
 स्थिताः । अमरवतो संयमिनी सुखा चैव विभा क्रमात् । लोकपालो-
 परिटात्तु सर्वतो दक्षिणायने । काष्ठांगतस्य सूर्यस्य गतिर्या तां निवो-
 धत । दक्षिणां प्रक्रमेद्भानुः क्षिप्रेषुरिव धावति । पुरान्तगो यदा भानुः
 शक्रस्य भवति प्रभुः । सर्व्यः सांयामनैः सौरो हृदयो दृश्यते द्विजाः ।
 स एवं सुखवत्यन्तु निशान्तस्यः प्रदृश्यते । अस्तमेति तदा सूर्यो विभायां
 विश्वदम्बिभुः ॥ मया प्रोक्तोऽमरावत्यां यथाऽसौ वारितस्करः । तथा
 संयमिनीं प्राप्य सुखाश्चैव विभां खगः ॥ यदा पराङ्गस्त्वान्नेत्यां पूर्वार्द्धो
 नैर्हते द्विजाः । तदा त्वपररात्स वायुभागे सुदारुणः ॥ ऐशान्यां पूर्व-
 रावस्तु गतिरेषस्य सर्वत इति ॥ तथा चोपरिटादमरावत्यास्तिष्ठन्-
 मध्याङ्गं तत्रेशकोणस्थानां तृतीययाममाग्नेयकोणस्थानामाद्ययामं संय-
 मिनीयां उदयं चक्रारेति । सविता एवं यदा यास्ये मध्यङ्गे तिष्ठति
 तदैन्द्रे अस्तमयः । आग्नेये तृतीययामः । नैर्हतिकोणे प्रथमो यामः ।
 वारुणे उदयः । यदा च वारुणे मध्याङ्गस्तदा यास्येऽस्तमयः । नैर्हति-
 कोणे तृतीयो यामः । वयव्ये प्रथमयामः । सौम्ये उदयम् । यदा च

अत्रोक्तः परिहार आचार्यैरमरावत्यादीनां पुरीषां
द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोद्वासः स्यात् । उदयश्च नाम
सवितुस्तन्निवासिनां प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्यय-
श्चास्तमयं न परमार्थत उदयास्तमये स्तः । तन्निवासिनाञ्च
प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव मार्गेण गच्छन्वपि नैवो-
देता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचरापत्तेस्तदत्ययस्य चाभावात् ॥

सौम्ये मध्याह्नस्तदा वारुणेऽस्तमयः । वायव्ये तृतीययामः । ईशानकोशे
प्रथमो यामः । एन्द्रे उदयः । तथाऽग्नेये कोशे वर्त्तमानस्तत्रस्थानां मध्यं
दिनम् । यमेन्द्रपुर्योराद्यतृतीययामौ । नैर्ऋतीशानकोशयोरुदयास्तमयौ
चकारेत्येवं सर्वासु दिक्षु चेति पौराणिके दर्शने तद्विरुद्धमिदं श्रुत्योक्त-
मित्यर्थः ॥

यद्यपि श्रुतिविरोधे स्मृतिरप्रमाणं तथापि यथाकथञ्चिद्विरोधपरि-
हारं द्रविडाचार्योक्तमुपपादयति । अत्रेति ॥ यदाऽमरावती म्रुत्या
स्यात्तदा हि तां प्रति पुरस्तादुदेतीति प्रयोगम्रुत्यत्वाद्दृष्टानां भोगान्तः ।
एवमुत्तराशां पुरीषां विनाशे द्विगुणकालेन रुद्रादीनां भोगव्युत्तिः ॥
अत इमां वचनव्यक्तिमाश्रित्य तमेव परिहारमाह । अमरावत्यादीना-
मिति ॥ तथापि कथं विरोधसमाधिस्तत्राह । उदयश्चेति ॥ यैरेव
दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्यात् । तिरोधानञ्च यत्नैति तदेयास्तमयं
रवेः ॥ नैवास्तमयमर्कश्च नोदयः सर्वदा सतः । उदयास्तमये नाम दर्शना-
दर्शने रवेरिति ॥ अमरावत्यादिपुरीषु पूर्वपूर्वाधिक्योत्तरोत्तरोत्तो-
द्वासकालद्वैगुण्यमस्तु । आस्ताञ्च दर्शने सवितुस्तदयास्तमयौ । स वा एष
न कदाचनास्तवेति नोदेतीति श्रुतेर्व्यस्तुतो नोदयास्तमयौ स्त स्तथाच
पुरीषु तृप्तत्वेन ग रूतः सवितुस्तदयास्तमयकालनैवस्यमयुक्तमित्याश-
ङ्गाह । तन्निवासिनाञ्चेति ॥ भोगकाले द्वैगुण्यं सवितुर्गवेराधिक्यापे-
क्षया न श्रुत्योच्यते येन पुराणविरोधः फिन्त्यमरावत्यादीनां पुरीषां
दैव्योपहृतानां पूर्वपूर्वाधिक्योत्तरोत्तरपुरीषां द्विगुणेण कालेनोद्वासा-
त्तदधिक्योत्तरोत्तरस्यापेक्षं भोगकाले द्वैगुण्यं श्रुत्योक्तमिति भावः ॥

तथाऽमरावत्याः सकाशाद्द्विगुणकालं सांयमिनी पुरी
वसत्यतस्तन्निवासिनः प्राचिनः प्रति दक्षिणत इवोदेत्युत्त-
रतोऽस्तमेतीत्युच्यतेऽस्मद्बुद्धिश्चापेक्ष्य तथोत्तरास्वपि पुरीषु
योजना । सर्वेषाञ्च मेरुत्तरो भवति । यदामरावत्यां
मध्याङ्गतः सविता तदा सांयमिन्यामुद्यन्दृश्यते तत्र
मध्याङ्गोचरो वारुण्यामुद्यन्दृश्यते ॥

अथोद्वासकालाधिक्याङ्गो ग्युतिकालाधिक्यं न भोगकालाधिक्यमत
आह । तथेति । अथोद्वासकालद्वैगुण्यसुक्तं तद्वदिति यावत् । अमर-
वतीनिवासिप्राचिवर्गापेक्षया संयमिनोनिवासिनः प्राचिनः प्रति द्विगु-
णेन कालेन सवित्पुत्रदयास्तमयाविति युक्तं वक्तुम् । दर्शनादर्शनयो-
र्द्विगुणकालभावित्वात् । न च तन्निवासिदृष्ट्यपेक्षया दक्षिणोत्तरयोरुद-
यास्तमयौ । तत्तद्व्याप्य पूर्वपश्चिमयोरेव तद्भावात् । अस्मद्बुद्धिमपेक्ष्य तत्र
दक्षिणत उदेति उत्तरतश्चास्तमेतीत्युच्यते । इव शब्दस्तयोस्तन्निवासिज-
नापेक्षया दक्षिणोत्तरस्ययोरसत्त्वं द्योतयतीत्यर्थः ॥ यथाऽमरावत्यपेक्षया
संयमिन्यामुद्वासकालाधिक्यसुक्तं तथा तदपेक्षया वारुण्यां तदपेक्षया
विभायां तत्कालाधिक्यसमर्पयमित्याह । तथेति ॥ संयमिनीञ्चान्तर्भाव्य
वस्तुवचनम् ॥ इतश्चास्मद्बुद्धिमपेक्ष्य दक्षिणगत्याऽऽदित्यास्तमयमित्याह ।
सर्वेषाञ्चेति ॥ उद्यन्तसादित्यं पुरतोऽवलीकयतां वामभागे स्थितत्वान्मेरुः
सर्वेषामेवोत्तरतो भवति । तथाचोदयास्तमयाभ्यां पूर्वोपरदिग्विभा-
गात् तत्पुरवासिदृष्ट्यपेक्षया दक्षिणत इत्यादिवचनम् । किन्त्वस्मद्बुद्धि-
पेक्षयपेक्ष्यः । उद्वासकालद्वैगुण्यापेक्षया भोगकालद्वैगुण्यमित्युक्तम् ॥
कथंति सविद्वग्नाधिक्यापेक्षयैव भोगकालाधिक्यं किं न स्यादित्याशङ्क्य
पुराणविरोधसमाधानः सम्भवान्कथमित्याह । यदेत्यादिना ॥

तथोत्तरस्यां प्रदक्षिणाष्टत्तेस्तुल्यत्वात् । इलाष्टतवासिनां
 सर्वतः पर्वतप्राकारनिवारितादित्यरश्मीनां सवितोर्द्ध
 इवोदेताऽर्वांगस्तमेता दृश्यते । पर्वतोर्द्धच्छिद्रप्रवेशात्स-
 वित्प्रकाशस्य । तथर्गाद्यष्टतोपजीविनामष्टतानाञ्च द्विगु-
 योत्तरोत्तरवीथ्यवच्चमनुमीयते भोगकालद्वैगुण्यलिङ्गेन ।

यथा संयमिन्यां मध्याङ्गो वारुण्यासद्यन् भवति तथा तस्यां
 मध्याङ्गो विभायासद्यन् दृश्यत इत्याह । तथेति ॥ उक्तञ्च वायुप्रोक्ते ।
 मध्यगस्त्वमरावत्यां यावद्भवति भास्वरः । वैवस्वते संयमन उदयस्तव
 दृश्यते ॥ सुखायामर्द्धरावञ्च विभायामस्तमेति चेति । कथं पुनः स याव-
 दादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्द्ध उदेतःऽर्वांगस्त-
 मेतेत्युच्यते । न हि तत्रोद्वासकालस्य बाधितत्वमस्ति येनोदयास्तमय-
 कालाधिक्याद्भागकालाधिक्यं स्यादत आह । इलाष्टतेति ॥ भेरोश्चत-
 र्दिशमिलाष्टतं नाम वर्षं प्रसिद्धम् । तद्विवासिनां प्राणिनामुभयतः पर्व-
 ताभ्यां मानसोत्तरस्तुभेरुभ्यां प्राकारस्थानीयाभ्यामुभयोर्द्धस्थितमाहात्मे-
 षाविनिवारितादित्यरश्मीनामूर्द्धसुदेताऽर्वांगस्तमेता च सविता दृश्यते ।
 इवशब्दस्तूदयास्तमययोर्वस्तुतोऽसत्त्वद्योतनार्थः ॥ कथं सवितोर्द्धः सद्गु-
 देत्यर्वांगस्तमेति तत्राह । पर्वतेति ॥ सर्वाष्टतप्रकाशस्य पर्वतयोरुप-
 रितने च्छिद्रे प्रवेशाद्धोवर्तिनाम्प्राणिनामुपरि प्रसारितनेत्राणां सावित्वं
 प्रकाशं पश्यतां तत्रोद्यन्नेव सवितोपलभ्यते प्रदेशान्तरे च दृश्यमानोऽध-
 स्तादिवास्तमेति । यथोपरिष्ठादत्तस्यैरुपलभ्यमानो मेघस्ततो दूराद्दृश्यो
 भूतललग्नश्चेत्येवावसीयते तथेहापीत्यर्थः ॥ भोगकालस्याविरोधेनाधिक्य-
 मापाद्य तेनैव लिङ्गेनातिशयवच्चमष्टतादेरपि कथयति । तथेति ॥ भोग-
 कालाधिक्ये सतीति यावत् । अनुमीयते कल्पते । यत्तु भोगकाल-
 माकल्योद्यमनानन्तरं तदभावं प्राप्त्वोपरमयमग्न्यादिसुखत्वं दृष्टिमात्रेण

अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल-
एव मध्यस्थाता तदेष श्लोकः ॥ १ ॥ न वै तत्र

उद्यमनसवेद्यनादि देवानां रुद्रादीनां विदुषश्च समानम् ॥

८ ॥ २ ॥ १० ॥

कृत्वैवमुदयास्तमनेन प्राणिनां स्वकर्मफलभोगनिमि-
त्तमनुग्रहं तत्कर्मफलोपभोगक्षये तानि प्राणिजातान्या-
त्मनि संकृत्याथ ततस्तस्मादनन्तरं प्राण्यनुग्रहकालादूर्ध्वः
सन्नात्मन्युदेत्योद्गस्य यान्प्रत्युदेति तेषां प्राणिनामभावात्-
स्वात्मस्थो नैवोदेता नास्तमेतैकलोऽद्वितीयोऽनवयवो मध्ये
स्वात्मन्येव स्याता । तत्र कश्चिद्दिद्वान् वस्त्रादिसमाचरणो
रोहिताद्यष्टतभोगभागी यथोक्तक्रमेण स्वात्मानं मविता-
रमात्मत्वे नोपेत्य समाहितः सन्नेतं मन्त्रं हृष्टोत्थितोऽन्यस्मै
दृष्टवते जगाद् यतस्त्वमागतो ब्रह्मलोकात्किन्तत्वाप्यहो-

द्विपत्वं तद्व्यं विदुषोऽपि कल्पन्ते देवैः सममित्याह । उद्यमनेति ॥

मङ्गभिः पर्यायैर्मधुविद्या यथावदुक्ताः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

क्रमेण सुक्लृपनपर्यवसायित्व तस्य दर्शयितुमनन्तरवक्यमवरोद्धाह ।
कृत्वैत्यादिना ॥ तस्मात्प्राण्यनुग्रहकालादनन्तरमिति । तच्छब्दार्थः ।
ऊर्ध्वः सन्ब्रह्मीभूतो वर्तमान इति यावत् । आत्मन्युदेत्यस्य बहिर्ग्नौ
प्रकाशं लब्धत्वेतत् । स्यातेति प्रयोगात्क्रमसुक्तरत्वं विवक्षितम् । तत्र
विद्दनुभवं प्रमाणयति । तत्रेति ॥ क्रमकृत्तिः सप्रत्यर्थः । यथोक्तक्रमे-
णाहौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादिना पञ्चाष्टतत्वेन स्थितमित्यर्थः ।
स्वात्मानं वेदतया विद्दत् त्वस्यभूतमित्यर्थः । आत्मत्वेनोपेत्याहृष्टवते

न निम्नोच नोदियथि कदाचन देवास्तेनाहं
 सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥ न ह वा
 अस्मा उदेति न निम्नोचति सकृद्दिवा हैवास्मै
 भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥

राताभ्यां परिवर्त्तमानः सविता प्राणिनामायुः क्षपयति
 यथेहास्माकमित्येवं पृष्टः प्रत्याह ।

तत्तत्र यथा पृष्टे यथाक्ते चार्थे एष श्लोको भवति
 तेनोक्तो योगिनेति श्रुतेर्वचनमिदम् । न वै तत्र यतोऽहं
 ब्रह्मलोकदागतस्त्विह न वै तत्रैतदस्ति यत्पृच्छसि । न
 हि तत्र निम्नोचास्तमगमत्सविता न चोदीयायोद्गतः
 कुतश्चित्कदाचन कस्मिंश्चिदपि काले इति । उदयास्तम-
 यवर्जितो ब्रह्मलोक इत्युपपन्नमित्युक्तः शपथमिव प्रतिपेदे ।
 हे देवाः साक्षिणो यूयं शृणुत यथा मयोक्तं सत्यं वचस्तेन
 सत्येनाहं ब्रह्मणा ब्रह्मस्वरूपेण मा विराधिषि मा विरुद्धे-
 यमप्राप्तिर्ब्रह्मणो माभूदित्यर्थः । सत्यं तेनोक्तमित्याह

पृष्टहीत्वेत्वेतत् ॥ कथं प्रश्न इत्याकाङ्क्षायामाह । यात इति ॥ लम्ब-
 ब्रह्मोपदेशो ब्रह्मविद्ब्रह्मणो वियुक्तावस्थायां केनचित् पृष्टः प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥

कथं प्रत्युक्तिरिति तत्राह । तत्तत्रेति ॥ श्लोकमुपादाय व्याक-
 रोति । न वै तत्रेति । न निम्नोचेति ॥ निम्नोचत्यस्मिन्नर्थे छान्दसः
 प्रयोगः । इतिपदः पूर्वार्द्धव्याख्यासमारम्भः ॥ उत्तरार्द्धस्युदाहरति ॥
 उदयास्तमयेति ॥ श्लोकत्वाविशेषादितरलोकवद्ब्रह्मलोकोऽपि नोदयस्त-
 मयवर्जित इत्युक्तो विद्वानुत्तरार्द्धेन शपथं कुर्वन् परिहरतीत्यर्थः ॥ एवं
 मन्वदृक् शपथद्वारा निश्चीतिऽर्थे न हेत्याद्या किमर्था श्रुतिरित्याश-

तद्वैतब्रह्मा प्रजापतये उवाच प्रजापतिर्मनवे
मनुः प्रजाभ्यस्तद्वैतदुहालकायारुणये ज्येष्ठाय
पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं वाव तज्जे-

श्रुतिर्न ह वा अस्मै । यथोक्तब्रह्मविदे नोदेति न निम्नोचति
नास्तेति किन्तु ब्रह्मविदेऽस्मै सदाद्दिवा हैव सदैवाहर्भवति
स्वयं ज्योतिष्वाद्य एतां यथोक्तां ब्रह्मोपनिषदं वेद गुह्यं वेद ॥

एवं तन्त्रेण वंशादित्यं प्रत्यस्तसम्बन्धञ्च यच्चान्यद-
वोचाम एवं जानातीत्यर्थः । विद्वानुदयास्तमयकाला-
परिच्छेद्यं नित्यमजं ब्रह्म भवतीत्यर्थः ॥ तद्वैतन्मधुञ्जानं
ब्रह्मा हिरण्यगर्भो विराजे प्रजापतये उवाच । सोऽपि
मनवे । मनुरिस्त्राक्कादिभ्यः प्रजाभ्यः प्रोवाचेति विद्वांस्तौति
ब्रह्मादिविशिष्टक्रमागतेति । किञ्च । तद्वैतन्मधुञ्जानमुहाल-
कायारुणये पिता ब्रह्मविज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय प्रोवाच ।

इहाह ! सत्वमिति ॥ न हेत्वाद्यां श्रुतिभादाय व्याचष्टे । यथोक्तेति ॥
ब्रह्मोपनिषदमित्यस्वार्थमाह । वेदगुह्यमिति ॥

एवं शब्दभादाय व्याकरोति । एवमित्यादिना ॥ वंशादि त्वयं तिर-
चीनवंशो मध्यपूपो मधुनाद्यसेत्वेवं रूपमित्यर्थः । प्रत्यस्तसम्बन्धं च
लोहित्याद्यस्मृतेष्वेकैकवस्त्रादीनां सम्बन्धमित्यर्थः । अन्यदित्युद्यमसंवेशना-
दि नृह्यते ॥ उक्तविद्याफलसुपसंहरति । विद्वानिति ननुविद्या सफला चे-
दुक्ता तर्हि किञ्चरपरान्वेनेत्याशङ्क्याह । तद्वैतदिति ॥ श्रुतिमेवाभिनयति ।
ब्रह्मादीति ॥ तद्वैतदुहालकावेत्यादिना विद्याया योस्यं पातं प्रदर्श्य
ब्रह्माचष्टे । किञ्चेति ॥ इतस्तुत्यर्हमेतद्विज्ञानमित्यर्थः ॥ मधुवि-
ज्ञानं व्याकरोति । ब्रह्मविज्ञानमिति । तस्य परोक्षत्वं व्यावर्त्त-

ष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्राणाय्याय वान्ते-
वासिने ॥५॥ नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमा-
मङ्घ्रिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव
ततोभूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥६॥ ११ ॥

इदं वाव तद्यथोक्तम् । अन्योऽपि ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रिया-
र्हाय ब्रह्म प्रब्रूयात् ॥

प्राणाय्याय योश्वायान्तेवासिने शिष्याय । नान्यस्मै कस्मैच-
न प्रब्रूयात्तीर्थद्वयमनुज्ञातमनेकेषां प्राप्तानां तीर्थानामा-
चार्यादीनाम् । कस्मात् पुनस्तीर्थसङ्कोचनं विद्यायाः कृतमि-
त्याह । यद्यप्यस्मै आचार्याय इमां कश्चित् पृथिवीमङ्घ्रिः
परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां समस्तामपि दद्याद् अस्या
विद्याया निष्क्रयार्थमाचार्याय धनस्य पूर्णां सम्पन्नां
भोगोपकरणैर्नासावस्य निष्क्रयो यस्मात्ततोऽपि दानादेत-
देव यन्मधुविद्यादानं भूयो वज्रतरफलमित्यर्थः हिरभ्यास
आदरार्थः ॥ ११ ॥

यति इदं वावेति ॥ अथ ज्येष्ठाय पुत्राय ब्रह्म वक्तव्यमिति पूर्वेषामयं
नियमो नेदानीन्तनानामित्यत आह । अन्योऽपीति ॥

पात्रान्तरमनुजानाति प्राणाय्यायेति ॥ पुत्रशिष्याभ्यां पात्रान्तरं
प्रत्याचष्टे । नेति ॥ तीर्थद्वयं विद्याप्रदानेऽधिकारिद्वयमित्यर्थः । निर्द्धार-
रथे षष्ठी । आचार्यो विद्यादाता । आदिपदाङ्गनदयो ओवियो
भेदावी च षट्छते ॥ सर्वेषामर्थिनामत्राधिकारमाशङ्क्य दूषयति । कस्मा-
दिस्त्रादिना ॥ आचार्यावेति पुनरुपादानं क्रियापदेन तस्मान्वयञ्चोत-
नार्थं विद्यायामादरो वा । मुख्यमधिकारकारिणं फलतोति भावः ॥११॥

यत एवमतिशयफलैषा ब्रह्मविद्या अतः सा प्रकारा-
न्तरेणापि वक्तव्येति गायत्री वा इत्याद्यारभ्यते । गायत्री-
द्वारेण चोच्यते ब्रह्म । सर्वविशेषरहितस्य नेति नेतीत्या-
दिविशेषप्रतिषेधगम्यस्य दुर्बोधत्वात् ॥

सत्स्वनेकापु ऋन्दःसु गायत्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयो-

गतेन यन्वेनोत्तरयन्वस्य गतार्थत्वं परिहरति । यत इति ॥
सर्विद्वद्वारकब्रह्मविद्यानन्तरं तद्देवतागायत्रीद्वारेण तद्विद्योपदिश्यत
इत्यर्थः ब्रह्मविद्याया विवक्षितत्वे ब्रह्मैवोपदिश्यतां किं गायत्रुप-
देशे मेत्वाशङ्काह । गायत्रीति ॥

तथापि ऋन्दोऽन्तराणि विज्ञाय किमिति गायत्रीद्वारैव ब्रह्मोप-
दिश्यते तत्राह । सत्स्विति ॥ ब्रह्मज्ञानद्वारतया तदुपायतयेत्यर्थः ॥
प्राधान्ये हेतुमाह । सोमाहरणादिति ॥ सोमस्याहरणमानयनम् । तत्र
साधनत्वं गायत्रीच्छन्दस्तानासृचां याजकैरिष्यते । तद्युक्तं तस्या यज्ञे
प्राधान्यमित्यर्थः । यद्वा देवैः सोमहरणमिच्छद्भिश्चन्दसां गायत्रीत्विष्टु-
ज्जगतीनां तादर्थ्येन नियोगे जगतीत्विष्टुभौ मध्ये मार्गमशक्त्या निवृत्तौ ।
गायत्री सोमं प्राश्व रक्षिषस्तस्य विजित्य तं देवेभ्य समाहरदिति । ऐत-
रेवक्रवाङ्मणे सोमो वै राजाऽसृष्टिं लोकं आसीदित्यत्र प्रसिद्धमतस्तत्रा-
धाम्यमित्यर्थः । तत्रैव हेतुनन्तरमाह । इतरेति ॥ उष्णिगनुष्टुप् प्रभृती-
नीतराणि ऋन्दांसि तेषां पादशोऽक्षराणि सप्तःषादिमह्यकानि तेषा-
माहरणसुपादानं गायत्र्यक्षरैः पादशः षड्भिः क्रियते ऽधिकसङ्ख्याया
न्यूनसङ्ख्यामन्तरेणासम्भवात्तस्मादितरेषु च्छन्दःसु गायत्र्या व्याप्रेञ्च
प्राधान्यमित्यर्थः । अथवा गायत्रीव्यतिरिक्तयोस्त्वष्टुजगतीच्छन्दसोः
सोमाहरणे उद्यतयोरशक्तयोर्मार्गमध्ये जगत्या त्यक्तानि त्रीण्यक्षराणि
त्विष्टुभा चैकमक्षरम् । तद्व्याप्यत्वारिंशदक्षरा जगती पञ्चत्वारिंशद-
क्षरा संहता । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्विष्टुप् त्रिचत्वारिंशदक्षरा संहता । तत्र

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै

पादानं प्राधान्यात् । सोमाहरणादितरच्छन्दोऽहरा-
हरणेन इतरच्छन्दो व्याप्ता च सर्वसवनव्यापकत्वाच्च
यज्ञे प्राधान्यं गायत्र्याः । गायत्रीसारत्वाच्च ब्राह्मणस्य ।
मातरमिव हित्वा गुरुतरां गायत्रीं ततोऽन्यद्गुरुतरं
न प्रतिपद्यते यथोक्तं ब्रह्मापीति । तस्यामत्यन्तगौ-
रवस्य प्रसिद्धत्वात् । अतो गायत्रीमुखेनैव ब्रह्मोच्यते
गायत्री वै इत्यवधारणार्थो वैशब्दः । इदं सर्वं भूतं
प्राणिजातं यत्किञ्च स्यावरं जङ्गमं वा तत्सर्वं गायत्र्यैव ।

गायत्री सोममाहरति त्यक्तानामक्षराणामाहरणेन पूर्णतां तयोरा-
पद्यते । व्यस्य स्थिता तेन तत्राधान्यमित्यर्थः ॥

तत्रैव हेतुत्वरमाह । सर्वसवनेति ॥ सर्वाणि प्रातःसवनं माध्यन्दिनं
सवनं तृतीयसवनमित्येतानि तेषु गायत्र्या व्यापकत्वं भिन्नषण्णम् । गायत्रं
प्रातःसवणम् । त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम् । जागतं तृतीयसवनमिति
स्थिते त्रिष्टुभगत्योर्गायत्रीव्याप्तेरुक्तत्वात्तस्याश्च पदाभ्यां मुखेन च
सोमाहरणद्वारेण सवनत्वयसम्बन्धादतश्च तस्या अस्ति यज्ञे प्राधान्य-
मित्यर्थः ॥ कर्मणि तत्राधान्येऽपि कुतो ब्रह्मविद्यायां तत्राधान्य-
मित्याशङ्क्याह । गायत्रीति ॥ ब्रह्मविद्यायास्तत्राधान्यमिति शेषः ॥
गायत्रीसेवालम्बनत्वेन प्रतिपद्यते । ब्रह्मोत्पत्तौ लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति ।
तस्यामिति ॥ गायत्र्या ब्रह्मज्ञानद्वारेणोपादानमुक्तहेतुभ्यः सिद्धमित्यु-
पसंहरति । अत इति ॥ तथा चेतोऽर्पणनिर्गदादिति न्यायेन गायत्र्युपा-
धिकं ब्रह्मोपास्यमितिप्रतिजानीते । गायत्रीति ॥ निपातमादाय व्याचष्टे ।
वै इति । अवधारणरूपमेवार्थं स्फुटवन्निदमित्यादि व्याकरोति । इद-
मिति ॥ यदिदं सर्वं गायत्र्यैवेति योजना ॥ गायत्र्याः सर्वात्मकत्वाद्ब्रह्म-

गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते
 च ॥ १ ॥ या वै सा गायत्री यं वा ऽवसा येयं
 पृथिव्यस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामिव

तस्याञ्छन्दोमात्रायाः सर्वभूतत्वमनुपपन्नमिति गायत्री-
 कारकं वाचं शब्दरूपामापादयति गायत्रीम् ॥

वाग्वा गायत्रीति । वाग्वा इदं सर्वं भूतम् । तस्मात् वाक्
 शब्दरूपा सती सर्वं भूतं गायति च शब्दयति असौ
 गौरसावश्च इति त्रायते च रक्षत्यमुष्मान्भाभैषीः किं ते भय-
 मुत्थितमित्यादि । सर्वतो भयान्निवर्त्यमानो वाचा त्रातः
 स्यात् । यद्वाग्भूतं गायति त्रायते च गायत्येव तद्गायति
 च वाचोऽनन्यत्वात् गायत्या गानात्त्राणाञ्च गायत्या
 गायत्रीत्वम् । या वै सैवं लक्षणा सर्वभूतरूपा गायत्री । इयं
 वाव सा येयं पृथिवी । कथं पुनरियं पृथिवी गायत्रीत्युच्यते ।
 सर्वभूतसम्बन्धात् । कथं सर्वभूतसम्बन्धोऽस्यां पृथिव्यां हि ।

इच्छोपास्तिर्युक्तेष्वानुपपत्तिमाशङ्कानन्तरवाक्येनोत्तरमाह । तस्या
 इति ।

कथं वाचो गायत्रीत्वमित्याशङ्क्य तस्याः सर्वभूतसम्बन्धं दर्शयति ।
 वागिति ॥ कुतो गायत्रीत्वं तत्राह । यस्मादिति ॥ भवत्वेवं वाचः-
 स्वरूपं गायत्र्यास्तु किमावातं तदाह यद्वागिति ॥ गायत्री-
 नामनिर्वचनार्थाय वाच्युक्तरूपं गावत्प्रमैवैष्यमित्याह । गाना-
 दिति ॥ अस्तिहि वाचः सर्वभूतात्मकत्वं तद्वाचकत्वाद्वाच्यस्य च वाच-
 कातिरेकेण निरूपणान्तथा च वाग्भूता गायत्री सर्वभूतात्मिकेत्युक्तम् ।
 इदानीं तस्या विधान्तरमाह । या वै सेति ॥ एवं लक्षणत्वं

नातिशीयते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीयं वाऽव
 सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः
 प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥ यद्वैतत्पु-
 रुषे शरीरमिदं वाऽव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे
 हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव

यस्मात्सर्वं स्थावरजङ्गमञ्च भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव पृथिवीं
 नातिशीयते नातिवर्त्तत इत्येतत् ॥

यथा गानवाणाभ्यां भूतसम्बन्धो] गायत्या एवं भूत-
 प्रतिष्ठानाङ्गुतसम्बन्धाद्वा पृथिवी अतो गायत्री पृथिवी । या
 वै सा पृथिवी गायत्रीयं वाव सा इदमेव । तत्किं यदिद-
 मस्मिन्पुरुषे कार्यकारणसङ्घाते जीवति शरीरं पार्थिव-
 त्वाच्छरीरस्य । कथं शरीरस्य गायत्रीत्वमित्युच्यते । अस्मि-
 न्हीमे प्राणा भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिताः । अन्तः पृथि-
 वीवत् भूतशब्दवाच्यप्राणप्रतिष्ठानाच्छरीरं गायत्री ।
 एतदेव यस्माच्छरीरं नातिशीयन्ते प्राणाः । यद्वैतत्पुरुषे

व्याचष्टे । सर्वेति ॥ गायत्रीमनूद्य पृथिवीत्वं तस्या विहितं
 प्रश्नपूर्वकमुपपादयति । कथं पुनरिति ॥ गायत्र्याः सर्वभूतसम्बन्ध-
 स्तोत्रत्वात् पृथिव्यास्तत्सम्बन्धोद्यपूर्वकं व्युत्थापयति । कथमिति ॥
 सर्वस्य पृथिव्यां प्रतिष्ठितत्वं साधयति । एतामेवेति ॥

तथापि कथं पृथिव्या गायत्रीत्वं तदाह । यथेति ॥ सम्प्रति
 गायत्र्याः शरीररूपत्वं निरूपयति । या वा इति ॥ गायत्र्यात्किं
 पृथिवीमनूद्य तस्या गायत्रीशरीरयोरभेदे हेतुमाह । पार्थिवत्वादिति ॥
 इदानीं गायत्रीशरीरयोरेकत्वं प्रश्नपूर्वकं कथयति । कथमित्यादिना ॥

नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पादा षड्विधा
गायत्री तदेतद्वचाम्यनूक्तम् ॥ ५ ॥ तावानस्य
महिमा ततो ज्यायाञ्च पुरुषः पादोऽस्य सर्वा

शरीरं गायत्रीदं वाच तत् । यदिदमस्मिन्नन्तर्मध्ये पुरुषे
हृदयं पुण्डरीकाक्षमेतद्गायत्री । कथमित्याह अस्मिन्हीमे
प्राणाः प्रतिष्ठिता अतः शरीरवद्गायत्री हृदयम् ॥

एतदेव च नातिशीयन्ते प्राणाः । प्राणो हि पिता । प्राणो
माता । अहिंसन् सर्वभूतानीति श्रुतेः । भूतशब्दवाच्याः
प्राणाः । सैषा चतुष्पादा षडक्षरपादा क्रन्देरूपा सती
भवति गायत्री षड्विधा । वाग्भूतष्टथिवीशरीरहृदयप्रा-
णरूपा सती षड्विधा भवति । वाक्प्राणयोरन्यार्थनिदिष्ट-
योरपि गायत्रीप्रकारत्वम् । अन्यथा षड्विधसङ्ख्यापूरणानुप-

प्राणानां शरीरे प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति । एतदेवेति ॥ अथ गायत्र्या
हृदयत्वमावेदयति । यद्देतदिति ॥ हृदयस्य गायत्र्याश्चैकत्वं प्रश्न-
पूर्वकं विदुषोति । एतदित्यादिना ॥

हृदये प्राणानां प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति । तदेवेति ॥ प्राणानां भूतशब्दवा-
च्यत्वे तत्सम्बन्धे सति भूतसम्बन्धाद्गायत्र्याः शरीरादिभावः सम्भवति ॥
तेषां भूतशब्दवाच्यत्वेतु किं मानमित्याशङ्क्याह । प्राणो हीति ॥ अहिं-
सावाक्येऽपि प्राणपरं करणं प्रतिषिध्यते तथा भूतशब्दस्तत्र प्रतीतिगोचरो
भवत्येवेत्याह । भूतेति ॥ आध्यानशेषत्वेन गायत्र्यास्तुष्पादत्वं दर्शयति ।
सैवेति ॥ लक्षयित्वा तस्याः षड्विधत्वमनूद्य साधयति । षड्विधेति ॥
गायत्रीहृदययोः सर्वभूतसम्बन्धसिद्धार्थस्तुपदिष्टयोर्वाक्प्राणयोर्गायत्री-
प्रभेदत्वेन कथं व्याख्यानमित्याशङ्क्याह । वाक्प्राणयोरिति ॥ विधि-
पक्षे वाक्यशेषदोगात्तयोरपि गायत्रीभेदत्वमित्यर्थः । तस्मिन्नर्थे

भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिव्यीति ॥ ६ ॥ षड्वि-
 तब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं वहिर्द्वा पुरुषादाकाशो
 यो वै स वहिर्द्वा पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥ अयं

पत्तेः । तदेतस्मिन्नर्थे एतद्गायत्र्याख्यं ब्रह्म गायत्र्यनुगतं गाय-
 त्रीमुखेनोक्तम् । ऋचापि मन्त्रेणाभ्यनुक्तं प्रकाशितम् । तावा-
 नस्य गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा विभूतिविस्तारः
 यावाञ्चतुष्पात् षड्विधञ्च ब्रह्मणो विकारः पादो गाय-
 त्रीति व्याख्यातः । अतस्तस्माद्विकारलक्षणात् गायत्र्या-
 ख्यादा चारम्भणमात्रात्ततो ज्यायान्महत्तरञ्च परमार्थस-
 त्वरूपोऽविकारः पुरुषः सर्वपूरणात्पूरीशयनाच्च । तस्यास्य
 पादः सर्वा सर्वाणि भूतानि तेजोऽवन्नादीनि सस्यावरज-
 इमानि । त्रिपात्त्रयः पादा अस्य सोऽयं त्रिपात् । त्रिपादश्चतं
 पुरुषाख्यं समस्तस्य गायत्र्यात्मनो दिवि द्योतनवति स्वात्म-
 न्यवस्थितमित्यर्थ इति । यद्वै तत्रिपादश्चतं गायत्रीमुखे-
 नोक्तं ब्रह्मेतीदं वाव तदिदमेव । तद्योऽयं प्रसिद्धो वहिर्द्वा
 वहिः पुरुषादाकाशो भौतिको यो वै स वहिर्द्वा पुरुषा-

व. ग्भूतपृथिवीशरीरच्छूदयप्राणभेदात्षड्विधां गायत्रीमनुचिन्त्याज-
 इत्तवश्या तदवच्छिन्नब्रह्मत्वं तदनुचिन्तयेदिति तच्छेषत्वेनैव प्रवर्षोक्तो
 स्थिते सतीत्यर्थः । समस्तस्य पादविभागविशिष्टस्येति यावत् ॥ पितृ-
 मेव विदुषोति । यावानिति ॥ वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति
 वाक्यशेषमाश्रित्य विशिनष्टि । वाचारम्भणमात्रादिति ॥ परमार्थ-
 सत्वत्वे हेतुमाह । विकार इति ॥ तावानस्येत्वादि स्पष्टवति ।
 तस्येति ॥ आदिपदेन वायुराकाशश्चेत्युभयसुक्तम् ॥ ततो ज्यायानि-

वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्त-
पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥ अयं वाव स योऽयमन्त-
हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णं अप्रवर्त्ति पूर्णमप्र-

दाकाश उक्तः । अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुषे शरीर
आकाशः । यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः । अयं वाव स
योऽयमन्तहृदये पुण्डरीक आकाशः । कथमेकस्य सत
आकाशस्य त्रिधा भेद इति । उच्यते वाह्येन्द्रियविषये
जागरितस्थाने नभसि दुःखबाहुल्यं दृश्यते । अतः शरीरे
स्वप्नस्थानभूते मन्दतरं दुःखं भवति । स्वप्नानुपस्थितौ हृद-
यस्थे पुनर्नभसि न कञ्चन कामयते न कञ्चन स्वप्नं
पश्यति । अतः सर्वदुःखनिवृत्तिरूपमाकाशं सुषुप्तस्य
स्थानम् । अतो युक्तमेकस्यापि त्रिधा भेदानुव्याख्यानम् ।
वह्निर्वा पुरुषादारभ्याकाशस्य हृदये सङ्कोचकरणं चेतः-
समाधानस्थानस्तुतये । यथा त्रयाणामपि लोकानां कुरु-

त्वादि स्फुरति । त्रिपादिति ॥ समस्तस्य सर्वप्रपञ्चात्मकस्येत्यर्थः । श्रुत-
विति यदोमन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ यदुब्रह्मगायत्रप्रवृत्तिरुपपास्यसक्तं हृदयाकाशे
तदुध्येयमिति वक्तुं प्रवेण हृदयाकाशमवतारयति । यदुवैतदित्यादिना ॥
एकस्याकाशस्य बंधं त्रैविध्यमुक्तमिति शङ्कते । कथमिति ॥ औपाधि-
कत्रैविध्यमविरुद्धमिति परिहरति । उच्यते इति ॥ वाह्येन्द्रियविषयत्वं
तद्विषयस्यः द्यान्मयत्वं स्वप्नस्थानभूते नभसीतिसम्बन्धः ॥ न कञ्चनेत्या-
दिना निषेधद्वयेन पूर्वप्रकारमवस्थाद्वयं निषिध्यते ॥ निषेधफलमाह ।
कत इति ॥ सर्वदुःखं शूलं वासनानयञ्च तन्निवृत्त्या निरूप्यमाणं हृद-
याकथमित्यर्थः ॥ औपाधिकत्रैविध्यरूपसंहरति । अत इति ॥ तथापि

वर्त्तिनींश्च श्रियं लभते य एवं वेद ॥ ६ ॥

१२ ॥

क्षेत्रं विशिष्यते । अर्द्धतस्तु कुरुक्षेत्रमर्द्धतस्तु पृथूदकमिति तद्वत् । तदेतद्द्वार्द्वाकाशाख्यं ब्रह्म पूर्सं सर्वगतं न हृदय-
मात्रपरिच्छिन्नमिति मन्तव्यम् । यद्यपि हृदयाकाशे चेतः
समाधीयते अप्रवर्त्ति न कुतश्चित्प्रवर्त्तितुं शीलमस्येति
अप्रवर्त्ति तदुच्छित्तिधर्मकम् । यथान्यानि भूतानि परि-
च्छिन्नान्युच्छित्तिधर्मकाणि न तथा हार्द्दं नभः पूर्सम-
प्रवर्त्तिनीमनुच्छेदात्मिकां श्रियं विभूतिं गुणफलं लभते
दृष्टम् । य एवं यद्योक्तं पूर्समप्रवर्त्तिगुणं ब्रह्म वेद जानाती-
हैव जीवन्तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

किमित्यनेन क्रमेणाकाशस्य सङ्कोचो हृदये क्रियते तत्राह । वहिर्द्धेति ॥
स्थानस्तुतिस्तदाहरणेन स्फुटयति । यथेति ॥ अत्र कुरुक्षेत्रमर्द्धतोऽर्द्ध-
स्थानीयं पृथूदकमपि तथेति द्विदक्युगलमिव तदभयं लोकत्रयापेक्षया-
विशिष्टतरमित्यर्थः ॥ हृदयाकाशे चेतः समाधीयते चेत्तत्रात्र परि-
च्छिन्नं ब्रह्म प्राप्तमित्याशङ्क्याह । तदेतदिति ॥ पूर्सत्वेन जन्मनाश-
शून्यत्वं सिध्यतीत्याह । अप्रवर्त्तीति ॥ प्रधानफलत्वं व्यावर्त्तयति ।
गुणफलमिति ॥ दृष्टफलं स्वर्गाप्तिरिति दृष्टमित्युक्तं ज्ञानमेव विशिनष्टि ।
इहैवेति ॥ वर्त्तमानो देहः सप्तम्यर्थः । यो विद्वानेव स यद्योक्तं फलं लभत
इति सप्तम्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः
स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदि-

तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपास-
नाङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविधानार्थमारभ्यते । यथा लोके
द्वारपाला राज्ञ उपासनेन वशीकृता राजप्राप्तार्था भवन्ति
तथेहापीति । तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः । एतस्यान-
न्तरनिर्दिष्टस्य पञ्च पञ्चमङ्गाका देवानां सुषयो देव-
सुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि देवैः प्राणादित्यादि-
भीरक्ष्यमाणानीत्यतो देवसुषयस्तस्य स्वर्गलोकभवनस्य हृद-
यस्यास्य यः प्राङ्सुषिः पूर्वाभिसुखस्य प्राग्गतं यच्छिद्रं
द्वारं स प्राणस्तत्स्थलेन द्वारेण यः सञ्चरति वायुविशेषः स
प्रागनितीति प्राणः । तेनैव सम्बद्धमव्यतिरिक्तं तच्चक्षुस्तथैव
स आदित्यः । आदित्यो ह वै वाह्यप्राण इति श्रुतेः ।

ब्रह्ममाणज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं परिहृत्य प्रकरणभेदं व्यावर्त्तयितुमृत्तर-
भन्वस्य तात्पर्यमाह । तस्येति । द्वारपालादीत्यादिपदेन तद्गतो विशेषो
नृह्यते ॥ ब्रह्मण्युपासनेनाप्रसिद्धतो द्वारपालोपास्तिरयुक्त्याशङ्क्याह ।
यथेति ॥ इति तदुपास्तिरर्धवतीति शेषः । स्वर्गलोकशब्दः परमात्मवि-
षयः । स्वर्गलोकमित् जङ्घो विमुक्ता नेति श्रुत्यन्तरात् ॥

देवसुषित्वं साधयति । देवैरिति ॥ स्वर्गलोकस्य परमात्मनो भव-
नभायतनं तस्येति यावत् । प्राङ्गेनावस्थामाशङ्क्योक्तम् । पूर्वाभिसुख-
स्येति ॥ तत्स्थलेनेति ॥ तच्छब्दो हृदयविषयः । तेनैवेति प्राणविषय-
स्तच्छब्दः । तदव्यतिरिक्तं स्वातन्त्र्येण चक्षुषो किञ्चित्करत्वम् । न हि
चक्षुषा प्राणस्य सम्बन्धो न हि बाह्यस्य तत्सम्बन्धे निवन्धनमस्ति
बलात् । चक्षुरिति ॥ अधिष्ठाहत्वेनादित्यश्चक्षुषि प्रतिष्ठितश्चक्षुः प्रा-

त्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्वान्नादो
भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

चक्षुरूपप्रतिष्ठाक्रमेण हृदि स्थितः । स आदित्यः
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीत्यादि वाजसनेयके । प्राण-
वायुदेवतैव ह्येका चक्षुरादित्यश्च सहाश्रयेण । वक्ष्यति च ।
प्राणाय स्वाहेति ऊतं हविः सर्वमेतत्तर्पयतीति । तदेत-
त्प्राणाख्यं स्वर्गलोकद्वारत्वाद्ब्रह्म ॥

स्वर्गलोकं प्रतिपित्युत्तेजस्वोत्तञ्चक्षुरादित्यस्वरूपेणा-
न्नादत्वाच्च सवितुस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीत ।
ततस्तेजस्वान्नादश्चामयावित्परहितो भवति य एवं वेद
तस्यैतद्गुणफलम् । उपासनेन वशीकृतो द्वारपः स्वर्गलोक-
प्राप्तिहेतुर्भवतीति सुरस्य फलम् ॥

इकतया रूपे प्रतिष्ठितं रूपदर्शनकरणीभवति । तथैव प्राणस्य चक्षु-
मित्यर्थः ॥ प्राणादित्ययोरैको प्रमाणमाह । आदित्यो हेति ॥ कथं यथो-
क्तसादित्यस्य हृदयस्युपिद्वारस्थानीयत्वं वासनात्मना हृदये प्रतिष्ठितानि
तदाऽनेन क्रमेषादित्यो हृदये तिष्ठतीत्यर्थः ॥ तत्र हृत्स्वनरं प्रमाथ-
यति । स आदित्य इति ॥ एकदेवताभिन्नत्वादपि प्राणाभेदेन चक्षुरा-
दित्ययोराध्यानं युक्तमित्याह । प्राण्येति ॥ आश्रयशब्देन रूपाणि हृदय-
श्लोच्यन्ते व्युत्थोक्तो वा आदित्यश्चक्षुषोर्देवस्तदधिष्ठितस्य सर्वस्य प्राणात्मत्वे
वाक्यशेषमनुकूलयति । वक्ष्यति चेति ॥ न हि प्राण्ये तन्ने सर्वस्य तन्नि-
स्तादात्मप्रमन्तरेण सम्भवतीति भावः । तदेतप्राणाख्यं ब्रह्म स्वर्गलोकं
प्रतिपित्युः पुरुषस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति
सम्बन्धः ॥

किमिति यथोक्तोऽधिकारी प्राणोपासने नियुज्यते तत्राह ।
स्वर्गेति ॥ तथापि कथं यथोक्तगुणद्वयवैशिष्ट्यं प्राणाख्यस्य ब्रह्मणः सि-

अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छोत्रं
 स चन्द्रमास्त यश्चेत्युपासीत श्रीमा-
 न्यशस्वी भवति यं वेद ॥ २ ॥

अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिस्तस्यो वायुविशेषः स वीर्य-
 कुर्वन्विष्टह्य वा प्राणापानौ नाना वाऽनितीति
 व्यानस्तत्सम्बन्धमेव च तच्छ्रोत्रमिन्द्रियं तथा स चन्द्रमाः ॥
 अत्रेण सृष्ट दिशश्चन्द्रमाश्चेति श्रुतेः । सहाश्रयौ पूर्व-
 वत्तदेतच्छीश्व विभूतिः श्रोत्रचन्द्रमसोर्ज्ञानान् हेतुत्वमत-
 स्ताभ्यां श्रोत्रं ज्ञानान्नवतश्च यशः ख्यातिर्भवतीति यशो-
 हेतुत्वाद्यशस्त्वमतस्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेत्यादिसमानम् ॥

ध्वति ॥ तत्र तेजःशब्दं व्याकुर्वन्नाह । तेजस्वीति ॥ एतद्व्याणाख्यं ब्रह्म ।
 अमवरूपेण तेजस्वी तथाच तेजोगुणविशिष्टतया तदुपासनामर्हति ।
 सवितृश्चात्तादव्यं दृष्टिद्वारेणादित्याज्जायते दृष्टिरित्यादौ दृष्टमतश्चात्रञ्च
 तदाद्यश्चेति गुणान्तरविशिष्टत्वेनापि सवितृरूपं प्राणाख्यं ब्रह्म ध्याना-
 र्हमित्यर्थः ॥ किन्निर्हं सुखं फलमिति तदाह । उपासनेनेति ॥ हृदयस्य
 पूर्वदिगवस्थितच्छिद्रं सम्बन्धत्वेन प्राणसृक्त्वा व्यानः श्रोत्रं चन्द्रमाश्चेति
 जितयमितरसम्बन्धसुपास्यमित्याह । अर्धेति ॥ वीर्यवत्कर्म्म कुर्वन्वपान
 इति सम्बन्धः । प्राणापानौ विष्टह्य विरुध्य वा अयमनितोति पञ्चान्तरं
 नानास्तत्सम्बन्धमर्हसु विविधमनितिचेष्टत इति विकल्पान्तरं तेन सम्बन्धः
 श्रोत्रस्य श्रुत्युक्तत्वाद्वा नाशौ सम्बन्धः । यथा श्रोत्रस्य व्यानेन सम्बन्धस्तथा
 चन्द्रमसोऽपि तेन सम्बन्धस्य श्रुत्युक्तत्वादेव ध्यानार्थतया ग्राह्य इत्याह ॥
 तथेति ॥

श्रोत्रचन्द्रमसोः सम्बन्धे श्रुत्यन्तरमनुकूलयति । श्रोत्रेणेति ॥
 नद्विराजः श्रोत्रं तदात्मना दिशश्चन्द्रमाश्चेत्येते सृष्टा इति श्रुते-

अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः सा वाक्
 सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासौत ब्रह्मव-
 र्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ अथ
 योऽस्योदङ्सुषिः स समानस्तन्मनः स पञ्चन्यः

अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः पश्चिमस्तत्स्यो वायुविशेषः स
 मूत्रपुरीषाद्यपनयन्बधोऽग्नितीत्यपानः सा तथा सा वाक् ॥
 तत्सम्बन्धात्तथाग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चस एतत्तत्सम्बन्धात्तथा
 मित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसम् ॥ अग्निसम्बन्धाद्दृत्तस्वाध्यायस्य ।

रित्यर्थः । मिथः सम्बन्धेऽपि कथमनयोर्व्यानात्कृतं ध्याने हृष्यतीत्यादि-
 वाक्यशेषादवधेयमित्यर्थः । तदेतद्व्यानाख्यं ब्रह्म श्रीञ्च यश्चेत्याभ्यां गुणा-
 भ्यामुपासीतेषु सम्बन्धः ॥ कथं तस्य गुणद्वयवतो ध्यानमित्याशङ्क्य ओलस्य
 ज्ञानहेतुत्वाच्चन्द्रमसोऽन्नहेतुत्वात्तयोराश्रयत्वे बदात्मनो व्यानस्यापि तद्-
 गुणोपवृत्तिरित्याह । ओलेति ॥ व्यानाख्यब्रह्मणि गुणान्तरं साधयति ।
 ज्ञानेति ॥ उक्तस्य ब्रह्मणो गुणद्वयसम्भवोऽतःशब्दार्थः । श्रीमानित्यादि-
 वाक्यमादिशब्दार्थः । समानं तेजस्वीत्यादिवाक्येनेति शेषः ॥ हृदयस्य
 पश्चिमदिग्बद्धितस्युषिसम्बन्धत्वेनापानो वाग्निश्चेति त्रितयमन्योऽन्य-
 सम्बन्धं ध्येयमित्याह । अथ योऽस्येति ॥ सोऽपान इत्यस्वार्थमाह ।
 तस्य इति ॥ सोऽपान इति सम्बन्धः । अपानशब्दे वायुविशेषे व्युत्पा-
 दवति । मूर्तेति ॥ आदिशब्देन शुक्रादि गृह्यते ॥ यथा चक्षुषः ओ-
 लस्य प्राणत्वं व्यानत्वञ्चोक्तं तथा वागपानो भवत्यपाने हृष्यतीत्यादिश्रुते-
 रित्याह ॥ सा तथेति ॥

यथा चक्षुरादिद्वारेणादित्यः प्राणादिरूपत्वञ्चोक्तं तथावाचो-
 ऽधिष्ठातृत्वेन सम्बन्धादग्निस्तद्वारेणापानो भवतीत्याह । तत्सम्बन्धा-
 दिति ॥ तदेतदपानाख्यं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां वि-

तदेतत्कीर्त्तिञ्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्त्तिमान्-
व्युष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

अन्वयसमहेतुत्वादपानस्यान्वाद्यत्वम् । समानमन्यत् ॥ अथो
योऽस्योदङ्मुषिसदङ्गतः सुषिसत्स्थो वायुविशेषः सोऽग्नि-
तपीते समं नयतीति समानः । तत्सम्बन्धं मनोऽन्तःकरणं
स पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवः पर्जन्यनिमित्ताश्चाप इति ॥

मनसा हृष्टा आपश्च वरुणश्चेति श्रुतेस्तदेतत्कीर्त्तिञ्च ।
मनसो ज्ञानस्य कीर्त्तिहेतुत्वात् । आत्मपरोक्षं विश्रुतत्वं
कीर्त्तिर्यथः । स्वकरणं वेद्यं विश्रुतत्वं व्युष्टिः कान्तिर्देहगतं

शिटसुपासीतेति सम्बन्धः ॥ ब्रह्मवर्चसं व्याचष्टे । वृत्तेति ॥ कथमपानाख्ये
ब्रह्मणि यथोक्तो गुणः सिद्धतीत्यः शङ्कगाम्निद्वारेत्याह । अग्निसम्पन्ना-
दिति ॥ तथापि कथमपानाद्यत्वमित्याशङ्क्यापोदारेष्वेत्याह । अत्रेति ॥
ब्रह्मवर्चसोऽप्यादिफलवाक्ये श्रीमानित्यादित्यदिना तुल्यार्थत्वाच्च व्या-
ख्यानापेक्षमित्याह । समानमिति ॥ हृदयस्थोत्तरसुषिसम्बन्धत्वेन स-
मानो मनः पर्जन्यश्चेति त्वितयं परस्परसम्बद्धसुपास्यमित्याह । अथेति ॥
समानशब्दं वायुविशेषे व्युत्पादयति । अग्नितेति ॥ मनसः समाने सम्ब-
न्धः ॥ समाने ऋष्यतीति श्रुतेर्पांशु इत्याह । तत्सम्बन्धमिति ॥ मनसि
ऋष्यति पर्जन्यकृष्यतीति ॥ तदेव वाक्यशेषमाश्रित्य तयोः सम्बन्धमाह ।
पर्जन्य इति ॥ श्रुत्यन्तरादपि तयोः सम्बन्धं वक्तुं पातनिकासाह ।
पर्जन्येति ॥ शेषः प्रसिद्धपरामर्शार्थः ॥

तथापि कथं पर्जन्यमनसोः सम्बन्धसिद्धिरित्याशङ्क्य वायोरपि
कारणत्वेनाङ्गिः सम्बन्धात्तद्वारा मिथोऽपि तत्सिद्धिरित्याह । मनसेति ॥
तदेतत्समानाख्यं ब्रह्म कीर्त्तिञ्च व्युष्टिश्चेत्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेति
सम्बन्धः ॥ तस्मिन् ब्रह्मणि कीर्त्तिरूपं शुभं साधयति । मनस

अथ योऽस्योर्द्धः सुषिः स उदानः स वायुः
 स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीत ओजस्वी
 महस्वान्भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ ते वा एते
 पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स
 य एतानेव पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य
 द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते

लावस्यम् । ततश्च कीर्त्तिसम्भवात्कीर्त्तिश्चेति । समानमन्यत् ॥
 अथ योऽस्योर्द्धः सुषिः स उदान आपादतत्तद्वारभ्योर्द्ध-
 सुष्ममखादुत्कर्षार्थंश्च कर्म कुर्वन्नित्युदानः स वायु-
 सादाधारश्चाकाशस्तदेतत् वाय्वाकाशयोरोजोहेतुत्वा-
 दोजो बलं । महत्त्वाच्च मह इति ॥

इति ॥ व्युत्प्रेर्यान्वरत्वं कीर्त्तेर्दर्शयति । आत्मेति ॥ ततो व्युत्पी-
 राचष्टे । स्वरूपेति ॥ तामेवानुभवच्छ्रुतया कथयति । कान्ति-
 रिति ॥ कथं पुनर्देहगतस्य लावस्यस्य कीर्त्तिता संभाव्यते तत्राह ।
 ततश्चेति ॥ लावस्यं चार्थः । इत्यसङ्कीर्णगुणद्वयविशिष्टसुपासनं सिद्ध-
 मिव्यर्थः ॥ कीर्त्तिमानित्यादिफलवाक्यस्य ब्रह्मवर्चसीत्यादिना त्वत्कार्य-
 त्वादेव्याख्येयत्वमाह । समानमिति ॥ हृदयस्योर्द्धच्छिद्रवैशिष्ट्येनोदानो
 वायुराकाशश्चेति त्वित्यमन्योन्वसम्बद्धसुपास्यमित्याह । अथ योऽस्येति ॥
 उच्छ्रमखादुदान इति सम्बन्धः । उदाने दृष्यति वायुसृष्यतीति वाक्यशेष-
 मान्नित्याह । स वायुरिति ॥ वायोराकाशत्वमाधाराधेयसम्बन्धान्वायौ
 त्वत्त्वाकाशसृष्यतीति श्रुतेश्चेत्याह । तदाधारश्चेति ॥ तदेतदुदानास्यं
 ब्रह्म पूर्ववदोजो महश्चेत्याभ्यां विशिष्टसुपासीतेति सम्बन्धः ॥ उक्तगुणद्वयं
 निर्दिशति । वाय्वाकाशयोरिति ॥

स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपान्वेद ॥ ६ ॥ अथ यदतः परो

समानमन्यत् । ते वै एते यथोक्ताः पञ्च सुषिसम्बन्धा-
त्यश्च ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषा राजपुरुषा इव द्वारस्थाः
स्वर्गस्य हार्दस्य लोकस्य द्वारपालाः । एतैर्हि चक्षुःश्रोत्र-
वाङ्मनः प्राणैर्वह्निर्मुखप्रष्टत्तैर्ब्रह्मणो हार्दस्य प्राप्तिद्वा-
राणि निरुद्धानि । प्रत्यक्षं ह्येतदजितकरणतया वाह्य-
विषयासङ्गोऽवृतप्रकृतवान्न हार्दब्रह्मणि मनस्तिष्ठति ॥
तस्मात्सत्यमुक्तमेते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपा-
इति । अतः स य एतानेवं यथोक्तगुणविशिष्टान् स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपान्वेदोपास्ते उपासनया वशीकरोति स
राजपालानिउपासनेन वशीकृत्य तैरनिवारितः प्रतिपद्यते
स्वर्गं लोकं राजानमिव हार्दं ब्रह्म ॥

श्रीलक्ष्मीत्यादिवाक्यस्य कीर्त्तिमानित्यादिना तुल्यार्थत्वमाह । समान-
मिति ॥ तस्य ह वा एतस्तेत्यादिनोक्तमनुवदति । ते वा इति ॥ कथंतेब्रह्म-
पुरुषास्तत्वाह । राजपुरुषा इति ॥ अपदिश्यन्त इत्यर्थः ॥ तेषां द्वारपालत्वं
प्रपञ्चयति । एतैरिति ॥ तत्र खानुभवं प्रमाणयति । प्रत्यक्षं हीति ॥ विवेक-
चैराभ्याभ्यां वशीकृतश्रोत्रादिकरणयामोपेतत्वाभावात्परोक्षशब्दादि-
विषये आसङ्गरूपान्दत्ताक्रान्तत्वादित्यर्थः । एतैरेव विषयविमुखैर्ब्रह्मप्राप्ति
द्वाराणि समाध्यादिना विवृत्तानि इत्यभिप्रेत्योपसंहरति । तस्मादिति ॥
ब्रह्मपुरुषानुक्तावनूद्य सफलउपासनं दर्शयति । अत इति ॥ अनियतानां
चक्षुरादीनां ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वं, नियतानां तु तत्राप्राप्तिहेतुत्वमित्यतः-
शब्दार्थः । यथोक्तगुणविशिष्टत्वं चक्षुरादीनामादित्याद्यात्मकत्वम् ॥

दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः
पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदि-

किञ्चास्य विदुषः कुले वीरः पुत्रो जायते वीरपुरुषसे-
वनात् । तस्य चर्षापाकरणेन ब्रह्मोपासनप्रवृत्तिहेतुत्वम् ।
ततश्च स्वर्गलोकप्रतिपत्तये पारम्पर्येण भवतीति स्वर्गलोक-
प्रतिपत्तिरेवैकं फलम् ॥ अथ यदसौ विद्वान् स्वर्गं लोकं
वीरपुरुषसेवनात्प्रतिपद्यते यच्चेत्तं “त्रिपादस्याष्टतं दिवीति”
तदिदं लिङ्गेन चक्षुःश्रोत्रेन्द्रियगोचरमापादयितव्यम् ।
यथाम्ब्यादिर्धूमादिलिङ्गेन ॥ तथा ह्येवमेवेदमिति यथोक्तेऽर्थे

अत्रष्टं फलमक्त्वा इष्टफलमाह । किञ्चेति ॥ यथोक्तपुत्रोत्पत्तिर्वि-
हितब्रह्मप्राप्तावनुपयुक्तेत्याशङ्क्याह । तस्य चेति ॥ पुत्रस्य ध्यानानुसारित्व
हेतुत्वं ततःशब्दार्थः । पारम्पर्येणोपासनाद्वारेणेति यावत् ॥ पुत्रस्य
ध्यानद्वारा ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वे फलितमाह । इति स्वर्गेति ॥ गायत्र्युपाधिकं
ब्रह्मोपासनं तादर्थ्येन द्वारपालोपास्तस्य कर्त्तव्या ततश्चाङ्गेषु श्रुतानि
फलानि सप्तस्वित्त्व प्रथमोपासनादेव ब्रह्मप्राप्तिरित्युक्तम् ॥ इदानीं विद्या
न्तरं प्रस्तौति ॥ अथ यदिति ॥ परस्ताद्दिवी दीप्यमानं ब्रह्म कौक्षेये
ज्योतिषि प्रतीकेऽध्यस्य इष्टत्वश्रुतत्वाभ्यामुपासितव्यमिति श्रौतमर्थं सिद्ध-
वत्कृत्वाऽऽर्घिकमर्थमादाय तात्पर्यमाह । यदसौ विद्वानिति ॥ वीराणां
वीर्यवतामादित्यादीनां पुरुषाणां सेवनादाध्यानादीति यावत् । लिङ्गेन
स्पर्शविशेषेण अदृशविशेषेण चेत्यर्थः । चक्षुःश्रोत्रेन्द्रियगोचरमिति सट्टिं
प्रति इष्टं श्रुतञ्च मयेत्यापादयितव्यम् । अन्यथा इष्टत्वश्रुताभ्यां ब्रह्मणि
ध्यानासिद्धेरित्यर्थः । परस्य प्रतिपत्तौ लिङ्गेन प्रत्यायने इष्टान्तमाह ।
यथेति ॥ विप्रतिपत्तं प्रति धूमादिलिङ्गेनाम्ब्यादि यथा प्रत्यायते तथा
स्पर्शादिलिङ्गेन इष्टत्वादिविशिष्टमिदं प्रत्येतव्यमित्यर्थः ॥ यथोक्तस्य

दमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः

॥ ७ ॥

इडा प्रतीतिः स्यात् । अनन्यत्वेन च निश्चय इति अत
 आह । यदतोऽसुष्मादिवो द्युलोकात्परः परमिति लिङ्ग-
 व्यत्ययेन ज्योतिर्दीप्यते । स्वयंप्रभं सदा प्रकाशत्वाद्दीप्यत
 इव दीप्यत इत्युच्यते । अग्न्यादिवज्ज्वलनलक्षणाया
 दीप्तेरसम्भवाद्भिन्नतः पृष्ठेष्वित्येतस्य व्याख्यानं सर्वतः पृष्ठे-
 ष्विति संसारादुपरीत्यर्थः । संसार एव हि सर्वः ॥

ज्योतिषो लिङ्गेन प्रत्यायनं किमिति क्रियते तत्राह । तथा हीरत ।
 लिङ्गद्वारा तस्य प्रत्यायने सति गुणद्वयविशिष्टमेवेदं ज्योतिर्नान्यथेत्येवं
 यद्योक्तो परस्मिन्नुपास्यज्योतिषि इडा धीः स्यात् । तत्तद्गुणस्य ज्योतिषो
 ध्यानादित्यर्थः । मा भूत्परस्य ज्योतिषो यद्योक्तगुणस्याशेषोपासनमित्या-
 शङ्क्याह । अनन्यत्वेनेति । कौत्सेयस्य ज्योतिषः सन्निकर्षाज्जीवाभेदं परि-
 कल्प्य जाठरं ज्योतिर्ब्रह्मेत्यनन्यत्वेन ध्याने जीवब्रह्मणोरेकतया निश्चय-
 शार्धात्सिद्ध्यति । अतो यद्योक्तोपास्तिरर्धवतीत्यर्थः ॥ अथशब्दस्य विद्या-
 न्तरारम्भार्थत्वमभ्युपेत्यानन्तरपन्थस्य तात्पर्यसंज्ञाऽवशिष्टान्यत्तराख्यव-
 त्कार्यं व्याकरोति । अत आहत्वादिना ॥ यदित्युपक्रम्य ज्योतिरित्युप-
 संहारात्पर इति पुलिङ्गप्रयोगमाशङ्क्याह ॥ परमिति ॥ कादाचित्क-
 प्रकाशत्वाभावात्कथं दीप्यत इति प्रयोगस्तत्राह । स्वयंप्रभमिति ॥
 कस्यादिनेति प्रयुज्यते सुखमेव दीप्यमानत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह :
 अग्न्यादीति ॥ हेतोर्भवत्त सम्बन्धः ॥ सर्वशब्दस्यासङ्कुचितत्वादात्मनोऽपि
 तेन सङ्गृहीतत्वात्कथं तस्माद्दूढं ब्रह्मेलुपपन्नमित्याशङ्क्याह । संसारा-
 दिति ॥ तस्यैव सर्वशब्दवाच्यत्वमुपपादयति । संसार एव हीति । तस्यानेक
 त्वेन सर्वशब्दार्हत्वादित्यर्थः ।

यत्रैतदस्मिञ्चरीरे सत्स्यर्शेनोष्णिमानं वि-

असंसारिण्य एकत्वान्निर्भेदत्वाच्चानुत्तमेषु तत्पुरुषस-
मासाशङ्कानिरुत्तयेचाह । उत्तमेषु लोकेष्विति । सत्यलोका-
दिषु हिरण्यगर्भादिकार्यस्य परस्त्रेश्वरस्यासन्नत्वादुच्यते
उत्तमेषु लोकेष्विति । इदं वावेदमेव तद्यदिदमस्मिन्
पुरुषेऽन्तर्मध्ये ज्योतिः चक्षुःश्रोत्रग्राह्येन लिङ्गेनोष्णिक्त्वा-
शब्देन वावगम्यते । यत्त्वचा स्पर्शरूपेण गृह्यते तच्चक्षुषैव ।
दृढप्रतीतिकरत्वाच्चोऽविनाभूतत्वाच्च रूपस्पर्शयोः ॥

आत्मनि सर्वशब्दानुपपत्तिमाह । असंसारिण्य इति ॥ सर्वशब्दस्थाने
कार्यवाचित्वादात्मनि चैकत्वात्प्रकारभेदस्य च नित्यत्वसङ्गे तस्मिन्नसम्भवात्
तस्य सर्वशब्दात्प्रतीतिरित्यर्थः । उत्तमा न भवन्तीत्यनुत्तमास्तेष्विति तत्पु-
रुषाशङ्कायां तद्विरुद्धाद्वारा बहुव्रीहिसिद्धयर्थं विशेषणमित्याह ।
त पुरुषेति ॥ किमिति तेषु परब्रह्म निर्दिश्यते तस्य सर्वगतत्वादित्या-
शङ्काह । हिरण्यगर्भादीति ॥ तत्कार्यात्मना स्थितं परं ब्रह्मोत्तमेषु
लोकेष्वित्युच्यते । तस्य सर्वत्र सतोऽपि सत्यलोकादिषु हिरण्यगर्भाद्या-
त्मनाऽतिशयेन नित्याभिव्यक्तत्वादित्यर्थः । यदिति सर्वनाम्ना प्रकृतं ब्रह्म
परान्तरस्यते । तस्योपास्यत्वार्थं संसारादुपरिष्ठादवस्थानसङ्गम् ॥ इदानीं
कौत्सेयज्ज्योतिषि तदारोपयति । इदमिति ॥ कौत्सेयज्ज्योतिषि प्रतीके
प्रमाणं दर्शयति । चक्षुरिति ॥ चक्षुष्यो भवतीति फलवचनानुसारेण
स्पर्शरूपभैक्यमाध्यासिकमादायोष्णिक्त्वा चाक्षुषत्वं द्रष्टव्यम् । रूपस्पर्शयो
रैक्याध्यासं स्फुटयति । यत्त्वचेति ॥ यदुष्णं तेजो द्रव्यात्मकं त्वग्निद्रवेषु
स्पर्शरूपेण गृह्यते तत्र हेतुमाह । इडेति ॥ त्वचो इडायां प्रतीतौ हेतु-
त्वाच्चक्षुषा तादात्म्यारोपादित्यर्थः ॥ यद्रूपवद्भवति तत्स्पर्शवदिति
नियमाच्च रूपस्पर्शवोक्त्वादात्मग्राध्यासात्तस्य चाक्षुषत्वसिद्धिरित्याह ।
अविनाभूतत्वाच्चेति ॥

जानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपि गृह्य नि-

कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वग्दृष्टिगोचरत्वमाप-
द्यत इत्याह यत्र यस्मिन् काले एतदिति क्रियाविशेषणं
अस्मिन् शरीरे हस्तेनालभ्य संस्पर्शेनोष्णमानं रूपसह-
भाविनमुष्णसर्गभावं विजानाति स ह्युष्णिमानामरूपव्याक-
रणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो लिङ्गमव्यभि-
चारात् । न हि जीवन्तमात्मानमुष्णिमा व्यभिचरति ।
“उष्ण एव जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्निति” हि विज्ञायते ।
मरणकाले च तेजः परस्यां देवतायामिति परेणाविभा-
गत्वोपगमादतोऽसाधारणं लिङ्गमौष्णप्रसङ्गेरिव धूमः ॥

यस्य ज्योतिषो लिङ्गमौष्णं तस्य त्वगिन्द्रियपाह्यस्य चाक्षुषत्व-
रूपपादयितुं शक्नोति । कथमिति ॥ तस्यैषा दृष्टिरित्यादिवाक्येनोत्तरं
दर्शयन् यत्नेत्यादि व्याकरोति । आह्वेत्यादिना ॥ यद्यैतद्विज्ञानं स्यात्तद्येति
विज्ञान क्रियायां विशेषणमेतदिति पदमित्यर्थः ॥ संस्पर्शेनोष्णमानं
विजानाति चेत्कथं तर्हि तस्य चाक्षुषत्वमित्याशङ्क्याह । रूपसहभाविन-
मिति ॥ भवत्वौपचारिकमौष्णस्य चाक्षुषत्वं तथापि कथं तस्य लिङ्गत्व-
मित्याशङ्क्य जीवनप्रत्यायनद्वारा कौशेयज्योतिषि तस्य लिङ्गत्वं साधयति ।
स हीति ॥ जीवात्मना तस्याव्यभिचारं स्मोरयति । न हीति ॥ तत्रैव
श्रुतिं संवादयति । उष्ण एवेति ॥ यदा जीवस्य लिङ्गमौष्णं तदा पर-
स्यापि ज्योतिषस्तलिङ्गं भवति । जीवपरयोरेकत्वावगमादित्याह । मरण-
काले चेति ॥ वागादि मनसि मनः प्राथे प्राणस्तेजसि तदध्यक्षबन्धनं
परस्यां देवतायां परमात्मास्वायां सम्पद्यत इति श्रुत्या जीवस्य परेण
तदर्थात्मना सहाभिन्नत्वस्योपगमाज्जीवस्य लिङ्गं तद्भवति परस्य लिङ्ग-
मित्यर्थः । यदा हि जीवस्य परस्य च यथोक्तलिङ्गादवगतिस्तदा तत्र
कौशेयज्योतिषस्तदधिकरणस्य सुतरामवगतिरस्तीत्याह । अत इति ॥

नदमिव नद्युरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति
तदेतदृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति

अतस्तस्य परस्यैषा दृष्टिः साक्षादिव दर्शनं दर्शनोपाय इत्यर्थः। तथा तस्य ज्योतिष एषा श्रुतिः अवयवं अवशोपायो ऽप्युच्यमानो यत्र यदा पुरुषो ज्योतिषो लिङ्गं श्रुश्रूषति श्रोतुमिच्छति तदैतत्कर्मावपिष्टञ्चैतच्छब्दः क्रियाविशेषणम्। अपिष्टञ्चापिधाशेत्यर्थादङ्गुलिभ्यां प्रोक्तुं त्यनिनदमिव रदस्येव घोषो निनादस्तमिव शृणोति नद्युरिव ऋषभश्रुजितमिव शब्दो यथा चाग्नेर्वह्निर्ज्वलत एवंशब्दमन्तः शरीर उपशृणोति तदेतज्ज्योतिर्दृष्टश्रुतलिङ्गत्वाद्दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत। तयोपासनाच्चक्षुष्यो दर्शनीयः श्रुतो विश्रुतश्च यत्स्पर्शगुणोपासननिमित्तं फलं तद्रूपे सम्पादयति चक्षुष्य इति। रूपस्पर्शयोः सहभावित्वात् ॥ ३ ॥

उष्णस्य जाठरे ज्योतिषि प्रतीके लिङ्गत्वे सति तस्मिन्माह। तस्येति विश्वोरिव प्रतिभायां जाठरेषु ज्योतिषा परस्य ज्योतिषस्तादात्म्यादित्यर्थः ॥ प्रतीकद्वारा दृष्ट्युपायवत्तस्य अवशोपायं लिङ्गान्तरं दर्शयति। तथेति ॥ अपिष्टञ्च शृणोतीति सम्बन्धः। यथा अवयवमेतद्भवति तथा शृणोतीति अवयवक्रियाया विशेषणमेतच्छब्द इति योजना ॥ प्रोक्तुं त्यनिनदमिधायेति यावत्। श्रुयमाणशब्दस्य वाच्यार्थभावस्तुटीकरणार्थमनेकदृष्टानोपादानं कौश्लेयज्योतिषारोपितस्य ज्योतिषो ध्येयस्य ध्यानोपायाङ्गत्वेन गुणद्वयस्य परिदशति ॥ तदेतदिति ॥ दृष्टमित्युपासने फलमाह। तथेति ॥ श्रुतमित्युपासने फलमाचष्टे। श्रुत इति ॥ कथं पुनः स्पर्शगुणोपासने स्पर्शो भवतीति वक्तव्ये चक्षुष्यो भवतीत्युच्यते तत्राह। यत्स्पर्शेति सम्पादने निमित्तमाह। रूपस्पर्शयोरिति ॥

य एवं वेद य एवं वेद ॥१३॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म

इष्टत्वाच्च दर्शनीयतायाः । एवञ्च विद्यायाः फलसुपपन्नं
स्यान्न तु षडुत्वादिस्पर्शवत्त्वे । य एवं यथोक्तौ गुणौ वेद
स्वर्गलोकप्रतिपत्तिस्तुक्तमदृष्टं फलम् । द्विरभ्यास आदरार्थः ॥
१३ ॥ पुनस्तस्यैव विपादश्चतस्र ब्रह्मणोऽनन्तगुणवतोऽन-
न्तशक्तेरनेकभेदोपास्यस्य विशिष्टगुणशक्तिमत्त्वेनोपासनं
विधित्वात्वाह । सर्वं समस्तं खल्विति वाक्यालङ्कारार्थो
नियतः । इदं जगन्नामरूपविकृतं प्रत्यक्षादिविषयं ब्रह्म

इतश्चक्षुषो भवतीति फलवचनसूचितमित्वाह । इष्टत्वाच्चेति फल-
वचनसपि सम्पादयति न कल्पकमित्वाह एवञ्चेति ॥ यदा स्पर्शगुणो-
पासननिमित्तं फलं रूपे सम्पाद्यते तदा विद्यायाः श्रुतं फलसुपपन्नमिति
फलश्रुतिरनुकूलिता स्यात् । रूपविशेषवति चक्षुष्यशब्दप्रसिद्धत्वादित्यर्थः ।
यदि पुनर्षडुत्वादिस्पर्शगुणस्योपासननिमित्तं फलं कल्पयते तदा चक्षुषो
भवतीति श्रुतं फलं नैवोपपन्नं स्यात्ततश्च फलश्रुतिरपवाधिता भवेदित्याह ।
न त्विति ॥ कस्मैदं फलमित्यपेक्षायामाह । य एवमिति ॥ ननु परस्व ज्योतिषो
जाठरे ज्योतिष्वारोपितस्य यथोक्तगुणवतो ध्यानात्कथमिदमत्यल्पं फल-
वनरुपसुपदिश्यते तत्राह । स्वर्गलोकेति ॥ फलवत्त्वांहि विद्यायामादरो
विबोधितः ॥१३॥ प्रतीकद्वारा ब्रह्मोपासनसङ्गा प्रतीकं हित्वा सगुणब्रह्मो
पासनसुपपन्नस्यति । पुनरित्यादिना ॥ तस्य निरुपाधित्वं व्यावर्त्तयति ।
अनन्तेति ॥ कथमेकस्थानेकगुणत्वं तत्राह । अनन्तशक्तेरिति ॥ ननु पूर्व-
त्वेवास्त्रोपासनान्वतिष्ठत्तानि तथाच वक्तव्यशेषो नास्तीत्याशङ्क्याह । अने-
केति ॥ अनेकेषु मायत्वाद्युपाधिषुपास्यस्यापि ब्रह्मणो मनोमयत्वादि-
विशिष्टगुणत्वेन विशिष्टशक्तिमत्त्वेन चोपासनान्तरविधानार्थसुत्तरवाक्य-
मित्यर्थः ।

तज्जलानिति शान्त उपासीत

कारणं दृढतमत्वाद्ब्रह्म । कथं सर्वस्य ब्रह्मत्वमित्यत
 आह । तज्जलानिति । तस्माद्ब्रह्मणो जातं तेजोऽब्रह्मादिक्र-
 मेण सर्वम् । अतस्तज्जम् । तथा तेनैव जननक्रमेण प्रति-
 लोमतया तस्मिन्नेव ब्रह्मणि लीयते तदात्मतया ह्रियत इति
 तज्जम् । तथा तस्मिन्नेव स्थितिकालेऽनिति प्राणिति चेष्टत
 इति तदनम् । इत्येवं ब्रह्मात्मतया त्रिषु कालेष्वविशिष्टं
 तद्यतिरेकेणाग्रहणात् । अतस्तदेवेदं जगत् । यथा चेदं
 तदेवैकमद्वितीयम् तथा षष्ठे विस्तरेण वक्ष्यामः । यस्मान्न
 सर्वमिदं ब्रह्म अतः शान्तो रागद्वेषादिदोषरहितः संयतः
 सन् यत्तत्सर्वं ब्रह्म तद्वक्ष्यमाणैर्गुरुरुपासीत ॥

ब्रह्मशब्दस्य निरुपाधिकार्यविषयत्वं व्यावर्त्तयति । कारणमिति ॥
 कथं तस्य ब्रह्मत्वं तदाह । दृढतमत्वादिति ॥ निरतिशयमहृत्त्वादित्यर्थः ।
 सर्वमनूद्य तस्य ब्रह्मविधाने युक्तिं प्रअपूर्वकमाह । कथमित्यादिना ॥
 तज्जञ्च तज्जञ्च तदनञ्च तज्जलान् अवयवलोपश्चान्दसः । तत्र तज्जत्वं
 जगतो व्युत्पादयति । तस्मादिति ॥ तज्जत्वस्युपपादयति । तथेति ॥ विपर्य-
 येण तु क्रमोऽत इति न्वायात्मतिलोमतया जननव्युत्क्रमेण तस्मिन्नेव
 ब्रह्मणि लीयते जगदिति कृत्वा यथातस्तज्जं तथेति योजना । तत्र लयो
 नाम जगतः शून्यतेति मतं व्यावर्त्तयति । तदात्मतथेति ॥ तदनत्वं
 प्रतिपादयति । तथेति ॥ तथा तज्जं तज्जञ्च तथा तदनञ्च जगदित्यर्थः ।
 इति तदनमिति शेषः ॥ युक्तिसिद्धमर्थं निगमयति । एवमिति ॥ ब्रह्म-
 व्यतिरेकेण त्रिष्वपि कालेषु जगतोऽग्रहणात्तदात्मत्वेनाविशिष्टमिदं
 जगत्तदेव स्यादिति योजना ॥ युक्तिसिद्धमपि जगतो ब्रह्मत्वं प्रत्यक्षादि-
 विरुद्धं नाङ्गीकारमर्हति । न हि सद्वितीयमद्वितीयमित्याशङ्क्याह ।
 यथा चेति ॥ सर्वस्य ब्रह्मत्वे फलितमाह । यस्मान्नेति ।

अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके
पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं
कुर्वीत ॥ १ ॥

कथमुपासीत । स क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यव-
सायश्च एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्ययसं क्रतुं कुर्वी-
तोपासीतेत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः । किंपुनः क्रतुकरणेन
कर्त्तव्यं प्रयोजनम् । कथं वा क्रतुः कर्त्तव्यः क्रतुकरणां
चाभिप्रेतार्थसाधनं कथं इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथे-
त्यादिग्रन्थः । अथ खल्विति हेत्वर्थः । यस्मात्क्रतुमयः
क्रतुमायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः । यथाक्रतुर्या-
दृशः क्रतुरस्य सोऽयं यथाक्रतुर्यथाध्यवसायो षाट-

क्रियन्तं कालं प्रत्ययभावर्त्तवेदित्वाकाङ्क्षापूर्वकं तत्त्वनिश्चयपर्यन्त-
मिति दर्शयितुं व्यवहितं वाक्यमवतार्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना ॥
उपासीतेत्यस्य क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्ध इति योजना ॥
क्रत्वनुष्ठानस्य फलं पृच्छति । किं पुनरिति ॥ तत्र क्रतुकरणं च केन
प्रकारेणेति प्रश्नान्तरं दर्शयति । कथं वेति ॥ ब्रह्मभावसाधनत्वात्क्रतुकर-
णस्य फलप्रश्नो नास्तीत्याशङ्काह । क्रतुकरणश्चेति ॥ न हि ज्ञेयस्य
स्थितस्य नष्टस्य वा सद्भावः सम्भवतीति भावः ॥ क्रतुकरणस्येदं प्रयोजनं
च च क्रतुरेवं क्रियते तत्करणं चानया रीत्या ब्रह्मसद्भावं साधयतीत्यस्या-
र्थजातस्य प्रतिपादनार्थमाशङ्कसमाप्तेरथेत्यादिश्चरौ ग्रन्थ इत्याह ।
इत्यस्यार्थस्येति ॥ अथ खल्वित्यत्र पूर्ववत् खल्वशब्दोऽथशब्दस्तु हेत्वर्थ इत्यत्र
हेतुत्वपरमर्थं विवृणोति । यस्मादिति ॥ यद्वा अथेत्यारभ्य पुरुष इत्यन्तो
यन्तो हेत्वर्थ इत्युक्त्वा न्युतमेव हेतुत्वपरमर्थं दर्शयति । यस्मादिति ॥ यथा

मनोमयः प्राणशरीरो

द्विचयोऽस्मिँल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति । तथेतोऽस्माद्दे-
हात्प्रोत्य सत्वा भवति ॥ क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः ।
एवं स्योनच्छास्वतो दृष्टम् । “यं यं वापि स्मरन्भावं त्वव्यत्यन्ते
कलेवरमित्यादि” यत एवं व्यवस्था शास्त्रदृष्टान्तः स एवं जा-
नन् क्रतुं कुर्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तम् । यत एवं शास्त्र-
प्रामाख्यादुपपद्यते क्रत्वनुरूपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः । कथं
मनोमयो मनःप्रायः । मनुतेऽनेनेति मनस्तत् स्वदृत्तप्रा
विषयेषु प्रवृत्तं भवति तेन मनसा तन्मयः । तथाप्रवृत्त

क्रतरित्वात्पञ्चाक्षरात्तस्याच्छब्दो द्रष्टव्यः अस्मिँल्लोक इति श्रुतिभादय
व्याचष्टे । जीवन्निहेति ॥

इह वर्त्तमाने देहे जीवन् सद्भिनि जावत् । क्रतुकरणेन किं कर्त्तव्यं
फलमिति प्रश्नं व्याचष्टे । तथेति ॥ क्रत्वनुरूपफलात्मकत्वे पुरुषस्य सृष्टिं
संवाटयति । एवं हीति ॥ शास्त्रमेवोदाहरति । यं यमिति ॥ कथं वा
क्रतुः कर्त्तव्य इति प्रश्नं प्रत्याह । यत इति ॥ क्रत्वनुरूपफलात्मकः पुरुषो
भवतीत्येवं रूपा व्यवस्थेति जावत् ॥ एवं जानन् क्रत्वनुरूपं फलमिति
शास्त्रतः पश्यन्निवर्त्तव्यः । कोऽसौ क्रतरित्वात्पञ्चाक्षरात् । यादृशमिति ॥ स
क्रतुं कुर्वीतेत्यस्वार्थं निगमयति । यत एवमिति ॥ क्रतुकरणप्रकारमेव
प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति ! कथमित्यादिना । कथमिदं मनःप्राय-
मित्यपेक्षायां मनःशब्दार्थप्रदर्शनपूर्वकं व्युत्पादयति । मनुत इति ॥
मनोद्वारा तदुपाधिः पुरुषो विषयप्रवणो भवतीत्यर्थः तत्प्रायत्वमाह ।
यथेति ॥ पुरुषो हि तत्प्रायः मनसि प्रवर्त्तमाने स्वयमपि तद्-
देव प्रवृत्त इव लक्ष्यते । तथा निवर्त्तमाने मनसि निवृत्त इव चावगम्यते ।
वस्तुवस्तु पुरुषो न प्रवृत्तो निवृत्तो वा “ध्यायतीवेत्यादि”श्रुतेरित्यर्थः ॥

भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा

इव तत्रायो निवृत्त इव च । अत एव प्राणशरीरः प्राणो
 लिङ्गात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्च्छितः । “यो वै प्राणः
 सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति” श्रुतेः । स शरीरं यस्य
 स प्राणशरीरः । मनोमयः प्राणशरीरं नेतेति च श्रुत्य-
 न्तरात् । भारूपः । भा दीप्तिश्चैतन्यलक्षणं रूपं यस्य स भा-
 रूपः । सत्यसङ्कल्पः । सत्या अविद्ययाः सङ्कल्पा यस्य सोऽयं
 सत्यसङ्कल्पः । न यथा संसारिण इवानैकान्तिकफलः
 सङ्कल्प ईश्वरस्येत्यर्थः । अत्रुतेन मिथ्याफलत्वहेतुना
 प्रत्यूढत्वात्सङ्कल्पस्य मिथ्याफलत्वञ्च वक्ष्यति “अत्रुते न हि
 प्रत्यूढा” इति । आकाशात्मा । आकाश इवात्मा स्वरूपं

अत एव मनोमयत्वादेवेति यावत् ॥ सम्मूर्च्छितत्वं सम्मिश्रितत्वम् ।
 विज्ञानशक्तेश्चैकात्म्येव लिङ्गात्मनि सम्मिश्रितत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाण-
 यति । यो वा इति ॥ आयवर्षी श्रुति यथोक्ते विशेषणद्वये प्रमाणयति ।
 मनोमयः प्राण इति ॥ मनोवृत्तिभिर्विभाव्यमानत्वादात्मा मनोमयः प्राण
 एव प्रत्यगात्मनः सूक्ष्मं शरीरं तस्य चासौ सूखाद्देहाद्देहान्तरं प्रति नेते-
 त्वावर्षीश्रुतेरात्मनि विशेषण । यस्मिद्धिः एतच्च विशेषणद्वयं जीवमत-
 मपि तदभेदविनक्षया ब्रह्मणि द्रष्टव्यमित्यर्थः । सत्यसङ्कल्प इत्यत्र वि-
 षयेन ध्वनितमर्थं दर्शयति । न यथेति ॥ इ वक्ष्यते इत्यर्थः । कथं संसारि-
 षङ्कल्पस्थानैकान्तिकफलत्वं तत्राह । अन्वतेति ॥ सङ्कल्पस्थान्तेन संसारिण
 प्रत्यूढत्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति । वक्ष्यतीति ॥ जडाजडयोराकाशेतरयोर्न

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः

यस्य स आकाशात्मा । सर्वगतत्वं सूक्ष्मत्वं रूपादिहीनत्वञ्चा-
काशतुल्यता ईश्वरस्य । सर्वकर्मा । सर्वं विश्वं तेनेश्वरेण
क्रियत इति जगत्सर्वं कर्मास्येति सर्वकर्मा । “स हि सर्वस्व
कर्त्तेति” श्रुतेः । सर्वकामः । सर्वे कामा दोषरहिता अस्येति
स सबकामो “धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मीति” श्रुतेः ।
न तु कामोऽस्मीति वचनादिह बद्धव्रीहिन सम्भवति ।
सर्वकाम इति । न कामस्य कर्त्तव्यत्वाच्छब्दादिवत्पारा-
ध्यप्रसङ्गाच्च देवस्य । तस्माद्यथेह सर्वकाम इति बद्धव्रीहि-
स्तथा कामोऽस्मीति स्मृत्यर्थो वाच्यः । सर्वे गन्धाः सुखकरा

तुल्यतेत्या शङ्काह । सर्वगतत्वमिति ॥ सर्वकर्मेति सर्वक्रियाश्रव-
मीश्वरस्योच्यते । तदयत्नं । निष्क्रियत्वश्रुतेरित्याशङ्का व्याचष्टे । सर्व-
मिति ॥ संसारिभ्यो विशेषसिद्धार्थं विशिनष्टि । दोषरहिता इति ॥
उदाहृतश्रुतिमाश्रित्योक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥ कामसामानाधिकरण्ये
बाधकोयत्तन्नाह बद्धव्रीहिरेवेति परिहरति । न कामस्येति ॥ तस्य कार्य-
त्वात्तदैव्ये ब्रह्मणोऽनादित्वं बाध्यते । चेतनशेषत्वाच्च कामस्य । तदनैक्ये
ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यं हीयते । तथा च कर्मधारयासम्भवाद्बद्धव्रीहिरेवेत्यर्थः ॥
कथं तर्हि कामोऽस्मीति तादात्म्यश्रुतिरित्याशङ्काह । तस्मादिति ॥
कामेश्वरयोः सामानाधिकरण्यासम्भवात्प्रकृतश्रुतौ बद्धव्रीहिर्यथेष्टस्तथा
श्रुतावपि ब्रह्मपारतन्त्र्यमात्रं क.मस्य विवक्षितम् । श्रुत्यनुसारेण श्रुते-
नेतव्यत्वादित्यर्थः । सर्वशब्दाद्दुर्गेभ्योऽपि ब्रह्मणि प्राप्तौ विशिनष्टि ।
सुखकरा इति । तत्रापि सर्वशब्दसङ्कोचे कारणम.ह । पुण्य इति ॥ यथा
सर्वगन्ध इत्यत्र सुखकरा गन्धा ब्रह्मणि दर्शितास्तथा सर्वरस इत्यत्रापि
सुखकरा एव रसास्तत्सम्बन्धिनो ग्राह्या इत्याह । तथेति ॥ अत्रापि

सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥ एष म
 आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्ष-
 पाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा

अस्य सोऽयं सर्वगन्धः । “पुण्यो गन्धः पृथिव्याञ्चे मिति” स्मृतेः ।
 तथा रसा अपि विज्ञेयाः । अपुण्यगन्धरसग्रहणस्य पाप्मसम्ब-
 न्धनिमित्तत्ववश्यात् । “तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च
 दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्व” इति श्रुतेः । न च पाप्म-
 संसर्ग ईश्वरस्य । अविद्यादिदोषस्थानुपपत्तेः ॥

सर्वमिदं जगदभ्यात्तोऽभव्याप्तः । अततेर्व्याप्तार्थस्य
 कर्त्तरि निष्ठा । तथा अवाकीञ्च्यतेऽनयेति वाग्वागेव वाकः ।
 यद्वा वचेर्घञन्तस्य करणे वाकः । स यस्य विद्यते स वाकी
 न वाकीअवाकी । वाक्प्रतिषेधश्चात्रोपलक्ष्यार्थः । गन्ध-
 रसादिअवश्यात् । ईश्वरस्य प्राप्तानि प्राणादीनि करणानि

सर्वशब्दसङ्कोचे कारणमाह । अपुण्येति ॥ न तद्ग्रहणं परस्मिन्निति
 शेषः । तच्छब्दार्थभेदोपपादयति । पाप्मना हीति ॥ एष इति प्राणप्रायोक्ति
 भवतु पाप्मसंसर्गे च अपुण्यगन्धादिग्रहणम् । तथापि कथं तदीश्वरे सर्वज्ञे
 नास्तीत्याशङ्क्याह । न चेति ॥ निमित्ताभावादीश्वरस्य न स्वसम्बन्धित्वेना
 पुण्यगन्धादिग्रहणमित्यर्थः ॥

तस्य पाप्मासंसर्गे हेतुमाह । अविद्यादीति ॥ आदिपदेनास्त्रिताराग-
 द्वेषाभिनिवेशादयो मृच्छन्ते । अभ्यात्त इति रूपं तदर्थञ्च दर्शयन् कर्मणि
 निष्ठां व्यावर्त्तयति । अततेरिति ॥ वाक्शब्दस्य निष्प्रतिप्रकारं रचयति ।
 वचेरिति ॥ अत्रेति अवाकीति श्रुतौ उपलक्ष्यार्थः ईश्वरस्य । प्राणादिप्रति-
 षेधश्चेति शेषः ॥ अचेश्वरे प्राणादिप्राप्ते रभावात्तत्प्रतिषेधो नोपलक्ष्येतात्

एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या
ज्यायानन्तरिचाञ्ज्प्रायान्दिवो ज्यायानेभ्यो
लोकेभ्यः ॥ ३ ॥ सर्वकर्मा सर्वकामः

गन्वादिग्रहणाय अतो वाक्प्रतिषेधेन प्रतिषिध्यन्ते
ज्ञानि । “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स
पृथोत्वकर्ण” इत्यादिमन्त्रवर्षादनादरोऽसम्भ्रमः । अप्राप्त-
प्राप्तौ हि सम्भ्रमः स्यादनाप्तकामस्य, न त्वाप्तकामत्वा-
न्नित्यदृप्तस्ये खरस्य सम्भ्रमोऽस्ति क्वचित् ॥ २ ॥

एष यथोक्तगुणो मे ममत्माऽन्तर्हृदये हृदयपुण्डरीकस्या-
न्तर्मध्येऽषीयानणुतरो व्रीहेर्वा यवाहेत्यादि । अत्यन्तसूक्ष्मं
प्रदर्शनार्थं श्यामाकाहा श्यामाकतण्डुलाहेति । परिच्छिन्न
परिमाणादषीयानित्युक्तेऽणुपरिमाणत्वं प्राप्तमाशङ्क्य तत्प्र-
तिषेधादारभते । एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या
इत्यादिना । ज्यायःपरिमाणाञ्च ज्यायस्त्वं दर्शयन्ननन्त-
परिमाणत्वं दर्शयति । मनोमय इत्यादिना । ज्याया-

आह । ममेति ॥ आदिशब्देन कामादिरुक्तः । युक्तञ्चान्योपलक्षणं
साक्षादेवान्यत्र प्रतिषेधश्रवणादित्याह । अपाणीति ॥ आदिपदेन ‘स
वेत्ति वेद्य’मित्यादि स्पृहते । ईश्वरस्य सम्भ्रमाभावं प्रतिपादयति । अप्राप्त-
प्राप्तौ हीति ॥ यथोक्तस्य परस्य प्रत्यगात्माभेदं दर्शयति । एष इति ॥
व्रीह्याद्यनेकोपादानस्योपयोगमाह । अत्यन्तेति ॥ अषीयस्त्वज्याय स्त्वव्यपदे
श्रवोर्भियो विरोधमाशङ्क्य परिहरति । श्यामाकेति ॥ पृथिव्यन्तरिचा-
दिवदीश्वरस्यातिशयं सूक्ष्मत्वं विवक्षितमिति शङ्कं वारयति । ज्यायः-
परिमाणाञ्चेति ॥ पुनरुक्तेरुपयोगमाह । मनोमय इत्यादिनेति ॥ यस्तै-

सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर
एष म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभि-
सम्भवितास्मीति

नेष्यो लोकेभ्य इत्यन्तेन यथोक्तगुणलक्षण ईश्वरो ध्येयो
न तु तत्तद्गुणविशिष्ट एव । यथोक्तराजपुरुषमानय
चित्रगुणेत्युक्तेन विशेषणस्याप्यानयने व्याप्रियते तद्वदि-
हापि प्राप्तमतस्तन्नित्तार्थं सर्वकर्मेत्यादिपुनर्वचनम् ।
तस्मान्मनोमयत्वादिगुणविशिष्ट एव ईश्वरो ध्येयः । अत
एव षष्ठसप्तमयोरिव “तत्त्वमस्यात्तैवेदं सर्वमिति” । “नेह स्व-
राज्येऽभिषिञ्चत्येष म आत्रैतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भ-
विताऽस्मीति” लिङ्गात् । न त्वात्मशब्देन प्रत्यगात्मैवोच्यते ।
मम इति षष्ठाः सम्बन्धार्थप्रत्यायकत्वादेतमभिसम्भविता-
स्मीति च कर्मकर्तृत्वनिर्देशात् ॥

ननु षष्ठेऽपि “अथ सम्पत्स्यत” इति सत्सम्पत्तेः कालान्त-
रितत्वं दर्शयति । नारव्यसंस्कारशेषस्थित्यर्थपरत्वात् न

केश्यते स एवेश्वरः केवल इति यावत् ॥ ईश्वरो यथोक्तगुणो ध्येय इत्यन्ते
गुणानामपि ध्यानकर्मत्वं दुर्निवारमित्याशङ्क्याह । यथेति ॥ पुनरुक्ति-
फलसुपसंहरति । तस्मादिति ॥ सगुणस्वैश्वरस्य ध्येयत्वे गमकान्तरमाह ।
अत एवेति ॥ स्वरूपवाचकस्यात्मनः श्रुत्यनुपपत्तेर्न तद्ब्रह्मादद्वैतवाक्यार्थ-
सिद्धिरित्यर्थः

लिङ्गभेदाच्चेदिह भेदो विवक्षितस्तर्हि षष्ठेऽपि तद्विद्ब्रह्मदर्शनान्ना-
खण्डवाक्यार्थसिद्धिरिति शङ्कने । नन्विति ॥ नचात्र भेदो विवक्षितः ।
आरव्यः संस्कारः सुखादियेन कर्मणा तच्छेषस्थितौ तात्पर्यादिति परि-

यस्य स्याद्वा न विचिकित्साऽस्तीति ह आह
शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥ १४ ॥

कालान्तरितार्थता अन्यथा तत्त्वमस्वाद्वर्थस्य बाधकप्रसङ्गात्।
यद्यप्यात्मशब्दस्य प्रत्यगर्थत्वं “सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति” च प्रकृत-
मेष म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मेत्युच्यते। तथाप्यन्तर्हृदयमी-
षदपरित्यज्यैवैतमात्मानमितोऽस्माच्छरीरात्प्रेत्याभिसम्भा-
वितास्मीत्युक्तम् ॥

यथा क्रतुरूपस्यात्मनः प्रतिपत्तास्मीति यस्यैवंविदः
स्याद्भवेद्वा सत्यमेवं स्यामहं प्रेत्यैवं, न स्यामिति न च
विचिकित्सास्ति। इत्येतस्मिन्मध्ये क्रतुफलसम्बन्धे स तथैवे-

हरति। नारब्धेति ॥ तत्त्वमस्यौ कालान्तरितत्वमेवात्र विवक्षितं किं न
स्यादित्याशङ्क्याह। नेति ॥ कालान्तरभावित्वे सम्पत्तेरिष्टे तत्त्वमसीति
ब्रह्मभावस्य वर्त्तमानोपदेशानुपपत्तेरिति हेतुमाह। अन्यथेति ॥ ननु
प्रकरणात्तुम्होवाभ्यामात्मब्रह्मशब्दाभ्यामत्रापि ब्रह्मात्मैक्यमेव विवक्षित-
मित्यत्र आह। यद्यपीति ॥ लिङ्गानुम्होतषठीश्रुतिवशात् प्रकरणात्तु-
म्होतश्रुतिः कथञ्चिन्नेतव्यां प्रकरणश्रुतिभ्यां लिङ्गानुम्होतषठीश्रुतत्वादात्म-
श्रुतेश्चाग्यधोपपत्तेरुक्तत्वादिति भावः ॥

सगुणब्रह्मोपासकस्य सकृत्तत्त्वधीमात्राद्वाहृदं फलं सिध्यति किन्तु
देहपातकालेऽपि साक्षात्कारानुष्ठान्ना भवितव्यमित्यभिप्रेत्याह। यथा
क्रतुरूपस्येति ॥ अध्वयसादानुरूपस्य सगुणस्य परमात्मनोऽहंप्रतिपत्ता-
स्मीत्त्वैवंविदो यस्य स्याद्वा निश्चयः प्रेत्याहमेव स्यामेव न तु न स्यामिति
क्रतुफलसम्बन्धे संशयोऽस्ति। स क्रतुसारेणैव परमात्मभावं प्राप्नोति तथा
चाह्वेति वाक्यान्तरकालेऽपि साक्षात्कारेण भवितव्यमिति प्रतिभाती-

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुधो न जीर्यति
दिशो ह्यस्य सक्तयो द्यौरस्योत्तरं विलम्बे स एष
कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदं स्थितम् ॥ १ ॥

अन्तरिक्षोदरः प्रतिपद्यते । विद्वानित्येतदाह स्योक्तवान् किल
शाखिल्यो नामर्षिर्हिरभ्यास आदरार्थः ॥ १४ ॥

अस्य कुले वीरो जायत इत्युक्तम् । न वीरजन्ममात्रं पितृ-
स्वाहाय “तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुरिति” श्रुत्यन्तरात् ।
अतस्तद्दीर्घायुष्टं कथं स्यादित्येवमर्थं कोशविज्ञानारम्भः ॥
अभ्यर्हितविज्ञानव्यासज्ञानान्तरमेव नोक्तं तदिदानीमे-
वारभ्यते । अन्तरिक्षमुदरमन्तःपुषिरं यस्य सोऽयमन्त-
रिक्षोदरः कोशः कोश इवानेकधर्मसादृश्यात्कोशः स
च भूमिबुधो भूमिर्बुधो मूलं यस्य स भूमिबुधो न जीर्यति

त्वर्थः । यथोक्तस्यार्थस्य सास्त्रदायिकत्वं कथयति । इत्येतदिति ॥ आदरः
ऋतुपाससम्बन्धिषयः ॥ १४ ॥

शाखिल्यविद्यायाः समनन्तरपन्थस्य सम्बन्धो नास्तीत्याशङ्क्य
व्यवहितेन सम्बन्धं दर्शयितुमतुवदति । अस्तेति ॥ सम्यक्त्युत्तरपन्थस्य
नात्यर्थं वक्तुं भूमिकां करोति । न वीरेति ॥ तत्र बृहदारण्यकश्रुतिं
प्रमाणयति तस्मादिति । पुत्रस्य लोकहेतुत्वादिति यावत् । अनुशासनेन
विषयीकृतस्य पुत्रस्य लोकप्राप्तिसाधनत्वादनुशासितस्य वेदाध्ययनं पुत्र-
जन्मोत्पन्नान्तरमेव किञ्चित्कालं नोपदिष्टमित्याशङ्क्याह ॥ अभ्य-
र्हितेति । नायत्पु पाधिकत्रहोपासनस्य कौचेने ज्योतिष्यारोप्य परब्रह्मो-
पासनसम्बन्धितं तस्य च अनोमयत्वादिगुणकत्रहोपासनमन्तरङ्गं । तथा च
वह्नयेन वैश्यादन्तरमेव कोशविज्ञानं नोक्तमिति निवृत्ते तद्भासक्ये
तद्विदिरिदानीं यथोक्तफलसिद्धयस्तन्वत इत्यर्थः । कोशशब्दे न हिरण्यादिनि-

तस्य प्राची दिग्जुह्वर्नाम सहमाना नाम
दक्षिणा राक्षी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची
तासां वायुर्वत्सः स य एतमेव वायुं दिशां वत्सं

विनश्यति त्रैलोक्यात्मकत्वात् । सहस्रयुगकालावस्थायी
हि सः । दिशो ह्यस्य सर्वाः सक्तयः कोशा द्यौरस्य कोश-
स्योत्तरमूर्द्धं विलं स एष यथोक्तगुणकोशः । वसुधानो वसु
धीयतेऽस्थिन् प्राणिनां कर्मफलाख्यमतो वसुधानः । तस्मिन्-
न्तर्विश्वं समस्तं प्राणिकर्मफलं स ह तत्साधनैरिदं यद्-
गृह्यते प्रत्यक्षादिप्रमाणैः श्रितमाश्रितं स्थितमित्यर्थः ॥

तस्यास्य प्राचीदिक् प्राग्गतो भागो जुह्वर्नाम । जुह्व-
त्यस्यां दिशि कर्मिणः प्राङ्मुखाः सन्त । इति जुह्वर्नाम ।
सहन्तेऽस्यां पापकर्मफलानि यमपुत्र्यां प्राणिन इति
सहमाना नाम दक्षिणा दिक् । तथा राक्षी नाम प्रतीची

ज्ञेयाधारा मङ्गू भोच्यते ॥ कथं त्रैलोक्यात्मनः कोशत्वं तत्राह । कोश
इवेति ॥ अनेन धर्मसादृश्यं विशदयति । स चेति ॥ तथापि कथमविना-
शित्वं तत्राह । सहचेति ॥ त्रैलोक्यात्मनि कोशदृष्टिसत्त्वापि भूमौ बुद्धदृष्टि-
रित्युक्तम् । कोशस्य च सापेक्षमविनाशित्वं ध्येयत्वेन दर्शितम् । सम्प्रति
दिक्षु कोशकोणदृष्टिः कर्मव्येत्याह । दिशो ह्येति ॥ दिवि कोशसीर्द्ध-
विलबुद्धिं दर्शयति । द्यौरिति ॥ यथोक्ते कोशे वसुधानत्वदृष्टिं दर्शयति ।
यथोक्तेति ॥ तदेव समर्चयते तस्मिन्निति ॥

कोशकोशत्वे नोक्तासु दिक्ष्वान्नरविभागमाह ॥ तस्येत्वादिना ॥
दिशां विशिष्टनामवतीनामनुचिन्तनीयत्वसत्त्वा तस्य स्मन्निनं वायुं तद्गन्सम्

वेद न पुत्रोदं रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं
 दिशां वत्सं वेद मा पुत्रोदं रुदम् ॥ २ ॥
 अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्ये
 ऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः

पश्चिमा दिक् रात्री । रात्रा वरुणेनाधिष्ठिता सन्ध्या-
 रागयोगाद्वा । सुभूता नाम भूतिमङ्गिरीश्वरकुवेरादि-
 भिरधिष्ठितत्वात् सुभूता नामोदीची । तासां दिशां वायु-
 र्वत्सो दिग्जात्वद्वायोः । पुरोवात इत्यादिदर्शनात् । स यः
 कश्चित् पुत्रदौर्घजीवितार्थीएवं यथोक्तगुणं वायुं दिशां वत्स-
 मस्यतं वेद स न पुत्रोदं पुत्रनिमित्तं रोदनं न रोदिति
 पुत्रो न म्रियत इत्यर्थः । यत एवं विशिष्टं कोशं दिग्ब-
 त्तविषयं विज्ञानम् अतः सोऽहं पुत्रजीवितार्थेवमेतं वायुं
 दिशां वत्सं वेद जानेऽतः पुत्रोदं मा रुदं पुत्रमरणनि-
 मित्तं रोदो मम मा भूदित्यर्थः ॥

अरिष्टमविनाशिनं कोशं यथोक्तं प्रपद्ये प्रपन्नोऽस्मि
 पुत्रावुषे । अमुनामुनेति त्रिर्नाम मृच्छाति पुत्रस्य । तथा

करणधर्माद्यं चिन्तयेदित्याह । तासामित्यादिना ॥ पुरोवातादीत्यादि-
 शब्दस्त्वयाविधौनिकवैदिकप्रयोगसङ्गद्वायः ॥ यथोक्तस्य विज्ञानस्य फल-
 वत्त्वनिदानो दर्शयति । स य इति यथोक्तगुणमित्यस्य प्रकटीकरणाय विशि-
 ष्टं । अस्त्यति ॥ सफलप्राप्तनष्टमदिष्टपसंहरति । यत इति ॥

दौर्घ्यायुहं पुत्रस्य कामयमानस्त्रैलोक्यात्प्राणं कोशाकारं परिकल्प्य
 मस्य अस्त्यो दिशो विशिष्टनामवतोस्तासं स्त्रीत्वं वत्सम्बन्धेन वायुं

प्रपद्येऽसुनाऽसुनाऽसुना स्वः प्रपद्येऽसुनाऽसुनाऽसुना
 ॥ ३ ॥ स यद्वोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा
 इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च तमेव यत्प्रापत्सि
 ॥ ४ ॥ अथ यद्वोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं
 प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तद्वोचं
 ॥ ५ ॥ अथ यद्वोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्य
 वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तद्वोचम् ॥ ६ ॥

प्राणं प्रपद्येऽसुनाऽसुना भूः प्रपद्येऽसुनाऽसुना भूवः प्रपद्ये
 सुनाऽसुना स्वः प्रपद्येऽसुनाऽसुना सर्वत्र प्रपद्ये इति नाम
 षट्कृति पुनः पुनः । स यद्वोचं प्राणं प्रपद्य इति व्याख्या-
 नार्थमुपन्यासः । प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं जगत् ॥

यथा “वा अरा नाभाविति” वक्ष्यति । अतस्तमेव सर्वं
 तच्चेन प्राणप्रतिपादनेन प्रापत्सि प्रपद्योऽभवम् । तथा भूः
 प्रपद्य इति त्रींश्लोकान् भूरादीन् प्रपद्य इति तद्वोचम् ।

तद्वत्समभरणधर्मा अचिन्तवेदिति प्रधानोपास्तिरुक्ता । सम्प्रति तदङ्गं जपं
 दर्शयति । अरिष्टमित्यादिना ॥ असुनाऽनेन पुत्रेषु निमित्तभूतेन दीर्घा
 दुर्घं निमित्तोक्तत्वेत्यर्थः । सर्वत्र सर्वेषु प्रपद्य इति क्रियापदसुपादेयं
 दर्शयितुं पुनरुपात्तं निमित्तवेदनार्थञ्च पुनः पुनर्मन्त्रेषु पुत्रस्य विनाम
 षट्कृतीति योजना ॥ अरिष्टमित्यादिमन्त्रस्य प्रागेव व्याख्यातत्वात्प्राण-
 मित्यादिमन्त्रभादाय व्याचष्टे । स यदिति ॥ सशब्दो वक्तृविषयः ॥

प्राणस्य सर्वात्मत्वे वाक्यशेषमनुगुणं दर्शयति । यथेति ॥ तत्-
 सर्वात्ममतः शब्दार्थः । कदा पुनरेषां मन्त्राणां जप इत्यपेक्षायां पूर्वोक्त-

अथ यद्वोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजु-
वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तद्वोचं तद-
वोचम् ॥ ७ ॥ १५ ॥

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति

अथ यद्वोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्न्यादीन् प्रपद्य इति तद-
वोचम् । अथ यद्वोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदादीन् प्रपद्य
इत्येव तद्वोचमिति ! उपरिष्ठान्नाञ्चपेत्ततः पूर्वोक्तमजरं
कोशं सदिग्वत्सं यथावद्वात्वा । द्विर्वचनमादरार्थः ॥ १५ ॥

पुत्रायुषउपासनमुक्तं जपश्च अथेदानीमात्मनो दीर्घजी-
वनायेद्मुपासनं जपश्च विदधन्तदाह । जीवन् हि स्वयं
पुत्रादिफलेन युज्यते नान्यथेति । अत आत्मानं यज्ञं
सम्पादयति पुरुषः । पुरुषो जीवनविशिष्टः कार्य्यकरण-
सङ्घातो यथाप्रसिद्ध एव । वावशब्दोऽवधारणार्थः ।
पुरुष एव यज्ञ इत्यर्थः ॥

तथा हि सामान्यैः सम्पादयति यज्ञत्वम् । कथं तस्य

प्रधानविद्यान्तरमित्याह । उपरिष्ठादिति ॥ ध्यात्वोपरिष्ठादिति
सम्बन्धः । यथोक्तविज्ञाने जपे वादरः ॥१५॥ वृत्तमनूद्य पुरुषो वावेत्यादि-
स्तस्यैतान्तरसवतारवर्तित । पुत्रायुष इति ॥ किमित्यात्मनो दीर्घजीवनं
सम्पद्यते तत्राह । जीवन्निति ॥ यथोक्तफलहेतुभूतां विद्यामुखापयति ।
अत आत्मानमिति ॥ कथं पुरुषस्यात्मनो यज्ञत्वं सम्पादयते तत्राह । पुरुष
इति ॥

अवधारणार्थं समर्पयते । तथा हीत्यादिना ॥ यज्ञावयवसादृश्यात्
पुरुषे यज्ञवदिति कर्त्तव्येत्युक्तम् । कथं सादृश्याद्यज्ञसम्पादनमिति वृच्छति ।

वर्षाणि तव्यातः सवनं, चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री
 गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणा
 वाव वसव एते हीदृ सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥

पुरुषस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाण्यायुषस्तत्रातः सवनं पुरु-
 षाख्यस्य यज्ञस्य केन सामान्येनेत्याह । चतुर्विंशत्यक्षरा
 गायत्रीछन्दो गायत्रीछन्दस्कं हि विधियज्ञस्य प्रातः-
 सवनम् । अतः प्रातःसवनसम्बन्धेन चतुर्विंशतिवर्षायुषायुक्तः
 पुरुषः । अतो विधियज्ञसादृश्याद्यज्ञः । तद्योत्तरयोरप्या-

कथमिति ॥ तत्रोच्यते । षोडश, धिकं वर्षशतं पुरुषस्य, युः फलभूतं तत्रेधा
 विभज्य चतुर्विंशतिवर्षावधि प्रातःसवनदृष्टिः कर्त्तव्येत्याह । तस्येति ॥
 गायत्री छन्दसश्चतुर्विंशत्यक्षरत्वेऽपि कथं शब्दोक्ता प्रातःसवनदृष्टिरित्या-
 शङ्कग्राह । ग. यतीति ॥ विधितोऽनुष्ठेयमानस्य विधियज्ञस्य प्रातःकालोपल-
 खितं कर्म प्रातःसवनं तत्र स्तोत्रादि गायत्रीछन्दस्कं गायत्रं गायत्रं प्रातः-
 सवनमिति च अत्रैरित्यर्थः । यद्योक्ते पुरुषायुषे प्रातःसवने चतुर्विंशत्य-
 क्षराणि । फलितमाह । अत इति ॥ तथापि कथं पुरुषायुषस्य यज्ञत्वं
 तदाह । अत इति ॥ अतःशब्दस्यैवार्थो विधियज्ञसादृश्यादिति विधिनाहु-
 षोयमानो यज्ञो विधियज्ञस्तेन सादृश्यं पुरुषस्य प्रातःसवनसम्बन्धं तस्मात्-
 पुरुषो यज्ञ इत्यर्थः । यद्योक्ते पुरुषायुषे प्रातःसवनसम्पत्तिस्तथा वक्ष्य-
 माणयोरपि पुरुषायुषयोर्माध्यन्दिनं सवनं तृतीयसवनमिति सवनद्वयसम्पत्ति
 द्रष्टव्येत्याह । तथेति ॥ चतुर्विंशतिवर्षमिति पुरुषायुषे प्रातःसवनमतः
 सङ्ख्यासामान्याद्वक्ष्यमाणपुरुषायुषयोः सवनद्वयसम्पत्तौ किं कारणमित्या-
 शङ्कग्राह । त्रिष्टुति ॥ चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् प्रसिद्धा । त्रैष्टुभञ्ज

तञ्चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत् ब्रूयात्प्राणा
वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनु-
सन्तनुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो

दुपोः सवनद्वयसम्पत्तिः । द्विष्टुन्नगत्यक्षरसङ्ख्यासामान्यतो
वाच्या ॥

किञ्च तदस्य पुरुषयज्ञस्य प्रातःसवनं विधियज्ञस्यैव
वसवो देवा अन्वायत्ता अनुगताः । सवनदेवतात्वेन
स्वामिन इत्यर्थः । पुरुषयज्ञेऽपि विधियज्ञ इवाग्न्यादयो
वसवो देवाः प्राप्ता इत्यतो विशिनष्टि प्राणा वाव वसवो
वाच्यादयो वायव्य ते हि यस्मादिदं पुरुषादिप्राणि-
जातमेते वासयन्ति । प्राणेषु हि देहे वसत्सु सर्वमिदं
वसति नान्यथा इति । अतो वसनाहासनाच्च वसवः । तञ्चेद्य-
ज्ञसम्पादितमेतस्मिन् प्रातःसवनसम्पन्ने वयसि किञ्चिद्वा-
च्यादिमरणशङ्काकारणमुप तपेत् दुःखमुत्पादेयत् स ब्रह्मा
यज्ञसम्पादी पुरुष आत्मानं यज्ञं मन्यमानो ब्रूयाज्जपेदि

माध्यन्दिनं सवनं । अष्टात्वारिंशदक्षरा जगतो । जागतं च तृतीयसवन-
मतः सङ्ख्यासामान्यादुत्तरयोः पुरुषायधुपोः सवनद्वयसम्पद्युक्तौ त्वर्थः ॥

पुरुषस्य यज्ञत्वे विधियज्ञेन सङ्ग सादृश्यान्तरसाह । किञ्चेति ॥ प्रातः-
सवने वसूनां तद्देवतात्वेनान्वायत्तत्वेनैव सङ्घञ्जिपति । सवनदेवतात्वेन
स्वामिन इत्यर्थ इति ॥ वसूनां सवनस्वामित्वमुभयत्र तुल्यमित्युक्ते प्रसिद्धा-
न्वसून् पुरुषयज्ञेऽपि प्राप्तान् प्रत्युदस्यति । पुरुषयज्ञेऽपीति ॥ तेषु वसुशब्द-
प्रवृत्तिं साधयति । ते हीति ॥ निमित्तान्तरसाह । प्राणेषु हीति ॥
प्राणानां बहुत्वमुपपादितमुपसंहरति । इत्यत इति ॥ सम्पत्ति

विलोप्येत्यु द्वैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ २ ॥
 अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दि-
 नं सवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् चैष्टुभं
 माध्यन्दिनं सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः
 प्राणा वाव रुद्रा एते हीदं सर्वं रोदयन्ति
 ॥ ३ ॥ तच्चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत् स
 ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनं सवनं द्विती-
 यसवनमनुसन्तनुतेति मा ऽहं प्राणानां रुद्राणां

त्यर्थ इमं मन्त्रम् । हे प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं मम
 यज्ञस्य वर्त्तते तन्माध्यन्दिनं सवनमनुसन्तनुतेति माध्य-
 न्दिनेन सवनेनायुषा सहितमेकीभूतं सततं कुरुतेत्यर्थः ।
 माऽहं यज्ञो युष्माकं प्राणानां वसूनां प्रातःसवनेशानां
 मध्ये विलोप्येय विलुप्येयं विच्छिद्येयमित्यर्थः । इति-
 शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः । अनेन जपेन ध्यानेन च तत-
 सास्त्रादुपतापादुदेत्युद्गच्छति उद्गम्य विमुक्तः सन्नगदो
 हानुपतापो भवत्येव ॥२॥

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणीति समानम् । रुदन्ति

पुरुषयज्ञविद्याङ्गभूतमाशीर्वाद्प्रयोग दर्शयति । तच्चेदिति ॥ अनुसन्तनु-
 तेत्यत्रापदमेकीभावे मन्त्रजपस्य सानुबन्धित्वं विधियज्ञेन समानम् । तस्य
 यानि चतुर्विंशति वर्षाणीत्यादिनेति शेषः ॥

प्राणेषु रुद्रशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । रुदन्तीति ॥ यदुक्तं रोदय-
 न्तीति रुद्रा इति तदुपपादयति । रुद्रा हीति ॥ यथा प्राणा वसवो
 रुद्राश्चोक्तास्तथेति यावत् ॥ तेषादित्यंशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । ते हीति ॥

मध्ये यज्ञो विलोप्यीयत्यु द्वैव ॥ तत एत्यगदो ह
 भवति ॥ ४ ॥ अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि
 तत्तृतीयसवनमष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जा-
 गतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः प्राणा
 वावादित्या एते हीदं सर्वमाददते ॥ ५ ॥
 तच्चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्
 प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसन्त-
 नुतेति माऽहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो
 विलोप्यीयत्यु द्वैव तत एत्यगदो द्वैव भवति ॥ ६ ॥

एतद् स वै तद्विद्वानाह महीदास ऐतरेयः
 स किं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति

रोदयन्तीति प्राणा रुद्रा हि क्रूरास्ते मध्यमे वदस्यन्तो
 रुद्राः । तथादित्याः प्राणाः । ते हीदं शब्दादिजात-
 माददतेऽत आदित्यास्तृतीयसवनमायुः षोडशोत्तरवर्ष-
 शतं समापयतानुसन्तनुत यज्ञं समापयतेत्यर्थः । समान-
 मन्यत् ॥

निश्चिता हि विद्या फलायेत्येतद्दर्शयन्नुदाहरत्येतद्य-
 ज्ञदर्शनं ह स वै किञ्च तद्विद्वानाह महीदासो नामतः ।

तद्येत्नादिना पूर्वेण पन्वेन तच्चेदेतस्मिन्नित्यादिवक्ष्यमाणपन्वस्य
 तन्नाशत्वाच्च व्याख्यानापेक्षेत्याह । समानमन्यदिति ॥

महीदासोदाहरणं स तात्पर्यमाह । निश्चिता हीति ॥ तदेतद्यज-
 नं विद्वानाह स्मेति संबन्धः । ह वा इति निपातयोः किवेत्यर्थः ।

स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्य ह षोडशं वर्षशतं
जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ १६ ॥

स यदग्निषिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता
अस्य दीक्षा ॥१॥ अथ यदग्नाति यत्पिबति यद्-

इतराया अपत्यमैतरेयः । किं कश्चान्मो समैतदुपतपनमुप-
तपसि स त्व हे रोग योऽहं यज्ञाऽनेन त्यक्तृतेनोपतापेन
न प्रेष्यामि न मरिष्यास्यतो वृथा तव अम इत्यर्थः । इत्येव-
माह श्लोति पूर्वेषां सम्बन्धः । स एवंनिश्चयः सन् षोडशवर्ष-
शतमजीवत् । अन्योऽप्येवंनिश्चयः षोडशं वर्षशतं प्रजीवति
य एवं यद्योक्तं यज्ञसम्पादनं वेद जानाति स इत्यर्थः ॥ १६ ॥

स यदग्निषिषतीत्यादिर्यज्ञसामान्यनिर्देशः पुरुषस्य,
पूर्वेषैव सम्बन्धते । यदग्निषिषत्यशितुमिच्छति । तथा पिपा-
सति पातुमिच्छति । यन्न रमत इष्टाद्यप्राप्तिनिमित्तं, यदेवं-
जातीयकं दुःखमनुभवति ता अस्य दीक्षा दुःखसामा-

उक्तस्य चोदाहरणप्रसिद्धिविषयः । हे रोग कश्चान्मां त्वं उपतपसीति
सम्बन्धः । कश्चान्दित्याक्षेपे हेतुमाह । योऽहमिति ॥ यो यज्ञः सोऽहमने-
नेति योजना । इतिशब्दस्यान्वयमाचष्टे । इत्येवमिति ॥ निश्चिताया विद्याया
ध्यानं प्रति फलं कथयति । स एवमिति ॥ यदापि सहीदासस्य यद्योक्त-
निश्चयवतो यद्योक्तं तदापीदानीन्तनस्य किमयातमित्याशङ्क्याह । अन्यो-
ऽपीति ॥ प्रजीवतीति जीवनस्य प्रकर्षो रोगाद्युपतापराहित्यं प्रशब्देनो-
च्यते ॥ एवं निश्चय इत्युक्तं पुरुषं विशदयति । य एवमिति ॥ १६ ॥

ननु पूर्वेषाशीर्वाद्प्रयोगेनोदाहरणेनैव समनन्तरमन्वस्य सम्बन्धो
नोपलभ्यते तदाह । स यदिति ॥ पूर्वेषु तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणी-

मते तदुपसदरेति ॥२॥ अथ यद्वसति यज्जक्षति
 यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेति ॥ ३ ॥ अथ
 यत्तपोदानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता
 अस्य दक्षिणाः ॥ ४ ॥

तस्मादाहुः सोप्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य

न्याद्विधिवन्नक्षेत्रे । अथ यदस्नाति यत्पिबति यद्रमते
 रतिश्चानुभवति इटादिमंयोगान्तदुपसदैः समानतामेति ॥
 उपसदाश्च पयोव्रतत्वनिमित्तं सुखमस्ति । अल्पभोजनी-
 यानि चाहान्यापत्रानीति प्रखामोऽनोऽशनादीनामुपस-
 दाश्च सामान्यमथ यद्वसति यज्जक्षति भक्षयति यन्मैथुनं
 चरति स्तुतशस्त्रैरेव तस्मान्मान्यमेति । शब्दवत्त्वसामान्यात् ॥

अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य
 दक्षिणाः । धर्मपुष्टिकरत्वसामान्यात् । यस्माच्च यज्ञः पुरुषः

स्नादिनासादृशनिर्द्वेषेनेत्यर्थः । एवं जातीयक्रमशनायादिकतमिति यावत् ॥
 अद्विषिपादिषु दोषाददौ हेतुमाह । दुःखेति ॥ दीक्षावचनसादृश्यात्-
 पुरुषस्य यज्ञत्वसक्तमिदानीमुपसदुपेतत्वसादृश्यादपि तस्य यज्ञत्वं विज्ञेय
 मित्याह । अथेति ॥ अशनादिषु कषमुपसददृष्टिस्तत्वाह । उपसदाश्चेति ॥
 पयोव्रतत्वं पयोभक्षयवृत्तत्वम् । यज्ञे यान्यहान्यभोजनीयानि प्रविष्टानि
 तानि चोपसत्सु क्रियमाणान्यसन्नानीति तासु प्रश्वासः स्वास्थप्रविशेषः ।
 अशनादिषु च सोऽस्तीति प्रसिद्धमित्यर्थः । सुखनिमित्तत्वं क्लेशनिवृत्ति-
 हेतुत्वञ्च सामान्यं स्तुतशस्त्रैरेव तस्यापि सामान्यं पुरुषस्य यज्ञत्वमि-
 त्याह । अथ यदिति ॥ हासादिषु स्तुतशस्त्रददौ हेतुमाह । शब्दवत्त्वेति ॥

दक्षिणावत्त्वसाध्यादपि पुरुषस्य यज्ञत्वमवधेयमित्याह । अथेति ॥
 तपोदानादिषु दक्षिणाददौ हेतुमाह । धर्मेति ॥ प्रकारान्तरेण पुरुषस्य

तन्मरणमेवास्त्र वसुधः ॥ ५ ॥ तद्वैतद्वोर
 आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तोवाचा-
 ऽपिपास एव स बभूव । सोऽन्तवेलायामेतत्तयं

तस्मात्तं जनयिष्यति माता यदा तदाऽऽङ्करन्वे सोष्यतीति
 तस्य मातरं यदा च प्रसूता भवति तदाऽसोष्ट पूर्धिकेति
 विधियञ्च इव सोष्यति सोमं देवदत्तोऽसोष्ट सोमं यञ्चदत्त
 इत्यतः शब्दसामान्याद्वा पुरुषो यज्ञः । पुनरुत्पादनमेवास्त्र
 तत्पुरुषास्त्रस्य यज्ञस्य यत्सोष्यत्यसोष्टेति शब्दसम्बन्धित्वं
 विधियञ्चस्येव । किञ्च तन्मरणमेवास्त्र पुरुषयज्ञस्यावसुधः ।
 समाप्तिसामान्यात् । तद्वैतत् यज्ञदर्शनं घोरो नामत
 आङ्गिरसो गोव्रतः कृष्णाय देवकीपुत्राय शिष्याय उक्तउ-
 वाच तदेतत्तयमित्यादिव्यवहितेन सम्बन्धः । स चैतद्दर्शनं
 श्रुत्वाऽपिपास एवान्याभ्यो विद्याभ्यो बभूव ॥

यज्ञत्वं साधयति । यस्माच्चैति ॥ ऋङ् प्राचिप्रसवे षुञ् अभिषव इति
 धातुद्वयदर्शनात्प्रसवे कण्डने च साधारणः सवनशब्दस्ततः सवनशब्द-
 सामान्याद्वा पुरुषे ऽसोष्टिः कर्तव्यत्वर्थः ॥ पुरुषगतं शब्दसामान्यं विश-
 दयति । पुनरिति ॥ यन् पुनरस्त्र पुरुषास्त्रस्य विधियञ्चस्येव सोष्यतीत्या-
 दिशब्दसम्बन्धित्वं तद्गन्पादनमेव तदिति योजना ॥ अवसुधतसम्बन्धित्वा-
 टपि पुरुषस्य यज्ञत्वं स्तोत्राद्वा । किञ्चेति । पुरुषे यज्ञदृष्टिरक्ता सस्यति
 विशिष्टपुरुषसम्बन्धेन विद्यां स्तोत्रं विद्याङ्गञ्च जपं विधातुमुपक्रमते ।
 तद्वैतदिति ॥ देवकी पुत्रस्यैतद्दर्शनम् । अवसुधतस्यैव ॥ स चेति ॥

प्रतिपद्येताद्वितमस्यच्युतमसि प्राणसंसृष्टितम-
सीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥

इत्यथ विशिष्टेयं विद्या यत्कृष्णस्य देवकीपुत्रस्यान्यां
विद्यां प्रति तद्विच्छेदकरीति पुरुषयश्चविद्यां सौति घोर
आह्निरसः दृष्टायोक्तेमां विद्यां किमुवाचेति तदाह ।
स एवं यथोक्तयश्चविदन्तवेलायां मरणकाल एतन्मन्त्रत्रयं
प्रतिपद्येत जपेदित्यर्थः । किन्तद्वितमचीणमक्षतं वासी-
त्येकं यजुः । सामर्थ्यादादित्यस्यं प्राणं चैकीकृत्याह । तथा
तमेवाहाच्युतं स्वरूपादप्रच्युतमसीति द्वितीयं यजुः ।
प्राणसंसृष्टितं प्राणस्य संश्रितं सम्यक्तनूकृतञ्च सूक्ष्मं तत्त्वम-
सीति तृतीयं यजुः । तत्रैतस्मिन्नर्थे विद्यास्तुतिपरे द्वे ऋचौ
मन्त्रौ भवतो न जपार्थे “त्रयं प्रतिपद्येतेति” त्रित्वसङ्ख्या-
बाधनात् पञ्चसङ्ख्या हि तदा स्यात् ॥

किमर्थेवं गुणशियाख्यादिकेत्याह । इत्यञ्चेति ॥ अद्वितमसीति
कीदृशीं देवतां प्रत्युच्यते तत्राह । सामर्थ्यादिति ॥ निरुपस्य स्तुतिसम्बन्धा-
योगात्पुत्रदृष्टे सप्तदेवतान्नरानुपपत्तेश्च प्राणानामेवाधिदैविकं रूप-
मादित्याख्यं जपमन्त्रार्थत्वेन सम्बन्धत इत्यर्थः ॥ द्वितीयमन्त्रस्वार्थान्तरं
वारयति । तथेति ॥ प्रथममन्त्रवदित्यर्थः । न च द्वयोरेकार्थत्वे सत्त्वनन्तरस्य
वैयर्थ्यं, इकोरपि जपत्वेनोपयुक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ मन्त्रत्रयप्रतिपाद्यं
आदित्यं तत्र त्रयस्यसि प्रतिपादितमिति प्रत्ययदर्शार्थमाह । तत्रेति ॥
किमिति विद्यास्तुतिपरत्वमनयोरिष्यते जपार्थत्वमेव किं न स्यात्तत्राह ।
नेत्रादिन ॥ अथतयोर्जपार्थत्वेऽपि त्रित्वसङ्ख्यायाः सत्त्वाच्च सा बाध्ये-
त्यसङ्गाह । पञ्चेति ॥ अनयोर्जपत्वे पञ्चकं प्रतिपद्येनेति पञ्चसङ्ख्याया
वक्तव्यत्वात्तत्र बाधितं स्यादित्यर्थः ॥

आदित् प्रत्नस्य रेतसः ।

आत् इदित्यत्र आकारस्यानुबन्धः तकारोऽनर्थक इच्छशब्दश्च । प्रत्नस्य चिरन्तनस्य पुराणस्येत्यर्थो रेतसः कारणास्य बीजभूतस्य जगतः सदास्यस्य ज्योतिः प्रकाशं पश्यन्ति । आशब्द उक्तुष्टानुबन्धः पश्यन्तीत्यनेन सम्बध्यते । किं ज्योतिः पश्यन्ति । वासरमहरहरिव तत्सर्वतो व्याप्तं ब्रह्मणो ज्योतिः । निवृत्तचक्षुषो ब्रह्मविदो ब्रह्मचर्यादिनिवृत्तिसाधनेन शुद्धान्तःकरणेन आ समन्ततो ज्योतिः पश्यन्तीत्यर्थः । परः परमिति लिङ्गव्यत्ययेन, ज्योतिःपरत्वात् ।

आदित्प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् “परो यदिध्यते टिर्वाति” मन्त्रस्य प्रतीकग्रहणमादित्प्रत्नस्य रेतस इति तत्पदच्छेदपूर्वकं व्याचष्टे । आदित्वादिना । इच्छशब्द अनर्थक इति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ किन्तु कारणात्मिन्येवायां ‘सदेव सौम्येदमिति’ श्रुतिभिर्ब्रह्मेत्याह । सदास्यस्येति ॥ आनन्दस्वप्नब्रह्मणो विद्वानिति तन् प्रत्नस्य ज्योतिरिति सम्बन्धो द्रष्टव्यः । उक्तुष्टानुबन्धो ध्वस्तकारः आ इति वाच्यत् ॥ ननु ब्रह्मस्वरूपभूतमेतज्ज्योतिर्न च सर्वं पश्यन्ति तत्राह । निवृत्तचक्षुष इति ॥ निवृत्तानि विमुक्तोक्तानि विषयेभ्यश्चक्षुषि करणानि येषां ते तथा अत एव ब्रह्मविदः ‘कश्चिद्दीरः प्रत्नगात्मानमैशत् आशुत्तवक्षुरस्तत्वभिच्छ्रित्ति’ इत्यन्तरम् ॥ तत्रैवोपायान्तरं सूचयति । ब्रह्मचर्यादीति ॥ ‘स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षयं गुह्यभाषणम् । सङ्कलोऽध्ववसावश्च क्रियानिर्वात्तिरेव च । एतन्मैद्युनसटाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाप्तनक्षत्रम्’ ॥ ब्रह्मचर्यादिपदेनाहिंसास्तेनादयो गृह्यन्ते । एतैर्निवृत्तिसाधने साधने, श्रुद्गर्हीपितृमन्तकरणं येषां ते तथा ॥ व्यत्ययस्य हेतु-

उद्वयन्तमसस्यरि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरं
 स्यः पश्यन्तउत्तरं देवं देवता सूर्यमगन्म ज्योति-
 रत्तममिति ज्योतिरत्तममिति ॥ ७ ॥ १७ ॥

यदिध्यते दीयते दिवि द्योतनवति परस्मिन् ब्रह्मणि
 वर्त्तमानम् । येन ज्योतिषेद्धः सविता तपति चन्द्रमा भाति विद्यु-
 द्विद्योतते ग्रहतारागणा विभासन्ते । किञ्चान्योऽन्यो मन्त्र-
 दृगाह, यथोक्तं ज्योतिः पश्यन् । उद्वयं तमसोऽज्ञानल-
 क्षणात्परि परस्तादिति शेषः । तमसो वा अपनेह यज्ज्यो-
 तिरत्तरमादित्यस्यं परि पश्यन्तो वयमुदगन्मेति व्यवहितेन
 सम्बन्धः । तज्ज्योतिः स्यः आत्मीयमस्मद्भृदि स्थितम् आदि-
 त्यस्यश्च तदेकं ज्योतिः । यदुत्तरमुत्कृष्टतरमूर्ध्वतरं वा
 परं ज्योतिरपेक्ष्य पश्यन्त उदगन्म वयम् । कथमुदगन्मे-
 त्याह । देवं द्योतनवन्तं देवता देवेषु सर्वेषु सूर्यं वसूनां
 रश्मीनां प्राणानाञ्च जगत ईरणात् सूर्यस्तमुदगन्म गत-

माह । ज्योतिः परत्वादिति । यत् स्वमहिम्नि प्रतिष्ठहीयते तत्परं ज्योति
 रिति सम्बन्धः ॥

दीप्यमानत्वं विदुष्योति । वेनेति ॥ मन्वानरमवतारयति । किञ्चेति ॥
 इतश्च विद्यास्तुत्यर्थेति यावत् ॥ किमाहेत्यपेक्षायां द्वितीयं मन्त्रभादत्ते ।
 उद्वयमिति ॥ तं व्याकरोति । तमस इत्यादिना ॥ तस्यैव ज्योतिषः प्रभाने
 ज्योतिर्नान्यदस्तीत्यर्थः ॥ देवत्वेन प्रत्यगात्मत्वमाह । स इति ॥ तयोरेकत्वं
 स यथावमित्यादि श्रुत्वात्परिसिद्धन्दर्शयति । आदित्यस्यमिति ॥ तत्पदार्थं
 त्वं पदार्थज्ञोक्त्वा तयोरेक्यसक्तं इदानीमेकीभूतं ज्योतिर्विधिनिष्टि ।

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेतप्रध्यात्ममथाधिदैवतमा- काशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवतप्रध्यात्मं चाधिदैवतं

वन्तो ज्योतिरुत्तमं सर्वज्योतिर्भ्य उत्कृष्टतमम् । अहो प्राप्ता
वयमित्यर्थः । इदं तज्ज्योतिर्यद्गुण्यां स्तुतं यद्यजुस्त्रयेण
प्रकाशितम् । द्विरभ्यासो यच्चकल्पनापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १७ ॥

मनोमय ईश्वर उक्त आकाशात्मेति च ब्रह्मणो गुणैक-
देशत्वेन । अथेदानीं मनश्चाकाशयोः समस्तब्रह्मदृष्टि-
विधानार्थं आरम्भो मनो ब्रह्मेत्यादि । मनो मनुते अने-
नेत्यन्तःकरणं तद्ब्रह्म परमित्युपासीतेति । एतदात्मविषयं
दर्शनमध्यात्मम् । अथाधिदैवतं देवताविषयमिदं वक्ष्यामः ।
आकाशो ब्रह्मेत्युपासीत । एवमुभयमध्यात्ममधिदैवतसो-
भयं ब्रह्मदृष्टिविषयमादिष्टमुपदिष्टं भवति । आकाश

वदन्तरमिति ॥ एकत्वधीफलं कथयति पश्यन्त इति ॥ फलमेव प्रश्नपूर्वकं
विद्युर्षोति । कथमित्यादिना ॥ फलविषयं स्नानुभवं दर्शयति । अहो इति ॥
मन्त्राणां मन्त्रबोधैकवाक्यत्वमुपसंहरति । इदन्तदिति ॥ १७ ॥

ननु यच्चविज्ञानेन वक्ष्यमाणविज्ञानस्य न सङ्कतिरस्तीति कथं पौर्वी
पर्यमित्याशङ्कानन्तरखण्डस्य व्यवहितेन सम्बन्धमाह । मनोमय इति ।
इति चेत्वर उक्त इति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ तत्र ब्रह्मणो गुणयोरेकदेशत्वेन
मन आकाशस्योक्त इत्याह । ब्रह्मण इति ॥ यत्र क्तुण्यक्रद्ब्रह्मसमर्षस्य
तयोरेव सम्पूर्णब्रह्मदृष्टिकथनार्थमुत्तरं सम्बन्धवतारवति । अथेति ॥ एव-
मुभयमुपदिष्टं भवतीति सम्बन्धः ॥ तदेवोभयं विभज्यते । अध्यात्ममिति ॥
कथं मनोदृष्टिविषयत्वेनाध्यात्मं मनो ब्रह्मेत्युपासनं विधित्युच्यते तत्राह ।

चा॥१॥ तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक् पादः, प्राणः पादः,
 अक्षुः पादः, श्रोत्रं पादः, इतरध्यात्ममथाधिदैवत-
 मग्निः पादो, वायुः पादः, आदित्यः पादो, दिशः
 पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवतप्रध्यात्मं चैवाधिदैवतं

मनसोः सूक्ष्मत्वात् । मनसोपलभ्यत्वाच्च ब्रह्मणो योग्यं मनो
 ब्रह्मदृष्टेः । आकाशश्च सर्वगतत्वात् सूक्ष्मत्वाद्वाधिहीनत्वाच्च ।
 तदेतन्मनश्चाख्यं चतुष्पाद्ब्रह्म । चत्वारः पादा अस्त्विति ।
 कथं चतुष्पात्त्वं मनसो ब्रह्मण इत्याह । वाक्प्राणश्चक्षुः
 श्रोत्रमित्येते पादा इत्यध्यात्मम् ॥

अथाधिदैवतमाकाशस्य ब्रह्मणोऽग्निर्वायुरादित्यो दिश
 इत्येते । एवमुभयमेव चतुष्पाद्ब्रह्मादिष्टं भवत्यध्यात्मश्चैवा-
 धिदैवतञ्च । तत्र मनसो वागेत्र ब्रह्मणश्चतुर्थः पाद इतर-
 पादत्रयापेक्षया । वाचा हि पादेनेव गवादिबद्धक्तव्यविषयं
 प्रति तिष्ठति । अतो मनसः पाद इव वाक् । तथा प्राणो

मनश्चेति ॥ तथापि कथं ब्रह्मदृष्टेराकाशं विषयी भवति न हि तेनोप-
 लभ्यते ब्रह्मेत्याशङ्क्याह । आकाशश्चेति ॥ ब्रह्मदृष्टेरीम्यमिति पूर्वेषु
 शब्दभ्यः ॥ अध्यात्ममधिदैवतं च विहितस्योपामनस्वानुविन्ननं दर्शयति ।
 तदेतदिति ॥ मनश्चतुष्पात्त्वं प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति । कथमित्यादिना ॥

आधिदैविकस्याकाशस्य चतुष्पात्त्वं प्रकटयति । अथेत्यादिना ॥ मन-
 आकाशयोश्चत्तं चतुष्पात्त्वं निगमयति । एवमिति ॥ आध्यात्मिकानुपादान्
 प्रपञ्चयति । तत्रेति ॥ पादत्वं वाचो व्युत्पादयति । वाचा "ह्येति ॥
 यथा गवादिर्गन्तव्यं पादेनैव प्राप्नोति देवदत्तोऽपि वाचैव पादेन
 बद्धव्यं विषयं प्रतिबभूते । तेन तस्या युक्तं पादत्वमित्यर्थं ॥ प्राणस्य वाच

च ॥ २ ॥ वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना
ज्योतिषा भाति च तपति च, भाति च तपति च
कीर्त्तार्ता यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ३ ॥
प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा

प्राणः पादस्तेनापि गन्धविषयं प्रति च क्रामति । तथा
चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्येवमध्यामं चतुष्पात्त्वं मनसो
ब्रह्मणः । तथाधिदैवतमग्निवाय्वादित्यादिश्च आकाशस्य
ब्रह्मण उदर इव गोः पादाविव लग्ना उपलभ्यन्ते । तेन
तस्याकाशस्याग्न्यादयः पादा उच्यन्ते । एवमुभयमध्यात्म-
श्चैवाधिदैवतं चतुष्पादादिष्टं भवति । तत्र वागेव मनसो
ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । सोऽग्निनाधिदैवतेन ज्योतिषा भाति
च दीप्यते तपति च सन्तापश्चौष्णं करोति ॥

अथवा तैलघृताद्याग्नेयाशनेनेद्धा वाग् भाति च तपति
च वदनायोस्माहवती स्वादित्यर्थो विद्वत्फलं भाति च

इव पादत्वं दर्शयति । तेनापीति ॥ आधिदैविकान् पादान्विष्टोति ।
तत्रेति ॥ यथा गोरुदरे पादा लग्ना लक्ष्यन्ते तथाआशस्योदर इजाम्ब्यादवो
लग्ना दृश्यन्ते । तस्मात्तस्य ते पादा इव भवन्तीत्यर्थः ॥ द्विविधपादविवरण-
सुपसंहरति । एवमिति ॥ सम्प्रत्याध्यात्मिकपादानामाधिदैविकपादै-
रधिष्ठेयतया सम्बन्धोऽनुचिन्तनीय इति दर्शयितुमुपक्रमते । तत्रेति ॥
सोऽग्निनेत्यादेरर्थान्तरमाह । अथ वेति ॥ कीर्त्तियशसोः प्रत्यक्षत्वपरोक्ष-
त्वाभ्यां भेदः सर्व्वत्रेत्युभयतः सम्बध्यते ॥ १८ ॥ खण्डान्तरस्य सङ्गतिमाह ।

भाति च तपति च, भाति च तपति च कीर्त्तार्ण
यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥ चक्षुरेव
ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति
च तपति च, भाति च तपति च कीर्त्तार्ण यशसा
ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मण-
श्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति
च, भाति च तपति च कीर्त्तार्ण यशसा ब्रह्मवर्चसेन
य एवं वेद ॥ ६ ॥ १८ ॥ आदित्यो ब्रह्मेतयादेशस्त-
स्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्र आसीत् ।

तपति च कीर्त्तार्ण यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं यथोक्तं वेद ।
तथा प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः ॥ स वायुना गन्वा-
त्मना भाति च तपति च । तथा चक्षुरादित्येन,
रूपग्रहणाय, श्रोत्रं दिग्भिः शब्दग्रहणाय । विद्याफलं
समानं सर्वत्र ब्रह्मसम्पत्तिरदृष्टं फलं य एवं वेद ।
द्विर्दृष्टिर्दर्शनसमाप्तर्या ॥ १८ ॥ आदित्यो ब्रह्मणः पाद
उक्त इति तस्मिन् सकलब्रह्मदृष्ट्यर्थमिदमारभ्यते । आदि-

आदित्य इति ॥ तस्यैवादित्यो षट्छते ॥ अनभिव्यक्तनामरूपत्वाभि-
प्रायेणासच्छब्दो गौणो व्याख्यातस्तत्रैवकारावष्टम्भेन शङ्कते । नन्विति ॥
“कथमसतः सञ्जायेतेति” असत्कारणत्वस्य षष्ठेनिराकरिष्यमाणत्वात्तत्र
चकारणं भवतु प्रकृते तु सावधारणादसत्त्वात्सदेव कारणं विवक्षित-

त्वोमञ्जेत्यादेश उपदेशस्तस्योपव्याख्यानं क्रियते स्तुत्य-
र्थमसद्व्याकृतनामरूपमिदं जगदशेषमग्रे प्रागवस्थायामु-
त्पत्तेरासीन्न त्वसदेव । कथमसतः सञ्जायेतेत्यसत्कार्यत्वस्य
प्रतिषेधात् । न त्विहासदेवेति विधानाद्विकल्पः स्यात्
न क्रियास्त्रिव वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेः कथं तर्ही-
दमसदेवेति । नन्वोचामाख्याकृतनामरूपत्वादसाद्वा-
सदिति । नन्वेवमसदोऽवधारणार्थः सत्त्वमेव न तु सत्त्वाभाव-
मवधारयति । किं तर्हि नामरूपव्याकृतविषये सच्छब्द-
प्रयोगो दृष्टः । तच्च नामरूपव्याकरणमादित्यायत्तं
प्रायशो जगतस्तदभावे ह्यन्धं तम इदं न प्रज्ञायेत । किञ्च
नेत्यतस्तत्स्तुतिपरे वाक्ये सदपीदं प्रागुत्पत्तेर्जगदसदे-
वेत्यादित्यं स्मृतिं ब्रह्मदृष्ट्यर्हत्वाय । आदित्यनिमित्तो
हि लोके सदिति व्यवहारः । यथाऽसदेवेदं राज्ञः

मित्युदितानुदितहोमवद्विकल्प इत्यर्थः ॥ क्रियायाः कर्तृतन्त्रत्वात्तदि-
च्छया तत्र विकल्पाद्भस्तुनस्तु सिद्धस्य तदिच्छाननुविधायित्वाच्च विकल्पः
सम्भवति । न हि स्वायतुरेव कस्यपिदपेक्षया पुरुषो भवतीति परिहरति ।
न क्रियास्त्रिवेति ॥ विकल्पासम्भवे वाक्यस्य गतिर्वक्तव्येति पृच्छति । कथ-
मिति ॥ असच्छब्दस्य वा गतिरवधारणस्य वा पृच्छते तत्राद्यं प्रत्याह ।
नन्विति ॥ द्वितीयं शङ्कने । नन्वेवमसद इति ॥ तस्य का गतिरिति शेषः ॥
पूर्वकालीनसत्त्वाभिधायकासीच्छब्दस्य वाक्यशेषे अवस्थानोपक्रमे च
सत्त्वाभाववधारणं विवक्षितं किन्त्वभिव्यक्तभाववधारणमादित्यस्तुत्यर्थ-
मिति समाधत्ते । सत्त्वमेवमिति ॥ क्व पुनरियमादित्यस्तुतिरुपयुज्यते
तत्राह । ब्रह्मदृष्टीति ॥ जगतो नामरूपव्याकरणमादित्यायत्तमिति
तदुपपादयति । आदित्येति ॥ तथापि कथमादित्यस्तुतिरित्याशङ्क्य दृष्टा-

तत्सदासीत्तत्त्वमभवत्तदाखंडं निरवर्तत तत्-
संवत्सरस्य मात्रामश्रयत तन्निरभिद्यत ते आखंड-

कुलं सर्वगुणसम्पन्ने पूर्ववर्माणि राजन्यसतीति तद्वत् ।
न च सत्त्वमसत्त्वञ्चेह जगतः प्रतिपिपादयिषितमादित्यो
ब्रह्मोत्यादेशपरत्वात् उपसंहरिष्यन्ते आदित्यं ब्रह्मोत्युपास्य
इति ।

तत्सदासीत्तदसच्छब्दवाच्यं प्रागुत्पत्तेः स्तिमितमनि-
स्यन्दमसदिव सत्कार्याभिमुखं ईषदुपजातप्रवृत्ति सदासी-
त्ततोऽपि लब्धपरिस्यन्दं तत्त्वमभवत् अल्पतरनाकरूपव्याक-
रणेनाङ्कुरीभूतमिव वीजम् । ततोऽपि क्रमेण स्थूलीभवत्तदा
अङ्गोऽखंडं समवर्तत संवत्तम् आखंडमिति दैर्घ्यं छान्दसम् ।
तदखंडं संवत्सरस्य कालस्य प्रसिद्धस्य मात्रां परिमाणम-
भिन्नस्वरूपमेवाश्रयत स्थितं बभूव । तत्ततः संवत्सरपरि-
माणात्कालाद्ब्रह्मं निरभिद्यत निर्भिन्नं वयसाभिवाखंडम् ।

नेन दर्शयति । तद्येति ॥ किञ्चोपक्रमोपसंहारैकरूपेणादित्ये ब्रह्मवृष्टि-
विधिपरिभेदं वाक्यं न तस्य कारणसत्त्वे तात्पर्यं कल्पयितुं शक्यमनन्यथा-
सिद्धकल्पकाभावादित्याह । न चेति ॥ तस्य रत्वं कथमवगतमित्याशङ्को-
पसंहारस्योपक्रमानुसारित्वादित्याह । उपसंहरिष्यतीति ॥

कथं तस्यासच्छब्दवाच्यत्वं तदाह । स्तिमितमिति ॥ सत्त्वं तर्हि कथ-
मिति तदाह । कार्येति ॥ वीजस्योच्छूनतावत्कारणस्य सिद्ध्यावस्थां
दृश्यति । ईषदिति ॥ लब्धपरिस्यन्दं प्राप्तपरिणामं सम्भूतसूक्ष्मा-
कारेषामवदित्यर्थः ॥ सूक्ष्मभूतोत्पत्त्यनन्तरं स्थूलभूतोत्पत्तिमाह ।
वतोऽपीति ॥ भूतसूक्ष्माकारप्राप्तेरनन्तरं पृथ्वीकरणप्रक्रिययाऽप्यो

कपाले रजतञ्च सुवर्णञ्चाभवताम् ॥१॥ तद्द्रु-
जतए सेयं पृथिवी यत्सुवर्णए सा द्यौर्यज्जरायु
ते पर्वता, यदुत्वए स, मेघो नीहारो या धमन-
यस्ता नद्यो, यद्वास्तेयमुदकए स समुद्रः ॥ २ ॥
अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं
घोषा उलूलवोऽनुदतिष्ठन्त सर्वाणि चभूतानि सर्वे

तस्य निर्भिन्नस्याण्डस्य कपाले हे रजतञ्च सुवर्णञ्चा-
भवतां संवृत्ते । तत्तयोः कपालयोर्यद्द्रुजतं कपालमासीत्सेयं
पृथिवी । पृथिव्युपलक्षितमधोऽण्डकपालमित्यर्थः । यत्सु-
वर्णं कपालं सा द्यौर्युल्लोकोपलक्षितमूङ्गं कपालमित्यर्थः ॥
यज्जरायु गर्भवेष्टनं स्थूलमण्डस्य विशकलीभावकाले आ-
सीत्ते पर्वता वभुवुः । यदुत्वं यत्सूत्रां गर्भपरिवेष्टनं तत्सह
मेघैः समेघो नीहारोऽवस्थायो वभूवैत्यर्थः । या गर्भस्य
जातस्य देहे धमनयः शिरास्ता नद्यो वभूवुः । यत्तस्य
वस्तौ भवं वास्तेयमुदकं समुद्रः । अथ यत्तदजायत गर्भरूपं
तस्मिन्मण्डे सोऽसावादित्यस्तमादित्यं जायमानं घोषाः
शब्दा उलूलव उरुरवो विसीर्णरवा उदतिष्ठन्नुत्थितवन्तः

न्यावयवानुप्रवेशेन स्थूलभूतावस्थमासीदित्यर्थः । स्थूलेभ्यश्च भूतेभ्योऽण्ड-
निर्दृष्टिं प्रतिजानीते । अङ्ग इति ॥ अप्स्नाहितेभ्यो भूतेभ्य इत्यर्थः ॥

अवस्थायशब्देन हिमस्यने । उलूलव इत्युत्पत्त्यालीनशब्द विशेषे

च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति
घोषा उलूलवोऽनुतिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि
सर्वे च कामाः ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्या-
सो ह यदेन साधवो घोषा आ च गच्छेयुरप च

ईश्वरस्येवेह प्रथमपुत्रजन्मनि सर्वाणि च स्यावरजङ्गमानि
भूतानि सर्वे च तेषां भूतानां कामाः कास्यन्त इति
विषयाः स्त्रीवस्त्राद्यादयो यस्मादादित्यजन्मनिमित्रीभूत-
कामोत्पत्तिस्तस्मादाद्यत्वेऽपि तस्यादित्यस्योदयं प्रति
प्रत्यायनं प्रत्यक्षगमनं च प्रत्ययवा पुनःपुनःप्रत्यागमनं
प्रत्यायनं तत्प्रति तन्निमित्तीकृत्येत्यर्थः । सर्वाणि च
भूतानि सर्वे च कामा घोषा उलूलवश्चानुतिष्ठन्ति ॥

प्रसिद्धं हि एतदुदयादौ सवितुः । स यः कश्चिदेतमेवं
यथोक्तमहिमानं विद्वान् सन्नादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते स तद्भावं
प्रतिपद्यत इत्यर्थः । किञ्च दृष्टं फलमभ्यासः, क्षिप्रं तद्विदो
यदिति क्रियाविशेषणमेतमेविविदं साधवः शोभना घोषाः ।
साधुत्वं घोषादीनां यदुपभोगे पापानुबन्धाभावः ।

प्रसिद्धाः स्त्रीवस्त्राद्यादय उदतिष्ठन्ति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥

किमत्र प्रसाधमित्याशङ्क्याह प्रसिद्धं हीति॥ एतदिति भूताद्युत्थानम् ।
अदृष्टफलमाहृत्योक्त्वा दृष्टफलमाचष्टे । किञ्चेति॥ तद्विदो दृष्टफलमिति
सम्बन्धः । क्रियाविशेषणमिति एवंविदं साधवो घोषा आगच्छेयुरिति यत्त-

निम्नेडेरन्निम्नेडेरन् ॥ ४ ॥ १६ ॥ इति छान्दो-
म्योपनिषदि तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥ जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो

आ च गच्छेदुरागच्छेद्युञ्चोप च निम्नेडेरन्निम्नेडेरन् केवल-
मागमनमात्रं घोषाणामुपसुखयेद्युञ्चोपसु खञ्च कुर्युरि-
त्यर्थः । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थं आदरार्थञ्च ॥ १६ ॥
इति श्रीमद्भोविन्दभवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरि-
व्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिष-
द्विवरणे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥ वायुप्राणयोर्ब्रह्मणः पाददृष्ट्यासः पुरस्ता-
द्वर्षितः । अयेदानीं तयोः साक्षाद्ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वायोत्तर-
मारभ्यते । सुखावबोधार्थां आख्यायिका विद्यादानग्रहण-
विधिप्रदर्शनार्थां च । श्रद्धान्नदानानुष्ठानत्वादीनाञ्चविद्या-
प्राप्तिसाधनत्वं प्रदर्शयते आख्यायिकया । जानश्रुतिर्जन-

त्विप्रसप्रतिवन्नेनेवेत्यर्थः । आदित्ये ब्रह्मदृष्टिरादरस्तु विषयः ॥ १६ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुभानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदा-
नन्दज्ञानकृतावां छान्दोग्यभाष्यटीकायां तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

आदित्यस्य सूत्रावच्छेदेभेदत्वात्तदुपासनानन्तरं सूत्रोपासनमुपन्य-
स्यते । नन्वध्यात्ममधिदेवतञ्च वायुप्राणयोः सूत्रात्मभूतयोरुपासनं पूर्वा-
ध्यायेऽपि व्याख्यातम् ॥ तथा च कोऽत्र विशेषो येन तदुपासनं पुनरा-
रभ्यते अत आह । वायुप्राणयोरिति ॥ साक्षात् पादकल्पनं विनेति
यावत् ॥ ब्रह्मत्वेन ब्रह्मकार्यरूपेणेत्यर्थः । विद्येति । धर्माद्यै यत् न
स्यातां शुश्रूषा वापि वद्विधा । तत्र विद्या न वद्व्या शभं वीजमिवोषर

बद्धदायी बद्धपाक्यत्रास स ह सर्वत आवसथान्
मापयाञ्चक्रे सर्वत एव मेऽत्स्यन्तीति ॥१॥ अथ ह

श्रुतस्यापत्यम् । इ ऐतिह्यार्थः । पुत्रस्य पौत्रः पौत्रायणः
स एव अद्वादेयः अद्वापुरःसरमेव ब्राह्मणादिभ्यो देयमस्येति
अद्वादेयः । बद्धदायी प्रभूतं दातुं शीलमस्येति बद्धदायी ।
बद्धपाक्यौ बद्ध पक्तव्यमहन्यन्नं गृहे यस्यासौ बद्धपाक्यः ।
भोजनार्थिभ्यो बद्धस्य गृहेऽन्नं पच्यत इत्यर्थः । एव गुण-
सम्पन्नोऽसौ जानश्रुतिः पौत्रायणो विशिष्टे देशे काले च
कम्पिंश्चित् आम ह वभूव । स ह सर्वतः सर्वासु दिक्षु ग्रामेषु
नगरेषु चावसथान । एतद्य वसन्ति येष्विन्द्रावसथास्तान्माप-
याञ्चक्रे कारितवानित्यर्थः । सर्वत एव मे ममान्नं तेष्वा-
वसथेषु वसन्तोऽत्स्यन्ति भोज्यन्ते इत्येवमभिप्रायः । तत्रैवं

इति षट्तिमनुसन्धाय पुष्कलधनमाढाय रैको राज्ञे विद्यां प्रादाञ्ज-
नश्रुतिश्च शास्त्रं च प्रात्वा पुष्कलधनं दत्तैव अद्वादिसम्पन्नस्ततो विद्या-
माददौ । तथान्योऽपि विद्याया दाता अहीता वा स्यादिति तद्दान-
पङ्कशोर्विधिप्रदर्शनार्थां चाख्यायिकेत्यर्थः ॥ ननु षट् शतानि गवा-
नित्यादिदर्शनाङ्गनदानमेव विद्यापङ्कशे साधनमिह प्रतीयते न तु अद्वा-
दीत्याशङ्काह । अहेति ॥ आदिपदेन वात्पर्यप्रशिष्यातादयो गृह्यन्ते ।
आख्यायिका तद् ह पुनरेवेत्यादि लक्षणमेति यावत् ॥ जन श्रुतस्य पुत्रो
वक्तव्यः पौत्रः पौत्रायणः स च प्रकृतो जानश्रुतिरेवेत्याह । पुत्रस्येति ॥
अद्वादेय देवस्याल्पमङ्गां वारयति । बद्धदायीति ॥

बद्धपाक्यस्य फलत्वमाह । भोजनेति ॥ उक्तस्तराज्ञो वर्त्तमानत्वाभावा-
दक्षत्तमाशङ्कोक्तमेवमित्यसमीपं प्राप्तेभ्य एवार्थिभ्योऽसावन्नं ददाती

हंसा निशायामतिपेतुस्तद्वैव हंसो हंसम-
भ्युवाद हो होयि भल्लाच्च ! भल्लाच्च ! जानश्रुतेः पौत्ता-
यणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाङ्क्षी-

सति राजनि तस्मिन् धर्मकाले हर्म्यतलस्ये थ ह
हंसा निशायां रात्रावतिपेतुः । ऋषयो देवता वा राज्ञो
ऽन्नदानगुणोऽसोऽपिताः सन्तो हंसरूपा भूत्वा राज्ञो
दर्शनमोचरेऽतिपेतुः पतितवन्तः । तत्तस्मिन् काले तेषां
पततां हंसनामेकः पृष्ठतः पतन्वगतः पतन्तं तं हंस-
मभ्युवादाभ्युक्तवान् हो होयीति भो भो इति सम्बोध्य
भल्लाच्च भल्लाच्च इति आदरं दर्शयन् यथा पश्य पश्या-
श्चर्यमिति तद्वत् । भल्लाच्च इति मन्ददृष्टित्वं सूचयन्माह ।

अथवा सम्यग्ब्रह्मदर्शनाभिमानवत्त्वात्तस्यासक्तदुपाल-
ब्यस्तेन पीड्यमानोऽमर्षितया तत् सूचयति भल्लाच्च इति ।
जानश्रुतेः पौत्तायणस्य समं तुल्यं दिवा द्युलोकेन
ज्योतिः प्रभास्वरमन्नदानादिजनितप्रभावजमाततं व्याप्तं

व्याङ्गाह । स हेति ॥ विशिष्टान्नदानफलं दर्शयितुमारभते । तत्रेति ॥
वाक्यार्थं दर्शयति । ऋषय इति ॥ सम्बोधनाभ्यासस्य विषयमाह । आदरं
दर्शयन्निति ॥ तदेव दृष्टान्ते तस्य दृश्यति । यथेति ॥ भल्लाच्चशब्दार्थमाह ।
भल्लेति ॥ भल्लाच्चशब्दो भद्राक्षविषयः सन् विशद्वलक्षण्या मन्ददृष्टित्व-
सूचकः ॥

भल्लाच्चशब्दस्य विषयान्तरमाह । अथवेति ॥ तस्य पृष्ठनामिनो
हंसस्य महात्मा नातिक्रमणीयो विजानतेति सम्यग्दर्शनाभिमानशालि-
त्वाच्चेनाप्रगामी हंसो जानश्रुतिर्पति विचक्रिमिष्वरमर्षितया पीड्यमानः

स्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥ तसु ह परः प्रत्यु-
वाच कम्बर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक-
मात्येति यो नु कथं स युग्वा रैक इति ॥ ३ ॥

द्वलोकसृगित्यर्थः । दिवाङ्गा वा समं ज्योतिरित्येतन्मा
प्रसाहक्षीः सञ्जनं सक्तिं तेन ज्योतिषा सम्बन्धं मा कार्षी-
रित्यर्थः । तत्प्रसञ्जनेन तज्ज्योतिस्त्वा त्वां मा प्रधाक्षी-
र्मा दृष्टवित्यर्थः पुरुषव्यत्ययेन मा प्रधाक्षीरिति । तमेव
सुक्तवन्तं पर इतरोऽग्रगामी प्रत्युवाच । अरे निहृष्टोऽयं
राजा वराकस्तं कम् उ एनं सन्तं केन माहात्येनोक्तं सन्त-
मिति कुत्सयत्येनमेवं सबहुमानमेतद्वचनमात्य ॥

रैकमिव सयुग्वानं सहयुग्वया गन्ध्या वर्त्तत इति सयुग्वा
रैकः । तमिवात्यैनम् । अननुरूपमस्मिन्नयुक्तमीदृशं वक्तु रैक

सम् न त्वं धर्म्मं जानासि ज्ञानाभिमानन्त वृहसीत्यपलव्यस्तत्र भङ्गाचेत्यु-
पासम्भस्त्र रूपं सूचयतीत्यर्थः ॥ ष्टगामी हंसो निन्दःपूर्वकमग्र-
गामिनं हंसं सम्बध्य किञ्चिन्नवानित्यपेक्षायामाह । जानश्रुतेरिति ॥ मा
प्रधाक्षीरिति पाठे कथं मा प्रधाक्षीरित्युच्यते तत्राह । पुरुषव्यत्यये-
नेति ॥ मध्यमपुरुषं प्रथमपुरुषं कृत्वा व्याख्यानमित्यर्थः । सन्मेनं प्राशि-
मानं राजानमधिष्ठत्यसबहुमानमेतद्वचनमत्यप्नोति कुत्सयतीति सम्बन्धः ॥

तत्र वैधर्म्यं इष्टान्तमाह । रैकमिवेति ॥ युमं वृहतीति युग्यो
वलीषदोऽन्धो वासायस्योतिद्युम्य शकटो तथा सह वर्त्तत इति स युग्वा
रैकः वकारो मत्वर्षीयः । त्वं रैकज्ञानमाहात्म्यपुक्तमधिष्ठत्य यथा प्रशंसा-
वचनं तथाकर्म्मिण्यमेवं राजानमधिष्ठत्य कथमेवमात्येत्यर्थः ॥ उक्तं

यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं
तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्देद

इवेत्यभिप्रायः । इतश्चाह । यो नु कथं त्वयोच्यते सयुग्वा
रैक इत्युक्तवन्तं भङ्गाच्च आह शृणु यथा स रैकः । यथा
लोके कृताय कृतो नामश्रयो द्यूतसमये प्रसिद्धश्चतुरङ्गः
स यदा जयति द्यूते प्रवृत्तानां तस्मै विजिताय तदर्थमितरे
त्रिद्व्येकाङ्का अधरेयाः ॥ त्वेताद्वापरकलिनामानः संयन्ति
सङ्गच्छन्त्यन्तर्भवन्ति । चतुरङ्गे कृताग्रे त्रिद्व्येकाङ्कानां विद्य-
मानत्वाद्दन्तर्भवन्तीत्यर्थः । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेनं रैकं

वाक्यार्थं सङ्कलयति । अननुरूपमिति ॥ अस्मिन्वराके राजनि धर्म-
मात्रनिष्ठे नेदमनुरूपं वचनं रेके पुनर्विज्ञानवति यथोक्तं वचो युक्त-
मेवेति इतरः पृष्ठगामी हंसो यः सयुग्वा रैकस्त्वयोच्यते स कथं नु स्यादि-
त्यन्वयेः ॥ स रैक्तो येन प्रकारेण स्यात्तं प्रकारं श्लेषिति प्रतिज्ञाय प्रकारं
प्रदिदर्शयिषया दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ द्यूतस्य समयः सङ्केतस्तदनुष्ठान-
कालो वा येन द्यूतविद्यायामेवार्ति सोऽचोऽस्य कश्चिद्भागोऽवशब्दवाच्यस्तत्र
चतुरङ्गो भागश्चत्वारोऽङ्काश्चिद्भागान्यङ्कित्विति व्युत्पत्तेः तस्मै सदृशतनामव्यव-
हृतेन यदा द्यूते प्रवृत्तानां मध्ये स कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनामवते
विजितायाधरेयाः संयन्तीति सम्बन्धः ॥ तदर्थं व्याचष्टे । तदर्थमिति ॥
अधरेयान्प्राकरोति । अधरेया इति ॥

तानेव विशिनष्टि । त्वेतेति ॥ अक्षस्य यस्मिन्भागे त्वयोऽङ्का स त्वेता
नामायो भवति । यत्र तु द्वावङ्कौ स द्वापरनामकः । यत्रैवोऽङ्कः स कलिसङ्ग
इति विभागः ॥ तादर्थ्येनेतराङ्कानामन्तर्भावद्वक्तं व्यक्तीकरोति । चतुरङ्ग

यत् स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥ यदु ह

छतायस्थानीयं त्रेतादिस्थानीयं सर्व्वं तदभिसमेति अन्तर्भवति रैक्ये । किन्तत्यत्किञ्च लोके सर्वाः प्रजाः साधु शोभनं धर्मजातं कुञ्चन्ति तत्सर्व्वं रैक्यस्य धर्मोऽन्तर्भवति तस्य च फले सर्व्वप्राणिधर्मफलमन्तर्भवतीत्यर्थः ॥

तथाऽन्योऽपि कश्चिद्यस्माद्देद्यं वेद । किन्तत्यद्देद्यं स रैक्यो वेद । तद्देद्यमन्योऽपि यो वेद तमपि सर्व्वप्राणिधर्मजातं तत्फलञ्च रैक्यमिवाभिसमेतीत्यनुवर्त्तते । स एवभूतो रैक्योऽपि मया विद्वानेतदुक्तः । एवमुक्तो रैक्यत्स एव छतायस्थानीयो भवतीत्यभिप्रायः । तदु ह तदेतदीदृशं हंसवाक्यम् आत्मनः कुत्सारूपमन्यस्य विदुषो रैक्यादेः प्रशंसारूपमुपशुश्राव श्रुतवान् हर्म्यतलस्थो राजा जानश्रुतिः पौत्त्रायणः । तच्च हंसवाक्यं स्मरन्नेव पौनःपुन्येन, रात्रिशेषमतिवाहयाभास । ततः स वन्दिभीराजा

इति ॥ तदन्तर्भवन्ति तस्मिन्कृते त्रेतादयस्त्रोऽन्तर्भवन्तीति यावत् । महासङ्ख्यायामवान्तरसङ्ख्यानमर्भावः प्रसिद्ध एवेत्यर्थः ॥ इष्टान्मनूय दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति ! रैक्यमभिव्याप्य सर्व्वे समेतोत्स्यस्यार्थं सङ्क्षिपन्त्यन्तर्भवन्तीति ॥ रैक्ये सर्व्वस्थान्तर्भावं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । किन्तदित्यादिना ॥ तद्दर्शस्य महत्त्वाद्देवेषां च धर्मजातस्यात्यन्तस्येतरस्मिन्नन्तर्भावः सम्भवतीत्यर्थः । किञ्च सर्व्वेषां प्राणिनां धर्मफलमल्पीयस्त्वान्माहृत्तरे रैक्यस्य धर्मफलेऽन्तर्भवन्तीत्याह । तस्य चेति ॥ न केवलं रैक्यस्यैतन्माहात्म्यं किन्त्वन्यापि ज्ञानवत्तास्येति ज्ञानश्रुतेरुपहासनाह । तथेति ॥ प्रतिपन्नहंसवचन-

जानयुतिः पौत्तायण उपशुश्याव स ह सञ्जिहान
 एव क्षत्तारमुवाचाङ्गारे ह सयुग्वानमिव रैक्क-
 मात्येति यो नु कथं सयुग्वारैक्क इति ॥ ५ ॥
 यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेण-
 सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति

स्तुतियुक्ताभिर्वाग्भिः प्रतिबोध्यमान उवाच क्षत्तारम् ।
 सञ्जिहान एव शयनं निद्रां वा परित्यजन्नेव हे अङ्ग
 वत्सारे ह सयुग्वानमिव रैक्कमात्य किं मां स एव स्तुत्यर्हो
 नाहमित्यभिप्रायः । अथवा सयुग्वानं रैक्कमात्य गत्वा
 मम तद्दिहत्वा तदैव इवशब्दोऽवधारणार्थोऽनर्थको वा
 वाच्यः । स च क्षत्ता प्रत्युवाच रैक्कानयनकामो राज्ञो
 ऽभिप्रायगो यो नु कथं सयुग्वारैक्क इति राज्ञै
 वक्ष्योक्त आनेतुं तच्चिह्नं ज्ञातुमिच्छन् यो नु कथं
 सयुग्वारैक्क इत्यवोचत् । स च भङ्गाक्षवचनमेवावोचत् ।
 तस्य स्मरन् स ह क्षत्ता नगरं ग्रामं वा गत्वाऽन्विष्य रैक्कं
 नाविदं न व्यञ्जाशिषमिति प्रत्येयाय प्रत्यागतवान् तं होवाच
 क्षत्तारमरे यत्र ब्रह्मणस्य ब्रह्मविद् एकान्तोऽस्थे नदी-
 पुलिनादौ विविक्ते देशेऽन्वेयानुमार्गणं भवति तत्तत्रैनं
 रैक्कमर्कं गच्छ तत्रमार्गणं कुर्वित्यर्थः । इत्युक्तः क्षत्ताऽन्विष्य

खेदित इतरो राजा राज्ञिशेषमतिवाह्य शयनं जहृदात्मनः समीपस्थं
 स्तुतिकर्तारं क्षत्तारमङ्गारे हेत्यादिवाक्यं उक्तवान् ॥ तस्य अभिप्रवमाह ।
 स एवेति ॥ कथमिवशब्दो द्वितीयो घटते तत्राह । तदेति ॥ अवधारण-

यस्तद्वेद यत्स वेद समयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥ सह
 क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय तए होवा
 च यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमर्च्छेति ॥७॥
 सोऽघस्ताच्छकटस्य पामानं कर्षमाणमुपोपविवेश
 तए हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक् इत्य-
 हए क्षराइ इति ह प्रतिजज्ञे सह क्षत्ताऽविद-
 मिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥ १ ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां
 निष्कमश्वतरौरथं तदादाय प्रतिचक्रमे तए हा-

तं विजने देशेऽघस्ताच्छकटस्य गन्ताः पामानं कर्षमाणं
 कण्डूयमानं दृष्टायं नूनं सयुग्वा रैक् इति समीपे उपोप-
 विवेश विनयेनोपविष्टवान् । तच्च रैक् हाभ्युवादोक्तवान् ।
 त्वमसि हे भगवो भगवन् सयुग्वा रैक् इत्येवं दृष्टोऽहमसि
 हि । अरा अरे इति हानादर एव प्रतिजज्ञेऽभ्युपगतवान् ।
 स तं विज्ञायाविदं विज्ञःतवानस्तीति प्रत्येयाय प्रत्यागत
 इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्तत्र ऋषेर्गार्हस्थ्यं प्रत्यभिप्रायं बुद्ध्वा धनार्थिताच्च
 उ ह एव जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कं

स्वापि नोपयोगोऽस्तीति चेत्तत्राह । अगर्धको वेति ॥ प्रश्रवाक्यं व्याचष्टे ॥

राज्ञेति ॥ यो नु कथमित्यादि पूर्ववद्वास्थेयम् ॥ तस्मेति कर्मणि षष्ठी ॥१॥

मया हि गार्हस्थ्यं चिकीर्ष्यते तदर्घञ्च धनमर्थ्यते न चायं तादर्थ्येन
 किञ्चिदपकर्तुमित्याशयेनानादरं विज्ञातवानस्मि यदुक्तञ्चत्सं रैक् तस्य

भ्युवाद ॥ १ ॥ रैक्केमानि षट् शतानि गवामयं
निष्कोऽयमश्वतररीरथो नु म एतां भगवो ! देव !
तां शाधि यां देवतासुपास्य इति ॥ २ ॥ तसु ह
परः प्रत्युवाचाह हारित्वा शूद्र ! तवैव सह गोभिर-

कण्ठहारमश्वतररीरथमश्वतररीभ्यां युक्तं तदा धनं गृहीत्वा
प्रतिचक्रमे रैक्कं प्रति गतवान् । तञ्च गत्वाऽभ्युवाद
हाम्युक्तवान् । हे रैक्क गवां षट् शतानि इमानि तुभ्यं मया
नीतानि । अयं निष्कोऽश्वतररीरथश्चायमेतद्धनमादत्स्व ।
भगवोऽनुशाधि च मे मां यास्य देवतां त्वसुपास्ये तद्देवतो-
पदेशेन मामनुशाधीत्यर्थः । तमेवमुक्तवन्तं राजानं प्रत्यु-
वाच परो रैक्कः । अहेत्ययं निपातो विनिग्रहार्थीयो
ऽन्यत्र इह त्वनर्थकः एवशब्दस्य घञ्क् प्रयोगात् । हारित्वा
हारेण युक्ता इत्वा गन्त्री सेयं हारित्वा गोभिः सह तवैवास्तु
तवैव तिष्ठतु न समापय्याग्नेन कर्म्मार्थमनेन प्रयोजनमि-
त्यभिप्रायो हे शूद्र इति ॥

च गार्हस्थ्यप्राभिप्रायं धनार्थित्वञ्चेति शेषः । सप्तृवचने श्रुते सतीति सप्त-
म्यर्थः । धनार्थितां बुद्धेति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ अहशब्दस्य पूर्ववदभ्येवकारा
ऽर्थोऽत्रापि विनिग्रहार्थत्वसम्भवे किमित्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य तवैवेत्येव-
कारादेव विनिग्रहसिद्धिरित्याह । एवशब्दस्येति ॥ गार्हस्थ्यप्राथिनस्तव
कर्म्मोनुष्ठानार्थमिदं धनं तिष्ठतामिति चेद्वेत्याह । न भर्मेति ॥

त्विति तद् ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः

ननु राजाऽसौ क्षत्रसम्बन्धात्स ह क्षतारमुवाचेत्युक्तम् ।
 विद्याग्रहणाय च ब्राह्मणसमीपोपगमात् । शूद्रस्य चान-
 धिकारात् । कथमिदमनुरूपं रैक्केणोच्यते हे शूद्रेति ।
 तत्राङ्गराचार्याः । हंसवचनश्रवणात् शुगेनमाविवेश ।
 तेनासौ शुचा श्रुत्वा रैक्कस्य महिमानं वा द्रवतीति ।
 ऋषिरात्मनः परोक्षज्ञतां दर्शयन् शूद्र ! इत्याहेति ।
 शूद्रवद्वा धनेनैवैनं विद्याग्रहणायोपजगाम न च शुश्रूषया ।
 न तु जात्यैव शूद्र इति । अपरे पुनराङ्गरत्नं धनमाहूत-
 मिति स्वैपैनमुक्तवाञ्छद् इति ।

शूद्रशब्देन जानश्रुतेः सम्बोधनमनुचितमिति चोदयति । नन्विति ॥
 तस्मान्शूद्रत्वे हेत्वनरमाह । विद्याग्रहणायेति ॥ तस्य श्रुतिद्वारा
 विद्याधिकारो नास्तीत्येवं शूद्राधिकारश्चे निर्द्धारितमित्याशयेनाह ।
 शूद्रस्य चेति ॥ जानश्रुतेः सति क्षत्रियत्वे शूद्रसम्बोधनमयोग्यमित्युप-
 सङ्हरति । कथमिति ॥ न जातिशूद्रो जानश्रुतिः किन्तु क्षत्रियोऽस्मिन्
 गौशः शूद्रशब्द इत्येकीयमतोपन्यासेन परिहरति । तत्रेति ॥ तेन शुगा-
 वित्त्वेनासौ जानश्रुतिः शुचा हेतुना रैक्कमाद्रवतीति शूद्रः श्रुत्वा वा
 हंसवाक्यं रैक्कमाद्रवतीति नैमित्तिकं तत्र शूद्रपदमित्यर्थः । तथापि
 किमिति शूद्रपदेन राजानश्चक्षिः सम्बोधयतीत्याशङ्क्याह । ऋषिरिति ॥
 उक्तप्रकारइत्यसमाप्तावितिशब्दः ॥ प्रकारान्तरेण जानश्रुतेः शूद्रत्वं गौशं
 व्युत्पादयति । शूद्रवद्हेति ॥ न च शुश्रूषया तेन शूद्र इति शेषः । सुखं
 शूद्रत्वं क्षत्रसम्बन्धेन व्यावर्त्तयति । न त्विति ॥ क्षत्रिये जानश्रुतौ
 शूद्रशब्दप्रवृत्तौ निमित्तान्नरमाह । अपरे पुनरिति ॥

सहस्रं गवां निष्कमश्वतरोरथं दुहितरं तदा-
 दाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥ तए हाभ्युवाद रैक्वेदए
 सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतरोरथ इयं जा-
 याऽयं ग्रामो यस्मिन्नास्तेऽन्वेव मा भगवः शाधीति
 ॥ ४ ॥ तस्या ह सुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाजहारेमाः

लिङ्गञ्च ब्रह्माहारेण उपादानं धनस्येति । तदु हर्षेर्मतं
 ज्ञात्वा पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणो गवां सहस्रमधिकं
 जायाश्चर्षेरभिमतां दुहितरमात्मनस्तदादाय प्रतिचक्रमे
 क्रान्तवान् । रैक्वेदं गवां सहस्रमयं निष्कोऽयमश्वतरोरथ
 इयं जायार्थं मम दुहिता नीताऽयञ्च ग्रामो यस्मिन्नास्ते
 तिष्ठसि स च त्वदर्थे मया कल्पितः । तदेतत्सर्वमादायावु-
 शाध्येव मा मां हे भगव इत्युक्तः । तस्या जायार्थमानीताया
 राज्ञो दुहितुर्ह एव सुखं द्वारं विद्याया दाने तीर्थमुपो-
 द्गृह्णन्ज्ञानन्दित्यर्थः । ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः
 प्रियो विद्यया विद्यां य प्राह तानि तीर्थानि षण्ममेति
 विद्याया वचनं विज्ञायते । एवं जानन्मुपोद्गृह्णन्नुवाचोक्तवान् ।
 आजहार आहृतवान् । भगवान् यदीमा गावो यज्ञा-

तत्र गमकं दर्शयति । लिङ्गञ्चेति ॥ यद्वर्षेर्मतमधिकधनार्थित्वमिति
 यावत् । आधिक्यं षट्शतेभ्यः सकाशादिति शेषः । विद्यादानेन तस्या
 द्वारत्वं तद्द्वारञ्च वरदानदानतीर्थतां जानन्नुवाचेति सम्बन्धः । धनदातु-
 र्विद्यादानतीर्थत्वे प्रमाणमाह । ब्रह्मचारीति ॥ तस्या द्वारतां विद्यादाने

शूद्र ! अनेनैव मुखेनालापयिष्यथा इति ते हैते
रैक्वपर्णा नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास स तस्मै
होवाच ॥ पू ॥ २ ॥

न्यह्ननं तस्माध्विति वाक्यशेषः । शूद्रेति पूर्वोक्तानुसृति-
मात्रं न तु कारणांतरापेक्षया ।

पूर्ववदनेनैव मुलेन विद्याग्रहणतीर्थेनालापयिष्यथ
आज्ञापयसीति मां भाषयसीत्यर्थः । ते हैते ग्रामा
रैक्वपर्णा नाम विख्याता महावृषेषु देशेषु यत्र येषुग्रामेषू-
वासोपितवान् रैक्वस्तानसौ ग्रामानदादस्मै रैक्वाय राजा
तस्मै राज्ञे धनं दत्तवते ह किलोवाच विद्यां स रैक्वः ॥
२ ॥ वायुर्वाव संवर्गो वायुर्वाह्यो वावेत्यवधारणार्थः । संवर्गः
संवर्जनात्सङ्ग्रहात्सङ्गसनाद्वा संवर्गः । वक्ष्यमाणा अग्न्याद्या
देवता आत्मभावमापादयतीत्यतः संवर्गः । संवर्जनाख्यो
गुणो ध्येयो वायुवत् कृतायान्तर्भावइष्टान्तात् कथं संवर्गत्वं

तद्वातुस्तीर्थतां च जानन्नुवाचेत्युक्तमनुवदति । एवं जानन्निति ॥ किञ्च-
मित्यपेक्षायामाह । आज्ञारेति ॥

तत्र वैधर्म्यइष्टान्तमाह । पूर्ववदिति ॥ अल्पधनहरणानिच्छायां
कारणापेक्षायां शूद्रेति सम्बोधनवदित्वर्थः । रैक्वेण यामादिकं गृहीत्वा
विद्या जानन्नुतवे दत्तेत्यस्मान् प्रति श्रुतिर्ज्ञापयति । ते हैते इति ॥
महावृषेषु महापुण्येष्विति यावत् ॥ २ ॥ कथं विद्यासक्तवानित्याशङ्क्याधि-
दैवतं तदुक्तिप्रकारं दर्शयति । वायुरित्यादिना ॥ प्राणो वाव संवर्ग
इति वक्ष्यमाणेनापुनरुक्ततया वायुं व्याचष्टे । वायुर्वाह्य इति ॥ संवर्जना-

वायुर्वात्र संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायु-
मेवाप्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति
यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥

यदाप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापिर्यन्ति वायुर्ह्यै-
तान्मूर्खान्मृष्टङ्ग इत्यधिदैवतम् ॥२॥ अथाध्यात्मं
प्राणो वात्र संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव

वायोरित्याह । यदा यस्मिन् काले वै अग्निरुद्वायत्युद्वासनं
प्राप्नोतीत्युपशान्त्यति तदासावग्निरवायुमेवाप्येति । वायु
स्वाभाव्यमपि गच्छति । तथा यदा सूर्योऽस्तमेति वायु-
मेवाप्येति । यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥

ननु कथं सूर्याचन्द्रमसोः स्वरूपावस्थितयोर्वायावपि-
गमनम् । नैष दोषः अस्तमनेऽदर्शनप्राप्ते र्वायुनिमित्तत्वात् ।
वायुना ह्यस्तं नीयते सूर्यः चलनस्य वायुकार्यत्वात् । अथ
वा प्रत्यये सूर्याचन्द्रमसोः स्वरूपभ्रंशे तेजोरूपयोर्वाया-
वेवापिगमनं स्यात् । तथा यदा आप उच्छुष्यन्त्युच्छोष-

दित्वस्य व्याख्या सङ्ग्रहणादिति सङ्ग्रहणपत्रं समर्थयते । वक्ष्यमाणा इति ॥
किमिति संवर्गत्वं वायोरुपदिश्यते तत्र दृष्टान्तश्रुतिं प्रमाणयति । इति
येति ॥ सङ्ग्रहणादित्युक्तं पक्षमाकाङ्क्षापूर्वकं व्युत्पादयति । कथमित्यादिना ॥
सूर्याचन्द्रमसोर्वायावपि गमनमाक्षिपति ॥ नन्निति ॥ आप्रलयान्तयोरधि-
कारपदे स्थित्यङ्गीकारात्स्वरूपावस्थितत्वं व्युत्पादयति । वायुना हीति ॥
सूर्यपक्षे चन्द्रमसोऽप्युपलक्षणं कुतश्चाह वायावप्ययः सूर्यादेरित्या-
यङ्ग पक्षान्तरमाह । अथवेति ॥ सङ्ग्रहणसमये हि संहरतीत्यर्थः ।

वाग्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः
 प्राणो ह्येवैतान्सर्वान् संवृङ्क इति ॥ ३ ॥ तौ वा
 एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु, प्राणः प्राणेषु ॥४॥
 अथ ह शौनकश्च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्ष-
 सेनिं परिविध्यमाणौ ब्रह्मचारौ विभिन्ने तस्मा

माप्नुवन्ति तदा वायुमेवापियन्ति । वायुर्हि यस्मादेव
 एतानग्याद्यान्महाबलान् संवृङ्के अतो वायुः संवर्गगुण उपास्य
 इत्यर्थः । इत्यधिदैवतं देवतासु संवर्गदर्शनमुक्तम् । अथान्तर-
 मध्यात्ममात्मनि संवर्गदर्शनमिदमुच्यते । प्राणो मुख्यो वाक्-
 संवर्गः । स पुरुषो यदा यस्मिन्काले खपिति प्राणमेव वाग-
 येति वायुमिवाग्निः प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः ।
 प्राणो हि यस्मादेवैतान्वागादीन् सर्वान्संवृङ्क इति । तौ वा
 एतौ द्वौ संवर्गौ संवर्जनगुणौ वायुरेव देवेषु संवर्गः प्राणः
 प्राणेषु वागादिषु मुख्यः ॥

अथैतयोः स्तुत्यर्थमियमाख्यायिका आरभ्यते । हेत्यै-
 तिह्यार्थः । शौनकश्च शुनकस्यापत्यं शौनकं कापेयं कपि-

कथं प्राणस्य संवर्गत्वमित्याशङ्क्याह । स पुरुष इति ॥ तस्मात्संवर्ग इत्य-
 ध्वत्त्वमिति शेषः । वायुप्राणावधिदैवताध्यात्मभेदेन संवर्गगुणायुक्तावुप-
 संहरति । ताविति ॥

अथ हेत्याद्यनन्तरवाक्यं व्याचष्टे । अथैतयोरिति ॥ ब्रह्मविच्छौण्डो
 ब्रह्मविदां मध्ये शूरमात्मानं मन्यमान इति यावत् । बुद्ध्या लिङ्गविशेषे-
 षेति शेषः ॥ जिज्ञासमानावित्युक्तमेव व्यनक्ति । किमयमिति ॥ चतुर

उ ह न ददतुः ॥ पू ॥ स होवाच महात्मन-
 चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपा-
 स्तं कापेय! नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन्!
 वज्रधा वसन्तं, यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एत-

गोत्रमभिप्रतारिणं च नामतः कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिम् ।
 भोजनायोपविष्टौ परिविष्यमाणौ सूपकारैर्ब्रह्मचारी ब्रह्म-
 विच्छ्रौण्डो विभिद्ये भिक्षितवान् । ब्रह्मचारिणो ब्रह्मवि-
 न्मानितां बुद्ध्वा तं विजिज्ञासमानौ तस्मा उ ह भिक्षां न
 ददतुर्न दत्तवन्तौ ह । किमयं वक्ष्यतीति । स होवाच
 ब्रह्मचारी महात्मनश्चतुर इति द्वितीयावज्जवचनम् ।
 देव एकोऽग्न्यादीन् वायुर्वागादीन् प्राणः । कः स
 प्रजापतिर्जगार ग्रसितवान् । कः स जगारेति प्रश्नमेके
 मन्यन्ते । भुवनस्य भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भुवनं भूरादिः
 सर्वो लोकस्तस्य गोपा गोपायिता रक्षिता गोप्तेत्यर्थः ।

इति द्वितीयावज्जवचनदर्शनान्महात्मन इति तादृशेवेत्याह । द्वितीयेति ॥
 यद्वा महात्मन इत्यस्य पञ्चम्यादौ चतुर इत्यस्य च समीचीने प्रयोगदर्श-
 नात् ॥ इह तथा माभूदिति मत्वाह । महात्मन इति ॥ अतो हि जगा-
 रेति सम्बन्धः कः शब्दः प्रजापतिविषयो व्याख्यातः ॥ सम्प्रति पञ्चान्तर-
 माह । कः स इति ॥ यस्तान्जगार स कः स्यादिति प्रश्नमेके वदन्तीत्यर्थः ॥

न दत्तमिति ॥ ६ ॥ तदु ह शौनकः कापेयः
 प्रतिमन्वानः प्रतेगयाय^५ देवानां जनिता
 प्रजानां हिरण्यद^५ष्ट्रो बभसोऽनसूरिर्महान्त-

तं कं प्रजापतिं हेकापेय! नाभिपश्यन्ति न जानन्ति मर्त्या
 मरणधर्माणोऽविवेकिनो वा । हेऽभिप्रतारिन्! बद्धधा
 ऽध्यात्नाधिदेवताधिभूतप्रकारैर्वसन्तम् । दक्षै वा एतदहन्य-
 हन्यन्नमदनायाह्वयते सस्क्रियते तस्मै प्रजापतये एतदन्नं
 न दत्तमिति । तदु ह ब्रह्मचारिणो वचनं शौनकः कापेय,
 प्रतिमन्वानो मनसालोचयन् ब्रह्मचारिणं प्रत्येयाय आज-
 गाम । गत्वाऽऽह यं त्वमवोचो न पश्यन्ति मर्त्या इति तं वयं
 पश्यामः कथमाज्ञा सवेस्य स्थावरजङ्गमस्य । किञ्च देवा-
 नामग्न्यादीनामात्मनि संहृत्य ग्रसित्वा पुनर्जनितोत्पाद-
 यिता वायु रूपेणाधिदैवतमग्न्यादीनाम् । अध्यात्मञ्च प्राण-
 रूपेण वागादीनाम् प्रजानाञ्च जनिता ।

अत्तरं प्राणमात्म नं चैकत्वेन पश्यन् ब्रह्मचारी सङ्घं भिक्षां यन्न
 ददतुर्भक्षन्तौ तत्तस्मै देवायैव न ददतुरित्यज्ञत्वमेव तयोर्दर्शयन्नाह । यस्मा
 इति ॥ दर्शनमेव प्रश्नद्वारा विशदयति । कथमित्यादिना ॥ अधिदैवत-
 मग्न्यादीनां वायुरूपेण जनितेति सम्बन्धः । तस्याः प्राथमिकं ज्ञत्वा दर्श-
 यति । आत्मनीति ॥ अग्न्यादीन् प्रलयकाले देवः स्वात्मनि वायुरूपेण
 ग्रसित्वा पुनरुत्पत्त्यग्न्याद्याहत्पादयितेति योजना ॥ अध्यात्मं वागा-
 दीनां प्राणमावस्थायां स्वात्मनि प्राणरूपे संहृत्य पुनः प्रवीणावस्थायां
 तेषाहत्पादयिता देवः प्राणरूपेणोत्ताह । अध्यात्मञ्चेति ॥

मस्य महिमानमाङ्गरनद्यमानो यदनन्वमतीति वै
 वयं ब्रह्मचारिन्नेदंमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति
 ॥ ७ ॥

अथ वा आत्मा देवानामग्निवागादीनाम् । जनिता प्रजा-
 नां स्यात्वरजःमादीनाम् । हिरण्यदंष्ट्रोऽष्टतदंष्ट्रोऽभग्न्दंष्ट्र
 इति यावत् । बभसो भक्षणशीलोऽनसूरिः । सूरिर्भेषावी
 न सूरिरसूरिस्तत्प्रतिषेधेऽनसूरिः । सूरिरेवेत्यर्थो महान्तम-
 तिप्रमाणमप्रमेयमस्य प्रजापतेर्महिमानं विभूतिमाङ्गर्ह्य-
 विदः । यस्मात्स्वयमन्यैरनद्यमानोऽभक्ष्यमाणो यदनन्व-
 मग्निवागादिदेवतारूपमस्ति भक्षयतीति । वै इति निर-
 र्थकः । वयं हे ब्रह्मचारिन् ! आ इदमेवं यथोक्तलक्षणं ब्रह्म
 वयं आ उपास्महे । वयमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । अन्ये
 न वयमिदमुपास्महे किन्तर्हि परमेव ब्रह्मोपास्महे इति
 वक्ष्यन्ति ॥

देवानामग्नादीनां प्रजानां वागादीनाञ्च जनितेषुक्तम् ॥ सस्यति
 व्याख्यानतरमाह । अथ वेति ॥ अभग्न्दंष्ट्रः सर्वसंहर्तुरपि न काचन
 ग्लानिर्भवतीत्यर्थः ॥ प्रजापतेर्महिमेत्यत्र प्रमाणं प्रकटयति । यस्मादिति ॥
 इतिशब्दात्परस्ताद्यच्छब्दस्य सम्बन्धः । तदर्थश्च यस्मादित्युक्तस्तस्मात्प्रजा-
 पतेर्महिमानमतिप्रमाणमाङ्गरिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ वै वयमित्यादि भागं
 पदच्छेदपूर्वकमादाय व्याचष्टे । वयमित्यादिना ॥ क्रियापदेन वयमित्यस्य
 सम्बन्धसुक्तसुपपादयति । वयमितीति ॥ ब्रह्मचारिन्निदं वयमासमन्ता-
 दुपास्महे ब्रह्मेत्युक्त्वा प्रकारान्तरेण पदच्छेदपूर्वकं व्याख्यानतरमाह ।
 अन्ये नेति ॥

तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये
दश सन्नस्तत्कृतं तस्मात्सर्वांसु दिक्ष्व न्नमेव दशक-

दत्ताऽस्य भिक्षामित्यवोचद् भृत्यास्तस्मा उ ह ददु-
स्ते हि भिक्षाम् । ते वै ये ग्रस्यन्तेऽग्न्यादयो यश्च
तेषां ग्रसिता वायुः पञ्चान्ये वागादिभ्यः । तथाऽन्ये
तेभ्यः पञ्चाध्यात्मं वागादयः प्राणश्च ते सर्वे दश
भवन्ति सङ्ख्याया दश सन्नस्तत्कृतं भवति ते चतुरङ्ग
एकायः । एवं चत्वारस्त्राङ्गायः एवं त्रयोऽपरे द्व्यङ्गायः ।
एवं द्वावन्यावेकाङ्गायः । एवमेकोऽन्य इति । एवं दश

शौनकस्याभिप्रतारिणश्च ज्ञानातिशयं दर्शयित्वा यतिश्च ब्रह्मचारी
चेत्वादिष्टतिमनुष्टत्वाह । दत्तेति ॥ आख्यायिकाद्वारा प्रकृतायां
संवर्गविद्यायामात्मा देवानामित्यादि गुणजातसुपदिश्य गुणान्तरसुपदेष्टु-
मनन्तरवाक्यमवतारयति । ते वा इति ॥ तदुच्यते । ये पस्वन् इति ॥
त एते वागादिभ्यः सकाशादन्ये पञ्चेति सम्बन्धः ॥ अधिदैवतमग्नादीन्
वायुसहितान् पञ्चोक्त्वा तेनैव प्रकारेणाध्यात्ममपि तेभ्यः सकाशादन्ये
प्राणसहिता वागादयः पञ्च सन्तीत्याह । तथेति ॥ अवान्तरसङ्ख्याविनि-
वेशसङ्का तत्रैव सङ्कासङ्ख्यानिवेशं दर्शयति । ते सर्व्व इति ॥ दशसङ्का-
सम्बन्धात्तेषां सङ्कायेति कतायोपलक्षितं द्यूतं कर्तमित्युच्यते । तत्र दश-
सङ्कायावत्पस्व वक्तव्यत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥

यदुक्तमग्नादयो वागादयश्च दश सन्नस्तत्कृतं भवतीति तदुपपाद-
यति । चत्वारङ्ग इत्यादिना । एकस्तावदयो द्यूते चत्वारङ्को दृश्यते तदग्ना-
दयो वागादयश्च पस्वमानाश्चत्वारो भवन्ति । यथा द्यूते त्वेतानामको
वस्त्रङ्को स्थलान्ते तथाम्नादयो वागादयश्चैकैकन्यूनान्तरस्तथा च तत्र
द्वापरमाभावो द्व्यङ्को जायते तद्वागादिष्वग्नादिषु च द्वौ द्वौ वर्जयित्वा
द्वौ द्वौ भवतः । तथा च तत्र कलिसञ्ज्ञायो भवत्येकाऽङ्को योऽग्नादीनां

तः सैषा विराड्नादी तयेदः सर्वं दृष्टः सर्वं

सन्तस्तत्कृतं भवति । यत् एवं सर्वासुदिक्षु दशस्ययग्याद्या वागाद्याश्च दश सङ्ग्रासामान्यादन्वमेव । दशाक्षरा विराट् “विराडन्वमिति” हि श्रुतिः । अतोऽन्वमेव दशसङ्ग्रात्वात् । तत एव दशकृतेऽन्तर्भावात् चतुरायत्वेनेत्यवोचाम ॥

सैषा विराड् दशसङ्ग्रा सत्यन्वञ्चान्नादिनी च कृतत्वेन । कृते हि दशसङ्ग्रान्तर्भूताऽतोऽन्वमन्वादिनी च सा । तथा

प्रसिता वायुर्वागादीनां प्रसिता प्राणश्चैकस्तेभ्यो यस्त्वमानेभ्योऽन्य इत्येवं प्रसिद्धत्वेन च दश सन्तस्ते पूर्वोक्तं कृतं भवतीत्यर्थः । द्यूतस्य सर्वाच्चात्तृत्व-प्रसिद्ध्या दशसङ्ग्रावतां देवानां कृतत्वसम्पादनेनात्तृत्वं सम्पादितम् ॥ इदानीं दशसङ्ग्रावत्त्वेनैव विराट्त्वसम्पादनेन तेषामन्नत्वं सध्यादयति । यत इति ॥ अन्नप्रादिषु वागादिषु च मिलितेषु दशसङ्ग्रावत्त्वेऽपि कथ-मनेन तद्वत्त्वं तथा च कथं सङ्ग्रासामान्यं तेषामन्नसङ्ग्रासामान्यसम्पादन-मित्याशङ्काह । दशाक्षरेति । विराड् हि दशसङ्ग्रावती प्रसिद्धा सा चाक्ष-मिति श्रूयते तथा च यथोक्तेष्वन्नप्रादिषु वागादिषु च मसृदितेषु सङ्ग्रा-सामान्याद्विराट्त्वं सम्पाद्यान्नत्वसम्पादनं सुशकमित्याह । अत इति ॥ तेषु कृतत्वेनात्तृत्वं सम्पादितमुपसंहरति । तत एवेति ॥ द्यूतस्यायचतुष्टय-विशिष्टत्वेन कृतत्वेन कृतोपलक्षितेन तत्र दशसङ्ग्रायाः सत्त्वात्त एवं सङ्ग्रासामान्यादन्नप्रादयश्च कृतं भवति ततश्च तेषामत्तृत्वसक्तमित्यर्थः ॥

सम्यति कृतेष्वन्नप्रादिषु विराट्त्वमन्नत्वमत्तृत्वमिति त्रयमुपसं-हरति । सैषेति ॥ विराजो विधेयत्वात्तस्याश्च स्त्रीलिङ्गतया सैषेति विधेय लिङ्गभाजनम् त एते प्रकृता देवा विराडित्यवगन्तव्या । सा च शदेवताद त्मिका दशसङ्ग्रावती भवत्यन्नमिति देवतानामन्नत्वसिद्धिः । अन्नादीत्यस्य विराजा सम्बन्धादन्नादिनीति व्याख्यातम् । ततश्च देवतात्मिका विराट्

मखेदं दृष्टं भवतप्रन्नादो भवति य एवं वेद य
एवं वेद ॥८॥३॥ सतप्रकामो ह जाबालो जबालां

विहान्देवतात्मभूतः सन् विराट्त्वेन दशसङ्ख्यायाम् कृत-
सङ्ख्यायान्नादी तयान्नान्नादिन्येदं सर्वं जगत् दशदिक्संस्थं
दृष्टं कृतसङ्ख्याभूतयोपलब्धम् । एवंविदोऽस्य सर्वं कृत-
सङ्ख्याभूतस्य दशदिक्सम्बद्धं दृष्टमुपलब्धं भवति । किञ्चान्ना-
न्नादश्च भवति य एवं यथोक्तदर्शी । हिरभ्यास उपासन-
ससाप्तार्थः ॥ ३ ॥

सर्वं वागाद्यम्नादि चान्नान्नादत्वेन संस्तुतं जगदेकीकृत्य
षोडशधा प्रविभज्य तस्मिन् ब्रह्मादृष्टिर्विघातव्येत्यारभ्यते ।
अद्वातपसोर्ब्रह्मोपासनाङ्गत्वप्रदर्शनायाख्यायिका । सत्य-

कृतत्वेनाद्वादोनीति तदात्मकानामग्नादीनामप्यत्तृत्वसिद्धिरित्यर्थः ।
विराट्त्वेनाद्वात्वं कृतत्वेनात्तृत्वञ्चेति सम्पत्तिद्वयमग्नादौ दर्शितसप्तसं-
हरति । कृते हीति ॥ कृतोपलक्षिते द्यूते दशसङ्ख्यान्तभूता प्रसिद्धा ।
सा चाम्नादौ दर्शिता । तथा च सङ्ख्यासामान्याद् द्यूतगतसत्तृत्वमग्ना-
दिषु सम्पाद्यते । तेनेदं दशकमद्वादीत्युच्यते विराड्वेदे दशसङ्ख्यावती-
त्युक्तम् । सा चान्नं विराडन्नमित्युक्तात्वात् ततश्च विराट्सम्पत्त्या भवति
प्रकृतं दशकमन्नमित्यर्थः ॥ सगुणं संवर्गदर्शनसङ्ख्या तत्फलं वक्तुं विद्वत्
स्वरूपं सङ्गिरते । तथेति ॥ यथाम्नाद्रीनां विराट्त्वेनाद्वात्वं कृतत्वेन
चान्नादत्वं तथा वायुमग्नाद्यात्मकं प्राणञ्च वागाद्यात्मकमेकीकृत्यात्म-
त्वेन विहान्दश देवताः स्वयम्भूतः सन् दशसङ्ख्याया विराट्त्वेनाद्वात्वं कृत-
शब्दितयुगं तद्वत्तदशसङ्ख्यावच्छिन्नतया कृतत्वेनाद्वादी भवतोत्तर्यः । फलो
पयोनिवेनार्षान्तरमाह । तथेति ॥ कृतोपलक्षितद्यूतस्य सङ्ख्यावच्छि-
न्नत्वेनावस्थितयाद्वात्वेनाद्वादित्वेन व्यवस्थितया सर्वमिदं जगद्दशसु
दिषु स्थितं दृष्टमुपलब्धं भवति न हि देवतादशकं हित्वा

मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे ब्रह्मचर्यं भवति! विवत्स्यामि
किं गोत्रोऽहमस्मीति ॥ १ ॥ सा हैनमुवाच
नाहमेतद्देद तात यज्ञोचस्वमसि बद्धं चरन्ती

कामो ह नामतो हशब्द ऐतिह्यार्थो जवालाया अपत्यं
जाबालो जवालां स्वां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे आमन्त्रित-
वान्। ब्रह्मचर्यं स्वाध्यायग्रहणाय हे भवति! विवत्स्यास्याचा-
र्यकुले। किं गोत्रोऽहं किमस्य मम गोत्रं सोऽहं किंगोत्रो
ऽहमस्मीति। एवं पृथा जवाला सा हैनं पुत्रमुवाच नाह-
मेतत्तव गोत्रं वेद हे तात! यज्ञोचस्वमसि कस्मान्न वेत्सी-
त्युक्ताह। बद्ध भर्हृष्टहे परिचर्याजातमतिथ्यभ्यागतादि

जगन्नाम किञ्चिदस्ति तथा च दृष्टे देवतादशके दृष्टमेव सर्वं जगद्भवे-
दित्यर्थः ॥ भूमिकामेवं कृत्वा विद्याफलं दर्शयति। एवंविद् इति ॥ वायुं
प्राणभन्तारमात्मत्वेन पश्यतः कृतसङ्गावच्छिन्नतया स्थिरस्य दशदेवता-
भूतस्य सर्वं जगद्दृष्टं भवति। दृष्टदेवतातिरिक्तस्य जगतेऽभावादित्यर्थः ॥३॥
यो यथोक्तदर्शी प्राणो भूत्वा सर्वत्वान्नादश्च भवतीति फलान्तरं पूर्वेषु
सम्बन्धं दर्शयितुमुत्तरस्य तात्पर्यमाह। सर्वमिति ॥ एकीकृत्य कारण-
रूपेषुैक्यमादायेत्यर्थः ॥ तर्हि तस्मिन् ब्रह्मदृष्टिरेव विधीयतां किमित्याख्या-
यिका प्रर्थायते तत्राह। अज्ञातपसोरिति ॥ ब्रह्मचर्येवासस्योद्देशं फलं
दर्शयति। स्वाध्यायेति ॥ आचार्यो हि माणवकसुपनयते विज्ञात-
कृत्तगोत्रमेवेति मन्वानः पृच्छति। किंगोत्रोऽहमिति ॥ अतिथ्यभ्यागता-
धिष्ठित्व परिचर्याजातं बद्ध चरन्ती भर्हृष्टहे यतोऽहं स्थिता तेन
परिचरन्ती सती परिचरणाचित्ततया गोत्रार्दनापृच्छम्। तथा च तत्-
स्मरणे मनो मम नासीदिति गोत्रादिप्रश्नाभावे हेत्वन्तरमाह। यौवनेइति ॥
यद्यपि तस्य भवस्यायां ब्रह्मया गोत्रादिनाप्राचीनथापि कालान्तरे

परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद
यद्गोत्रस्त्वमसि जवाला तु नामाहमस्मि सत्य-
कामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जावालो
ब्रवीथा इति ॥ २ ॥

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं

चरन्त्यहं परिचारिणी परिचरन्तीति परिचरणाशीलैवाहं
परिचरणाच्चित्ततया गोत्रादिस्मरणे मम मनो नाभूत् ।
यौवने च तत्काले त्वामलभे लब्धवत्यस्मि । तदैव ते
पितोपरतः । अनाथाऽहं साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि ।
जवाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स त्वं
सत्यकाम एवाहं जावालोऽस्मीत्याचार्य्याय ब्रवीथाः । दद्या-
चार्य्येण पृष्ट इत्यभिप्रायः ।

स ह सत्यकामो हारिद्रुमतं हरिद्रुमतोऽपत्यं हारि-
द्रुमतं गौतमं गोत्रत एत्य गत्वोवाच ब्रह्मचर्यं भगवति

किमिति पितरं न पृष्टतीत्याशङ्क्याह । तदैवेति ॥ तथापि किमित्यन्व-
यमिदं नाप्राचीरित्याशङ्क्याह । अत इति ॥ प्रथमं लब्धया पितरं प्रति
न प्रश्नः पुनश्च तस्योपरतत्वात्पश्चात् दुःखवाञ्छत्यादन्यं प्रति प्रश्न इति
स्थिते प्रश्नाभावफलमाह । साहमेति ॥ किं तर्हि तव ज्ञानमस्ति तदाह ।
जवाला इति ॥ एवं स्थिते किमाचार्यं प्रति मया वक्तव्यमित्याशङ्क्याह ।
स त्वमिति ॥ नापृष्टः कस्यचिद्भूयादिति न्यायं सूचयति । यदीति ॥

साहमेत्यन्वयानन्तरं किं ज्ञतवानित्यपेक्षायामाह । स हेति ॥
आचार्य्यसमीपे ब्रह्मचर्य्याशंसः शिष्यभावः इते न सिध्यति इत्यभिमतवा-

भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति ॥३॥ तए
 होवाच किंगोत्रो नुसोम्यासीति स होवाच नाह
 मेतद्देद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यष्टच्छं मातरए सा मा
 प्रत्यब्रवीद्ब्रह्मं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वा-
 मालभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जवाला तु
 नामाऽहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽह
 सत्यकामो जावालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥ तए
 होवाच नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति

पूजावति त्वयि वत्स्याम्यत उपेयासुपगच्छेयं शिष्यतया
 भगवन्तमित्युक्तवन्तं तमुवाच गौतमः । किंगोत्रो नुसोम्या-
 सीति विज्ञातकुलगोत्र शिष्य उपनेतव्य इति, ष्टः प्रत्याह
 सत्यकामः । स होवाच नाऽहमेतद्देद भो यद्गोत्रो ऽह-
 मस्मि । किन्त्वष्टच्छं ष्टवानस्मि मातरम् । सा मया ष्टा मां
 प्रत्यब्रवीत् माता । ब्रह्मं चरन्तीत्यादि पूर्ववत् । तस्या
 अहं वचः स्मरामि सोऽहं सत्यकामो जावालोऽस्मि भो इति ।
 तं होवाच गौतमो नैतद्गोत्रोऽब्राह्मणो विशेषेण वक्तुमर्ह-
 त्यार्जवार्थसंयुक्तम् । ऋजवो हि ब्राह्मणाः ॥

नायोक्तम् । अत इति ॥ किमनया काकदन्तपरीक्षया भवता त्वहमुपने-
 तव्योऽस्मीत्याशङ्क्याह । विज्ञातेति ॥ मातरं ष्टा विज्ञायागम्यतामित्या-
 शङ्क्याह । तं हेत्यादिना ॥ ब्राह्मणस्य वा ऋतं विना कथमाजिदमं दत्त-
 वचनमित्याशङ्क्याह । ऋजवो हीति ॥

समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सतप्रादगा
इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता गा
निराकृतयोवाचेमाः सोम्यानुसंवजेति ता अभि-
प्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणावर्त्तयेति स ह वर्ष-
गणं प्रोवास ता यदा सहस्रं सम्पेदुः ॥ ४ ॥

नेतरे स्वभावतो यस्मान्न सत्याद्वाङ्मणजातिधर्मादगाः
नापेतवानसि । अतो ब्राह्मणं त्वामुपनेष्येऽतः संस्कारार्थं
होमाय समिधं सोम्याहरेत्युक्त्वा तमुपनीय कृशानाम-
बलानां यथान्निराकृत्यापकृष्य चतुःशता चत्वारि शतानि
गवामुवाचेमा गा इमाः सोम्य ! अनुसंवज अनुगच्छ । इत्यु-
क्त्वा अरण्यं प्रत्यभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणापूर्णेना-
वर्त्तये न प्रत्यागच्छानि । स एवमुक्त्वा गा अरण्यं दृष्ट्वा दक-
वज्रं हृन्दरहितं प्रवेश्य सह वर्षगणं दीर्घं प्रोवास प्रोषि-
तवान् । ताः सम्यग्गावो रक्षिता यदा यस्मिन् काले सहस्रं
सम्पेदुः सम्यग्वा बभूवुः ॥ ४ ॥

अत्रियादीनामपि केषाञ्चिदार्जवमस्तीत्याशङ्क्याह नेतरेइति ॥ ऋजु-
वदनत्वेन ब्राह्मणत्वं प्रतिजानीते । यस्मादिति ॥ उपनीयाध्याय्य चेति
शेषः । तस्मानुपयहार्यं शुश्रूषामादिदृष्टवानित्याह । कृशानामिति ॥
आचार्यनियोगश्च शिष्येण सफलीकर्त्तव्य इत्याशयेनाह । इत्युक्त इति ॥
सम्यग्वा बभूवुः इति तद्वचनोऽभ्युक्तव निमित्तं सम्बन्धः ४ ॥

अथ हैनृषभोऽभ्युवाद् सत्यकामः इति भगव !
 इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य ! सहस्रं स्रः
 प्रापय न आचार्यकुलम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणश्च ते पादं
 ब्रवाणोति, ब्रवीतु मे भगवानिति, तस्मै होवाच
 प्राची दिक्कला, प्रतीची दिक्कला, दक्षिणा दिक्क-
 लोदीची दिक्कलैष वै सोम्य ! चतुष्कलः पादो

तमेतं अद्वातपोभ्यां सिद्धं वायुदेवता दिक्सम्बन्धिनी
 तुष्टा सत्यृषभमनुप्रविश्वर्षभापन्नानुग्रहायाथ हैनृषभो
 ऽभ्युवादाभ्युक्तवान् । सत्यकामः इति सम्बोध्य तमसौ सत्य-
 कामो भगव ! इति प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददौ प्राप्ताः
 सोम्य ! सहस्रं स्र पूर्या तव प्रतिज्ञाऽतः प्रापय नोऽस्माना-
 चार्यकुलम् । किञ्चाहं ब्रह्मणः परस्य ते तुभ्यं पादं ब्रवाणि
 कथयानि । इत्युक्तः प्रत्युवाच ब्रवीतु कथयतु मे मह्यं भग-
 वान् । इत्युक्त ऋषभस्तस्मै सत्यकामाय होवाच ।

प्राची दिक्कला ब्रह्मणः पादस्य चतुर्यो भागः । तथा
 प्रतीची दिक्कला, तथा दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै

कथं ऋषभः सत्यकामं प्रतिवक्तुमलम् । न हि लोके बलिवर्द्धस्य अनुप्य
 प्रतिवचनं दृष्टमत आह । तमेतमिति ॥ सत्यकामं अद्वादिसम्पन्नमेनमथ
 तस्यामवस्थार्या ऋषभोऽनुग्रहायाभ्युवादेति सम्बन्धः ॥ ऋषभस्य स्वरूप-
 माह । वायुदेवतेति ॥ अरण्ये तत्र तत्र गाञ्चारयतः अद्वापूर्वेकं तपश्चरतो
 वायुदेवता कथं तुष्टेत्याशङ्क्याह । दिक्सम्बन्धिनीति ॥ वाक्यान्तरञ्च
 मदीयं श्रूयतामित्याह । किञ्चेति ॥

वायुदेवता दिक्सम्बन्धिनीत्युक्तत्वाद्दिग्गोचरमेव दर्शनमुवाचेत्याह ।
 प्राचीति ॥ ब्रह्मणः पादस्य व्यधिकरणे षष्ठ्या एकपाद एव ब्रह्मेति

ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥२॥ स य एतमेवं विद्वा-
 एञ्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते
 प्रकाशवानस्त्रिल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकान्
 जयति य एतमेवं विद्वाएञ्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः
 प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥ ५ ॥

अग्निष्टे पादं वक्तैति स ह श्वोभूते गा अभि-
 प्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्रा-

सोम्य ! ब्रह्मणः पादञ्चतुष्कलञ्चतस्रः कला अवयवा यस्य
 सोऽयं चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम । प्रकाश-
 वानित्येव नामाभिधानं यस्य । तद्योत्तरेऽपि पादास्त्रय-
 ष्चतुष्कला ब्रह्मणः । स यः कश्चिदेवं यद्योक्तमेतं ब्रह्मण-
 ष्चतुष्कलं पादं विद्वान् प्रकाशवानित्यनेन गुणेन विशिष्ट-
 मुपास्ते तस्येदं फलम् । प्रकाशवानस्त्रिल्लोके भवति प्रख्यातो
 भवतीत्यर्थः । तथा दृष्टं फलं प्रकाशवतो ह लोकान्
 देवादिष्वन्धिनोऽहतः स जयति प्राप्नोति । य एतमेवं
 विद्वान् चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥५॥

सोऽग्निष्टे पादं वक्तैत्युपररामर्षभः सत्यकामो ह श्वो
 भूने परेद्युर्नैत्यक्रं नित्यकर्म कृत्वा गा अभिप्रस्थापया-

विश्वमं व्युदस्राति । तथेति ॥ प्रथमपादोप.सकस्य दृष्टमदृष्टञ्च फलमाह ।
 स य इत्यादिना ॥ कस्येदं फलमित्युक्ते पूर्वोक्तमेवोपासकमनुवदति । य
 एतमिति ॥ ५ ॥

अवशिष्टं पादद्वयं कथं द्रष्टव्यमिति बुभुक्षमानं सत्यकामं प्रत्याह ।
 सोऽग्निरिति ॥ अविदुषो विद्यानिमाननिमित्तकर्म्मत्यागो न यत्न इति

ग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पञ्चा-
 दग्नेः प्राङ्मुपोपविवेश ॥ २ ॥ तमग्निरभ्युवाद
 सत्यकाम ३ इति भगव ! इतिप्रतिशुश्राव ॥ २ ॥
 ब्रह्मणः सोम्य ! ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भग-
 वानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं
 कला, द्यौः कला, समुद्रः कलैष वै सोम्य ! चतुष्कलः
 पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥

ञ्चकार आचार्यकुलं प्रति । ताः शनैश्चरन्त्य आचार्य-
 कुलाभिमुख्यः प्रस्थिताः । यत्र यस्मिन् काले देशेऽभि सायं
 निशायामभि बभूवुरेकत्राभिमुख्यः सम्भूताः । तत्राग्निमुप-
 समाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पञ्चादग्नेः प्राङ्मुख
 उपविवेश ऋषभवचो ध्यायन् । तमग्निरभ्युवादसत्यकामः
 इति सम्बोध्य तमसौ सत्यकामो भगव ! इति ह प्रतिशुश्राव
 प्रतिवचनं ददौ । ब्रह्मणः सोम्य ! ते पादं ब्रवाणीति, ब्रवीतु
 मे भगवानिति, तस्मै होवाच, पृथिवी कलाः अन्तरिक्षं कला,
 द्यौः कला, समुद्रः कलेऽयात्मगोचरमेव दर्शनमग्निरब्रवीत् ।
 एष वै सोम्य ! चतुःकलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥

मत्वाह । सत्यकाम इति ॥ अभिसायं बभूवुः सायङ्कालं प्राप्ता इति यावत् ।
 तस्य ब्रह्मचर्यमव्याप्यत्तमिति सूचयति । तत्रेति ॥ उपोपविवेश । तत्रोपो-
 पशब्दाभ्यां गवामग्नेश्च सामीप्यनिवेशनमस्योच्यते ॥ अर्थिने विद्या वक्त-
 व्येति सूचयति । ऋषभेति ॥ आत्मगोचरमग्नेश्चास्य विद्यमानमित्यर्थः ।
 यदा पृथिव्यादिरूपेणाग्नेरवस्थानादग्निविषयमित्यर्थः ॥ यथोक्तपादे
 गुणविशेषं निर्दिशति । एष वा इति ॥

स य एतमेवं विद्वाञ्छतुष्कलं पादं ब्रह्मणो
 ऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्त-
 वतो ह लोकान्जयति य एतमेवं विद्वाञ्छतु-
 ष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ६ ॥
 हँसस्ते पादं वक्तोति स ह श्वो भूते गा अभिप्र-
 स्थापयाञ्चकार ता यत्वाभि सायं बभूवुस्तत्राग्नि-
 मुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पञ्चादग्नेः
 प्राङ्मुपोपविवेश ॥ १ ॥ तँ हँस उपनिपत्याभ्यु-
 वाद सत्यकामः इति भगव ! इति ह प्रतिशुश्राव
 ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ! ते पादं ब्रवाणीति, ब्रवीतु
 मे भगवानिति तस्मै होवाचाग्निः कला, सूर्यः
 कला, चन्द्रः कला, त्रिद्युत्कलैष वै सोम्य ! चतुष्कलः

स यः कश्चिद्यथोक्तं पादमनन्तत्वेन गुणेनोपास्ते स
 तथैव तद्गुणो भवत्यस्मिँल्लोके ष्वतश्चानन्तवतो ह लोकान्
 स जयति य एतमेवमित्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥ सोऽग्नि-
 हँसस्ते पादं वक्तोत्युक्तोपरराम हंस आदित्यः । शौक्ला-
 दुत्पतनसामान्याञ्च । स ह श्वो भूत इत्यादिसमानम् । अग्निः

द्वितीयपादोपासकस्य द्विविधं फलं दर्शयति । स य इति ॥ यथोक्तं
 चतुष्कलमिति यावन् तथैवोपास्यगुणानुरोधेनेत्यर्थः । तद्गुणस्तेन गुणेन
 गुणानन्तज्ञानविच्छिन्नसन्तानो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ अनन्तवतो लोकान-
 ष्ववागित्येतत् ॥ अत्रचिदपादद्वयं कथं ज्ञावसिति जिज्ञासमानं प्रत्याह ।

पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥३॥ स य एतमेवं
 विद्वाञ्छतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्यु-
 पास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो
 ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाञ्छतुष्कलं
 पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ७ ॥
 मद्गुष्टे पादं वक्तैति स ह श्वो भूते गा अभिप्र-
 स्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्नि-
 सुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधायपश्चादग्नेः
 प्राङुपोपविवेश ॥ १ ॥ तं मद्गुरुरूप निपत्याभ्युवाद

कज्ञा. सूर्यः कज्ञा, चन्द्रः कज्ञा, विद्युत्कज्ञा, एष वै सोम्येति
 ज्योतिर्विषयमेव च दर्शनं प्रोवाचातो हंसस्यादित्यत्वं प्रती-
 यते विद्वत्फलं ज्योतिष्मान्दीप्तियुक्तोऽस्मिँल्लोके भवति ।
 चन्द्रादित्यानां ज्योतिष्मत एव सत्त्वा लोकाञ्जयति समान-
 सुत्तरम् ॥ ७ ॥

हंसोऽपि मद्गुष्टे पादं वक्तैत्युपरराम । मद्गुरुदकचरः
 पक्षी स चाप्सु सखन्धात्प्राणः । स ह श्वो भूत इत्यादि पूर्व-

सोऽग्निरिति ॥ पक्षिविशेषविषयत्वं हंसशब्दस्य व्यावर्त्तयति । आदित्य
 इति ॥ कथं तत्र हंसशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्काह । शौक्लगादिति ॥ आदि-
 ल्लोऽपि स्वविषयमेव दर्शनसुक्तवानित्याह । अग्निरिति ॥ तृतीये पादेऽपि
 गुणविशेषसुपदिशति । एष वा इति ॥ यतो हेतोर्ज्योतिर्विषयमेव दर्शन-
 सुक्तवानत एव तस्यादित्यत्वे हंसस्य गमज्ञान्तरमाह । ज्योतिर्विषयमेवेति

सत्यकामः इति भगव ! इति ह प्रतिशुश्राव ॥२॥
 ब्रह्मणः सोम्य ! ते पादं ब्रवाणोति । ब्रवीतु मे भग-
 वानिति, तस्मै होवाच प्राणः कला, चक्षुः कला,
 श्रोत्रं कला, मनः कलैष वै सोम्य ! चतुष्कलः पादो
 ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३॥ स य एतमेवं विद्वा-
 ंश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त
 आयतनवानस्त्रिंश्लोके भवत्यायतनवतो ह लोक-
 जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण
 आयतनवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ८ ॥

वत् । स च मद्गुः प्राणः स्वविषयमेव च दर्शनमुवाच प्राणः
 कलेत्याद्यायतनवानित्येव नाम । आयतन नाम मनः, सर्व-
 करणोपहृतानां भोगानां तद्यस्मिन्पादे विद्यत इत्यायत-
 नवान्नाम पादः । तं पादं तथैवोपास्ते यः स आयतनवाना-
 श्रयवानस्त्रिंश्लोके भवति । तथायतनवत एव सावकाशा-
 श्लोकान् खतो जयति य एतमेवमित्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

॥ ७॥ य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादान्तरं तर्हि कथं ज्ञायता-
 मित्याशङ्काह । हसोऽपीति ॥ मद्गुश्च वाच्यमर्थमन्वाचष्टे । मद्गुरिति ॥
 तस्य कथं सत्यकामं प्रत्युपदेष्टव्यत्वमत आह । स चेति ॥ तं मद्गुरुप्रतिपत्त्ये-
 तन्न मद्गुश्चार्थं पूर्वोक्तमेव अरयति । मद्गुः प्राण इति ॥ कलेत्यादि
 आयतनवानित्येवमिति यथोक्तगुणं समर्थयते । आयतनमित्यादिना ॥
 तद्यस्मिन् पादे वर्त्तते सोऽयमायतनवान्नाम पाद इति द्रष्टव्यमिति
 योक्तव्यम् । द्वित्रिंशं विद्याफलसमिधत्ते । तं पादमिति ॥ तथैवायतनत्व-
 गुणात्प्रान्त्ये नैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्य
काम ३ इति भगव ! इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥
ब्रह्मविदिव वै सोम्य ! भासि को नु त्वानुशशासे-
त्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवांस्स्वे-
व मे कामे ब्रूयात् ॥ २ ॥

स एवं ब्रह्मविद्वन् प्राप ह प्राप्तवानाचार्यकुलम् । तमा-
चार्योऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इति । भगव ! इति ह प्रति-
शुश्राव । ब्रह्मविदिव वै सोम्य ! भासि । प्रसन्नेन्द्रियः प्रहसित-
वदनश्च निश्चिन्तः कृतार्थो ब्रह्मविद्ववति । अत आचार्यो
ब्रह्मविदिव भासीति को नु इति वितर्कयन्नुवाच ।
कस्वामनुशशासेति स चाह सत्यकामो, अन्ये मनुष्येभ्यः ।
देवाता मामनुशिष्टवत्यः । कोऽन्यो भवच्छिष्यं मां मनुष्यः
सन्ननुशासितुमुत्सहति इत्यभिप्रायः । अतोऽन्ये मनुष्येभ्य इति
प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । भगवांस्स्वेव मे कामे ममेच्छायां
ब्रूयात् किमन्यैरुक्तेन नाहं तद्गणयामीत्यभिप्रायः ॥

ब्रह्मविदिव भासीत्युक्ते कीदृशो ब्रह्मविदित्वपेक्षायामाह । प्रसन्ने-
न्द्रिय इति ! सत्यकामस्यापि तल्लक्षणवन्वमतः शब्दार्थः । मान्वाचार्य-
मवज्ञाय मच्छिष्यं त्वां कोऽन्यो मनुष्यो मच्छापादभीतः शिष्यत्वेनादायानु-
शासनं कृतवान् यदनुशासनात् ते ब्रह्मविद्या जातेति साक्षेपं पृच्छति ।
कस्वामिति ॥ मनुष्येभ्यः सकाशादन्ये अनुशिष्टवन् इति सामान्यप्रतिज्ञां
विभजते । देवता इति ॥ देवतानामेवोपदेष्टृत्वं व्यतिरेकद्वारा विशदयति ।
कोऽन्य इति ॥ प्रतिज्ञां निगमयति । अत इति ॥ मया तर्हीदानीं न
किञ्चिदस्ति तव कर्त्तव्यमित्याशङ्कं वारयति । भगवानिति ॥

श्रुतं चैव मे भगवदृशेभ्य आचार्याञ्चैव विद्या
विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति तस्मै हैतदेवोवा-
चाच ह न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ॥३॥८॥
उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे

किञ्च श्रुतं हि यस्मान्मम विद्यत एवास्मिन्नर्थे भगवद्-
दृशेभ्यो भगवत्समेभ्यः ऋषिभ्यः। आचार्याञ्चैव विद्या विदिता
साधिष्ठं साधुतमत्वं प्रापयति प्राप्नोतीत्यतो भगवानेव
ब्रूयादित्युक्त आचार्योऽब्रवीत्तस्मै तामेव दैवतैरुक्तां विद्याम्।
अत्र ह न किञ्चन षोडशकलाविद्यायाः किञ्चिदेकदेश-
मात्रमपि न वीयाय न विगतमित्यर्थः। द्विरभ्यासो
विद्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ ८ ॥

पुनर्ब्रह्मविद्यां प्रकारान्तरेण वक्ष्यामीत्यारभते गतिञ्च
तद्विदोऽग्निविद्याञ्चाख्यायिका पूर्ववच्छ्रद्धातपसोर्ब्रह्म-

इतश्च भगवानेव ब्रवीत मे विद्यामित्याह । किञ्चेति ॥ तदेव कारणं
दर्शयति । श्रुतमिति । अस्मिन्नर्थे आचार्यादेव विद्या श्रोतव्यत्वेवं लक्षणे
श्रुतमेव विशदयति । आचार्यादिति ॥ विदिता प्राप्तेति यावत् ।
आचार्याधीना धीरेव फलतीत्यतःशब्दार्थः ॥ विद्यान्तरमाचार्येणोक्त-
मिति शङ्कामेवकारेण वारयति । दैवतैराचार्येणैव सत्यकामोक्तां विद्या-
मन्यान्प्रति श्रुतिर्ज्ञापयति । अत्रेति ॥ न विगतं किन्तु पूर्णैव विद्या
वाय्वादिभिराचार्येण चोपदिष्टेति शेषः । तत्रापि पादचतुष्टयानुष्ठान-
समुच्चितमेकमेक विज्ञानं तत्फलञ्च रुं हृत्यैकविज्ञानफलत्वेन परिणये-
मेकैकपादोपासनस्य कृतार्थत्वाच्चेतत्त्वादित्याचार्योपदेशस्यैव सार्धकत्व-
मिति द्रष्टव्यम् ॥

सप्रपञ्चब्रह्मोपासनसङ्ख्या कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चितं कारणब्रह्मोपासनं

जाबाले ब्रह्मचर्यं सुवास तस्य ह द्वादशवर्षाख्य-
 ग्नीन् परिचचार स ह स्नान्यानन्तेवासिनः
 समावर्त्तयत्स ह स्रैव न समावर्त्तयति ॥ १ ॥
 तं जायोवाच, तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिच-
 चारीन्मा त्वाग्नेयः परिप्रवोचन् प्रब्रूह्यस्मा इति

विद्यासाधनत्वप्रदर्शनार्था । उपकोसलो ह वै नामतः
 कमलस्यापत्यं कामलयनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यं-
 सुवास तस्य ह ऐतिह्यार्थः । तस्याचार्यस्य द्वादशवर्षाख्यग्नीन्
 परिचचाराग्नीनां परिचरणं कृतवान् । स ह स्नाचार्यो
 ऽन्यान् ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं ग्राहयित्वा समावर्त्तयंस्त्वमे-
 वोपकोसलमेकं न समावर्त्तयति स्र ह । तमाचार्यं जायो-
 वाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं सस्यग्नीन्परिचचारीत् परि-
 चरितवान् । भगवांश्चाग्निषु भक्तं न समावर्त्तयति । अतोऽ-
 स्मद्भक्तं न समावर्त्तयतीति ज्ञात्वा त्वाग्नेयो मा परिप्रवोचन्
 गर्हां तव मा कुर्युः । अतः प्रब्रूह्यस्मै विद्यामिष्टामुपकोसला

वक्तुं खण्डान्तरभवतारयति । पुनरिति ॥ न केवलं ब्रह्मविद्याशेषत्वा-
 दित्यर्थः । पूर्ववदिति । यथा पूर्वस्मिन् खण्डे अज्ञातपत्तोर्ब्रह्मोपासनाङ्ग-
 त्वप्रदर्शनायाख्यायिकेत्युक्तं तद्वदित्यर्थः ॥ तप्त इति भवदपेक्षितं श्वश्रूषां
 विदधानो बद्धकायक्लेशं कृतवानित्यर्थः । विवक्षितश्वश्रूषाकरणमेव विश-
 टयति । कुशलमिति ॥ किमिति भवत्वा मां वृहीतीदमिदानीमुच्यते ।
 न हि मत्तोऽन्यत्त्वदपुरागो युक्तिमानित्याशङ्क्य भगवति स्नेहादित्याह ।
 भगवानिति ॥ अग्नीन् परिचर्यमाणब्रह्मचारिणोऽसमावर्त्तनमतःशब्दार्थः ।
 गर्हपरिहारो द्वितीयेनातःशब्देन परास्मिन् इति ॥

तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासाञ्चक्रे ॥२॥ स ह व्याधि-
नाऽनशितुं दध्रे तमाचार्य्यजायोवाच ब्रह्मचा-
रिन्ब्रशान किं नु नात्रासीति स होवाच बहव
इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः
प्रतिपूर्योऽस्मि नाशिष्यामीति ॥३॥ अथ हाग्नयः
समुदिरे तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्य्यचारीत्

येति । तस्मा एवं जाययोक्तोऽपि हाप्रोच्यैवानुक्तैव किञ्चित्
प्रवासाञ्चक्रे प्रवसितवान् । स होपकोसलो व्याधिना माग-
सेन दुःखेनानशितुमनशनं कर्त्तुं देध्रेष्टतवान् मनः । तं
दृष्यीरुग्यागरेऽवस्थितमाचार्य्यजायोवाच हे ब्रह्मचारिन्
अशान भुङ्क्ष्व । किं नु कस्मान्नु कारणान्नात्रासीति । स
होवाच बहवो ऽनेके ऽस्मिन् पुरुषे ऽस्त्यर्थे प्राकृते कामा-
इच्छाः कर्त्तव्यं प्रति । नानात्ययोऽतिगमनं येषां व्याधीनां
कर्त्तव्यचिन्तानां ते नानात्यया व्याधयः कर्त्तव्यतया
अप्राप्तिनिमित्तानि चित्तदुःखानीत्यर्थस्तैः प्रतिपूर्योऽस्मि ।
अतो नाशिष्यामीत्युक्त्वा दृष्यींभूते ब्रह्मचारिस्त्वथ हाग्नयः

आचार्य्यश्च षापरं शिष्यं देवतैवानुष्टङ्घातोति, ज्ञापयितुमारभते ।
तस्मा इति ॥ आचार्याभिप्रायमजानतः शिष्यस्य दुःखप्राप्तिं दर्शयति ।
स हेति ॥ अतिगमनं वस्तुस्वरूपमतीत्य विषयेषु प्रवेश इति यावत् । नाना
त्यया इति कामानां विशेषणम् ॥ कथं तेन व्याधयो विशेष्यन्ते तत्राह ।
कर्त्तव्यतयेति ॥ कामा एव व्याधय इत्यर्थः ॥ आचार्य्यप्रवासात्तज्जायाया

हन्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः ॥ ४ ॥ प्राणो
ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति, स होवाच विजानाम्यहं
यत्प्राणो ब्रह्म कञ्च तु खञ्च न विजानामीति,

शुश्रूषयाऽऽवर्जिताऽऽकारुण्याविष्टाः मन्तस्त्रयोऽपि समुदिरे
सम्भूयोक्तवन्तः । हन्तेदानोमस्मै ब्रह्मचारिणो ऽस्मद्भक्ताय
दुःखिताय तपस्विने अह्मघानाय सर्वेऽनुशास्योऽनुप्रब्रवाम
ब्रह्मविद्यामित्येवं सम्प्रधार्य तस्मै होचुरुक्तवन्तः ॥ प्राणो
ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति, स होवाच ब्रह्मचारी विजा-
नाम्यहं यद्भवद्भिरुक्तं प्रसिद्धपदार्थकत्वात् प्राणो ब्रह्मेति ।
स यस्मिन् सति जीवनं यदपगमे च न भवतीति तस्मिन्
वायुविशेषे लोके रूढोऽतश्च युक्तं ब्रह्मत्वं तस्य । तेन
प्रसिद्धपदार्थकत्वाद्ब्रह्मविजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्मेति । कञ्च

ब्रह्मचारिण्यनुपहात्तस्य चानशनाध्यवसायादनन्तरमित्यथशब्दार्थः ॥

हन्तेति यद्यर्थोऽस्मद्भक्तं ब्रह्मचारिण्यनुपेक्ष्य देशान्तरं गतस्तर्हीति
यावत् ॥ अथ पुनरेत्याचार्यो ब्रह्मविद्यामस्मै विवक्षिताञ्च वक्ष्यति किं
स्वरयेत्याशङ्क्याह । दुःखितायेति ॥ ब्रह्मविद्यासाधनसम्पत्तिमस्य दर्शयति ।
तपस्विन इति ॥ प्राणो ब्रह्मेति भवद्भिरुक्तं तदहं विजानामीति सम्बन्धः ।
तत्र हेतुमाह । प्रसिद्धेति । प्राणपदस्य प्रसिद्धार्थमेव समर्थयते । यस्मि-
न्निति ॥ एवम्भूतः प्राणशब्द इति शेषः । प्राणशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वेऽपि
कुतो ब्रह्मत्वं तस्मिन् प्रसिद्धमित्याशङ्क्याह । अत इति ॥ कार्यकरणसङ्घाते
नष्टेऽपहृणादित्यतःशब्दार्थः । स्वकीयज्ञानसमुच्चयार्थश्चकारः । विजाना-
म्यहमित्युक्तसुपसंहरति । तेनेति ॥ स्वेनाज्ञातं ब्रह्मचारी दर्शयति ।

ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति

तु खञ्च न विजानामीति । ननु कखशब्दयोरपि सुखा-
काशविषयत्वेन प्रसिद्धपदार्थकत्वमेव कस्मात् ब्रह्मचारि-
णोऽज्ञानम् । नूनं सुखस्य कंशब्दवाच्यस्य क्षणप्रध्वंसित्वात्
खंशब्दवाच्यस्याकाशस्याचेतनस्य कथं ब्रह्मत्वमिति मन्यते ।

कथञ्च भगवतां वाक्यमप्रमाणां स्यादिति । अतो न
विजानामीत्याह । तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं ते हाग्नय
ञ्चुः । यद्वाव यदेववयं कमवोचाम तदेव खमाकाशम् इत्येवं
खेन विशेष्यमाणां कं विशेषेन्द्रियसंयोगजात् सुखान्निवर्त्तितं
स्यान्नीलेनेव विशेष्यमाणासुत्पलं रक्तादिभ्यः । यदेव खमा-
काशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि । एवञ्च
सुखेन विशेष्यमाणां खं भौतिकाद्चेतनात् खान्निवर्त्तितम्

कञ्चेति ॥ तस्याज्ञानमाक्षिपति । नन्विति ॥ प्राणशब्दस्य वायुविषयत्वेन
प्रसिद्धार्थत्वदित्यपेक्षः । ब्रह्मचारिणोऽभिप्रायं दर्शयन्नुत्तरमाह । नून-
मिति ॥

ननु विरुद्धान्तर्वादादग्नीनां वाक्यं भवत्वप्रमाणाभित्याशङ्क्याह । कथ-
ञ्चेति ॥ विरुद्धान्तर्वादादग्नीनां वाक्यस्य चाप्रामाण्यायोगाद्युक्तं ब्रह्म-
चारिणोऽज्ञानमिति निगमयति । अत इति ॥ खस्य विशेषणत्वं कस्य च
विशेष्यत्वमित्यङ्गीकारे फलं कथयति । इत्येवमिति ॥ कस्य विशेषणत्वं खस्य
विशेष्यत्वमित्येवमपि विशेषणविशेष्यत्वभवगन्तव्यमित्याह । यदेवेति ॥
यद्योऽपि विशेषणविशेष्यभावे फलमाह । एवञ्चेति ॥ यदावेत्यदिवाक्यार्थ-
सङ्गमेव प्रतिपत्तिसौकर्यायं सङ्क्षिपति । सुखमिति ॥ इतरेतरविशेषण-
विशेष्यत्वमाक्षिपति । नन्विति ॥ अन्यतरदेवेत्यत्र यदेव खमित्येतदुच्यते

स्यान्नीतोत्तमदेव । सुखमाकाशस्थं नेतरल्लौकिकमाकाशश्च
सुखाश्रयं नेतरत् भौतिकमित्यर्थः । नन्वाकाशश्चेत्सुखेन
विशेषयितुमिष्टमस्वन्यतरदेव विशेषणम् । यद्वाव कं तदेव
खमतिरिक्तमितरत् । यदेव खं तदेव कमिति पूर्वविशेषणं
वा । ननु सुखाकाशयोरुभयोरपि लौकिकसुखाकाशाभ्यां
व्यावृत्तिरिष्टेत्यवोचाम । सुखेनाकाशे विशेषिते व्यावृत्तिरु-
भयोरर्थप्राप्तैवेति चेत् सत्यमेव । किन्तु सुखेन विशेषितस्यै-
वाकाशस्य ध्येयत्वं विहितं न त्वाकाशगुणस्य विशेषणस्य
सुखस्य ध्येयत्वं विहितं स्यात् । विशेषणोपादानस्य विशेषे-

यद्वाव कं तदेव खमित्यत्र यद्वाव कं इतीतरद्विशेषणमतिरिक्तमधिक-
मकिञ्चित्करमिति योजना । यदि तु यदेव खं तदेव कमिति खेन क
विशेष्यते । तदा यदेव खमित्येतदेव विशेषणमस्तु ॥ यद्वाव कमिति पूर्व-
विशेषणमकिञ्चित्करमित्याह । यदेवेति ॥ वाशब्दोऽतिरिक्तमित्येतदनु-
करणार्थः ॥ विशेषणयोरर्थवत्त्वं पूर्वोक्तसिद्धान्ती स्मारयति । नत्विति ॥
तथा च सुखस्य लौकिकसुखाद्यावृत्त्यर्थं यदेव खमिति विशेषणमाकाशस्य
च लौकिकाकाशाद्वावृत्त्यर्थम् यद्वाव कमिति विशेषणमर्थवदिति शेषः ॥
अन्यतरविशेषणवशादपि यथोक्तव्यावृत्तिसिद्धेरकिञ्चित्करं विशेषणद्वय-
मिति शङ्कते । सुखेनेति ॥ यदा सुखेनाकाशं विशेष्यते तदा भूतादाका-
शादाकाशं व्यावृत्तितं भवति सुखस्य तद्विशेषणत्वायोगात् सुखमपि
लौकिकसुखाद्यावृच्छिद्यते लौकिकसुखस्याकाशविशेषणत्वानुपपत्तेः ।
अतः सुखेनाकाशस्याकाशेन सुखस्य चाविशेषितत्वसामर्थ्यात्तत्प्राप्त्यैव
सुखाकाशयोरलौकिकसुखाकाशाभ्यां व्यावृत्तिरित्यन्यतरदेव विशेषणमर्थव-
दित्यर्थः ॥ किमन्यतरस्यैव विशेषणस्य व्यावृत्तकत्वमित्यापाद्यते किं वा
तस्यैवार्थवत्त्वमिति तत्राद्यमङ्गीकरोति । सत्यमेवेति ॥ द्वितीयं दूषयति ।
न त्वित्यादिना ॥ विशिष्टस्यैव ध्येयत्वे विशेषणस्यापि ध्येयत्वं सिद्ध-

प्राणञ्च हास्यै तदाकाशञ्चोचुः ॥ ५ ॥१०॥

व्यनियन्तृत्वेनैवोपक्षयात् । अतः खेन सुखमपि विशेष्यते
ध्येयत्वाय । कुतश्चैतन्निश्चीयते । कंशब्दस्यापि ब्रह्मशब्द-
सम्बन्धात् कं ब्रह्मेति । यदि हि सुखगुणविशिष्टस्य स्वस्य
ध्येयत्वं विवक्षितं स्यात् कं खं ब्रह्मेति ब्रूयुरग्नयः प्रथमम्
न चैवमुक्तवन्तः । किं तर्हि कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । अतो
ब्रह्मचारिणो मोहापनयनाय कखशब्दयोरितरविशेष-
विशेष्यत्वनिर्देशो युक्त एव यद्वाव कमित्यादिः । तदे-
तदग्निभिरुक्तं वाक्यार्थमस्मद्गोषाय श्रुतिराह । प्राणञ्च
हास्यै ब्रह्मचारिणे । तस्याकाशस्तदाकाशः । प्राणस्य
सम्बन्ध्याश्रयत्वेन हार्दं आकाश इत्यर्थः । सुखगुणवत्त्व-

तीति चेन्नैवं दख्खी प्रैषानन्वाहेतिवद्विशेषणस्थान्यथासिद्धत्वादित्याह ।
विशेष्येति ॥ इयोरपि विशेषणयोरर्धवत्त्वं निगमयति । अत इति ॥
विधानरेण ध्येयत्वसम्बन्धादित्यतःशब्दार्थः । खमिव सुखेनेत्य-
पेक्षार्थः ॥ इतश्च सुखाकाशयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वमेपित-
व्यमित्याह । कुतश्चेति ॥ कुतःशब्दोपात्तमित्यर्थः स्फुटयति ।
कं शब्दस्तेति ॥ खं ब्रह्मेति खंशब्दस्य ब्रह्मशब्दसम्बन्धवदित्यपेक्षार्थः ॥
गुणगुणिनोरुभयोरपि ध्येयत्वसिद्धयर्थमितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं कं-
शब्दस्य च प्रत्येकब्रह्मशब्दसम्बन्धादपि स्वीकर्त्तव्यमित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा
साधयति । यदि हीति ॥ उक्तरीत्या इयोरपि ध्येयत्वमतःशब्दार्थः ।
ब्रह्मचारिणो मोहो नामान्योऽन्यविशेषणविशेष्यत्वात्पक्षणादाकाशस्यैव
सुखिनो ध्येयत्वं न तं सुखञ्च गुणस्तेति विभ्रमः । प्राणञ्चेत्यादि वाक्यं
नाम्नीनां न ब्रह्मचारिणः । तथा च कथञ्चपाख्यादिकामिदं निर्वहती-
त्यशङ्क्याह । तदेतदिति ।

अथ हैन गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निर-
न्वमादित्य इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते
सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

निर्देशात् । तच्चाकाशं सुखगुणविशिष्टं ब्रह्म तत्स्थञ्च प्राणं
ब्रह्मसम्पर्कादेव ब्रह्म इत्युभयं प्राणश्चाकाशञ्च समुच्चित्य
ब्रह्मणी ऊचुरग्नय इति ॥ १० ॥

सम्भूयाग्नयो ब्रह्मचारिणे ब्रह्मोक्तवन्तः । अथानन्तरं
प्रत्येकं स्वस्वविषयां विद्यां वक्तुमारेभिरे । तत्रादावेनं ब्रह्म-
चारिणं गार्हपत्योऽग्निरनुशशास । पृथिव्यग्निरन्वमादित्य
इति ममैतान्मतस्त्वस्तनवः । तत्र य आदित्ये एष पुरुषो
दृश्यते सोऽहमस्मि गार्हपत्योऽग्निर्यश्च गार्हपत्योऽग्निः स
एवाहमादित्ये पुरुषोऽस्मीति । पुनः पराहृत्य स एवाह-
मस्मीति वचनं पृथिव्यन्नयोरिव भोज्यत्वलक्षणयोः सम्बन्धो

चाकाशश्च प्राणसम्बन्धित्वं कया विधेत्पेक्षायामाह । आन्वयत्वेनेति ॥
कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चितं कारणब्रह्मोपासनसुपसंहर्तुं मितिशब्दः ॥ १० ॥

प्रधानविद्यासुपदिश्याङ्गविद्याविधानायोपक्रमते । सम्भूयेति ॥ अन-
न्तरं प्रधानविद्योपदेशादिति शेषः । अग्निविद्यां वक्तुमारब्धानामग्नीनां
मध्ये प्रथममिति श्रुतावयवशब्दार्थः ॥ पृथिव्यादिचतुष्टयमनूदाग्न्यादित्य-
योरवान्तरभेदं दर्शयति । तत्रेति ॥ एवमग्न्यादित्ययोस्तादात्म्यमितीति-
शब्दार्थः । य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीत्येतावतैव तयोस्ता-
दात्म्यसिद्धेः स एवाहमस्मीति पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह । पुनरिति ॥
भोज्यत्वलक्षणं स्वभावो ययोस्तयोर्गार्हपत्येन यथा सम्बन्धस्तथा गार्हपत्या-

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां
 लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्या-
 वरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लो-
 केऽमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥२॥११॥

न गार्हपत्यादित्ययोः । अतृत्वपतृत्वप्रकाशनधर्मा अवि-
 शिष्टा इत्यत एकत्वमेवानयोरत्यन्तम् । पृथिव्यन्नयोस्तु भो-
 ज्यत्वेनाभ्यां सम्बन्धः । स यः कश्चिदेवं यथोक्तं गार्हपत्य-
 मग्निमन्वान्नादत्वेन चतुर्धा प्रविभक्तमुपास्ते सोऽपहते
 विनाशयति पापकृत्यां पापं कर्म । लोकी लोकवांश्च
 मदीयेन लोकेनाग्नेयेन तद्वान् भवति यथा वयमिह च
 लोके । सर्वं वर्षशतमायुरेति प्राप्नोति । ज्योगुज्ज्वलं जीवति
 नाप्रख्यात इत्येतत् । न चास्यावराश्च ते पुरुषाश्चास्य विदुषः
 सन्ततिजा इत्यर्थः । न क्षीयन्ते सन्तत्युच्छेदो न भवती-
 त्यर्थः । किञ्च तं वयमुपभुञ्जामः पालयामोऽस्मिंश्च लोके
 जीवन्तममुष्मिंश्च लोके । य एतमेवं विद्वानुपास्ते यथोक्तं
 तस्यैतत्फलमित्यर्थः ॥ ११ ॥

दित्ययोर्न सम्बन्धः किन्तु तादात्म्यलक्षण एवेत्यत्र हेतुमाह । अतृत्वेति ॥
 पृथिव्यादावपि तादात्म्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । पृथिवीति ॥ आभ्या-
 मन्वादित्याभ्यामिति यावत् । स एवाहमस्मोति परादृष्ट्या पुनर्वचनं
 यथोक्तार्थविशेषसिद्धयर्थमिति भावः ॥ उक्ताया विद्याया गार्हपत्यविषयाया
 द्विविधं फलं दर्शयति । स यः कश्चिदित्यादिना ॥ कस्यैतत्फलमित्य-
 चेष्टायास्तुमेव सङ्क्षिपति । य एतमेवमिति ॥ ११ ॥

अथ हैनमन्वाहार्य्यपचनोऽनुशशासो दिशो
 नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो
 दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥१॥ स य
 एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृतरां लोकी
 भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपु
 रुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिञ्च लोके
 ऽमुष्मिञ्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ १२ ॥

अथ हैनमन्वाहार्य्यपचनोऽनुशशास दक्षिणाग्निरापो
 दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इत्येता मे मम चतस्रस्तनव-
 चतुर्धा अहमन्वाहार्य्यपचन आज्ञानं प्रतिभज्यावस्थितः ।
 तत्र य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति पूर्व-
 वत् । अन्नसम्बन्धाज्जोतिष्टसामान्याञ्चान्वाहार्य्यपचनचन्द्र-
 मसोरेकत्वञ्च दक्षिणादिक्सम्बन्धाच्च । अपां नक्षत्राणाञ्च

गाह्येपत्योपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । अवादिचतुष्टयमनूद्य दक्षिणाम्नौ
 चन्द्रे च विशेषं दर्शयति । तत्रेति ॥ अन्वाहार्य्यपचनचन्द्रमसोस्तादा-
 त्मेऽनापन्ने नक्षत्राणाञ्च ताभ्यां भोज्यत्वेन सम्बन्ध इति वक्तुं पुनर्वचन-
 मित्वाह । स एवेति ॥ कथं पुनरन्वाहार्य्यपचनचन्द्रमसोस्तादात्म्यं तत्राह ।
 अन्नसम्बन्धादिति ॥ प्रसिद्धं हि दर्शपूर्वमासयोरन्वाहार्य्यपचने हविः
 अपयन्ति । चन्द्रं प्राप्यान्नं भवतीत्यादौ चन्द्रमसि प्रसिद्धोऽन्नसम्बन्धः ।
 तस्मात्तयोस्तादात्म्यमर्थः । तयोरेकत्वे हेत्वनरमाह । ज्योतिष्टेति ॥
 तत्रैव हेत्वनरमाह । दक्षिण्येति ॥ अन्वाहार्य्यपचनोऽह दक्षिणाम्निरु-
 च्यते । चन्द्रमाञ्च दक्षिणेन पथाप्राप्यमाणो दक्षिणस्यां दिशि भवतीति
 गम्यते ॥ उत्तरदिग्घिष्ठादुरपि तस्य तत्सम्बन्धाच्चिवारणात्तद्युक्तं तयो-

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो
 द्यौर्विद्युदिति, य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते
 सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥१॥ स य एतमेवं
 विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृतरां लोकी भवति
 सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः
 क्षीयन्ते उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिञ्च लोकीऽमु-
 ष्मिञ्च य एतमेव विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ १३ ॥

पूर्ववदन्त्वेनैव सम्बन्धः । नक्षत्राणां चन्द्रमसो भोग्यत्व-
 प्रसिद्धेः । अपामन्नोत्पादकादन्नत्वं दक्षिणाग्नेः पृथिवी-
 व्रह्मार्हपत्यस्य । समानमन्यत् ॥ १२ ॥

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्वि-
 द्युत् इति समाप्येताश्चतस्रस्तनवो य एष विद्युति पुरुषो
 दृश्यते सोऽहमस्मीत्यादि पूर्ववत् । सामान्यात् दिवाका-

रेक्यमित्यर्थः ॥ अपां नक्षत्राणाञ्च चन्द्रवदन्वाहार्यपचनेन तादात्म्यमा-
 शङ्क्याह । अपामिति ॥ पूर्ववत्पृथिव्यन्नयोस्तयोर्गार्हपत्यादित्वाभ्यामन्न-
 त्वेन सम्बन्धवदिति यावत् । सम्बन्धोऽन्वाहार्यपचनचन्द्रभोग्यामिति शेषः ।
 कथं नक्षत्राणामन्नत्वं तदाह । नक्षत्राणामिति ॥ कथं पुनरपामन्नत्वं
 तदाह । अपामिति ॥ दक्षिणाग्नेर्दक्षिणाग्निं प्रतीति यावत् । पृथिव्या
 गार्हपत्याग्निं प्रत्यन्नत्ववदित्युदाहरणार्थः ॥ १२ ॥

स य एतमेवं विश्वानित्याद्यन्यदित्युक्तम् गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नेशो-
 षासनानन्तर्यमयशब्दार्थः ॥ तत्रावान्तरभेद दर्शयति । य एष इति ॥
 सोऽहमस्मीत्याद्यन्यसमानमिति सम्बन्धः । यथा पूर्वं ज्योतिर्वाविशेषा-

ते होचुरूपकोसलैषा सोम्य ! तेऽस्मद्विद्यात्म-
विद्या चाचार्य्यस्तु ते गतिं वक्तेत्याजगाम हास्या-
चार्य्यं स्तमाचार्य्यीऽभ्युवादीपकोसलइति ॥ १ ॥
भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद् इव सोम्य !
ते सुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नु
मानुशिष्याङ्गो इतिहापेव निङ्गुते इमे नूनमीदृशा

शयोस्वाश्रयत्वाद्विद्युदाहवनीययोर्भोग्यत्वेनैव सम्बन्धः। समा-
नमन्यत् ॥ १३ ॥

ते पुनः सम्भूयोचुर्ह उपकोसल! एषा सोम्य ! ते तवास्म-
द्विद्याग्निविद्येत्यर्थः । आत्मविद्या पूर्वोक्ता प्राणो ब्रह्म कं
ब्रह्म खं ब्रह्मेति च । आचार्य्यस्तु ते गतिं वक्ता विद्याफल-
प्राप्तय इति उक्तोपरेसुरग्नयः । आजगाम हास्याचार्य्यः
कालेन । तच्च शिष्यमाचार्य्यीऽभ्युवादीपकोसलइ इति
भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद् इव सोम्य ! ते सुखं प्रसन्नं

ङ्गाहृत्पत्न्यादित्ययोरन्वाह्यार्थपचनचन्द्रमसोश्च साम्यसक्तं तथा ज्योतिह-
साम्याद्विद्युदाहवनीययोस्तादात्मप्रमेष्टव्यमित्याह । पूर्ववदिति ॥ कथं
तर्हि ताभ्यां दिवाकाशयोः सम्बन्धस्तत्वाह । दिवाकाशयोस्त्विति ॥ आहव-
नीयस्य फलत्वाद्दिवो विवयत्वं तत्र होमादिद्वारा निष्पन्नः पूर्वस्य शुभोक्त-
फलत्वाभ्युपगमाद्विद्युत्स्वाकाशाश्रयत्वं प्रसिद्धमतो विद्युदाहवनीययो-
र्भोग्यत्वेनैव दिवाकाशयोः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ १३

स य एतमेवमित्याद्यन्यदित्युक्त अग्नीनां मिथो विसंवादं व्यावर्त्तयति ।
ते पुनरिति ॥ तथाऽऽत्मविद्या श्रोतव्येत्याशङ्क्याह । आत्मविद्येति
कथमाचार्य्योपदेशमन्तरेण भगवदुपदेशवशा, देव विद्या फलवती आचार्य्य-

अन्याहृशा इति हाम्नीनभ्यूदे किं नु सोम्य !
 किल तेऽवोचन्विति ॥ २ ॥ इदमिति ह प्रति
 जज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य ! तेऽवोचन्नुहन्तु ते
 तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न स्निष्यन्त

भाति को नु त्वानुशशासेत्युक्तः प्रत्याह । को नु माऽनु-
 शिष्यादनुशासनं कुर्व्यात् भो भगवंस्त्वयि प्रोषित इती-
 हापेव निङ्गुतेऽपनिङ्गुत इवेति व्यवहितेन सम्बन्धेन चाप-
 निङ्गुते न च यथावदग्निभिरुक्तं ब्रवीतीत्यभिप्रायः ॥

कथमिमे अग्नयो मया परिचरिता उक्तवन्तो नूनं
 यतस्त्वां दृष्ट्वा वेपमाना इवेदृशा दृश्यन्ते पूर्वमन्याहृशाः
 सन्त इतीहाग्नीनभ्यूदेऽभ्युक्तवान् काक्काऽग्नीन् दर्शयन् ।
 किं नु सोम्य ! किल ते तुभ्यमवोचन्मनय इति पृष्टः
 इत्यवभिदसुक्तवन्तः इत्येवं ह प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान्
 प्रतीकमात्रं किञ्चिच्च सर्वं यथोक्तमग्निभिरुक्तमवोचत् ।
 अत आह आचार्यः, लोकान् वाव पृथिव्यादीन् हे

देव विद्या विदिता साधिष्ठमित्वादि हि प्रागुक्तमत आह । आचार्य-
 स्त्विति ॥ अप निङ्गुत इवेत्यत्र इवशब्दतात्पर्यं दर्शयति । न चेति ॥

उक्तमभिप्रायमाकाङ्क्षापूर्वकं विवृणोति । कथमित्वादिना । काक्का
 सरभङ्गेन भीतः सद्भुक्तवान् व्यस्फुऽमिति यावत् । भीतिं शिष्यस्यापनयन्ना
 चार्यो ब्रूते । किन्तु सोम्येति ॥ आचार्यवाक्स्त्वमितिशब्दमनूद्य व्याचष्टे ।
 इत्येवमिति ॥ पृष्टः सन्निति पूर्वेषु सम्बन्धः । यस्मादग्निभिरुक्तमाचार्याय
 प्रतीकद्वारा शिष्यो निवेदितवान् । तस्मादाचार्यः प्राप्तः साकाशमिति

एषमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु
मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति

सोम्य ! किल तेऽवोचन् न ब्रह्म साकल्येन । अहन्तु ते तुभ्यं
तद्ब्रह्म यदिच्छसि त्वं श्रोतुं वक्ष्यामि शृणु । तस्य मयो-
च्यमानस्य ब्रह्मणो ज्ञानमाहात्म्यं यथा पुष्करपलाशं पद्मपत्र
आपो न श्लिष्यन्त एवं यथा वक्ष्यामि ब्रह्मैवंविदि पापं
कर्म न श्लिष्यते न सम्बध्यत इत्येवमुक्तवत्याचार्य्य आहोपको-
सजो ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाचार्य्यः ॥ १४ ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिर्ब्रह्म-
चर्यादिसाधनसम्पन्नैः शान्तैर्विवेकिभिः “दृष्टेर्द्रष्टा चक्षु-
षश्चक्षु” रित्यादिश्रुत्यन्तरात् । नन्वग्निभिरुक्तं वितथं यत

आह । अत इति ॥ कं खं ब्रह्मेत्यादिना ॥ ब्रह्मापि तैरुक्तमित्याशङ्गाह ।
न ब्रह्मेति ॥ कथं तर्हि साकल्येन ब्रह्म ज्ञातव्यमित्याह । अहन्त्विति ॥
ब्रह्मज्ञाने किं स्यादित्याङ्गाह । श्लिष्यति ॥ १४ ॥

कथमुपसन्नाचार्यो ब्रह्मचारिणे ब्रह्मविद्यासुक्तवानित्यत आह ।
य एष इति ॥ अक्षिस्थाने तदुपलक्षितो द्रष्टा य एष पुरुषो दृश्यत इति
सम्बन्धः ॥ नासौ सर्वेषां क्वायात्मातिरिक्तो दृष्टिगोचरतामाचरतीत्या-
शङ्गाधिकारिणो विशिनष्टि । निवृत्तेति ॥ निवृत्तानि विषयेभ्यो विसु-
खानि चक्षुषि बाह्यानि करणानि येषां तैरिति यावत् । बाह्यकरणानां
स्ववशत्वाधीनं विशेषणान्वरमाधत्ते । ब्रह्मचर्यादीति ॥ मनसो विषयपार-

होवाचैतदस्यतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यथस्मिन्
सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति॥१॥

आचार्य्येण ते गतिं वक्तोति गतिमादस्य वक्तव्यवोचन् भवि-
ष्यद्विषयापरिज्ञानज्ञानीनाम् । नैष दोषः । सुखाकाश-
स्यैवाक्षणि दृश्यत इति द्रष्टुरनुवादात् । एष आत्मा
प्राणिनामिति होवाच एवमुक्तवानेतद्यदेवात्मतत्त्वमवो-
चाम । एतदस्यतमभरणधर्म्यविनाशि, अत एवाभयम् यस्य हि
विनाशशङ्का तस्य भयोपपत्तिस्तदभावादभयमत एवै-
तद्ब्रह्म दृष्टदनन्तमिति । किञ्चास्य ब्रह्माणोऽक्षिपुरुषस्य
माहात्म्यं तत्र पुरुषस्य स्थानेऽक्षणि यद्यपि अस्मिन्
सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति पक्षावेव

वदन्नाक्षिणे विशेषान्तरमाह । शान्तरिति ॥ तेषां निवृत्तचक्षुहे हे त-
माह । विवेकिभिरिति ॥ “पुरुषोऽक्षणि द्रष्टेत्यत्र दृष्टदारण्यकस्युतिं
प्रमाणयति । चक्षुष इति ॥ आचार्य्येणापूर्वविद्योपदेशादग्नीनासुक्ति-
र्मिथ्या प्राप्तेति शङ्कते । नन्विति ॥ अग्निवचनस्य गत्यन्तरमाह । भविष्य-
दिति ॥ नाम्नीनासुक्तिर्दृष्टा नापि तेषां भविष्यद्विषयाज्ञानमिति दूषयति ।
नैष दोष इति ॥ यत्सुखगुणकमाकाशसुपास्यमग्निभिरुपदिष्टं तस्यैव
कारणब्रह्मणो द्रष्टा रूपस्याक्षणि दृश्यते इत्यनुवादो गतिव्याख्यानाया-
चार्य्येण क्लियते तद्वाक्ति दोष इत्यमित्यर्थः । अक्षणि दृश्यत इति प्रयोगा-
टाचार्य्येण आयात्मा विवक्षित इत्याशङ्क्याह । एष इति ॥

इतश्च नायं पुरुषश्चायात्मेत्यनन्तरवाक्यमवतार्य्य व्याकरोति । एत-
द्विष्वादिना ॥ इतिशब्दो यद्योक्तगुणगर्भरूपास्यः पुरुषो न आयात्मा
भषितमर्हतीत्यर्थः । असङ्गत्वाच्च नायं आयात्मेत्याह । किञ्चेति ।

एतं संयद्दाम इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि
वामान्यभि संयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभि संय-
न्ति य एवं वेद ॥ २ ॥

एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि
नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥३॥

गच्छति न चक्षुषा सम्बध्यते पद्मपत्रेणोदकम् । स्थान-
स्थाप्येतन्माहात्म्यं किं पुनः स्थानिनोऽक्षिपुरुषस्य निर-
ञ्जनत्वं वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ एतं यथोक्तं पुरुषं संयद्दाम
इत्याचक्षते । कस्मात् ? । यस्मादेवं सर्वाणि वामानि वन-
नीयानि सम्मजनीयानि शोभनानि अभिसंयन्त्यभिसंग-
च्छन्तीत्यतः संयद्दामः । तथैवंविदमेनं सर्वाणि वामान्य-
भिसंयन्ति य एवं वेद ॥

एष उ एव वामनीर्यस्मात् एष हि सर्वाणि वामानि
पुण्यकर्मफलानि पुण्यानुरूपं प्राणिभ्यो नयति प्रापयति

साहात्म्यं स्थानद्वारेणोच्यते इति शेषः ॥ किमेतावता पुरुषस्यायात-
मित्वाह । स्थानस्थापोति ॥ तस्यैवोपास्तत्वात् गुणान्तरं दर्शयति । एत-
मिति ॥ पुरुषस्य संयद्दामत्वं ब्रह्मविदुक्त्या सिद्धमपि नात्पर्यमन्तरेण व्यक्ती-
भवतीति शङ्कते । कस्मादिति ॥ अवयवार्थोपन्यासेन परिहरति । यस्मा-
दिति ॥ गुणोपास्तिफलमाह । तथेति ॥ उपास्तगुणानुसारेणेत्यर्थः ॥

एवंविदं संयद्दामगुणविशिष्टपुरुषोऽस्तीति वेदितारमित्येतद्गुणा-
न्तरमुपास्तत्वव्य दर्शयति । एष इति ॥ तद्गुत्पादयति । एष इति ॥
गुणान्तरं ध्यानायोक्तं व्युत्पादयति । एष इत्यादिना ॥ आदि-
व्यादिरूपेणास्यैव दीप्यमानत्वे श्रुत्यन्तरमनुकूलयति । तस्येति ॥

एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति
 सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ
 यद् वैवास्विच्छ्रव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवा-
 भिसम्भवत्यर्चिषोऽहरङ्ग आपूर्यमाणपक्षमापूर्य-

वहति चात्तधर्मत्वेन विदुषः फलं सर्वाणि वामानि नयति
 य एवं वेद ॥ एष उ एव भामनीरेष हि यस्मात्सर्वेषु
 लोकेष्वदित्यचन्द्राग्न्यदिरूपैर्भाति दीप्यते। “तस्य भामा
 सर्वमिदं भातीति श्रुतेरतो भामानि” नयतीति भामनीः।
 य एवं वेदासावपि सर्वेषु लोकेषु भाति ॥ अथेदानीं
 यद्योक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते यद्यदि उ च एवास्मान्नेवं-
 विदि श्रव्यं श्रवकर्म्म ष्टे कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति
 ऋत्विजः सर्वथाप्येवंवित् तेन श्रवकर्म्मणा अकृतेनापि प्रति-
 बद्धो न ब्रह्मप्राप्नोतीति न च कृतेन श्रवकर्म्मणाऽस्य कश्च-
 नाभ्यधिको लोकः “न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति”
 श्रुत्यन्तरात्। श्रवकर्म्मण्यनादरं दर्शयन् विद्यां स्तोति न
 पुनः श्रवकर्म्म एवंविदो न कर्त्तव्यमिति ॥

गुणोपाक्षिफलमाह। य एवमिति ॥ गतिं वक्तुं पूर्वोक्तब्रह्मविद्याया-
 मधिकगुणानेवाचार्योऽन्ववादीदिदानीं तात्रैव गतिमवतारयति। अथेति ॥
 तां वक्तुं पातनिकां करोति। यद्यदीति ॥ करणाकरणाभ्यां विदुषो न
 षड्विनापि हानिरित्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति। न कर्म्मणेति ॥ अथ यद्
 वैवेत्वादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति। श्रवकर्म्मणेति ॥ तात्पर्यान्तरं दर्श-
 यति। न पुनरिति ॥

माणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः
 संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याञ्चन्द्रमसं
 चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः ॥ ५ ॥

अक्रियमाणे हि शकर्मणि कर्मणां फलारम्भे
 प्रतिबन्धः कश्चिदनुमीयते अन्यत्र । यत इह विद्याफल-
 रम्भकाले शकर्म स्थादा न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन
 फलारम्भं दर्शयति । ये सुखाकाशमक्षिस्थं संयद्दामनी-
 र्भामनीरित्येवङ्गुणमुपासते प्राणसहितामग्निविद्यां तेषा-
 मन्यत्कर्म भवतु मा वा भूत् सर्वयापि तेऽर्चिषमेवाभि-
 सन्भवन्वर्चिरभिमानीनीं देवतामभिसन्भवन्ति प्रतिपद्यन्त
 इत्यर्थः । अर्चिषोऽर्चिदेवतायाः, अहरहरभिसानिनीं
 देवताम्, अङ्ग आपूर्यमाणपक्षं शुक्लपक्षदेवताम्, अपूर्यमाणप-
 क्षाद्यान् षण्णासानुदङ्ङुत्तरां दिशमेति सविता तान्मा-
 सानुत्तरायणदेवतां तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सर-
 देवतां, ततः संवत्सरादादित्यम्, आदित्याञ्चन्द्रमसं, चन्द्रमसो

यदि विदुषोऽपि शकर्म कर्त्तव्यं कर्त्तुं तस्य विशेषस्तदाह । अक्रि-
 यमाणे हीति ॥ अन्यत्वेविद्यावतीत्यर्थः । इहेति प्रस्तुतवाक्यस्थे विद्या-
 वतीत्यर्थः । फलारम्भमिति । वेत्युक्तेः शकर्मण्यनादरपूर्वकमिति शेषः । वि-
 द्यावतःशकर्मभावभावयोरप्रतिबन्धः फलं सिद्धति । अविद्यावतस्तु शक-
 र्माकरणे कर्माणि न फलदानीति विद्यास्तुतिरिहाभिप्रेतेति भावः ॥ तेऽ-
 र्चिषमेवेत्यत्र तच्छब्दार्थं व्याचष्टे । ये सुखाकाशमिति ॥ सत्यलोकस्यामिति ।
 देशश्च वक्ष्ये देन किमिति व्याख्यायते? सुखं नेव ब्रह्मश्चालम्बनं किं नोच्यते?

स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ
एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते
नावर्त्तन्ते ॥ ६ ॥ १५ ॥

विद्युतं तत्तत्रस्थांस्तान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकादेत्य अमा-
नवो मानव्यां सृष्टौ भवो मानवो न मानवो अमानवः
स पुरुष एतान् ब्रह्म सत्यलोकस्यं गमयति गन्तृगन्तव्य-
गमयित्वत्यपदेशेभ्यः । सन्मात्रब्रह्मप्राप्तौ तदनुपपत्तेः ।
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति हि तत्र वक्तुं न्याय्यम् । सर्वभेद-
निरामेन सन्मात्रप्रतिपत्तिं वक्ष्यति । न चादृष्टो मार्गो
गमनायोपतिष्ठते । स एनमविदितो न भुनक्तीति श्रुत्यन्त-
रात् । एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्गमयित्वेनाधिष्ठतै-
रुपलक्षितः यस्या देवपथ उच्यते । ब्रह्म गन्तव्यं तेन चोप-
लक्षित इति ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना गच्छन्तो ब्रह्म

तत्राह । गन्तव्येति ॥ एतेभ्यो हेतुभ्यः सत्यलोकस्यं ब्रह्म न सुख्यमिति
सम्बन्धः ॥ सुख्यब्रह्मप्राप्तावपि यद्योक्तव्यपदेशा भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह ।
सन्मात्रेति ॥ तदनुपपत्तेर्न तादृग्ब्रह्मशब्दमिति शेषः ॥ अहोपपत्तिमेव
स्फोरयति । ब्रह्मैवेति ॥ तत्रेति सुख्यप्राप्तिरुच्यते । कस्यचिदपि सन्मात्र-
ब्रह्मप्राप्तिरत्र नास्तीत्याशङ्क्याह । सर्वभेदेति ॥ वक्ष्यति षष्ठोऽध्याये
श्रुतिरिति शेषः ॥ जीवस्य सन्मात्रं ब्रह्म पारमार्थिकं रूपञ्चेदुपासकस्यापि
न गतिरुचिता तस्यापि ब्रह्मातिरिक्तस्वरूपाभावादित्याशङ्क्याह । न
चेति ॥ एकत्वलक्षणो मार्गो न दृष्टश्चेदवगमनाय नोपतिष्ठते न हि ध्यान
निष्ठस्यादृष्टमेकत्वगमनं वारयितुं पारवत्यज्ञानप्रतिबन्धात् तस्य गमन-
भ्रान्तिसम्भवादित्यर्थः । यद्वा एकत्वलक्षणो मार्गो नावगतो न गमनाय

इमं मानवं मनुसखन्धिनं मनोः सृष्टिलक्षणभावर्त्तं नाव-
र्त्तन्ते । आवर्त्तन्तेऽस्मिन् जननमरणप्रवन्धचक्रारूढघटीय-
न्ववत् पुनःपुनरित्यावर्त्तस्तं न प्रतिपद्यन्ते । नावर्त्तन्त इति
द्विरुक्तिःसफलाया विद्यायाः परिसमाप्तिप्रदर्शनायार्था ॥ १५ ॥

रहस्यप्रकरणे प्रसङ्गत्वादारख्यकत्वसामान्याच्च यज्ञे क्षते
उत्पन्ने व्याहृतयः प्रायश्चित्तार्था विधातव्याः । तद-
भिन्नस्य चर्त्विजो ब्रह्मणो मौनमित्यत इदमारभ्यते ।

भोक्षायीपस्थितो भवतीत्यर्थः ॥ तत्र प्रमाद्यभाह । स एनमिति ॥ स पर-
मात्मा प्रत्यक्षोत्पनाक्षातः सन्ने नमधिकारिणं सुक्तिप्रदानेन न पालयतीत्यर्थः।
प्रकृतां गतिमुपसंहरति । एष इति ॥ गतिफलं निगमयति । एतेनेति ॥
इममिति विशेषणादनादृत्तिरस्मिन्कल्पे । कल्पान्तरे त्वादृत्तिरिति
सूच्यते ॥ आवर्त्तशब्दं व्याकरोति । आवर्त्तन्त इति सफलाया यथोक्त-
गतिपूर्वकेन फलेन सहिताया इति यावत् । कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चिता
कारणब्रह्मोपासना यथोक्ता न विद्यासहिता विद्यात्वं विवक्षिता तस्या
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

पूर्वोत्तरपन्थयोरसङ्गतिमाशङ्क्य प्रासङ्गिकीं सङ्गतिमाह । रहस्यप्रक-
रण इति ॥ रहस्यमुपासनं तत्प्रकरणे । विदुषां फलप्राप्तये मार्गोपदेशप्रसङ्गेन
यज्ञस्य समाप्तं गमनामानन्तरपन्थेन मार्गोपदेशादस्ति सङ्गतिरित्यर्थः ॥
किञ्च पूर्वोत्तरपन्थयोरारख्यकत्वेन न समानत्यादपि सङ्गतिरस्तीत्याह ।
आरख्यकत्वेति ॥ किञ्चाग्निविषया विद्या प्रकृते यज्ञे वा सिद्धेऽग्निसम्बन्धे
यदि किमपि क्षतमुत्पद्यते तदा प्रायश्चित्तार्था व्याहृतयो विधातव्या
इत्यनन्तरं पन्थप्रवृत्तिरिति सङ्गत्वनन्तरमाह । यज्ञ इति ॥ प्रकृतायामुपा-
सनायां मौनसङ्गीक्रियते वाग्व्यापारे विधिप्रचिन्तया ध्यानालुठाना-
सिद्धेः । ऋत्विग्विशेषस्य च प्रायश्चित्ताभिन्नस्य मौनमत्र विधीयते तेनास्ति
भिद्यः सङ्गतिरित्याह । तदभिन्नस्येति ॥

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यन्नि-
दं सर्वं पुनाति यदेष यन्निदं सर्वं पुनाति

एष ह वै एष वायुर्योऽयं पवतेऽयं यज्ञः । ह वै इति प्रसिद्धार्थावद्योतकौ निपातौ । वायुप्रतिष्ठो हि यज्ञः प्रसिद्धः श्रुतिषु । “स्वाहा वातेधाः” “अयं वै यज्ञो योऽयं पवत” इत्यादिश्रुतिभ्यः । वात एव हि चलनात्मकत्वात्क्रियासमवायी । वात एव यज्ञस्थारम्भकः । वातः प्रतिष्ठेति च श्रवणात् । एष ह यन् गच्छन् चलन्निदं सर्वं जगत् पुनाति पावयति शोधयति । न ह्यचलतः

यज्ञस्य देवतोद्देशेन द्रव्यव्यागात्मकत्वात्क्रियायाश्च क्षयभङ्गिन्या मतिमत्त्वाद्योगान्मार्गोपदेशासम्भवात्कथमाद्या सङ्कतिरित्याशङ्क्य मतिमत्त्वं सम्पादयितुं यज्ञस्य वायुरूपत्वमाह । एष इत्यादिना ॥ यज्ञो वाय्वाश्रयो वाय्वात्मक इति श्रौती प्रसिद्धिज्ञानमेव प्रकटयति । वायुप्रतिष्ठ इति ॥ श्रुतीरुदाहरति । स्वाहेति ॥ स्वाहाकारसञ्चार्यं वाते वायौ धीयते क्षिप्यते इति वातेधा यज्ञः ॥ श्रुत्यन्तरमाह । अयमिति ॥ आदिशब्देन “वातायज्ञः प्रयुज्यतामिति” श्रुतिर्म्ह्यते ॥ आदर्शितश्रुतीनामर्थं सङ्गृह्णाति । वात इति ॥ यो यज्ञः क्रियासमवायी तत्समुदायात्मकः स वायुरेव । इयोश्चलनात्मकत्वाविशेषात् । तस्माद्वायुप्रतिष्ठस्तदात्मको यज्ञ इत्यर्थः ॥ वायुप्रतिष्ठो यज्ञ इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह । वात एवेति ॥ पवनत्व-श्रुत्याऽपि वायुयज्ञवोरेकत्वमाह ॥ एष ह यन्निदं ॥ विनाऽपि वायुं श्रुद्धिः सिद्धतीत्याशङ्क्याह । न हीति ॥ अचलतो विहितक्रियामननुतिष्ठत इति यावत् । शुद्धिर्नाम दोषनिरासः । स च निषिद्धं प्रत्यक्तुं यतमानस्य सिद्धति न तु निषिद्धक्रियात्वागोदासीनस्य, दोषनिरासात्मिका श्रुद्धिः

तस्मादिष एव यज्ञस्तस्य वाक् च मनश्च वर्त्तनी
 ॥ १ ॥ तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा
 वाचा होताऽध्वर्युरुद्गाताऽन्यतरां स येऽत्रोपा-
 कृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा

शुद्धिरस्ति । दोषनिरसनं चलतो हि दृष्टं न स्थिरस्य ।
 यद्यस्माच्च यन् एष इदं सर्वं पुनाति तस्मादिष एव यज्ञो
 यत्पुनातीति । तस्यास्यैवं विशिष्टस्य यज्ञस्य वाक् च मनो-
 च्चारणे व्याष्टता । मनश्च यथाभूतार्थज्ञाने व्याष्टतम् । ते
 एते वाङ्मनसे वर्त्तनी मार्गौ याभ्यां यज्ञस्तायमानः प्रव-
 र्त्तते ते वर्त्तनी । “प्राणापानपरिचलनवत्या हि वाच-
 श्चित्तस्य चोत्तरोत्तरक्रमो यज्ञस्य” इति हि श्रुत्यन्तरम् ।
 अतो वाङ्मनसाभ्यां यज्ञो वर्त्तनीभ्यां वर्त्तत इति वाङ्मनसे
 वर्त्तनी उच्येते यज्ञस्य । तयोर्वर्त्तन्योरन्यतरां वर्त्तनीं
 मनसा विवेकज्ञानवता संस्करोति ब्रह्मार्त्विग्वाचा वर्त्तन्या ।

सम्भवति । चलनं वायुः । तस्माद्वायुरेव चलनद्वारा सर्वं जमत् पुनाती-
 त्वाह । दोषेति ॥

वायोरस्तु पावनत्वं प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्याह । यद्यस्मादिति ॥
 वाष्पात्मना गतिविशिष्टस्य यज्ञस्य मार्गद्वयमुपदिशति । तस्येति ॥ एवं
 विशिष्टस्य पावनस्य वायुरूपस्येति यावत् यज्ञस्योक्तमार्गद्वयवैशिष्ट्ये
 सोपस्कारमैतरेयवाक्यमुदाहरति । प्राण्येति ॥ प्राणापानाभ्यामुच्छ्वास-
 निश्वासाभ्यां परिचलनं विद्यते यस्यास्तस्या वाचश्चित्तस्य पूर्वपरभाव-
 क्रमेण यज्ञः सम्पाद्यते । मनसा हि ध्यायन् वाचमभिव्याहरन् पूर्वप-
 रीयभावेन यज्ञं सम्पादयतीत्यर्थः । यज्ञस्य मार्गद्वयविशिष्टमुपसंहरति ।

व्यवदति ॥ २ ॥ अन्यतरामिव वर्त्तनिं सं-
स्कारोति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्भजन्मयो वै
। वर्त्तमानो रिष्यत्येवमस्य यज्ञो रिष्यति
यज्ञं रिष्यन्तं यजमानोऽनु रिष्यति स इद्वा पापौ-
यान् भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रोपाकृते प्रातरनु-

होताऽध्वर्युरुद्गातेत्येते त्वयोऽप्यृत्विजोऽन्यतरां वाग्ब्रह्मणां
वर्त्तनीं वाचैव संस्कुर्वन्ति । तत्रैवं सति ते वाङ्मनसेवर्त्तनी
संस्कार्ये यज्ञे ॥

अथ स यत्र यस्मिन् काले उपाकृते प्रारब्धे प्रातरनु-
वाके शस्त्रे पुरा पूर्वं परिधानीयाया ऋचो ब्रह्मैतस्मिन्-
अन्तरे काले व्यवदति भौनं परित्यजति यदि तदान्य-
तरामिव वाग्वर्त्तनीं संस्कारोति । ब्रह्मणा संस्क्रियमाणा
मनोवर्त्तनो हीयते विनश्यति छिद्रीभवत्यन्यतरा । स
यज्ञो वाग्वर्त्तन्यैवान्यतरया वर्त्तितुमशक्नुवद्विष्यति । कथ-
मिवेत्याह । स यथैकपात् पुरुषो ब्रजन् गच्छन्नध्वानं

अत इति ॥ तयोरन्योन्यसुपकारार्थोपकारकभावं दर्शयति । तयोरिति ॥
वाचा सम्यक्प्रयुक्तवेति शेषः । संस्कारायां वाग्वर्त्तन्यान्तयैव यज्ञो निष्पन्नो
भवतीत्याह । वाचैवेति ॥ किन्निर्हि मनोवर्त्तन्या संस्क्रियत इत्याशङ्क्याह ।
तत्रेति ॥ यज्ञस्य द्वाभ्यां मार्गाभ्यां नीयमानत्वे पूर्वोक्तरीत्या स्थिते सतीति
यावत् ॥

मनोवर्त्तन्याः संस्काराभावे प्रत्यवायं दर्शयति । अथेत्यादिना ॥ मनो
वर्त्तनी ब्रह्मणा वाग्वर्त्तनी च होतृप्रभृतिभिः संस्कार्येति व्यवस्थान्तर-
मित्यर्थः । स ब्रह्मेत्यन्वयं सूचयति । ब्रह्मेति ॥ पुनरुक्तिस्तस्य क्रियापदेन

वाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे
 एव वर्त्तनी संस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा
 ॥ ४ ॥ स यथोभयपाद्भ्रजन्वथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां
 वर्त्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति
 यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रतितिष्ठति स
 इद्वा श्रेयान् भवति ॥ पू ॥ १६ ॥

रिष्यति । रथो वैकेन चक्रेण वर्त्तमानो गच्छन् रिष्यत्येव-
 मस्य यजमानस्य ब्रह्मणा यज्ञो रिष्यति त्रिनश्यति । यज्ञं
 रिष्यन्तं यजमानोऽनु रिष्यति । यज्ञप्रणो हि यजमानः ।
 अतो युक्तो यज्ञरेषे रेषस्तस्य । स तं यज्ञमिष्ट्वा तादृशं
 पापीयान् पापतरो भवति ॥ अथ पुनर्यत्र ब्रह्मा विद्वान्
 मौनं परिगृह्य वाग्विसर्गमकुर्वन्वर्त्तते यावत्परिधानी-
 याया न व्यववदति । तथैव ते सर्वर्त्विज उभे एव
 वर्त्तनी संस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरापि ॥ किमेवेत्याह ।
 पूर्वोक्तविपरीतौ दृष्टान्तौ । एवमस्य यजमानस्य यज्ञः

सम्बन्धद्वयोतनार्था । एतस्मिन्नन्तरे कावे प्रातरनुवाकः शस्त्रमारभ्य तत्परि-
 समाप्ते रन्तरावस्थायामित्यर्थः । वाचो होवादिभिः संस्कार्यत्वमस्तु । मन-
 सश्च ब्रह्मसंस्कार्यत्वं मा भूदेतावता यज्ञस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । स
 यज्ञ इति ॥ यज्ञश्च श्रेवेकाकाङ्क्षाद्वारा व्युत्पादयति । कथमित्यादिना ॥

नाशेऽपि यज्ञस्य यजमानस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । यज्ञप्राणी
 हीति ॥ दाम्बर्त्तनीसंस्काराभावेऽपि तुल्यो दोषः ॥ मौनगुणं दर्शयति ।
 अथ पुनरिति ॥ तथैव सम्बन्धगुणतार इति यावत् । तथा सति ब्रह्मा

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानां
 रसान् प्रावृहदग्निं ष्ठिव्या, वायुमन्तरिक्षादा-
 दित्यं दिवः ॥१॥ स एतास्त्रिलो देवता अभ्यतप-
 तासां तप्यमानानां रसान् प्रावृहदग्नेर्ऋचो
 वायोर्ऋषि सामादित्यात् ॥ २ ॥ स एतां चर्यीं

स्ववर्त्तनीभ्यां वर्त्तमानः प्रतितिष्ठति स्वेनात्मनाऽविनश्यन्
 वर्त्तत इत्यर्थः। यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रतितिष्ठति
 एवं मौनी विज्ञानवद्ब्रह्मोपेतं यज्ञमिष्ट्वा श्रेयान् भवति
 श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अत्र ब्रह्मणो मौनं विहितम् । तद्ग्रेषे ब्रह्मत्वकर्मणि चा-
 ध्यान्यस्त्रिंशच्च हीतादिकर्मरेषे व्याहृतिहोमः प्रायश्चित्त-
 मिति । तदर्थं व्याहृतयो विधातव्या इत्याह । प्रजापति-
 र्लोकानभ्यतपन्नोऽनुदृष्ट्य तत्र सारजिष्टक्षया ध्यानल-
 क्षणं तपश्चचार । तेषां तप्यमानानां लोकानां रसान् सार-
 रूपान् प्रावृहदुद्धृतवान् जग्राहेत्यर्थः । कान् ! अग्निं रसं
 ष्ठिव्याः । वायुमन्तरिक्षात् । आदित्यं दिवः । पुनरप्येव

चान्ये चरित्वीजो द्वे वर्त्तन्यौ संस्कार्वन्वेवेत्याह । नेति ॥ वर्त्तनीद्वयसंस्तारे
 किं स्यादित्यपेक्षायामाह । एवमिति ॥ १६ ॥

नित्यानुष्ठानरुक्ता नैमित्तिकप्रायश्चित्तविधानार्थमुपक्रमते । अत्रेति ॥ तद्ग्रेषे
 ब्रह्मणो मौनभ्रंशे सतीति यावत् । रसान् विशेषतो ज्ञातं पृच्छति । का-
 निति ॥ एवं यथा लोकानभ्यतपत् तथेति यावत् । जग्राहेति सम्बन्धः । तदेव

विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान् प्राट्टहन्
 रित्यृग्भ्यो, भुवरिति यजुर्भ्यः, स्वरिति सामभ्यः
 ॥३॥ तद्यद्युक्तो रिष्येद्भुः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहु-
 यादृचामेव तद्रसेन च्चां वीर्येण च्चां यज्ञस्य विरि-
 ट् सन्दधाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिष्ये-
 ङ्गुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव
 तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं

मेवमग्न्याद्याः । स एतास्त्रिस्रो देवता उद्दिश्याभ्यतपत् ।
 ततोऽपि सारं रसं तथीविद्यां जग्राह तां पुनरभ्यतपत् तथीं
 विद्याम् । तस्यास्तप्यमानाया रसं भूरिति व्याहृतिष्टग्भ्यो
 जग्राह । भुवरिति व्याहृतिं यजुर्भ्यः । स्वरिति व्याहृतिं
 सामभ्यः । अत एव लोकवदेव वेदरसा महाव्याहृतयः ॥
 अतस्तत्तत्र यज्ञे यद्युक्तः ऋक्सम्बन्धाद्भिर्मित्तं रिष्येद्यज्ञः
 क्षतं प्रपुयाङ्गुः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । सा तत्र
 प्रार्थयति ॥

कथञ्चामेव तदिति क्रियाविशेषणं रसेन च्चां वीर्ये-
 णो जसा च्चां यज्ञस्य ऋक्सम्बन्धिनो यज्ञस्य विरिष्टं

विदृष्टोति भूरिति ॥ व्याहृतिमित्यादिना प्रथमोऽतः शब्दो यत्र इत्यस्मिन्
 स्रष्टे यद्युक्त इति ऋक्सम्बन्धस्तस्मिन् युक्तः ॥

प्रार्थयति मेवाकाङ्क्षः पूर्वकं विदृष्टोति । कथमित्यादिना ॥ क्रिया-
 विशेषणमिति यज्ञस्य क्षतं सन्दधातीति दत्तञ्चामेव रसेन सन्दधाती-
 त्त्वर्थः । योजसा सन्दधातीति सम्बन्धः । तथा च सति यद्योक्ते साधने
 सतीत्यर्थः ॥ यथा पूर्वस्मिन् प्रार्थयति यज्ञस्य क्षतमिव रसेन सन्दधाति ॥

सन्दधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः
स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां
वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टसन्दधाति ॥६॥

तद्यथा लवणेन सुवर्णसन्दध्यात्सुवर्णेन
रजतस्य रजतेन त्वपु त्रपुणा सीसस्य सीसेन लोहं
लोहेन दाह चर्मणा ॥ ७ ॥ एवमेषां लोका-

विच्छिन्नं क्षतरूपसुत्यन्नं सन्दधाति प्रतिसन्धत्ते ॥ अथ
यदि यजुष्टो यजुर्निमित्तं रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नी
जुहुयात् ॥ तथा सामनिमित्ते रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहव-
नीये जुहुयात् । तथा पूर्ववद्यज्ञं सन्दधाति ब्रह्मनिमित्ते
तु रेषे त्रिष्वग्निषु तिस्रभिव्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥

त्वया हि विद्यायाः स रेषः । “अथ केन ब्रह्मत्वमित्यन-
यैव त्वया विद्ययेति” श्रुतेः । न्यायान्तरं वा षष्ठ्यं ब्रह्मत्व-
निमित्ते रेषे ॥ तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्दध्यात् । क्षारेण
ढङ्कणादिना खरेषु षडुत्वकरं हि तत् सुवर्णेन रज-

तथा द्वितीयप्रथमप्रायश्चित्तयोरपि यजुषां साम्नाञ्च रसेनाध्वर्यु रङ्गाता
च तत्क्षतं सन्धत्त इत्याह । पूर्ववदिति ॥ होताद्यपराधाधोनयज्ञध्वंसे
प्रायश्चित्तसङ्गा ब्रह्मापराधकते यज्ञनाशे किं प्रायश्चित्तमित्याशङ्क्याह ।
ब्रह्मेति ॥

अथ यथोक्तप्रायश्चित्ते लिङ्गं दर्शयति । त्वया हीति ॥ ब्रह्मणस्त्वयी-
कारत्वे प्रमाणमाह । अथ केनेति ॥ साधारणकार्यस्य साधारणसामग्री-
जगत्त्वनियमादेदत्वसाधारण्ये ब्रह्मत्वे वेदत्वसाधारण्यमेव प्रायश्चित्तं

नामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण
यज्ञस्य विरिष्टं सन्धाति भेषजकृतो ह वा
एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति ॥ ८ ॥ एष ह वा

तमशक्यसन्धानं स दधात् रजतेन, तथा तपु तपुणा, सीसं
सीसेन लोहं लोहेन, दाह चर्मणा चर्मवन्नेन ॥
एवमेपां लोकांनामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया
वीर्येण रसाख्येनौजसा यज्ञस्य विरिष्टं सन्धाति । भेष-
जकृतो ह वा एष यज्ञः । रोगार्त्त एव पुमांश्चिकित्स-
वेन सुशिक्षितेनैष यज्ञो भवति । कोऽसौ यत्र यस्मिन् यज्ञे
एवंविद्यथोक्त्याहृतिहोमप्रायश्चित्तविद्ब्रह्मविग् भवति स
यज्ञ इत्यर्थः ॥ किञ्चैष ह वा उदक्प्रवण उदङ्गिम्बो

वाच्यमित्येकोन्यायो दर्शितः । सम्पत्त्वभिन्नस्यैव वेदैकत्वप्रसिद्धेर्ब्रह्मणः सर्व-
वेदार्थाभिन्नस्य ज्ञानमाहात्म्येनैव दोषनिरासादान्वत्प्रयत्नितं विधेय-
मिति न्यायान्तरमाह । न्यायान्तरं वेति ॥ वस्तुस्वभाववेचित्प्रादुत्पन्नस्यापि
ज्ञतस्य केनचित्सन्धानं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । तद्यथेत्यादिना ॥ किन्तत्र
साधनमिति तद्दर्शयति । चारेणेति ॥ चारे सुवर्षे वज्रिसंयुक्ते दूवीभूते
चारप्रक्षेपेण टङ्कादिना ऋद्रूकरणं मिथोऽवयवसंयोजनं सन्धानं प्रसिद्ध-
मित्यर्थः । रजतं सुवर्षेन स्वरसतस्तावदशक्यं सन्धानं तथापि वज्रिसंयोग
पूर्वकं पूर्ववदेव तत्रापि प्रसिद्धं सन्धानमित्याह । सुवर्षेनेति ॥ रजते-
नेत्यादावपि यथोक्तं द्रष्टव्यम् । सन्धाति ब्रह्मेति शेषः । भेषजेनेव कृतः
संस्कृत इति यावत् ॥

तदेव स्फुटयति । रोगार्त्त इति ॥ भवति संस्कृत इति शेषः । इतश्चैवं-
विदा ब्रह्मणा भवितव्यमित्याह किञ्चेति ॥ नाशाशब्दो नाशप्रतिबन्धोऽप्य-
द्विरिक्तशब्दोऽपि प्रयः । यतो यतः प्रदेशात्कर्म्म आवर्त्तत इत्युक्तं विदुषोऽपि ।

उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविद्
ह वा एषा ब्रह्माणमनु गाथा यतो यत आवर्त्तते
तत्तद्गच्छति ॥ ६ ॥ मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कु-
रूनश्चाऽभिरक्षत्येवंविद् वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं
सर्वांश्चत्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव

दन्निणोऽश्रायो यज्ञो भवति । उत्तरभागं प्रति हेतुरि-
त्यर्थः । यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं ह वै ब्रह्माणमनु त्वजं
प्रत्येवाणुगाथा ब्रह्माणः स्तुतिपरा । यतो यत आवर्त्तते
कर्म प्रदेशान् । ऋत्विजां यज्ञः क्षते भवंस्तत्तद्व्यस्य
क्षरूपं प्रतिमन्दधत्प्रायश्चित्तेन गच्छति परिपालयती-
त्येतन्मानवो ब्रह्मा । मौनाचरणान्मननाद्वा ज्ञानवत्त्वा-
त्ततो ब्रह्मैवैकत्विक्कुरून् कर्तृन् ॥

योधानारूढानश्वा वडवा यथाऽभिरक्षत्येवंविदु ह
वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चत्विजोऽभिरक्षति तत्कृतदो-
षाऽपनयनात् । यत एवं विशिष्टो ब्रह्मा विद्वांसस्मादेवं-

ऋत्विजाभिति ॥ यत्र यत्र प्रदेशे यज्ञस्य क्षतिरध्वर्युं प्रभृतीनामभवत्तत्र
तत्र यद्भक्ष क्षतरूपं प्रायश्चित्तेन प्रतिस्थानान् ब्रह्मा कर्तृन् परिपालय
तीति सम्बन्धः ॥ ऋत्विजि ब्रह्मणि मानवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तद्वयमाह ।
मौनेति ॥ ज्ञानातिशयतः शब्दार्थः । कर्तृ नभिरक्षतीति सम्बन्धः ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन प्रकृत्यति योद्धुनित्यादिना ॥ प्रकरणाद्यसुपसंहर-
ति । यद्भवति ॥ १७ ॥ इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धा-

ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदम् ॥ १० ॥
 ॥ १७ ॥ इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थः प्रपा-
 ठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

विदमेव यथोक्तवाहृत्यादिविदं ब्रह्माणं कुर्वीतेति । नाने-
 वंविदं कदाचनेति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तार्थः ॥ १७ ॥
 इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजका
 चार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्वि-
 रणे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

नन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानहतायां छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीकायां
 चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ॐ॥ यो ह वै ज्येष्ठञ्च अष्टञ्च वेद ज्येष्ठश्च ह
वै अष्टश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च अष्टश्च

सगुणब्रह्मविद्याया उत्तरा गतिरुक्ता । अथेदानीं
पञ्चमेऽध्याये पञ्चाग्निविदो गृहस्थस्य ऊर्ध्वरेतसाञ्च अङ्गा-
लूनां विद्यान्तरशीलिनां तामेव गतिमनूद्यान्या दक्षिण-
दिक्सम्बन्धिनी केवलकर्म्मिणां धूमादिलक्षणा पुनरावृत्ति-
रूपा तृतीया च । ततः कष्टतरा संसारगतिर्वैराग्यहेतो-
र्वक्तव्येत्यारभ्यते । प्राणः अष्टो वागादिभ्यः प्राणो वाव
संवर्ग इत्यादि च बद्धयोऽतीते ग्रन्थे प्राणग्रहणं कृतं स
स कथं अष्टो वागादिषु, सर्वैः संहत्यकारित्वाविशेषे,

॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ एतमनूद्य वर्त्तिष्यमाणाध्यायस्य सङ्गतिं
सङ्किते । सगुणेति ॥ विद्यान्तरं पञ्चाग्निविद्यातिरिक्त्वा सगुणविद्या ।
तन्शीलिनां तन्निष्ठानामिति यावत् ॥ तामेव गतिमर्चिर्वादिलक्षणा-
मित्यर्थः ॥ ततो गतिद्वयान्तृतीया विद्याकर्म्मरहितानामिति शेषः ॥
अथ क्रमेण सुक्तिसम्भवाद्दुत्तरा गतिरुच्यतां किमिति दक्षिणा तृतीया च
संसाररूपा गतिरिति निकृष्टा व्यपदिश्यते तत्राह । कष्टतरेति ॥ सगुणब्रह्म
विद्यावातमर्चिर्वाद्यां गतिसुक्ता ससुच्चितानामससुच्चितानां कर्म्मणां
संसारगतिप्रभेदरूपं फलं वक्तुमयमारम्भ इत्यर्थः । कर्म्मविधिश्च धन-
सम्पत्तौ सत्यां भवति । तत्सम्पत्तिश्च ब्राह्मणस्य अष्टेऽत्र सत्येव सम्भवतीति
त्रैव्यसिद्धये प्राणोपासनं पूर्व्व्वानुक्तं वक्तव्यमित्यनन्तरपन्थसङ्गतिं वदन्
प्रसङ्गं करोति । प्राणः अष्ट इत्यादिना ॥ प्राणो ब्रह्मेत्यादिवाक्यमादि-
शब्दार्थः । उदाहृतानुदाहृतश्रुत्यन्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । प्राणस्य वागा-
दिभ्यः त्रैव्यसुक्तमाश्रयति । कथमिति ॥ सर्वैर्वागादिभिः संहत्य प्राणस्य

यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां
भवति वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां

कथञ्च तस्योपासनमिति तस्य श्रेष्ठत्वादिगुणविधित्वाया
इदमनन्तरमारभ्यते ॥

यो ह वै कश्चिज्ज्येष्ठश्च प्रथमं वयसा, श्रेष्ठश्च गुणै-
रभ्यधिकं वेद स ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति फलेन
पुरुषं प्रजोभ्याभिसुखीकृत्याह। प्राणो वाव ज्येष्ठश्च वयसा
वागादिभ्यः। गर्भस्ये हि पुरुषे प्राणस्य वृत्तिर्वागा-
दिभ्यः पूर्वं लब्धात्मिका भवति। यथा गर्भो विवर्द्धते
चक्षुरादिस्थानावयवनिष्पत्तौ सत्यां पञ्चाहागादीनां वृत्ति-
लाभ इति प्राणो ज्येष्ठो वयसा भवति। श्रेष्ठत्वन्तु

कार्यकरत्वे सम्प्रतिपन्नं स एव कथं श्रेष्ठो निर्द्धार्यते तेषामन्यतरस्यैव श्रेष्ठं
किं? न स्यादित्यर्थः ॥

तस्यैवोपास्यतया श्रेष्ठमाशङ्क्य वागादीनामन्यतरस्योपास्यत्वमपास्य
प्राणस्यैव नोपास्यत्वं हेतुभावादित्याक्षेपान्तरमाह। कथञ्चेति ॥ प्राणस्य
श्रेष्ठत्वं ज्येष्ठत्वमित्यादिगुणविधानार्थमेव तावत् प्रथममारभ्यते। यो ह
वै ज्येष्ठश्चेति, आद्यचोदं परिहरति। प्रथममिति ॥ प्राणस्यैवोपासनं न
वागादीनामित्येतदनन्तरमारभ्यते। अथ ह प्राण उच्चिक्रमिष्यन् इत्या-
दिनेति ॥ द्वितीयं चोद्यच्छहरति ॥ इदमनन्तरमिति ॥ कोऽसौ ज्येष्ठत्व-
श्रेष्ठत्वगुणो वेदितव्य इत्याह। फलेनेति ॥ कुतो वागादिभ्यो ज्येष्ठं
प्राणस्य प्रतीतम्। सर्वे हि वागादयः सप्राणाः सहैव गर्भस्ये स्वतो वृत्ति-
भागिनो भवन्ति तत्रःह। गर्भस्ये हीति ॥ तत्र गर्भविद्विदर्शनं प्रमाण-
यति। यथेति ॥ कदा तर्हि वागादीनां वृत्तिलाभस्तत्रःह। चक्षुरा-

वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिञ्च लोकेऽस्मिञ्च
चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद
स्र्हास्त्रैकामाः पद्यन्ते देवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं
वाव सम्पत् ॥४॥ यो ह वा आयतनं वेदायतन्

प्रतिपादयिष्यति सुहय इत्यादिनिदर्शनेन । अतः प्राण
एव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चास्मिन् कार्यकारणसङ्घाते ॥

यो ह वै वशिष्ठं वसिष्ठतममाच्छादयित्तमं वसु-
मत्तमं वायोवेद स तथैव वसिष्ठो ह भवति स्वानां ज्ञाती-
नाम् । कर्त्तुर्हि वसिष्ठ इत्याह । वाग्वाव वसिष्ठो वाग्मिनो
हि पुरुषा वसन्ति अभिभवन्त्यन्यान् वसुमत्तमांश्चातो
वाग्वसिष्ठः । यो ह वै प्रतिष्ठां वेद स चास्मिन् लोकेऽस्-
मिञ्च परे प्रति तिष्ठति ह । तर्हि का प्रतिष्ठेत्याह । चक्षु-
र्वाव प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि पश्यन् समे च दुर्गे च प्रति-
तिष्ठति यस्मादतः प्रतिष्ठा चक्षुः । यो ह वै सम्पदं वेद तस्मा
अस्त्रै देवाश्च मानुषाश्च कामाः सम्पद्यन्ते तर्हि का सम्प-

दोति ॥ प्राणस्य अश्वं प्रतिपादितं निगमयति । इति प्राण इति ॥
गुणद्वयसुपासत्वाद्य दर्शितं निगमयति । अत इति ॥

तदर्शनेनैव गुणान्तरं दर्शयति । यो ह वा इति ॥ वसुमत्तमं धन-
वत्त्वादन्वेषां निवासकारणमित्यर्थः । तथैवेत्युपासनानुसारेण्येति यावत् ।
वसिष्ठो ह भवतीति वासयिता चेत्यर्थः ॥ वाचो वसिष्ठत्वं समर्थयति ।
वाग्मिनो ज्ञीति ॥ वसुमत्तमाश्च तेनान्वाह्निवासयन्तीति श्रेयः ॥ गुणान्तर
भाष्यानावोपदिशति । यो हेति ॥ प्रतिष्ठात्वं चक्षुषो विशदयति ।

ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनम् ॥ ४ ॥
 अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यदिरेहं
 श्रेयानस्माहं श्रेयानस्मीति ते ह प्राणाः प्रजा-
 पतिं पितरमेत्योचुर्भगवन् को नः श्रेष्ठ इति

दित्याह । ओत्रं वाव सम्पत् । यस्माच्छ्रेतेण वेदं गृह्णन्ते
 तदर्थं जिज्ञानञ्च ततः कर्माणि क्रियन्ते ततः कामं सम्पदि-
 त्येवं कामसम्पद्धेतुत्वात् । ओत्रं वाव सम्पत् । यो ह वा आय-
 तनं वेदायत्रनं स्वानां भवति । मनो ह वा आयतनम् ॥
 इन्द्रियोपहृतानां विषयाणां भेदार्थानां प्रत्ययरू-
 पाणां मन आयतनमाश्रयः । अतो मनो ह वा आय-
 तनमित्युक्तम् । अथ ह प्राणा एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहं
 श्रेयस्यहं श्रेयानस्माहं श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने
 व्यदिरे नाना विरुद्धव्योदिरे उक्तवन्तस्ते ह ते ह वैव
 विवदमाना आत्मनः श्रेष्ठत्वविज्ञानाय प्रजापतिं पितरं
 जनयितारं कश्चिदेत्योचुर्भगवन्तो हे भगवन् को नोऽस्माकं
 मध्ये श्रेष्ठोऽभ्यधिको शुभैरित्येवं पृष्ठवन्तः । तान् पितोवाच
 ह यस्मिन् वो युष्माकं मध्ये उक्त्वान्ते शरीरमिदं पापिष्ठ-

चक्षुषा हीति ॥ शुषान्तरमाह । यो ह वा इति ॥ देवाः कामाः स्वर्गा-
 दयो वा मानुषाः पश्चादयः । ओत्रस्य सम्पत्त्वं साधयति । यस्मादिति ॥
 इत्येवं यस्मात्तस्मादिति योजना ॥ सम्पति शुषान्तरमाह । यो हेति ॥
 कथं पुनरायतनत्वं मनसः सिद्धमित्यत आह । इन्द्रियोपहृतानामिति ॥

तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापि-
 छतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥
 सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्य्यो-
 त्योवाच कथमशकतर्त्ते मज्जीवितुमिति यथा
 कला अवदन्तः प्राणन्ता प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश
 ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्हीञ्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य
 पर्य्योवाच कथमशकतर्त्ते मज्जीवितुमिति यथा
 ऽन्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश

मिवातिशयेन जीवितोऽपि समुत्क्रान्तप्राणं ततोऽपि पापि-
 छतरमेवातिशयेन दृश्यते । कुण्डपमस्यृष्टमशुचि दृश्येत स
 वो युष्माकं श्रेष्ठ इत्यवोचत् काका तद्दुःखं परिजिहीर्षुः ।

तथोक्तेषु पित्रा प्राणेषु सा ह वागुच्चक्रामोत्क्रान्तवती ।
 सा चोत्क्रस्य संवत्सरमात्रं प्रोष्य स्वध्यापारान्निवृत्ता सती
 पुनः पर्य्येत्येतान् प्राणानुवाच कथं केन प्रकारेण, अशकत
 शक्तवन्तो यूयं महते मां विना जीवितुं धारयितुमात्मान-

यथोक्ता गुणा सुख्यप्राणगामिनः प्रत्येकं वाग दिग्गुण भवन्तीति वक्तुमाह्य -
 विक्रं प्रणयति । अथेति ॥ कश्चिद्विराजं कश्यपादीनामन्यतमं वेत्त्यर्थः ।
 शरीरस्य पापिष्ठत्वं पापकार्यप्रधानत्वम् । इवशब्दोऽवधारणार्थः ॥ उक्त-
 त्वेवार्थं सङ्क्षिप्याह । कुण्डपमिति ॥ त्वत्प्राणं शब्दपमिति यावत् ॥

ननु प्रजापतिः सर्वज्ञो सुख्यमेव प्राणं किमिति श्रेष्ठं नाभिवदति

ह चक्षुः॥८॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य
 पर्येत्योवाच कथमशक्तत्वे मज्जीवितुमिति यथा
 बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा। ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह
 श्रोत्रम्॥ १०॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य
 पर्येत्योवाच कथमशक्तत्वे मज्जीवितुमिति यथा
 बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश
 ह मनः॥११॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रमिष्यन्त्स यथा
 सुहयः पद्मीशशङ्खान् सङ्घिदेदेवमितरान् प्राणान्
 समखिदत्तुहाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वन्नःश्रेष्ठः

मिति ते होचुर्यथा कला इत्यादि । कला मूका यथा लोकेऽ
 वदन्तो वाचा जीवन्ति । कथम् । प्राणन्तः प्राणेन, पश्यन्त-
 चक्षुषा, शृण्वन्तः श्रोत्रेण, ध्यायन्तो मनसा, सर्व्वकरणेषु
 कुर्वन्त इत्यर्थः । एवं वयमजीविष्येत्यर्थः । आत्मनोऽश्रेष्ठतां
 प्राणेषु बुद्ध्या प्रविवेश ह वाक् पुनः स्वव्यापारे प्रवृत्ता बभू-
 वेत्यर्थः । समानमन्यत् । चक्षुर्ह उच्चक्राम श्रोत्रं होच्चक्राम
 मनो होच्चक्रामेत्यादि । यथा बालाअमनसः अप्ररूढमनस

तत्राह । काकोति ॥ अयं श्रेष्ठ इत्युक्ते एतेषां वागादीनां दुःखं तत्परि-
 हर्तुं निष्कन् प्रजापतिः स्वरभङ्गोपायविशेषेण श्रेष्ठत्वसुक्तवाद्य स्फुट-
 मित्वर्थः ॥ अन्यदित्यस्य विषयमाह । चक्षुरिति ॥ बालानामपि बहिरन्त-

ऽसि मोक्षमौरिति ॥ ७२ ॥ अथ हैनं वागु-
वाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं
चक्षुस्वाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति
॥ १३ ॥ अथ हैन् ओत्रमुवाच यदहं सम्प-

इत्यर्थः ॥ एवं परीक्षितेषु वागादिष्वथानन्तरं ह स मुख्यः
प्राण उच्चिक्रमिष्यच्चुत्क्रान्तुमिच्छन् किमकरोदित्युच्यते ।
यथा लोके सुहयः शोभनोऽश्वः पङ्कवीशश्चङ्गुन् पाद-
बन्धनकीलान् परीक्षणायारूढेन कशया हतः रुन्
सङ्घिदेत् समुत्सृजेत् समुत्पाटयेत् एवमितरान् वागा-
दीन्समुत्सृजदत् समुद्धृतवान् । ते प्राणाः सञ्चालिता-
सन्तः स्वस्थाने स्थातुमनुत्सहसान् अभिसमेत्य मुख्यं प्राणं
तमूचहे भगवन् एषि भव नः स्वामी यस्मात्त्वं नोऽस्माकं
श्रेष्ठोऽसि मा चास्मद्देहादुत्कमीरिति । अथ हैनं वागादयः
प्राणस्य श्रेष्ठत्वं कार्य्येणापादयन्त आर्द्धबलमिव हरन्तो
राज्ञा विशः । कथं वाक् तावदुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि
यदिति क्रियाविशेषणम् । यद्वसिष्ठत्वगुणास्मीत्यर्थः । त्वं त्वद्व-
सिष्ठत्वेन वसिष्ठत्वगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसि तद्गुणस्त्वमित्यर्थः ॥

रिन्द्रियत्वाविशेषात्कथमनस इति विशेषणमत आह । अपरुद्धेति ॥
परीक्षितेषु श्रेष्ठतारहितेषु निरूप्योपनिश्चिनेष्वित्येतत्पदनशीलाः पादा-
सोपां संज्ञतिः पद्विस्तृप्ता ईशा नियमकाः शङ्करः वर्त्मविकारस्वच्छान्दसः ।
तान्मयोक्तान्शो युगपदुत्पाटयेत् ॥ अथेति दृष्टान्तसङ्घाः टाटौन्निकमाह ।
एवमिति ॥ मयि अथैवधैर्युद्गाकमस्तौति कथं ज्ञातं शक्यमित्यःशङ्कराह ।

दस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यद्-
हमायतनमस्मि त्वं तदायनमसीति ॥१४॥ न वै
वाचो न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनांसी-

अथवा तच्छब्दोऽपि क्रियाविशेषणमेव । त्वत्कृतस्वदी-
योऽसौ वशिष्ठत्वगुणोऽज्ञानान्ममेति मयाभिमत इत्येतत् ।
तद्योत्तरेषु योज्यं चक्षुः श्रोत्रमनःसु श्रुतेरिदं वचो युक्तमिदं
वागादिभिर्मुखं प्राणं प्रत्यभिहितं यस्मान्न वै लोके वाचो
न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनांसीति वागादीनि कर-
णान्याचक्षते लौकिका आगमज्ञा वा किन्तर्हि प्राणा
इत्येवाचक्षते कथयन्ति यस्मात्प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि
वागादीनि करणजातानि भवत्यतो मुखं प्राणं प्रत्यनु-
रूपमेव वागादिभिरुक्तमिति प्रकरणार्थमुपसञ्चिहीर्षति ॥

अथेति ॥ वचनं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ क्रियाविशे-
षणत्वमेव विशदयति । यद्वशिष्ठत्वेति ॥ वशिष्ठत्वेन गुणेनाहं गुणवानस्मि
यत्तत्त्वमेवेति योजना । अनन्तरं वाक्यभादाय व्याचष्टे । त्वमित्यादिना
तद्वशिष्ठ इति समस्तपदमिति षट्कोत्वं व्याख्याय पदान्तरमाह । अथ
वेति ॥ यच्छब्दवदित्यपेक्षः । अहं वशिष्ठत्वगुणोऽस्मीति यत्तत्त्वमेव
वशिष्ठत्वगुणोऽसीति कथमिदानीरुच्यते । अन्यथा हि पूर्वमभिधानस्त-
वासीदित्याशङ्क्याह । त्वत्कृत इति ॥ वाचि दर्शितं न्य यं चक्षुरादावति-
दिशति । तथेति ॥ वागादिवचनादुत्थाय प्राणाधीनतां वागादेः श्रुतिरेव
कथयन्तीत्युत्तरस्व "न वै वाच" इत्यादेस्तात्पर्यमाह । श्रुतेरिति ॥ तदेव
च सोपस्कारं व्याकरोति । युक्तमित्यादिना ॥ यदि सर्वाण्येव करणानि

त्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि
सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥ १ ॥

ननु कथमिदं युक्तं चेतनावन्त इव पुरुषा अहं श्रेष्ठता
विवदन्तोऽन्योन्यं सृष्ट्वेयुरिति । न हि चक्षुरादीनां
वाचं प्रत्याख्याय प्रत्येकं वदनं सम्भवति । तथापगमो देहा-
त्पुनः प्रवेशो ब्रह्मगमनं प्राणस्तुतिर्वीपपद्यते । तत्राग्न्यादि-
चेतनावद्देवताधिष्ठितत्वाद्वागादीनां चेतनावच्च तावत्सिद्ध-

वाक्त्वान्वाणि सृष्टार्हि वाचमित्येव तानि ब्रूयुः । यदि चक्षुस्तन्वाणि
सुस्तदा सर्वाण्येव चक्षुंषीति वदेयुः । न चैवं वदन्ति प्राणा इति त
तानि कथयन्ति । तस्मात्प्राणपारतन्त्र्यं करणानां सिद्धमित्यर्थः । वागा-
दिभिरुक्तत्वं त्वद्विषयोऽसीत्वादि प्राणस्यैव यद्योक्तगुणवतो ध्येयत्वं प्रक-
रणार्थः ॥ साक्षादुपसंहारादर्शनादुपसञ्जिहीर्षतीत्युक्तम् । आख्यायिकाया
यथा श्रुतमर्थमाक्षिपति । नन्विति ॥ यथा पुरुषाश्चेतनावन्तो विवदमानाः
सृष्ट्वेने तथा वागादयोऽचेतनाः स्वकीयत्रेष्ठत्वसिद्धयर्थं विप्रतिपक्षा भिद्यः
सृष्ट्वे रन्निति न युक्तमचेतनेषु सृष्ट्वेदेरदर्शनादित्यर्थः । किञ्च वाग्व्यति-
रिक्तानामन्योन्यं वचनमेवानुचितं वचनस्य वाग्व्यापारत्वादित्याह । न
हीति ॥ किञ्च वागादीनां देहोत्सर्पणाद्युक्तमचेतनत्वादित्याह ।
तद्येति ॥ वाग्द्यो न हीत्यस्यानुकर्षणार्थः । अग्न्यादयश्चेतनावन्तो देवता-
स्ताभिरधिष्ठितत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण वागादीनां चेतनावच्चसम्भवाद्द-
नादिब्यवहारः सम्भवतीति ॥ “अग्निर्वाग्भूत्वा सुखं प्राविशदिति” श्रुति-
मनुसृत्योत्तरमाह । तत्रेति ॥ एकस्मिन्देहे अनेकचेतनावतां विरुद्धाने-
काभिप्रायानुविधावित्तेन देहस्योन्मथनप्रसङ्गादक्रियत्वप्रसङ्गाद्वा नानेक-
चेतनाधिष्ठितत्वमेकस्य देहस्य सम्भवतीति शङ्कते । तार्किकेति ॥ किमेक-
शरीरमनेकचेतनाधिष्ठितं न भवति किं वा तैर्निर्णीतकर्तृभोक्तृधि-
ष्ठितमिति विकल्पग्राह्यं दूषयति । नेतीति ॥ अस्ति हि परमते शरीरस्य

सागमतः । तार्किकसमयविरोध इति चेत् । देहे एकस्मिन्नेकचेतनावत्त्वेनेश्वरस्य निमित्तकारणत्वाभ्युपगमात् ।

ये तावदीश्वरमभ्युपगच्छन्ति तार्किकास्ते मनश्चादिकार्यकारणानामध्यात्मिकानां बाह्यानाञ्च पृथिव्यादीनाम् ईश्वराधिष्ठितानामेव नियमेन प्रवृत्तिमिच्छन्ति रथादिवत् । न चास्माभिरन्यद्वाञ्छेतनावत्यो देवता अध्यात्मकर्तृभोक्तृयोग्या अभ्युपगम्यन्ते किं तर्हि कार्यकारणवतीनां हि तामां प्राणैकदेवताभेदानां अध्यात्माधिभूताधिदैवभेदकोटिविकल्पानां । अध्यक्षतामात्रेण नियन्ते श्वरोऽभ्युपगम्यते । स ह्यकरणः । “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता

जीवाधिष्ठितस्त्वैश्वराधिष्ठितत्वं तथाचैकशरीरमनेकचेतनाधिष्ठितं न भवतीति नास्ति स्वेश्वरवादिनां शङ्केत्यर्थः ॥

सङ्ग्रहवाक्यं विदुषोति । ये तावदिति ॥ अचेतनानां चेतनाधिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरित्यत्र इटान्तमाह । रथादिवदिति ॥ द्वितीयं प्रत्याह । न चेति ॥ कार्यकारणानामधिष्ठाह देवतानां तर्हि तत्कार्यकारणानां किमधिष्ठाह देवतान्तरमिति पृच्छति । किन्तुर्हीति ॥ देवताकार्यकारणानामधिष्ठाह देवतान्तरमिदं चेदनवस्था स्यादिति मन्वानं प्रत्याह । कार्यकारणवतीनामिति ॥ शाकल्यब्राह्मणमनुवृत्त्याह । प्राणैति ॥ ननु भूयसो देवतः कथं तामां प्राणलक्षणैकदेवताप्रभेदत्वमत आह । अध्यात्मैति ॥ अध्यात्माधिभूताधिदेवानां भेदकोटिभिर्विकल्पो वासामिति विप्रहः ॥ नियन्तृत्वप्रयुक्तव्यापारवत्त्वं वारयितुं विशिनष्टि । अध्यक्षतामात्रेणैति ॥ अश्वेश्वरस्यापि नियन्तृत्वात्कार्यकारणवत्त्वं देवतानामिव स्यादिति चेत्प्रत्याह । स हीति ॥ अकरणत्वमकार्यत्वस्योपलक्षणम् ॥ तत्र श्रुतिं प्रमाणयति । अपाणीति । आदिपदेन च न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यत इत्यादि मन्ववर्णो गृहीतः । सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः सा चैका समष्टिरूपा

पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णम्” इत्यादिमन्त्रवर्षात्! “हिरण्य-
गर्भं पश्यति जायमानम्” “हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्व” मि-
त्यादि च श्वेताश्वतरीयाः पठन्ति ।

भोक्ता कर्मफलसम्बन्धी देहे तद्विलक्षणो जीव इति
वक्ष्यामः । वागादीनाञ्चेह संवादः कल्पितो विदुषोऽन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठतानिर्द्धारणार्थम् । यथा लोके
पुरुषा अन्योन्यमात्मनः श्रेष्ठतायै विवदमानाः कञ्चिद्गुण-
विशेषाभिन्नं पृच्छन्ति को नः श्रेष्ठो गुणैरिति । तेनोक्त
एकैकश्चेन अदः कार्यं साधयितुमुद्यच्छन्तु । येनादः कार्यं
साध्यते स वः श्रेष्ठ इत्युक्तास्तथा एवोद्यच्छन्त आत्मनो
ऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्द्धारयन्ति । तद्येसं संव्यवहारं वागा-
दिषु कल्पितवती श्रुतिः । कथं नाम विद्वान् वागा-
दीनामेकैकस्याभावेऽपि जीवनं दुष्टं न तु प्राणस्येति
प्राणश्रेष्ठतां प्रतिपद्यत इति । तथाच श्रुतिः कौषीत-
किनाम् । “जीवति वागपेतो मूकान् हि पश्यामो जीवति

देवता तदवस्थाभेदानां देवतानामीश्वरो नियन्तेत्युक्तं तत्र प्रमाणमाह ।
हिरण्यगर्भमिति ॥ आदिपदेन हिरण्यगर्भः समवर्त्ततेत्यादि गृह्यते ॥

देवानामीश्वरस्य चाम्भिन्देहे भोक्तृत्वाभावे कस्य भोक्तृत्वमित्यत
आह । भोक्तेति ॥ तद्विलक्षणो देवतेश्वराभ्यां व्यावृत्त इति यावत् । वागा-
दिशब्दाच्चः श्वेतनावत्यो देवता इति स्त्रीत्वत्वात् । स्वायिक्रियायाश्चार्थनिष्पत्तार्थ-
सक्तमिदानीं तस्मात्सात्यर्थमाह । वागः दीनाञ्चेति ॥ कल्पनाप्रयोजन-
माह । विदुष इति ॥ यथोक्तं कल्पनां इटान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥
तेनोक्ता इत्युक्तमेव व्यनक्ति । एकैकश्चेनेति ॥ विदुष इत्यादिनोक्तं प्रयोजनं

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चि-
दिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एत-
दनस्यन्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवं-

चक्षु रपेतोऽन्नान् हि पश्यामो जीवति, श्रोत्रापेतो बधिरान्
हि पश्यामो जीवति मनोऽपेतो बालान् हि पश्यामो
जीवति वाङ्मूर्च्छिनो जीवत्यूर्च्छिन्” इत्याद्या ॥ १ ॥

स होवाच मुख्यः प्राणः किं मेऽन्नं भविष्यतीति । मुख्य-
प्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वादादीन् प्रति वक्तृनिव
कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकेऽन्नजातं प्रसिद्धमाश्वभ्य
आश्वभिः सहाऽऽशकुनिभ्यः सह शकुर्नाभिः सर्वप्राणिनां
यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्वागादय इति । प्राणस्य
सर्वमन्नं प्राणोऽन्ना सर्वस्यान्नस्येत्येवंप्रतिपत्तये कल्पि-

प्रकटयति । कथं नामेति ॥ विद्वान् प्राणश्चेष्टतां कथं नाम प्रतिपद्ये-
तेति सम्बन्धः ॥ प्रतिपत्तिप्रकारं सङ्क्षिपति । वाग, दीनामिति ॥ फल-
वती कल्पनेति शेषः ॥ इष्टेऽप्यर्थे श्रुतिमनुपाहकत्वेन दर्शयति । तथा
चेति ॥ १ ॥

वागादीनां स्वामी श्रैष्ठ्यादिगुणः प्राणोऽस्मीति विद्यादिति प्रधा-
नविद्यासुपदिश्य तद्दर्शनाङ्गभूतान्नवासोऽदिविधानार्थे प्रक्रमे प्रथममन्न-
दिति विधातुं प्रसङ्गं प्रकुरुते । स होवाचेति ॥ मुख्यस्य प्राणस्य प्रष्टृत्वं
वागादीनां प्रति वक्तृत्वं काल्पनिकमित्याह । मुख्यमिति ॥ यदिदमित्युक्त-
मेव च यत्पदं वाक्यार्थकल्पनार्थं यदन्नमित्यलानूद्यते । तद्वा एतदित्यादि ॥
उत्तरवाक्यस्य पूर्ववाक्यादर्धभेदाभावमाशङ्क्याह । प्राणस्येति ॥ प्राणशब्दं
विज्ञायाऽनःशब्दप्रयोगे तात्पर्यमाह । सर्वप्रकारेति ॥ अन्नचेष्टायामिति
धातुजस्वानशब्दस्वीपादानं सर्वप्रकारचेष्टया प्राणस्य प्राप्तियुगप्रद-

विदि किञ्च नान्नं भवतीति ॥ १ ॥ स होवाच
किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा

ताख्यायिकारूपाद्यावृत्त्य स्त्रेण श्रुतिरूपेणाह । तद्वै एत-
द्यत्किञ्चिल्लोके प्राण्यभिरन्मनद्यते अन्स्य प्राणस्य
तदन्म प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः । सर्वप्रकारचेष्टा-
व्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थमन इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम ।
प्राद्युपसर्गपूर्वत्वे हि विशेषगतिरेव स्यात् । तथाच सर्वा-
न्नानामत्तुर्नामग्रहणमितीदं प्रत्यक्षं नाम अन इति ।
सर्वान्नानामत्तुः साक्षादभिधानं । न ह वै एवंविदि
यद्योक्तप्राणविदि प्राणोऽहमस्मि सर्वभूतस्यः सर्वान्नाना-
मत्तेति तस्मिन्नेवंविदि ह वै किञ्चन किञ्चिदपि प्राण्य-
भिराद्यं सर्वैरनन्मनद्यं न भवति सर्वमेवंविद्यन्नं भव-
तीत्यर्थः । प्राणभूतत्वाद्विदुषः । “प्राणाद्वा एष उदेति

र्शनं धम् । तथाः वः क्रोऽपि दहति शोषयति ज्वालयति वा सर्वोऽपि प्राण
एवेति युक्तम् । प्राणस्नान इति नामेत्यर्थः । प्रत्यक्षं पूर्वोक्तधातुजन्मना-
मेति यावत् ॥

उक्तमेवार्थं समर्पयते । प्रादीति ॥ अनशब्दस्येति शेषः । न प्राणस्य
सर्वचेष्टाभिरित्येवकारार्थः । तथाच प्राणादिशब्दोपादाने विशेषव्याप्ति-
रेवेति स्थिते सतीत्यर्थः । अन इति प्रत्यक्षमिदं नाम । सर्वान्नानामत्तु-
र्नामग्रहणमिति सम्बन्धः ॥ तदेव व्याचष्टे । सर्वान्नानामिति ॥ ततश्च
प्राणशब्दस्य प्राणविदः सर्वमन्नं चेत्तद्विदुषो भक्ष्याः भक्ष्यविभागासिद्धौ
तद्विषयं शास्त्र विरुध्येतेत्याशङ्क्याध्यात्मिकं रूपं हित्वाऽधिदैविकेन
रूपेण तस्य सर्वाङ्गत्वे विभागशःस्त्रमाध्यात्मिकपरिच्छेदविषयत्वेनाविरुद्ध
मित्याह । प्राणभूतत्वादिति प्राणभूतो विद्वानित्यत्र श्रुत्यन्तरं

एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाञ्चाङ्घ्रिः परिद-
धति लम्बुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति॥२॥

प्राणोऽस्तमेती, “त्युपक्रम्यवंविदो ह वा उदेति सूर्ख्य एवंविद्य-
स्तमेतीति” श्रुत्यन्तरात् ॥

स होवाच पुनः प्राणः । पूर्ववदेव कल्पना । किं मे वासो
भविष्यतीत्यर्थ इति होचुर्वागादयः । यस्मात्प्राणस्य वास
आपस्तम्बाद्वा एतदशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च
ब्राह्मणा विद्वांस एतत्कुर्वन्ति । किम् ? अङ्घ्रिर्वासस्थानीयाभिः
पुरस्ताद्भोजनात्पूर्वमुपरिष्ठाञ्च भोजनादूर्ध्वं च परिदधति
परिधानं कुर्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्बुको लम्बनशीलो
वासो भवति । वाससो लम्बैव भवतीत्यर्थः । अनग्नो भवति ।
वाससो लम्बु कत्वेनार्थसिद्धैवानग्नता इत्यनग्नो ह भवतीत्यु-
त्तरीयवान् भवतीत्येतत् । भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवन्तश्च यदा-
चमनं श्रुद्धर्थं विज्ञातं तस्मिन् प्राणस्य वास इति दर्शनमा-
त्रमिह विधीयते । अङ्घ्रिः परिदधतीति नाचमनान्तरम् ।
यथा लौकिकैः प्राणिभिरद्यमानमन्नं प्राणस्येति दर्शन-

संवादयति । प्राणाद्देति ॥ प्राणविद्याङ्गत्वेनाङ्घ्रिरुपरिष्ठा ॥
सम्प्रति तदङ्गत्वेन वासोऽङ्घ्रिं प्रस्तौति । स होवाचेति ॥ अत्रापि प्राणस्य
प्रष्टृत्वं वागादीनां प्रति वक्तृत्वञ्च कल्पितमेवेत्यहः । पूर्व्ववदिति ॥ अपां
प्राणं प्रति वासोरूपत्वे गमकमाह । यस्मादिति ॥ वासोऽङ्घ्रिफल-
माचष्टे । लम्बुक इति ॥ अनग्नो ह भवतीत्यस्य पौनरुक्त्य-
माशङ्क्यार्थविशेषमाह । वास इति ॥ आचमनान्तरं प्राणविदो विधीयते
एवंविदशिष्यन्नाचामेदिति श्रुतेरित्याशङ्क्याह । भोक्ष्यमाणस्येति ॥ आदि-

मात्रं । तद्वत्किं मे वास इत्यादि प्रश्नप्रतिवचनयोस्तुल्य-
त्वात् । यद्याचमनमपूर्वं तादर्थ्येन क्रियेत तदा छस्याद्य-
न्मपि प्राणस्येति भक्ष्यत्वेन विहितं स्यात् ।

तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः प्रकरणस्य
विज्ञानार्थत्वाद्द्वं जरतीयो न्यायो न युक्तः कल्पयितुम् ।
यत्तु प्रसिद्धमाचमनं प्रायत्वार्यं प्राणस्थानग्नतार्थञ्च न
भभतीत्युच्यते न तथा वयमाचमनमुभयार्थं ब्रूमः ।
किन्तर्हि प्रायत्वार्यार्थमाचमनसाधनभूता आपः प्राणस्य वास
इति दर्शनञ्चोद्यत इति ब्रूमः । तत्राचमनस्योभ-
यार्थत्वप्रसङ्गदोषचोदनानुपपन्ना । वासोऽर्थ एवाचमने
तद्दर्शनं स्यादिति चेत् । न । वासोज्ञानार्थवाक्ये वासोऽर्था

पदेन प्रश्नप्रतिवचने ष्ट ह्येते । सर्वप्राणिभोग्येऽन्ने तस्मान्नमिति दृष्टिवदा-
चमनीयास्तपसु तस्य विधीयते ॥ वासोदृष्टिरित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा विदृ-
शोति । यदिति ॥ तादर्थ्येनानग्नतार्थ्येनेति यावत् ॥

अथ पूर्वमन्नदृष्टिरेव विधीयते । सर्वान्नभक्षणस्य प्रमाणविरुद्धत्वा-
दिच्च त्वपूर्वमाचमनमविरोधाद्विधीयतामित्याशङ्क्याह । तुल्ययोरिति ॥
एकस्याचमनस्य शुद्धार्थत्वमग्नतार्थञ्च वक्तुमशक्यं विरोधादित्याशङ्क्याह ।
यत्त्विति ॥ विरोधो यथा स्यात्तद्येति यावत् । तर्हि कीदृमाचमनं विव-
क्षितमित्याह । किन्तर्हीति ॥ प्रयतस्व भावः प्रायत्वं तदार्था या आचमन
क्रिया तत्साधनभूतास्तपसु वासःसङ्कल्पनं क्रियान्तरमत्र विधिस्त्वितमि-
त्याह । प्रायत्येति ॥ क्रियाभेदे फलितमाह । तत्वेति ॥ अन्यार्थास्तपसु
अन्यार्थत्वचिन्तने प्रमाणविरोधाद्विधियोगेन वासोऽर्थमाचमनान्तरमेव
विधेयम् । तत्र चानग्नतार्थत्वचिन्तनसुचितमिति शङ्कार्थः । वासोऽर्था-
पूर्वमाचमनविधाने तत्त्वानग्नतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्यभेदप्रसङ्गात्प्रसिद्धा

तद्वैतत्वकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रप-
द्यायोक्तोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूया-
ज्जायेरन्नेवास्मिच्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानौति
॥ ३ ॥ अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां
दोक्षित्वा पौरुषमास्यां रात्रौ सर्वौषधस्य मन्यं

पूर्वाचमनविधाने तत्रानम्बतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्य-
भेदः। आचमनस्य तदर्थत्वमन्यार्थत्वश्चेति प्रमाणाभावात्।

तदेतत्प्राणदर्शनं स्तूयते। कथं तद्वैतत्प्राणदर्शनं सत्य-
कामो जाबालो गोश्रुतये नाम्ना वैयाघ्रपद्याय व्याघ्र-
पदोऽपत्यं वैयाघ्रपद्यस्तस्मै गोश्रुत्याख्यायोक्तोवाचाऽन्य-
दपि वक्ष्यमाणं वचः। किन्तुवाचेत्याह। यद्यपि शुष्काय
स्थाणवे एतद्दर्शनं ब्रूयात् प्राणवित्, जायेरन्नुत्पद्योरन्ने-
वास्मिन् स्थाणौ शाखाः प्ररोहेयुश्च पलाशानि च पलाशि।
किमु जीवते पुरुषाय ब्रूयादिति। यद्योक्तप्राणदर्शनविद
इदं मन्यास्व कर्मारभ्यते। अथानन्तरं यदि महन्महत्त्वं

चमनसाधनभूतास्त्रपसु वासोदृष्टिपरमेव च वाक्यमित्युत्तरमाह। नेत्या-
दिना ॥ वासोऽर्थत्वमन्यार्थत्वं दृष्ट्यर्थत्वमित्युक्ते प्रमाणस्यैकस्य वाक्यस्या-
प्रमाणत्वप्रसङ्गादिति यावत् ॥

तद्वैतदित्यादि वाक्यं विधानार्थं नापि फलवचनं तथाच व्यर्थमित्या-
शङ्क्याह। तदेतदिति ॥ स्तुतिमेव प्रश्नपूर्वकं विदुषोति। कथमिति ॥
जीवते पुरुषाय प्राणवित्प्राणवत्त्वदर्शनं ब्रूयात्तदास्मिन्महाफलं भवतीति
किमु वक्तव्यमिति योजना। मोदोहनवदधिकृताधिकारमिदं कर्म प्राण-

दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्य-
 ग्नावाज्यस्य ऊत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत् ॥ ४ ॥
 वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य ऊत्वा मन्ये
 सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य
 ऊत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावा-
 ज्यस्य ऊत्वा मन्ये सम्पातमवनयेदायतनाय
 स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य ऊत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत्
 ॥ ५ ॥ अथ प्रतिसृष्ट्याञ्जलौ मन्यमाधाय जप-

जिगमिषेत् गन्तुमिच्छेन्नहत्त्वं प्राप्तुं यदि कामयेदि-
 त्यर्थः । तस्येदं कर्म्म विधीयते । महत्त्वे सति श्रीरुपन-
 मते । श्रीमतो ह्यर्थं प्राप्तं धनं, ततः कर्म्मानुष्ठानं, ततश्च
 देवयानं पित्रयानं वा पत्न्यां प्रतिपत्स्यत इत्येतत्प्रयो-
 जनसुररीकृत्य महत्त्वप्रेप्नोरिदं कर्म्म, न विषयोपभोग-
 कामस्य । तस्यायं कात्तादिविधिरुच्यते । अभावस्यायां
 दीक्षित्वा दीक्षित इव भूमिशयनादिनियमं कृत्वा तपो-

विदोऽस्मिन्नधिकारोऽस्तीत्याह । यथोक्तेति ॥ अनन्तरं प्राग्ब्रह्मविद्या-
 निष्पत्तिरिति शेषः ॥ वाक्यशेषं पूरयति । तस्येति ॥ महत्त्वद्वाराविषयोप
 भोगकामकस्य कर्म्मविधायि शास्त्रं श्येनादिशास्त्रवदनर्थफलमेवेत्याशङ्क्याह ।
 महत्त्वे हीति ॥ तस्येति प्रकृतमन्वयाख्यकर्म्मोक्तिः । कालादीत्यादिशब्दो
 द्रव्यादिषड्गुहार्थः । दैव्यं दीक्षायां भवं सौज्याभ्यञ्जनादि न सर्वमेव य-
 नमुतिर्गति । प्रकृतिधर्मा हि विद्वतावुवचन्ते । प्रकृतिवद्विद्वतिः कर्त्त-

त्वमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदं स हि ज्येष्ठः
 श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठ्यं
 राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदं सर्वमसानीति

रूपं सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमित्यादिधर्मवान् भूत्वा इत्यर्थो
 न पुनर्द्वैज्यमेव कर्मजातं सर्वमुपादत्ते । अतद्विकारत्वान्म-
 न्याख्यस्य कर्मणः । उपसद्गतीतिश्रुत्यन्तरात् । पयोमात्र-
 भक्षणं च शुद्धिकारणं तप उपादत्ते । पौर्णमास्यां रात्रौ
 कर्मारभते सर्वौषधस्य ग्रामारण्यानामौषधीनां यावच्छ-
 त्त्याल्पमल्पमुपादाय तद्वितुषीकृत्याममेव पिष्टं दधिमधुनोः
 'औदुम्बरे कंसाकारे चमसाकारे पात्रे' अत्यन्तरात्रि-
 योपमथ्याऽग्रतः स्थापयित्वा ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्ना-
 वावसथ्यै आज्यस्य आवापस्थाने कृत्वा श्रुवसंलम्बं मन्थे
 सम्पातमवनयेत्संखवमधः पातयेत् । समानमन्थत् । वसि-

येति न्यायात् । न चेदं कर्म कस्य चिद्विकारितो यद्योक्तधर्मवत्त्वमे-
 वात्र विवक्षितमित्यर्थः ॥ दीक्षित्वेत्त्वेन विवक्षितं धर्मान्तरमाह । उप-
 सदिति ॥ उपसदो नामेष्टयः प्रवर्ष्याहृष्टु प्रसिद्धाः । तासु व्रतं पयोमात्र-
 भक्षणं तदुपेतो भूत्वा मन्थं सम्पाद्य जुहोतीति वाजसनेयके समानप्रक-
 रणे श्रवणादिति यावत् । पिष्टं कृत्वा तदाममपक्वमेव दधिमधुनोः सम्बन्धं
 पात्रे प्रक्षिप्येति सम्बन्धः । औदुम्बरे नियमः । पात्रसाकारे तु विकल्पः ।
 कथमश्रुतं पात्रमत्र कल्पते तत्राह । श्रुत्यन्तरादिति ॥ 'औदुम्बरे कंसाकारे
 कंसे चमसे वेत' वाजसनेके श्रवणात्सर्वशाखाप्रत्ययव्यायेनारोक्षितं पात्र-
 मत्र स्वीकृतमित्यर्थः । आवासघसम्बन्धी लौकिकोऽग्निः । आवासथ्यो
 विवक्षितो यस्मिन्प्राणनाशं कर्म क्रियते आज्यस्य कृतेति सम्बन्धः ।

॥ ६ ॥ अथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचामति
तत्सविष्टुष्ट्यामह इत्याचामति वयं देवस्य

ष्टाय प्रतिष्ठायै सम्पदे आयतनाय स्वाहेति प्रत्येकं
तथैव सम्पातमवनेत् । ऊत्वाऽथ प्रतिष्ट्याग्नेरीषदपष्ट-
त्याञ्चतौ मय्यभाषाय जपतीमं मन्त्रम् । अमो नामा-
स्यमा हि ते । अम इति प्राणस्य नाम । अन्नेन हि
प्राणः प्राणिति देहे इत्यतो मय्यद्रव्यं प्राणस्यान्-
त्वात्प्राणत्वेन सूयते अमो नामासीति ॥ कुतः । यत्ते
ऽमा सह हि यस्मान्ते तव प्राणभूतस्य सर्वं समस्तं जग-
दिदं अतोऽमो नामासीत्यर्थः । स हि प्राणभूतो मय्यो
ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च । अत एव च राजा दीप्तिमानधिपतिश्चाधि-
ष्ठाय पालयिता सर्वस्य । स मा मामपि मय्यः प्राणो
ज्यैष्ठ्यादिगुणपूगमात्मनो गमयत्वहमेवेदं सर्वं जगदसानि
भवानि प्राणवत् । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ अथानन्तरं

आवापस्थानमाहुतिप्रक्षेपप्रदेशः ॥ गृह्योक्तं वसिष्ठाय स्वाहेत्यादिवाक्यं
पूर्ववाक्येन त्वत्कार्यमित्याह । समानमिति ॥ त्वस्यत्वमेव स्पष्टयति ।
वसिष्ठावेति ॥ स्वाहेति मन्त्रं सप्तञ्चार्यं हुत्वेति सम्बन्धः । तथैव प्रथम-
होमानन्तरमित्यर्थः । आहुत्यनन्तरमथशब्दार्थः ॥

भवत्तु प्राणस्येदं नाम मन्त्रस्य तु कथं तन्नामतेत्याशङ्क्याह ।
अन्नेन हीति ॥ प्रतिष्ठातेऽर्थे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । कुत इति ॥ अत-
स्यामो नामासीति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ हेतुं व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ अन-
न्तरं जपकर्म्मणः सकाशादिति शेषः ॥ तदेव स्पष्टयति । मन्त्रस्येति ॥

भोजनमित्याचामति श्रेष्ठं सर्वघातममित्याचा-
मति तुरं भगस्य घीमहीति सर्वं पिबति ॥ ७ ॥

वक्ष्यमाणयज्ञां पच्छः पादश आचामति भक्ष-
यति । मन्त्रस्यैकैकेन पादेनैकैकग्रासं भक्षयति । तद्भो-
जनं सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः प्राणमादित्यश्चैकीकृत्यो-
च्यते । आदित्यस्य वृषीमहे प्रार्थयेमहि मन्यरूपम् ।
येनान्देन सावित्रेण भोजनेनोपभुक्तेन वयं सवितस्वरू-
पापन्ना भवेमेत्यभिप्रायः । अथवा देवस्य सवितुरिति
पूर्वेषु सम्बन्धः । श्रेष्ठं प्रशस्यतमं सर्वान्देभ्यः सर्वघातमं
सर्वस्य जगतो धारयित्तमं अतिशयेन विधात्तममिति
वा । सर्वथा भोजनविशेषणं तुरं त्वरं तूर्थं शीघ्रमित्ये-
तद्भगस्य देवस्य सवितुः स्वरूपमिति शेषः । घीमहि
चिन्तयेमहि विशिष्टभोजनेन संस्कृताः शुद्धात्मानः सन्त
इत्यभिप्रायः । अथवा भगस्य त्रियः कारणं महत्त्वं प्राप्तं
कर्मां छतवन्तो वयं तद्घीमहि चिन्तयेमहि । सर्वेषु मन्य-

मन्त्रस्यैकैकेन पादेन मन्यस्यैकैकं ग्रासं भक्षयतीति योजना । भोजनं
मन्यरूपमिति सम्बन्धः । तत्कथं सवितुः स्यात् प्राणस्य हि मन्यद्रव्यमन्न-
मित्युक्तं तत्राह । प्राणमिति ॥ उच्यते सवितुर्भोजनमिति शेषः ॥
प्राणादित्ययोरेकत्वे फलितं वाक्यार्थमाह । आदित्यस्येति ॥ मन्यरूपं
तद्भोजनमिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥

प्रार्थनाविषयं भोजनमेव विशिनष्टि । येनेति ॥ तस्यैव विशेषणा-
न्तरं श्रेष्ठमित्यादि स्थितिकारणत्वसङ्का जनकत्वं पञ्चान्तरमाह । अति-
शये नेति ॥ जगद्वाप्तौ फलदाने च ध्यातुः श्रेष्ठं किमिति

निर्णिज्य क्सं चमसं वा पञ्चादग्नेः संविशति
 चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः स
 यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥
 तदेष श्लोको " यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु
 पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने
 तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ८ ॥ २ ॥

लेपं पिबति निर्णिज्य प्रक्षाल्य कंसं कंसाकारं चमसञ्च-
 मसाकारं वौदुम्बरं पात्रम् । पीत्वा आचम्य पञ्चादग्नेः
 प्राक्शिराः संविशति चर्मणि वाऽजने स्थण्डिले केवलायां
 भूमौ । वाचंयमो वाच्यतः सन्नित्यर्थः । अप्रसाहो न प्रसृज्यते
 नाभिभूयते स्वप्ननिदर्शनेन यथा तथा संयत-
 चित्तः सन्नित्यर्थः । स एवभूतो यदि स्त्रियं पश्येत् स्वप्नेषु
 तदा विद्यात्समृद्धं ममेदं कर्मेति ॥

तदेतस्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । यदा

भोजने कथमाने ध्यानमुच्यते तत्राह । विशिष्टेति ॥ शुद्ध-
 धीत्वं ध्यानकारणसुद्धा प्रकृतकर्म्मप्रेप्सितसहत्वे हेतुत्वादपि ध्यानमनु-
 ष्ठयमित्याह । अथवेति ॥ सावित्त्वं रूपसुक्तं नियमेनौदुम्बरं वैकल्पिता-
 कारे विशेषः । पात्रं प्रक्षाल्य पिबतीति सम्बन्धः । मन्यलेपपात्रं प्रक्षाल्य
 पीत्वाचमनपूर्वकमग्नेः पश्चिमभागे कृष्णाजिनव्यवर्हितायां केवलायां वा
 भूमौ प्राक्शिरा भूत्वा शयीतेत्याह । पीत्वेति ॥ शयनस्य कर्त्तव्यं दर्श-
 यति । वाचंयम इति ॥ तस्य स्वप्ने कथञ्चिदुत्तमस्त्रीदर्शने शुभागमः सूच्यत
 इत्याह । स एवभूत इति ॥ २ ॥ प्राणविद्या तदङ्गकर्म्म चेत्युभ-
 यसुक्तमिदानीमग्निविद्यामाख्यातकामस्तावदाख्यायिकायास्तात्पर्यमाह ।

श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानां समितिमेयाय
 तए ह प्रवाहणो जैबलिर्वाच कुमारानु त्वा-
 शिषत्पिता इत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ “वेत्य
 यदितोऽधिप्रजाः प्रयन्तीति” “न भगव इति” “वेत्य
 यथा पुनरावर्त्तन्ता ३ इति” “न भगव इति” “वेत्य
 पथे, देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्त्तना ३ इति”

कर्मसु काम्येषु कामार्थेषु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्नदर्शनेषु
 स्वप्नकालेषु वा पश्यति सद्बुद्धिं तत्र जानीयात् । कर्मणां
 फलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति जानीयादित्यर्थः ॥ तस्मिन्
 स्यादिप्रशस्तस्वप्नदर्शने सति इत्यभिप्रायः । द्विरुक्तिः
 कर्मसमाप्तार्था ॥ १ ॥ ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः संसार-
 गतयो वक्तव्या वैराग्यहेतोर्मुमुक्षूणामित्यत आख्या-
 यिका आरभ्यते । श्वेतकेतुर्नामतो ह इत्यैतिह्यार्थः ।
 अरुणस्यापत्यमारुणिस्यापत्यमारुणेयः पञ्चालानां जन-
 पदानां समितिं समामेयाय आजगाम । तमागतवन्तं ह
 प्रवाहणो नामतो जीबल्यापत्यं जैबलिर्वाचोक्तवान् । हे
 कुमार! अनु त्वा त्वामशिषदन्वशिषत्पिता । किमनुशिष्टस्व
 पितेत्यर्थः । इत्युक्तः स आहानु ह्यनुशिष्टोऽस्मि
 भगव इति सूचयन्नाह । तं होवाच यदनुशिष्टोऽसि

ब्रह्मादीति ॥ तासाञ्च वक्तव्यत्वे हेतुमाह ॥ वैराग्यहेतोरिति ॥ राजा
 कुमारेति सम्बोधनमिमानं श्वेतकेतोरपनिनीषति ॥

न भगव इति” ॥ २ ॥ “वेत्य यथाऽसौ लोको न सम्पूर्णता” ३ इति “न भगव इति” “वेत्य यथा पञ्च स्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति” “नैव भगव इति” ॥ ३ ॥ अथ तु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात् कथं सोऽनुशिष्टो ब्रवी-

वेत्य यदितोऽस्मान्लोकादध्यध्वृद्धं यत्प्रजाः प्रयन्ति यद्गच्छन्ति तत्किं जानीष इत्यर्थः “न भगव” इत्याह इतरो न जानेऽहं तद्यत्पृच्छसि । एवं तर्हि “वेत्य जानीषे यथा येन प्रकारेण पुनरावर्तन्ता” इति “न भगव इति” प्रत्याह । “वेत्य पथोर्मार्गयोः सह प्रयाणयोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना व्यावर्तनं इतरेतरवियोगस्थानं सह गच्छतामित्यर्थः । न भगव इति वेत्य यथासौ लोकः पितृसम्बन्धी । यं प्राप्य पुनरावर्तन्ते बद्धभिः प्रयद्भिरपि येन कारणेन न सम्पूर्णता ३ इति । ‘न भगव इति’ प्रत्याह । “वेत्य यथा येन क्रमेण पञ्चस्यां पञ्चसङ्ख्याकायांम् आहुतौ हुतावामाहुतिनिर्दत्ता आहुतिसाधनाश्चापः पुरुषवचसः

यथेति ॥ अस्यार्थमाह । वेनेति ॥ विद्वद्विदुषोस्तुत्यमार्गयोः सतोर्द्वौ मार्गौ तयोर्मध्ये देवयानस्येत्यादि योज्यसक्तं वाक्यार्थं सङ्क्षिपति । इतरेतरेति ॥ विदुषाञ्च कर्मिणाञ्च मार्गद्वयमधिकृत्य सह प्रस्थितानां यत् किञ्चो विद्योगो भवति तत्किं वेत्येत्यर्थः ॥ पितृलोकसम्बन्धिनं लोकमेव व्याहरोति । यं प्राप्येति ॥ आहुतिनिर्दत्त इत्यस्य व्याख्यानं आहुतिसाधनाश्चेति ऋषीर्ब्रह्मपाशासपां भतान्तरसमुच्चयार्थसकारः । अथवा

तेति स हायस्तः पितुरर्द्धमेयाय तए होवाचा
 ऽननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशि-
 षमिति ॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्रा-
 चीत्तेषां नैकञ्च नाशकं विवक्तु मिति स होवाच

पुरुष इत्येवंवचोऽभिधानं यासां ह्यमानानां क्रमेषु
 षष्ठाङ्गतिभूतानां ताः पुरुषवचसः पुरुषवाच्या भवन्ति
 पुरुषार्थ्यां लभन्त इत्यर्थः । इत्युक्तो “नैव भगव” इत्याह ।
 नैवाहमत्र किञ्च न जानामीत्यर्थः । अथैवमत्रः सन् किम-
 नुशिष्टोऽस्मीत्यवोचया उक्तवानसि । यो हीमानि मया
 षष्ठान्यर्थजातानि न विद्वान् विजानीयात्कथं स विद्वत्स-
 नुशिष्टोऽस्मीति ब्रवीत । एवं स श्वेतकेतुराज्ञाऽऽयस्त आया-
 सितः सन् पितुरर्द्धं स्थानमेयाय गतवांसश्च पितरमुवा-
 चाऽननुशिष्याऽनुशासनमकृत्यैव मा मां किल भगवान् समा-
 वर्त्तनकालेऽब्रवीदुक्तवान् अनु त्वाशिषमन्वशिषं त्वामिति ॥

यतः पञ्च षष्ठसङ्ख्याकान् प्रश्नान् राजन्यबन्धूरा-
 जन्याः बन्धवोऽस्येति राजन्यबन्धुः स्वयं दुर्दत्त इत्यर्थो

पयोधृतादिरूपेषाङ्गतिं साधयन्तीति चाङ्गत्या पुनरपूर्वात्ताना निष्पन्ना
 इत्यर्थः । क्रमेणेति अहासोमदृष्ट्यन्तरेतसां हवनद्वारेणेति वावत् । षष्ठा-
 ङ्गतिभूतानामन्येष्टिविधानेन शरीराङ्गतिद्वारा सूक्ष्मतां गताना-
 मित्यर्थः ॥ त्वत्पृष्टः र्धजाताविरिक्तविषयमनुशासनं ममासोत्वनुशिष्टो-
 ऽस्मीत्युक्तमित्याशङ्क्याह । यो हीति ॥

अननुशिष्य त्वामन्वशिषमिति कथमुक्तवानस्मीत्याशङ्क्याह । यत
 इति ॥ नैकञ्चनेत्युक्तमेव नञ्पदं नाशकमिति सम्बन्धं दर्शयितुं पुन-

यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाहमेषां नैकञ्चन
वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं तेनावच्यमिति ॥
५ ॥ सह गौतमो राज्ञोऽर्द्धमेयाय तस्मै ह प्राप्ता-

प्राचीत्पृष्टवांस्तेषां प्रश्नानां नैकञ्च एकमपि नाशकं न
शक्तवानहं विवक्तुं विशेषेणार्थतो निर्णेतुमित्यर्थः । स
होवाच पिता यथा मा मां वत्स ! त्वं त्वदागममात्रमेव
एतान्प्रश्नानवद उक्तवानसि तेषां नैकञ्चनाशकं विवक्तु-
मिति । तथा मां जानीहि त्वदीयाज्ञानेन लिङ्गेन मम
तद्विषयमज्ञानं जानीहीत्यर्थः । कथं यथाऽहमेषां प्रश्ना-
नामेकञ्चनैकमपि न वेद न जाने इति । यथा त्वमे-
वाह एतान्प्रश्नान् जानीषे तथाऽहमप्येतान् जान इत्यर्थः ।
अतो मय्यन्यथाभावो न कर्त्तव्यः ॥

कृत एतदेवं यतो यद्यहमिमान् प्रश्नानवेदिष्यं विदि-
तवानस्मि कथं ते तुभ्यं प्रियाय पुत्राय समावर्त्तनकाले
पुरा नावच्यं नोक्तवानस्मीति उक्त्वा सह गौतमो गोत्रतो

रुपात्तम् । अतो मां प्रति तव मिथ्यावादिता सिद्धेति शेषः । पिता स्वकीय
मिथ्यावादित्वशङ्कां परिहरति । सह होवाचेति ॥ यथा मा त्वमित्यादि-
वाक्यं पूरयित्वा व्याख्यायानन्तरवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति । कथ-
मित्यादिना ॥ तद्व्याचष्टे । यथेति । अज्ञानाविशेषोऽतः शब्दार्थः । अन्यथा
भावो ज्ञातेऽपि विषये तवानुक्तिरिति यावत् ॥

त्वदीयमज्ञानं कृतो हेतोर्मया ज्ञातव्यमित्याशङ्कासुझाव्यानन्तर-
वाक्येनोत्तरमाह । कृत इत्यादिना ॥ अतस्तव पात्रभूतस्याऽनुपदेशान्द-
दीयमज्ञानं ज्ञातव्यमिति शेषः । अहंमहंश्यां योग्यां पूजामित्यर्थः । सभाग-

यार्हाञ्चकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तए
 होवाच मानुषस्य भगवन् ! गौतम ! वित्तस्य वरं
 वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन् मानुषं
 वित्तं, यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामैव
 मे ब्रूहीति ॥ ६ ॥

राज्ञो जैबलेरङ्गं स्थानमेयाय गतवान् । तस्मै ह गौतमाय
 प्राप्तायार्हामर्हणाञ्चकार कृतवान् । स च गौतमः कृता-
 तिथ्यं उषित्वा परेद्युः प्रातःकाले सभागे सभां गते राज्ञि
 उदेयाय । भजनं भागः पूजा सेवा सह भागेन वर्त्त-
 मानो वा सभागः पूज्यमानोऽन्यैः स्वयं गौतम उदेयाय
 राजानमुद्गतवान् । तं होवाच गौतमं राजा, भगवन्
 गौतम ! मानुषस्य ! मनुष्यसम्बन्धिनो वित्तस्य ग्रामादेर्वरं वर-
 णोयं कामं वृणीथा, प्रार्थयेथाः । स होवाच गौतमस्त्वैव
 तिष्ठतु राजन्मानुषं वित्तम् । यामेव कुमारस्य मम पुत्र-
 स्यान्ते समीपे वाचं पञ्चप्रत्नलक्षणाभाषथा उक्तवानसि
 तामेव वाचं मे मच्छं ब्रूहि कथयेत्युक्तो गौतमेन राजा
 सह कृच्छी दुःखी बभूव ॥

पदं सप्तम्यन्तं राजविषयम् । प्रथमान्तं गौतमविषयमिति भेदः ॥ गौतम-
 मागतं योगक्षेमार्थिनं बुध्वा राजा प्रसन्नः सद्गुणवानित्याह । तं होवा-
 चेति ॥ तर्हि कृतकृत्यस्य तव किमागमनमित्याशङ्गाह । य. भेदेति ॥

स ह कृच्छ्री बभूव तं ह चिरं वसेत्याज्ञापया-
ञ्चकार तं होवाच यथा मा त्वं गौतमाऽवदो
यथेयन्न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति
तस्माद्दु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति

कथन्त्विदमिति । स ह कृच्छ्रीभूतोऽप्रत्याख्येयं ब्राह्मणं
मन्वानो ह न्यायेन विद्या वक्तव्येति मत्वा तं ह गौतमं चिरं
दीर्घकालं वसेत्येवमाज्ञापयाञ्चकार आज्ञप्तवान् । यत्पूर्वं
प्रख्यातवान् राजा विद्यां, यच्च पश्चाच्चिरं वसेत्याज्ञप्तवान्
तन्निमित्तं ब्राह्मणं क्षमापयति हेतुवचनोक्त्या । तं होवाच
राजा सर्वविद्यो ब्राह्मणोऽपि सन् यथा येन प्रका-
रेण मा मां हे गौतमावदस्वं तामेव विद्यालक्षणां वाचं
मे ब्रूहीत्यज्ञानात् तेन त्वं जानीहि । तवास्ति वक्तव्यं
यथा येन प्रकारेणोयं विद्या प्राक् त्वत्तो न ब्राह्मणान्
गच्छति न गतवती । न च ब्राह्मणा अनया विद्ययाऽनु-
शासितवन्तः । तथैतत्प्रसिद्धं लोके यतो यस्माद्दु पुरा पूर्वं

कृच्छ्रीभावमभिनयति । कथमिति ॥ गौतमस्य वचनं राज्ञो दुःखी-
भावकारणं तर्हि प्रत्याख्यायतामित्याशङ्क्याह । सहेति ॥ किमिति तर्हि
चिरं वसेत्युक्तवानित्याह । न्यायेनेति ॥ संवत्सरं वसेदिति यावत् ।
वक्तव्यविद्येतिसेषः ॥ कथं राज्ञो ब्राह्मणं प्रत्याज्ञां कुर्वतो न प्रत्यवायः
स्यादित्याशङ्क्याह । यत्पूर्वमिति ॥ प्रत्याख्यानादिविषयहेतुवचनं न केवल
विद्यावशादेव श्रेष्ठं किन्तु जातितोऽपीत्यपरर्थः ॥ तर्हि ब्रूहि तां वाच-
मित्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ विद्याप्रवचने प्रस्तुते सतीति यावत् । यथेत्यस्या

तस्मै होवाच ॥ ७ ॥ ३ ॥

सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव क्षत्रजातिरेवानया विद्यया प्रशा-
सनं प्रशासृत्वं शिष्याणामभूद्भूव । क्षत्रियपरम्परयैवेयं
विद्यैतावन्तं कालमागता । तथाप्यहमेतां तुभ्यं वक्ष्यामि
त्वत्सम्प्रदानादूर्ध्वं ब्राह्मणान् गमिष्यति । अतो मया यदुक्तं
तत्क्षन्तुमर्हसीत्युक्त्वा तस्मै होवाच विद्यां राजा ॥ ३ ॥
पञ्चम्यामाहुतावाप इत्ययं प्रश्नः प्राथम्येनापाक्रियते ।
तदपाकरणमन्वितरेषामपाकरणमनुकूलं भवेदिति । अग्नि
होवाहुत्वोः कार्ष्णारम्भो यः स उक्तो नाजसनेयके तं

प्रेक्षितं पूरयति तथेति ॥ प्रसिद्धमेव स्फोरयति । तस्मादिति ॥ ब्राह्मणा-
नामनया विद्यया प्रशासृत्त्वस्य प्रागभावादिति यावत् ॥ इतिशब्दोपात्त-
मर्थं कथयति । क्षत्रियेति ॥ उक्तप्रत्याख्यानानादिकारणमतःशब्दार्थः ॥ ३ ॥
ननु यथाप्रश्नमेव प्रतिवचनमुचितं पञ्चमन्तु प्रश्नं प्राथम्येन प्रतिवदता
क्रमो निराकृतस्तत्र किं कारणमत आह । पञ्चम्यामिति ॥ अर्थक्रममनु-
सृत्य पाठक्रमोऽभिघातव्य इत्यर्थः ॥ ननु वाजसनेयकेऽग्निहोत्रप्रकरणे-
ऽग्निहोत्राहुत्वपूर्वपरिणामं जगदित्युक्तं तदेवेहापि विवक्षितमिति
चेत् किमनेन पिष्टपेषणन्वायेनेत्याशङ्कार्थभेदं वक्तुमग्निहोत्रप्रकरणस्थित
मर्थमनुवदति । अग्निहोत्राहुत्वोरिति ॥ उक्तप्रकारमेव प्रदर्शयन् प्रथमं
याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति षट् प्रश्नानुत्थापयति । तं प्रतीति ॥ कार्ष्ण-
ारम्भकस्तच्छार्थः । अग्निहोत्राहुत्वपूर्वपरिणामो जगदिष्यते । तत्राग्नि-
होत्रे सायं प्रातश्चतुस्योराहुत्वोरस्माहोकादुत्क्रान्तिः । उक्तान्नयोः
परलोकं प्रति गतवोस्तत्र प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठितयोः स्वान्नये सम्पाद्यमाना
र्त्विजः । ऋषिमापाद्यावस्थितयोः पुनरिदं लोकं प्रत्यार्त्तः । आहुतयो-

प्रति प्रश्ना । उत्क्रान्तिराद्धत्योर्गतिः प्रतिष्ठा दृष्टिः पुन-
रावृत्तिर्लोकं प्रत्युत्पायीति तेषाञ्चापाकरणमुक्तं तत्रैव ॥

ते एते आद्धती ऊते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशत-
स्तेऽन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते वायुं समिधं मरी-
चिरेव शुक्लामाद्धतिं तेऽन्तरिक्षं तर्पयतस्ते तत उत्क्रा-
मत इत्यादि । एवमेव पूर्ववद्विवं तर्पयतस्ते तत
आवर्त्तन्ते । इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशतः । ततः

राश्रयः पुमान् कथमसं लोकं प्रत्युत्पानशीलो भवतीति कार्यारम्भमधि-
कृत्य षट् मन्त्राः मन्त्रज्ञा इत्यर्थः ॥ तत्रैव वाजसनेयके यमञ्चबन्धं प्रतिजन-
कस्य प्रतिवचनं दर्शयति । तेषाञ्चेति ॥

अपूर्वरूपे खलुाद्धती यजमानमुत्क्रामन्तं परिवेष्ट्योत्क्रामतः । ते
च धूमादिना यजमानेऽन्तरिक्षमाविशति तदाश्रितत्वात्तदाविशतः । ते
पुनरन्तरिक्षस्थयजमानानुक्कृतया स्थिते स्वयमन्तरिक्षाधिकरणे तदाह-
वनीयमिव कुर्वाते । आद्धत्यधिकरणाहवनीयत्वात् । तत्र वायुं समिध-
मिव कुरुतः । वायूनाऽन्तरिक्षस्य समिध्यमानत्वात् । शुक्लं शुद्धामाद्धति
मिव मरीचिरेवाधत्ते । मरीचीनामन्तरिक्षे व्याप्तत्वात् । ते चान्तरिक्षस्थे
वद्विष्टं यजमानं फलोन्मुखमादधाते । ते पुनरन्तरिक्षादुत्क्रामति यजमाने
सहोत्क्रामतः । यजमाने च द्युलोकमाविशति सहाविशतः । तमाविश्य
तमेवाहवनीयं कुर्वाते । आदित्यं समिधमित्याद्यन्तरिक्षे च यदेवोक्तम् ।
यथा बाद्धती पूर्वमन्तरिक्षं तर्पयत इत्युक्तं तथैव द्युलोकस्थयजमानं फल-
दानेन सुखिणमातन्वाते । ते चारम्भक्षये ततो द्युलोकाद्यजमाने पृथिवी-
माविशति अबभूते सहावर्त्तते । पृथिवीञ्चाविश्य ब्रीह्यादिना स्वाम्प्रयं
क्षेपयित्वा रेतस्मिचं पुरुषमाश्रयद्वारेणाविशतः । पुरुषाञ्च रेतोद्वारा
द्वितीयां प्रकृतिमाविश्य गर्भीभूतं स्वाम्प्रयं कर्म्मालुप्तानयोग्यं देहभागिन-
मापादयतः । ततोऽसौ पारलौकिकं कर्म्मालुप्तयान्ते लोकं प्रत्युत्पानशीलो

स्त्रियमाविश्य लोकं प्रत्युत्पायी भवतीति । तत्राग्नि-
होवाहुत्योः कार्यारम्भमाहमेवं प्रकारं भवतीत्युक्तम् ॥

इह तु तं कार्यारम्भमग्निहोवापूर्वं परिणामसङ्घणं
पञ्चधा प्रविभज्याग्नित्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसा-
धनं विधित्सन्नाहाऽसौ वाव लोकोऽग्निरित्यादि । इह
सायम्प्रातरग्निहोवाहुती हुते पयआदिसाधने अद्वा-
पुरःसरे आहवनीयाग्निमिद्धूमाचिरङ्गारविस्तृत्तिङ्गभा-
विते कर्त्वादिकारकभाविते चान्तरिक्षं क्रमेणोक्तस्य
दुलोकं प्रविशन्त्यौ सूक्ष्मभूतेऽपसमवायित्वाद्पशब्दवाच्ये
अद्वाहेतुत्वाच्च अद्वाशब्दवाच्ये तयोरधिकरणमग्निः ।
अन्यच्च तत्सम्बन्धं समिदादीत्युच्यते ॥

भवति । इति सर्वं जनकेनोक्तमित्यर्थः । तथापि कथमर्थभेदसिद्धिरित्या
शङ्कोक्तमेव सङ्गिष्याह । तत्रेति ॥ वाजसनेयिकं सप्तम्यर्थः ॥

प्रकृतमृत्युतेरर्थविशेषं दर्शयति । इह त्विति ॥ पञ्चधा दुपुर्जन्य-
पृथिवीषु रुषयोषित्प्रकारैरिति यावत् । पञ्चाग्निसम्बन्धमवतार्य प्रथम-
पर्यायस्य तात्पर्यमाह । इहेति ॥ अयं लोको भूलोकस्तस्मिन्नित्यर्थः ।
आहुत्योरपसमवायित्वसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि । पयआदीति ॥ तयोः अद्वात्व-
सिद्ध्यर्थं अद्वापुरःसरे इत्युक्तम् । तयोरधिकरणमग्निरित्यादिकस्य-
नोपयोगित्वेन विशेषणान्तरम. दत्ते । आहवनीयेति ॥ तयोः स्वातन्त्र्यं
परिहरति । कर्त्वादीति ॥ अधिकरणशब्दो भावप्रधानो धर्मिपरः । कास्य-
निको दुल्लोकाद्याख्येऽग्निस्तत्सम्बन्धमिति तच्छब्दोऽग्निविषयः ॥ अन्यच्चे-
त्युक्तं स्पष्टयति समिदादीति ॥ आदिशब्दो धूमाचिरङ्गारादिविषयः ॥

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव
समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्ष-
त्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्मनौ

असावग्नादिभावनाद्धत्वोः सापि तथैव निर्द्दिश्यते ।
असौ वाव लोकोऽग्निर्हे गौतम ! यथाऽग्निहोत्राधिकरणं
आहवनीयम् । इह तस्याग्नेर्दुर्लोकस्थस्यादित्य एव समित्
तेन हीहोऽसौ लोको दीयते । अतः समिन्धनात् समि-
दादित्यः । रश्मयो धूमस्तदुत्थानात् । समिधो हि धूम
उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् । आदित्यकार्य-
त्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः । अङ्गः प्रशमेऽभिव्यक्तेः । अर्चिषो
हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्र-
मसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन् य-
थोक्तलक्षणोऽग्नौ देवाः । यजमानप्राणा अग्नादिरूपाः ।
अधिदैवतं अह्वाम् । अग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्यरूपाः
सूक्ता आपः अह्वाभाविताः अह्वा उच्यन्ते । पञ्चम्यामोहुता-
वापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यपां ह्यस्यतया प्रश्ने श्रुतत्वात् ॥

पर्यायतात्पर्यसङ्घाऽञ्जराणि व्याकरोति । असावित्यादिना ॥ इहे-
त्येतन्नोक्तिर्देशः पूर्वेषु सम्बध्यते । तदुत्थानादित्यत्व तच्छब्देनादित्यो
व्यहीतः ॥ अध्यात्माधिदैवविभागेन देवान् विशदयति । यजमानेति ॥
प्रत्ययविशेष्यत्वेन अह्वाया ह्यस्यत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य अह्वां व्याकरोति ।
अग्निहोत्रेति ॥ किञ्च प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थत्वात् प्रश्ने चापां ह्यस्य-
तया श्रुतत्वात्प्रतिवचनेऽपि ताः अह्वाशब्दिता ह्यस्यतया विवक्षिता इत्याह ।
पञ्चम्यामिति ॥

देवाः अद्वां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा
सम्भवति ॥ २ ॥ ४ ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिद्भम्

अद्वा वा आपः अद्वामेवारस्य प्रणीय प्रचरन्तीति
च विज्ञायते । तां अद्वामब्रूपां जुह्वति । तस्या आहुतेः
सोमो राजा । अपां अद्वाशब्दवाच्यानां द्युलोकाम्नौ
हुतानां परिणामः सोमो राजा सम्भवति । यथा ऋग्वे-
दादिपुष्परसा ऋगादिमधुकरोपनीतास्त आदित्ये यश्च
आदिकार्यं रोहितादिरूपलक्षणमारम्भन्त इत्युक्तम् । तथेमा
अग्निहोत्राहुतिसमवायिन्यः सूक्ष्माः अद्वाशब्दवाच्या आपो
द्युलोकमनुप्रविश्य चान्द्रं कार्यमारभन्ते फलरूपमग्निहो-
त्राहुत्योः । यजमानाश्च तत्कर्तार आहुतिमया आहुति-
भावनाभाविता आहुतिरूपेण कर्मणा ऽऽकृष्टाः अद्वाप्स-

असु अद्वाशब्दस्य दृढव्यवहारप्रयोगाभावान्नैवमित्याशङ्क्याह ।
अद्वेति ॥ कथमापः अद्वाशब्देन प्रसिद्धवदुच्यन्ते तदाह । अद्वा
इति ॥ अद्वापूर्वकहोमसिद्धिस्त पयः सोमाज्वाहुतिसाधनं सम्पाद्य
जुहोतीति तैत्तिरीयकाः पठन्ति । तथा चाप्सु अद्वाशब्दः सम्भवती-
त्यर्थः ॥ उक्तमर्थं इटान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ उक्तं मधु-
विद्यायामिति शेषः । चान्द्रं कार्यं चन्द्रसमीपस्थं तत्त्वदर्थं शरीर-
मित्यर्थः ॥ तथापि यजमानानां कथं फलितत्वमत आह । यजमाना-
श्चेति ॥ आहुती तच्छब्देन गृह्येते । प्राधान्यं भयदित्यर्थः ॥ तदेव
स्पष्टयति । आहुतिभावनाभाविता इति ॥ तत्संस्तुतास्तदनुसारिणस्तदा-
श्रया इत्यर्थः ॥ तद्भावितात्वफलमाह । आहुतिरूपेणेति ॥ तेनाहुतत्वं
वशीकृतत्वम् । आहुतिभाविता इत्युक्तं स्पष्टयति । अद्वेति ॥ तत्पूर्वकं

धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विस्फु-
लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षं
सम्भवति ॥ २ ॥ ५ ॥

मवायिनो दुर्लोकमनुप्रविश्य सोमभूता भवन्ति । तदर्थं हि
तैरग्निहोत्रं हुतम् । आहुतिपरिणाम एव पञ्चाग्नि-
सम्बन्धक्रमेण प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थम् । न यजमा-
नानां गतिम् । तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति
विदुषाञ्चोत्तरां विद्याकृताम् ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमपर्यायार्थ-
माह । पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम
वृष्ट्युपकरणाभिमानिनीदेवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित् ।
वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते । पुरोवातादिप्राबल्ये
वृष्टिदर्शनात् ॥

पयः सोमादिसार्धं यत्कर्म्म तदाश्रया इत्यर्थः । सोमभूतास्तत्समीपस्थं
शरीरं प्राप्य तत्स्वरूपा इत्यर्थः ॥ कथं सोमसारूप्यं धर्मिणं फलमित्या-
गङ्गाराह । तदर्थमिति ॥ यजमानानां सोमभावो गतिमन्तरेण न सिध्यति ।
नद्याच वक्तव्या गतिरित्यागङ्गाराह । अत्रेति । आहवनीयोऽग्निः
सप्रस्यर्थः । सा तर्हि कुर्वीष्यते । न हि तदुक्तिमन्तरेण यथोक्तं फलं
सिध्यत्यत्र आह । तान्त्विति ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमसम्बन्धी द्वितीयः
पर्यायस्तस्यार्थं निश्चितं तमेव पर्यायमादत्ते ऋतिरित्यर्थः । पुरोवाता-
दीत्यादिशब्दे न वर्षहेतुर्वायुभेदो गृह्यते ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर
 एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा
 अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेत-
 स्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्ध्र
 सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

अन्ध्रं धूमो धूमकार्यत्वाद्भवच्च लक्ष्यमाणत्वात्। विदु-
 र्दर्चिः। प्रकाशसामान्यात्। अशनिरङ्गाराः। काठिन्यात्
 विदुत्सम्बन्धाद्वा। ह्लादुनयो विस्फुलिङ्गाः। ह्लादुनयो
 गर्जितशब्दाः। मेषानां विप्रकीर्णत्वसामान्यात्। तस्मिन्ने-
 तस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत्सोमं राजानं जुह्वति। तस्या
 आहुतेर्वर्षं सम्भवति। अङ्गार्या आपः सोमाकारपरिणता
 द्वितीये पर्याये पर्जन्याग्निं प्राप्य वृष्टित्वेन परिणमन्ते ॥५॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादि पूर्ववत्। तस्याः पृथि-
 व्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित्। संवत्सरेण हि कालेन
 समिद्धा पृथिवी ब्रीह्यादिनिष्पत्तये भवति। आकाशो
 धूमः पृथिव्या इवोत्थित आकाशो दृश्यते। यथाऽग्नेर्धूमो
 रात्रिरर्चिः पृथिव्या ह्यप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः।
 तमोरूपत्वात्। अग्नेरिवानुरूपमर्चिर्दिशोऽङ्गारा उपशा-

उक्तञ्चास्यां धूमकार्यत्वं पौराणिकैः। यत्र धूमोद्भवं त्वम्भ्रं द्वि-
 जानां च हितंसदा। दावाग्निधूमसम्भूतमम्भ्रं वनहितं सृष्टम् ॥ सृष्ट-
 धूमोद्भवत्वमभ्रशुभाय भविष्यति। अग्निचाराग्निधूमोत्वं भूतनाशः य
 वै द्विजा इति ॥ अध्यात्मं यजमानस्य प्राणाः। इन्द्रादयस्त्वाधिदैवत

पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समि-
 व्याणो धूमो जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गाराः ओत्रं विस्फु-
 लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं
 जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ २ ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव

न्तत्वसामान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । क्षुद्रत्व-
 सामान्यात् । तस्मिन्नित्यादि समानम् । तस्या आहुतेरन्नं
 व्रीहियवादि सम्भवति ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निः । तस्य वागेव समित् । वाचा हि
 मुखेन समिध्यते पुरुषो नमूकः । प्राणो धूमो धूम इव मुखा-
 न्निर्गमनात् । जिह्वार्चिर्लोहितत्वात् । चक्षुरङ्गारा भास
 आश्रयत्वात् । ओत्रं विस्फुलिङ्गाः । विप्रकीर्णत्वसाम्यात् ।
 समानमन्वत् । अन्नं जुह्वति व्रीह्यादिसंस्कृतम् । तस्या
 आहुते रेतः सम्भवति ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् ।
 तेन हि सा पुत्रादुत्पादनाय समिध्यते । यदुपमन्वयते स

देवा इत्याह । पूर्ववदिति ॥ सोमं राजानमित्यादि व्याचष्टे । अङ्गाख्या
 इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति इत्युक्तं व्यक्तीकरोति । एवमिति ॥
 यथोक्तरीत्या अङ्गादीनां रेतोऽन्नानां यानि द्युलोकादिषु योषिदन्नेष्व-
 ग्निष् हवनानि तेषामेकैकस्मिन् पर्याये यः क्रमो व्याख्यातस्तेनेति
 यावत् ॥

कथं पनरापो गर्भीभवन्ति भूतान्तराणामपि तल्लो गर्भीभावस्तस्य
 पाञ्चभौतिकत्वादत अ.ह । नवेति ॥ भूतानां मध्ये किसित्यपां प्राधान्य-

समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरञ्चिर्यदन्तः
 करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥
 तस्मिन्नेतस्मिन्ग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या
 आहुतेर्गर्भः सम्भवति ॥ २ ॥ ८ ॥

धूमः । स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य । योनिरञ्चिर्लोहितत्वात् ।
 यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अग्निसम्बन्धात् । अभिनन्दाः
 सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात् ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्ग्नौ
 देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति । एवं
 अद्वासोमवर्षान्वरेतोहवनपर्य्यायक्रमेणाप एव गर्भीभूता-
 स्ताः । तत्रापामाहुतिसमवायित्वान् प्राधान्यविवक्षा अपः
 पञ्चस्थामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति । न त्वाप एव केवलाः
 सोमादिकार्यमारभन्ते । न चापोऽतिवृत्कृताः सन्तीति ।
 त्विवृत्कृतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञालाभो दृष्टः ष्ठीवीयमिमा
 अपोऽयमग्निरित्यन्यतमबाहुल्यनिमित्तः । तस्मात्समुदिता-

विवक्षयैष निर्देशः ॥ तास्मान्मेव केवलानां कार्यारम्भकत्वविवक्षा किं न
 स्यात्तत्राह । न त्विति ॥ भूतान्तरासङ्गतानां केवलानामपामारम्भकत्वे
 यदारम्भं कार्यं न तद्भोगायतनं तस्य जलबुद्बुदवदत्तन्मेषञ्जलत्वादित्यर्थः ॥
 केवलानामभ्यपत्वसुपेत्वोक्तमिदानीं तदेव नास्तीत्याह । न चेति ॥ इति-
 शब्दासां त्विवृत्तम् । त्विवृत्तमेकैकामकरोदिति श्रुतेरिति हेत्वर्थः ॥
 सर्वस्य त्विवृत्कृतत्वे कथं दृष्टो विशेषव्यपदेशो युज्यतेत्याशङ्क्यह । त्विवृत्-
 कृतत्वेऽपीति ॥ अपां प्राधान्यविवक्षया प्रश्नप्रतिवचनयोरप्यब्द इत्युप-
 संहरति । तस्मादिति ॥ केवलानामपामसत्त्वादिति यावत् ॥ कथमार-
 म्भकेषु भूतेष्वपां बाहुल्यमवगतमित्याशङ्क्य कार्यद्वारा तदधिगतिरि-

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति स उल्वावृतो गर्भो द्य वा मासानन्तः
शयित्वा यावदाद्य जायते ॥ १ ॥

वसूतानि बाहुल्यात्कर्म्मसमवायीनि सोमादिकोर्त्यार-
म्भकाख्याप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रवबाहुल्यं सोमवृश्चान्न-
रेतोदेहेषु । बहुद्रवञ्च शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पञ्चम्या-
माहुतौ हुतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः ॥ ८ ॥

इति त्वेवन्तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः । यत्तु दुर्लोकादिभ्यां
प्रत्यावृतयोरमाहुत्योः पृथिवीं पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाविश्य
लोकं प्रत्युत्पायी भवतीति वाजसनेयक उक्तं तत्प्रासङ्गि-
कमिहोच्यते । इह च प्रथमे प्रश्न उक्तं वेत्य यदितोऽधि
प्रजाः प्रयन्तीति । तस्य चायमुपक्रमः । स गर्भीऽपां पञ्चमः

त्वाह । दृश्यते चेति ॥ सोमादीनामञ्जाहुल्येऽपि कथं पार्थिवशरीरस्य
तद्वाहुल्यमित्याशङ्क्याह । बहुद्रवञ्चेति ॥ पञ्चमप्रश्ननिर्णयसुपसंहर्तुं
यातनिकां करोति । तत्रेति ॥ योषाम्नाविति यावत् ॥ गर्भीभूताः
पुरुषवचसो भवन्तीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ ८ ॥

उक्तार्थं व क्वं योजयति । इति त्विति ॥ अपां गर्भीभावोक्ति-
मात्रेण पुरुषवचस्त्वस्य निर्णीतत्वादलसुत्तरप्रत्ययेनेत्याशङ्क्य तस्य तात्पर्य-
माह । यत्त्विति ॥ आहुत्वोः सम्बन्धीति शेषः । प्रासङ्गिकं गर्भीभावोक्ति-
प्रसङ्गादागतमितिय वत् ॥ इहेति प्रकृतश्रुत्युक्तिः ॥ प्रासङ्गिकीं सङ्गतिं
त्वक्त्वा साच्च देवपूर्वोत्तरप्रत्ययोरस्ति सङ्गतिरिति तात्पर्यान्तरमाह ।
इह चेति ॥ प्रजानामूर्द्ध्वगमनसुत्तरत्र निरूपयिष्यते । तादर्थ्येन तासा-

स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्ट-

परिणामविशेषः। आहुतिकर्मसमवायिनीनां अह्वाशब्दा-
च्यानां उल्बावृत उल्बेन जरायुणाऽऽवृतो वेष्टितो दश
वा नव वा सामानन्तर्मातुः कुक्षौ शयित्वा यावता कालेन
न्यूनेनातिरिक्तेनानन्तरं जायते ॥

उल्बावृत इत्यादिवैराग्यहेतोरिदमुच्यते। कष्टं हि
मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूषे तदनुलिप्तस्य
गर्भस्योल्बाऽऽशुचिपूयावृतस्य लोहितरेतोऽशुचिवीजस्य
मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्ति-
बलीवीर्यतेजः प्रज्ञाचेष्टस्य शयनम्। ततो योनिद्वारेण पीड-

स्तत्तिरादवुच्यत इत्यर्थः ॥ द्विविधं सङ्कतिसङ्का वाक्याचराणि योज-
यति। स गर्भ इति। सोमश्च्यवरेतांस्यपेक्ष्य पञ्चमत्वं गर्भास्त्वस्य परि-
णामस्य द्रष्टव्यम्। अपां प्रकृतत्वद्योतनार्थमाहुतीत्यादि विशेषणइवम्।
अथवा पूर्वाज्ञात्कालान्यूनधिक्तेन वा कालेन यावता जन्तुः समपाङ्गो
जायते तावता कालेन कुक्षौ शयित्वेति सम्बन्धः। अनन्तरं योनितो
निर्गमनकारणीभूतकर्माभिव्यक्तेरिति शेषः ॥

उल्बावृतत्वं कुक्षौ चिरं शयनं योनितो निस्सरणमित्येतदशेषमिति
प्रसिद्धं किमिति श्रुत्वा व्यपदिश्यते तत्राह। उल्बावृत इत्यादीति ॥
वैराग्य धर्मत्वस्य स्फुटयति। कष्टं हीति ॥ श्लेष्मादीत्यादिशब्देनासृक्
पूयस्त्रायुमज्जादीनि गृह्णन्ते। तदनुलिप्तस्येति तच्छब्दो मूत्रपुरीषादि-
विषयः। शक्तिर्बुद्धिसामर्थ्यम्। बलं देहसामर्थ्यम्। तेजः शरीरगता
कान्तिः। प्रज्ञा चेतना जीवनधर्मः। चेष्टा प्राणधर्मः। ता निरुद्धा
यस्य तस्येति विग्रहः ॥ मातृदारे शयानस्य कष्टत्वेऽपि तदुदराद्योनि-
द्वारा निःसरणं सुखकरमिति चेद्वेत्याह। तत इति ॥ तद्ग्राह्यप्रकार-

मितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो
भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

मानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राहयति ।
सुहृत्समप्यसह्यं दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तः शयि-
त्वेति । स एवं जातो यावदायुषं पुनर्घटीयन्त्रवद्गमनागम-
नाय कर्म कुर्वन् कुलालचक्रवद्वा तिर्यग्भ्रमणाय
यावत्कर्मणोपात्तमायुस्तावज्जीवति । तमेवं क्षीणायुषं
प्रेतं स्रुतं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति । यदि
चेज्जीवन् वैदिके कर्मणि ज्ञाने वाधिकृतस्मनेन स्रुत-
मितोऽस्त्रादुग्रामादग्नयेऽग्न्यर्थं स्रुत्विजो हरन्ति पुत्रा वान्त्य-
कर्मणे । यत एव इत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धा-
द्याहृतिक्रमेण । यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः सम्भूत उत्पन्नो

मेवाभिनयति । सुहृत्समपीति ॥ यन्मातरन्तः शयनं सुहृत्समपि दुःसहं
तत्कथं दीर्घकालं शयितुं शक्यम् । कथञ्च दश वा नव वा मासानन्तः
शयित्वा पुनर्वीनिद्वारा दुष्करं निस्स्वरूपं दुःसह्यं स्वादिति वैराग्यं ग्राह-
यति स्रुतिरित्यर्थः ॥ जातस्य पुनरनर्थो नास्तीत्याशङ्क्याह । स एवमिति ॥
यावदायुषमित्येतद्व्याचष्टे । पुनरिति ॥ घटीयन्त्रवद्गुह्यं गमनार्थं वा
निषिद्धं कर्म पौनःपुन्येनाचरन् यावत्कर्मणार्जितमायुस्तावदस्मिन्देहे
जीवति ततो म्रियते । तथा च जातस्य स्रुत्वुभ्रौव्यान्नास्ति सम्यग्ज्ञान
विना स्रुतिप्रतिरित्यर्थः ॥ अस्तु तर्हि स्रुतस्य कृतकृत्यतेत्याशङ्क्याह ।
वमेवमिति ॥ सर्वस्य तर्हि स्रुतस्य पारलौकिकत्वं स्यादिति चेन्नेत्याह ।

तद्य इत्थं विदुः

भवति तस्मा एवाग्नये हरन्ति स्वामेवयोनिमग्निमापाद-
यन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेद्यु यदितोऽग्निं प्रजाः प्रयन्तीत्ययं प्रश्नः प्रत्युपस्थितोऽ-
पाकर्त्तव्यतया । तत्र लोकं प्रत्युत्थितानामधिकृतानां गृह-
मेधिनां य इत्यमेवं यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनं दुर्लोकान्-
ग्निभ्यो वयं क्रमेण जाता अग्निस्वरूपाः पञ्चाग्न्याभ्रान
इत्येवं विदुर्जानीयुः । कथमवगम्यते इत्थं विदुरिति । गृहस्था
एव उच्यन्ते नान्य इति । गृहस्थानां ये त्वनित्यं विदुः
केवलेष्टापूतदत्तपरास्ते धूमादिना चन्द्रं गच्छन्तीति
वक्ष्यति । ये चारण्योपलक्षिता वैश्वानसाः परिव्राजकाश्च
अद्वातप इत्युपासते तेषाञ्चेत्थंविद्भिः सहार्चिरादिना

यदीति ॥ तदा परलोकं प्रति कर्माणां निर्दिष्टमिति पूर्वेषु सम्बन्धः ।
युक्तञ्च तन्मृतस्याग्न्यर्थं नयनमित्वाह । यत इति ॥ ६ ॥

स उल्लासत इत्यादिनोक्तमनुवदति । वेद्येति ॥ प्रत्युपस्थितः प्रजो-
त्पत्तिदर्शनेन प्रसङ्गत इति यावत् । तद्य इत्थं विदुरित्येतद्वाच्ये । तन्ने-
त्यादिना ॥ सम्बन्धमेव स्फुटयति । लोकमिति ॥ निर्धारणार्थं षष्ठी ॥
वेदनप्रकारमनुवदति । दुर्लोकान्दोति ॥ तेषां चिन्तयन्तीत्युत्तरत्र
सम्बन्धः ॥ साधारणोक्तेर्विशेषे सङ्कोचो हेतुं विना न सिध्यतीति शङ्कते ।
कथमिति ॥ पारिशेष्यं सङ्कोचकमिति परिहरति । गृहस्थानामिति ॥
षष्ठी निर्धारणे । अतश्च केवलकर्माण्यो गृहस्था न विदुरिति पक्ष-
मर्हन्तीति शेषः ॥ पारिव्राजका वानप्रस्थाश्च गृहस्थानामिति चेत्तेत्याह ।
ये चेति ॥ केषां तर्हि पक्षमत आह । पारिशेष्यादिति ॥ गृहस्थ
एव । हेत्वन्तरमाह । अग्निहोत्रेति ॥ तदाहुत्वपूर्वपरिणामात्मकं जग-
दत्र पञ्चधा प्रविभज्याग्नित्वेन दर्शनसुत्तरमार्गप्राप्तिसाधनं चोद्यते ।

गमनं वक्ष्यति । पारिशेष्यात् अग्निहोवाङ्गतिसम्बन्धाच्च
मृहस्या एव मृह्यन्त इत्यं विदुरिति ॥

ननु ब्रह्मचारिणोऽप्यमृहीता ग्रामश्रुत्यारण्यश्रुत्या
चानुपलक्षिताश्च विद्यन्ते कथं पारिशेष्यसिद्धिः । नैष दोषः ।
पुराणस्मृतिप्रामाण्यात् । ऊर्द्धं रेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणासु-
त्तरेणार्थ्यं मृगाः पश्याः प्रसिद्धः । अतस्तेऽप्यरण्यवासिभिः सह
गमिष्यन्ति । उपकुर्वाणकास्तु स्वाध्यायग्रहणार्था इति न
विशेषनिर्देशार्हाः । ननूद्धं रेतस्त्वं चेदुत्तरमार्गप्रतिपत्ति-
कारणं पुराणस्मृतिप्रामाण्यादिष्यते इत्यं वित्त्वमनर्थकं प्राप्तम् ॥

अतो विद्यावास्तसम्बन्धः मृहस्यानामपि तत्सम्बन्धस्य प्राप्तत्वात् तेषामेवेह
पहृष्यस्य चतमित्यर्थः ॥

पारिशेष्यमाक्षिपति । नन्विति ॥ ग्रामे सपत्नीको वासः । न च
ब्रह्मचारिणां पत्नीसम्बन्धः । तत्र ग्रामश्रुत्या ब्रह्मचारिणो मृहीताः ।
गुरुकुलवासित्वाच्च नारण्यश्रुतयोपलक्षिताः । ततस्तेषामिह ग्रहणसम्भ-
वाच्च पारिशेष्यमित्यर्थः ॥ किं नैष्ठिकब्रह्मचारिणोऽनेत्यं विदुरिति
मृह्येरन् किं वोपकुर्वाणा इति विकल्पप्राद्यं दूषयति । नैष दोष इति ॥
अष्टशोति सहस्राणि यतीनामूर्द्धं रेतसाम् । स्मृतं स्थानं तु यत्तेषां तदैव
गुरुवासिनामित्यादिपुराणस्मृतेः श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्याच्चैष्ठिकब्रह्म-
चारिणामूर्द्धं रेतसामादित्यसम्बन्धेनोत्तरायणेनोपलक्षितो देवयानाख्यो
मार्गो यावता नसिद्धस्तस्मात्तेषामरण्यवासिभिः सहस्रशिङ्गतब्रह्मचर्यैशैवा
चिरादिगतिलाभाच्च पञ्चाग्निवित्त्वेन प्रयोजनमिति पारिशेष्यसिद्धि-
रित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । उपकुर्वाणकास्त्विति ॥ ते हि स्वाध्याय-
ग्रहणार्थास्तस्मिन् मृहीते स्वेच्छावशादाश्रमान्तरं मृह्यन्तस्तत्फलैर्नैव
फलवन्तो भवन्तीति न मृहस्यादिस्यो विभज्येथं विदुरिति निर्देशमर्हन्ती
त्यर्थः । किं नैष्ठिकानां ब्रह्मचारिणासुत्तरमार्गप्राप्तिसम्भवादनर्थकं-
इत्यं वित्त्वं प्राप्तमिति श्रुति विरोधात् । द्वितीये तु पारिशेष्यसिद्धि-
तादवस्वप्रमिति शङ्कार्थः ॥

न गृहस्थान् प्रत्यर्थवत्त्वात् । ये गृहस्था अनित्यं विदु-
स्तेषां स्वभावतो दक्षिणो घूमादिः पथ्याः प्रसिद्धसोषां ये
इत्थं विदुः सगुणं वाऽन्यद्ब्रह्म विदुः । अथ यदु चैवास्मिन् शय्यं
कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवेति लिङ्गादुत्तरेण ते गच्छन्ति ॥
न नूह्वरतसा गृहस्थानाञ्च समाने आश्रमित्वे अङ्गरे-
तसामेवोत्तरेण, पथा गमनं न गृहस्थानामिति न युक्तम् ।
अग्निहोत्रादिवैदिककर्मावाङ्मल्ये च सति नैष दोषः ।
अपूता हि ते ॥ शतमित्रसंयोगनिमित्तौ हि तेषां

किमित्यं वित्तं नैष्ठिकान् प्रत्यनर्थकमित्युच्यते किं वा सत्यांनेव
प्रतीति विकल्पप्राद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । न गृहस्थानिति ॥ 'तान्
प्रत्यर्थवत्त्वमेवेत्यां वित्तस्य विभक्त्य समर्थयते । ये गृहस्था इति ॥ स्वभावत-
स्तदनुष्ठितेष्टापूज्यबलादित्यर्थः । तेषामेव गृहस्थानां मध्ये ये केचिदुक्तेन
प्रकारेणेत्यं पञ्चाग्निदर्शनं विदुरग्निभ्योऽन्यद्वा सगुणं ब्रह्म विदुस्ते देव-
यानोत्तरेण पथा गच्छन्तीति सम्बन्धः । न केवलं गृहस्थानां पञ्चाग्निवित्त-
मेव किन्तु सगुणब्रह्मवित्तमपि तेषामस्तीति प्रमाणात् । अथेति ॥
अन्येष्टिकरणाकरणयोरविशेषेण ब्रह्मविदामर्चिरादिगतिश्रवणादस्ति
गृहस्थानामपि ब्रह्मवित्तमिति गम्यते । पारिव्राजकादिष्वन्येऽसम्भ-
वेन विद्यास्तुतेरपि दुर्बलचनत्वादित्यर्थः ॥ विहितत्वाविशेषादाश्रमाणां
तत्त्वत्वमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥ साम्यसङ्गा गृहस्थेषु विशेषं दर्शयति ।
अग्निहोत्रादीति ॥ वैदिकानि कर्माणि भूयांसि सन्ति । तेषाञ्च वाङ्मल्ये
सत्यविदुषामूर्ध्वं रेतसामेव देवयानेन पथा गमनं न गृहस्थानामित्युक्तम् ।
साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वन्यायविरोधादित्यर्थः ॥ आश्रमित्वाविशेषेऽपि
धर्माविशेषाद्विशुद्धित, रतस्य सम्भवाच्चैकव्यमिति परिहरति । नैष दोष
इति ॥

रागद्वेषौ । तथा धर्माधर्मौ हिंसानुग्रहनिमित्तौ ।
 हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्यादि च बह्व्युद्धिकारणमप्यपरि-
 हार्यं तेषाम् । अतोऽपूताः । अपूतत्वान्नोत्तरेण पथा
 गमनम् । हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्यादिपरिहाराच्च ।
 शुद्धात्मनो हीतरे शत्रुमित्तरागद्वेषादिपरिहाराच्च
 विरजसस्तेषां युक्त उत्तरः पन्थाः । तथाच पौराणिकाः ।
 ये प्रजामीषिरेऽधीरास्ते श्मशानानि भेजिरे । ये प्रजां
 नेषिरे धीरास्तेऽसृतत्वं हि भेजिर इत्याहुः । इत्थं-
 विदां गृहस्थानामरथ्यवासिनाञ्च समानमार्गत्वेऽसृतत्वे
 फले च सत्यरथ्यवासिनां विद्यानर्थक्यं प्राप्तम् । तथाच
 श्रुतिविरोधः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविदांसस्तपस्विन
 इति । स एवमविदितो न भुनक्तीति च विरुद्धम् । न ।
 आभूतसंभवस्थानस्यासृतत्वेन विवक्षितत्वात् ॥

कथं गृहस्थानामग्निहोत्रादिभूयोधर्मवतां विद्याहीनानामप्यपू-
 तत्वं तत्राह । शत्रुमित्तेति ॥ अब्रह्मचर्यादीत्यादिपदेन परिगृहीतादि
 गृह्यते । अगुद्धिवाहल्यकारणमतःशब्दार्थः । त्वल्यमूर्द्धरेतसामप्यशुद्धि-
 च्छेत्तुवाञ्छत्यादपूतत्वमित्याशङ्क्याह । हिंसेति ॥ ऊर्द्धरेतसां पूतत्वे सिद्धे
 फलितमाह । तेषामिति ॥ ऊर्द्धरेतसां देवयाने पथ्यनुप्रवेशे प्रमाण-
 माह । तथा चेति ॥ पौराणिका आह्वरिति सम्बन्धः । आश्रमधर्ममात्र
 मार्गद्वारेणासृतत्वमूर्द्धरेतसामुक्तमाक्षिपति । इत्थं विदामिति ॥ तेषां वि-
 द्यानर्थक्यमित्येवेत्याशङ्क्याह । तथा चेति ॥ स परमात्मा स्वयमज्ञातः सन्नेन
 अधिकारिणमपवर्गप्रदानेन न पालयतीति च व.क्यं विद्यामन्तरेणासृतत्वं
 ब्रुवतो विरुद्धमित्यर्थः ॥ ऊर्द्धरेतसामसृतत्वस्यापेक्षितत्वात्तत्र विद्यानर्थक्य
 भवेति परिहरति । नाभूतेति ॥

तत्रैवोक्तं पौराणिकैः । आभूतसंभवं स्थानमसृष्टत्वं
 हि भाष्यत इति । यच्चात्यन्तिकमसृष्टत्वं तदपेक्षया न तत्र
 दक्षिणा यन्ति स एनमविदितो न भुनक्तीत्याद्याः अतय
 इत्यतो न विरोधः । न च पुनरावर्त्तन्त इतीमं मानव-
 भावर्त्तं न वर्त्तन्त इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । न । इमं
 मानवमिति विशेषणात्तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति च ।
 यदि ह्येकान्तेनैव नावर्त्तेरन्वितं मानवमिहेति च विशेषे-
 षणमनर्थकं स्यात् । इममिहेत्याकृतिमात्रमुच्यत इति चेत् ।
 न । अनावृत्तिशब्देनैव नित्यानावृत्तार्थस्य प्रतीतत्वादा-
 वृत्तिकल्पनाऽनर्थिका । अत इममिहेति च विशेषणार्थव-
 च्चाय अन्यदावृत्तिः कल्पनीया । न च सदेकमेवाद्वितीय-
 मित्येवं प्रत्ययवतां मूर्द्धन्यानाद्याऽर्चिरादिमार्गेण गमनम् ॥

आपेक्षिकमसृष्टत्वमित्यत्र प्रमाणमाह । तत्रैवेति ॥ यत्र प्रजाः का-
 मयमाना सुक्तिभाजो न भवन्तीत्युक्तं तत्रैव तद्वन्निधाविति यावत् ॥
 कथं तर्हि यथोक्तश्रुतिविरोधसमाधिरित्याशङ्काह । यच्चेति ॥ आदि-
 शब्दसमेवं विद्वानसृष्ट इह भवतीत्यादिश्रुतिसङ्घर्षार्थः ॥ आपेक्षिका-
 सृष्टतत्वे श्रुतिविरोधो न शक्यते परिहर्त्तमिति शङ्कते । न चेति ॥
 आदिशब्दस्तेषामिह न पुनरावृत्तिरित्यादिवाक्यसङ्घर्षार्थः ॥ इममिहेति
 विशेषणावष्टम्भेन निराचष्टे ॥ नेत्यादिना ॥ तदेव व्यतिरेकसुखेन विश-
 दयति । यदीति ॥ सर्व्वकल्पेषु श्रुतेरेतादृशत्वादिममिहेति पदद्वयसामा-
 न्येन सर्व्वकल्पविषये विशेषणानर्थक्यं दुर्ध्वारमित्युत्तरमाह । नाना-
 वृत्तोति ॥ विधान्तरेण विशेषणार्थसम्भवे फलितमाह । अत इति ॥ यस्मिन्
 कल्पे ब्रह्मलोकप्राप्तस्तस्मात्कल्पान्तरमन्यत्रेत्युक्तम् । ऊर्ध्वरेतन्नामात्रम-
 धर्मभावनिष्ठानामसृष्टत्वमपेक्षिकसुपर्त्तम् । सम्यति तेषामेव साक्षात्-
 कतब्रह्मतत्त्वानामात्मनिकमसृष्टत्वं गतिनिरपेक्षं सिध्यतीत्याह । न
 चेति ॥

ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेति । तस्मात्तत्सर्वमभवत् । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवलीयन्त इत्यादिश्रुतिश्रुतेभ्यः । न तस्माज्जीवादुच्चिक्रमिषोः प्राणा नोत्क्रामन्ति सहैव गच्छन्तीत्ययमर्थः कल्पत इति चेत् । न । अत्रैव समवलीयन्त इति विशेषणानर्थक्यात् । सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति च प्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वात् । तस्मादुत्क्रामन्तीत्यनाशङ्कैवैषा । यदापि मोक्षस्य संसारगतिवैलक्षण्यत्प्राणानां जीवेन सहागमनमाशङ्क्य तस्मान्नोत्क्रामन्तीत्युच्यते तदाप्यत्रैव समवलीयत इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । न च प्राणैर्वियुक्तस्य गतिरुपपद्यते ॥ जीवत्वं वा । सर्वगतत्वाद्भेदात्मनो निरवयवत्वात् प्राण मन्वन्वमात्रमेव ह्यग्निविस्तुलिङ्गवज्जीवत्वं भेदकारणमिति ॥

तेषां गत्यादिनिरपेक्षमात्यन्तिकमस्तत्वं भवतीत्यत्र प्रमाणमाह । ब्रह्मैवेति ॥ न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति साध्यन्दिनश्रुतिमनुसृत्य न तस्येत्यादिका नवश्रुतिरपि नेतव्येति शङ्कते । न तस्मादिति ॥ वाक्यशेषविरोधान्नैवमिति दूषयति । नात्रेति ॥ अत्यन्तरालोचनायामपि न स्वयूय्यकल्पनेत्याह । सर्वे प्राणा इति ॥ प्राणैः सह जीवस्येति शेषः । संसारदशायां प्राणैः सह विज्ञानात्मनो गमनेऽपि मोक्षे नास्ति प्राणानां जीवेन सह गमनमित्याशङ्कायां न तस्मादित्यादिवाक्यमित्याशङ्काह । यदापीति ॥ भवतु प्राणानामत्रैव समवल्यस्तथापि जीवस्य गमनाद्यत्तमस्तत्त्वमित्याशङ्काह । न चेति ॥ कश्चिन्नहसृत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यति । कश्चिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यतीति । स प्राणमसृजतेति श्रुतेरिति शेषः ॥ किञ्च प्राणैर्वियुक्तस्य विदात्मनो जीवत्वं नीपपद्यते प्राणो पाधिकस्यैव तस्य जीवशब्दव्यत्यादित्याह । जीवत्व वेति ॥ उक्तमर्थं

अनस्तद्वियोगे जीवत्वं गतिर्वा न शक्या परिकल्पयितुम् । श्रुत-
यश्चेत्प्रमाणात् । न च सतोऽणुरवयवः स्फुटितो जीवाख्यः मद्रूप
क्षिद्दीकुर्वन् गच्छतीति शक्यं कल्पयितुम् । तस्मात्तयोर्द्ध-
मायन्नष्टतत्त्वमेतीति सगुणब्रह्मोपासकस्य प्राणैः सह नाद्या
गमनं सापेक्षमेव चाष्टतत्वम् । न साक्षान्मोक्ष इति गम्यते ।
तदपराजितापूसदैरं मदीयं सर इत्याद्युक्त्वा तेषामेवैप
ब्रह्मजोक्त इति विशेषणात् । अतः पञ्चाग्निविदो मृहस्था
ये चेमेऽरस्थे वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्च सह नैष्ठिकब्रह्म-
चारिभिः श्रद्धातप इत्येवंमाद्युपासते । अद्धानास्तप-
स्विनश्चेत्यर्थः । उपासनशब्दात्पर्य्यायार्थः । इष्टापूजितत्त-

समर्थायते । सर्वगतत्वादिति ॥ चिदात्मा हि कल्याणायामधिष्ठाने सति ह्यतो
निर्भागं सर्वस्यात्मा । तस्मादग्नेर्विस्फुलिङ्गवज्जीवत्वाख्यभेदसम्पादनं तस्य
प्राणशब्दमात्रमेवेति वैदिकानां प्रसिद्धम् । तथा च प्राणवियोगे चिदा-
त्मनो जीवत्वं गतिर्वा न शक्यते कल्पयितुम् । तस्मात्पूस्वत्वादिप्रतिपाटक
श्रुतीनां प्रमाणात्त्वादित्यर्थः । सदात्मनः सर्वगतस्य जीवाख्यभेदकरणे न
प्राणोपाधिकतम् । किन्तु स्वत एव तस्यांशो जीवस्तथा चाग्निविस्फु-
लिङ्गवत्तस्य गत्यधेतोपपत्तेरित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ निष्कलं निष्क्रियं
शान्तमित्यादिश्रुतेरिति शेषः । प्रकरणाद्यसुपसंहरति । तस्मादिति ॥
निर्युक्तब्रह्मविदाशास्त्रनिकाशतत्त्वस्य गमनादिनिरपेक्षत्वादिति यावत् ॥

सगुणब्रह्मोपासकस्य सापेक्षमष्टतत्वमित्यत्र विशेषणश्रुतिमनुकूल-
यति । तदपराजितेति ॥ आदिपदेन तदश्वत्यः सोमसवन इत्यादि
मृह्यते । तेषामेव ब्रह्मविदानेषु पूर्वोक्तविशेषणश्रुतौ ब्रह्मणः सत्यस्यस्य
लोको नान्येषामकृतात्मनामित्यत्र विशेषदर्शनादष्टतत्वं तेषां तल्लोच-
निवासिभिः समं सापेक्षमेवेति निर्द्धारितमित्यर्थः । अद्धारितसामान्यम-

य चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभि-
सम्भवत्यर्चिषोऽहरङ्ग आपूर्यमाण पक्षमापूर्य-
माणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान् ॥१॥
मासेभ्यः सम्बत्सरः सम्बत्सरादादित्यमादि-

मित्युपासत इति यद्वत् ॥ श्रुत्यन्तराद्ये च सत्यं ब्रह्म हिर-
ण्यगर्भाख्यसुपासते ते सर्वेऽर्चिषमर्चिरभिमानिनीन्देवता-
मभिसंविशन्ति प्रतिपद्यन्ते ॥

समानमन्यञ्च चतुर्थगतिव्याख्यानेन । एष देवयानः
पथ्या व्याख्यातः सत्यलोकावसानो नाख्ण्डाद्वाहः । यद-
न्तरा पितरं मातरञ्चेति मन्त्रवर्णात् । अथेत्यर्थान्तर-

मात्रनिष्ठानामपि ब्रह्म लोको लभ्यते । गृहस्थानां पुनर्विदुषामेवेत्युप-
पाद्य प्रकृतिश्रुत्या ख्यानमनुवर्त्तयति । अत इति ॥ पूर्वोक्तपारि-
शेष्यादिति यावत् । पारिव्रजकाश्चेत्यसुख्य सख्यासिन स्त्रिदण्डिनो
गृह्णन्ते सुख्यस यासिनां ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति पृथग् तत्वात् । अङ्गां
सत्यसुपासत इति श्रुत्यन्तरम् । पञ्चाग्निविदो गृहस्थाः स्वायम्भवात्-
प्रवणादूर्ध्वरेतसः सत्यब्रह्मोपासकाश्चोभये सर्वं शब्देनेच्यन्ते ॥

चतुर्थे यदुपकोशलत्रिद्यायां गतिं व्याख्यानमतिवृत्तं तेन समानमर्चि-
षोऽहरिन्वादि वाक्यव्याख्यानम् । तथाच तत्र पृथक्कर्त्तव्यमित्याह । समान
मिति । समानमित्यन्तरमार्गव्याख्यानसुप्रसंहरति । एष इति ॥ देवयानेन
पथा वह्निरण्डाद्यवस्थितं ब्रह्म गन्तव्यमित्येके तानुप्रत्याह । नाख्ण्डादिति ॥
तत्र हेतुमाह । यदन्तरेति ॥ पितरं दृष्टोक्तं मातरञ्च पृथिवीं मध्ये द्वे
रूढी अश्वखं ताभ्यामिदं विश्वं कर्म ज्ञानाधिकृतं गच्छति । नचाख्ण्डा-
द्वह्निरस्ति गतिहयमित्यर्थः । वेद्य यदितोऽधिप्रजाः प्रयन्तीत्यस्य प्रयस्य
प्रतिवचनं देवयानोपदेशेन व्याख्यातम् । सम्यति पितृयःणोपदेशेनाऽपि

त्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः
 स एनां ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति
 ॥२॥ अथ य इमे ग्राम इष्टापूत्तं दत्तमित्युपासते
 ते धूममभि सम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रे-
 परपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते

प्रस्तावनार्यो य इमे गृहस्थाः । ग्राम इति गृहस्था-
 नामसाधारणं विशेषणमरख्यवासिभ्यो व्यावृत्तार्थम् ।

यथा वानप्रस्थपरिव्राजकानामरख्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो
 व्यावृत्तार्थं तद्वत् । इष्टापूत्तं इष्टमग्निहोत्रादिवैदिकं कर्म ।
 पूत्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम् । दत्तं च वहिर्वेदि
 यथा शक्तार्हेभ्यो द्रव्यसम्भागो दत्तम् । इत्येवंविधं परिचरण-
 परिव्राणाद्युपासते इति शब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते
 दर्शनवर्जितत्वाद्भूमं धूमाभिसान्निवीं देवतामाभिसुखेन
 सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तथाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रि-
 देवतां रात्रेरपरपक्षदेवतां एवमेव कृष्णपक्षाभिसान्नि-
 वीमपरपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति

यामनिवासित्वाविशेषादित्याशङ्क्याह । याम इतीति ॥ सपत्नीको हि
 वासो याम इत्युच्यते । न च सपत्नीकत्वमूर्द्धरेतसां युक्तं तथाच गृहस्थाना
 मेव यामविशेषणसाधारणं न च तदर्थकमूर्द्धरेतेभ्यस्तेषां व्यावृत्तार्थत्वा-
 दित्यर्थः । तदेव इष्टान्तेन स्फुटयति ।

यथेति ॥ वेदान्तभावव्यासेषाद्दक्षिणैदीति विशेषणमादौ दत्तमिति
 प्रतीकोपादानं पुनर्व्याख्याऽस्यानुवाद इत्युपनर्तकः । इतिशब्दार्थमाह ।
 इत्येवंविधमिति ॥ परिचरणं युवादिगुह्यमा परिव्राणं रक्षणम् । आदि

सम्बत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृ-
लोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष
सोमो राजा तद्देवानामन्तं तं देवा भक्षयन्ति ॥४॥

सविता । तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानि-
नीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्घचारिण्यो हि षण्मासदे-
वता इति मासानिति वल्लवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्मिणः
प्रकृताः सम्बत्सरं सम्बत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नु-
वन्ति । कुतः पुनः सम्बत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रतिषिध्यते ।
अस्ति हि सम्बत्सरस्य प्रसङ्गो ह्येकस्यावयवभूते दक्षि-
णोत्तरायणे तत्तार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्यो
ऽवयविनः सम्बत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयव-
भूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः
सम्बत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्वेत्यतस्तत्प्राप्तिं प्रतिषिध्यते
नैते सम्बत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं

पदं नित्यस्वाध्यायादिसङ्ग्रहार्थम् । उपासते तात्पर्येणावुतिष्ठन्तीति
यावत् । कथमिति शब्दस्य यथोक्तार्थत्वमिति ह्यस्मोपाध्यायः कथयतीति-
वप्रकृतमात्रगामित्वदित्याशङ्क्याह । शब्दस्येति ॥ देवयानाधिक्रतेभ्यः
सकाशात् पितृयाणाधिक्रतेषु विशेषान्तरमाह । नैत इति ॥ अप्राप्त-
प्रतिषेधोऽयमिति शङ्कते । कुत इति ॥

प्राप्तिं दशयद्गुत्तरमाह । अस्ति ह्येति ॥ पूर्ववद्यथापूर्वं देव-
यानेन पथाऽत्रयथेभ्योऽवयविनः सम्बत्सरस्य प्राप्तिस्तथेति यावत् । अत्र-
शब्दस्य यथाश्रुतमर्थं न्ब्रूत्वा चोदयति । नन्विति ॥ औपचारिकमर्थं

पिटलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यद्देः प्राप्यते
 चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां
 तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति ।
 अतस्ते घूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते
 नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष
 दोषः । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते
 कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां
 भवन्ति । ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टश्चान्दशब्द उप-
 करणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राज्ञामित्यादि ॥

न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो
 नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्यापि सन्तः सुखिनो
 देवैः क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां सुखोपभोगयोश्च चन्द्र-
 मण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं पुरस्ताच्छ्रद्धा शब्दा आपो
 द्युलाकाम्नौ हुताः सोमो राजा सम्भवतीति । ता आपः
 कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्र-
 त्वप्रायन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति ।

गृहीत्वा परिहरति । नैष दोष इति ॥ दृष्टप्रयोगमन्तरेण कथमुपकरणवि-
 षयोऽन्नशब्दो व्याख्यायते तत्राह । दृष्टश्चेति ।

भवत् कर्मिणां देवान्प्रत्युपकरणत्वं तथापि स्वसुपभोगाभावा-
 दनर्थकमिष्टादिकरणमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ अन्योपभोग्यानामपि
 स्वयं भोगमत्वं तस्मादित्युच्यते । तथापि तेषां देवानामशरीरिणां कथं
 सुखोपभोगः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । शरीरञ्चेति ॥ कथमपि चन्द्रलोके
 तद्देहारम्भकत्वं तदाह । तदुक्तमिति ॥ अथापि सोमत्वमेवाव्रतत्वंप्रतीयते

तस्मिन्त्यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमध्वानं पुन- निवर्तन्ते

अन्यायाश्च शरीराहुतावग्नौ हुतायामग्निना दह्यमाने
शरीरे तदुत्था आपो धूमेन सहोद्धं यजमानमावेद्य चन्द्र-
मण्डलं प्राप्य कुशस्त्तिकास्थानीया वाह्यशरीरारम्भिका
भवन्ति । तदारब्धेन च शरीरेणैष्टादिफलमुपभुञ्जाना
आसते यावत्तद्रूपभोगनिमित्तस्य क्षयः कर्मणः । सम्पतन्ति
येनेति सम्पातः कर्मणः क्षयो यावत्सम्पातं यावत्कर्मणः
क्षय इत्यर्थः । तावत्तस्मिन्चन्द्रमण्डले उषित्वा अथाऽन-
न्तरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गम् पुनर्निवर्तन्त इति
प्रयोगात्पूर्वमप्यसकृच्चन्द्रमण्डलं गता निवृत्ताश्चासन्निति
गम्यते । तस्मादिह लोके इष्टादिकर्मोपचित्य चन्द्रं
गच्छन्ति । तत्क्षये चावर्तन्ते । क्षणमात्रमपि तत्र स्यातुं न

नतु कर्मिदेहारम्भकत्वमित्वा शङ्कराह । ता आप इति ॥ कर्मसमवायिनी-
नामपां कर्मापूर्वद्वारा यजमानदेहे प्रतिष्ठानां कथं दुलोकप्रवेशादि सम्भ-
वतीत्याशङ्कराह । अन्यायाश्चेति अङ्गिरारव्यस्य शरीरस्य भोगयतनत्वं
दर्शयति । तदारब्धेनेति ॥

तद्देवानामन्नमित्वादि व्याख्याय तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे । याव-
दिति ॥ चन्द्रलोकस्तच्छब्दार्थः । यावत्सम्पातमुषित्वेति श्रूयते । कथ-
मन्यथा व्याख्यायते तत्राह । सम्पतन्तीति ॥ पुनःशब्दप्रयोगस्य तात्पर्य-
माह । पुनरिति ॥ अथेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥
तच्छब्दपरासृष्टहेतुं स्पष्टयति । स्थितेति ॥ यथा दीपस्य स्नेहक्षये
स्थितिनिमित्ताभावादस्थितिस्तथा चन्द्रलोके स्थितिनिमित्तस्येष्टादे-
र्भोगेन क्षयाच्चल स्तित्वसम्भवादवृत्तिरेवेत्यर्थः । तस्मिन्त्यावत् सम्पातमुषित्वे

लभ्यते । स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात् । स्नेहक्षयादिव प्रदी-
पस्य । किं तत्र येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमाकूटस्तस्य सर्वस्य
क्षये तस्मादवरोहणं किं वा सावशेष इति । किन्ततः ॥

यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणाश्चन्द्रमण्डलस्यैव मोक्षः प्राप्नो-
तीति । तिष्ठतु तावत्तद्वैव मोक्षः स्यान्नवेति । तत आगत-
स्येह शरीरोपभोगादि न सम्भवति । ततः शेषेषोत्यादि-
स्मृतिविरोधश्च स्यात् । नन्विष्टापूर्त्तदत्तव्यतिरेकेणऽपि
मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेकानि
सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डले उपभोगः । अतः

त्यत्र विचारयति । किन्तवेति ॥ तस्य चन्द्रमण्डलप्रापकस्यातिरिक्तस्य
च सर्वस्य कर्माणः क्षये सतीति यावत् । सावशेषोद्भुक्तात्कर्मणः सकाशाद-
तिरिक्तेन केनचित्कर्मणा सहितः सन्नित्यर्थः ॥ पक्षद्वयेऽपि फलं पृच्छति ।
किन्तत इति ॥

तत्राद्यं पक्षं पूर्वपक्षिसुखेन प्रतिचिन्तिप्रसुस्तत्फलमाह । यदीति ॥
तत्रैव दूषणं न्तरमाह । तिष्ठत्विति ॥ चन्द्रमण्डलं सप्तम्यर्थः । ततश्चन्द्रम-
ण्डलादित्ये तत् इहेत्येतन्नोक्तोक्तिः । आदिपदं युभाशुभकर्मानुसारिसर्वव्या-
पारसंप्रहृद्यम् । न केवलं सर्वकर्मक्षयपक्षे सुक्तिरेव विरुध्यने विन्दु सृष्टि
श्चेत्याह । तत इति ॥ चन्द्रलोके भोक्तव्यस्य वर्मणो भोगेन क्षयादूर्द्धं
शेषेषानुपभुक्तेन कर्मणा जन्म प्रतिपद्यन् इत्याद्या सृष्टिः सर्वकर्मक्षयपक्षे
विरुध्यत इत्यर्थः । सर्वकर्मक्षयपक्षे पूर्वपक्षिणाऽन्यथावादिना प्रतिचिन्ते
सावशेषपक्षसत्तरवादी प्रतिपद्यते । नन्विति ॥ तान्यपि चन्द्रमण्डले भुक्ता-
न्येति नावशेषोऽस्तीत्याशङ्काह । न चेति ॥ न हि सर्वकर्मवशाच्चन्द्र-
मण्डलप्राप्तिरिति भावः । तर्हि चन्द्रमण्डले कर्मफलोपभोगाभावा-
दनं तदःरोहेषेत्यःशङ्काह । यच्चिन्तितमिति ॥ अगिरोऽश्चन्द्रमण्डले
भोगस्य शेषकर्मसङ्गावस्य चेति शेषः ॥ यत् ततः शेषेषोत्यादिपृष्टि-

क्षीणानि तानि । यन्निमित्तं चन्द्रमण्डलमारूढस्तान्येव
क्षीणानीत्यविरोधः । शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्मत्वसामान्याद-
विरुद्धः ॥

अत एव च तत्रैव मोक्षः स्यादिति दोषाभावः । विरु-
द्धानेकयोन्युपभोगफलानाञ्च कर्मणामेकैकस्य जन्तोरा-
रम्भकत्वसम्भवात् । न चैकस्मिञ्जन्मनि सर्वकर्मणां क्षय
उपपद्यते । ब्रह्म इत्यादेशैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मारम्भक-
त्वस्मारणात् । स्यावरादिप्राप्तानाञ्चात्यन्तमूढानामुत्कर्ष-
हेतोः कर्मण्य आरम्भकत्वसम्भवात् । गर्भभूतानाञ्च
स्वसमानानां कर्मासम्भवे संसारानुपपत्तिः ! तस्मान्नैकस्मि-

विरोध इति तत्राह । शेषशब्दश्चेति ॥ निःशेषेष्वपि भुक्तेषु कर्मस्वभुक्त-
कर्मसु शेषशब्दो न विरुध्यतेऽभुक्तानां कर्मणां कर्मत्वस्य तुल्यत्वाद्वा ।
स.वशेषपक्षे स्मृतिविरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥

यच्चन्द्रमण्डलस्यस्यैव मोक्षः स्यादिति तत्राह । अत एवेति ॥ शेष-
कर्मसङ्घावादेनेति यावत् । इतश्च कर्मशेषसिद्धिरित्याह । विरुद्धेति ॥
आरम्भकत्वसम्भवादेकजात्युपभोग्यकर्मक्षयेऽपि कर्मशेषः सम्भवतीति ॥
अथैकस्मिञ्जन्मनि सर्वाणि क्षीयन्ते कर्माशयस्यैकभविकत्वादित्यशङ्काह ।
न चेति ॥ एकभविकन्यायस्योपरिटाङ्गिराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ इतश्च
शेषकर्मसिद्धिरित्याह । ब्रह्म इत्यादेशेति ॥ स्वसूकरखरोप्राणामित्यादि-
स्मारणं घृतभाण्डे स्नेहशेषवत् भुक्तस्यैव कर्मणः शेषात्पुनरावृत्तिर्भविष्यती-
त्यत आह । स्यावरादिति ॥ शेषकर्मसिद्धैः हेतुनरमाह । गर्भभूताना-
मिति ॥ कर्मशेषसङ्घावस्यैव पक्षे हरति । तस्मादिति ॥ एकस्यापि कर्मणोऽनेक
जन्महेतुत्वं तच्छब्दार्थः । मतान्तरमुदापयति । यत्त्विति ॥ यावत्प्रवृत्त-
प्रसङ्गं कर्म न क्षीयते तावत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धादन्यानि कर्माणि स्वपलं नार-

ञ्जन्मनि सर्वेषां कर्मणामुपभोगः । यत्तु कैश्चिदुच्यते
सर्वकर्माश्रयोपमर्द्देन प्रायेण कर्मणां जन्मारम्भवत्वम् ॥

तत्र कानिचित्कर्माश्रयनारम्भकत्वेनैव तिष्ठन्नि कानि-
चिज्जन्मान्तरमारभन्त इति नोपपद्यते । मरणस्य सर्वकर्मा-
भिव्यञ्जकत्वात् स्वगोचराभिव्यञ्जकप्रदीपवदिति । तदसत् ।
सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात् । न हि सर्वस्य सर्वात्मकत्वे
देशकालनिमित्ताविरुद्धत्वात् सर्वात्मनोपमर्द्दः । कस्यचि-
त्क्वचिदभिव्यक्तिर्वा सर्वात्मनोपपद्यते । तथा कर्मणामपि
साश्रयाणामुपपमर्द्दी भवेत् । यथा च पूर्वानुभूतमनुष्य-
मयूरमकटादिजन्माभिसंस्कृताविरुद्धानेकवासना मर्कटत्व-

भन्ते । मरणकाले तु प्रतिबन्धकाभावात्सर्वकर्माश्रयसङ्घातोपमर्द्देन तेषा-
मुत्तरशरीरारम्भकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥

तथापि कथं शेषकर्मसङ्गावाप्तिश्चिरित्यत आह । तत्रेति ॥ अनारम्भ-
कर्मणां सर्वेषामुत्तरशरीरारम्भकत्वे सर्तीति यावत् ॥ प्रयाणकाले यानि
कर्माश्रयभिव्यक्तानि तान्येवोत्तरशरीरारम्भकाणि इतरेषान्त न शरीरा-
रम्भकत्वमिति दूषयति । तदसदिति ॥ मधुनाह्लषोक्तेन न्यायेन सर्वस्य
सर्वात्मकत्वाङ्गीकाराद्देहस्यापि तथात्वान्न सर्वात्मनोपमर्द्दी पपत्तिरित्यर्थः ॥
उक्तमर्थमुपपाटयित्तुं सामान्यन्यायमाह । न हीति ॥ सर्वं सर्वस्य कारणं
कार्यञ्चेति न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वे स्थिते सति कस्यचित् क्वचित्सर्वा-
त्मनोपमर्द्दः । तथाभिव्यक्तिर्वा नोप पद्यते । प्रतीयमानोपमर्द्दादिर्देशविशेषे
षादिहृतत्वादित्यर्थः ॥ उक्तन्यायं प्रकृते योजयति । तथेति ॥ इतश्च
कर्मशेषः सम्भवतीति क्रमवत्तायां दृष्टान्तमाह । यथा चेति ॥ पूर्वं क्रमे-
णानुभूतानि यानि मनुष्यादिजन्मानि तैरभिसंस्कृताः सम्पादिता विरुद्धा

प्रापकेन कर्मणा मर्कटजन्मारम्भमाशेन नोपपद्यन्ते तथा
कर्म्याख्यप्यन्यजन्मप्राप्तिनिमित्तानि नोपपद्यन्त इति युक्तम् ॥

यदि हि सर्वाः पूर्वजन्मानुभववासना उपपद्येरन् मर्कट-
टादिजन्मनिमित्तेन कर्मणा मर्कटजन्मन्यारब्धे मर्कटस्य
जातमातस्य मातुः शाखायाः शाखान्तरगमने मातुरुद-
रसंलग्नत्वादिकौशलं न प्राप्नोति । इह जन्मन्यन्यस्तत्वात् ।
न चातीतानन्तरजन्मनि मर्कटत्वमेवासीत्तस्येति शक्यं
वक्तुम् । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतेः ।
तस्माद्वासनावन्नाशेषकर्मोपमर्द्द इति शेषकर्मसम्भवः ।
यत एवं तस्माच्छेषेणोपयुक्तात्कर्मणः संसारः उपपद्यत
इति न कश्चिद्विरोधः । कोऽसावध्वा यं प्रति निवर्त्तन्त
इत्युच्यते । यथेतं यथागतं निवर्त्तन्ते । ननु मासेभ्यः पितृ-
लोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चान्द्रमसमिति गमन-

वा भूयसो वासनास्तज्जातिविशेषप्रापकेन कर्मणा तस्मिन्नारभ्यमाणेन
निरुद्धान् इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमह । तथेति ॥

इदानीं विवृणोति । यदि हीति ॥ व्यवहितवासनोच्छेदेऽपि नाव्य-
बहितदेश उच्छिद्यते ॥ तथाचानन्तरजन्मोत्थवासनासामर्थ्यान्मर्कटशिशो-
र्यथोक्तकौशलमविरुद्धमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ किञ्च पूर्वप्रज्ञा चेत्य-
विशेषेण पूर्वजन्मार्जितवासना जीवमनुगच्छतीति अत्राद्याव्यवहित-
पूर्वजन्मवासनैव तमन्वेतीति न शक्यं विशेषतो वक्तुमित्याह । तं विद्येति ॥
इदानीमपवाद दार्ष्टान्तिकं निगमयति । तस्मादिति ॥ शेषकर्मसङ्गाव-
फलितमाह । यत इति ॥ उपयुक्तात्कर्मणः शेषेणेति सरुन्धः । कश्चि-
दिति त्रौतो वा स्मार्त्तो वा यौक्तिको वा लौकिको वेत्यर्थः ॥ एतमेवाध्वान-
मिति प्रकृतमध्वानं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कोऽसावित्यादिना ॥ यथे-

यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो
भवति धूमो भूत्वाऽम्भं भवति ॥ पू ॥ अम्भं भूत्वा
मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह

क्रम उक्तो न तथा निवृत्तिः । किन्तुर्ह्याकाशाद्वायुमित्यदि कथं यथेतमित्युच्यते । नैष दोषः । आकाश-
प्राप्तेस्तुल्यत्वात्पृथिवीप्राप्तेश्च ॥

न चात्र यथेतमेवेति नियमोऽनैवंविधमपि निवर्त्तन्ते
पुनर्निवर्त्तन्त इति तु नियमः । अत उपलक्षणार्थमे-
तद्यथेतमिति । अतो भौतिकमाकाशं तावत्प्रतिपद्यन्ते ।
यास्तेषां चन्द्रमण्डले शरीरारम्भका आप अमंस्तास्तेषां
तत्रोपभोगनिमित्तानां कर्मणां क्षये विखीयन्ते । घृत-

तमित्युक्तमाप्तिपति । नन्विति ॥ किं यथेतमित्येतदेव न सम्भवति ॥ किं
वा यथेतमेवेति नियमो नोपपद्यते ॥ तदाद्यं दूषयति । नैष दोष इति ॥

द्वितीयं प्रत्याह । न चेति ॥ अत्रेति निवृत्तिरुक्ता । अनैवंविध-
रूपीति यथागतिक्रमो दर्शितो न तथा निवृत्तिर्नियता । किन्तु विध नरे-
णापि सम्भवतीत्यर्थः । निवृत्तेः क्रमनियमाभावे कीदृशो नियमो विव-
क्षित इत्याशङ्काह । पुनरिति ॥ ज्ञेनाभिप्रायेण तर्हि यथेतमित्युक्तमन
आह । अत इति ॥ गतिक्रमवृत्तिरुत्तिक्रमे नियमाभावोऽनःशब्दार्थः ।
उक्तञ्च यथेतमनेदंविधञ्चेति । निवृत्तिनियमे फलितमाह । अत इति ॥
परमात्मानं व्यावर्त्तयितुं भौतिकमित्युक्तम् । कथं पूर्वमिह्याकाशता-
दात्मप्रापत्तिरवरोहतां सिध्यतीत्याशङ्का तत्साध्यगमनमेव तद्भावापत्ति-
रित्युपचर्यते । स्वाभाव्यापत्तिरिति न्यायादित्याह । यास्तेषामिति ॥
घृतस्य संस्थानं काठिन्यतास्वाकाशभूतास्तु तत्परिवेष्टिताः कर्मणोऽध्यव-

यवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते
ऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो

संस्थानमिवाग्निसंयोगे ता विलीना अन्तरिक्षस्था आकाश-
भूता इव सूक्ष्मा भवन्ति । ता अन्तरिक्षाद्वायुर्भवन्ति । वायु-
प्रतिष्ठा वायुभूता इतश्चामुतद्योक्ष्यमानास्ताभिः सह क्षीण-
कर्मा वायुभूतो भवति । वायुर्भूत्वा ताभिः सहैव धूमो
भवति । धूमो भूत्वाऽम्ब्रं अम्बरणमादरूपो भवति । अम्ब्रं
भूत्वा ततः सेचनसमर्थो मेघो भूत्वा उन्नतेषु प्रदेशेष्वय-
प्रवर्षति । वर्षधारारूपेण शेषकर्मा पततीत्यर्थः । त इह
व्रीहियत्रा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इत्येवमकारा
क्षीणकर्माणो जायन्ते । क्षीणकर्माणामनेकत्वाद्बहुवचन-
निर्देशः । मेघादिषु पूर्वेष्वेकरूपत्वादेकवचननिर्देशः ।
यस्माद्गिरितटदुर्गनदीसमुद्रारण्यमरुदेशादिसन्निवेशसह-

रोहन् सङ्गता इव भवन्तीत्यर्थः ॥ आकाशाद्वायुमित्यस्यार्थं साधयति ।
ता अन्तरिक्षादिति ॥ उन्नतेषु समुद्रादिव्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्विति यावत् ॥
त इत्यनुशायिनो निर्दिश्यन्ते । इहेति शृण्वी कथ्यते । कथमस्मिन्
वाक्ये बहुवचनेनानुशायिनां बहुवच्य निर्देशस्तत्वाह । क्षीणकर्माणामिति ॥
कथं मेघो भूत्वा प्रवर्षतीत्यादावेकवचननिर्देशस्तत्वाह । मेघादिष्विति ॥
ये पूर्वैर्मेघादयो नभोऽन्तास्तेषु प्रत्येकमभिमानिदेवतानामेकरूपत्वात्तदु-
पनिष्ठातानामनुशायिनामप्येकवचनेन निर्देशो युक्त इत्यर्थः ॥ अतो वै
स्त्वित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ अनुशायिनां दुःशङ्कनिःसरण-
मित्युक्तं प्रपञ्चयति । यत इत्यादिना ॥ मकरादिभिर्भक्षितानामनुशायिनां
तेष्वस्तुसप्तनजातीयत्वेन समुद्भवो भविष्यतीति चेत्तेत्याह । तेऽतीति ॥

रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥

स्त्राणि वर्षधाराभिः पतितानाम् । अतस्तस्माद्धेतोर्वै खलु
दुर्निघ्नपतरं दुर्निष्क्रमणं दुर्निःसरणम् । यतो गिरितटा-
दुदकस्त्रोतसोच्छ्रमाना नदीः प्राप्रुवन्ती ततः समुद्रम् ।
ततो मकरादिभिर्भक्ष्यन्ते । तेऽप्यन्येन । तत्रैव च सह
मकरेण समुद्रे विलीनाः समुद्राभ्योभिर्जलधरैराकृष्टाः
पुनर्वर्षधाराभिर्भक्ष्ये शिलातटे वाऽगस्ये पतितास्तिष्ठन्ति
कदाचिद्द्व्यालसृगादिपीता भक्षिताश्चान्यैः ॥

तेऽप्यन्यैरित्येवमकारा, परिवर्त्तेरन् । कदाचिद्-
भक्ष्येषु स्यावरेषु जातास्तत्रैव श्रुत्येरन् । भक्ष्येष्वपि
स्यावरेषु प्रजातानां रेतःसिग्देहसम्बन्धो दुर्लभ एव । बहु-
त्वात् स्यावराणामिति । अतो दुर्निष्क्रमणत्वम् । अथवाऽतो
ऽस्माद्ब्रोह्मिवादिभावाद्दुर्निघ्नपतरं दुर्निगमनतरम् ।
दुर्निघ्नपतरमिति तकार एको लुप्तो द्रष्टव्यः । व्रीहिय-

मकरादयोऽपि जलचारिभिरन्येर्भक्ष्यन्ते तथाच समुद्रे पतितानामनु-
शायिनां तत्रैव लयः स्यादित्यर्थः । नन्वेवमनुशायिनः समुद्रे लीना न ततः
पुनरुद्भूतुं शक्यन्ते ॥ तथा च कृतविनाशः स्यादित्याशङ्क्याह । जलधरै-
रिति ॥ समुद्रोऽभ्योभिरिति तृतीया सङ्घार्थे ॥ तर्हि सर्पव्याघ्रोपभुक्ताना
मनुशायिनां तत्समानजातीयदेहभोगः स्यादिति चेन्न त्याह । भक्षिता-
श्चेति ॥

यैस्तिर्है सपदयो भक्ष्यन्ते तेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेनानुशायिनासु-
ङ्गः स्यादिति चेत्तेत्याह । तेऽपीति ॥ तथापि यथोक्तरीत्या परिवर्त्त-

वादिभावो दुर्निष्प्रपततरस्तरादपि दुर्निष्प्रपतराद्रेतः-
सिग्देहसम्बन्धो दुर्निष्प्रपततर इत्यर्थः । यस्माद्दूर्द्धरेतोभि-
र्बालैः पुंस्तराहितैः स्वविरैर्वा भक्षिता अन्तराले शीर्यन्ते ।
अनेकत्वाद्वादानाम् । कदाचिक्काकतालीयन्यायेन रेतः-
सिग्भिर्भक्ष्यन्ते यदा तदा रेतःसिग्भावं गतानां कर्मणो
वृत्तिलाभः । कथं यो यो ह्यन्मन्ति अनुशयिभिः संश्लिष्टं
रेतःसिक् यच्च रेतः सिञ्चत्यृतुकाले योषिति तद्भूय एव
तदाकृतिरेव भवति । रेतोरूपेण तदवयव आकृति-
भूयस्त्वं भूय इत्युच्यते रेतोरूपेण योषिति ॥

रेतसो रेतःसिगाकृतिभावितत्वात् । सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य-
स्तेजः सम्भूतमिति हि श्रुत्यन्तरात् । अतो रेतःसिगा-
कृतिरेव भवतीत्यर्थः । तथा हि पुरुषात्पुरुषो जायते

नात्ते रेतःसिग्योगमपि यदा कदाचित्प्रपद्येरन्निति चेन्नेत्याह । कदा-
चिदिति ॥ तथापि भक्ष्येषु जातानां रेतः सिग्येभ्यः सुलभः स्यादिति
चेन्नेत्याह । भक्ष्येषुपीति ॥ इतिशब्दो यच्छब्देन पूर्व्येण सम्बध्यते ।
पूर्वमतःशब्दो हेतुपरतया व्याख्यातः । सम्प्रति ब्रीह्याद्यवधिवाचकत्वेन
तं व्याचष्टे । अथवेति ॥ दुर्निष्प्रपततरमितितकारसहिते पाठे सति
विवक्षितमर्थमाह । ब्रीह्यादीति ॥ तत्र हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तर्हि
तेषामन्तराले विशिखानां देहभागित्वाभावादनुशयवैयर्थ्यामित्याशङ्क्याह ।
कदाचिदिति ॥ काकतालीयया वृत्त्या यावच्छिक्कन्यायेनेति यावत् ॥ अनु-
शयाख्यस्य कर्मणो भाविदेहारम्भाद्यं सुख्यं प्रश्नपूर्वकं विदुषोति । कथ-
मित्यादिना ॥

अनुशयिनो रेतःसिगाकारभाक्ते हेतुमाह । रेतस इति ॥ तस्य
रेतःसिगाकृत्वा तदंशेन भावितत्वात्संस्कृतत्वात्तदङ्गसम्भूतत्वात्तदूपेण
गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगाकृतिर्भवतीत्यर्थः । रेतसो रेतःसिगङ्ग
सहयत्वे प्रसाधनैतरेयश्रुतिरित्याह । सर्वेभ्य इति ॥ रेतोरूपेण गर्भा-

गोर्गवाकृतिरेव न जात्यन्तराकृतिस्तस्माद्युक्तं तद्भूय एव
भवतीति । ये त्वन्ये ऽनुशयिभ्यश्चन्द्रमण्डलमनारुह्यैव पापक-
र्माभिर्घोरैर्ब्रौहियवादिभावं प्रतिपद्यन्ते पुनर्मनुष्यादिभावं
गतास्तेषां नानुशयिनामिव दुर्निष्प्रपतरं । कस्मात् कर्मा-
णा हि तैर्ब्रौहियवादिदेह उपात्त इति । तदुपभोगनि-
मित्तक्षये व्रीह्यादेस्तम्बदेहविनाशे यथा कर्मारजितं देहा-
न्तरं नवं नवं जलूकावत्सङ्गमन्ते सविज्ञाना एव । सविज्ञानो
भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति श्रुत्यन्तरात् ॥

यद्यप्युपसंहृतकरणाः सन्तो देहान्तरं गच्छन्ति
तथापि स्वप्नवद्देहान्तरप्राप्तिनिमित्तकर्माङ्गावितवासना-

शयं प्रविष्टस्य रेतःसिगाकारत्वसक्तं निगमयति । अत इति ॥ अनुशयिनो
रेतःसिगाकारत्वे लौकिकानुभवमनुकूलयति । तथेति ॥ चन्द्रस्वल्पस्वल्प-
तानामवरोहतां व्रीह्यादिदेहसंस्तिष्ठानां द्राघीयसा कावेन देहान्तर-
त्वाभश्चेत्तर्हि व्रीह्यादिदेहाभिमानिनामपि दुःशक्यं निष्क्रमणम् ॥ व्रीह्या
दिदेहसम्बन्धाविशेषादित्यत आह । ये त्विति ॥ व्रीह्यादिदेहसम्बन्धा-
विशेषे कुतस्तद्देहभाजां ततो निःसरणमशक्यं न भवतोत्थायङ्ग्य विशेष-
माह । कस्मादित्यादिना ॥ शरीरजैः कर्मादोषैर्यानि स्थावरतां नर
इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्येषां कर्मानिमित्तं स्थावरं जन्त तेषां कर्माक्षय एवा-
वधिः । अवरोहतान्तु कर्मासङ्कीर्तनाद्द्वैषयमित्यर्थः । यथा जलूका
दृष्टान्तृष्टान्तरं दीर्घभूता सङ्गमते न तथाऽनुशयिनो व्रीह्यादिदेहभाजौ-
ऽपि तत्त्यागेन देहान्तरं गच्छन्तस्तद्विषयविज्ञानवन्त एव गच्छन्तीत्यत्र
बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति । सविज्ञान इति ॥

अथोपसंहृतकरणानां विज्ञाने कारणासम्भवात्कथं सविज्ञानत्वं
तत्राह । यद्यपीति ॥ दृष्टकारणाभावेऽप्यदृष्टमेवैकं वासनात्कथं ज्ञानोत्पत्तौ
निमित्तमिति तेन सविज्ञाना एव गच्छन्ति देहान्तरमित्यत्र हेतुमाह ।

ज्ञानेन सविज्ञाना एव देहान्तरं गच्छन्ति । श्रुतिप्रामा-
ख्यात् । तथार्चिरादिना धूमादिना च गमनम् । स्वप्न इवो-
द्भूतविज्ञानेन लब्धवृत्तिकर्म्मनिमित्तत्वाद्गमनस्य । न तथा
ऽनुशयिनां व्रीह्यादिभावेन जातानां च सविज्ञानमेव
रेतःसिग्योषिद्देहसम्बन्ध उपपद्यते । न हि व्रीह्यादि-
लवनकण्डनपेपणादौ च सविज्ञानानां स्थितिरस्ति । ननु
चन्द्रमण्डलादप्यवरोहतां देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वाज्ज-
लूकावत्सविज्ञानतैव युक्ता । तथा सति घोरो नरकानुभवः ॥

इष्टापूजादिकारिणां चन्द्रमण्डलत्वादारभ्य प्राप्तो
यावत् ब्राह्मणादिजन्म । तथा च सत्यनर्थाथैवेष्टापूजा-
द्युपासनं विहितं स्यात् । श्रुतेश्चाप्रामाख्यं प्राप्तं वैदि-

श्रुतिप्रामाख्यादिति ॥ श्रुतिरत्र बृहदारण्यकश्रुतिः । यथा सविज्ञानाना-
मेव व्रीह्यादिदेहान्तरगमनं तथा ज्ञानिनामर्चिरादिना कर्मिणां
धूमादिना च गमनं स्वप्नमुद्भूतवासनात्मकविज्ञानानामेवेत्याह । तथेति ॥
तेषां सविज्ञानत्वे हेतुमः ह । लब्धवृत्तीति ॥ अनुशयिनामपि तर्हि व्रीह्या-
दिषु संस्निष्टानां रेतःसिगादिदेहसम्बन्धः सविज्ञानानामेवेति चेन्नेत्याह ।
न तथेति ॥ अनुपपत्तौ हेतुमः ह । न हीति ॥ व्रीह्यादिसंस्निष्टाना-
मनुशयिनां सविज्ञानत्वे तल्लवनादौ तज्जीववत्तेषामपि प्रवासप्रसङ्गाच्च
रेतःसिग्देहसम्बन्धः सिध्येदित्यर्थः । व्रीह्यादिषु देहान्तरं गच्छत्यु विज्ञा-
नत्वोपलम्भाटनुशयिष्वपि देहान्तरप्रप्तेरविशेषाद्युक्तं सविज्ञानत्वमिति
यङ्गने । नन्विति ॥ तद्व्याचृष्टान्तरं प्रति जलूकागमनवदवरोहतामपि
देह देहान्तरं प्रति गमनस्य तुल्यत्वाद्ब्रीह्यादिवद्युक्ता सविज्ञानतेति
योजना । अस्तु तेषां विज्ञानत्वं का हानिरित्यत आह । तथा सतीति ॥

इष्टापूजादिकारिण्य सन्तराले नरकानुभवः । तथा च सति तदनुष्ठानस्या-
नर्थाधिं विहितत्वे येयसाधनविषयककर्मकाण्डं विस्थेतेत्याह । श्रुते-

कानां कर्मणामनर्थानुबन्धित्वात् । न वृक्षारोहणपतनवत्
विशेषसम्भवात् । देहाद्देहान्तरं प्रतिपित्तोः कर्मणा
लब्धवृत्तित्वात् । कर्मणोद्भावितेन विज्ञानेन सविज्ञानत्वं
युक्तम् । वृक्षाग्रमारोहत इव फलं जिघृक्षोः । तथार्चि-
रादिना गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेत् । घूमादिना च
चन्द्रमण्डलमारुरुक्षतां न तथा चन्द्रमण्डलादवरुरुक्षतां
वृक्षाग्रादिव पततां सचेतनत्वम् । यथा च सुद्धराद्य-
भिहतानां तदभिघातवेदनानिमित्तसंमूर्च्छितप्रतिबन्ध-
करणानां स्वदेहेनैव देशाद्देशान्तरं नीयमानानां
विज्ञानशून्यता दृष्टा तथा चन्द्रमण्डलान्मालुषादि-
देहान्तरं प्रत्यवरुरुक्षतां स्वर्गभोगनिमित्तकर्मक्षया-

ञ्चेति ॥ यथा बुद्धिपूर्वं वृक्षमारोहतो सविज्ञानत्वेऽपि तस्मादबुद्धिपूर्वं
पततां नसविज्ञानत्वं विज्ञायते । तथा चन्द्रमण्डलमारोहतां सविज्ञानत्वे-
ऽपि ततोऽवरोहतां नैव तदस्ति उद्भूतकर्माभावात् । इत्यारोहः वरोहयो-
र्ज्ञानविशेषसम्भवान्नैवमिति परिहरति । न वृक्षेति ॥ सङ्ग्रहवाक्यं विद्व-
ष्योति । देहादित्यादिना ॥ चकारात् गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेदिति
सम्बन्धः । अवरोहतां जीवानां सर्वथा विज्ञानशून्यत्वमुक्तं तेषां चैतन्य
स्वाभाव्याद्दृष्टान्ततत्तामपि विज्ञानमात्रमस्त्वेष्वेवेत्याशङ्कोदाहरणान्तरमाह ।
यथा चेति ॥ तेन सुद्धरादिना योऽभिघातकोन हेतुना यद्देदनाख्यं निमित्तं
तेनसम्मूर्च्छितानि प्रतिबद्धानि वा करणानि येषान्नेवमिति यावत् ।
नृदितोऽभिनटो देहोऽवमयः स्थूलो देहो येषां तेषान्त एव प्रतिबद्ध-
करणानां युक्ता विज्ञानशून्यतेति सम्बन्धः । यथोक्तदृष्टान्तवशाच्चन्द्रमण्डला-
दवरुहन्तो विज्ञानशून्याः सिद्धन्तीति निगमयति । अत इति ॥ तथापि

नृदिताद्देहानां प्रतिबद्धकरणानाम् । अतस्तेऽपरित्यक्तदेह-
वीजभूताभिरङ्गिर्मूर्च्छिता इवाकाशादिक्रमेणोमामवरुद्ध
कर्मनिमित्तजातिस्थावरदेहैः संश्लिष्यन्ते । प्रतिबद्धकरण-
तयाऽनुद्भूतविज्ञाना एव ॥

तथा लवनकण्डनपेषणसंस्कारभक्षणरसादिपरिणा-
मरेतःसेककालेषु मूर्च्छितवदेव । देहान्तरारम्भकस्य

मूर्च्छितानां स्थूलदेहसङ्गावाद्देशान्तरगमनं न युक्तम् । अवरोहतान्तु तद-
भावे कथं व्रीह्यादिभावः सम्भवतीत्यत आह । अपरित्यक्तेति ॥ न परि-
त्यक्तं देहभावस्य वीजं कर्मापूर्वं याभिरङ्गिस्ताभिरुपहिता जीवामूर्च्छित
वद्विज्ञानशून्यगगनादिक्रमेण पृथिवीं प्राप्य कर्मफलभूतजातिस्थावर-
शरीरैः संश्लिष्यन्त इति सम्बन्धः । स्थावरदेहसम्बन्धित्वात्तद्गतजीववत्तदा
सविज्ञानत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह । प्रतिबद्धेति ॥ व्रीह्यादिसंश्लेषावस्था-
यामनुशयिनां कर्मणोऽनुद्भूतवृत्तित्वात् करणानां च तत्र वृत्तिलाभाभा-
वादनुद्भूतविज्ञानत्वं युक्तमित्यर्थः ।

न केवलं व्रीह्यादिसंश्लेषकालेऽनुद्भूत विज्ञानत्वं किन्तु व्रीह्यादेर्ल-
वनादिकावेऽपीत्याह । तथेति ॥ पाकसंस्कारो रसादीत्यादिशब्देन
शोषितमांसमेदोऽस्थिमज्जारतांस्तुच्यन्ते । तस्मिन् काले मूर्च्छितवदनुद्भूत
विज्ञानत्वे देहाद्द्विर्निर्गतानां प्राग्देहान्तरप्राप्तेस्तदस्येवेति हेतु
माह ॥ देहेति ॥ अलम्बवृत्तित्वादिति वेदः कथं पुनरनुशयिनां विज्ञान
शून्यत्वे ॥ तदाथा दृश्यजलायुका दृश्यस्थानं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानस-
पसंहरतीत्यादौ सचेतना जलूका दृष्टान्तत्वेनोपादीयते तत्राह । देहवी-
जभूतेति ॥ सर्वांसवस्थासु तासु व्रीह्यादिसंश्लेषतल्लवनादिवशादिति या-
वत् । न चेतनावत्त्वं जलूकादृष्टान्ते विवक्षितम् । किन्तु सातत्यभावमिति
भावः । जलूकावत्त्वं जलूकासःदृश्यमनुशयिनामित्यर्थः । आरोग्यतां सवि-
ज्ञानत्वमवरोहतां विज्ञानराहित्यमित्युपपाद्यारोग्यतामपि यावत्खावस्था

कर्मणोऽलम्बवृत्तित्वात् । देहवीजभृताप्सुः सन्नापरित्यागे-
वनै सर्वास्वस्थासु वर्तन्त इति जलकावञ्चेतनावत्वं न
विरुध्यते ॥ अन्तराले त्वविज्ञानं मूर्च्छितवदेवेत्यदोषः ।
न च वैदिकानां कर्मणां हिंसायुक्तत्वेनोभयहेतुत्वं शक्य-
मनुमातुम् । हिंसायाः शास्त्रचोदितत्वात् । अहिंसन् सर्वभू-
तान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुतेः । शास्त्रचोदिताया हिंसाया
नाधर्म्यं हेतुत्वमभ्युपगम्यते । अभ्युपगतेऽप्यधर्म्यं हेतुत्वे मन्त्रै-
र्विषादिवृत्तदपनयोपपत्तेर्न दुःखकार्यारम्भकत्वोपपत्ति-
वैदिकानां कर्मणां मन्त्रेणैव विषमक्षणास्येति ॥

नेभ्यः करणान्युपसंहृत्य हृदयेऽवस्थानं तावदेव सविज्ञानत्वम् । न देहा-
द्विहिर्निर्गतानां प्राग्देहान्तरप्राप्तेः । तदस्मनुशयिनां तु चन्द्रमण्डला-
दवरोहतामपि न भाविदेहपर्यन्ता वासना दीर्घा भवति प्रसाक्षा-
भावादित्याह । अन्तराले त्विति ॥ चन्द्रमण्डलादवरोहतां देहान्तर-
गमनस्य तुल्यत्वेऽपि विज्ञानशून्यत्वमदुष्टमित्युपसंहरति । इत्यदोष इति ॥

यत्तु हिंसानुपहात्मकत्वादित्यादिकर्मणां स्थावरत्वमपि तत्फलमेव ।
तथाच वैदिकानां कर्मणासनर्थानुबन्धित्वादप्रासाध्यं श्रुतेरिति तत्राह ।
न चेति ॥ उभयहेतुत्वमर्थानर्थहेतुत्वमिति यावत् ॥ अहिंसन्नित्यादि-
श्रुतेः शास्त्रचोदितवैदिकेषु कर्मसु हिंसा नानर्थहेतुरित्याह । अभ्युपगतेऽ
पीति ॥ यद्यपि स्वरूपेण हिंसानर्थहेतुरभ्युपगम्यते । तथापि तद्युक्तानां
वैदिककर्मणां नानर्थारम्भकत्वम् । यथा स्वरूपेण विषटध्यादेर्मरणाज्वरादि
हेतुत्वेऽपि मन्त्रशर्करादिभिः सहोपयुक्तं सन्न तत्कार्यारम्भकत्वम् । तथा
हिंसायाः स्वतोऽधर्महेतुत्वेऽपि वैदिककर्मनिष्ठाया न तद्देहत्वम् । वैदिकै
रेव कर्मभिस्तत्कृतदोषापनयनसिद्धेरित्यर्थः ॥ पूर्वोक्तमेव इत्यन्तं स्पष्ट-
यति । मन्त्रेणैति ॥ तेन सहोपभुक्तस्य विषयानर्थहेतुत्वेन पुष्टिहेतुत्वमद्वै-
दिककर्मणानुप्रविष्टया हिंसायाः पुरुषार्थमेव शुद्धमिति चेन्न शब्दादिति
न्यायादित्यर्थः ॥

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रम-
णीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिय-
योनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपयच-
रणा अभ्याशो ह यत्ते कपुयां योनिमापद्येरन्

तत्तत्र तेष्वनुशयिनां य इह लोके रमणीयं शोभनं
चरणं शील येषां ते रमणीयचरणा रमणीयचरणे-
नोपलक्षितः शोभनोऽनुशयः पुण्यं कर्म येषां ते रमणीय-
चरणा उच्यन्ते । क्रौर्याद्वृतभायावर्जितानां हि शक्य उप-
लक्षयितुं शुभानुशयसङ्कावः । तेनानुशयेन पुण्येन कर्मणा
चन्द्रमण्डले भुक्तशेषेणाभ्याशो ह क्षिप्रमेव यदिति क्रिया-
विशेषप्रणम् । ते रमणीयां क्रौर्यादिवर्जितां योनिमापद्येरन्
प्राप्नुयुः । ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा
स्वकर्मण्यु रूपेण ॥

अथ पुनर्ये तद्विपरीताः कपयचरणोपलक्षितकर्मा-

तदुभय एव भवति इत्येतद्व्यसङ्गागतं परिसमाप्य प्रकृतं श्रुतिव्याख्या
नमनुवर्त्तयति । तत्तत्रेति ॥ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषादिति न्यायेन
तेषु व्रीह्यादिषु संक्षिप्ता येऽनुशयिनस्तेषां मध्ये ये केचिदस्मिन्लोके
चन्द्रमण्डलप्राप्तेः प्रागवस्था यामनुष्ठिताभुक्तरमणीयचरणास्ते रमणीयां
योनिं प्रापद्येरन्निति सम्बन्धः ॥ उक्तमेव स्पष्टयति । शोभनमिति ॥ कथं
रमणीयचरणानुरोधेन शोभनोऽनुशयो लक्ष्यते तत्राह । क्रौर्येति ॥ ते
खल्वनुशयिनो रेतःसिन्धुयोगानन्तरं तेन कर्मणा रमणीयां योनिमापद्येर-
न्निति यत्तन्निश्चयेनैवैत योजना । तत्रापि हेतुमाह । स्वकर्मैति ॥

अथेति प्रतीकं स्पष्टीत्वा व्याचष्टे । पुनरिति ॥ तद्विपरीतास्तेभ्यो

श्वयोनिं वा शुकरयोनिं वा चण्डालयोनिं
वा ॥ ७ ॥ अथैतयोः पद्योर्न कतरेण च न तानी-
मानि क्षुद्राण्यसृष्टावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति
जायस्व भ्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ
लोको न सम्पर्य्यते

योऽशुभानुशया अभ्याशो ह यत्ते कपूयां यथा कर्मयोनि-
मापद्येरन् कपूयांमेव । धर्मसम्बन्धवर्जितां जुगुप्सितां योनि
मापद्येरन् । श्वयोनिं वा शुकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा
स्वकर्म्मार्तुरूपेणैव । ये तु रमणीयचरणाद्विजातयसो स्वकर्म
स्याच्चेदिष्टापूत्तादिकारिणस्ते धूमादिना गच्छन्त्यागच्छन्ति ।
च पुनः पुनर्घटीयन्त्रवद्विद्यां चेत्याप्नुरुक्षदार्चिरादिना
गच्छन्ति । यदा तु न विद्यासेविनो नापीष्टापूत्तादिकर्म
सेवन्ते तदाऽथैतयोः पद्योर्यथोक्तयोरर्च्चि धूमादिलक्षणयोर्न
कतरेणान्यतरेण च नापि यन्ति । तानीमानि भूतानि

विबल्लथा इति वावत् ते कपूयां योनिमशुभानुशयवशाद्देतः सिन्धोगान-
न्तरमापद्येरन्निति यत्तदपि क्षिप्रमेवेति योजन ॥ तत्रापि विकल्पे कारण-
माह । स्वकर्मेति ॥ योनिविकल्पे द्वतीयं पन्थानमवतारयितुं पूज्योक्तौ
पन्थानौ सङ्क्षिप्यानुवदति । ये त्विति ॥ शुभानुशयवशाद्ये केचिद्ब्राह्मणादि
योनिमापदास्ते स्वर्क्षाश्रमविहितकर्मनिष्ठाः सन्तो यदीष्टादिकमंलतवन्-
स्तदा दक्षिणेन पथा चन्द्रं गच्छन्ति । तत्र च भोक्तव्ये कर्मणि भोगेन
क्षांसे पुनरवशिष्टेन कामेणा प्रथित्रीम गच्छन्ति । एवं घटीयन्त्रवत्पुनः
पुनरारोहन्तोऽवरोहन्तश्च केवलकर्मिणो दृश्यन्ते । यदि चेद् द्विजातयः

क्षुद्राणि दंशमशककीटादीन्यसकृदावर्त्तीनि भवन्त्यत
उभयमार्गपरिभ्रष्टा ह्यसकृज्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः ॥

तेषां जननमरणसन्ततेरनुकरणमिदमुच्यते । जायस्व
म्रियस्वेति ईश्वरनिमित्तवेष्टोच्यते । जननमरणक्षणेनैव
कालयापनं भवति । न तु क्रियासु शोभनेषु भोगेषु वा
कालोऽस्तीत्यर्थः । एतत्क्षुद्रजन्तुलक्षणं तृतीयं पूर्वोक्तौ
पन्थानावपेक्ष्य स्थानं संसरताम् । येनैवं दक्षिणमार्गगा
अपि पुनरागच्छन्ति । अनधिकृतानां ज्ञानकर्म्मणोरगमन-
मेव दक्षिणेन पथेति । तेनासौ लोको न सम्पूर्यते । पञ्च-
मस्तु प्रश्नः पञ्चाग्निविद्यायां व्याख्यातः । प्रथमो दक्षिणेत्-
रमार्गमभ्यासपाठतो दक्षिणेतरयोः पथोर्व्यावर्त्तनापि
स्यतानामग्नौ प्रक्षेपः समानः । ततो व्यावर्त्तनान्यर्चिरादिना
यन्तान्ये धूमादिना । पुनरुत्तरदक्षिणायने षण्मासान् प्राप्नु-
वन्तः संयुज्य पुनर्व्यावर्त्तन्ते । अन्ये संवत्सरमन्ये मासेभ्यः

स्वकर्मस्थाः सन्नो ज्ञानं लभेरनुत्तरेण यानेनेतो ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यर्थः ॥
इदानीं तृतीयस्थानमुपदिशति । यदा त्विति ॥

पौनःपुन्येन लोणमध्यमैकवचनान्तयोः सर्वाख्यातेषु विधानात् पुनः
पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यस्मिन्नर्थे जायस्व म्रियस्वेति प्रयोग इत्याह ।
तेषामिति ॥ यद्वा सर्वेश्वरो मार्गद्वयभ्रष्टं दृष्ट्वा तं जायस्व म्रियस्वेति प्रेरय-
त्येतदिहोच्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ तेनासावित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । येनैव-
मिति ॥ उक्त्या रीत्या निर्णीतान् प्रश्नान् विविच्य प्रतिपत्तिमौकर्यार्थं
कथयति । पञ्चमस्त्विति ॥ व्यावर्त्तनापि व्याख्यातेत्युत्तरत्र सम्बन्धः ।
स्यतानामविदुषाञ्चेत्यर्थः । अन्ये ज्ञानन्तरं विदुषां कर्मिणाञ्च सम्वत्सर-
मिति ज्ञानिनोऽप्युच्यन्ते । अन्ये पितृलोकमिति केवलकर्मिण इति
विभागः ।

तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥८॥ स्तेनो हिरण्यस्य
सुरां पिबन्श्च गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा चैते
पतन्ति चत्वारः पञ्चमाश्चाचरत्सैरिति ॥ ८ ॥

पितृलोकमिति व्याख्याता । पुनरावृत्तिरपि क्षीणानुश-
यानां चन्द्रमण्डलादाकाशादिक्रमेणोक्ता । अमुष्य लोक-
स्यापूरणं स्वयम्बुनैवोक्तम् । तेनासौ लोको न सम्पूर्वत इति ॥
यस्मादेवं कथा संसारगतिस्तस्माज्जुगुप्सेत । यस्माच्च
जन्ममरणजनितवेदनानुभवकृतक्षणाः क्षुद्रजन्तवो ध्वान्ते
घोरे दुस्तरे प्रवेशिताः सागर इवागाधे अश्वे निराशा-
श्चोत्तरणं प्रति तस्माच्चैवंविधां संसारगतिं जुगुप्सेत
वीभक्षेत दृषीभवेत् । माभूदेवंविधे संसारे मज्जोदधौ घोरे
पात इति । तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः पञ्चाग्निविद्यासुतवे ॥
स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्षस्य हर्ता । सुरां पिबन् ब्राह्मणः
सन् । गुरोश्च तल्पं दारानावसन् । ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता
चेत्येते पतन्ति चत्वारः । पञ्चमश्च पतितैः सहाचरन्विति ॥

क्षीणानुशयानां चन्द्रलोके भोक्तव्यं कर्म भोगेन क्षयितवतामिति यावत् ।
स्वयम्बुमेवानुवदति । तेनेति ॥ किमर्थमेधां महायासवती तीव्रा संसार-
गतिरुक्तेत्याशङ्क्याह । यस्मादिति ॥ हर्ता यस्यानस्य कर्तृत्वं स्पष्टयति ।
यस्माच्चेति ॥ जन्मादिना जनिता या वेदना तदनुभवेकतः क्षणोऽवसरौ
नान्यत्र येषाम् । तथाऽऽव इति शब्दः ॥ हर्ता यस्यानवदितरयोः राडि-
मत्वात्तुल्या कर्तृत्वभिप्रेत्याह । तस्माच्चेति ॥ संसारमत्त्वपदार्थनस्य
तात्पर्यसङ्गा पञ्चाग्निविद्यायामनुष्ठानसिद्धयर्थं तस्य स्थावकं श्लोकसुटाहृत्य
व्याचष्टे । तदेतस्मिन्नित्यादिना ॥ पञ्चाग्निविद्यामाहात्म्यं सप्रस्यर्थः ॥

अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह
तैरथाचरन् पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्य-
लोको भवति य एवंवेद य एवंवेद ॥ १० ॥ १० ॥

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलघिरि-

अथ ह पुनर्यो यथोक्तान् पञ्चाग्नीन् वेद स तैरथाचर-
न्महापातकिभिः सह न पाप्मना लिप्यते शुद्ध एव । तेन
पञ्चाग्निदर्शनेन पावितो यस्मात्पूतः पुण्यलोकः प्राजाप-
त्यादिर्दस्य सोऽयं पुण्यलोको भवति य एवं वेद यथोक्तं
समस्तं पञ्चभिः प्रश्नैः षष्टमर्थजातं वेद । द्विरुक्तिः रुद्रस्त-
प्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्था ॥ १० ॥ दक्षिणेन पथा गच्छता-
मन्नभाव उक्तस्तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति क्षुद्रज-
न्तुलक्षणा च क्रष्टा संसारगतिरुक्ता । तदुभयदोषपरि-
जिहीर्षया वैश्वानरात्तृभावप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरो ग्रन्थ आर-
भ्यते । अत्यन्तं पश्यसि प्रियमित्यादिलिङ्गादाख्यायिका
सुखावबोधार्था विद्यासम्प्रदानन्यायप्रदर्शनार्था च ॥

प्राचीनशाल इति नामत उपमन्योरपत्यमौपमन्यवः ।

पञ्चमहापातकिनः श्लोके निर्दिश्यन्ते न तु पञ्चाग्निविद्यास्तुतिरिह
भार्तीत्याशङ्क्याह । अथेति ॥ शुद्धत्वे हेतुमाह । तेनेति ॥ कस्येदं फल-
मित्यपेक्षायां पूर्वोक्तविद्यावन्तमनुवदति । य एवमिति ॥ १० ॥ पूर्वो-
त्तरयोः सन्दर्भयोः सम्बन्धं दर्शयन्नुत्तरसन्दर्भमवतारयति । दक्षिणेने-
त्यादिना ॥ उत्तरपथस्य वैश्वानरात्तृभावप्रतिपत्त्यर्थत्वे गमकमाह ।
अस्तीति ॥

विद्यायाः सम्प्रदानं शिष्यस्तस्य न्यायो विनयादिसम्पत्तिस्तत्र दर्श-

न्द्रद्युम्नो भाल्लवयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल भ्रान्त-
तराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य
मीमांसाञ्चक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥

सत्ययज्ञो नामतः पुलुपस्यापत्यं पौलुपिः । तद्येन्द्रद्युम्नो नामतो
भल्लवेरपत्यं भाल्लविस्तस्यापत्यं भाल्लवेयः । जन इति नामतः
शार्कराक्ष्यस्यापत्यं शार्कराक्ष्यः । बुडिलो नामतोऽश्वतराश्व-
स्यापत्यमाश्वतराश्विः । पञ्चापि ते हैते महाशाला महाश-
त्रुस्था विस्तीर्णाभिः शालाभिर्युक्ताः सम्पन्नाः । महाश्रोत्रियाः
श्रुताध्ययनवृत्तसम्पन्ना इत्यर्थः । त एवम्भूताः सन्तः समेत्य
सम्भूय क्वचिन्मीमांसां विचारणाञ्चक्रुः कृतवन्त इत्यर्थः ।
कथम् । को नोऽस्याकमात्मा किं ब्रह्मेत्यात्मब्रह्मशब्दयोरित-
रेतरविशेषणविशेष्यत्वं ब्रह्मेत्यध्यात्मपाराच्छब्दमात्मानं
निर्वर्त्तयत्यात्मति च आत्मव्यतिरिक्तस्यादित्यादिब्रह्मण
उपास्यत्वं निवर्त्तयति । अभेदेनात्मैव ब्रह्म ब्रह्मैवात्मेत्येवं
सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स आत्मेत्येतत्सिद्धं भवति ॥

नार्था चाख्यायिका ॥ इत्यने चात्र प्राचीनशालप्रभृतीनां तत्सम्पत्ति-
रित्याह । विद्येति ॥ कथमात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं
व्यावर्त्याभावादित्याशङ्क्याह । ब्रह्मेति ॥ उक्तरीत्या सिधो विशेषणविशे-
ष्यत्वे फलितमाह । अभेदेति ॥

ते ह सम्पादयाञ्चक्रुर्हृत्कालको वै भगवन्तोऽय-
 मारुणिः सम्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं
 हन्ताभ्यागच्छामेति तं हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥ स
 ह सम्पादयाञ्चकार प्रच्यन्ति मामिमे महाशाला
 महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये
 हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥ तान् होवा-
 चाश्वपतिर्वै भगवन्तो ऽयं कैकेयः सम्रतीममा-

मूर्द्धा ते व्यपतियदन्वोऽभविष्यदित्यादिलिङ्गात् । ते
 ह मीमांसन्तोऽपि निश्चयमलभमानाः सम्पादयाञ्चक्रुः
 सम्पादितवन्त आत्मन उपदेष्टारम् । उद्दालको वै प्रसिद्धो
 नामतः । हे भगवन्तः पूजावन्तो ऽयमारुणिः अरुणस्या-
 पत्यं सम्रति सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमस्त्रदभिप्रेतमध्येति
 स्मरति । तं हन्तेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निश्चित्य तं
 हाभ्याजग्मुस्तं गतवन्तः । आरुणिः स ह तान् दृष्ट्वैव तेषा-
 मागमनप्रयोजनं बुध्वा सम्पादयाञ्चकार । कथम् । प्रच्यन्ति
 मां वैश्वानरं इमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्योऽहं न
 सर्वमिव पृष्टं प्रतिपत्स्येवक्तुं नोत्सहे । अतो हन्ताहमिदा-
 नीमन्यमेषामभ्यनुशामानि वक्ष्याम्युपदेष्टारमित्येवं सम्पाद्य
 तान् होवाच । अश्वपतिर्वै नामतो भगवन्तोऽयं कैकेय-

इतश्चोपास्यस्व सर्वाङ्गत्वं गन्धने । परिच्छिद्रोपासनस्य निन्दि-
 तत्वाद्भूञ्चः क्रतवञ्जप्रयस्त्वभिति न्यायादित्यह । सूर्वेति ॥ भगवन्तः

त्मानं वैश्वानरमध्येति तए हन्ताभ्यागच्छामिति
 तए हाभ्याजग्मः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः
 पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार स ह प्रातः सञ्जिहान
 उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यीं न मद्यपो
 नानाहिताग्निर्नाविद्वान् स्वैरौ स्वैरिणी कुतो
 यच्च्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा
 ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि

स्थापत्यं कैकेयः सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमध्येतीत्यादि
 समानम् । तेभ्यो ह राजा प्राप्तेभ्यः पृथक् पृथगर्हाण्य-
 र्हाणानि पुरोहितैर्भृत्यैश्च कारयाञ्चकार कारितवान् ॥
 स हान्येद्वृराजा प्रातः संजिहान उवाच विनयेनोप-
 गम्यैतद्धनं मत्त उपादध्वमिति । तैः प्रत्याख्याता मयि
 दोषं पश्यन्ति नूनं यतो न प्रतिगृह्णन्ति मत्तो धनमिति
 मन्वान आत्मनः सदृत्तां प्रतिपिपादयिष्यन्नाह । न मे
 मम जनपदे स्तेनः परस्वहर्ता विद्यते । न कदर्योऽदाता
 सति विभवे । न मद्यपो द्विजोत्तमः सन् । नानाहिताग्निः
 शतगुः । नाविद्वानधिकारानुरूपम् । न स्वैरी परदारेषु गन्ता ।
 अत एव स्वैरिणी कुतो दुष्टचारिणी न सम्भवतीत्यर्थः । तैश्च
 न वयं धनार्थिन इत्युक्तं आहात्यं भवैते धनं न गृह्णन्तीति ।

सन्तः सम्पादयाञ्चक्रुरिति पूर्वेषु सम्बन्धः । अत्रपतिरित्यादौ भगवन्त
 इति प्राचीनशास्त्रप्रभृतयः सम्बोध्यन्ते ॥ बहेत्वादि सोमस्कारं व्याचष्टे ।

वसन्तु भगवन्त इति ॥ ५ ॥ ते होचुर्येन हैवा-
र्थेन पुरुषश्चरेत्त एव हैव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वान-
र एव सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥
तान् होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्ताऽस्मीति ते ह

यच्चमाणो वै कतिभिरहोभिरहं हे भगवन्तोऽस्मि । तदर्थं
क्लृप्तं धनं मा यावदेकैकस्मै यथोक्तस्यत्विजे धनं दास्यामि
तावत्प्रत्येकं भगवद्भ्योऽपि दास्यामि । वसन्तु भगवन्तः पश्यन्तु
च मम यागमित्युक्तास्ते होचुः । येन हैवार्थेन प्रयोजनेन यं
प्रति चरेद्गच्छेत्पुरुषं तं हैवार्थं वदेत् । इदमेव प्रयोजन-
सागमनस्येत्ययं न्यायः सताम् । वयञ्च वैश्वानरज्ञानार्थिनः ॥
आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि सम्यग्जानासि अत-
स्तमेव नोऽस्मभ्य ब्रूहीत्युक्तस्तान् होवाच । प्रातर्वो युष्मभ्यं
प्रतिवक्तास्मि प्रतिवाक्यं दातास्मीत्युक्तास्ते ह राज्ञोऽभि-
प्रायज्ञाः समित्प्राणयः समिद्भारहस्ता अपरे द्युः पृथ्वीं
राजानं प्रतिचक्रमिरे गतवन्तः । यत एवं महाशाला
महाश्रोत्रिया ब्राह्मणाः सन्तो महाशालत्वाद्यभिमानं
हित्वा समिद्भारहस्ता जातितो हीनं राजानं विद्यार्थिनो
विनयेनोपजग्मुः । तथाऽन्यैर्विद्योपादित्सुभिर्भवितव्यम् ।

स ह्यन्ये द्युरित्यादिना ॥ यथोक्तं शास्त्रप्रसिद्धमिति यावत् । किन्तर्हि
भगवदागमनप्रयोजनं तदाह । वयञ्चेति ॥

तन्ममापि नास्तीति शङ्कंतिरस्यति । आत्मानमिति ॥ शिष्य-
भाषेनोपसङ्गेश्चो विद्या दातव्या न यथा कथञ्चिदिति राज्ञोऽभि-

समित्याणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान् हानुप-
नीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥ ११ ॥

श्रीपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्त्रे इति दिवमेव
भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा
वैश्वानरो ऽयं त्वमात्मानमुपास्त्रे तस्मात्तव सुतं
प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्सग्रन्तं पश्यसि

तेभ्यश्चादाद्विद्यां विद्वानुपनीयैवापनयनमकृतवै तान्
यथायोग्येभ्यो विद्यामदात् तथाऽन्येनापि विद्या दात-
व्येत्याख्यायिकार्थः । एतद्वैश्वानरविज्ञानमुवाचेति वक्ष्य-
माणेन सम्बन्धः ॥ ११ ॥

स कथमुवाचेत्याह । श्रीपमन्यव हे कमात्मानं वैश्वानरं
त्वमुपास्त्र इति पप्रच्छ । नम्ययमन्याय आचार्यः सन् शिष्यं
पृच्छतीति । नैष दोषः । यद्वेत्य तेन भोपसीद ततस्त-
च्छ्रद्धं वक्ष्यामीति न्यायदर्शनात् । अन्यत्वाप्यप्रतिभानवति
शिष्ये प्रतिभोत्पादनार्थः प्रश्नो दृष्टोऽजातशत्रोः । क्वैष
तदाऽभूत् कुत एतदागादिति । दिवमेव दुलोकमेव वैश्वान-

प्रायः । तेहेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । यत इति ॥ योग्येभ्यो
राजानं प्रत्युपगमनमित्येवेति मन्वानो विशिनष्टि । विद्यार्थिन इति ॥
तद्यत्नत्वात् शब्दो दृष्टव्यः । उपनयनं पादयोर्निपतनं वक्ष्यमाणवैश्वानर-
विज्ञानम् । तेनैतदित्यस्य सम्बन्ध इति यावत् ॥ आख्यायिकातात्पर्य-
सुपसंहरति । यथेति ॥ ११ ॥

शिष्या हि प्रष्टारः । आचार्यस्तु प्रतिवक्तृ इति न्यायेन शङ्कते ।
नन्निति ॥ वाक्याशेषावष्टम्भेन दूषयति । नैष दोष इति ॥ दृष्टद्वारप्यव-

प्रियमत्तन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं
कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा-
त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्धा ते क्षिप्रतिष्य-
द्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १२ ॥ अथ होवाच
सत्ययज्ञं पौलषिं प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानसु-

नरमुपास्ते भगवो राजन्निति होवाच । एष वै सुतेजाः
शोभनं तेजो यस्य सोऽयं सुतेजा इति प्रसिद्धो वैश्वानर
आत्मा । अयमात्मनोऽवयवभूतत्वाद्यं त्वमात्मानमात्मैकदेश-
सुपास्ते तस्मात् सुतेजसो वैश्वानरस्योपसनात्तत्र सुतमभिषुतं
सोमरूपं कर्माणि प्रसुतं प्रकर्षेण च सुतमासुतञ्चाहर्गणा-
दिषु तव कुत्रे दृश्यते अतीव कर्मिणस्वत्कुलीना इत्यर्थः ।
अत्सन्नं दीप्ताग्निः सन् पश्यसि च पुत्रपौत्रादिप्रियमिष्टम् ॥

अन्वोऽप्यन्वमत्ति पश्यति च प्रियं भवत्यस्य सुतं प्रसुतमा-
सुतमित्यादिकर्मित्वं ब्रह्मवर्चसं कुले यः कश्चिदेतं यथोक्त-
मेवं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा तु वैश्वानरस्यैष न समस्तो वैश्वान-
नरः । अतः समस्तबुद्ध्या वैश्वानरस्योपासनाच्छिरो मूर्धा ते

श्रुत्यालोचनायामपि नैतदन्वायमित्याह । अन्यत्वापीति ॥ आचार्यस्या-
जातश्लोरीति सम्बन्धः । तस्यात्मत्वेहेतमाह । आत्मन इति ॥ एकाहादि-
रूपो न्योर्तिष्ठोमादिरहर्गणस्तत्र सुतं सोमरूपं लताद्रव्यं अहीने प्रसुतं
शले त्वासुतमिति भेदः । तवेति पुनर्वचनमन्वयदर्शनार्थम् ॥

न केवलं प्राचीनशालनिष्ठमिदं फलं किन्त्वन्यस्यापि भवतीत्याह ।
अन्वोऽपीति ॥ तर्हि यथोक्तवैश्वानरज्ञानादेव इतदन्वयतेत्याशङ्क्याह ।

पाश्च इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवा-
चैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मान-
मुपास्ते तस्मात्तव वज्र विश्वरूपं कुले दृश्यते
॥ १ ॥ प्रष्टोऽश्वतरोरथो दासीनिष्कोऽत्स्रन्नं
पश्यसि प्रियमत्स्रन्नं पश्यति प्रियं भवत्वस्य
ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
चक्षुद्देतदात्मन इति होवाचाभ्योऽभविष्यद्वान्मां

विपरीतग्राहिणो व्यपतिष्यद्विपतितमभविष्यत् । यद्यदिमां
नागतोऽभविष्यत् साध्वकार्पोर्यन्मामगतोऽमीत्यभिप्रायः
॥ १२ ॥ अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं हे प्राचीनयोग्यं कं
त्वमात्मानमुपास्ते इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच ।
शुक्लनीलादिरूपत्वाद्विश्वरूपत्वमादित्यस्य सर्वरूपत्वाद्वा ॥
सर्वाणि रूपाणि हि त्वाद्ग्राणि यतोऽतो वा विश्वरूप
आदित्यस्तदुपासनात्तव वज्र विश्वरूपमिहामुत्तार्यमुप-
करणं दृश्यते कुले । किञ्च त्वामनुप्रष्टोऽश्वतरोरथो युक्तो
रथोऽथोतरोरथो दासीनिष्को दासीभिर्युक्तो निष्को
हारो दासीनिष्कोऽत्स्रन्नमित्यादि समानम् । चक्षुर्वैश्वानरस्य

मूर्धां त्विति ॥ अक्षरार्थसङ्का विवक्षितार्थमाह । साध्विति ॥ १२ ॥ अथ
प्राचीनशब्दे तूष्णींभूते जिज्ञासमाने सत्यनन्तरमित्यर्थः । आदित्यस्य
शुक्लत्वादिरूपत्वमष्टमे सटी भविष्यति ॥ तस्य सर्वरूपत्वेन विश्वरूपत्वमुप-
पादयति । सञ्जायति ॥ अत्स्रन्नमित्यादि चक्षुद्देतदित्यतः प्राक्तनमिति
शेषः । चक्षुद्देतदित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । चक्षुरित्यादिना ॥ तत्रापि तात्पर्यं

नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १३ ॥ अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं
 भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्यं कं त्वमात्मानमुपास्म्य इति
 वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्व-
 र्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्म्ये तस्मात्त्वां
 पृथग्वलय आययन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥
 अत्सपन्नं पश्यसि प्रियमत्सपन्नं पश्यति प्रियं भव-
 त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
 मुपास्ते प्राणस्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त

तु सविता । तस्य समस्तबुद्धोपासनादन्धो भविष्यच्चक्षुर्हीनो
 भविष्यो यन्मां नागमिष्य इति पूर्ववत् ॥ १३ ॥ अथ
 होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्यं कं त्वमात्मानमुपास्म्य
 इत्यादि समानम् । पृथग्वर्माऽऽत्मा नाना वर्तमानि यस्य
 वायोरावहोद्वादिभिर्भेदैर्वर्त्तमानस्य सोऽयं पृथग्वर्त्मात्मा
 वायुः । तस्मात् पृथग्वर्त्मानो वैश्वानरस्योपासनात् पृथङ्-
 नानादिक्कास्त्वां प्रति ब्रह्मयो वस्त्रान्नादिलक्षणा बलय आय-
 यन्ति आगच्छन्ति । पृथग्रथश्रेणयो रथपङ्क्तयोऽपि त्वामनु-
 यन्ति । अत्सपन्नमित्यादि समानम् । प्राणस्वेष आत्मन इति

यथा पूर्वं द्रष्टव्यमित्याह । पूर्ववदिति ॥ १३ ॥ सत्ययज्ञोपरमानन्तरमित्य-
 थशब्दार्थः । पृथगित्यतः प्राक्तनमादिपदेन ष्टहीतम् । पृथग्वर्त्मेति प्रतीक-
 मादाय व्याचष्टे । नानेति ॥ आभिसुख्येनागच्छन्नावहः ऊर्द्ध्वेन बहती
 ऋद्बहः ॥ तस्मास्तामित्यादि व्याचष्टे । तस्मादिति ॥ नानादिक्का नाना-
 विधासु दिक्षुभवा इत्येतत् । अत्सपन्नमित्यादि समानमित्यन्नादिपद-

उदक्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १४ ॥
 अथ होवाच जनः शार्कराक्ष्यं कं त्वमात्मानमु-
 पास्य इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष
 वै बहल आत्मा वैश्वानरो ऽयं त्वमात्मानमुपास्यो
 तस्मात्त्वं बहलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥
 अत्सन्नं पश्यसि प्रियमत्तन्नं पश्यति प्रियं भव-
 त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
 मुपास्ते सन्देहस्वेष आत्मन इति होवाच सन्दे-

होवाच प्राणस्ते तव उदक्रमिष्यदुत्क्रान्तो ऽभविष्यद्यन्मां
 नागमिष्य इति ॥१४॥ अथ होवाच जनमित्यादि समानम् ।
 एष वै बहल आत्मा वैश्वानरः । बहलत्वमाकाशस्य सर्वग-
 तत्वाद्बहलगुणोपासनाच्च । त्वं बहलोऽसि प्रजया पुत्रपौत्रा-
 दित्तलक्षणाया धनेन च हिरण्यादिना । सन्देहस्वेषः सन्देहो
 मध्यमशरीरं वैश्वानरस्य । दिङ्मतेर्धातोरुपचर्यार्धत्वान्मां-
 सकृधिरास्थ्यादिभिश्च बहलं शरीरम् । तत्सन्देहस्ते तव
 शरीरं व्यशीर्यत शीर्यमभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥१५॥

मुपास्ते इत्यन्नवाक्यसङ्ग्रहार्धसुत्तरवाक्येऽप्यभिप्रयसाभ्यं मत्वाह । प्राण-
 स्त्विति ॥ १४ ॥ इन्द्रद्युम्नोपरमानन्त्यमथशब्दार्थः । अन्नादिपदभेद
 इत्यन्मात्प्रकृतवाक्यसंग्रहार्थम् । कथमाकाशस्य बहलत्वमत आह ।
 बहलत्वमिति ॥ कथं शरीरस्य मध्यमे भागे संशयवाचो सन्देहशब्दो वर्तते
 तत्राह । दिङ्मतेरिति ॥ आकाशस्य सर्वगतत्वेन बहलत्वाद्देहस्य च परि-
 षिद्धत्वेन तदभावत्वं । कथमाकाशं वैश्वानरस्य शरीरं स्पष्टित्यं शब्दाह

हस्ते व्यशीर्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥१५॥ अथ
 होवाच बुडिलमाश्वतराश्विं वै व्याघ्रपद्य कं त्व-
 मात्मानमुपास्व इत्यप एव भगवो राजन्निति
 होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो ऽय त्वमात्मान-
 मुपास्वो तस्माच्चरयिमान् पुष्टिमानसि ॥ १ ॥
 अत्प्रान्नं पश्यसि प्रियमत्प्रान्नं पश्यति प्रियं
 भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
 वैश्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच
 वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥१६॥

अथ होवाच बुडिलं आश्वतराश्विमित्यादि समानम् । एष
 वै रयिरात्मा वैश्वानरो धनरूपः । अद्भ्योऽन्नं ततो धन-
 मिति । तस्माद्रयिमान् धनवांस्त्वं पुष्टिमांश्च शरीरेण पुष्टे-
 श्चान्ननिमित्तत्वात् । वस्तिस्त्वेष आत्मनो वैश्वानरस्य वस्ति-
 मूर्त्तसंग्रहस्थानं वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्भिन्नो ऽभविष्यद्यन्मां
 नागमिष्य इति ॥ १६ ॥

मांसेति ॥ तच्छरीरमिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ जनस्योपरमानन्तरमथशब्दार्थः ।
 कथमत्रात्मको वैश्वानरो रयिरिति धनेन निर्दिश्यते तत्राह । अद्भ्य इति ॥
 आयुर्वैधृतमितिवत्कार्यवाचकेन कारणं लक्ष्यत इत्यर्थः । तस्माद्यथोक्त-
 वैश्वानरोपासनादित्येतद्भनरूपवैश्वानरोपासनाद्भनवानित्येव वक्तव्ये कथं
 पुष्टिर्मान्त्वधिका वाऽऽपस्तत्राह । पुष्टिश्चेति ॥ मूर्त्ताशयो धनुर्वक्रो
 वस्तिरित्यभिधीयत इत्याशयेनाह । वस्तिरिति ॥ १६ ॥

अथ होवाचौहालकमारुणिं गौतम कं त्वमा-
 त्मानमुपास्य इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति
 होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरोऽय त्वमात्मान-
 मुपास्ये तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशु-
 भिस्य ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्तन्नं पश्यति
 प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
 वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच
 पादौ ते व्यञ्जास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥
 १७॥तान्होवाचैतेवै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं

अथ होवाचौहालकमित्यादि समानम् । पृथिवीमेव
 भगवो राजन्निति होवाच । एष वै प्रतिष्ठा पादौ वैश्वान-
 रस्य । पादौ ते व्यञ्जास्येतां विञ्जानावभविष्येतां शिथि-
 लीभूतौ यन्मां नागमिष्य इति ॥ १७ ॥ तान् यथोक्तवैश्वान-
 नरदर्शनवतो ह उवाच । एते यूयं वै खल्वित्यनर्थकौ यूयं

प्राचीनशालग्रहतिष्ठु पञ्चसु मौनमातिष्ठमानेष्वनन्तरमित्यथशब्दार्थः ।
 उहालकान्नेषूपसन्नेषु सामस्येन वैश्वानरविद्यां ब्रह्मकामस्तेषां मिथ्या-
 ज्ञानमनुवदति । तानित्यादिना ॥ अनर्थकाविवानर्थकौ निपातौ न त्वन-
 र्थकावेव । तेषां मिथ्याज्ञानत्वसिद्धिश्चारकत्वादृयमित्यन्वयार्थम् । प्रायुक्त-
 मपि पाठक्रमेण पुनरनूद्य पृथगिव विद्वांस इति सम्बन्धः । यथा जालम्बा
 हस्तिदर्शने भिन्नदृष्टयो भवन्ति तथा यूयं वैश्वानरसत्त्वानभेकमपि सर्वा-
 त्मकं सन्तं भिन्नमिव विद्वांसः परिच्छिन्नचतुष्टमेणात्मानं बुद्भवन्तः । तथा
 च मिथ्यादर्शिनो यूयं प्रागेव प्रत्यवायात्त्वामागतवन्तः साधु कृतवन्त
 इत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रधानविद्यां ब्रह्मं पातनिकां कृत्वा तामिद-

वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्य यस्वेतमेवं प्रादेश-
मात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमन्ति ॥१॥

पृथगिवापृथक् सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्न-
मन्न परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या एतद्धृत्तिदर्शन इव जात्यन्धाः ॥
यस्वेतमेवं यथोक्तावयवैद्युमूर्द्धादिभिर्विशिष्टमेकं प्रादेश-
मात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तरध्यात्मं मीयते
ज्ञायत इति प्रादेशमात्रम् । सुखादिषु वा करणेष्वकर्तृत्वेन
मीयत इति प्रादेशमात्रः । द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरि-
माणो वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्च्यन्त इति
प्रादेशा द्युलोकादय एव तावत्परिमाणः प्रादेशमात्रः ।
शाखान्तरे तु मूर्द्धादिष्विवुकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं
कल्पयन्ति । इह तु न तथाभिप्रेतः । तस्य ह वा एतस्या-
त्मन इत्याद्युपसंहारात् ॥ प्रत्यगात्मतया ऽभिविमीयतेऽह-

नीचुपदिशति । यस्वित्वादिना ॥ एतमेवम्भूतं यस्तूपास्ते स
सर्वेष्वन्नमन्तीति सम्बन्धः ॥ एवं शब्दार्थमाह । यथोक्तेति ॥ एवं समस्तं
त्रैलोक्यात्मकमिति यावत् । प्रादेशमात्रमित्येतद्विमजते । प्रादेशैरिति ।
यथोक्तैराधिदैविकावयवैरध्यात्मं प्रत्यगात्मन्येवायं मीयत इति व्युत्पत्त्या
प्रादेशमात्रमिति यावत् । प्रकारान्तरेण । व्याचष्टे । सुखादिषु वेति ॥
तेषु हि प्रदेशेष्वयमकर्तृत्वेन साक्षितया मीयत इति व्युत्पत्त्या तद्योच्यत
इत्यर्थः । विधान्तरेण व्याचष्टे । द्युलोकादिति ॥ अर्थान्तरमाह । प्रकर्षे-
णेति ॥ आमनन्ति चैनमस्मिन्निति न्यायेन पञ्चान्तरमाह । शाखान्तरे
त्विति ॥ अस्तु तर्हि जावालशुक्लशुसारेण मूर्द्धानमारभ्याधरफलपर्यन्ते

तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वैव
सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो
बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ उर

मिति ज्ञायत इत्यभिविमानस्तमेतमात्मानं वैश्वानरं विश्वा-
न्दरान्प्रयति पुण्यपापानुरूपां गतिम् । सर्वात्मैव ईश्वरो
वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्वात्मत्वात् । विश्वैर्वा नरैः
प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानरः । तमेव-
सुपास्ते यः सोऽदन्वन्वादी सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु
सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्व्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनो-
बुद्धिषु तेषु च्छात्मकल्पनाव्यपदेशः प्राणिनामन्वमन्ति ।
वैश्वानरवित्त्वर्त्मा सन्वन्मन्ति । न यथाज्ञः पिण्डमात्मा-
भिमानः सन्नित्यर्थः । कस्मादेवम् । यस्मान्तस्य ह वै प्रकृतस्यै-
वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः
पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ

देहावयवे सम्पादितो वैश्वानरः प्रादेशमात्र इति नेत्याह । इह त्विति ॥
सर्वात्मत्वेन वैश्वानरस्योपसंहारदर्शनात्तत्र जावाकश्रुतिरनुसर्त्तव्येत्यर्थः ॥
विशेषणान्तरं व्याचष्टे । प्रत्यगात्मतयेति ॥ सर्वेश्वरत्वं सर्वात्मत्वं सर्व-
प्रत्यक्षत्वं वा हेतुतत्त्वं वैश्वानरशब्दमनेकधा व्याकरोति । विश्वानित्वा-
दिना ॥ ईश्वरो वैश्वानर इत्यत्र वैश्वानरपदसुभवत्वं सम्बध्यते । स वैश्वा-
नर विदन्नमदन् सर्वेषु लोकादिषु स्थित्वाऽऽत्मन्तीति सम्बन्धः ।
कथमात्मशब्देन शरीरादवो ष्टञ्जान्ने तत्त्वाह । तेषु ङीति ॥ सर्वेषु
लोकेष्वित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति । वैश्वानरविदिति ॥
वैश्वानरोपासकः सर्वात्मा सन्नन्नमतीत्येवं कस्माद्देतोर्निश्चितनि-

एव वेदिलोमानि वहिर्हृदयं गार्हपत्यो मनो
 ऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ १८ ॥
 तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयं स यां प्रथमा-
 माहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति
 प्राणस्तृष्यति ॥ १ ॥ प्राणे तृष्यति चक्षुस्तृष्यति

अथ वा विध्यर्थमेतद्वचनमेव उपास्य इति । अयेदानीं
 वैश्वानरविदो भोजनेऽग्निहोत्रं सम्पिपादयिषन्नाह एतस्य
 वैश्वानरस्य भोक्तुर एव वेदिराकारसामान्यात् । लोमानि
 वहिर्वेद्यामिवोरसि लोमान्यास्तीर्णानि दृश्यन्ते । हृदयं
 गार्हपत्यो हृदेयाद्धि मनः प्रणीतमिवानन्तरीभवति । अतो
 ऽन्वाहार्यपचनोऽग्निर्मनः । आस्यं मुखमाहवनीयः ।
 आहवनीयो ह्ययतेऽस्त्रिन्वन्मिति ॥ १८ ॥ तत्रैवं सति यज्ञं
 भोजनकाले आगच्छेद्भोजनार्थं तद्वोमार्थं तद्वोमीयं

त्याशङ्कामनूद्य हेतुप्रदर्शनपरत्वेनोत्तरं वाक्यमुपादत्ते । कक्षादित्वा-
 दिना ॥ वैश्वानरस्य सर्वात्मत्वात्तदुपासकस्यापि तदात्मतया सर्वात्मत्वादसौ
 सर्वात्मभूताः सर्वात्मानमतीति युक्तमित्यर्थः ॥ तस्येत्यादिवाक्यस्य तात्पर्या
 न्नरमाह । अथ वेति ॥ प्रधानविद्यामुक्त्वा तदङ्गप्राणाग्निहोत्रं दर्शयित्त-
 कामो भूमिकां करोति । अथेति ॥ सम्पादयित्तमिच्छन्नादौ तदङ्गान्य-
 श्वपतिराहेत्यर्थः । वेदिरिति स्थण्डिलमात्रं गृह्यते । अग्निहोत्रे
 तावन्मात्रस्योपयुक्तत्वादितरस्य दर्शपूर्वभासाद्यं गत्वा वेद्याभास्तीर्थ्यन्ते
 ये दर्भावर्हिःशब्दोच्यन्ते । हृदयस्य गार्हपत्यत्वं मनः प्रणयनहेतुत्वा-
 त्प्रणीतस्तत्प्रमिवेत्यर्थः । आहवनीयसादृश्यं च मुखस्य दर्शयति । आहव-
 नीय इति ॥ १८ ॥ एवं सतीत्युक्तन्यायेनाग्निहोत्रे सम्पादिते सतीत्यर्थः ।

चक्षुषि तृष्यतीदित्यस्तृष्यतीदित्ये तृष्यति
 द्यौस्तृष्यति दिवि तृष्यतीं यत्किञ्च द्यौश्चा-
 दित्यश्चाधितिष्ठतस्तृष्यति तस्यानुवृत्तिं तृष्यति
 प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति
 ॥ २ ॥ १६ ॥ अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां
 जुहुयाद्गानाय स्वाहेति व्यानस्तृष्यति ॥ १ ॥
 व्याने तृष्यति ओत्रं तृष्यति ओत्रे तृष्यति चन्द्र-
 मास्तृष्यति चन्द्रमसि तृष्यति दिशस्तृष्यन्ति
 दिक्षु तृष्यतीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधि-
 तिष्ठन्ति तत्तृष्यति तस्यानुवृत्तिं तृष्यति प्रजया
 पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥
 २० ॥ अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपा-
 नाय स्वाहेत्यपानस्तृष्यति ॥ १ ॥ अपाने

तद्द्वोतव्यं अग्निहोत्रसम्पन्नास्य विवक्षितत्वान्वाग्निहोत्राङ्गेति
 कर्त्तव्यताप्राप्तिः । इह स भोक्ता यां प्रथमाभाङ्गतिं
 जुहुयात्तां कथं जुहुयादित्याह । प्राणाय स्वाहेत्यनेन
 मन्त्रेणाङ्गतिशब्दादवदानप्रमाणमन्त्रं प्रक्षिपेदित्यर्थः । तेन

सम्पादितस्वाग्निहोत्रत्वस्य सामान्यादग्न्युद्गरणादीनि तदङ्गान्वत् भवेयु-
 रित्याशङ्क्यतद्वुद्भिभावस्य विवक्षितत्वान्मैवमित्याह । अग्निहोत्रेति ॥
 इहेति वैश्वानरविदो भोजनमुच्यते ॥ प्रकृतहोमान्वावान्तरविभागमाह । स
 भोक्तेति ॥ कथमिति मन्त्रो वा द्रव्यपरिमाणं वा फलं वा पृच्छते तत्र

तृष्यति वाक्त्वय्यति वाचि तृष्यत्यामग्निस्तृष्य-
 त्यग्नौ तृष्यति पृथिवी तृष्यति पृथिव्यां तृष्यत्यां
 यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृष्यति
 तस्यानुत्पत्तिं तृष्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन
 तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २१ ॥ अथ यां
 चतुर्थी जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति
 समानस्तृष्यति ॥ १ ॥ समाने तृष्यति मनस्तृ-
 प्यति मनसि तृष्यति पर्जन्यस्तृष्यति पर्जन्ये
 तृष्यति विद्युत्तृष्यति विद्युति तृष्यत्यां यत्किञ्च
 विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृष्यति तस्यानु-
 त्पत्तिं तृष्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा
 ब्रह्मवर्चसेनेति ॥२॥२२॥ अथ यां पञ्चमीं जुहु-
 यात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृष्यति ॥१॥
 उदाने तृष्यति वायुस्तृष्यति वायौ तृष्यत्याकाश-

द्यौश्चेत्यादि तृष्यति प्राणस्तृष्यति प्राणे तृष्यति चक्षुस्तृष्यति
 चक्षुरादित्यो यच्चान्यद्द्रौञ्चादित्यच्च स्वामित्वेनाधितिष्ठत-
 स्तच्च तृष्यति तस्य तृप्तिमनु स्वयं भृञ्जानस्तृष्यत्येवं प्रत्यक्षम् ।
 किञ्च प्रजादिभिश्च । तेजः शरीरस्था दीप्तिरुच्च लवं प्रागल्भ्यं

प्रथमं प्रत्याह । प्राणावेति ॥ यदि द्वितीयस्तत्वाह । आहुतीति ॥ अव-
 दानस्य प्रमाणं परिमाणं कर्मिणां परिमाणं प्रसिद्धं तेन परिमितमिति
 भावत् । तृतीयश्चेत्तत्वाह । तेनेति ॥ भृञ्जानस्य तृप्तौ प्रत्यक्षं प्रमाणं प्राणा-

स्तृपत्याकाशे तृपति यत्किञ्च वायुश्चाकाशाश्चा-
धितिष्ठतस्तृपति तस्यानुत्पत्तिं तृपति प्रजया
पशुभिरन्नाद्येन तेजसा वृद्धवर्चसेनेति ॥२॥२३॥

स य इहमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारा-
नपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्रात् ॥१॥ अथ

वा ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजः ॥ १८ ॥ अथ
यां द्वितीयाम् ॥ २० ॥ अथ यां तृतीयाम् ॥ २१ ॥ अथ यां
चतुर्थी ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीमिति समानम् ॥ २३ ॥

स यः कश्चिदिदं वैश्वानरदर्शनं यथोक्तमविद्वान्सन्नाग्नि-
होत्रं प्रसिद्धं जुहोति यथाङ्गारानाहुतियोग्यानपोह्या-
नाहुतिस्थाने भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्तुल्यं तस्य
तदग्निहोत्रहवनं स्याद्वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रमपेक्ष्येति
प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दया वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रं सूयते ।
अतश्चैतद्विशिष्टमग्निहोत्रं कथं अथ य एतदेवं विद्वान-

देस्तृपौ शास्त्रमिति विभागमभिप्रेत्याह । प्रत्यक्षमिति ॥ प्रजादिभिश्च
भोक्ता तृपतीति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दाद्वारेण वैश्वानरविदो यथोक्तमग्निहोत्रमव-
श्यकर्त्तव्यतावै स्तौति । स यः कश्चिदित्यादिना प्राणाम्निहोत्रस्य वैशिष्ट्ये
हेत्वन्तरमतःशब्दोपात्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ नैव-
मिकाग्निहोत्रनिन्दाद्वारा प्राणाम्निहोत्रस्तुत्यन्तरं विधानरेण तस्यैव नि-
रवद्यता कीर्त्तयति इत्यथशब्दार्थः । एतदिति वैश्वानरदर्शनमुक्तम् । एव-
मिति वैश्वानरसोक्तसर्व्यात्मत्वादिप्रकारेणैतदर्थः । अग्निहोत्रमिति साम्या
दिकमग्निहोत्रं गृह्यते । कथमिदमुक्तार्थं सर्वेषु लोकेष्वस्यमतीति वाक्यं

य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्यात्मसु ऊतं भवति॥२॥

तद्यथेपीका तूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैव हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्नि-

ग्निहोत्रं जुहोति तस्य यथोक्तवैश्वानरविज्ञानवतः सर्वेषु लोकेष्वित्यादात्कार्थम् । ऊतमन्मत्तीत्यनयोरेकार्थत्वात् ॥

किञ्च तद्यथा इपीकायास्तूलमग्रमग्नौ प्रोतं प्रक्षिप्तं प्रदूयेत प्रदह्येत क्षिप्रमेवं ह्यस्य विदुषः सर्वात्मभूतस्य सर्वान्मानामन्तुः सर्वे निरवशिष्टाः पाप्मानो धर्माधर्माख्या अनेकजन्मसञ्चिता इह च प्राक् ज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञानसहभा-
विनश्च प्रदूयन्ते प्रदह्येरन् । वर्त्तमानशरीरात्मकपाप्मवर्जं लक्ष्यं प्रतिमुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वात्तस्य न दाहः ।

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति भुङ्क्ते । यद्यपि चण्डालाबोच्छिष्टानर्हयोच्छिष्टं प्रयच्छेदुच्छिष्टं दद्यात् पतिषिद्धमुच्छिष्टदानं यद्यपि कुर्व्यादात्मनि हैवास्य चण्डा-

व्याख्यातम् । तस्य सर्वेषु लोकादिषु ऊतं भवति इत्यन्यादृशमिदं वाक्यं तत्राह । ऊतमिति ॥

इतश्च वैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति वक्तुं वैश्वानर-
विद्यां स्मौति । किञ्चेति ॥ तत्र वैश्वानरविद्यामाहात्म्ये दृष्टान्त इति
यावत् । ईषिका मुञ्जामध्यवर्त्तिदृशस्यैतत् ॥ सर्वशब्दात्पारम्पर्यस्योऽपि
दाहमाशङ्क्याह । वर्त्तमानेति ॥

वैश्वानरविद्याया महाफलत्वे सिद्धे तद्वतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति
वक्तुं सर्वदोषासर्गित्वमित्याशयेनाह । य एतदिति ॥ विद्यामेव

होत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्माद्दु हैवंविद्यापि
 चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वै-
 श्वानरे ऊतए स्यादिति तदेष श्लोकः ॥४॥ यथेह
 क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासत एवए सर्वाणि
 भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत
 इति ॥ ५ ॥ २४ ॥ इति छान्दोग्योपनिषत्सु
 पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ॐ तत्सत् ॥

उदेहस्ये वैश्वानरे तद्दुतं स्यान्नाधर्म्मनिमित्तमिति विद्या-
 मेव स्तौति । तदेतस्मिन् स्तुत्यर्थे श्लोको मन्त्रोऽप्येष भवति ।
 यथेह लोके क्षुधिता बुभुक्षिता बाला मातरं पर्युपासते
 कदा नो माताम् प्रयच्छतीत्येवं सर्वाणि भूतान्यन्वादान्वेवं
 विदोऽग्निहोत्रं भोजनमुपासते कदा त्वसौ भोक्ष्यत इति
 जगत्सर्वं विहङ्गोजनेन तप्तं भवतीत्यर्थः । द्विरुक्त्विरध्याय-
 परिसमाप्तार्था ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
 शिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः
 उतौ छान्दोग्योपनिषद्विद्वरणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

विद्यास्तुतिद्वाराऽग्निहोत्रमिति यावत् स्तुत्यर्थेऽग्निहोत्रस्य स्तुतिरूपो
 योऽर्घसन्नित्तित्वे तन्मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति । जगदिति ॥ विदुषो
 वैश्वानरात्मनः सर्वात्मत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरि-
 व्राजकाचार्यश्रीशुभानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दो-
 ग्यभाष्यटीकायां पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥ ॐ तत्सत् ॥

हरिः ॐ ॥ श्वेतकेतुर्हारणेय आस तं ह
 पितोवाच श्वेतकेतो ! वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्या
 ऽस्मात्कुलीनो ऽनूच्य ब्रह्मवभुरिव भवतीति ॥

ॐ श्वेतकेतुर्हारणेय आसेत्याद्यध्यायसम्बन्धः । सर्वं
 खल्विदं ब्रह्म तज्जलानित्युक्तं कथं तस्माज्जगदिदं जायते
 तस्मिन्नेव च लीयते ऽनिति च तेनैवेत्येतद्वक्तव्यम् । अनन्तर-
 श्वैकस्मिन्भुक्ते विदुषि सर्वं जगत्तृप्तं भवतीत्युक्तं तदेकत्वे
 सदात्मनः सर्वभूतस्थस्योपपद्यते नात्मभेदे कथञ्च तदेक-
 त्वमिति तदर्थाऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । पितापुत्रा
 ख्यायिका विद्यायाः सारिष्ठत्वप्रदर्शनार्था । श्वेतकेतुरिति
 नामतो ह इत्यैतिह्यार्थम् । आरुणेयोऽस्य पौत्र आस
 वभूव । तं पुत्रं हारुणिः पिता योष्यं विद्याभाजनं मन्वान-
 स्तस्योपनयनकालात्प्रयञ्च पश्चन्नुवाच हे श्वेतकेतोऽनुरूपं गुरुं
 कुलस्य नो गत्वा वस ब्रह्मचर्यम् । न चैतद्युक्तं यदस्माद्कुलीनो

श्वौ वर्तिष्यमाणाध्यायस्वाऽतीतेन सन्दर्भेण सम्बन्धं वक्तुं प्रतीकं गृहीत्वा
 तं प्रतिजानीते । श्वेतकेतुरिति ॥ तमेव प्रकटयन्प्रथमं तृतीयेनाध्याये-
 नास्य सम्बन्धं कथयति । सर्वमिति ॥ एतद्वक्तव्यं तदर्थाऽयं षष्ठोऽध्याय आर-
 भ्यत इति सम्बन्धः । व्यवहितं सम्बन्धसङ्गाऽव्यवहितं तस्मादर्शयति । अन-
 न्तरञ्चेति ॥ अध्यायतात्पर्यसङ्गाऽऽख्यायिकातात्पर्यमाह । पितेति ॥
 पिता प्रतिवक्ता पुत्रश्च पृष्ठे त्वेवं विधेयमाख्यायिका । सा च विद्यायाः
 सारिष्ठत्वद्योतनार्था । पिता हि पुत्राय सारतममेवोपदिशतीत्यर्थः ।
 कुलस्थानुरूपमित्यादिवचनात्त कुलाधमस्य गुरुत्वमिति गम्यते ब्रह्मचर्य-
 मध्यमनाशमिति शेषः । गत्वेत्यादिवचनान्नाणवकाशीनमध्ययनमिति

स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः
सर्वान् वेदानधीत्य महामनाऽनूचानमानी स्तब्ध
एयाय त् हि पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सौम्येदं
महामनाऽनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशम-

हे सोम्याननूचानधीत्य ब्रह्मवन्धुरिव भवतीति ब्राह्म-
णान् बन्धून् व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्त इति ॥

तस्यातः प्रवासोऽनुमीयते पितुः । येन स्वयं गुणवान्
सन्पुत्रं नोपनेष्यति स पितोक्तः श्वेतकेतुर्द्वादशवर्षः सन्नुपे-
त्याचार्यं यावच्चतुर्विंशतिवर्षो बभूव तावत्सर्वान् वेदांश्चतु-
रोऽप्यधीत्य तदर्थञ्च बुद्ध्वा महामना महद्गर्भीरं मनो
यस्य स समात्मानमन्यैर्मन्यमानं मनो यस्य सोऽयं महा-
मना अनूचानमान्यनूचात्मानं मन्यत इत्येवं शीलो यः सोऽ-
नूचानमानी स्तब्धोऽप्रणतस्वभाव एयाय गृहम् । तमेवमभूतं
हात्मनोऽनुरूपं शीलं स्तब्धं मानिनं पुत्रं दृष्ट्वा पितोवाच
सहस्रार्वावतारचिकीर्षया श्वेतकेतो यन्निन्दं महामना अनू-
चानमानी स्तब्धश्चासि कसोऽतिशयः प्राप्त उपाध्यायादु-
तापि तमादेशमादिश्वत इत्यादेशः । केवलशास्त्राचार्यो-
पदेशगम्यमित्येतद्येन वा परं ब्रह्मादिश्वते ऽसावादेशस्तम-
प्राच्यः पृष्टवानस्याचार्यं तमादेशं विशिनाष्टयेनादेशेन श्रुते-

स्त्वचितम् । माभूदुपनयनमध्ययतश्चेत्याशङ्क्याह । न चैतद्युक्तमिति ॥

किमिति पिता स्वयमेवोपनीय पुत्रं नाध्यापयति तत्राह । तस्विति ॥

अतःशब्दः स्वष्टहविषयः । अनुमानं कल्पनं तत्र कल्पकमाह । येनेति

प्राच्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं
विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति
यथा सोम्यैकेन ऋत्पिण्डेन सर्वं ऋत्समयं विज्ञातं

नाश्रुतमप्यन्यश्रुतं भवत्यमतं मतमतिकृतं तर्कितं भवत्यवि-
ज्ञातं विज्ञातमनिश्चितं निश्चितं भवतीति ॥ सर्वानपि वेदा-
नधीत्य सर्वं चान्यद्देवमधिगम्याप्यकृतार्थ एव भवति याव-
दात्मतत्त्वं न जानात्याख्यायिकाऽतोऽवगम्यते । तदेतदद्भुतं
श्रुत्वाह कथञ्चेत्तदप्रसिद्धमन्यविज्ञानेनान्यद्विज्ञातं भवतीत्येवं
मन्वानः पृच्छति कथं नु केन प्रकारेण हे भगवः स आदेशो
भवतीति । यथा स आदेशो भवति तच्छृणु हे सोम्य ! यथा
लोके एकेन ऋत्पिण्डेन रुचककुम्भादिकारणभूतेन
विज्ञातेन सर्वमन्यत्तद्विज्ञातं ऋत्समयं ऋत्पिण्ड-
जातं विज्ञातं स्यात् । कथं ऋत्पिण्डेकारणे विज्ञाते कार्य-
मन्यद्विज्ञातं स्यान् नैष दोषः । कारणेनानन्यत्वात् कार्यस्य

अनुचानोऽनुवचनसमर्थः । कर्मव्युत्पत्त्या कुरणव्युत्पत्त्या चादेशशब्दो
व्याख्यातः ॥ त्रिभिरधीत्य सर्ववेदमधिगततदर्थं च पुत्रमात्मविद्या-
मधिकृत्य पिता पृच्छति तस्य सर्ववेदाध्ययनादिनैव कृतार्थत्वादित्या-
शङ्कग्राह्यं । सर्वानपीति ॥ तदेतदद्भुतं श्रुत्वा हेत्वुक्तं विदुषोति । कथं
निति ॥ ऋत्समयमित्यस्य व्याख्या ऋत्पिण्डजातमिति । तद्यथा ऋत्-
पिण्डेन विज्ञातेन विज्ञातं स्यात्तथाऽन्यदपि सर्वं कारणेन विज्ञातेन
तद्विज्ञातं विज्ञातं भवतीति योजना ॥ अन्यविज्ञानादन्यविज्ञान-

स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं श्रुतिकेत्येव
 सत्यम् ॥ ४ ॥ यथा सोम्यैकेन लोहमणिज्ञा सर्वं
 लोहमयं विज्ञातुं स्याद्वाचारम्भणं विकारो
 नामधेयं लोहमित्येव सत्यम् ॥ ५ ॥ यथा सोम्यैकेन
 नखनिष्ठान्तनेन सर्वं कार्पायसं विज्ञातुं स्याद्वा-

यन्मन्यसेऽन्यस्मिन् विज्ञातेऽन्यन्न ज्ञायत इति । सत्यमेवं
 स्यात् । यद्यन्यत्कारणात्कार्यं स्यान्नत्वेवमन्यत्कारणात्कार्यम् ॥
 कथं तर्हीदं लोके इदं कारणमयमस्य विकार इति । शृणु
 वाचारम्भणं वागारम्भणं वागालम्बनमित्येत् । कोऽसौ । वि-
 कारो नामधेयम् । नामैव नामधेयं स्वार्थं धेयत्प्रत्ययः ।
 वागालम्बनमात्रं नामैव केवलं विकारो नामवस्त्वस्ति पर-
 मार्थतो श्रुतिकेत्येव श्रुतिकैव सत्यं वस्त्विति ॥ यथा च
 सोम्यैकेन लोहमणिना सुवर्णापिण्डेन सर्वमन्यद्विकारजातं
 कटकमुकुटकेयूरादिविज्ञातं स्यात् । वाचारम्भणमित्यादि
 समानम् । यथा सोम्यैकेन नखनिष्ठान्तनेनोपलक्षितेन कृष्णा-
 यसपिण्डेनेत्यर्थः । सर्वं कार्पायसं कृष्णायसौ विकारजातं
 विज्ञातं स्यात् । समानमन्यत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं दार्ष्टी-

मदृष्टत्वादस्मिन्निति शङ्कते । कथमिति ॥ कार्यकारणयोरन्यत्वासिद्धे-
 र्मैवमिति परिहरति । नैष दोष इति ॥ तदेव स्मृतयति । यन्मन्यस
 इत्यादिना ॥ अन्यत्वाभावे लोकाप्रसिद्धिविरोधं शङ्कते । कथं तर्हीति ॥
 वाचारम्भणमित्थन्न वाचेति तृतीया षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्या ॥ नामधेयमित्यस्यार्थं
 कथयति । नामैवेति ॥ विकारस्य मित्यात्वे किं परमार्थतोऽस्तीत्या शङ्काच्च ॥

चारम्भणं विकारो नामधेयं कृणायसमित्येव
सत्यं एतत् सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥ न
वै नूनं भगवन्तस्त एतद्वेदिषुर्यद्भ्योतद्वेदिष्यन्

न्तिकानेकभेदानुगमार्थं दृढप्रतीत्यर्थञ्चैव सोम्य स आदेशो
यो मयोक्तो भवतीत्युक्तवति पितर्याहेतरो न वै नूनं भग-
वन्तः पूजावन्तो गुरवो मम धे ते एतद्भगवदुक्तवस्तुनाऽवे-
दिषुर्न विज्ञातवन्तो नूनम् ॥ यद्यदि ह्यवेदिष्यन् विदित-
वन्त एतद्वस्तु कथं मे गुणवते भक्तायानुगताय नावच्छ-
न्नोक्तवन्तस्तेनाहं मन्ये ज विदितवन्त इति । अवाच्यमपि
गुरोर्न्यग्भावमवादीत्युनर्गुरुकुलं प्रति प्रेषणभयात् । अतो
भगवांस्त्वेव मे मह्यं तद्वस्तु येन सर्वज्ञत्वं ज्ञातेन मे
स्थात्तद्भवीतु कथयत्वित्युक्तः पितोवाच तथास्तु सोम्येति ॥
१ ॥ सदेव । सदित्यास्ततामात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं
सर्वगतम् । एकं निरञ्जनं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते

मृत्तिकेत्येवेति ॥ एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थसिद्धौ किमनेकदृष्टान्तो-
पादानेनेत्याशङ्क्याह । अनेकेति ॥ न वा इत्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे ।
भगवन्त इति ॥ तेषामज्ञाने हेतुमाह । यदित्यादिना ॥ ननु श्वेतकेत-
र्गुरुष्णामज्ञानमाचक्षाणो गुरुद्रोही प्रत्यवायी स्यादित्याशङ्क्याह । अवाच्य-
मपीति ॥ गुरुष्णामज्ञानमतःशब्दार्थः ॥ १ ॥ यद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानं लभ्यते
तद्विज्ञानं प्रतिज्ञातं प्रकटीकर्तुं सर्वस्य सन्मात्रत्वं प्रतिजानीते । सदे-
वेति ॥ सच्छब्दस्य सामान्यविषयत्वं व्युदस्यति । सदिति । तस्य पृथिव्या-
दिभ्यो विशेषं दर्शयति । सूक्ष्ममिति ॥ आकाशादिभ्यो विशेषमाह ।
निर्विशेषमिति ॥ अन्तर्प्रविशेषव्याप्यर्थं विशेषमाह । सर्वगतमिति ॥ तस्य

कथं मे नावच्यन्निति भगवांस्त्वेवमेतद्ववै-
त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ १ ॥ स देव
सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयम् ॥

सर्ववेदान्तेभ्यः । एवशब्दोऽवधारणार्थः । किन्तदवधियत
इत्याह । इदं जगन्नामरूपक्रियावाद्द्वैतसुपलभ्यते यत्त-
त्सदेवासीदित्यासीच्छब्देन सख्यते । कदा सदेवेदमासी-
दित्युच्यते अग्रे जगतः प्रागुत्पत्तेः ॥

किं नेदानीमिदं सद्येनाग्रऽआसीदिति विशेष्यते न
कथं तर्हि विशेषणं इदानीमपीदं सदेव किन्तु नामरू-
पविशेषणवदिदं शब्दबुद्धिविषयं चेतीदञ्च भवति । प्रागु-
त्पत्तेस्त्वग्रे केवलसच्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेति सदेवेद-

वाटस्थं व्यावर्त्तयति । एकमिति ॥ प्रत्यगभिन्नस्य तस्य संसारित्वं वारयति ।
निरञ्जनमिति ॥ निर्झक्यत्वेन तत्कूटस्थत्वमाह । निरवयवमिति ॥ यद्योक्ते
वस्तुनि प्रमाणमाह । यदवगम्यत इति ॥

विशेषणानुसारेण शङ्कते । किं नेदानीमिति ॥ वर्त्तमानदशावाम-
सत्त्वं जगतो नास्तीत्याह । नेति ॥ सदा सत्त्वाविशेषे विशेषणं न निर्वह-
तीति शङ्कते । कथमिति ॥ किं विशेषणसामर्थ्यादिदानीमसत्त्वं जगत-
चोद्यते किं वा विशेषणस्यार्धवत्त्वं पृच्छते तत्राद्यं दूषयति । इदानी-
मपीति ॥ प्रत्यक्षविरोधान्न वर्त्तमानावस्थायां जगदसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥
द्वितीयं प्रत्याह । किन्त्विति ॥ यच्चेदं वर्त्तमानं जगन्नामरूपविशेषण-
वदास्यते तदिदंशब्दस्य तद्बुद्धेश्च विषयभावेन स्थितं भवतीति कत्वेदमि-
दानीमित्यपि व्यवहियते तदेव त्वग्रे प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दस्तद्बुद्धिशब्देताव
न्नात्रगम्यमेव न त्विदंशब्दस्य तद्बुद्धेश्च विषयो भवतीत्यग्रे सदेवेदमग्र

मग्र आसीदित्यवधार्यते । न हि प्रागुत्पत्तेर्नामवद्रूपव-
हेदमिति ग्रहीतुं शक्यं वस्तु । सुषुप्तकाल इव । यथा सुषु-
प्तादुत्थितः सत्त्वमात्रमवगच्छति सुषुप्ते सन्मात्रमेव केवलं
वस्त्विति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः ॥

यथेदमुच्यते लोके । पूर्वाह्णे घटादिसिद्धच्युणा
कुलालेन सृष्टिरसृष्टं प्रसारितसुपलभ्य ग्रामान्तरं गत्वा
प्रत्यागतोऽपराह्णे तत्रैव घटशरावाद्यनेकभेदभिन्नं कार्य-
सुपलभ्य सदेवेदं घटशरावादि केवलं पूर्वाह्णे आसी-
दिति तथेहोच्यते सदेवेदमग्र आसीदिति ॥ एकमे-
वेति स्वकार्यपतितमन्यन्नास्तीत्येकमेवेत्युच्यते । अद्विती-
यमिति ॥ सृष्टतिरेकेण सृष्टौ यथाऽन्यद्घटाद्याकारेण

आसीदित्यवधार्यते तस्माद्विशेषणमिदंशब्दबुद्धिव्यावृत्त्यपेक्षं प्राकालीने
जगत्त्वविरुद्धमित्यर्थः ॥ अथावर्त्तमानावस्थायामपि जगतः सत्त्वे किमिति
तत्रेदंशब्दबुद्धिर्न क्रमतेऽत आह । न हीति ॥ यथा सुषुप्ते काले सदपि
वस्तु नेदंशब्दबुद्धौ गौचरं तथा प्रागुत्पत्तेः सदपि जगन्नामवत्त्वेन रूप-
वत्त्वेन चेदमिति न व्यवहर्त्तुं शक्यं करणोपसंहारसोभयत्र तुल्यत्वादि
त्यर्थः ॥ सुषुप्तेऽपि वस्तुनो न सत्त्वं मानाभावादित्याशङ्क्याह । यथेति ॥
तत्र वस्तुनोऽसत्त्वसुस्थितस्य परामर्शादनुभूतस्थानुभवितात्त्वामावे तदयोगात् ।
न च तत्र विभक्तं वस्तु दृश्यते सुषुप्तभावप्रसङ्गादतस्तत्र केवलसन्मात्रं
वस्त्विति यथावगमस्तथा प्रागुत्पत्तेरपि स्वर्थं सन्मात्रसक्तमेवेत्यर्थः । उक्त-
मेवार्थं सप्रतिपक्षेनोदाहरणान्तरेण समर्थयते ॥ यथेत्वादिना ॥ किमिदं
सदित्यपेक्षायां तल्लक्षणमाह । एकमिति ॥ अवतारिते लक्षणवाक्ये प्रथमं
विशेषणवोरर्थमाह । स्वकार्येति ॥ स्वजातीयस्वगतभेदहीनमित्यर्थः ॥
विशेषणान्तरमादाव व्याकरोति । अद्वितीयमिति ॥ विजातीयभेदशून्य-

तद्वैक आङ्गिरसदेवेदमग्रऽत्रासीदेकमेवाद्दि-
तीयं तस्मादसतः सज्जायेत ॥ १ ॥

परिणामयित्कुलालादिनिमित्तकारणं दृष्टं तथा सद्द्व-
तिरेकेश्च सतः सहकारिकारणं द्वितीयं वस्वन्तरं प्राप्तं
प्रतिषिध्यते । अद्वितीयमिति नास्य द्वितीयं वस्वन्तरं-
विद्यत इत्यद्वितीयम् । ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्सामानाधि-
करण्यं सर्वं स्थोपपद्यते । द्रव्यगुणादिषु सच्छब्दबुद्धानुदत्तैः ।
सद्द्रव्यं सन्गुणः सत्कर्म्मत्वादिदर्शनात् । सत्यमेवं स्वादि-
दानो प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्यं सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते ।
वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्वासत्त्वाभ्युपगमात् । न चैक-
मेव सदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छन्ति । तस्माद्वैशेषिकपरि-
कल्पितात् सतोऽन्यत्कारणमिदं सदुच्यते ॥

श्रदादिदृष्टान्तोभ्यस्तत्तत्र हैतस्मिन् प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनि-
रूपणे एके वैनाशिका आङ्गिर्वस्तुनिरूपयन्तोऽसदभावमात्रं
प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवाग्रेऽद्वितीयमासीदिति ।

मित्यर्थः । यदुक्तं सत्सामानाधिकरण्यात्सदेव सर्वमिति तत्कारणवादी
शङ्कते । नन्विति । किं कार्यस्य सत्सामानाधिकरण्यात् वर्तमान-
दशायां परपक्षेऽपि सम्भवतीत्युच्यते किं वा प्रागवस्थयामपीदं
विकल्पप्राप्तमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति । प्रागुत्-
पत्तेरिति । लक्षणवाक्येऽपि परपक्षे दुर्विज्ञमित्याह । न चेति । वाक्यद्वय-
पर्यालोचनया परपक्षासम्भवसंहरति । तस्मादिति ॥

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकस्याद्दृष्टान्तानां कार्यकारणभेदनिवृत्त्याच्च
वैशेषिकपक्षासिद्धिरित्याह । श्रदादीति ॥ वैशेषिकपक्षासम्भवेऽपि वैन-

सद्भावमात्रं हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वं कल्पयन्ति बौद्धाः । न तु
सत्प्रतिद्वन्द्ववस्त्रन्तरमिच्छन्ति । यथा सञ्ज्ञासदिति गृह्य-
माणं यथा भूतं तद्विपरीतं तत्त्वं भवतीति नैयायिकाः ॥
ननु सदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेस्तेदभिप्रेतं वैनाशिकैः । कथं
प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयञ्चेति कालसम्बन्धः
सञ्ज्ञासम्बन्धोऽद्वितीयत्वं चोच्यते तैः ॥

वाढम् । न युक्तं तेषां भावाभावमात्रमभ्युपगच्छताम् ।
असत्त्वमात्राभ्युपगमोऽप्ययुक्त एवाभ्युपगन्तुरनभ्युपगमानुप-
पत्तेः । इदानीमभ्युपगन्ताभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति

शिक्रपक्षो भविष्यतीति शङ्कते । तत्तत्वेति ॥ असच्छब्दस्य तुच्छव्यावृत्ति-
विषयत्वं वारयति । अभावमात्रमिति ॥ सतोऽन्यदसदिति स्थितेरसद्वादि-
नाऽपि प्रतियोगिभूतं सदा स्थितमित्याशङ्क्याह । सदभावमात्रमिति ॥
तदेव वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेति ॥ सदिति यथाभूतमसदिति
चेत्ततो विपरीतं गृह्यमाणं सञ्ज्ञासञ्ज्ञेति द्विविधं तत्त्वं भवतीति यथा नैया-
यिका वदन्ति द्वे तत्त्वे सदसती भावाभावाविति तैरभ्युपगमान्न तथा
बौद्धैर्द्विविधं तत्त्वमिदं सदत्यन्ताभावोऽसदित्यभ्युपगमात् । अप्रतीत-
प्रतियोगिकाभावस्यात्वन्ताभावतया शशविषाणं नास्तीत्यादौ प्रसिद्धत्वादि-
त्वर्थः ॥ तमिमं वैनाशिकपक्षं शिष्यसुखेन दूषयति । नन्वित्यादिना ॥

शिष्योक्तमङ्गीकरोति । वाढमिति ॥ भावस्य योऽभावस्तन्मात्रमसदित्यभ्युप-
गच्छतां तेषां पक्षे न युक्तं कालसम्बन्धाद्यसत इति युक्तमेव त्वयौक्तमित्यर्थः ।
किञ्च तन्मते यस्य कस्यचिदसत्त्वमिष्टम् ॥ सर्वस्य वेति विकल्पप्राद्य-
सुपेत्व द्वितीयं दूषयति । असत्त्वेति ॥ किमभ्युपगन्ता यदा कदाचिदभ्युप-
गन्तव्यः किं वा प्रागवस्थायामपीति विकल्पप्राद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषय-
न्नाशङ्कते । इदानीमिति ॥ स किं तदानीमसत्त्वाच्चाभ्युपगम्यते तथा
प्रागवस्थायामभ्युपगन्ता सन्नित्यस्याप्यभ्युपगन्तुरिदानीमभ्युपगमसम्ब-

चेत् । न । प्रागुत्पत्तेः सदभावस्य प्रामाख्याभावात् । प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कल्पनानुपपत्तिः । ननु कथं वस्त्राकृते शब्दार्थत्वे ऽसदेवमेवाद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्तिस्तदनुपपत्तौ चेदं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत् । नैष दोषः । सदृग्रहणानिर्वाहपरत्वाद्वाक्यस्य ॥

सदित्ययं तावच्छब्दः सदाकृतिवाचकः । एकमेवाद्वितीयमित्येतौ च सच्छब्देन च समानाधिकरण्यौ । तथेदमासीदिति च । तत्र नञ् सद्वाक्ये प्रयुक्तः सद्वाक्यमेवावस्यस्य सद्वाक्यार्थविषयां बुद्धिं सदेकमेवाद्वितीयमिदमासीदित्येवं-

वाङ् हि प्रागुत्पत्तेस्तत्सत्त्वे मानाभावः । विमतः कालो ज्ञात्सत्तावान् कालत्वात्सम्मतवदित्यनुमानादित्वाद्वाङ् । प्रागुत्पत्तेरिति ॥ परपक्षं दूषयित्वा वाक्यतात्पर्यं दर्शयितुं चोदयति । नन्विति ॥ अन्वयापोहस्य शब्दार्थत्वे सत्यपोह्य वस्तुनस्तदर्थत्वे वा कथमसदितिशब्दस्यार्थसिद्धिराकृतेच भीमंशकप्रक्रियया शब्दार्थत्वे सत्येकमद्वितीयमितिपदयोराकृतिवाचकत्वायोगादर्धानुपपत्तिस्तदभावे च पदार्थसंसर्गाद्यात्मनो वाक्यार्थस्यानुपपत्तिः । वाक्यार्थस्यानुपपत्तौ च निर्विषयमिदं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । सदभिनिवेशनिवृत्त्यर्थमिदं वाक्यं न तु शून्यमेव साक्षादभिधत्ते ॥ तत्र वाक्याप्रामाख्यमिति परिहरति । नैष दोष इति ॥

तथापि कथमसदादिशब्दानाममृहीतशक्तित्वे वाक्यार्थोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । सदित्यर्थमिति ॥ एकमद्वितीयमितिशब्दद्वयवदिदमासीदिति च शब्दौ सच्छब्देन समानाधिकरणावेवेत्याह । तथेति । सदेवेत्यादिवाक्यस्योक्तविधयार्थवत्त्वे ऽपि कथमसदेवेत्यादिवाक्यमर्थवदित्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ इवशब्दो यद्वदस्मिन्नर्थे तद्वदिति पृथक्प्रयोगादित्यर्थः ॥ किमिति वाक्यस्य सदभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वं सदभावपरत्वमेव किं न स्यादि-

कुतस्तु खलु सोम्यैव स्यादिति होवाच
कथमसतः सज्जायेतेति ॥

लक्षणं ततः सद्वाक्यार्थान्निवर्त्तयति । अस्माकं इवास्माक-
नोऽश्वं तदभिसुखविषयान्निवर्त्तयति तद्वत् । न तु पुनः
सदभावमेवाभिधत्तेऽतः पुरुषस्य विपरीतग्रहणनिवृत्तार्थ-
परमिदमसदेवेत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते । दर्शयित्वा हि विप-
रीतग्रहणं ततो निवर्त्तयितुं शक्यत इत्यर्थवत्ताऽसदादि-
वाक्यस्य श्रौतत्वं प्रामाण्यञ्च सिद्धमित्यदोषः । तस्माद-
सतः सर्वाभावरूपात्सद्विद्यमानमजायत समुत्पन्नम् । अडा-
भावश्चान्दसः । तदेतद्विपरीतग्रहणं महावैनाशिकपक्षं
दर्शयित्वा प्रतिषेधति । कुतस्तु प्रमाणात् खलु हे सोम्य
एवं स्यादसतः सज्जायेत इत्येवं कुतो भवेन्न कुतश्चित्प्रमा-

त्याशङ्क्याह । न त्विति ॥ सदभावस्यात्यन्ताभावलक्षणस्य तच्छ्रुत्वाच्छब्दश-
क्तिगोचरत्वासम्भवादित्यर्थः ॥ अन्यपरत्वासम्भवे सदभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वं
वाक्यस्य सिद्धमित्युपसंहरति । अत इति ॥ प्राक्काले पुरुषस्य सदभिनिवे-
शनिवृत्तिरत्र विवक्षिता चेत्तर्हि नञ्प्रदमेव प्रयोक्तव्यं किमित्यसदेवेदमप्य
आसीदिति तप्रयुक्तमित्याशङ्क्याह । दर्शयित्वा हीति ॥ अथवा सदेवेत्या-
दिना स्वपक्षसङ्गा तद्वृत्तीकरणार्थत्वेऽसदेवेत्यादिनानुवादोऽवमिति
तात्पर्यान्तरमाह । दर्शयित्वा हीति ॥ प्रथमे पक्षे तस्मादित्यादिवाक्यस्या-
र्थाभावाद्द्वितीयः पक्षो ष्टहीतः । तत्र कारणस्यासत्त्वसङ्गतिदाने कार्य
स्यापि तद्दर्शयति । तस्मादिति ॥ अजायतेति वक्तव्ये कथं श्रुत्या जायतेति
प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह । अडाभाव इति ॥ कुतस्तु खलित्वादिवाक्याद्यौ-
च्यत्वात्सपि द्वितीयः पक्षो प्राह्य इत्यभिप्रेत्याह । तदेतदिति ॥

खादेवं सम्भवतीत्यर्थः । यदपि बीजोपमर्द्देऽङ्कुरो जाय-
मानो दृष्टोऽभावादेवेति तदप्यभ्युपगमविरुद्धं तेषाम् । कथं
ये तावद्बीजावयवा बीजसंस्थानविशिष्टासोऽङ्कुरेऽप्यनुवर्तन्त
एव न तेषामुपमर्द्देऽङ्कुरजन्तानि । यत्पुनर्बीजाकारसं-
स्थानं तद्बीजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैनाशिकैरभ्युप-
गम्यते यदङ्कुरजन्तान्युपमृद्येताथ तदस्यवयवव्यतिरिक्तं
वस्तुभूतं तथाच सत्यभ्युपगमविरोधः । अथ संवृत्ताभ्युप-
गतं बीजसंस्थानरूपमुपसृज्यत इति चेत् । केयं संवृत्ति-
र्नाम किमसावभाव उत भाव इति । यद्यभावो दृष्टान्ता-
भावः ॥

अथ भावस्तथापि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिः । बीजावयवेषु
ह्यङ्कुरोत्पत्तिः । अवयवा अप्युपसृज्यन्त इति चेत् । न । तद-
वयवेषु तुल्यत्वात् । यथा वैनाशिकानां बीजसंस्थानरूपोऽ-

विमतमभावपुरस्सरं कार्यत्वादङ्कुरवदिति शङ्कते । यदपीति ॥ अप्रसिद्ध-
विशेषणत्वं मत्वा परिहरति । तदपीति ॥ बीजोपमर्द्देनाङ्कुरोत्पत्तेरिष्ट-
त्वात्कथमप्रसिद्धविशेषणतेति शङ्कते । कथमिति ॥ किमङ्कुरोत्पत्तौ
बीजावयवा उपसृज्यन्ते किं वा बीजाकारसंस्थानमिति विकल्पग्राह्यं
प्रत्याह । ये तावदिति ॥ द्वितीयं दूषयति । यत्पुनरिति ॥ तर्हि किं
परमार्थवस्तु किं वा संवृत्तिसिद्धम् । नाद्योऽभ्युपगमविरोधादित्युक्तं द्विती-
यमुत्थापयति । अथ संवृत्तेरिति । संवृत्तिं विकल्पयति । केवमिति ॥ आद्यो
भावस्याभावादुत्पत्तौ दृष्टान्ताभावः संवृत्तेरवस्तुत्वे न च बीजसत्त्वासाध-
कत्वादित्याह । यदीति ॥

द्वितीयमनूय दूषयति । अथेति ॥ तत्त्वं यथा संव्रियते आच्छाद्यते
सा संवृत्तिलौकिकी बुद्धिः सा चेद्भावरूपेष्टा तर्हि तथा बीजावयवानाम-
ङ्कुराकारपरिणामसिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिरित्यर्थः ॥ लौकिकबुद्धिमनाश्रित्य

सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत्

वयवो नास्ति । तथावयवा अपीति । तेषामप्युपमर्दानुप-
पत्तिः । वीजावयवानामपि सूक्ष्मावयवास्तदवयवानामप्यन्ये
सूक्ष्मास्तदवयवा इत्येवं प्रसङ्गस्थानिवृत्तेः सर्वत्रोपमर्दा-
नुपपत्तिः । सदुहानुवृत्तेः सत्त्वानिवृत्तिश्चेति सद्वादिनां
सत एव सदुत्पत्तिः सेत्स्यति । न त्वसद्वादिनां दृष्टान्तो
ऽस्यसतः सदुत्पत्तेः । अत्पिण्डाद्दुत्पत्तिर्दृश्यते सद्वा-
दिनां तद्भावे च भावान्तदभावे चाभावात् ॥ यद्यभावा-
देव घट उत्पद्येत घटार्थिना अर्त्पिण्डेनोपादीयेत ॥

अभावशब्दबुद्धानुवृत्तिश्च घटादौ प्रसज्येत न त्वेतद्-

परमतमेवादाय शङ्कते । अवयवा इति ॥ असत्त्ववयविविन्मुपमर्दायोगव-
दवयवेष्वपि तदयोगस्य तत्त्वत्वाच्चेदं चोद्यमित्युत्तरमाह न तदवयवेष्विति ॥
तदेव स्फुटमिति । यथेति ॥ नन्वसत्पक्षे परभाववयो नास्त्यवयवास्तु
सन्त्येवेति तत्राह । वीजावयवानामपीति ॥ तर्हि तेषामङ्गुरजन्मन्मुप-
मर्दः स्यादिति चेत्तत्राह । तदवयवानामपीति ॥ न चाङ्गुरजन्मन्वयव-
परम्पराविन्नान्निभूमिरुपपद्यते तस्याः शून्यत्वे तदुपमर्दे सत्कारणवादा-
पातात् । अशून्यत्वेऽपि कार्यत्वे कादाचित्कद्रव्यस्य सावयवत्वेनोक्त-
दोषतादवस्थग्राहकार्यत्वे भावश्चेदुपमर्दासिद्धिरभावश्चेत्तदुपमर्दे सत्कारण-
वादापत्तिरेवेति भावः ॥ असद्वादास्वामाशिकत्वसङ्घाताद्वादास्य प्रामाणिक-
त्वमाह । सद्दुहीति ॥ परमते दृष्टान्ताभावसङ्गतमन्य स्वमते तत्त्वत्वं च
समुच्चिनोति । न त्विति ॥ घटस्याप्यभावादेवोत्पत्तेरिदत्वाद्दृष्टान्ता-
सम्प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याह । यदोति ॥

किञ्च यद्यस्योपादानं दृष्टं तच्छब्दप्रत्ययौ तत्रानुवर्त्तते यथा तथा
भावश्चेद्घटादेरुपादानं तच्छब्दधियौ तत्रानुवृत्ते स्याताम् ॥ न चासुवर्त्तते

स्वतो नासतः सदुत्पत्तिः । यदप्याहृष्टं द्विर्घटबुद्धेर्निमित्तमिति अहृष्टं द्विर्घटबुद्धेः कारणमुच्यते न तु परमार्थत एव अहृष्टो वासीति तदपि अहृष्टं द्विर्विद्यमानाविद्यमानाया एव घटबुद्धेः कारणमिति नासतः सदुत्पत्तिः । अहृष्टं द्विर्घटबुद्धोर्निमित्तनैमित्तिकतयानन्तर्यमात्रं नतु कार्यकारणत्वमिति चेत् । न । बुद्धीनां नैरन्तर्ये गम्यमाने वैनाशिकानां वहिर्दृष्टान्ताभावात् । अतः कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथं केन प्रकारेणासतः सज्जायेतेति । असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभिप्रायः । एवमसहादिपक्षमुन्मथ्योपसंहरति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदिति स्वपक्षसिद्धिः ॥

तस्मादसतः सदुत्पत्तिरयुक्ता व्याह । अभावेति ॥ भावस्य सतो ऋत्पिच्छस्य घटादिकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तं तत्रान्वयव्यतिरेकयोरन्वयासिद्धिमुद्गावयति । यदपीति ॥ तस्मिन्नपि पक्षे न सत्पक्षवृत्तिमित्युत्तरमाह । तदपीति ॥ यदुक्तं सद्रूपया बुद्धेः सद्रूपं बुद्धिं प्रति कारणत्वमिति तदसिद्धमिति शङ्कते । अहृष्टं द्विर्घटबुद्धोर्गति ॥ सत्त्वसिद्धौ हि पूर्वभावित्वं कारणत्वं कार्यत्वञ्चोत्तरभावित्वं युक्तं बुद्धीनाञ्चासत्त्वादानन्तर्यमात्रेण व्यवहियते निमित्तनैमित्तिकत्वमित्यर्थः । असतीनामपि बुद्धीनामानन्तर्येण निमित्तनैमित्तिकमित्येतन्न शक्यं सम्भावयितुं दृष्टान्ताभावादित्युत्तरमाह । बुद्धीनामिति । कुतस्तु खल्वित्यादि वाक्यं व्याख्यातस्युपसंहरति । अत इति । पूर्वमसतः सदुत्पत्तौ दृष्टान्ताभाव उक्त इदानीमन्वदुपसंहरति शङ्कां वारयति । असत इति ॥ स्वपक्षसिद्धिसुपसंहरतीति सम्बन्धः ॥

ननु सहादिनीऽपि सतः सदुत्पद्यत इति नैव दृष्टान्तो
 ऽस्ति । घटाद्वटान्तरोत्पत्तादर्शनात् । सत्यमेवं न सतः सद-
 न्तरमुत्पद्यते किं तर्हि सदेव संस्थानान्तरेणावतिष्ठते । यथा
 सर्पः कुण्डली भवति । यथा च सञ्चूर्णं पिण्डघटकपालादि-
 प्रभेदैः । यदेवं सदेव सर्वं प्रकारवस्थं कथं प्रागुत्पत्तेरि-
 दमासीदित्युच्यते । ननु न श्रुतं त्वया सदेवेत्यवधारण-
 मिदं शब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्राप्तं तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवा-
 सीन्नेदं शब्दवाच्यमिदानीमिदं जातमिति । न सत एवेदं
 शब्दबुद्धिविषयतयावस्थानाद्यथा सदेव पिण्डघटादिश-
 ब्दबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते तद्वत् ॥

सिद्धान्तेऽपि दृष्टान्तासिद्धिस्तुल्येति । शङ्कते । नन्विति ॥ यद्यपि
 सदो घटोत्पत्तिर्दृष्टा तथापि न सदो सदन्तरं घटाद्वटान्तरमुत्पद्यमान-
 मुपलभ्यते तस्मान्न सतः सदन्तरोत्पत्तिरित्यर्थः । किं सदन्तरस्य सतः
 सत्कारणः इत्पत्तिरेव कार्यते किं वा कारणत्वसतो निराक्रियते तत्राद्यमङ्गी-
 करोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं निराकरोति । किं तर्हीति ॥ तत्रापि
 दृष्टान्ताभावमाशङ्क्याह । यथेति ॥ कुण्डलीभावे कार्यत्वप्रसिद्धिर्नास्ती-
 त्वाशङ्क्योदाहरणान्तरमाह । यथा चेति ॥ प्रभेदैरेवतिष्ठत इति सम्बन्धः ।
 सत एव सर्वप्रकारेणावस्थाने प्राक्कालिकं कार्यस्य सत्त्ववचनमयुक्तं तस्य
 सर्वदा सत्त्वाविशेषादिति शङ्कते । यदेवमिति ॥ प्रागवस्थं हि कारणं
 सत्त्वात्वं च कार्यस्यावधार्यते तथाच कारणस्यैव सतस्तेन तेनाकारेणाव-
 स्थानमित्यङ्गीकारेऽपि कार्यस्य प्राक्कालिकं सत्त्वावधारणमविरुद्धमित्यु-
 त्तरमाह । नन्विति ॥ कार्यस्य कारणभावत्वञ्चेदेवधृतं तर्हि कारण-
 नेवासीन्न कार्यं तदसदेवेदानीं जातमित्यसत्कार्यवादिमतमायातमिति
 शङ्कते । प्राप्तमिति ॥ कारणस्यैव कार्यरूपेणावस्थानाद्वासत्कार्यवादा-
 पत्तिरिति दृष्टान्तेन परिहरति । नेत्यादिना ॥

ननु यथा बृहस्त्रेवं पिण्डघटाद्यपि तद्वत्सद्वुद्धेरन्य-
 बुद्धिविषयत्वात्कार्यस्य सतोऽन्यद्वस्वन्तरं स्यात्कार्यजातं
 यथाऽश्वाङ्गौर्न पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि ।
 सत्त्वाव्यभिचारात् । यद्यपि घटः पिण्डं व्यभिचरति पिण्डश्च
 घटं तथापि पिण्डघटौ मृत्त्वं न व्यभिचरतस्तस्मान्मृत्त्वात्
 पिण्डघटौ व्यभिचरत्यश्वं गौरश्वो वा गाम् । तस्मान्मृदादि
 संस्थानमात्रं घटादयः । एवं सत्त्वंस्थानमात्रमिदं सर्वमिति
 युक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति । वाचारम्भणमात्रत्वाद्विकारसं-
 स्थानमात्रस्य । ननु निरवयवं सन्निष्कलं निष्क्रियं शान्तं
 निरवद्यं निरञ्जनं दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः सवाच्याभ्यन्तरो
 ह्यज इत्यादिश्रुतिभ्यो निरवयवस्य सतः कथं विकारसं-
 स्थानमुपपद्यते ॥

विमतसुपादानाद्भिद्यते तद्विलक्षणबुद्धिविषयत्वाद्यथाश्वबुद्धिविलक्षणो
 विषयो महिषस्ततो भिद्यते । तथाच कथं सत एवेदंधीविषयता निर्व्या-
 च्चावस्थाङ्गीकारेणासत्कार्यवादापत्तिसमाधिरिति चोदयति । नन्विति ॥
 विलक्षणबुद्धिविषयत्वस्य भेदमात्रसाधकत्वे सिद्धसाधनं तात्त्विकभेदे
 साधकत्वे दृष्टान्तासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । नेति ॥ किञ्च कार्यस्य व्यभिचारि-
 त्वेन रज्जुसर्पादिविच्छिन्नात्वानुमानादनिरव्याप्तसंस्थानादेव कार्यबु-
 द्ध्यालम्बनत्वं सतोऽङ्गीकर्त्तव्यमित्याह । पिण्डेति ॥ तदेव स्फुटयति ।
 यद्यपीति ॥ सृष्टन्तरेण पिण्डघटयोः स्वरूपाभावादितितच्छब्दार्थः ।
 अव्यभिचारेण गोत्वमित्यादिदृष्टान्तः ॥ अव्यभिचारफलमाह । तस्मादिति ॥
 दृष्टान्तगतमर्थं दाष्टान्ते समर्थयति । एवमिति ॥ श्रुत्येव प्रथमानस्य
 कार्यस्य कथं सत्त्वात्वमित्याशङ्क्याह । वाचारम्भणेति ॥ कार्यमित्यात्वं
 स्फुटीकर्त्तुं चोदयति । नन्विति ॥

एकमेवाद्वितीयम् ॥२॥ तदेक्षत बद्ध स्यांप्रजायेयेति

नैष दोषो रज्जाद्यवयवेषु; सर्पादिसंस्थानबहुबुद्धि-
परिकल्पितेषु; सदवयवेषु विकारसंस्थानोपपत्तेः ।
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेव
सत्यमिति श्रुतेः । एकमेवाद्वितीयं परमार्थत इदंबुद्धि-
कालेऽपि तस्मत् ऐक्षतेक्षां दर्शनं कृतवान् । अतश्च न प्रधानं
साङ्ग्यपरिकल्पितं जगत्कारणम् । प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपग-
मात् । इदन्तु सञ्चेतनमीक्षितत्वात्तत्कथमैक्षतेत्याह बद्ध
प्रभूतं स्यां भवेयं प्रजायेय प्रकर्षेणोत्पद्येय । यथा बह्वृटा-
द्याकारेण यथा वा रज्जादिसर्पाद्याकारेण बुद्धिपरिकल्पि-
तेन । असदेव तर्हि सर्वं यद्ब्रूह्यते रज्जुरिव सर्पाद्याका-

यथा खल्वज्ञातेभ्यो रज्जाद्यवयवेषु; सर्पादिसंस्थानमनिर्वाच्य-
मितं तथा श्रुतिजनितजगत्कारणत्वबुद्ध्यनुपपत्त्या कल्पितेषु; सतो मायो-
पाधिकस्यावयवेषु विकारसंस्थानसुपपद्यते । तस्यादवं हैतप्रपञ्चो ब्रह्म-
विवर्त्तः सम्भवतीति परिहरति । नैष दोष इति ॥ ब्रह्मविवर्त्ते जग-
दित्यत्र श्रुतिमनुकूलवति । वाचारम्भणमिति ॥ प्रपञ्चमिथ्यात्वे फलित-
सुपसंहरति । एकमेवेति ॥ अद्वितीयत्वसमर्थनार्थं छत्तरवाक्यसुत्याय
व्याचष्टे । तद्वदिति ॥ सख्यद्वयार्थं जगत्कारणं प्रधानमिति केचित्तद-
ध्येनेन निरस्तमित्याह । अतश्चेति ॥ ईक्षापूर्वकारित्वादिति यावत् ।
अचेतनत्वाभ्युपगमान्न तस्येक्षापूर्वकं सृष्टत्वमिति शेषः । परिणामविवर्त्त-
नादावाश्रयोदाहरणव्ययम् । बद्धस्यामित्वादि श्रुतितात्पर्यं वक्तुं निरस्त-
मेव चोदाहृतव्ययति । असदेवेति ॥ बद्ध स्यां प्रजायेयेत्यनेनेच्छित्तरेव

तत्तेजोऽसृजत

रेण । न सत एव हैतभेदेनान्यथा गृह्यमाणत्वात्वासत्त्वं
कस्यचिक्वचिदिति ब्रूमः ॥

यथा सतोऽन्यदस्वन्तरं परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागु-
त्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्ध्वमसत्त्वं ब्रुवते तार्किका न तथाऽस्माभिः
कदाचिक्वचिदपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु
परिकल्प्यते सदेव तु सर्वमभिधानमभिधीयते च यदन्य-
बुद्ध्या यथा रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते यथा
वा पिण्डघटादिर्मृदोऽन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिशब्देनाभि-
धीयते लोके रज्जुविवेकदर्शिना तु सर्पाभिधानबुद्धी
निवर्त्तते यथा च अद्विवेकदर्शिनां घटादिशब्दबुद्धी तद-
द्विवेकदर्शिनामन्यविकारशब्दबुद्धी निवर्त्तते । यतो वाचो
निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सहेति अनिरुक्तेऽनिलयन इत्या-
दिश्रुतिभ्यः । एवमीदृशत्वा तत्तेजोऽसृजत तेजः सृष्टवत् ।

कार्यकारणापत्तिवचनेन वैशेषिकादिमतमेतद्विरक्तमिति श्रुतितात्पर्यं
दर्शयन्नुत्तरमाह । नेत्यादिना ॥

तदेव प्रपञ्चयति । यथेत्यादिना ॥ प्रतिज्ञातमर्थं मतद्वयानुसारेण
दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति । यथा रज्जुरिति ॥ अज्ञानान्वयव्यतिरेकाभ्यां
रज्जुसर्पादेरज्ञानमयत्वं च हैताभिनिवेशस्य सन्धात्वाविवेके सत्येवोत्प-
त्तेर्विचारेण तद्विवेके चानुत्पत्ते इतमस्यज्ञानमयमेव तस्य तु तत्त्वं सन्धा-
त्वमधिष्ठानं वाङ्मनसातीतमित्यर्थः ॥ तस्य वाङ्मनसातीतत्वं प्रमाणमाह ।
यत इति ॥ अन्यदेव तद्विदितादित्यादिवाक्यमादिपदार्थः । तैत्तिरीय
कश्रुतिविरोधमाह इने । नन्विति ॥ तथापि कथं विरोधधीरित्वाद्यद्वाह ।
इति विरुद्धमिति ॥ अस्यां श्रुतौ सतः सकाशादेव प्राग्यथेन तेजः सृज्य-

तत्तेज ऐक्षत बद्ध स्यां प्रजायेयेति तदपो- ऽसृजत ॥

ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुत्य-
न्तरः । आकाशाद्वायुस्तत्तृतीयं तेजः श्रुतमिह कथं प्राथ-
म्येन तस्मादेव तेजः सृज्यते तत्र एव चाकाशमिति विरुद्धम् ॥

नैव दोषः । आकाशवायुमर्गानन्तरं तस्मत्तेजोऽसृजतेति
कल्पनोपपत्तेः । अथ वाऽत्रिविधित इह सृष्टिक्रमः सत्का-
र्यमिदं सर्वमतः सदेकमेवाद्वितीयमित्येतद्विवक्षितम् ।
सृष्टादिदृष्टान्तात् । अथ वा त्रिविकरणस्य विवक्षित-
त्वात् । तेजोबन्धानामेव सृष्टिमाचष्टे । तेज इति प्रसिद्धं

मानसृज्यते श्रुत्यन्तरे तु तस्मादेव सतः सकाशादाकाशं प्राथम्येन
सृष्टमित्यपदिष्टं तथा च कथमिदं मिथो विरुद्धं सिध्यतीत्यर्थः ॥

तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण छान्दोग्यश्रुतेर्व्याख्यानसम्भवाच्च विरो-
धोऽस्तीति परिहरति । नैव दोष इति ॥ सृष्टिक्रमस्य विवक्षितत्वमङ्गी-
कृत्योक्तं तदेव नास्त्यद्वितीयत्वं तु सतो विवक्षितमिति पक्षान्तरमाश्रि-
त्याह । अथ वेति ॥ तत्र गमकं दर्शयति । सृष्टादीति ॥ सृष्टादिकार्यं
षटादिश्रुतिरेकेण नास्ति सृष्टाद्येव तु सत्यमिति ह्येतान्तोपादानाद्ब्रह्मणः
सतस्येजोबन्नादिकार्यं तदतिरेकेण नास्ति सन्मात्रमेव सत्यमिति दार्ष्ट-
ान्तिकेऽपि विवक्षितं प्रतिभातीत्यर्थः ॥ तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतेस्तात्प-
र्यान्तरमाह । अथवा त्रिविकरणस्येति ॥ तासां त्रिवितं त्रिवितमेकैकां
करवाणोत्पादौ त्रिविकरणस्येष्टत्वात्तयाणामेव भूतानामिह सृष्टिर-
च्यते न चैवं पञ्चीकरणमविवक्षितमिति वाच्यं भूतलयसृष्टिश्रुतौ श्रुत्यन्त-
रसिद्धाकाशादिसृष्टेरुपसंख्यणवत् त्रिविकरणश्रुत्या पञ्चीकरणोपसंख्यं

तस्माद्यत्र क्व च शोचति खेदते वा पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापो जायन्ते ॥३॥ तात्राप ए चन्त बह्युः
स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र

लोके दग्धृपक्वप्रकाशकं रोहितश्चेति तत्सृष्टं तेज ए चत ।
तेजोरूपसंस्थितं सदै च्छतेत्यर्थः । बह्वुः स्यां प्रजायेवेति
पूर्ववत्तदपोऽसृजत । आपो द्रवाः दिग्धाः स्युन्दिन्यः
शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके ॥

यस्मात्तेजसः कार्यभूता आपस्तस्मादात्र क्व च देशे काले
वा शोचति मन्तप्यते खेदते प्रस्विदरते वा पुरुषस्तेजस
एव तदापोऽधिजायन्ते । तात्राप ए चन्तेति पूर्ववदेव वाका-
रसंस्थितं सदै च्छतेत्यर्थः । बह्वुः प्रभूताः स्याम भवेम प्रजायेम
क्षुत्पदेमहीति । ता अन्नमसृजन्त पृथिवीलक्षणम् । पार्थिवं
क्षुत्वं यस्मादप्रकार्यमन्नम् । तस्मादात्र क्व च वर्षति देशे
तत्तत्रैव भूयिष्ठं घञ्छतरमन्नं भवति । अतोऽद्भ्य एव तदन्ना-
द्यमधिजायत इति । ता अन्नमसृजन्तेति पृथिव्युक्ता पूर्वमिह

तथाच श्रुत्वन्नरसिद्धवोराकाशवायोस्तेजःप्रभृतिष्वन्नर्भावमभिप्रेत्य लघू-
पायेन सर्वस्य सन्नात्वत्वं मन्तव्यमिति मन्वाना श्रुतिस्त्रिविक्ररणमेवा-
चक्षाणा तदनुरोधेन त्रयाणामेव सृष्टिमाहेत्यर्थः । तेजसोऽचेतनस्य कश्चमी-
च्छित्तत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह । तेजोरूपेति ॥

अपां तेजःकार्यत्वे लोकाद्युभवमनुकूलयति । यस्मादिति ॥ पृथि-
व्यामन्नशब्दप्रयोगे हेतुमाह । पार्थिवं हीति ॥ अपां कार्यं मन्तमित्यत्रापि
लोकप्रसिद्धिं दर्शयति । यस्मादिति । यस्मादिति ॥ ता अन्नमसृजन्ते-
त्यत्राद्भ्योऽवसृष्टिरुपदिष्टा । इटान्तेऽपि ताभ्यस्तन्सृष्टिरुपदिश्यते । तथाच
पोनरुक्त्वमित्यत्र इडायां विशेषं दर्शयति । अन्नमिति ॥ तत्तेज ए च्छतेत्यादौ

तत्तेज एक्षत बद्ध स्यां प्रजायेयेति तदपो- ऽसृजत ॥

ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुत्य-
न्तरः । आकाशाद्वायुस्तत्तृतीयं तेजः श्रुतमिह कथं प्राथ-
स्येन तस्मादेव तेजः सृज्यते तत्र एव चाकाशमिति विरुद्धम् ॥

नैष दोषः । आकाशवायुमर्गानन्तरं तस्मत्तेजोऽसृजतेति
कल्पनोपपत्तेः । अथ वाऽविवक्षित इह सृष्टिक्रमः सत्का-
र्यमिदं सर्वमतः सदेकमेवाद्वितीयमित्येतद्विवक्षितम् ।
सृष्टादिदृष्टान्तात् । अथ वा त्रिविकरणस्य विवक्षित-
त्वात् । तेजोवन्नानामेव सृष्टिमाचष्टे । तेज इति प्रसिद्धं

मानसञ्च्यते श्रुत्यन्तरे तु तस्मादेव सतः सकाशादाकाशं प्राथस्येन
सृष्टमित्यपदिष्टं तथा च कथमिदं भिद्यो विरुद्धं सिध्यतीत्यर्थः ॥

तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण छान्दोग्यश्रुतेर्व्याख्यानसम्भवाच्च विरो-
धोऽस्तीति परिहरति । नैष दोष इति ॥ सृष्टिक्रमस्य विवक्षितत्वमङ्गी-
कृत्योक्तं तदेव नास्त्यद्वितीयत्वं तु सतो विवक्षितमिति पक्षान्तरमात्र-
त्याह । अथ वेति ॥ तत्र गमकं दर्शयति । सृष्टादीति ॥ सृष्टादिकार्यं
षट्पादिषड्वितरेकेण नास्ति सृष्टाद्येव तु सत्यमिति दृष्टान्तोपादानाद्ब्रह्मणः
सतस्तेजोवद्वादिकार्यं तद्वितरेकेण नास्ति सन्नात्रमेव सत्यमिति दाष्टां-
निकेऽपि विवक्षितं प्रतिभातीत्यर्थः ॥ तत्तेजोऽसृजतेत्यादिसृष्टेस्तात्प-
र्यन्तरमाह । अथवा त्रिविकरणस्येति ॥ तासां त्रिवितं त्रिवितमेकैकां
करवाणोत्पादौ त्रिवित्करणस्येष्टत्वात्तयाणामेव भूतानामिह सृष्टिरु-
च्यते न चैवं पञ्चीकरणमविवक्षितमिति वाच्यं भूतत्वस्य सृष्टिसृष्टौ श्रुत्यन्त-
रसिद्धाकाशादिसृष्टेरुपलक्षणवत् त्रिवित्करणस्युत्पा पञ्चीकरणोपलक्षणं

तस्माद्यत्र क्व च शोचति खेदते वा पुरुषसोजस
एव तदध्यापो जायन्ते ॥३॥ तात्राप ए चन्त वक्ष्युः
स्याम प्रजायिमहीति ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र

लोके दग्धृपक्वप्रकायकं रोहितश्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत ।
तेजोरूपसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः । वड्ड स्यां प्रजायेवेति
पूर्ववत्तदपोऽसृजत । आपो द्रवाः स्निग्धाः स्यन्दिन्यः
शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके ॥

यस्मात्तेजसः कार्यभूता आपस्तस्मादात्र क्व च देशे काले
वा शोचति मन्तप्यते खेदते प्रस्विद्यते वा पुरुषसोजस
एव तदापोऽधिजायन्ते । तात्राप ऐक्षन्तेति पूर्ववदेव वाका-
रसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः । वड्डाः प्रभूताः स्याम भवेम प्रजायेम
क्षुत्यदेमहीति । ता अन्नमसृजन्त पृथिवीतक्षणम् । पार्थिवं
क्षुत्वं यस्मादपकार्यमन्नम् । तस्मादात्र क्व च वर्षति देशे
तत्तत्रैव भूयिष्ठं घड्डतरमन्नं भवति । अतोऽद्भ्य एव तदन्ना-
द्यमधिजायत इति । ता अन्नमसृजन्तेति पृथिव्युक्ता पूर्वमिह

तथाच शुक्लान्तरसिद्धयोराकाशवायोऽसो जः प्रष्टतिष्वन्तर्भावमभिप्रोत्य लघू-
पायेन सर्वस्य सन्नात्वत्वं मन्तव्यमिति मन्वाना शुतिस्त्रिवित्करणप्रेवा-
चक्षाणा तदनु रोधेन त्रयाणामेव सृष्टिमाहेत्यर्थः । तेजसोऽचेतनस्य कश्चमी-
क्षितत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह । तेजोऽप्रेति ॥

अपां तेजःकार्यात्वे लोकाऽुभवसमुद्भूतव्यति । यस्मादिति ॥ पृथि-
व्यामन्नशब्दप्रयोगे हेतुमाह । पार्थिवं हीति ॥ अपां कार्यं मन्तमित्यत्रापि
लोकप्रसिद्धिं दर्शयति । यस्मादिति । यस्मादिति ॥ ता अन्नमसृजन्ते-
त्यत्राहोऽसृष्टिरूपदिष्टा । इदानींऽपि ताभ्य अन्सृष्टिरूपदिश्यते । तथाच
पोनरश्चमित्यः शङ्करार्थं विशेषं दर्शयति । अन्नमिति ॥ तत्तेज ए चतेत्यादी

क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्वा एव
तदध्यन्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥ २ ॥

दृष्टान्तोऽत्र च तदद्यक्षेति विशेषणाद्ब्रीहियवाद्या उच्यन्ते
ऽत्र च गुरु स्थिरञ्च धारणं कृष्णञ्च रूपतः प्रसिद्धम् । ननु
तेजःप्रभृतिष्वीक्षणं न गम्यते हिंसादिप्रतिषेधाभावात्ता-
सादिकार्य्यानुलम्भाच्च तत्र कथं तत्तेज ऐक्षतेत्यादि । नैष
दोषः । ईक्षितकारणपरिणामत्वात्तेजःप्रभृतीनां सत एवे-
क्षितुर्नियतक्रमविशिष्टकार्य्यात्प्रादक्त्वाच्च तेजःप्रभृतीक्षत
इवेक्षित इत्युच्यते भूतम् ॥

ननु सतोऽप्युपचरितमेवेक्षितत्वम् । न सदीक्षणस्य केवल-
शब्दगम्यत्वान्न शक्यमुपचरितं कल्पयितुम् । तेजःप्रभृतीनां
त्वनुमीयते मुख्य ईक्षणभाव इति युक्तमुपचरितं कल्पयितुम् ।
ननु सतोऽपि च्छब्दकारणत्वाद्चेतनत्वं शक्यमनुमातुम् ।

यथाश्रुतमर्थं गृह्णीत्वा चोदयति । नन्विति । प्राणिषु हिंसाप्रतिषे-
धवदनुपगृह्णविधानाच्च तेजःप्रभृतिषु तदभावात्तेष्वीक्षणकार्य्यदृष्टिः तदेतेषु
तद्वञ्चभावाच्च नैतेष्वीक्षणं प्रासाणिकम् । तथा च प्रकृतं वाक्यं प्रसक्तगीत-
मित्यर्थः ॥ तेषां गोणमोक्षितत्वमुपेत्य परिहरति । नैष दोष इति ॥

सतोऽपि गोणमोक्षणमुपचारप्राये पाठादिति शङ्कते । नन्विति ॥
सन्निधेः शब्दस्य बलीयस्त्वमुपेत्य परिहरति । न सदीक्षणस्येति ॥ तुल्यं
तेजःप्रभृतिष्वपि शब्दगम्यत्वमोक्षणस्येति चेन्नोत्थाह । तेजःप्रभृतीना-
न्विति ॥ विमतमाक्षित न भवत्यचेतनत्वात्कुम्भवदित्यनुमानात्तेजोमुख्ये
जगतोक्षणसम्भावाच्च त्वं तदौपचारिकमुचितमित्यर्थः । साङ्ख्येऽनुमा-

अतः प्रधानस्यैवाचेतनस्य सतच्चेतनार्थत्वान्वियतकाल-
क्रमविशिष्टकार्योत्पादकत्वाच्चैतत् इदं चेत इति शक्यम-
नुमातुमुपचरितमेवेक्षणम् । दृष्टञ्च लोकेऽचेतने चेतनवदु-
पचारः । यथा कूलं पिपतिपतीति तद्वत्सतोऽपि स्यात् । न
तत्सत्यम् । स आमेति तस्मिन्नात्मोपदेशात् । आत्मोपदेशोऽप्यु-
पचरित इति चेत् । यथा ममात्मा भद्रसेन इति सर्वार्थ-
कारिस्थनात्मन्यात्मोपचारं तद्वत् । न सदस्मीति सत्सत्या-
भिसन्धस्य तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षोपदेशात् ॥

मोक्षोऽप्युपचार इति चेत् । प्रधानात्माभिसन्धस्य मोक्ष-
सामीप्यं वृत्तं इति मोक्षोपदेशोऽप्युपचरित एव । यथा
लोके ग्रामं गन्तुं प्रस्थितः प्राप्तवानहं ग्राममिति ब्रुयाद्दू-
रापेक्षया तद्वत् । नयेन विज्ञानेनाविज्ञातं विज्ञातं भव-

नावदृश्येन शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अचेतनस्य कथमोक्षणमित्याशङ्क्याह । अत
इति ॥ अनुमातुं कल्पविलम्बमिति यावत् । कथमचेतने चेतनवदुपचारस्तावाह ।
दृष्टञ्चेति ॥ आत्मशब्दवदृश्येन परिहरति । नेत्यादिना ॥ आत्मोपदेशोऽपि
प्रधाने गौणो भविष्यतीति शङ्कते । आत्मोपदेशोऽपीति ॥ तामेव शङ्कां
दृष्टान्तद्वारा विदुषोति । यथेति ॥ इदं परिहरन्नस्मिन्नात्मोपदेशो गौणो
न भवति तस्मिन् स्व मोक्षोपदेशादित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ॥

मोक्षोपदेशोऽप्युपचरितो भविष्यतीति शङ्कते । सोऽपीति ॥ शङ्कामेव
विदुषोति । प्रधानात्मेति ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशमात्रित्व
परिहरति । न येनेति ॥ उक्तमेव विदुषोति सत्त्वे कश्चिदिति ॥ सतोऽन्वयस्य
ज्ञ तव्यस्याप्रामाणिकत्वाच्च सतो ज्ञाने सर्वज्ञानोपदेशो युक्तिमानित्याह ।
न चेति ॥ सम्प्रति हि प्रधानज्ञाने तद्विकारस्य तदभिन्नस्य ज्ञानं तस्य च
पुरुषार्थत्वात्तज्ज्ञाने पुरुषाणामपि ज्ञानमुपचर्यते । तस्मादेकविज्ञानेन

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भव-
न्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥

तीत्युपक्रमात् । सत्येकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति तद-
नन्य वाच्यसर्वस्याद्वितीयवचनाच्च । न चान्यद्विज्ञातव्यमव-
शिष्टं आवितं श्रुत्या अनुमेयं वालिङ्गतोऽस्ति येन मोक्षोपदेश
उपचरितः स्यात् । सर्वस्य च प्रपाठकस्योपचरितत्वपरि-
कल्पानायां वृथा अमः परिकल्पयितुः स्यात् पुरुषार्थसा-
धनविज्ञानस्य तर्केशैवाधिगतत्वान्नस्य । तस्माद्देदप्रामा-
ण्याच्च युक्तः श्रुतार्थपरित्यागः । अतश्चेतनावत्कारणं जगत
इति सिद्धम् ॥ २ ॥

तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामे-
षामिति प्रत्यक्षनिर्देशाच्च तेजःप्रभृतीनां तेषां त्रिवृ-

सर्वविज्ञानोपदेशाच्च मोक्षोपदेशसुखत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह । सर्वस्य
चेति ॥ कथमुपनिषदारम्भो दृष्टेत्युच्यते । पुनर्थसाधनज्ञानार्थत्वादित्या-
शङ्क्याह । पुरुषार्थेति ॥ तस्मानुमानवादिनः साङ्ख्यस्य मते सुक्तिहेतोर्ज्ञा-
नस्य जडाजडयोरैश्यानुपपत्तिरित्यादिना तर्केशैव सिद्धत्वादुपनिषदा-
रम्भो व्यर्थो वेत्तव्यः । श्रुतेर्मुख्यार्थत्वे बाधकाभावात्तत्परित्यागाद्योजादीजत्व-
धिकरणन्यायेन प्रधानवादासिद्धिरिति परमतनिरसनमुपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ प्रधानवादाभावे परिशेषापातं स्वमतं निगमयति । अत इति ॥ ३ ॥

महाभूतानामचेतनानां ब्रह्मकार्यतोक्ता सम्यग्ति जीवाविष्टानां
भौतिकानामपि परस्परया ब्रह्मकार्यत्वैवेति वक्तुं तान्यनुवदति । तेषा-
मिति ॥ पूज्याध्याये येषां गत्यागतो दशिते तृतीयञ्च स्थानसुक्तं नानि
ब्रह्मन्देन परास्मृशन्ते । तेषां प्रसिद्धत्वद्योतनार्थं खल्वित्युक्तम् । भूतानां

त्करणस्य वक्ष्यमाणत्वादसति त्रिवृत्करणे प्रत्यक्षनिर्देशानु-
पपत्तिः । देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु इमास्तिच्छो-
देवता इति । तस्मात्तेषां खलेषां भूतानां पशुपत्तिस्या-
वरादीनां त्रीष्वेव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि
भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । अण्डजमण्डाज्जातं अण्ड-
जमेवाण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिमर्पादिभ्यो हि पक्षिमर्पा-
दयो जायमाना दृश्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणां बीजम् । सर्पः
सर्पाणां बीजम् । तथाऽन्यदण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीज-
मित्यर्थः ॥

नन्वण्डाज्जातमण्डजमुच्यते ऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं
कथमण्डजं बीजमुच्यते । सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातन्ना
श्रुतिः स्यात्सतन्ना श्रुतिर्यत आहाण्डजादेयं बीजं नाण्डा-

त्रीष्वेव बीजानि भवन्तीत्युत्तरत्वं सूच्यते । भूतशब्दस्य तेजःप्रभृतिषु
रूढत्वात्तेषामिह पक्ष्यं किं न स्यादित्याशङ्क्यम् । एषामिति ॥
भूतानां प्रत्यक्षत्वमेवामिति निर्द्देश्यते । सम्भवति च पक्षादीनां प्रत्यक्ष-
तेति । तान्येवान् भूतानि विवक्षितानि न तु तेजःप्रभृतीनि । तेषां
प्रत्यक्षत्वायोगादित्यर्थः । तेजःप्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वायोगादेवामिति निर्द्दे-
शानुपपत्तिं समर्थयति । तेषामिति ॥ तेषां प्रत्यक्षतया निर्देशासम्भवे ह्येत्व-
न्तरमाह । देवताशब्देति ॥ देवतानां परोक्षत्वप्रसिद्धेरेतेषु च देवता-
प्रयोगाच्चैतेषां प्रत्यक्षत्वोपपत्तिरित्यर्थः । तस्मान्नाहाभूतानामत्र भूत-
शब्दे नोपादानायोगादित्यर्थः ॥ अण्डजं प्रक्षादीन्वेतत्प्रत्यक्षेषोपपाद-
यति । पक्षिमर्पादिभ्यो हीति ॥ अन्यदपीति गोधाद्युच्यते ॥

अण्डाज्जातमिति व्युत्पत्त्यनुसारेणाण्डमेव बीजं न त्वण्डजमिति
शङ्कते । नन्विति ॥ पौरुषेयी व्युत्पत्तिः श्रुत्या बाधेति परिहरति ।

सेयं देवतैश्चत हन्ताहमिमास्मिन्नो देवता

दीति । दृश्यते चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसन्तत्यभावो
नाण्डजाद्यभावे । अतोऽण्डजादीन्वेव वीजान्यण्डजादीनाम् ।
तथा जीवाज्जातं जीवजं जरायुजमित्येतत्पुरुषपश्वादि ।
उद्भिज्जं उद्भित्स्यावरं ततो जातमुद्भिज्जं धाना बोद्धमित्त-
तो जायत इत्युद्भिज्जं स्यावरवीजं स्यावराणां वीजमित्यर्थः ।
स्वेदजसंशोकजयोराण्डजोद्भिज्जयोरेव यथा सम्भवमन्त-
र्भावः । एवं ह्यवधारणं तीक्ष्णैव वीजानीत्युपपन्नं भवति ॥

सेयं प्रकृता सदाख्या तेजोवन्नयोनिर्देवतोक्ता ईक्षते-
क्षितवती यथा पूर्वं वद्ध स्यामिति । तदेव वद्धभवनं

सत्यमित्यादिना ॥ न केवलं श्रुतेरेषा व्यवस्था किन्तूपपत्तेश्चाह । दृश्यते
चेति ॥ सत्येवाण्डजादै तज्जातीयमण्डजादि सन्तत्या जायते । तदभावे
तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामण्डजाद्येवाण्डजादिकारणम् । यद्यप्य-
ण्डजाद्यभावेनाण्डादि जायते तथाप्यण्डजाद्यभावेऽण्डजाद्यभावेऽपि तद्भव-
तीति नान्वयः । तस्मादण्डजादीनामण्डजान्येव वीजानि नाण्डादीनी-
त्यर्थः । धानाशब्दो वीजविषयः ॥ ननु स्वेदजं संशोकजमिति वीजद्वय-
मवशिष्यते तत्किमिति न व्युत्पाद्यते तत्राह । स्वेदजेति ॥ स्वेदमुद्भिद्य
जायमानं दंशमशकादि तदुद्भिज्जेऽन्तर्भवति । संशोकादौष्णप्राज्जायमानं
यूकादि तदण्डजेऽन्तर्भवति । यद्वा स्वेदजं यूकादि तदण्डजेऽन्तर्भूतं
संशोकादौष्णप्राङ्गुमिसुद्भिद्य जातं मशकादि तस्योद्भिज्जेऽन्तर्भावः ।
तथा च न तयोरस्ति पृथग्व्युत्पादनापेक्षेत्यर्थः । स्वेदजादेरण्डजादा-
वन्तर्भावस्य प्रापकमाह । एवमिति ॥

जीवाविष्टानां भूतानां सत्कार्यत्वं प्रकरणप्रामाण्यादुक्तम् । इदानीं
जीवानां विशिष्टरूपत्वेन ब्रह्मकार्यत्वेऽपि न स्वरूपेण तत्कार्यत्वं ब्रह्मै-
वोपाधिप्रविष्टम् । जीवव्यवहारः सदास्मित्यङ्गीकारात् । तथा च

अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणीति ॥ २ ॥

प्रयोजनं नाद्यापि निर्वृत्तमित्यत ईक्षां पुनः कृतवती
बद्धभवनमेव प्रयोजनमुररीकृत्य । कथं हन्तेदानीमहमिमा
यथोक्तास्तेजसादास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनेति स्वदु-
द्विस्थं पूर्वसृष्टानुभूतं प्राणधारणमात्मानमेव स्मरन्तप्राज्ञा-
नेन जीवेनात्मनेति । प्राणधारणकर्त्रात्मनेति वचनात् ।
स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तेन चैतन्यस्वरूपतया अविशिष्टेनेत्ये-
तद्दर्शयति ॥

अनुप्रविश्य तेजोवन्भूतमात्रासंसर्गेण लब्धविशेषविज्ञाना
सती नाम च रूपञ्च नामरूपे व्याकरवाणि विसृष्ट-
माकरवाणि असौ नामायमिदंरूपमिति व्याकुर्वाभी
त्यर्थः । ननु न युक्तमिदमसंसारिस्थाः सर्वज्ञाया देवताया

ब्रह्मणि विज्ञाते जीवविज्ञानं सेत्स्यति ॥ जीवानाञ्च भोगावतनानि
भौतिकानि कार्याणि । तेषां नामरूपञ्च निष्कांशं ब्रह्मव्यमित्यभिप्रेत्यो-
त्तरपन्थमादाय व्याकरोति । सेवमित्यादिना ॥ अथा बद्ध स्थासिति
पूर्वभीक्षितवती तथा किमिति पुनरैकत प्रयोजनाभावादित्वाशङ्काह ।
तदेवेति ॥ इदानीं मह्यभूतसृष्टेरनन्तरमिति यावत् । ब्रह्मणो मायो-
पाधिकस्य कारणत्वान्मायोपाधिवशात्पूर्वसृष्टावनुभूतत्वं तत्र स्मारस्य
बुद्धिस्यत्वं स्मरणश्चेत्यादि न विरुद्धमिति द्रष्टव्यम् ॥ आत्मनेति विशे-
षणस्य तात्पर्यमाह । प्राण्येति ॥

निर्विकल्पचिन्मात्ररूपा देवता मायावशाद्ब्रह्मभूतानि सृष्ट्वा तेषु
यदा प्रविष्टा तदारब्धेषु सूत्रविराट्प्रभृतिषु समष्टिव्यञ्जात्मसु देहेषु
प्रविश्य तत्तद्देहाभिमानवती देवदत्तादिनाम्ना रूपेण च यौक्त्यादिना

बुद्धिपूर्वकमनेकगतसहस्रानर्याश्रयं देहमनुप्रविश्य दुःख-
मनुभविष्यामीति सङ्कल्पनम् । अनुप्रवेशश्च स्वातन्त्र्येसति ।
सत्यमेवं न युक्तं स्याद्यदि स्वेनैवाविक्रतेन रूपेणानुप्रवि-
शेयं दुःखमनुभवेयमिति च सङ्कल्पितवती नत्वेवम् । कथं
नर्हनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति वचनात् । जीवो हि
नामदेवताया आभासमात्रम् ॥

बुद्ध्यादिभूतमात्रासंसर्गजनित आदर्श इव प्रविष्टः
पुरुषप्रतिबिम्बो जलादिष्विव च सूर्यादीनाम् । अचिन्त्यान-
न्तशक्तिमत्या देवताया बुद्ध्यादिसम्बन्धः । चैतन्यावभासो
देवतास्वरूपविवेकाग्रहणनिमित्तः । सुखी दुःखी मूढ

संबोध्य पिण्डं व्याकरोतीत्यह । अनुप्रविश्येति ॥ देवतायाः सर्वज्ञ-
त्वादसंसारित्वात्स्वातन्त्र्यं च संकल्पप्रवेशावयुक्ताविति शङ्कते । नन्विति ॥
किं साक्षादनुप्रवेशादि विरुध्यतेकिंवा जीवद्वारापीति विकल्पप्राद्यमङ्गी-
करोति । सत्यमिति ॥ साक्षादनुप्रवेशादि नास्ति चेत्तर्हि कथं तदि-
त्याकाङ्क्षापूर्वकं द्वितीयं दूषयति । कथमिति ॥ देवताया जीवद्वारानु
प्रवेशाद्याविरुद्धमिति शेषः । अविरोधमेव साधयितुं जीवस्वरूप-
साह । जीवो हीति ॥ आभिमुख्येनाहमित्यापरोक्षेणाभासत इत्या-
भासः । स्वतोऽपरोक्षश्चिप्रतिबिम्बस्तन्मात्रं जीवो नामेत्यर्थः ॥

तस्य स्वरूपेणानादित्वेऽपि विशिष्टरूपेण सादित्वं दर्शयति । बुद्ध्या-
दीति ॥ बुद्ध्यादिभिः भूतमात्रादिभिश्चिदात्मनः संसर्गस्तेन जनितस्तत्त्वेति
य वत् । ननु चिदात्मा कूटस्थोऽसङ्गोऽद्वितीयश्चेत्यते स कथं बुद्ध्यादिभि-
भूतमात्रादिभिश्च संबध्यते तत्राह । अचिन्त्येति सत्त्वादिप्रकारैरशक्य-
चिन्तनीयाऽनादिरनिर्वाच्या सत्यज्ञानमन्तरेण नाशम्यून्या दण्डाय-
माना या म यःशक्तिस्तस्या विषयत्वेनाश्रयत्वेन च परा देवता वर्त्तिष्यते ।
तस्याश्च सनिष्ठमाहःशक्तिवशाद्बुद्ध्याभिरात्मनः सम्बन्धः सिध्य-

इत्याद्यनेकविकल्पप्रत्ययहेतुः । ज्ञायामात्रेषु जीवकूपे
 णानुप्रविष्टत्वात् देवता न दैहिकैः स्वतः सुखदुःखादिभिः
 सम्बध्यते । यथा पुरुषादित्यादय आदर्शोदकादिषु ज्ञाया-
 मात्रेणानुप्रविष्टा आदर्शोदकादिदोषैर्न सम्बध्यन्ते तद्वद्-
 देवतापि ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्वाङ्मा-
 दोषैरेकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यतेलोकदुःखेन
 वाङ्मात्राकाशवत् । सर्वगतश्च नित्य इति हि काठके । ध्याय-
 तीव लेलायतीवेति च वाजसनेयके । ननु वाचारम्भणमा-
 त्रश्चेज्जीवो षष्ठैव प्राप्तः तथा परलोकैहलोकादि च कथं
 तस्य । नैष दोषः । सदात्मना रुत्यत्वाभ्युपगमात् । सर्वश्च

तीत्यर्थः ॥ बुद्ध्यादिसम्बन्धफलमाह । चैतन्येति ॥ तदाभासो जीवशब्द-
 वाच्यः सिध्यतीति शेषः ॥ बुद्ध्यादिभिरात्मनः सम्बन्धे मायाशक्तिरूपमा-
 दानमित्युक्तं तत्रैव निमित्तकारणमाह । देवतेति ॥ आवरणविक्षेपशक्ति
 सम्बन्धा हि मायाशक्ति स्ततोऽविद्योत्यदेशकालाद्यानवच्छिन्नदेवतास्वरूपोऽह
 मिति विशेषमाप्यहणसावरणं निमित्तं कृत्वा बुद्ध्याद्यध्यासः सिध्यती-
 त्यर्थः ॥ बुद्ध्याद्यध्यासस्य काव्यान्वरं दर्शयति । कृच्छीति ॥ परैव तर्हि देवता सं-
 सारिणी स्यादिति चेत्त्वत्त्वम् । अज्ञानद्वारा बुद्ध्यादिसम्बन्धमनुभूय जीवत्वं
 प्राप्य सैव संसरतीत्याह । ज्ञायामात्रेष्वेति ॥ परस्या देवतायाः स्वतः
 संसाराभावं इष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्वादिना ।

तस्याः स्वतो दुःखाद्यसम्बन्धे श्रुतिं प्रमाणयति । सूर्य इति ॥ उपाधि-
 द्वारा तस्याः संसारित्वे च श्रुतिरस्तीत्याह । ध्यायतीति ॥ प्रतिबन्धे
 ज्ञायाशब्दप्रयोगान्निव्यात्वमित्यमिति मन्वानः शङ्कते । नन्विति ॥ तन्-
 म्बन्धात्वमित्येवेत्याशङ्क्याह । तथेति ॥ जीवस्य षष्ठात्वे स्त्रीकृते सति
 तस्यैहलोकपरलोकौ दहेतुर्मात्रतद्देशश्चेति अत्रैव षष्ठा स्यादित्यर्थः ॥

तासां चिदृतं चिदृतमेकैकां करवाणीति सेयं-

नामरूपादि सदात्मनैव सत्यं विकारजातं स्वतस्त्वदृतमेव ॥
वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्युक्तत्वात् । तथा जीवो-
ऽपीति । यच्चानुरूपो हि बलिरिति न्यायप्रसिद्धिः ॥

अतः शब्दात्मना सर्वव्यवहाराणां सर्वविकाराणाञ्च
सत्यत्वं सतोऽन्यत्वे चानृतत्वमिति न कश्चिद्दोषस्तार्किकै-
रिहानुवक्तुं शक्यः । यथेतेरेतरविरुद्धतवादाः स्वबुद्धिवि-
कल्पनामात्रा अतत्त्वनिष्ठा इति शक्यं वक्तुम् । सैवं तिस्रो
देवता अनुप्रविश्य स्वाभावस्ये वीजभूतेऽव्याकृते नामरूपे
व्याकरवाणीतीक्ष्णत्वा तासाञ्च तिसृणां देवतानामेकैकां
विदृतं विदृतं करवाणि एकैकस्याः त्रिविकरणे एकै-

विशिष्टरूपेण मिथ्यात्वेऽपि स्वरूपेण सत्यत्वाज्जीवस्य ब्रह्मास्तीतिज्ञाना-
न्मुक्तिः सम्भवतीति समाधत्ते । नैष दोष इति ॥ यत्तु परबोकेहृत्बो-
कादि श्रुता स्यादिति तत्राह । सर्वज्ञेति ॥ कथं तर्हि तस्य मिथ्यात्वोक्ति-
रित्याशङ्काह । सत इति ॥ यथा प्रपञ्चो ब्रह्मात्मना सत्योऽपि स्वरू-
पेण मिथ्येत्युक्तं तथा जीवशब्दवाच्योऽपि ब्रह्मात्मना सत्यस्वरूपेण मिथ्येति
स्वीकर्तव्यमित्याह । तथेति ॥ अथ भोक्ता स्वरूपेषामपि सत्योऽस्तु भोग्य-
प्रपञ्चस्यैव मिथ्यात्वमिष्यतामित्याशङ्काह । यच्चानुरूपो हीति ॥ लौकिक-
व्याथानुसारेण भोग्यप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे भोक्तुरपि विभक्तस्वरूपेण तत्र-
सिद्धिरतो जीवशब्दवाच्यस्य मिथ्यात्वेऽपि तल्लक्ष्यस्य सन्भावसत्यत्वमिति
व्यवस्येत्यर्थः ॥

यच्च तार्किकैरुच्यते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे सौगतमतानुमतिः । सत्यत्वे
चाद्वैतव्याहतिरिति तदप्युक्तन्यायेन निरस्तमित्याह । अत इति ॥ अद्वैत
वादे दोषाभावं वैधर्म्यप्रदटानेन स्पष्टयति । यथेति ॥ व्याकरवाणोत्येतदन्तं
वाक्यं व्याख्याय तदनुद्य तासामित्यादि व्याचष्टे । सैवमित्यादिना ॥

त्रिवितं त्रिवितमेकैकामकरोद्यथा तु खलु सोम्ये-
मास्मिन्नो देवतास्त्रिष्टित्तिष्टदेकैका भवति तन्मे
विजानीहीति ॥ ४ ॥ ३ ॥

यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं
तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्ने रग्नित्वं वाचा-

रूपाभ्यां व्याकृतानां तोजोवन्नमदत्वेन त्रिधात्वं यथा तु
खलु वह्निरिमाः पिण्डेभ्यस्त्रिस्तो देवतास्त्रिष्टित्तिष्टदेकैका
भवति तन्मे मम निगदतो विजानीहि त्रिष्टित्तमवधार-
योदाहरणतः ॥ ३ ॥ यत्तद्देवतानां त्रिष्टित्करणमुक्तं तस्यै-
वोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्धाशेषप्रसि-
द्धार्थमुदाहृत्यत इति ॥

तदेतदाह यदग्नेः त्रिष्टित्तस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं
लोके तदत्रिष्टित्तस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा च
यच्छुक्लं रूपमग्नेरेव तदपामत्रिष्टित्तानां यत्कृष्णं तस्यै-
वाग्ने रूपं तदन्नस्य षड्विधा अत्रिष्टित्तताया इति विद्धि ।
तत्रैवं सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्निरिति बन्धन्यचे त्वं
तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतम् । प्राग्रूपत्रयविवेक-

कर्त्तव्यत्वाद्देहातिरिक्तेषु प्रथमं तदुदाहर्त्तुमुपक्रमते । त्रिष्टित्तं ताव-
दिति ॥ ३ ॥ ऋषिसुदाहरणतोऽवधारणमित्याशङ्क्यानन्तरवाक्यमवतारयति ।
यत्तदिति ॥ उदाहरणशब्दं व्युत्पादयति । उदाहरणं नामिति ॥

तत्रैव श्रुतिमवतार्य व्याचष्टे । तदेतदित्यादिना ॥ अत्रिष्टित्तानां
रूपमिति विद्धीति शब्दः । तत्राग्नौ रूपत्रये पूर्वोक्तरीत्या षड्विधा
इतीति यावत् । इदानीं विवेकदशावामित्यर्थः । अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्य-

देवतेमास्तिस्त्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मना-
नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥ तासां

कस्याः प्राधान्यं हयोर्हयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्जा इवै-
कमेव त्रिविकरणं स्यात् । न तु तिसृणां पृथक् त्रिविक-
रणमिति । एवं हि तेजोवन्नानां पृथङ्गामप्रत्ययलाभः
स्यात्तेज इदमिमा अपोऽन्मिदमिति च । प्रथङ्गामप्रत्य-
यलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं
स्यात् ।

एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिस्त्रो देवता अनेनैव यथो-
क्तेनैव जीवेन सूर्यविश्ववदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं
प्रथमं देवतादीनां च पिण्डाननुप्रविश्य यथा सङ्कल्पमेव
नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदंरूप इति तासाञ्च
देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामक-
रोत्कृतवती देवता । तिष्ठतु तावद्देवतादिपिण्डानां नाम-

व्याकरवाणीत्यैतरेति सम्बन्धः । कथं पुनरिदं त्रिविकरणमित्याशङ्क्य
प्रथममेकैकां देवतां द्विधा द्विधा विभज्य पुनरेकैकं भागं द्विधा द्विधा कृत्वा
तदितरभागयोर्निश्चित्य त्रिविकरणं विवर्चितमित्याह । एकैकस्या
इति । गुणप्रधानभावानङ्गीकारे समानपरिमाणसूत्रत्वनिर्मितरज्जुवत्त्रि-
विकरणमेकमेव स्यादित्याह । अन्यथेति ॥ एवकारार्थं दर्शयति । न
त्विति । गुणप्रधानभावेन त्रिविकरणसुपसंहर्तुमिति शब्दः ॥ इतश्च
गुणप्रधानभावेन त्रिविकरणमेष्टव्यमित्याह । एवं हीति ॥ पृथङ्नाम-
प्रत्ययलाभेनापि किं स्यादित्याशङ्क्याह । पृथगिति ॥

सेयमित्यादि व्याचष्टे । एवमित्यादिना ॥ सङ्क्षेपेण त्रिविकरणं प्रति-
घायोदाहरणतः स्फुटीकृतुमारभमाणा देहे त्रिविकरणस्यापि स्फुटी

रम्भणं विकारो नामधेयं लौणि रूपाणीत्येव
 सत्यम् ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितः रूपं तेजस-
 स्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादा-
 दित्यादित्यस्यैतदित्यत्व वाचारम्भणं विकारो
 नामधेयं लौणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥ यच्चन्द्रमसो

विज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासीत्तेजसाग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दश्चे-
 त्यर्थः । यथा दृष्टमानरक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको
 गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमिति शब्दबुद्धोः प्रयोजको भवति
 प्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेकविज्ञानान्तद्विवेकविज्ञाने तु पद्म-
 रागशब्दबुद्धी निवर्त्तते तद्विवेकविज्ञानस्तद्वत् । ननु
 किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया क्रियते प्राग्पत्नर्याविवेककर-
 ष्यादग्निरेवासीत्तदग्नेरग्नित्वं रोहितादिरूपं विवेककरणा-
 दपागादिति उक्तम् । यथा तन्वपकर्षणे पटाभावः ।
 नैवं बुद्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्निर्यत आह वाचारम्भण-
 मग्निर्नाम विकारो नामधेयं नाममात्रमित्यर्थोऽतोऽग्नि-
 बुद्धिरपि सत्यैव । तर्हि किं तत्र रूपं लौणि रूपाणीत्येव

माह । प्रागिति ॥ रूपशब्दविवेकात्प्रागपस्य यः सग्निशब्दबुद्धिस्तद्विवे-
 काद्बुद्धं तद्विदित्तरित्येतमर्थं दृष्टान्ते न समर्पयते । यथेत्यादिना ॥ अग्नि-
 विषये श्रुतं हित्वाधिककल्पनया नास्ति निवर्त्तनमिति शङ्कते । नन्विति ॥
 रोहितादिरूपत्वार्थं विवेके सत्यग्नेरग्नित्वमपगच्छतीत्यत्र दृष्टान्तमाह ।
 यथेति ॥ शब्दबुद्धिमत्त्वेऽपि न श्रुतत्वागोऽस्तीति परिहरति । नैद-
 मिति ॥ तत्र प्रमाणात्वे नानन्तरवाक्यभादाय व्याचष्टे । यत इति ॥ अन्ते

रोहित् रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
 तदन्नस्यापागाञ्चन्द्राञ्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो
 नामधेयं चीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥३॥ यद्विद्युतो
 रोहित् रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
 तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं वि-
 कारो नामधेयं चीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥

सत्यं नाणुमात्रमपि रूपत्वव्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधा-
 रणार्थः । तथा यदादित्यस्य यञ्चन्द्रमनो यद्विद्युत इत्या-
 दि समानम् । ननु यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्त्रो देवता-
 स्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीत्युक्त्वा तेजस
 एव चतुर्भिरप्युदाहरणैरग्न्यादिभिस्त्रिवृत्करणं दर्शितं
 नावत्रयोरुदाहरणं दर्शितं त्रिवृत्करणे ॥

नैष दोषः । अब्रविषयाख्यप्युदाहरणान्येवमेव च
 द्रष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः । तेजस उदाहरणमुपलक्षणार्थ-
 म् । रूपवत्त्वात्स्पर्शार्थत्वोपपत्तेश्च । गन्धरसयोरनुदाहरणं

नासमात्रसतःशब्दार्थः ॥ प्रक्रमपर्यालोचनायामुदाहरणे न्यूनत्वमस्तीति
 शङ्कते । नन्विति ॥

यद्वापीकूपादे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
 तदन्नस्य यच्च त्रीह्रियादे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां
 यत्कृष्णं तदन्नस्येत्युदाहरणसम्भवाच्च न्यूनतेति परिहरति । नैष दोष
 इति ॥ तर्हि तैः विषयमप्युदाहरणमूहनीयं किमित्युदाहृतमित्या-
 शङ्क्याह । तेजस इति ॥ यदि क्वचिदपि नोदाहरणसन्व्यते नोपलक्षण-
 मेव सिद्धे दत्तत्वेत्याह रूपवत्त्वे न यथोक्त रूपविभागस्य तेषु स्फुटत्वसम्भ-

द्वाराणामसम्भवात् न हि गन्धरसौ तेजसि स्तः । सूर्यशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥

यदि सर्वं जगत्त्रिष्टुतमित्यग्न्यादिवक्षीणि रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागाज्जगतो जगत्त्वम् । तथाऽब्रह्मापि अप्रशुङ्गत्वादाप इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्मन्त्वम् । तथापामपि तेजःशुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यम् । तेजसोऽपि सच्छुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वं सदित्येव सत्यमित्येषोऽर्थो विवक्षितः । ननु वाच्यन्तरिक्षे त्वत्रिष्टुतकृते तेजः-

वाक्तेजसो दृष्टान्तप्रदर्शनमन्नादिविषयोदाहरणोपलक्षणार्थं तेनोपेक्षितमित्यर्थः । अब्रह्मयोरपि त्रिष्टुत्करणसुपलक्षितं चेत्तर्हि तत्र रसगन्धयोस्त्रिष्टुत्करणसदाहर्तव्यमित्याशङ्क्याह । गन्धरसयोरिति ॥ यथा वदब्रह्मयोर्भास्वरं बोद्धितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुङ्गं तदपां यत्कण्ठं तदन्नस्येति शक्यते रूपं विवेक्तुं न तथाऽसुको रसो गन्धो वा तेजसोऽपामग्नेचास्तीति ज्ञातुं शक्यमित्यनुदाहरणं तयोरित्यर्थः । ननु त्रिष्टुत्करणयोस्त्रिष्टुत्त्वपि रूपवद्गन्धरसौ सम्भावितौ तत्कथं तयोस्त्वयाणामसम्भवोक्तस्तत्राह । न हीति । सम्भावितावपि तौ त्रिष्टु विवेक्तुमशक्यावित्यनुदाहरणीयमित्यर्थः । तर्हि सर्वेषु भूतेषु सम्भावितयोः सूर्यशब्दयोर्नुदाहरणं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । सूर्यशब्दयोरिति ॥ यथा बोहितादिद्वयत्वं त्रयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न तथा शब्दत्वं सूर्यत्वयं च त्रयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न सल्लोकलोणशीतानुष्णशीतत्वयं दृश्यते नापि खरभधुरमध्यमशब्दत्वयमेकलोपलक्ष्यमित्यर्थः ॥

सर्वस्य त्रिष्टुत्कृतत्वे फलितमाह । यदीति ॥ यथाऽग्न्यादि त्रिष्टुत्कृतं तथासर्वमेव जगद्यदि त्रिष्टुत्कृतमित्यङ्गोक्तं तदाग्नेरग्नित्ववज्जगतो जगत्त्वमपगतं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति धेजना ॥ तथापि कथं सनुभावपरिशेषः स्यादित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ रूपत्वव्यतिरेकेण जगतेऽभाववत्कण्ठस्यापि रूपस्य पृथिवीशब्दितस्य शुक्लरूपभावजस-

प्रभृतिष्वनन्तभूतत्वाद्विशिष्येते । एवं गन्धरसशब्दस्पर्शा-
च्चावशिष्टं इति । कथं सतो विज्ञानेन सर्वमन्यद्विज्ञातं
भवत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यम् । नैष दोषो रूप-
वद्द्रव्ये सर्वस्य दर्शनात् ।

कथं तेजसि तादद्रूपवति शब्दस्पर्शयोरणुपलम्भाद्वाश्व-
न्तरिक्षयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः सद्भावोऽनुमीयते । तथा
बन्धयो रूपवतो रसगन्धान्तर्भाव इति । रूपवतां त्रयाणां
तेजोऽवन्तानां त्रिवृत्करणप्रदर्शनेन सर्वं तदन्तर्भूतं सद्दि-
कारत्वात्तीत्येव रूपाणि विज्ञातं मन्यते अतिः । न हि
मत्तं रूपवत् द्रव्यं प्रत्याख्याय वाक्याकाशयोस्तद्गुणयो

कार्यत्वात्तद्विरेकेणासत्त्वं पृथिवीवदपामपि शुक्लरूपमत्वाणां लोहित-
रूपमात्रतेजोविकारत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावस्तस्यापि सत्कार्यत्वात्ततो
भेदेनासत्त्वं सन्मात्रमेव परिशिष्टमित्येतच्चिद्वृत्करणप्रकरणे विव-
क्षितमित्यर्थः । त्रिवृत्करणपक्षे नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सिद्धति ॥
परिशिष्टविज्ञेयसद्भावादिति शङ्कते । नन्विति ॥ इतिपदं कथमित्या-
दिना सम्बध्यते । गन्धादयश्च शब्दान्ता गुणा गुणेष्वनन्तभूताः सन्तीति न
सद्विज्ञानेन तद्विज्ञानोपपत्तिरित्याह । गन्धेति ॥ तद्विज्ञानं सद्विज्ञानेन
वाक्यादिविज्ञानं तत्र प्रकारान्तरं तत्त्वार्थत्वादतिरिक्तमिति यावत् ॥
आकाशादेस्त्वैवान्तर्भाव सम्भवान्न परिशिष्ट विज्ञेयमस्तीति परि-
हरति । नैष दोष इति ॥ कथं तेजोऽवन्नेषु सर्वस्याकाशादेर्दर्शनमित्याह ।
कथमिति ॥

तत्र शब्दस्पर्शयोराकाशवाक्येषु भूतत्वये प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलब्धिं
दर्शयति । तेजसीति ॥ तेजोग्रहणमवन्नयोरुपलक्षणं तत्रापि स्पर्शाद्युप-
लब्धेरविशेषाद्यत्तु गन्धादि ज्ञेयान्तरमिति तत्राह । तथेति ॥ भूतत्वये
स्पर्शाद्यन्तर्भाववदिति यत् । त्रिवृत्त्वान्तर्भावे फलितमाह । रूपवता-
मिति ॥ भूतत्वये रूपवत्वाकाशादेरन्तर्भावं व्यतिरेकद्वारा समर्थयते । न

एतद्वच्च वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वं महाशाला
महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञात-

गन्धरसयोर्वा ग्रहणमस्ति । अथवा रूपवतामपि त्रिवृत्क-
रणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः । यथा तु त्रिवृत्कृते
तीण्येव रूपाणीत्येव सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि ममानो
न्याय इत्यतः सर्वस्य सद्विकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्वमिदं
विज्ञातं स्यात्सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धिमेव भवति ॥

तदेकस्मिन् सति ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवतीति सूक्तम् ।
एतद्विद्वांसो विदितवन्तः पूर्वेऽतिक्रान्ता महाशाला महा-
श्रोत्रिया आहुर्ह स्म वै किल । किमुक्तवन्त इत्याह । न
नोऽस्माकं कुलेऽद्येदानीं ययोक्तविज्ञानवतां कश्चन कश्चि-
दप्यश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यति नोदाहरिष्यति सर्वं

हीति ॥ अन्तर्भावोक्तिप्रयासं परिहर्तुं पञ्चान्तरमाह । अथवेति ॥
प्रदर्शनार्थं पञ्चीकराख्येति शेषः ॥ कथं पञ्चीकरणे सन्भावपरिशेषः
सिद्धतीत्वाद्ब्रूयाह । यथेति ॥ यदा पञ्चापि भूतानि प्रत्येकं द्वेषा
विभज्य पुनरेकैकं भागं चतुर्धा कृत्वा स्वभागातिरिक्तेषु पूर्वेषु भागेष्वेकै-
कयो निक्षिप्यन्ते तदा पञ्चीकरणं श्रुत्युपलक्षितं लभ्यते तत्रापि पञ्चानां
भागानां पृथक्करणे पञ्चैव तन्भावत्वात्प्रवशिष्यन्ते तान्वपि पृथिव्यादोन्म-
बादि कार्यत्वात्तत्कारणव्यतिरेकेण न सिद्धनीति त्रिवृत्करणवत्पञ्चीकर-
णेऽपि न्यायसास्यात्सर्वस्य सद्विकारत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावात्तेन विज्ञातेन
तदपि विज्ञातमेव स्यात्सन्भावं तु परमार्थसत्यं परिशिष्टं भवतीत्यर्थः ॥

उक्तन्यायेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपसंहरति ।
तदेकस्मिन्निर्दिष्टं । त्रिवृत्करणपक्षेऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिरविरु-
द्धेत्युपपाद्य त्रिवृत्करणमुदाहरणान्तरेण दर्शयितुं शारभते । एतदिति ॥

सुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदाञ्चक्रुः ॥ ५ ॥ यद्दु-
रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्वि-
दाञ्चक्रुः यद्दु शुक्लमिवाभूदित्यपां रूपमिति
तद्विदाञ्चक्रुर्यद्दु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति

विज्ञातमेवास्मात्कुलीनानां सद्विज्ञानत्वादित्यभिप्रायः । ते
पुनः कथं सर्वं विज्ञातवन्त इत्याह । एभ्यस्त्रिभ्यो रोहि-
तादिरूपेभ्यस्त्रिवृत्कृतेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमप्यन्यच्छिष्ट-
मेवमेवेति विदाञ्चक्रुर्विज्ञातवन्तो यस्मान्तस्मात्सर्वज्ञा
एव सद्विज्ञानात्त आह्वरित्यर्थः । अथ वैभ्यो विदाञ्चक्रु-
रित्यग्न्यादिभ्यो दृष्टान्तेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमन्यद्विदा-
ञ्चक्रुरित्येतत्कथं यदन्यद्रूपेण सन्दिह्यमाने कपोतादिरूपे
रोहितमेव यद्रूपाणामभूत्तेषां पूर्वेषां ब्रह्मविदां तत्ते-
जसो रूपमिति विदाञ्चक्रुः ॥

तथा यच्छुक्लमिवाभूद्गृह्यमाणं तदपां यत्कृष्णमिव
गृह्यमाणं तदन्नस्येति विदाञ्चक्रुरेवमेवात्यन्तदुर्लक्ष्यं यत्
ए अप्यविज्ञातमिव विशेषतो गृह्यमाणमभूत्तदप्येतासा-

विद्वत्करणाविति यावत् । ते पुनरिति विद्वत्करणाविज्ञानवन्तो निर्दि-
श्यन्ते ॥ वेदनप्रकारमेवाकाङ्क्षापूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥
अन्यदग्न्यादिभ्यः सकाशादिति शेषः यदनेकरूपत्वात्कपोतादिरूपेण
सन्दिह्यमानमेतदुदृश्यते तस्मिन्कपोतादिस्वरूपे यत्किञ्चिद्गोहितमिव
रूपं गृह्यमाणं पूर्वेषामासीत्तेजसो रूपमिति ते विदितवन्त इति
योजना ॥

अत्यन्तदुर्लक्ष्यं नामरूपाभ्यां दुर्ज्ञानं द्वीपान्तरादागतं पक्ष्यादीत्यर्थः ।
अगृह्यमाणमिति छेदः । यथातु खलु इत्यादिवाच्यं वृत्तानुवादपूर्वक-

तद्विदाञ्चक्रुः ॥ ६ ॥ यद्विज्ञातमिवाभूदित्थेता-
 षामिव देवतानां समास इति तद्विदाञ्चक्रुयथा
 नु खलु सोम्येमास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य
 त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति
 ॥ ७ ॥ ४ ॥ अन्नमशितं त्रेधा विधीयते
 तस्य यः स्थविष्ठो घातुस्तत्पुरीषं भवति यो
 मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥

मेव तिसृणां देवतानां समासः समुदाय इति विदा-
 षक्रुः । एवं तावहात्तं वस्त्वग्नादिविद्विज्ञातं तथेदानीं
 यथा नु खलु सोम्येमा यथोक्तास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं शिरः-
 पापास्यादिलक्ष्णं कार्यं कारणसङ्घातं प्राप्य पुरुषेणोपसु-
 ज्यमानास्त्रिवृद्विष्टदेकैका भवन्ति तन्मे विजानीहि निग-
 दत इत्युक्त्वा आह ॥ ४ ॥ अन्नमशितं भुक्तं त्रेधा
 विधीयते जाठरेणाग्निना पच्यमानं त्रिधा विभजते ।
 कथं तस्यान्नस्य त्रेधा विधीयमानस्य यः स्थविष्ठः
 स्थूलतमो घातुः स्थूलतमं वस्तु विभक्तस्य स्थूलोऽशस्तत्पु-
 रीषं भवति । यो मध्यमोऽशो घातुरन्नस्य तद्रसादिक्रमेण

मवतारवति । एवं तावदिति यथा खलु कैका देवता पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रि-
 वृद्ववति तथेदानीं तदाध्यात्मिकं त्रिवृत्करणमेवेति जानीहीति सम्भवः ।
 अध्यात्मं त्रिवृत्करणमिति शेषः ॥ ४ ॥ कथं त्रेधा विधीयमानस्यं कथं
 वा तस्य विनियोग इति प्रश्नपूर्वकं त्रिवृत्त्वोति । कथमित्यादिना ॥ रसा-
 दीत्यादिशब्देन रुधिरादि गृह्यते । तस्य कर्मफलस्य नाडीचरो

आपः पीतास्त्रेषा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो
धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं यो-

परिणाम्य मांसं भवति योऽग्निष्ठोऽणुतमो धातुः स ऊर्द्धं
हृदयं प्राप्य सूक्ष्मासु हितारख्यासू नाडीष्वनुप्रविश्य वागा-
दिकरणसङ्घातस्थ स्थितिसुत्पादयन्मनोभवति । -५५०
रूपेण विपरिणामन्मनस उपचयं करोति । ततश्चान्नोप-
चितत्वान्मानसो भौतिकत्वमेव न वैशेषिकतन्त्रोक्तं लक्षणं
नित्यं निरवयवञ्चेति गृह्यते । यदपि मनोऽस्य दैवञ्चक्षुरिति
वक्ष्यति तदपि न नित्यत्वापेक्षया किं तर्हि सूक्ष्मव्यवहित-
विप्रकृष्टादिसर्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वापेक्षया । यच्चान्येन्द्रिय-
विषयापेक्षया नित्यत्वं तदप्यापेक्षिकमेवेति वक्ष्यामः ।
सदेकमेवाद्द्वितीयमिति श्रुतेः । तथापः पीतास्त्रेषा-
विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति । यो
मध्यमस्तल्लोहितं भवति । योऽग्निष्ठः स प्राणो भवति ।

भोक्तेति हितारख्या नाद्यास्तास्त्रिति यावत् ॥ कथमन्नोपयोगात्प्रागेव
मनसः सिद्धत्वात्तन्मनो भवतीत्युच्यते तत्राह । मनोरूपेण्येति ॥ मनसोऽ-
न्नोपचितत्ववचनाद्द्वैशेषिकपरिभाषापि दूषिता वेदितव्येत्याह । तत-
ञ्चेति ॥ मनसो दैवत्वविशेषणान्नित्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह । यदपीति ॥
केनाभिप्रायेण तर्हि विशेषणमित्याशङ्क्याह । किं तर्हीति ॥ तर्हि
चक्षुरादिभ्यो वैशेषिकस्यादस्ति तदपेक्षया नित्यत्वमित्याशङ्क्याह । यञ्चेति ॥
यद्वा चक्षुरादिष्वसत्त्वपि मनसः सत्त्वोपलब्धात्तदपेक्षया तस्य नित्यत्वमेष्ट-
व्यमित्याशङ्क्याह । यञ्चेति ॥

आत्मवन्मनसो न किं स्यादित्याशङ्क्याह । सदिति ॥ भुक्तस्यान्नस्य
त्रैविध्यसङ्गा पीतानामपामपि त्रैविध्यमाह । तथेति ॥ कथं तेजसोऽग्न्या

अन्नमय् हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
मयी वागिति भूय एव मा भगवान् विज्ञा-
पयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ ५ ॥

पीयन्ते तेजो वा अतिवृत्कृतमश्नाति कश्चिदित्यन्नादा-
नामाखुप्रभृतीनां वाग्मित्वं प्राणवत्त्वञ्चेत्याद्यविरुद्धम् । इत्येवं
प्रत्यायितः श्वेतकेतुराह भूय एव पुनरेव मा मा भग-
वान्नन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि विज्ञापयतु वृष्टान्ते-
नावगमयतु नाद्यापि ममास्मिन्नर्थे सम्यङ्निश्चयो जातः ।
यस्मात्तेजोऽन्नमयत्वेनाविशिष्टे देह एकस्मिन्नुपयुज्यमाना-
न्ववन्नस्त्रेहभक्ष्याणि जातान्यणिष्टधातुरूपेण मनः प्राण-
वाचसुपचिन्वन्ति स्वजात्यनतिक्रमेणेति दुर्विज्ञेयमित्यभि-
प्रायोऽतो भूय एवेत्याद्याह । तमेवमुक्तवन्तं तथास्तु

इति ॥ सर्वस्यान्नादेस्त्रिवृत्करणस्योक्तत्वात्तस्य सर्वस्यैव भक्ष्यस्य भूत-
त्वयात्मत्वसम्भवादेकैकं भक्षयतोऽपि सर्वभक्षकत्वोपपत्तेर्भनञ्चादेरन्नादि-
मयत्वमविरुद्धमित्यर्थः । उक्तमेव व्यक्तीकरोति । न हीत्यादिना ॥
उक्तरीत्या मनञ्चादेरन्नादिमयत्वप्रत्यायनद्वारा प्रनाद्या सन्मात्रपरिशेषे
प्रत्यायिते सति श्वेतकेतुश्चोदयतीत्याह । इत्येवमिति ॥ सर्वेषां सन्निधान-
विशेषेऽन्नस्य सूक्ष्मांशो मन एवोपचिनोति । न प्राणमिति ॥ निश्चया-
सिद्धिरित्याह । नाद्यापीति ॥ पार्थिवमेवोपचिनोतीति विशेषमा-
शङ्कग्राह । यस्मादिति ॥ एकस्मिन्नुदरे प्रविष्टानामन्नादीनां मिथीभूत-
त्वान्मनसश्च सर्वभूतगुणव्यञ्जकत्वेन सर्वभूतारब्धत्वात्पार्थिवत्वासिद्धिर्नास्ती
विशेषः सम्भवतीत्यर्थः । यस्मादेवमभिप्रायः श्वेतकेतोरत इति योजना ॥
मनञ्चादेरन्नादिमयत्वसुपपादयितुस्तत्परम्यन्वमतारयति । तमेवमिति ॥

दधुः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः
समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु
सोम्यान्त्रस्त्राश्रयमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समु-
दीषति तन्ननो भवति ॥ २ ॥ अपाए सोम्य
पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स

सोम्येति होवाच पिता ऋणु एव यत्र दृष्टान्तं यथैतदु-
पपद्यते यत्पृच्छसि ॥ ५ ॥

दधुः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमागुभागः स ऊर्ध्वः
समुदीषति सम्भूयोर्ध्वं नवनीतभावेन गच्छति तत्सर्पिर्भ-
वति । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव खलु सोम्यान्त्रस्त्रौदनादे-
रस्य भुज्यमानस्त्रौदर्थ्यैणाग्निना वायुसहितेन खजेनैव
मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्ननो भवति ।
मनोऽवयवैः सह सम्भूय मन उपचिनोति इत्येतत् । तथापां
सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स
प्राणो भवत्येवमेव खलु सोम्य तोजसोऽप्समानस्य योऽ-
णिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवत्यन्नमयं हि
सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति युक्तमित्य-

यत्नं मन कादेरन्नादिभवत्वं कषमिति पृच्छसि तदिदं दधोपपाद्य तथा
ते तवान्नादिभवत्वे तस्य दृष्टान्तमुच्यमानं श्लिषति योजना ॥ ५ ॥

मिन्त्रीभावेऽपि सूक्ष्मभागस्य पृथगेव कार्यकारणत्वे दृष्टान्तमाह ।
दधु इति ॥ दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति ॥ खजो मन्वास्तेन
मथ्यमानस्य दधुो यथाणिमा तथा यथोक्तस्त्रास्य योऽणिमेति योऽन्वम् ॥

प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजसः सोम्याश्चमा-
नस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्म-
वति ॥ ४ ॥ अन्नमयं हि सोम्य मन आपो-
मयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा
भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच
॥ ५ ॥ ६ ॥

षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशहानि
माशौः काममपः पिवापोमयः प्राणो न पिबतो

भिप्रायोऽतोऽप्तेजसोरस्तु एतत्सर्वमेवम् । मनस्वन्नमय-
मित्यत्र नैकान्तेन मम निश्चयो जातो भूय एव मा भग-
वान्मनसोऽन्नमयत्वं दृष्टान्तेन विज्ञापयत्विति । तथा
सोम्येति होवाच पिता ॥ ६ ॥

अन्नस्य भुक्तस्य योऽणिष्ठो घातुः स मनसि शक्तिम-
धात्माऽन्वोपचिता मनसः शक्तिः षोडशधा प्रविभव्य पुरु-
षस्य कलात्वेन निर्दिष्टीक्षिता । तथा मनस्यन्वोपचितया

कथं वन्मनो भवतीत्युच्यते प्रागपि मनसः सिद्धत्वादित्याश्ङ्कग्राह । मनोऽ-
वयवैरिति ॥ मनश्चादेरन्नादिमयत्वसुपसंहरति । अन्नमयं हीति ॥ अतो
भवदभिप्रायादिति यावत् ॥ एतत्सर्वमिति प्राणस्यान्नमयत्वं वाचस्तेजो
मयत्वञ्चोच्यते हृदयप्रदेशे प्राणादिसन्निधानाविशेषे कथं मनस एवाद्भर-
सेनोपचय इत्येतन्नाद्यापि समाहितमित्याह । अनश्निति ॥ मनसो
विशेषतोऽन्नमयत्वसुपपादमित्युत्तरपन्वसुत्वापयति । तथेति ॥ ६ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनसोऽद्भरसोपचितत्वं दर्शयित्वाद्भरसजनितं

विच्छेत्प्रत इति ॥१॥ सह पञ्चदशाहानि नाशाय
हैनमुपससाद् किं ब्रवीमि भो इत्युचः सोम्य यजु-

शक्त्या षोडशधा प्रविभक्त्या संयुक्तसहान् कार्यकार-
णसङ्घातलक्षणो जीवविशिष्टः षोडशकल उच्यते । यस्यां
सत्यां द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञाता सर्वक्रि-
यासमर्थः पुरुषो भवति हीयमानायां च तस्यां सामर्थ्य-
हानिः । वक्ष्यति चान्दस्यापि द्रष्टेत्यादि । सर्वस्य कार्य-
कारणसङ्घातस्य सामर्थ्यं मनःकृतमेव । मानसेन हि
बलेन सम्यन्त्रा बलिनो दृश्यन्ते लोके । ध्यानाहाराच्च
केचिदन्नस्य सर्वात्मकत्वात् । अतोऽन्वहतं मानसं वीर्यम् ।
षोडशकला यस्य पुरुषस्य सोऽयं षोडशकलः पुरुष एत-
न्नेत्यक्षीकर्त्तुमिच्छसि पञ्चदशसङ्घातान्वहानि माशीर-
शनं माकार्षीः काममिच्छातोऽपः पिव यस्यान्न पिवतोऽ-
पस्ते प्राणो विच्छेदमापद्यते तस्मादापोमयोऽविकारः
प्राण इत्यवोचाम । न हि कार्यं स्वकारणोपटम्भमन्तरेणा-
विश्वं शमानं स्यातुमुत्सृजते स ह एवं श्रुत्वा मनसोऽन्वमयत्वं
प्रत्यक्षीकर्त्तुमिच्छन्पञ्चदशाहानि नाशयनं न कृतवान् ।

शक्तिं कलात्वेन कल्पयति । अन्नस्येत्यादिना ॥ षोडशदिनावच्छेदेन
षोडशधा कल्पनं द्रष्टव्यं तथापि पुरुषस्य कथं षोडशकलवत्त्वमत आह ।
तवेति ॥ तामेव प्रकृतामन्तरसङ्घातां शक्तिं विशिनष्टि । यस्याभिति ॥ तथा
संयुक्तपुरुषः षोडशकल इति पूर्वेषु सम्बन्धः । अन्तरसङ्घातितं मानसय-
क्तिप्रयुक्तं सङ्घातस्य सामर्थ्यं मित्यत्र वाक्यशेषं प्रभाषयति । वक्ष्यति चेति ॥

ऽपि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति
भो इति ॥ २ ॥

तः होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यै-
कोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततो
ऽपि न बद्ध दहेदेवः सोम्य ते षोडशानां कला-
नामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदान्दानु-

अथ षोडशेऽङ्गनि हैनं पितरमुपससादोपगतवानुपगम्य
चोवाच किं ब्रवीमि भो इति इतर आह ऋचः सोम्य यजूंषि
सामान्यधीषेत्येवमुक्तः पिताह । न वै मा मामृगादीनि
प्रतिभान्ति मम मनसि न दृश्यन्त इत्यर्थो हे भो भग-
वन्नित्येवमुक्तवन्तं पिताह शृणु ॥ तत्र कारणं येन ते
तान्यृगादीनि न प्रतिभान्तीति तं होवाच यथा लोके
हे सोम्य महतो महत्परिमाणस्याभ्याहितस्योपचितस्यै-
न्धनैरग्नेरेकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः खद्योतपरिमाणः
शान्तस्य परिशिष्टोऽर्वाशिष्टः स्याद्भवेत्तेनाङ्गरेण ततोऽपि
तत्परिमाणादीषदपि न बद्ध दहेदेवमेव खलु सोम्य ते
तवान्नोपचितानां षोडशानामेका कलावयवोऽतिशिष्टाऽ-

आपोऽन्नाभोऽस्यास्तेऽपि श्रावदन्नं प्राप्यातो भवति तावदेवास्त्र द्रष्टे-
त्वादिव्यवहारः सम्भवतीत्यर्थः ॥ उक्तोऽर्थे लोकानुभवमनुकूलयति । सर्वं
स्येति ॥ तदेव श्रुयति । मानसेति ॥ किञ्च केचिन्मानसेनैव बलेन ध्याना-
ङ्कुरा दृश्यन्ते तच्च ध्यानसन्नपरस्मरापरिनिष्पन्नसन्नस्यैव देहादिरूपेण
परिणतत्वादित्याह । ध्यानेति ॥ एवं पातनिकां कृत्वा षोडशकलय-

भवस्यशान ॥ ३ ॥ अथ मे विज्ञास्यसीति स हा-
 शाय हैनमुपससाद् त् ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्व्
 ह प्रतिपेदे त् होवाच ॥४॥ यथा सोम्य महतो-
 ऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं
 तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत् । तेन ततोऽपि

वशिष्टा स्यात्तया त्वं खद्योतमात्राङ्गारतुल्यतयैतर्हीदानीं
 वेदानानुभवसि न प्रतिपद्यसे श्रुत्वा च मे मम वाचम-
 याशेषं विज्ञास्यस्यशान भुञ्ज तावत्स ह तथैवाथ भुक्तवान-
 यानन्तरं हैनं पितरं श्रुश्रुषुरुपससाद् तं होपागतं पुत्रं
 यत्किञ्चर्गादिषु पप्रच्छ ग्रन्थरूपमर्थजातं वा पितास श्वेत-
 केतुः सर्वं हैतत्प्रतिपेदे ऋगाद्यर्थतो ग्रन्थतश्च तं होवाच
 पुनः पिता यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्येत्यादिसमानमे-
 कमङ्गारं शान्तस्याग्नेः खद्योतमात्रं परिशिष्टं तत् तृणैश्चू-
 र्णैश्चोपसमाधाय प्रज्वालयेद्द्वयेत् । तेनेहेनाङ्गारेण
 ततोऽपि पूर्वं परिमाणाद्बद्ध दहैदेवं सोम्य ते घोडशा-
 नामन्त्रकलानां सामर्थ्यरूपायामेका कलातिशिष्टाऽभू-

द्वार्थमाह । अत इति ॥ यतोऽन्नकृतं मानसं वीर्यं अतस्तदेव षोडशधा
 विभक्त्य कला बस्येति योजना । एतच्छब्देनान्नकृतं मानसं वीर्यं पराशर-
 द्यते विच्छेदप्रते विच्छेदमापत्स्यते यच्चात्तच्चादपः पिबेति पूर्वेषु
 सम्बन्धः ॥ अथां पानपरित्यागे प्राणविच्छेदे कारणमाह । यच्चादिति ॥
 प्राणस्याम्नयत्वेऽपि किमित्यथां परित्यागे तस्योच्छेकसत्त्वाद् न हीति ॥
 ऋगाद्यप्रतिभानं तवेत्यच्यते ईषदपि न दहेत्क तो बद्ध दहेदिति ।

बद्ध दहेत् ॥ ५ ॥ एवञ्च सोम्य ते षोडशानां
 कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्याऽन्नेनोपसमा-
 हिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्वनू-
 मयञ्च हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
 मयी वागिति तद्वास्य विजज्ञाविति विजज्ञा-
 विति ॥ ६ ॥ ७ ॥

दतिशिष्टासीत्पञ्चदशाहान्यभुक्तवत् एकैकेनान्हैका कला
 चन्द्रमस इवापरपक्षे क्षीणातिशिष्टा कला तवान्नेन
 भुक्तेनोपसमाहिता वर्द्धितोपचिता प्राज्वालीत् । दैर्घ्यं
 क्षान्दसम् । प्रज्वलिता वर्द्धितेत्यर्थः । प्राज्वलीदिति
 पाठान्तरम् । तदा तेनोपसमाहिता सुप्रज्वलितवतीत्यर्थः ॥
 तथा वर्द्धितयैतर्हीदानीं वेदाननुभवसुपलभसे । एवं
 व्यष्टत्तनुवृत्तिभ्यामन्वमयत्वं मनसः सिद्धमित्यपरुह-
 रत्यन्वमयं हि सौम्य मन इत्यादि । यथैतन्मनसोऽन्वमयत्वं
 तव सिद्धं तथापोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्येतदपि
 सिद्धमेवेत्यभिप्रायस्तदेतद्वास्य पितुरुक्तं मनसादीना-
 मन्वादिमयत्वं विजज्ञौ विज्ञातवान् श्वेतकेतुः । द्विर-
 भ्यासस्त्रिवृत्करणप्रकरणपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ७ ॥

योजना । व्यावृत्तिर्व्यतिरेकोऽज्ञोपयोगाभावे मनसः सामर्थ्याभावः ।
 अतुष्टत्तिरन्वयोऽज्ञोपयोगे मनसः सामर्थ्यमिति भेदः । मनसोऽन्वमयत्वमुप-
 पादयितुमुपक्रान्तमापोमयः प्राण इत्यादि कथमिहोच्यते तत्राह । यथेत-
 दिदि ॥ विद्यासमाप्तिमन्तरेण कथं द्विर्वचनमित्वाशङ्क्याह । द्विरभ्यास
 इति ॥ ७ ॥

उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं

यस्मिन्मनसि जीवेनात्मनानुप्रविष्टा परा देवतादर्श इव
 पुरुषः प्रतिबिम्बेन जलादिष्विव सूर्य्यादयः प्रतिबिम्बैः ।
 तन्मनोऽन्वयं तेजोऽव्ययाभ्यां वाक्प्राणाभ्यां सङ्गतमधि-
 गतम् । यन्मयो यत्स्थञ्च जीवो मननदर्शनश्रवणादिव्यवहा-
 राय कल्पते तदुपरमे चस्वं देवतारूपमेव प्रतिपद्यते । तदुक्तं
 श्रुत्यन्तरे । ध्यायतीव लेलायतीव सधीः सप्तो भूत्वेमं लोका-
 मतिक्रामति स वा अथमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय
 इत्यादिस्वप्नेन शरीरमित्यादि प्राणान्नेव प्राणो नाम
 भवतीत्यादि । तस्यास्य मनस्यस्य मनश्चाख्यां गतस्य मन-
 उपशमद्वारेणोन्द्रियविषयेभ्यो निवृत्तस्य यस्यां देवतायां
 स्वात्मभूतायां यदवस्थानं तत्पुत्रायाचिख्यासु उद्दालको
 ह किलारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचोक्तवान् । स्वप्नान्तं स्वप्न-
 मध्यं स्वप्न इति दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्याख्यातस्य मध्यं स्वप्नान्तं
 सुषुप्तमित्येतत् । अथवा स्वप्नान्तं स्वप्नसतत्त्वमित्यर्थः ॥

त्रिउत्करश्चनिर्णयविषयमवान्तरप्रकरणं परिसमाप्तं महाप्रकरणं
 अद्विषयमेवानुवर्त्तयन्मनसो लये सुषुप्तौ जीवस्य सत्त्वम्पत्तिं वक्तुं मनउपा-
 धिकत्वसुक्तमनुवदति । अस्मिन्निति ॥ उपाधेः स्वरूपसुक्तं सञ्चारयति
 तन्मन इति उपाध्युपहिते कार्यकरणं दर्शयति । यन्मय इति । मनसो
 भावे जाग्रत्सव्यवहारसिद्धिरित्युक्त्वा तदभावे सुषुप्तिमवतारयति । तदु-
 परमे चेति ॥ आत्मनि मनोवशादेव दर्शनादिव्यवहारो नस्वारस्येनेत्यत्र
 उद्दालकस्यकस्तुतिं प्रमाणयति । तदुक्तमिति ॥ द्वितीये वाक्ये सधीरित्ये

मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति

तत्रापि अर्थात्सुषुप्तमेव भवति । स्वमपीतो भवतीति वचनात् । न ह्यन्यत्र सुषुप्तात्स्वमपीतिं जीवस्येच्छन्ति ब्रह्मविदः । तत्र ह्यादर्श्यापनयने पुरुषप्रतिबिम्ब आदर्शगतो यथा स्वमेव पुरुषमपीतो भवत्येवं मनश्चाद्युपरमे चैतन्यप्रतिबिम्बरूपेण जीवेनात्मना मनसि प्रविष्टा नामरूपव्याकरणाय परा देवता सा स्वमेवात्मानं प्रतिपद्यते जीवरूपतां मन आख्यां हित्वा । अतः सुषुप्त एव स्वप्नान्तशब्दवाच्य इत्यवगम्यते । यत्र तु सुप्तः स्वप्नान् पश्यति तत्स्वप्नं दर्शनं सुखदुःखसंयुक्तमिति पुरुषापुरुषकार्थंम् । पुरुषापुरुषयोर्हि सुखदुःखारम्भकत्वं प्रसिद्धम् । पुरुषापुरुषयोश्चाविद्याकामोपष्टम्भेनैव सुखदुःखतद्दर्शनकार्थारम्भकत्वमुपपद्यते

तदुपयुञ्जत । तृतीयेत विज्ञानमयो मनोमय इति च पदद्वयसुपजीव्यते ॥ एवं भूमिकां कृत्वा समनन्तरवाक्यमादत्ते । तस्येति ॥ तत्पुत्रायेत्यत्र तस्यां देवतायां तदवस्थानमिति तच्छब्दार्थः ॥ तत्रेति द्वितीयपक्षोक्तिः । अर्थादिति स्वप्नस्य हि कार्यस्य सतत्त्वं कारणं तच्च सुषुप्तमेव सुषुप्ताख्यं तमोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोरित्युभयापगमनात् । द्वितीयव्याख्याने सुषुप्तमेवार्थवशात्फलतीत्यर्थः । इतश्च स्वप्नान्तशब्देन साक्षादर्थाद्वा सुषुप्तमेवोक्तमित्याह । स्वमिति ॥ नन्ववस्थान्तरेऽपि स्वमपीतो भवतीतिवचनमविरुद्धमिति चेन्नेत्याह । नहीति ॥ तत्रापि कथं स्नापः स्नादित्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ स्वपितिनामनिर्वचनसामर्थ्यं सिद्धमर्थं निगमयति । अत इति ॥ ननु स्वप्नान्तशब्दो बुद्धान्तशब्दवदद्या स्वप्नमेवान्वाचष्टे । तदापि स्वमपीतो भवतीत्यविरुद्धं सर्वदा जीवस्य सद्रूपब्रह्मप्राप्तेस्तुल्यत्वादत

नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो

नान्यथेत्यविद्याकामकर्माभिः संसारहेतुभिः संयुक्त एव स्वप्न इति न स्वमपीतो भवति ॥ अनन्वागतं पुष्येनानन्वागतं पापेन तोर्णो हि तदा सर्वाण्डोकान् हृदयस्य भवति तद्वाऽस्सैतदतिच्छन्दा एष परम आनन्द इत्यादिश्रुतिभ्यः सुषुप्ते एव स्वं देवतारूपं जीवत्वविनिर्मुक्तं दर्शयिष्यामीत्याह । स्वप्नान्तं मे मम निगदतो हे सोम्य विजानीहि विस्पष्टमवधारयेत्यर्थः । कदा स्वप्नान्तो भवतीत्युच्यते । यत्र यस्मिन्काले एतन्नाम भवति पुरुषस्य स्वप्नगत प्रसिद्धं हि लोके स्वपितीति गौणशब्दं नामेत्याह । यदा स्वपितीत्युच्यते पुरुषस्तदा तस्मिन्काले सता सच्छब्दवाच्यया प्रकृतया देवतया सम्पन्नो भवति सङ्गत एकीभूतो भवति मनसि प्रविष्टं मन आदि-संसर्गकृतं जीवरूपं परित्यज्य स्वं सद्रूपं यत्परमार्थसत्य-

आह । यत्र त्विति ॥ स्वप्नदर्शनस्य पुण्यापुण्यकार्यत्वं प्रकटयति । पुण्यापुण्ययोर्होति ॥ न केवलं पुण्यापुण्याभ्यामेव स्वप्ने संयुज्यते किन्त्वविद्यादिभिश्चेति न तत्र स्थाप्ययः सम्भवतीत्याह । पुण्यापुण्ययोश्चेति ॥ तर्हि स्वप्नवन्न सुषुप्तेऽपि स्थाप्ययः स्थात्तत्रापि कामकर्मादिसम्बन्धसम्भवादि-त्याशङ्क्याह । अनन्वागतमिति ॥ सति जीवरूपे कथं देवताभावः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । मनसीति ॥ तस्मादित्यस्मात्तः शब्दो व्याख्यातस्तेन परास्मिन् हेतुमेव स्पष्टयति । स्वमात्मानमिति ॥ स्वपितिनामनिर्वचनफलं दर्शयति । गुणेति ॥ सुषुप्ते स्वरूपावस्थानस्य सुखस्यासम्भवा-

भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वच्छ-
पीतो भवति ॥ १ ॥

मपीतोऽपि गतो भवति अतस्मात्स्वपितीत्येनमाचक्षते
लौकिकाः । स्वमात्मानं हि यस्मादपीतो भवति । गुणा-
नामप्रसिद्धतोऽपि स्वात्मप्राप्तिर्गम्यत इत्यभिप्रायः । कथं
पुनर्लौकिकानां प्रसिद्धा स्वात्मसम्पत्तिः ॥ जाग्रच्छम-
निमित्तोद्भवत्वात्स्वापस्वेत्याहुः । जागरिते हि पुण्या-
पुण्यनिमित्तमुखदुःखाद्यनेकायासानुभवाच्छान्तो भवति
ततश्चायत्नानां करणानामनेकव्यापारनिमित्तग्लानानां
स्वव्यापारेभ्य उपरमो भवति । श्रुतेषु आस्यत्वेन वाक्
आस्यति चक्षुरित्येवमादि । तथा च गृहीता वाक् गृही-
तश्चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन इत्येवमादीनि करणानि
प्राणप्रस्थानि प्राण एकोऽश्रान्तो देहे कुलाये यो जागर्त्ति
तदा जीवः अमापनुत्तये स्वं देवतारूपमात्मानं प्रतिप-
द्यते । नान्यत्र स्वरूपावस्थानाच्छमापनोदः स्यादिति

अनुकृत्वेनानुत्थानप्रसङ्गात्स्वरूपावस्थानप्रसिद्धेर्निमित्तं वक्तव्यमिति
मृच्छति । कथं पुनरिति ज्वरादिरोगग्रस्तस्य स्वभावस्थितौ प्रसिद्धः अमा-
भावः । सुषुप्तञ्च अमापनोदावस्थानम् । तथाच तत्र स्वरूपस्थितिप्रसिद्धिर-
विरुद्धेत्याह । जाग्रदिति ॥ सङ्गृहीतं समाधानं विदुषोति । जागरिते
हीति ॥ करणानामनेकव्यापारनिमित्ता वा ग्लानिर्भवतीत्यत्र मानमाह ।
श्रुतेश्चेति ॥ अनुभवसमुच्चयार्थश्चकारः । सुषुप्तप्रवस्थायां करणानामु-
परतौ प्रमाणमाह । तथाचेति ॥ सुषुप्तौ प्राणस्थापि नागादिवदुपसंभृतत्व-

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रवदो दिशं दिशं
 पतित्वाऽन्यत्रायतनमलम्बा बन्धनमेवोपश्रयत
 एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽ

युक्ता प्रसिद्धिलौकिकानां स्वं ह्यपीतो भवतीति ।
 दृश्यते हि लोके ज्वरादिरोगग्रस्तानां तद्विनिर्मुक्ते
 स्वात्मस्थानां विश्रमणं तद्वदिहापि स्यादिति युक्तम् ॥
 तद्यथा श्वेनो वा सुपर्शो वा विपरिपत्य आन्त इत्यादि-
 श्रुतेश्च । तत्रायं दृष्टान्तो यथोक्तोऽर्थे स यथा शकुनिः पक्षी
 शकुनिघातकस्य हस्तगतेन सूत्रेण प्रवदः पाशितो दिशं
 दिशं बन्धनमोक्षार्थी सन् प्रतिदिशं पतित्वान्यत्र बन्ध-
 नादायतनमाश्रयं विश्रमणायालम्बाऽप्राप्य बन्धनमेवोप-
 श्रयते । एवमेव यथाऽयं दृष्टान्तः खलु हे सोम्य तन्मनस्त-
 त्प्रकृतं षोडशकलमन्त्रोपचितं मनोनिर्द्धारितं तत्प्रविष्टस्त-
 त्स्थस्तदुपलक्षितो जीवस्तन्मन इति निर्द्दिश्यते । मञ्चाक्रोश-

माशङ्गाह । करणानीति ॥ अन्यथा मृतभ्रान्तिः स्यादिति भावः ।
 जीवस्यापि वह्निर्यापारः स्यादिति चेन्नैवं करणाभावादित्यह । तदेति ॥
 ननु सुषुप्ते श्रमापनोदमात्रं न स्वरूपावस्थानं तत्कृतो लौकिकी
 प्रसिद्धिरित्याशङ्गाह । नान्वेति ॥ उक्तमर्थं लौकिकदृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
 दृश्यते हीति ॥

वृहदारण्यकस्तुत्यालोचनायाःमपि सुषुप्प्रवस्थायामवस्थाद्वयजनि-
 तश्रमापनोद्दार्थं ब्रह्मनोदप्राप्तिर्गम्यत इत्याह । तद्यथेति ॥ तत्रेति सुषु-
 प्प्रवस्थोच्यते । यथोक्तोऽर्थो हि जीवस्य ब्रह्मण्यवस्थानं तस्माच्चिति
 यावत् । सद्यदो दृष्टान्तविषयः शकुनिविषयो वा व्यप्राप्येति श्लेः ।

न्यत्रायतनमलब्धा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्ध-
नं हि सोमम मन इति ॥ २ ॥ अशनापिपासे
मे सोमम विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽग्निशि-

नवत्स मन आख्योपाधिर्जीवोऽविद्याकामकर्म्मोपदिष्टो दिशं
दिशं सुखदुःखादिलक्षणां जाग्रत्स्वप्नयोः पतित्वा गत्वानु-
भूयेत्यर्थः । अन्यत्र सदाख्यात्स्वात्मन त्रायतनं विश्रगणस्था-
नमलब्धा प्राणमेव प्राणेन सर्वकार्यकारणाश्रयेणोपल-
क्षिता प्राण इत्युच्यते सदाख्या परा देवता । प्राणस्य प्राणं
प्राणशरीरो भारूप इत्यादिश्रुतेः । अतस्तां देवतां प्राणं
प्राणाख्यामेवोपश्रयते । प्राणो बन्धनं यस्य मनसस्तत्
प्राणबन्धनं हि यस्मात्सोम्य मनः प्राणोपलक्षितदेवताश्रयं
मन इति तदुपलक्षितो जीव इति ॥ एवं स्वपितिना-
मप्रसिद्धिद्वारेण यज्जीवस्य सत्यं स्वरूपं जगतो मूलं
पुत्रस्य दर्शयित्वाह । अन्नादिकार्यकारणपरं परयापि
जगतो मूलं सद्विदर्शयिषुरशनापिपासे अशितुमिच्छा-
शना सन् यलोपेन । पातुमिच्छा पिपासा ते अशनापि-

यथा मञ्जाक्रोशनेन मञ्जस्यो देवदत्तो लक्ष्यते तथा तन्मनसि स्थितो जीवो
लक्ष्यो भवतीत्याह । मञ्जाक्रोशनवदिति ॥ न केवलं प्रकरणात्प्राणशब्देन
परा देवता लक्ष्यते अन्यत्र प्रयोगदर्शनाच्चेत्याह । प्राणस्येति ॥ प्राण-
शब्देन परदेवतालक्षणायां फलितमाह । अत इति ॥

प्राणमेवोपश्रयति । विज्ञानात्मेति ॥ अत्र हेतुमाह । प्राणबन्धन-
मिति ॥ वृत्तमन्द्यानन्तरवाक्यसुत्यापयति ॥ एवमिति ॥ आहारा-
नापिपासे सोम्येत्यादीति शेषः । किमभिप्रायः सन् पिता पुत्रं प्रत्येवमा-

पति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोना-
योऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षते
ऽशनायेति तत्रैतच्छुद्धमुत्पतित् सोम विजा-

पासेऽशनापिपासयोः सतत्त्वं विजानीहीत्येतत् । यत्र
यस्मिन् काले एतन्नामपुरुषो भवति । किं तदशिशिषत्यशि-
तुमिच्छतीति । तदा तस्य पुरुषस्य किं निमित्तं नाम
भवतीत्याह । यत्तत्पुरुषेणाशितमन्नं कठिनं पीता आपो
नयन्ते द्रवीकृत्य रसादिभावेन विपरिणामयन्ते तदा
भुक्तमन्नं जीर्यते । अथच भवत्यस्य नामाशिशिषतीति
गौणम् । जीर्णं ह्यन्नेऽशितुमिच्छति सर्वो हि जन्तुः ।
तत्रापामशितनेहत्वादशनाया इति नाम प्रसिद्धमित्येत-
स्मिन्नर्थे । यथा गोनायो गां नयतीति गोनायो गोपाल

हेत्वाकाङ्क्षावामाह । अन्नादीति ॥ अन्नादीनि कार्याणि कारणान्य-
बादीनि तेषां वा परस्परं तयापि जगतो यत्तद्वक्ष्यं भूतं तद्दर्शयितुमि-
च्छन् पिता पुत्रं प्रत्यशनेत्यादिकं वाक्यमाहेत्यर्थः । अशनेत्यस्य सन्नन्तत्वा
भावेऽपि कथं तदर्थो व्याख्यायते तत्राह । अशनेति ॥ यकारस्य लोपे-
नास्मिन्प्रयोगे सम्यक्तयः प्रत्युक्तस्तथाच तदर्थोऽस्ति रविरुद्धेत्यर्थः । तत्राशना-
पिपासयोः सतत्त्वं विज्ञापयति ॥ यत्वेति ॥ सामान्येनोक्तं नाम विशेषतो
ज्ञातुं शक्यति । किन्तदिति ॥ यत्कठिनमन्नं पुरुषेणाशितं तत्पीता
आपोनयन्त इतिसम्बन्धः । तदेति परिणामावस्थोक्तिः । अथेत्यस्य भुक्तस्य
जीर्णत्वानन्तर्यमुच्यते ॥ कथं तदा नाम्नो गौणत्वं तदाह । जीर्णेहीति ।

तद्यथेत्यत्र तच्छब्दार्थमाह । तत्वेति ॥ एतस्मिन्नर्थे इष्टान् उच्यते
इति शेषः । अशनायेति कथमपामाख्यानमशनाया इति हि वक्तव्यं

नोहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥३॥ तस्य क्व मूलं
स्यादन्यवान्नादेवमेव खलु सोमग्रान्नेन शुद्धे-

इत्युच्यते । तथा श्वान्नयतीत्यश्वनायोऽश्वपाल इत्युच्यते । पुरु-
षनायः पुरुषान्नयतीति राजा सेनापतिर्वा । एवं तत्तदाप-
त्राचक्षन्ते लौकिका अशनायेति विसर्जनीयलोपेन ।
तत्रैवं सत्यङ्गीरसादिभावेन नीतेनाशितेनान्नेन निष्पादित-
मिदं शरीरं वटकाणिकायामिव शुद्धोऽङ्कुरोत्पत्तित
उद्गतसामिमं शुद्धं कार्यं शरीराख्यं वटादिशुद्धवदुत्प-
तितं हे सोम्य विजानीहि । किं तत्र विज्ञेयमित्युच्यते ।
अथिदं शुद्धवत्कार्यत्वाच्छरीरं नामूलं मूलरहितं
भविष्यतीत्युक्तं आह श्वेतकेतुः । यद्येवं समूलमिदं शरीरं
वटादिशुद्धवत्तस्यास्य शरीरस्य क्व मूलं स्याद्भवेदित्येवं
ष्टष्ट आह पिता । तस्य क्व मूलं स्यादन्यवान्नादनं मूलमि-
त्यभिप्रायः । कथम् । अशितं ह्यन्नमद्भिर्द्रवीकृतं जाठरेणा-
ग्निना पच्यमानं रसादिभावेन परिणमते । रसाच्छोणि-
तान्मांसं मांसान्नेदो मेदसोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जा-
तः शुक्रम् । तथा योषिद्भुक्तञ्चान्नं रसादिक्रमेणैवं परिणतं
लोहितं भवति । ताभ्यां शुक्रशोणिताभ्यामन्नकार्याभ्यां
संयुक्ताभ्यामन्नेनैवं प्रत्यहं भुज्यमानेनापूर्यमाण्णाभ्यां कुड-

तत्राह । विसर्जनीयेति ॥ तत्रैत्यस्य व्याख्यानम् । एवं सतीत्यपामशितने-
दत्वे सतीत्यर्थः । अङ्गिः पीताभिरिति शेषः । तत्रेति शरीरनिर्देशः ॥
अन्यस्य देहमूलत्वमाकाङ्क्षापूर्वकं व्युत्पादयति । कथमित्यादिना ॥ तथा

नापो मूलमन्विच्छद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजो मूल-
मन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोमेयमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः
सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति

मिव चत्पिण्डैः प्रत्यहमुपचीयमानोऽन्वमूलो देहशुद्धः
परिनिष्पन्न इत्यर्थः ॥ यत्तु देहशुद्धस्य मूलमन्त्रं निर्दिष्टं
तदपि देहवद्विनाशोत्पत्तिमत्त्वात्कस्माच्चिन्मूलादुत्पन्नं तं
शुद्धमेवेति कृत्वा आह । यथा देहशुद्धोऽन्वमूलः एवमेव खलु
सोम्यान्वेन शुद्धेन कार्यभूतेनापो मूलमन्त्रस्य शुद्धस्यान्विच्छ
प्रतिपद्यते । अपामपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुद्धत्वमेवेति ।
अद्भिः सोम्य शुद्धेन कार्येण कारणं तेजोमूलमन्विच्छ ।
तेजसोऽपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुद्धत्वमिति । तेजसा सोम्य
शुद्धेन सन्मूलं एकमेवाद्वितीयं परमार्थसत्यम् । यस्मिन्सर्व-
मिदं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतं, रज्ज्वास्मिन् सर्पा-
दिविकल्पजातमध्यस्तम् । अविद्यया तदस्य जगतो मूलं अतः
सन्मूलाः सत्कारणा हे सोम्येमाः स्यावरजश्मलक्षणाः ।

पुरुषभुक्तान्नवदिति यावत् ॥ तथापि कथं सतो मूलस्य सिद्धिरत आह ।
यत्प्रति ॥ सतो मूलस्य वास्तवं रूपं दर्शयति ॥ एकमिति ॥ तस्य सर्वकल्प-
नाधिष्ठानत्वेन परिणामवादं व्युदस्यति । यस्मिन्निति ॥ अध्यासे मूलकार-
णमाह । अविद्ययेति ॥ प्रजाः सर्वाः सन्मूलाः सदायतनाश्चेत्युक्तमर्थं
दृष्टान्तेन समर्थयते । न हीति ॥ सत्प्रतिष्ठाः सदायतनाश्चेत्यनवोर्धभे-
दभावमाशङ्क्याह । अन्ते चेति ॥ प्रतिष्ठाशब्दस्य लयवाचित्वादायतन-

नाम तेज एव तत्पौतं नयते तद्यथा गोनायोऽम्ब-
नायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति
तत्रैतदेव शुद्धमुत्पतितं सोम्य विजानीहि
नेदममूलं भविष्यतीति ॥ पू ॥ तस्य क्व मूलं

सर्वाः प्रजा न केवलं सन्मूला एव । इदानीमपि स्थितिकाले
सदायतनाः सदाश्रया एव । नहि सदमनाश्रित्य घटादेः
सत्त्वं स्थितिर्वाऽस्ति । अतो सदसदायतनं यासां प्रजानां
तन्मूलत्वात्सदायतनाः प्रजाः । अन्ते च सत्प्रतिष्ठाः
सदेव प्रतिष्ठा लयः समाप्तिरवसानं परिशेषे यासान्ताः
सत्प्रतिष्ठाः । अयेदानीमप्युद्गद्वारेण सतो मूलस्थानुगमः
कार्यं इत्याह । यत्र यस्मिन् काल एतन्नाम पिपासति
पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति । अशिशिषतीतिवदिदमपि
गौणमेव नाम भवति । द्रवीकृतस्याशितस्यान्नस्य नेत्र
आपोऽन्नमुद्गं देहं क्लेदयन्त्यः शिथिलीकुर्युर्वाञ्छल्याद्यदि
तेजसा न शोष्यते । नितरांच तेजसा शोष्यमाणास्त्वशु
देहभावेन परिणाममनासु पातुमिच्छा पुरुषस्य

शब्दस्य चाश्रयविषयत्वाच्च पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ स्वशब्दस्य सुषुप्तादि-
विषयत्वं वारयति । समाप्तिरिति ॥ सम्यगाग्निः समाप्तिरिति प्राप्तिरत्र
विवक्षितेति शङ्कं वारयति । अवसानमिति ॥

तस्याभावत्वेन तच्छरूपत्वं निरस्यति । परिशेष इति ॥ अन्नास्त्वशु-
द्धद्वारा सतो मूलस्थाधिगतेरनन्तरमित्यथशब्दार्थः । पिपासतीत्ये तन्नामा
पुरुषो यस्मिन्काले भवतीति योजना । कथं पिपासतीत्ये तन्नाम पुरुषस्य

स्यादन्यत्राङ्ग्रेऽङ्गिः सोमश्शुद्धेन तेजो मूल-
मन्विच्छ तेजसा सोमश्शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोमेयमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः

जायते तदा पुरुषः पिपासति नाम तदेतदाह । तेज-
एव तत्तदा पीतमवादि शोषयेद्देहगतलोहितप्राणभावेन
नयते परिणामयति । तद्यथा गोनाय इत्यादि समान-
मेव । तत्तेज आचष्टे लोकः । उदन्येति उदकं नय-
तीत्युदन्यं उदन्येतीति छान्दसम् । तत्रापि पूर्व्ववत् अपाम-
प्येतदेव शरीराख्यं शुद्धं नान्यदित्येवमादि । समानमन्यत् ।
सामर्थ्यात्तेजसोऽप्येतदेव शरीराख्यं शुद्धम् । अतोऽप्युद्धेन
देहेनापो मूलं गम्यते । अङ्गिः शुद्धेन तेजो मूलं गम्यते ।

गौर्णमित्याशङ्गाह । द्रवीकृतेति ॥ भवत्वपां तेजसा शोष्यमाणत्वं किं
वावतेत्याशङ्गाह । नितराञ्चेति ॥ तदा पानेच्छावस्यायामित्त्वर्धः ॥ तेजसो
यदुदकनेष्टत्वसुक्तं तत्र श्रुतिमवबार्थ्यं व्याचष्टे । तदेतदाहेति । उदकमिति
वक्तव्ये ऋषसुदन्येतीत्युक्तं तत्राह । छान्दसमिति ॥ तत्रापि तेजस्वपीत्वो-
तत् ॥ यथाऽश्ननावेति छान्दसं तथा तेजसुदन्येतीत्यपि छान्दसमेवेत्याह ।
पूर्व्ववदिति ॥ अन्नद्वारा सतो मूलस्याधिमभवदम्बुद्धारिण तस्याधिमतिर
स्तीत्याह । अपामपीति ॥

तेजः शुद्धद्वारापि सतो मूलस्य प्रतिपत्तिरस्तीत्याह । सामर्थ्यादिति ॥
विष्टत्करणवशादिति यावत् । शरीरस्य भूतत्वयकार्यत्वमतःशब्दार्थः ॥
यथा पूर्व्वमन्नशुद्धेन देहेनाज्ञास्त्वं मूलं गम्यते इत्यादि व्याख्यातं तथा
तेजःशुद्धेन देहेन तेजो मूलं गम्यते इत्यादि व्याख्येयमित्याह । पूर्व्व-
वदिति ॥ वृत्तानुवादपूर्व्वकं यथेत्यादिवाक्यसादृचे । एवं हीति ॥ उक्त्या

सत्यतिष्ठा यथा तु खलु सोम्येमास्त्रिस्रो देवताः
पुरुषं प्राप्य त्रिष्टुप्तिष्टदेकैका भवति तदुक्तं पुर-

शुद्धेन सन्मूलं गम्यते पूर्ववत् । एवं हि तेजोबन्धमयस्य
देहशुद्धस्य वाचारम्भणमात्रस्यान्नादिपरम्परया परमार्थ-
सत्यं सन्मूलमभयमसन्त्वासं निरायासं सन्मूलमन्विच्छेति
पुत्रं गमयित्वाऽग्निशिषति पिपासतीति नमप्रसिद्धिद्वा-
रेण । यदन्यदिहास्त्रिन् प्रकरणे तेजोबन्धानां पुरुषेणोप-
युज्यमानानां कार्यकरणसङ्घातस्य देहशुद्धस्य स्वजात्या
साङ्ख्येणोपचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं तदिहोक्तमेवेष्टव्य-
मिति पूर्वोक्तं व्यपदिशति । यथा तु खलु । येन प्रकारेणो-
मास्त्रेजोबन्धाख्यास्त्रिस्रोदेवताः पुरुषं प्राप्य त्रिष्टुप्तिष्टदे-
कैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव । भवत्यन्धमशितं त्रेधा-
विधीयत इत्यादि । तत्रैवोक्तं अन्नादीनामशितानां ये

रीत्यानामह्वप्रसिद्धिद्वारेण यथोक्तदेहाख्यशुद्धस्याज्ञादिकारणपरम्प-
रया सदाख्यं मूलसक्तविशेषणं सन्मूलमन्विच्छेत्युपदेशेन श्वेतकेतुं ज्ञाप-
यित्वा व्यवस्थया शरीरमेकैकभूतारब्धमित्याक्षेपे प्राप्ते यदास्त्रिन्प्रकरणे
तेजःप्रभृतीनामुपयुज्यमानानां स्वस्वभावाहुसारेण सङ्घातस्योपचयकरत्वं
वक्तव्यं प्राप्तम् । तदा हि सर्वं शरीरेषु सर्वं भूतकार्योपलम्भाद्यवस्थायां
प्रमाणाभावाद्दृश्यमाने सङ्घाते कस्य भूतस्य कियत्कार्यमित्यपेक्षायामन्ध-
मशितमित्यादावुक्तमेव द्रष्टव्यमिति पूर्वोक्तं व्यपदिशतीति योजना ॥
सतो मूलस्य व्यवहारसत्त्वं वारयति । परमार्थेति ॥ वस्तुतो नाविद्यास-
म्बन्धस्तस्यास्तीत्याह । अभयमिति ॥ अविद्याकार्यसम्बन्धोऽपि परमार्थतो
न तस्यास्तीत्याह । असन्नासमिति ॥ अभयसम्बन्धाभावे समुत्खातनिखिल-
दुःखत्वेन परमानन्दत्वं तस्य सिद्धतीत्याह । निरायासमिति ॥ पूर्वो-

स्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि
सम्पद्यते मनः प्राणो प्राणस्तेजसि तेजः परस्मात्

मध्यमा धातवस्ते साप्तधातुकं शरीरमुपचिन्वन्तीत्युक्तं
मांसं भवति लोहितं भवति मज्जा भवत्यस्थि भवति
ये त्वनिष्ठा घातवो मनः प्राणां वाचं देहस्यान्तःकरण-
सङ्घातमुपचिन्वन्तीति चोक्तं तन्मनो भवति स प्राणो
भवति सा वाग्भवति । सोऽयं प्राणः करणसङ्घातो देहे
विशीर्णो देहान्तरं जीवाधिष्ठितो येन क्रमेण पूर्वदेहात्प्रच्यु-
तो गच्छति तदा हास्य हे सोम्य पुरुषस्य प्रयतो म्रिय-
माणस्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनस्युपसंह्रियते । अथ तदाङ्ग-
ज्ञातयो न वदतीति । मनःपूर्वको हि वाग्व्यापारः
यहै मनसा ध्यायति तदाङ्ग-~~वदतीति~~ श्रुतेः । वाच्युप-
संहृतायां मनसि मननव्यापारेण केवलेन वर्तते ।
मनोऽपि यदोपसंह्रियते तदा मनः प्राणो सम्पन्नं भवति
सुषुप्तकाल इव । तदा पार्श्वस्था ज्ञातयो न विजानाती-
त्याहुः । प्राणश्च तदोर्द्धोच्छ्वासी स्वात्मन्युपसंहृतवान्छा-

क्तमेव व्यक्तीकरोति । तत्रैवेति ॥ किन्तदन्नमशितमित्वादावुक्तं तत्राह ।
अन्नादीनामिति ॥ सप्तधातुकं त्वगसृङ्मांसमेदीमज्जास्थिशुक्राख्याः
सप्तधातवस्तेषां संहृतिरूपमित्यर्थः । तेजोवन्नकार्यभूतदेहशुद्धद्वारा
सतत्त्वं निरूपितं इदानीं मरणद्वारेणापि तन्निरूपयितुमारभते ।
सोऽयमिति ॥ तदा हेत्वत्त्वं क्रमवद्मनं तदित्युक्तम् ॥ वाग्व्यापारस्य मनसि
लवे हेतुमाह । मनःपूर्वकोहीति ॥ प्राणसम्पत्तिर्मनसस्तदर्धीनत्व मनो-
व्यापारनिरूप्यवस्था तदेत्युच्यते । प्राणश्च तदेत्यविजानावस्था कथ्यते ।

देवताया स य एषोऽणिमा ॥ ६ ॥ एतदात्म-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-

करणः संवर्गविद्यायां दर्शनाद्द्वस्तपादादीन् विक्षिपन्म-
र्मस्थानानि निहन्तत इवोत्सृजन् क्रमेणोपसंहृतकरण-
स्तेजसि सम्पद्यते । तदाद्धर्त्तातयो न चलतीति । मृतो
नेति वा विचिकित्सन्तो देहमालभमाना उष्णञ्चोपलभ
माना देह उष्णो जीवतीति यदा तदाप्यौष्ण्यलिङ्गं तेज
उपसंह्रियते । तदा तत्तेजः परस्यां देवतायां प्रशाम्यति ।
तदेवं क्रमेणोपसंह्रियते । स्वमूलं प्राप्ते च मनसि तत्स्थो
जीवोऽपि सुषुप्तकालवन्निमित्तोपसंहारादुपसंह्रियमाणः
सन् सत्याभिसन्धिपूर्वकं चेदुपसंह्रियते सदेव सम्पद्यते न
पुनर्देहान्तराय सुषुप्तादिवोत्तिष्ठति ॥

यथा लोके सभये देशे वर्त्तमानः कथञ्चिदेवाभयं देशं
प्राप्तस्तद्वत् । इतरस्वनात्मन्नस्तस्मादेव मूलात्सुषुप्तादिवो-

कथं प्राणस्य स्वात्मन्युपसंहृतवाह्यकरणत्वं तदाह । संवर्गविद्यायामिति ॥
तत्र हि प्राणः संवृद्धे वागादीनीति दृष्टं अतो युक्तं तस्य स्वात्मन्युप-
संहृतकरणत्वमित्यर्थः । तेजसीति भौतिकमाध्यात्मिकं तेजो नृच्छते ।
जीवतीत्याद्धरिति सम्बन्धः । सकरणसप्राणस्य च भूतसर्गस्य परस्यां
देवतायास्तत्क्रमेणोपसंहारेऽपि जीवस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । तदे-
वमिति ॥ तस्यां परस्यां देवतायास्तत्तेन क्रमेण तेजस्युपसंहृते सर्ताति
यावत् । समूलं मनसो मूलं भूतसञ्ज्ञकम् । निमित्तोपसंहारादित्यत्र निमित्तं
मनो विवक्षितम् ॥

सत्यम्नस्य सत्याभिसन्धेनापुनरुत्थानमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
यथेति ॥ अभयं देशं प्राप्ते न पुनः सभयं देशं गन्तुमिच्छतीति शेषः । यस्त-

केतो इति भय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति
तथा सोमेति होवाच ॥ ७ ॥ ८ ॥

त्वाय सत्त्वा पुनर्देहजालमाविशति । यस्मान्मूलादुत्वाय देह-
माविशति जीवः ॥ स यः सदाख्य एष उक्तोऽग्निमाऽणु-
भावो जगतो मूलमैतदात्मामेतत्सदात्मा यस्य सर्वस्य तदे-
तदात्मा तस्य भाव एतेतदात्ताम् । एतेन सदाख्येनात्मनात्मव-
त्सर्वमिदं जगत् । नान्योऽस्यास्यात्मा संसारी नान्यदतोऽस्ति
द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति ओत्रित्यादिश्रुत्यन्तरात् । येन चात्म-
नात्मवत्सर्वमिदं जगत्तदेव सदाख्यं कारणं सत्यं परमार्थ-
सत् । अतः स एवात्मा जगतः प्रत्यक्स्वरूपं सतत्त्वं याथात्मम् ।
आत्मशब्दस्य निरूपणपदस्य प्रत्यगात्मनि गवादिशब्दवन्नि-
रूढत्वात् । अतश्चात्मत्वमसीति हे श्वेतकेतो इत्येवं प्रत्या-
यितः पुत्र आह भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु यद्भव-
दुक्तं तत्सन्दिग्धं मम । अहन्यहनि सर्वाः प्रजाः सुषुप्तौ
सत्सम्पद्यन्ते इत्येतत् । ये न सत्सम्पद्यन्ते विदुः सत्सम्पन्ना

वृताभिसम्भो यथोक्तया रीत्या न सत्सम्पन्नस्ताह । इतरस्त्विति ॥
अस्येति षष्ठ्या सर्वं जगदुक्तमसंसारी वेतिच्छेदः । मूलादेर्विशेषं दर्शयति ।
परमार्थेति ॥ कल्पितस्य जगतः स्वरूपं प्रत्यन्मूतमतीर्त्तमिति शङ्कां
वारयति । सतत्त्वमिति ॥ तत्त्वेन सहितमपि सतत्त्वमित्याशङ्गाह । याथा-
त्ममिति ॥ कथमेवमर्थवत्त्वमात्मशब्दस्य लभ्यते तत्राह । आत्मशब्दस्येति ॥
सतो भवत्वात्मत्वं मम किं स्यादित्याशङ्गाह । अत इति ॥ सन्देहस्येद-
मेव विशिनष्टि । अहन्यहनीति ॥ सन्देहे हेतुमाह । येनेति ॥ तेन सन्दि-
ग्धमेतदिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ सन्देहव्याघ्रचित्तसर्हि कथमित्यत आह ।

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्व-
यानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं
गमयन्ति ॥ १ ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमु-

वयमिति । अतो वृष्टान्तेन मां प्रत्याययत्वित्यर्थः । एवमु-
क्तस्तथाऽस्तु सोम्येति होवाच पिता ॥ ८ ॥

चत्प्रच्छस्यहन्यहनि सत्सम्पद्य न विदुः सत्सम्पन्नाः स
इति तत्कस्मादित्यत्र शृणु वृष्टान्तम् । यथा लोके सोम्य मधु
कृतो मधु कुर्वन्तीति मधुकृतो मधुकरमक्षिका मधु नि स्ति-
ष्ठन्ति मधु निष्पादयन्ति तत्पराः सन्तः । कथं नानात्वयानां
नानागतीनां नानादिक्काख्यानां वृक्षाणां रसान् समवहारं
समाहृत्यैकतामेकभावं मधुत्वेन रसान् गमयन्ति मधुत्व-
मापादयन्ति । ते रसा यथा मधुत्वेनैकतां गतास्तत्र
मधूनि विवेकं न लभन्ते । कथममुष्याहमाप्तस्य पनसस्य
वा वृक्षस्य रसोऽस्मीति च । यथा हि लोके बहूनां चेत-
नावतां समेतानां प्राणिनां विवेकलाभो भवत्यमुष्याहं
पुत्रो नप्तास्मीति । ते च लब्धविवेकाः सन्तो न सङ्कीर्त्यन्ते न

अत इति ॥ पुत्रस्य प्राप्तसन्देहापोहार्थमुत्तरमन्यसत्यापयति ।
एवमिति ॥ ८ ॥

यथेत्यादिवृष्टान्तमवतारयति । यत्प्रच्छसीति ॥ प्रत्यहं सुषुप्ते सर्वाः
प्रजाः सत्सम्पद्य सत्सम्पन्नाः स्यो वयमिति यत्र विदुस्तदज्ञानं कस्मा-
त्कारणादिति यन्मां प्रच्छसि तत्र सुषुप्तादावज्ञाने कारणभूतं वृष्टा-
न्तसुखमानं शृणुत्वमिति योजना ॥ यथा वृष्टान्तः स्पष्टो भवति तद्यो-
च्यत इत्याह । यथेति ॥ पुनर्मधुपदं क्रियापदेन सम्बन्धप्रदर्शनार्थं मधु-

घ्राहं वृक्षस्य रसोऽस्त्रीत्येवमेव खलु सोमेमाः
सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह
इति ॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको
वा वराहो वा कौटो वा पतङ्गो वा द्शो वा

तथेहानेकप्रकारवृक्षरसानामपि मधुराम्बतिक्तकटुका-
दीनां मधुत्वेनैकतां गतानां मधुरादिभावेन विवेको
गृह्यत इत्यभिप्रायः । यथाऽयं वृष्टान्त इत्येवमेव खलु
सोम्येमाः सर्वाः प्रजा अहन्यहनि सति सम्पद्य सुषुप्तकाले
मरणप्रलययोश्च न विदुर्न विजानीशुः सति सम्पद्यामह
इति सम्पन्ना इति वा । यस्माच्चैवमात्मनः सद्रूपतामज्ञा-
त्वेव सत्सम्पद्यन्ते । अतस्त इह लोके यत्कर्म्मनिमित्ताः यां
यां जातिं प्रतिपन्ना आसुर्व्याघ्रादीनां व्याघ्रोऽहं सिंहोऽह-
मित्येवम् । ते तत्कर्म्मज्ञानवासनाङ्किताः सन्तः सत्प्रविष्टा
अपि तद्भावेनैव पुनराभवन्ति । पुनः सत आगत्य व्याघ्रो
वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कौटो वा पतङ्गो वा

कृतां मधुनिष्पादकत्वमाकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति । कथमित्य दिना ॥
नानागतीनां नानाफलानामित्येतद्भ्रूनां रसानां कथमेकतत्त्वात् शङ्काह ।
मधुत्वेनेति ॥ तदेव स्पष्टयति ॥ मधुत्वमिति ॥ ते यथेत्त्वादि व्याचष्टे ।
ते रसा इति ॥ उक्तमर्थं वैधर्म्यप्रद एतन्नेन स्पष्टयति । यथा ह्रीत्वादिना ॥
इहेति प्रकष्टदण्डान्तोक्तिः । इष्टान्बभूवुः दाष्टान्तिकमाह । यथेति ॥
रसानामचेतनत्वेन विवेकानर्हत्वात्कथं चेतनावतामिव इष्टान्तः स्थादि-
त्याशङ्काह । यस्माच्चति ॥ एवं यथोक्त रसदण्डान्तवशेन यावच्चेतनानामपि
सुषुप्तप्रादौ जाद्यास्त्वन्दि ततया रसतत्त्वत्वात्तेषां विवेकानर्हत्वात्स्थापनि-

मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥३॥ स य एषो
ऽग्निमैतदात्मप्रमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोमेति होवाच ॥४॥ ८ ॥

दंशो वा मशको वा यद्यत्पूर्वमिह लोके भवन्ति सम्बभूवु-
रित्यर्थः । तदेव पुनरागत्य भवन्ति । युगसहस्रकोऽन्तरि-
ताऽपि संसारिणो जन्तोर्वा पुरा भाविता वासना सा न
नश्यतीत्यर्थः । यथाप्रज्ञं हि सम्भवा इति श्रुत्यन्तरात् ।
ताः प्रजा यस्मिन् प्रविश्य पुनराविर्भवन्ति । ये त्वितोऽन्ये
सत्सत्यात्माभिसन्धा यमणुभावं सदात्मानं प्रविश्य नाव-
र्त्तन्ते । स य एषोऽग्निमेत्यादि व्याख्यातम् । यथा लोके
स्वकीये गृहे सुप्त उत्याय ग्रामान्तरं गतो जानाति
स्वगृहादागतोऽस्मीत्येवं सत आगतोऽस्मीति च जन्तूनां
कस्माद्विज्ञानं न भवतीति भूयएव मा भगवान् विज्ञाप-
यत्वित्युक्तस्तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ ६ ॥

मात्रे प्रकृतमुदाहरणमविरुद्धमिति भावः । सता सम्पन्नानामपि तस्या-
दित्वाशङ्काह । संसारिण इति ॥ स य एषोऽग्निमेत्याद्यवतारयति । ताः
प्रजा इति ॥ इतः सद्विज्ञानरहितेभ्यः सकाशादिति यावत् । यमणुभा-
वमिति यच्छब्दोऽध्याहर्त्तव्यः । प्रश्नान्तरं दृष्टान्तबलादुत्थापयति । यथेति ॥
सतोऽहमागतोऽस्मीत्यित्यस्य ज्ञानाभावं दृष्टान्तेनोपपादयितुमुत्तरय-
न्त्यमुत्थापयति । इत्युक्त इति ॥ ६ ॥

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चा-
त्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापि यन्ति समुद्र
एव भवन्ति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मी-
यमहमस्मीति ॥१॥ एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः
प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह
इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो
वा कौटो वा पतङ्गो वा दशो वा मशको वा
सम्पद्य भवन्ति तदा भवन्ति ॥२॥ स य एषोऽग्निमै-

शृणु तत्र दृष्टान्तं यथा सोम्ये मानद्यो गङ्गाद्याः पुरस्ता-
त्पूर्वां दिशं प्रति प्राच्यः प्रागञ्चनाः स्यन्दन्ते स्ववन्ति । पश्चा-
त्प्रतीचीं दिशं प्रति मिन्ध्वाद्याः प्रतीचीमञ्चन्ति गच्छ-
न्तीति प्रतीच्यस्ताः समुद्रादम्भोनिधेर्जलधरैराक्षिप्ताः
पुनर्दृष्टिरूपेण पतिता गङ्गादिनदीरूपिण्यः पुनः समुद्र-
मम्भोनिधिमेवापि यन्ति समुद्रा एव भवन्ति ता नद्यो
यथा तत्र समुद्रे समुद्रात्मनैकताङ्गता न विदुर्नजानन्तीयं
गङ्गाहमस्मीयं यमुनाहमस्मीतीयमहमस्मीति चैवमेव खलु
सोमेमाः सर्वाः प्रजा यस्मात्सति सम्पद्य न विदुस्तस्मात्सत
आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे आगता इति वा । त
इह व्याघ्र इत्यादि समानमन्यत् । दृष्टं लोके जले वीची-

आगमनावध्यपरिज्ञानं तलेत्युक्तम् ॥ प्रश्नान्तरं व्याचष्टे । दृष्टमिति ॥
विनष्टा इति लोके दृष्टमिति सम्बन्धः । जीवास्तु प्रत्यहं सुप्तप्रवृत्त्यां
करणप्रलययोश्च कारणभावं गच्छन्तेऽपि न विनष्टमिति यदेतत्तदिति

तदात्ममिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापय-
त्विति तथा सोमेति होवाच ॥ ३ ॥ १० ॥

अस्य सोममहतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्या-
ज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्योऽग्रे-
ऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्र-
भतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥१॥ यस्य

तरङ्गफेनबहुदादय उत्थिताः पुनस्ताङ्गावङ्गता विनष्टा
इति । जीवास्तु तत्कारणभावं प्रत्यहं गच्छन्तोऽपि सुषुप्ते
मरणप्रलययोश्च न विनश्यन्तीत्येतत् । भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयतु दृष्टान्तेन । तथा सोमेति होवाच प्रिता ॥१०॥

मृग्यु दृष्टान्तमस्य हे सोम महतोऽनेकशाखादियुक्तस्या-
स्येत्यग्रतः स्थितं वृक्षं दर्शयन्नाह । यदि कश्चिदस्य मूले-
ऽभ्याहन्यात्परशादिना सकृद्घातमात्रेण न श्लुष्यतीति
जीवन्नेव भवति तदा तस्य रसः स्रवेत् । तथा यो मध्येऽभ्या-
हन्याजीवं स्रवेत्तथा योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवं स्रवेत्स एष

येजना । जीवविनाशं शङ्कमानस्य प्रतिबोधनार्थमुत्तरं वाक्यमुत्थापयति ।
तद्येति ॥ १० ॥

जीवस्य नाशाभावं वक्तुमादौ दृष्टान्तमाह । श्लिखति ॥ ननु
रोगप्रस्तायां वातोपहृतायां वा शाखायां प्राणोपसंहारेऽपि कुतो
जीवोपसंहारः सम्भवति तत्राह । वागिति ॥ ननु वृक्षे जीवस्य सङ्गावे
तत्रोपसंहारानुपसंहारौ वक्तव्यौ । तत्र तस्य सत्त्वन्तु कुतश्च भवति व्याह ।
जीवेन चेति ॥ रसरूपेण वर्द्धयदिति सम्बन्धः ॥ वृक्षशरीरे जीवस्य

यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति
द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ
सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यत्येवमेव खलु
सोम्य विद्मीति होवाच ॥ २ ॥ जीवापेतं वाव

एतच्च इदानीं जीवेनात्मनानुप्रभूतो ऽनुव्याप्तः पेपीयमानो
ऽत्यर्थं पिबन्नुदकं भौमांश्च रसान्मूलैर्गृह्णन्मोदमानो र्ध्वं
प्राप्नुवंस्तिष्ठति । तस्यास्य यदेकां शाखां रोगप्रसामाहतां
वा जीवो यहात्युपसंहरति शाखायां विप्रसृतमात्मांशम् ।
अथ सा शुष्यति । वाङ्मनः प्राण्यकरणग्रामानुप्रविष्टो हि जीव
इति तदुपसंहारे उपसंहरियते । जीवेनच प्राण्ययुक्तेनाशितं
पीतञ्च रसतां गतं जीववच्छरीरं वृक्षञ्च बह्व्यद्रसरूपेण
जीवस्य सद्भावे स्निग्धं भवति ॥ अशितपीताभ्यां हि
देहे जीवस्तिष्ठति ते चाशितपीते जीवकर्मानुमारिणीति ।
तस्यैकाङ्गवैकल्यनिमित्तं कर्म यदोपस्थितं भवति तदा
जीव एकां शाखां जहाति शाखाया आत्मानमुपसंहरति ।
अथ तदा सा शाखा शुष्यति । जीवस्थितिनिमित्तो रसो
जीवकर्माक्षिप्तो जीवोपसंहारे न तिष्ठति । रसापगमे च

सत्त्वेऽपि किमित्यसौ कदाचित्तद्दीयामेकां शाखां जहातीत्याशङ्काह ।
अशितेति ॥ जीवोपसंहारे किमिति शाखा शुष्यति तत्राह । जीवस्थि-
तीति ॥ जीवस्य स्थितिनिमित्तं तस्येति विप्रसृताया शाखायासक्तप्र-
कारेणेति यावत् । यत्तु वैशेषिकवैनाशिकाभ्यां स्वावराणां निर्जीवत्व-
मचेतनत्वसक्त तदेतद्विरस्तमित्याह । वृक्षस्येति ॥ आदिशब्दो वृद्धिमोदा-

क्विलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषो
ऽग्निमैतदात्ममिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा

शाखाशेषमुपैति। तथा सर्वं वृक्षमेव यदायं जह्याति तदा
सर्वोऽपि वृक्षः श्लथ्यति। वृक्षस्य रसस्रवणाशोषणादिलि-
ङ्गाज्जीवत्वम्। दृष्टान्तश्रुतेश्च चेतनावन्तः स्थावरा इति।
बौद्धकाणादमतमचेतनाः स्थावरा इत्येतदासारमिति
दर्शितं भवति। यथाऽस्मिन्वृक्षदृष्टान्ते दर्शितं जीवेन हृत्को
वृक्षोऽशुष्को रसपानादियुक्तो जीवतीत्युच्यते यदपेतश्च
म्रियत इत्युच्यते। एवमेव खलु सोम्य विद्धीति हे वाच।
जीवापेतं जीवविशुक्तं वाव क्विलेदं शरीरं म्रियते न जीवो
म्रियत इति। कार्यशेषे च हृत्को तस्य ममेदं कार्यशेष-
मपरिसमाप्तमिति स्मृत्वा समापनदर्शनात्। जातमात्रा-
णाञ्च जन्तूनां स्तन्याभिलाषभयादिदर्शनाच्चातीतजन्मा-
न्तरानुभूतस्नानपानदुःखानुभवस्मृतिर्गम्यते। अग्निहोत्रा-
दीनां च कर्मणामर्धवत्त्वान्न जीवो म्रियत इति। स

टिसङ्ग्रहार्थः। स एव वृक्षो जीवेनात्मनानुप्रभूत इति दृष्टान्तश्रुतिः। श्रुति-
दृष्टान्तेन विवक्षितमंशमनूद्य दाटीन्तिकमाह। यथेत्यादिना॥ जीवस्य
सुषुप्ते नाशाभावे हेतुन्तरमाह। कार्यशेषे चेति॥ तस्मिन् सति सुषुप्तो
भूत्वा पुनरुत्थितस्य कार्यस्य शेषो ऽस्ति यस्मिन् कर्मणि तदिदं समाप्तमाप्त-
मिति स्मृत्वा तस्य समापनदर्शनाच्च स्वापे जीवो नश्यतीत्यर्थः॥ सरण-
काले तद्नाशाभावे हेतुन्तरमाह। जातमात्राणामिति॥ आद्यश्चकारः
सुषुप्तये द्वितीयोऽवधारणे। जीवस्य प्रकथादावविनाशे कारणान्तर-

तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥११॥

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भि-
न्वीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यस्त्र

य एषोऽग्निमेत्यादि समानम् । कथं पुनरिदं षष्ठिव्या-
दिनामरूपवज्जगदत्यन्तसू आत्मद्रूपान्नाम रूपरहितात्मतो
जायते इत्येतद्दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञापय-
त्विति । तथास्तु सोम्येति होवाच पिता ॥ ११ ॥

यद्येतत्प्रत्यक्षीकर्त्तुं मिच्छसि अतोऽस्मान्महतो न्यग्रोधा-
त्फलमेकमाहरेत्युक्तस्तथा चकार । स इदं भगव उपाहृतं
फलमिति दर्शितवन्तं प्रत्याह फलं भिन्वीति भिन्नमित्याहे
तरः । तस्माद् पिता किमत्र पश्यसीत्युक्त आहाण्व्योऽगुतरा
इवेमा धाना वीजानि पश्यामि भगव इति । आसां धाना-
नामेकां धानामङ्ग हे वत्स भिन्वीत्युक्त आह भिन्वा भगव
इति ॥ यदि भिन्वा धाना तस्यां भिन्वायां किं पश्यसीत्युक्त

माह । अग्निहोलादीनामिति ॥ इतिशब्दो जीवस्य भित्तत्वेपसंहा-
रार्थः ॥ यदुक्तं सन्त्वाः सोम्येत्यादि तत्र चोदयति । कथं पुनरिति ॥
विनक्तव्ययोर्न कार्यकारणत्वमिति शङ्कमानं प्रति बोधयितुमुत्तरवाक्यमु-
पादत्ते । तथेति ॥ ११ ॥

स्युक्तस्य कार्यस्य सूक्ष्मं सूक्ष्मकारणत्वमेतदित्युच्यते ॥ अस्य सोम्य
मङ्गलो वृक्षस्येति प्रकृतं वृक्षं परावृणोति । अत इति ॥ यमेतमिहामानं न
पश्यस्येतस्याधिष्णो वीजस्येति सम्बन्धः । तथापीति अन्वनाणुत्वात्पददर्श-
नेऽपीत्यर्थः । अन्वन्नसूक्ष्माद्बीजादन्वन्नस्युक्तस्य वृक्षस्योत्पत्त्युपलब्धोऽत-

इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्वीति
भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति किञ्चन न
भगव इति ॥१॥ त ए होवाच यं वै सोम्यै तमणि-
मानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यै षोऽणिन्न एवं
महान्यग्रोधस्तिष्ठति ॥२॥ अद्भत्स्व सोम्येति स य
एषोऽणिमैतदात्मप्रमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा

आह न किञ्चन पश्यामि भगव इति । तं पुत्रं होवाच वट-
धानायां भिन्नायां यं वटवीजाणिमानं हे सोम्य एतं न
निभालयसे न पश्यसि । तथाप्येतस्य वै किल सोम्य एष
महान्यग्रोधो वीजस्याणिन्नः सूक्ष्मस्यादृश्यमानस्य कार्य-
भूतः स्थूलयावास्त्वधरुजपलाशवांस्तिष्ठयुत्पतन्नुत्तिष्ठ-
तीति वोच्छब्दोऽध्याहार्योऽतः अद्भत्स्व सोम्य इत एवा-
णिन्नः स्थूलं नामरूपादिमत्कार्यं जगदुत्पन्नमिति । यद्यपि
न्यायागमाभ्यां निर्द्धारितोऽर्थस्तथैवेत्यवगम्यते तथाप्यत्य-
न्तसूक्ष्मेष्वर्थेषु बाह्यविषयासक्तमनसः स्वभावप्रवृत्तस्यासत्यां
गुरुतरायां अद्वायां दुरवगमत्वं स्यादित्याह अद्भत्स्वेति ।
अद्वायान्तु सत्यां मनसः समाधानं बुभुक्षितेऽर्थे भवेत्ततश्च

शब्दार्थः । सूत्राः सोम्येत्यादिश्रुत्या दृश्यते त्विति न्यायेन च जगतः
सत्कार्यत्वे सिद्धे अद्भामन्तरेणापि तन्निर्णयसम्भवात्किमिति श्वेतकेतुः अद्भ-
त्स्वेति पितृानुयुज्यते तत्राह ॥ यद्यपीति ॥ सत्यामपि अद्वायां कथं बाह्य-
विषयासक्तमनसोऽत्यन्तसूक्ष्मेष्वर्थेष्ववगमः स्यादित्याशङ्क्याह । अद्वा-
यान्त्विति ॥ मनःसमाधानवशाद्बुभुक्षितस्यार्थस्वावगतिरित्यत्र बृहदारण्य-

तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥१२॥

लवणमेतदुदकेऽवधाय मा प्रातरुपसीदथा
इति स ह तथा चकार तए होवाच यद्दोषा
लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति तद्भावमृश्य

तदर्यावगतिः । अन्यत्वमना अभवमित्यादिश्रुतेः । स य
इत्याद्युक्तार्थम् । यदि तत्त्वज्जगतो मूलं कस्मान्नोपलभ्यत
इत्येतद्दृष्टान्तेन मासां भगवान् भूय एव विज्ञापयत्विति ।
तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ १२ ॥

विद्यमानमपि वस्तु नोपलभ्यते प्रकारान्तरेण रूपलभ्यत
इति श्वेतत्र दृष्टान्तम् । यदि चेममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुं मिच्छसि
पिण्डरूपं लवणमेतत् घटादावुदकेऽवधाय प्रक्षिप्याथ
मा मां श्वः प्रातरुपसीदथा उपगच्छे या इति । स ह पित्रो-
क्तमर्थं प्रत्यक्षीकर्तुं मिच्छन् तथा चकार । तं होवाच
परेद्युः प्रातो यत्नवणं दोषा रात्रौ उदकेऽवधा निक्षि-

कच्छतिः संवादयति । अन्यत्वेति ॥ प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानत्वाद्वास्तीति
मन्वानः शङ्कते । यदीति ॥ अनुपलभ्यमानस्यापि सत्त्वमाशङ्काम् । इत्ये-
तदिति ॥ अप्रत्यक्षस्यापि जगन्मूलस्यास्तित्वं प्रतिपादयितुमुत्तरपन्थ-
मवतारयति । तथेति ॥ १२ ॥

नोपलभ्यते स्वेन प्रकारेणेति शेषः । इतीममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुं यदी-
च्छसि तर्हि दृष्टान्तमत्र श्लेषिति योजना । रात्रेरत्ययानन्वर्थमप्यश-
ब्दार्थ । जगन्मूलं स्वतोऽप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षसुपायान्तरेणेति पित्रोक्तोऽर्थस्तं
प्रत्यक्षीचिकीर्षुर्घटादावुदके पिण्डरूपं लवणं रात्रौ प्रक्षिप्य तद-

न विवेद यथा विलीनमेवाङ्ग ॥ १ ॥ अस्यान्ता-
दाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति
कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति
लवणमित्यभिप्राश्यै नदथ मोपसीदथा इति तद्व

प्रवानसि अङ्ग हे वत्स तदाऽरेत्युक्तस्तल्लवणमाजिहीर्षुर्ह
क्विलावृष्ट्ये दके न विवेद न विज्ञातवान् । यथा तल्लवणं
विद्यमानमपि सत् अस्मिन् लीनं संल्लिष्टमभूत् यथा विलीनं
लवणं न वेत्य तथापि तच्चक्षुषा स्पर्शनेन च पिण्डरूपं
लवणमगृह्यमाणं विद्यत एवाप्सु लभ्यते चोपायान्तरेणे-
त्येतत्पुत्रं प्रत्याययितुमिच्छन्नाहाङ्गास्थोदकान्तादुपरि
गृहीत्वाऽऽचामेत्युक्त्वा पुत्रं तथाकृतवन्तमुवाच कथमितीतर
आह लवणं स्वादुत इति । मध्यादुदकस्य गृहीत्वाऽऽ-
चामेति कथमिति लवणमिति । तथान्तादधोदेशाद्गृहीत्वा-
ऽऽचामेति कथमिति लवणमिति । यद्येवमभिप्रायस्य
परित्यज्यैतदुदकमाचम्याथ मोपसीदथा इति तद्व तथा

स्वयानन्तरं प्रातःकाले पितृसमीपे श्वेतकेतुर्गतवानित्वाह ॥ स हेति ॥ यथा
तत्पिण्डरूपं लवणं प्रक्षेपात् प्रागभूत्तथा न विज्ञातवानिति सम्बन्धः ॥
उदके प्रक्षिप्तं लवणं विदृश्यापि न ज्ञायते चेदसदेव तर्हि तदित्याशङ्क्याह ।
विद्यमानमेवेति ॥ किमिति चक्षुषा स्पर्शनेन वा नोपलभ्यते तत्राह ।
अस्मिन् इति ॥ कथं तर्हि विद्यमानत्वमवगतं तत्राह । यथेति ॥ यद्यपि पिण्ड-
रूपं लवणमुदके क्षिप्तमवदृश्यापि चक्षुःस्पर्शनाभ्यां न त्वं वेत्य तथापि
तत्तत्र विद्यत एव । यतस्ताभ्यामगृह्यमाणमपि तत्रोपायान्तरेणोपलभ्यत

तथा चकार तच्छ्वर्त्सवर्त्तते त् होवाचाच वाव
 किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥ २ ॥
 स य एषोऽग्निमैतदात्मामिदं सर्वं तत्सत्यं
 स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा

चकार लवणं परित्यज्य पितृमभीष आजगामेत्यर्थः । इदं
 वचनं ब्रुवन् तल्लवणं तस्मिन्नेवोदके यन्मया रात्रौ क्षिप्तं
 शश्वन्वित्यं संवर्त्तते विद्यमानमेव सत्सम्यग्वर्त्तत इत्येवमुक्त-
 वन्तं ह उवाच पिता । यद्येदं लवणं दर्शनस्पर्शनाभ्यां पूर्वमृ-
 हीतं पुनरुदके विलीनं ताभ्याममृच्छमाणमपि विद्यत एवो-
 पायान्तरेण जिह्वयोपलभ्यमानत्वात् । एवमेवाद्देवास्मिन्नेव
 तेजोवन्नादिकार्ये शुक्ले देहे । वाव किलेत्याचार्योपदेशस्म-
 रणप्रदर्शनार्थो । सत्तेजोवन्नादिशुक्लकारणं वटवीजाशि-
 मर्वादिद्यमानमेवेन्द्रियैर्नोपलभसे न निभालयसे । यथात्रै-
 वोदके दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलभ्यमानं लवणं विद्यमानमेव
 जिह्वयोपलभ्यमानसि एवमेवात्रैव किल विद्यमानं सज्ज-
 गन्मूलमुपायान्तरेण लवणमिव तदुपलभ्यस इति वाक्य-

इत्येतमर्थं पुत्रं प्रत्याययितुमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः ॥ यथाशब्दो यद्यपित्यर्थः ॥
 तद्वेत्नादि व्याचष्टे । लवणमिति ॥ संवर्त्तते इतीदं वचनं ब्रुवन्न्याजगा-
 मिति सम्बन्धः ॥ इष्टान्मनूद्या टार्ष्टान्नि कमाह । इत्येवमुक्तवन्मित्यादिन ॥
 सतो जगन्मूलस्यास्मिन्देहे सत्यं त्वया कथमवगतमित्यत आह । उवाचेति ॥
 अत्र वावेत्यादिनाऽत्रैव किलेत्यस्य यौनरश्मम शङ्कार्थविशेषं दर्शयति ।
 यथात्रेत्यादिना ॥ उपायान्तरजिज्ञासया पृच्छति । यद्येवमिति । तर्हि

भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोमेति होवाच
॥ ३ ॥ १३ ॥

यथा सोमः पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमा-
नीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वा

शेषः । स य इत्यादि समानम् । यद्येवं लवणमिव तदि-
न्द्रियैरनुपलभ्यमानमपि जगन्मूलं सदुपायान्तरेणोपलब्धुं
शक्यते यदुपलम्भात् कृतार्थः स्यामनुपलम्भाच्चाकृतार्थः स्या-
महं तस्योपलब्धौ क उपाय इत्येतद्भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयतु दृष्टान्तेन तथा सोमेति होवाच ॥ १३ ॥

यथा लोके हे सोम्य पुरुषं यं कञ्चिद्गन्धारेभ्यो जन-
पदेभ्योऽभिनद्धाक्षं वद्धचक्षुषमानीय द्रव्यहर्त्ता तस्कर-
स्तमभिनद्धाक्षमेव वद्धहस्तमरस्ये ततोऽप्यतिजनेऽतिगत-
जनेऽत्यन्तविगतजने देशे विसृजेत् स तत्र दिग्भ्रमोपेतो
यथा प्राङ्वा प्रागञ्चनः प्राङ्मुखो वेत्यर्थः । तथोदङ्वा-
ऽधराङ्वा प्रत्यङ्वा प्रध्मायितशब्दं कुर्याद्विक्रोशेत् । अभि-

तदेत्यध्याहृतस्य तस्येत्यादिना सम्बन्धः । सतो मूलस्योपलम्भेऽनुपलम्भे वा
किं स्यादित्याशङ्काह । यदुपलम्भादिति । बुभुक्षितसुपायसुपदर्शवित्तसुसु-
रप्रन्वसुपादत्ते । तथेति ॥ १३ ॥

यथायसुपायः शक्यो ज्ञातुं तथा लोके प्रदृश्यते दृष्टान्त इत्याह ।
यथेति ॥ तमेव दृष्टान्तं व्याचष्टे । हे सोमेति ॥ यथा दिग्भ्रमोपेतो यत्कि-
ञ्चिद्दिग्भिसुखो विक्रोशति तथा स तत्र विजने देशे शब्दं कुर्यादिति ॥
सम्बन्धः ॥ प्राङ्दित्यसार्थमाह । प्रागञ्चन इति ॥ तस्यैव विवक्षितमर्थं

उदङ्गाऽधराङ्गा प्रभायीताभिनहाच्च आनीतो
ऽभिनहाच्चो विसृष्टः ॥ १ ॥ तस्य यथाभिनहनं

नहाच्चोऽहं गन्धारेभ्यस्तस्करेणानीतोऽभिनहाच्च एव
विसृष्ट इत्येवं विक्रीयतस्तस्य यथाभिनहनं यथा बन्धनं
प्रमुच्य सुक्ता कारुणिकः कश्चिदेतां दिशमुत्तरतो
गन्धारा एतां दिशं ब्रजेति प्रब्रूयात् स एवं कारुणिकेन
बन्धनान्बोधितो ग्रामाद्ग्रामान्तरं पृच्छन्पण्डित उपदे-
शवान्बोधायी परोपदिष्टग्रामप्रवेशमार्गवधारणसमर्थः
सन् गन्धारानेवोपसम्पद्येत नेतरो मूढमतिर्देशान्तरद-
र्शनटडा । यथाऽयं दृष्टान्तो वर्णितः स्वविषयेभ्यो गन्धा-
रेभ्यः पुरुषस्तस्करैरभिनहाच्चोऽविवेको दिङ्मूढोऽशनाया-
पिपासादिभान् व्याघ्रतस्कराद्यनेकभयानर्थज्ञातसुतमरख्यं
प्रविशतो दुःखार्त्तो विक्रीयन् बन्धनेभ्यो सुमुक्षुस्तिष्ठति
स कथञ्चिदिव कारुणिकेन केनचिन्बोधितः स्वदेशान्

कथयति । प्राञ्जु खरति ॥ बन्धनाद्यप्रकारैर्विकल्पार्थो वाच्यः । यथा
बन्धनं बन्धनमनुसृज्येति वाच्यम् ॥ पण्डितो मेधावीति विशेषणद्वयस्य
व्यवच्छेद्यं दर्शयति । नेतररति ॥ व्याख्यातं दृष्टान्तं शोषस्कारणमनु-
वदति । यथेत्यादिना ॥ दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे । एवमिति ॥
आदिशब्देन वाच्यकार्यौ स्पष्टोक्ते । भवद्भिकारार्थः । देहा-
रख्यज्ञानेकानर्थसङ्घटनं कथयति । वातेति । शीतोष्णादीत्यादिपदेन
रामद्वेषादि इन्द्रुष्टहीतम् । तेनानेकेन इन्द्रेण जातं सुखं च तदुपेतमितं
देहारख्यमित्येतत् । बन्धादीत्यादिशब्दो मित्तत्त्वोत्पादविषयः । पुरुषा-
पुरुषादीत्यादिपदं कविद्याकामशासनासङ्गहार्थम् । देहारख्यं प्रविष्टस्य

प्रसुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं
ब्रजेति स ग्रामाङ्गामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी

गान्धारानेवापन्नो निर्वृतः सुख्यभूत्तथा । एवमेव सतो
जगदात्मनः स्वरूपात्तेजोबन्नादिमयं देहारण्यं वा-
त्पित्तकफरुधिरमेदोमांसास्थिमज्जाशुक्रकृमिमूत्रपुरीषव-
ःखवच्चेदं मोहपटाभिनद्धाच्चो भा-
र्यापुत्रपशुबन्धादिदृष्टादृष्टानेकविषये तृष्णापाशितः
पुण्यापुण्यादिकर्मतस्करैः प्रवेशितोऽहमसुष्य पुत्रो ममैते
बान्धवाः सुख्यहं दुःखी मूढः पण्डितो घाम्निर्को बन्धुमान्
जातो सतो जीर्णः पापी पुत्रो मे सतो धनं मे नष्टं
हा हतोऽस्मि कथं जीविष्यामि का मे गतिः किं मे
त्वाणमित्येवमनेकशतसहस्रानर्थजालवानिव क्रोशन् कथञ्चि
दिव पुण्यातिशयात्परमकारुणिकं कञ्चित्सद्ब्रह्मात्मविदं
विमुक्तबन्धनं ब्रह्मिष्ठं यदाऽऽसादर्याति तेन च ब्रह्मविदा

जन्तोर्विक्रोशनप्रकारं सकारणं सूचयति । अहमित्यादिना ॥ तस्य सदा
दुःखित्वशङ्कां वारयति । कथञ्चिदिवेति ॥ आपाततो ब्रह्मवित्तमालेण
सुक्तबन्धनत्वासिद्धेर्विशिनष्टि । ब्रह्मिष्ठमिति ॥ यदाऽऽसादयति तदा सुखी
स्यादित्युत्तरत्वं सम्बन्धः । संसारविषयं दोषदर्शनं तस्य क्षयिष्णुत्वादिज्ञानं
तस्य मार्गो विवेकः स यस्याचार्येण दर्शितविद्यातः सदर्शितसंसारविषयदोष-
दर्शनमार्गः ॥ आचार्येण साधनचतुष्टयसम्पन्नस्याधिकारिणः संसारान्नो
क्षितत्वप्रकारं दर्शयति । नासीति ॥ यद्यपि वाक्यार्थज्ञाने वाक्यमेवोपाय-
स्तथाप्याचार्योपदेशजनितातिशयदर्शनात्तदुपदेशोऽवगत्यन्तवाक्यार्थज्ञाने
प्रथमो हेतुरूपदेशमात्रादास्य नावगत्यन्तवाक्यार्थधीस्तस्य प्रमाणाद्यसम्भा-

गन्धारनिवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो

कारुण्याद्दृशितसंसारविषयदोषदर्शनमार्गो विरक्तः संसार-
विषयेभ्यः । नामि त्वं संनार्यमुख्य पुत्रत्वादिधर्मावान्
किन्तुहि सद्यत्तत्त्वममीत्यविद्यामोहपटाभिनहनान्मोक्षितो
गन्धारपुरुषवच्च स्वं मदात्मानमुपसम्पद्य सुखी निर्हतः
स्य दित्येतमेवार्थमाहाचार्यवान् पुरुषो वेदेति तस्या-
स्यैवमाचार्यवतो मुक्ताविद्याभिनहनस्य तावदेव तावा-
नेव कालञ्चिरं क्षेपः मदात्तस्वरूपसम्पत्तेरिति वाक्यशेषः ।
क्रियान् कालञ्चिरमित्युच्यते यावन्न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्य-
ते इत्येतत्पुरुषव्यत्ययेन । सामर्थ्यात् । येन कर्माणां शरीर-
मारब्धं तस्योपभोगेन क्षयाद्देहपातो यावदित्यर्थः । अथ
तदैव सत्सम्पत्सुत इति पूर्ववत् । न हि देहमोक्षस्य सत्स-

वनानिरसनसमर्षो विचारो मेधाविशुद्धे न विहितस्तस्य प्रज्ञातिशयवति
प्रयोगादिति भावः ॥ पुरुषव्यत्यये हेतुमाह । सामर्थ्यादिति ॥ अस्त्युप-
पदेऽस्त्युत्तमपुरुषप्रयोगानुपपत्तेर्देहादिस्थित्यनुपपत्तेर्वैत्यर्थः ॥ यावदित्या-
दिवाक्यार्थं स्पष्टयति । वेनेति ॥ पूर्ववदिति सामर्थ्यात्पुरुषव्यत्ययं लक्ष-
यति । अथ शब्दस्य सत्सम्पत्तेर्देहमोक्षादानन्त्यर्थमर्थो भविष्यतीत्याश-
ङ्गाह । न ह्येति ॥ अथ सम्पत्स्य इति विदेहसक्तिस्तत्र भाष्यमिति । नन्वि-
ति ॥ अप्रवृत्तफलानीति शब्देः । उत्पद्ये चेति चकारोऽत्यर्थः । विमतानि
कर्माणि ब्रह्मज्ञानेन न क्षीयन्ते कर्मत्वात्प्रवृत्त फलकर्मावदित्यर्थः ॥ क्षीयन्ते
चास्य कर्माणि । ज्ञानान्निः सर्वकर्माणीत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधात्का-
लात्यय पदिष्टेति शङ्कते । अनेति अतिप्रसङ्गाच्च श्रुतिस्मृत्योर्यथाश्रुतः-
र्धनेति परिहरति । तदेति ॥ ज्ञानज्ञानर्थक्यसङ्गा पश्चान्तरमाह । देशा-

वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ

अप्यन्ते कालभेदोऽस्ति येनाथशब्द आनन्तर्यार्थः स्यात् । ननु यथा सद्भिन्नानान्तरमेव देहपातः सत्सम्पत्तिश्च न भवति कर्मशेषवशात्तथाऽप्रवृत्तफलानि प्राञ्चानोत्पत्ते-
र्जन्मान्तरसञ्चितान्यपि कर्माणि सन्तीति तत्फलोपभो-
गार्थं पतितेऽस्मिन् शरीरान्तरमारब्धव्यम् । उत्पन्ने च ज्ञाने
यावज्जीवं विहितानि प्रतिषिद्धानि वा कर्माणि करो-
त्येवेति तत्फलोपभोगार्थञ्चावश्यं शरीरान्तरमारब्धं
ततश्च कर्माणि ततः शरीरान्तरमिति ज्ञानानर्थक्यम् ।
कर्माणां फलवत्त्वात् । अप्रवृत्तफलानि कर्माणि न ब्रह्म-
ज्ञानेन क्षीयन्ते कर्मत्वात्प्रवृत्तफलकर्मवदित्युक्तं तत्र
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीति स्मृतिविरोधः । अथ ज्ञानवतः
क्षीयन्ते कर्माणि । तदा ज्ञानप्राप्तिसमकालमेव ज्ञानस्य

नरोति ॥ यथा धामप्राप्तप्रपायोऽश्चेत् रथो वेति ज्ञाने सत्यसत्यन्तराये कस्य-
चिदेव धामप्राप्तिर्भवति न त्वन्तरायवतस्तज्ज्ञानेऽपि तत्राप्यनर्थक्यं
तथा समुत्पन्नज्ञानस्यापि कस्यचिदेव भोगेन क्षीयकर्मशयस्य भोक्तो न
ज्ञानसात्वादिस्वनिश्चयफलत्वमित्यर्थः ॥ कर्मत्वहेतोरप्रयोजकत्वं वदन्नुत्त-
रमाह । न कर्मणामिति ॥ सङ्गृह्णवाक्यमेव प्रपञ्चयद्वा दौ नञर्थं स्फुट-
यति । यदुक्तमिति ॥ तत्र हेतुमाह । विदुष इति ॥ प्राप्ताख्याद्देहान्तरा-
रन्ने तद्द्विरोधप्रसङ्गादिति शेषः ॥ सत्यन्तरमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥
तथाचानारब्धकर्मवशाद्दुष्टेऽपि देहान्तरमारब्धव्यमिति शेषः । तत्रा-
माग्यमङ्गीकरोति ॥ सत्यमेवमिति ॥ तर्हि विदुषोऽपि देहान्तरमनारब्ध-
कर्मवशः दारब्धव्यं नेत्याह । तथापीति ॥ विशेषमेवाकाङ्क्षाद्वारा विश-
दयति । कथमित्यादिना ॥ प्रवृत्तफलत्वमेव स्फुटयति । यैरिति ॥

सम्पत्स्य इति ॥ २ ॥ स य एषोऽग्निमैतदात्म-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-

सत्त्वम्यत्तिहेतुत्वान्मोक्षः स्यादिति शरीरपातः स्यात् । तथा
चाचार्याभाव इत्याचार्यवान् पुरुषो वेदेति अनुपपत्तिज्ञा-
नान्मोक्षाभावप्रसङ्गश्च । देशान्तरप्राप्तापायज्ञानवदनै-
कान्तिकफलत्वं वा ज्ञानस्य । न कर्मणा प्रवृत्ताप्रवृत्त-
फलवत्त्वविशेषोत्पत्तेः । यदुक्तमप्रवृत्तफलानां कर्मणां
प्रवृत्तफलवत्त्वाद्ब्रह्मविदः शरीरे पतिते शरीरान्तरमारब्ध-
व्यमप्रवृत्तकर्म फलोपभोगार्थमित्ये तदसत् । विदुषस्य
तावदेव चिरमिति श्रुतेः प्रामाण्यत् । ननु पुण्यो वै पुण्येन
कर्मेणा भवतीत्यादिश्रुतेरपि प्रामाण्यमेव । मत्त्वमेवं तथापि
प्रवृत्तफलानामप्रवृत्तफलानाञ्च कर्मणां विशेषोक्ति कथं
यानि प्रवृत्तफलानि कर्माणि । यैर्विद्वच्छरीरमारब्धन्ते-
षामुपभोगेनैव क्षयः । यथारब्धवेगस्य लक्षमुक्तेष्वदेवेण-

उक्तमर्थं इटान्नेन स्पष्टयति । यथेति ॥ लक्ष्यस्य वेधो भेदनं तत्त्वमकालमेवे-
ष्वदेवैर्द्वं गतिप्रयोजनं नास्तीति न स्थितिलक्ष्यसुदृश्यं सुक्तस्य
तस्मारब्धवेगस्याप्रतिबन्धेन तेन वेगेनासादितस्य सुक्तस्य वेगक्षयादेव
स्थितिरिटान्नेवद्विद्वार्थो देहे विद्यालाभानन्तरं फलं नास्तीति न कर्माणि
निवर्त्तन्ते किन्तु भोगक्षयादेव तस्य लक्ष्यत्वादिद्वयः ॥ प्रवृत्तफले-
भ्योऽप्रवृत्तफलानां कर्मणां विशेषमाह । अन्यानि त्विति ॥ न चाप्रवृत्त-
फलानां कर्मणां प्रवृत्तो ऽप्रवृत्तफलाविधेयत्वात् प्रायश्चित्तेनेव
प्रवृत्तोपभोगादित्याह । प्रायश्चित्तेनेवेति ॥ अरब्धफलातिरिक्तानां
कर्मणां ज्ञानाच्चिदृशौ श्रुतिश्रुती दर्शयति । ज्ञानाग्निरित्यादिना ॥

केतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
तथा सोमेति होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥

क्षयादेव स्थितिर्न तु लक्ष्यवेधसमकालमेव प्रयोजनं
नास्तीति तद्वत् । अन्यानि त्वप्रवृत्तफलानीह प्राञ्चानोत्प-
त्तेरुर्द्धं च कृतानि वा क्रियमाणानि वाऽतीतजन्मात्तर-
कृतानि वाऽप्रवृत्तफलानि ज्ञानेन दह्यन्ते । प्रायश्चित्ते-
नेव । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुर्वते तथेति स्मृतेश्च ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति चाथर्वणे । अतो ब्रह्मविदो
जीवनादिप्रयोजनाभावेऽपि प्रवृत्तफलानां कर्माणामवश्य-
मेव फलोपभोगः स्यादिति सुक्तेषुवत्तस्य तावदेव चिरं
इति युक्तमेव चोक्तं यथोक्तदोषचोदनानुपपत्तिः । ज्ञानो-
त्पत्तेरुर्द्धं च ब्रह्मविदः कर्माभावमवोचाम । ब्रह्मसंस्थो-
ऽद्वैतत्वमेतीत्यत्र तच्च स्मृत्तुमर्हसि स य इत्याद्युक्तार्थम् ।

प्रवृत्ताप्रवृत्तफलेषु कर्मासु सिद्धे विशेषे फलितमाह । अत इति ॥
जीवनादित्यादिशब्देन पुत्रकलवादि दृश्यते । कृतस्याप्रतिबन्धेष्वदेर्वा-
वद्भे गच्छयं गतिप्रौढ्यव्यवहारवदारब्धकर्माणां फलोपभोगेऽवश्यमेव स्यादिति
सम्बन्धः । यतश्चारब्धकर्माणां भोगादेव क्षयस्तस्यैत्यादिना यच्चिरत्वं
सत्सम्पत्तेरुक्तं तदुक्तमेवेति कृत्वा यथोक्तस्य दोषस्य सद्यः शरीरपातादि-
लक्षणस्याशङ्कानुपपत्तिरित्युपसंहरति । इतीति ॥ आद्यस्थेतिशब्दस्य
तस्येत्यनेन सम्बन्धः ॥ यत्तूत्पत्तेऽपि ज्ञाने यावज्जीवविहितानि करोत्येवेति
तत्राह । ज्ञानोत्पत्तेरिति ॥ ज्ञानस्य नानर्थक्यमविद्यातत्कार्यनिवर्त्तनेन
सत्सम्पत्तिहेतुत्वान्नायनैकान्तिकफलत्वमन्तरायाभावादित्युक्तमिदानीम-
र्चिरादिषामप्राप्त्या वाऽलैवाविद्यानिवृत्तिमालेण वा सत्सम्पत्तिरिति

पुरुषः सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपा-
सते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न
वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राण्ये प्राणस्तेजसि तेजः
परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥ अथ
यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राण्ये प्राणस्ते-

आचार्यवानिव । तद्दान् येन क्रमेण सत्सम्पद्यते तं क्रम-
दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा
सोम्येति होवाच ॥ १४ ॥

पुरुषं हे सोम्य उपतापिनं ज्वराद्युपतापवन्तं ज्ञातयो
बान्धवाः परिवार्योपासते सुमूर्धुं जानासि मां तव पितरं
पुत्रं भ्रातरश्चेति पृच्छन्तस्तस्य सुमूर्धोर्ध्यावन्न वाङ्मनसि
सम्पद्यते मनः प्राण्ये प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि-
त्येतदुक्तार्थम् । संसारिणो यो मरणक्रमः स एवायं विदुषो
ऽपि सत्सम्पत्तिक्रम इत्येतदाह परस्यां देवतायां तेजसि
सम्पन्नेऽथ न जानाति । अविद्वांसु तत उख्याय प्राग्भा-
वितं व्याघ्रादिभावं देवमनुष्यादिभावं वा विप्रति ।
विद्वांसु शास्त्राचार्योपदेशजनितज्ञानदीपप्रकाशितं सद्-

सन्दिहानः शङ्कते । आचार्यवानिति ॥ संशयानस्य सम्बोधनार्थमुत्तरं
वाक्यमवतारयति तथेति ॥ १४ ॥

नन्वेव संसारिणो मरणक्रमो ननु विदुषः सत्सम्पत्तिक्रमस्तयो-
र्विशेषस्य वक्तव्यत्वदत्त आह । संसारिण इति ॥ मरणोपरमे तेजः
सहचरितभूतसूक्ष्मोपसंहारे च विशेषविज्ञानाभावः समान एव विद्वद्वि-
दुषोरित्यर्थः ॥ कस्मिंश्चिं तयोर्विशेषस्तादाह । अविद्वांसिति ॥ ततस्तस्या-

जसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति
 ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्ममिदं सर्वं
 तत्त्वत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति

ब्रह्मात्मानं प्रविश्य नावर्त्तत इत्येष सत्त्वम्पत्तिक्रमः । अन्ये तु
 मूर्खान्यया नाड्योत्क्रम्यादित्यादिद्वारेण सङ्गच्छन्तीत्याहुस्त-
 दसत् । देशकालनिमित्तफलाभिसन्धानेन गमनदर्शनात् ।
 न हि सदात्मैकत्वदर्शिनः सत्याभिसन्धस्य देशकालनिमित्त-
 फलाद्यवृताभिसन्धिरुपपद्यते । विरोधात् । अविद्याकाम-
 कर्मणाञ्च गमननिमित्तानां सद्विज्ञानहुताशनविष्णुष्टत्वा-
 द्गमनानुपपत्तिरेव । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्वं
 विलीयन्ते कामा इत्याद्याथर्वणे । नदीसमुद्रदृष्टान्तश्रुतेश्च ।
 स य इत्यादि समानम् । यदि मरिष्यतो सुमुच्यतश्च तुल्या

दज्ञानात्सदात्मनः सकाशादिति यावत् । एकदेशमतसुत्याप्य प्रत्याचष्टे ।
 अन्ये त्विति ॥ भवेत्तु विदुषोऽपितदभिसन्धिपूर्वकं गमनमित्याशङ्क्याह ।
 नहीति ॥ आदिशब्देन गत्यगतिर्गृह्यते ॥ सद्विज्ञानवतो गमनायोगे
 हेत्वन्नामाह । अविद्येति ॥ विदुषोऽविद्याकामकर्मणामभावे प्रमाणमाह ।
 पर्याप्तकामस्येति ॥ ननु कामप्रविलय एवात्र श्रूयते नाविद्याकामकर्मनि-
 स्माकस्तत्वाह । नदीति । यथा नद्यो गङ्गाद्या नामरूपे विहृत्य सहस्रं
 प्रविशन्ति तथा विद्वान्नामरूपे हित्वा परं पुरुषसुपैतीति दृष्टान्तपूर्वको
 यः श्रुतेर्नामरूपवीजावस्थाविद्याया लयो गम्यते नचाविद्याकामयोरभावे
 कर्मोपपत्तिस्तस्मान्न विदुषो मतिपूर्विका सत्त्वम्पत्तिरित्यर्थः । विमतः
 सत्त्वम्पन्नः पुनरावृत्तिमर्हति सत्त्वम्पन्नत्वान्मरणकाले सत्त्वम्पन्नवद्भिमतो वा
 विशेषविज्ञानाभावेनात्यन्तिका विदुषो विज्ञानाभावत्वान्मरणकालीनवि-

भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा
सोमेति होवाच ॥ ३ ॥ १५ ॥

पुरुषं सोमरोत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षी-
त्स्तेयमकार्षीत्यरशुमस्त्रै तपतेति स यदि तस्य
कर्त्ता भवति तत एवानृतमात्मानम् कुरुते सोऽनु-
ताभिसन्धोऽनुतेनात्मानमन्तर्द्वाय परशुं तप्तं प्रति-

सत्सम्पत्तिस्तत्र विद्वान् सत्सम्पन्वो नावर्त्तते आवर्त्ततेऽविदा-
नित्यत्र कारणं दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञा-
पयत्विति तथा सोमेति होवाच ॥ १५ ॥

शृणु यथा सोम्य पुरुषं चौर्यकर्मणि सन्दिह्यमानं
निग्रहाय परीक्षणाय चोतापि हस्तगृहीतं बद्धहस्तमान-
यन्ति राजपुरुषाः । किं कृतवानयमिति दृष्टाश्चाङ्गरपहा-
र्षीद्वनमस्थायम् । ते चाङ्गः किमपहरणमात्रेण बन्धनम-
र्हति । अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गादित्युक्ताः पुन-
राङ्गः स्तेयमकार्षीच्चौर्येण धनमपहार्षीदिति । तेष्वेवं वदन्तु
इतरोऽपङ्गुते नाहं तत्कर्त्ता इति । ते चाङ्गः सन्दिह्य-
मानाः स्तेयमकार्षीस्त्वमस्य धनस्येति । तस्मिंश्चापङ्गुवति

शेषविज्ञानाभाववदित्यनुमानाद्दिददविदुषोरविशेषं मन्वानः शङ्कते ।
यदीति ॥ तत्रान्दताभिसन्धत्वं ताडगभिसन्धिर्मनिष्टत्वज्ञोपाधिरित्यनुमान-
द्वयं दूषयित्तुत्तरयन्त्यसत्यापयति । तथेति ॥ परीक्षणाय परीक्षाद्वारेणा-
र्थमिति यावत् ॥ १५ ॥

परशुमपहरणमात्रेण बन्धने प्रतिपद्यहीतुरपि बन्धनप्रसङ्गात् तन्दात्वं
बन्धनकारणमित्याह । अन्यथेति ॥ तत एवान्दताभिसन्धत्वादेवेत्यर्थः ॥ तत

गृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥ अथ यदि
तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स
सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्द्वाय परशुं तप्तं

आहुः परशुमस्मै तपतेति शोधयत्वात्मानमिति । स यदि
तस्य सैन्यस्य कर्त्ता भवति वहिष्ठापङ्कते स एवभूतस्तत
एवावृतमन्यथा भूतं मन्तमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथा-
वृताभिसन्धोऽवृतेनात्मानमन्तर्द्वाय व्यवहितं कृत्वा परशुं
तप्तं मोहात्प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः
स्वकृतेनावृताभिसन्धिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्मणोऽ-
कर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा सैन्याक-
र्त्तयात्मानमन्तर्द्वाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्या-
भिसन्धः सन्न दह्यते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च सृषा-
भियोक्तृभ्यः । तप्तपरशुहस्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्तेय-
कर्त्तकत्वोरवृताभिसन्धो दह्यते न तु सत्याभिसन्धः ।
स यथा सत्याभिसन्धस्तप्तपरशुग्रहणकर्मणि सत्यव्यवहित-
हस्ततलत्वान्वादाद्धेत न दह्यते इत्येतदेवं सदृब्रह्मा सत्याभि-
सन्धेतरयोः शरीरपातकाले च तुल्यायां सत्सम्पत्तौ
विद्वान् सत्सम्पद्य न पुनर्याप्रदेवादिदेहग्रहणायावर्त्तते

एवेति सैन्यस्य कर्मणोऽकर्त्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ दृष्टान्ते विवक्षितमंशमनुवर्दति।
तप्तेति ॥ तदनुवादपूर्वकं दार्ष्टान्तिकमाह । स यत्रेति ॥ स य एषोऽणि-
भेत्वादि व्याचष्टे । यदात्मेति ॥ त्वं तदसीति त्वमर्थोद्देशेन तदर्थभावो

प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ॥२॥ स यथा
तत्र नादाद्ये तैतदात्ममिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्वास्य विज-

श्रविद्वांस्तु विकारावृताभिसन्धः पुनर्याग्रादिभावं देवता-
दिभावं वा यथा कर्म यथा श्रुतं प्रतिपद्यते । यदात्माभि-
सन्धनभिसन्धिक्रते मोक्षबन्धने यच्च मूलं जगतो यदा-
यतनाः यत्प्रतिष्ठाश्च सर्वाः प्रजाः यदात्मकञ्च सर्वं यज्ञा-
यमद्यतमभयं शिवमद्वितीयं तत्सत्यं स आत्मा तवातस्त-
त्त्वमसि हे श्वेतकेतो इत्युक्तार्थमसकृद्वाक्यम् । कः पुनरसौ
श्वेतकेतुस्त्वंशब्दार्थः । योऽहं श्वेतकेतुरुद्दालकस्य पुत्र
इति वेदात्मानमादेशं श्रुत्वा मत्वा विज्ञाय चाश्रुतमम-
मविज्ञातं विज्ञातुं पितरं पप्रच्छ कथं नु भगवः स
आदेशो भवतीति । स एषोऽधिकृतः श्रोता मन्ता विज्ञाता
तेजोबन्धमयकार्यकरणसङ्घातं प्रविष्टापरैव देवता नामरू-
पव्याकरणायादर्शे इव पुरुषः सूर्यादिरिव जलादौ
प्रतिबिम्बरूपेण स आत्मानं कार्यकारणभ्यः प्रविभक्तं
सद्रूपं सूर्वात्मानं प्राक् पितुः अवगान्ध विजज्ञौ । अथेदानो

विधीयते तत्रोद्देशस्य शरीरद्वयविशिष्टस्य विरोधादशरीरं ब्रह्मात्मत्वं
विधातुमशक्यमिति मन्वानशोदयति । कः पुनरिति ॥ त्वंपदेन वाच्यस्य
लक्ष्यस्य वा ब्राह्मत्वायोगस्त्वयोच्यते । नाद्योऽङ्गीकाराच्च द्वितीयो शरीरद्व-
यवैशिष्ट्योपलक्षितस्य श्रोतत्वाद्यध्यासास्यदस्य त्वंपदलक्ष्यस्य ब्रह्मत्वविधाने
विरोधाऽस्करणादिति परिहरति । योऽहमिति ॥ विज्ञाय च वेदेति

ज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ २ ॥ १६ ॥ इति
छान्दोग्योपनिषत्सु षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

पित्वा प्रतिबोधितस्तत्त्वमसीतिदृष्टान्तैर्हेतुभिश्च तत्पितृ-
रस्य ह किलोक्तं सदेवाहमस्मीति विजज्ञौ विज्ञातवान् ।
द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्तर्यम् ॥ १६ ॥

किं पुनरत्र षष्ठे वाक्यप्रमाणेन जनितं फलितमात्मनि
कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतत्वं विज्ञाननिवृत्तिस्तस्य फलं वय-
मवोचाम । त्वंशब्दवाच्यमर्थं श्रोतुं मन्तुश्चाधिकृतमावि-
ज्ञातविज्ञानफलार्थम् । प्राक्चैतस्माद्विज्ञानादहमेवं करि-
ष्याम्यग्निहोत्रादीनि कर्माण्यहमत्वाधिकृतः । एषाञ्च
कर्माणां फलमिहामुत्र च भोक्ष्ये कृतेषु वा कर्मसु कृत-
कर्तृव्यः स्यामित्येवं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतोऽस्मीत्यात्मनि
यद्विज्ञानमभूत्तस्य यत्सज्जगतो मूलमेकमेवाद्वितीयं
तत्त्वमसीत्यनेन वाक्येन प्रतिबुद्धस्य निवर्तते । विरोधात् ।

पूर्वेण सह सम्बन्धः । तस्य सतः सकाशादौपाधिको भेदो वस्तुतस्त्वैक्यमिति
मत्वाह । तेजोऽवन्नमयमिति ॥ त्वंपदार्थं श्वेतकेतं निर्द्धार्यं तद्वासेत्यादि
व्याचष्टे । आत्मानमिति ॥ १६ ॥

अज्ञातार्थप्रकाशनं मानफलं तस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मणि नोपपत्तिरिति
मन्वानश्चोदयति । किं पुनरिति ॥ अत्मात्मनीति सम्बन्धः । स्वप्रकाशे
स्वप्रकाशातिशयस्य मानफलस्यासम्भवेऽव्यध्यस्तव्यावृत्तिस्तत् फलं भविष्यतो-
न्युत्तरमाह । कर्तृत्वेति ॥ अस्तु तस्य अत्रणावामतस्य मननायाविज्ञातस्य
विज्ञानफलसिद्धये चाधिकृतं यमर्थं त्वम्पदवाच्यमवोचाम । तस्य स्नात्मानि
क्रियाकर्तृत्वे फलभोक्तृत्वे च यन्निश्चयैवाधिकृतत्वविज्ञानं तद्विद्वत्तिमान-

न ह्येकस्मिन्ब्रह्मद्वितीय आत्मन्वयमहमस्मीति विज्ञाते ममे-
दमनेन कर्त्तव्यमिदं कृत्वाऽस्य फलं भोक्ष्य इति वा भेद-
विज्ञानमुपपद्यते । तस्मात् सत्याद्वितीयात्मविज्ञाने विका-
रादृत्तजीवात्मविज्ञानं निवर्त्तत इति युक्तम् ॥ ननु तत्त्व-
मसीत्यत्र त्वंशब्दाच्चेऽर्थे सदबुद्धिरादिष्यते । यथा आदि-
त्यमनआदिषु ब्रह्मादिबुद्धिः । यथा च लोके प्रतिमा-
दिषु विष्ण्वादिबुद्धिस्तद्वत् । ननु सदेव त्वमिति यदि
सदेव श्वेतकेतुः स्यात् कथमात्मानं न विजानीयात्
येन तस्मै तत्त्वमसीत्युपदिश्यते । न । अदित्यादिवाक्यवैल-
क्ष्यात् । आदित्यो ब्रह्मेत्यादाविति शब्दव्यवधानान्न साक्षा-

फलमिति योजना ॥ यथोक्तं मानफलमेव प्रपञ्चयति । प्राक् चेति ॥
अहमेवात्माधिलतश्चेति चकारस्य सम्बन्धस्तस्मैत्यत्रस्वेत्यर्थः ॥ विरोधमेव
स्फोरयति । न हीति ॥ प्रमाणफलसुपसंहरति । तस्मादिति ॥ तत्त्वमसीति
वाक्यं मुख्यैकत्वपरमिति स्वपक्षसङ्गा परपक्षं शङ्कते । नन्विति ॥ आध्या-
सिकमेकत्वं सामानाधिकरण्यात्स्वमिति स्वपक्षं दृष्टान्तेनोक्त्वा सिद्धान्तं
दूषयति । नन्विति ॥ श्वेतकेतोः सन्धावत्वे तदज्ञानायोगादसङ्गदुपदे-
शासिद्धिरित्यर्थः । किमध्यासवाक्यसामान्यादाध्यासिकमेकत्वं सामानाधि-
करण्यात्स्वमिति किं वा मुख्यैकत्वे बाधकसङ्गावादिति विकल्पप्राप्तं दूषयति ।
नेत्यादिना ॥ यथा लोके शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यादाविति शब्दपरं
सामानाधिकरण्यं न वस्तुनिष्ठं दृष्टं तथाऽध्यासवाक्यानामध्यादित्यो
ब्रह्मेत्यादेश इत्यादीनामिति शब्दपरसामानाधिकरण्यवशादवस्तुनिष्ठत्वं
गम्यते न तथा तत्त्वमसिवाक्यस्यावस्तुनिष्ठत्वमिति शब्दपरत्वाभावेन सा-
मानाधिकरण्यस्य स्वरूपपर्यवसायित्वनिश्चयादित्यर्थः । इह त्विति प्रकर-
णोक्तिः । इह प्रवेशं दर्शयित्वेत्यत्र तेजोब्रह्ममयं सङ्गतमिहेति व्यपदि-
शति । जीवब्रह्मणोर्भेदप्राप्तिप्रमाणविरोधान्न मुख्यमेकत्वं किन्तु चैतन्यगु-

दृब्रह्मत्वं गम्यते । रूपादिमत्त्वाच्चादित्यादीनामाकाशमनसो-
 ष्वेति शब्दव्यवधानादेवाब्रह्मत्वमिह तु सत एव देहप्रवेशं
 दशयित्वा तत्त्वमसीति निरङ्कुशं सदात्मभावमुपदिशति ।
 ननु पराक्रमादिगुणः सिंहोऽसि त्वमितिवत्त्वमसीति
 स्यात् न ऋदादिवत्सदेकमेवाद्वितीयम् । सत्त्वमित्युपदे-
 शात् । न चोपचारविज्ञानात्तस्य तावदेव चिरमिति
 सत्त्वमप्यतिरूपदिश्यते । ऋषात्वादुपचारविज्ञानस्य । त्व-
 मिन्द्रो यम इतिवत् । नापि स्तुतिरनुपास्यत्वात् श्वेतकेतोः ।
 नापि सत्त्वश्वेतकेतुत्वोपदेशेन स्तूयते । न हि राजा दास-
 स्वमिति स्तुतः स्यात् । नापि सतः सर्वात्मन एकदेशनि-

णयोगाद्गौणमिति द्वितीयं शङ्कते । नन्विति ॥ यथा ऋदादि कारणमेव
 घटादि कार्यं न घृथगस्ति तथा सर्वमिदमाकाशादिकार्यं सन्मात्वं तत्र
 सर्वप्रकारभेदरहितमेकरसमवाधितमित्युपदेशदर्शनाच्च गौणमेकत्वमित्यु-
 त्तरमाह । नेत्यादिना ॥ इतश्च नोपचरितमेकत्वमित्याह । नचेति ॥ औप-
 चारिकविज्ञानस्य ऋषात्वे दृष्टान्तमाह । त्वमिति ॥ किञ्च गौणत्वमेकत्वं
 वदता स्तुत्यर्थं विधिपरत्वं वा वाक्यस्य वक्तव्यम् । आदेऽपि श्वेतकेतोः सतो
 वा वस्तुनः स्तुतिरिति विकल्पग्राह्यं दूषयति । नापीति ॥ उपास्यत्वात्सतः
 स्तुतिरिति द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति । नापि सदिति ॥ इतश्च श्वेतकेतुत्वोप-
 देशेन सेतो न स्तुतिरित्याह । नापि सत इति ॥ श्वेतकेतो रूपास्यत्वेन
 स्तुत्यसम्भवेऽपि कर्तृत्वात्कर्मसु तत्स्तावकत्वं वाक्यस्य युक्तमित्याशङ्क्य
 कर्मविध्यसन्निधानात्सदात्मत्वमात्रप्रतीतेश्च नैवमित्याह । न चेति ॥
 विकल्पान्तरसङ्गावयति । ननु सदस्मीतीति ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानव-
 चनविरोधाच्च दृष्टिविधिपरत्वमित्युत्तरमाह । नन्विति ॥ गौणपक्षेऽपि
 त्वल्लानुपपत्तिरित्यपेक्षार्थः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेर्न विरोधो-
 ऽस्तीति पूर्ववाद्याह । नेति ॥ नेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं दृष्टिविधि-

रोधो युक्तः । तन्वमसीति देशाधिपतिरिव ग्रामाध्यक्षत्व-
मिति । न चान्या गतिरिह सदात्मत्वोपदेशादर्थान्तरभूता
सम्भवति । ननु सदस्मीति बुद्धिमात्रमिह कर्त्तव्यतया
चोद्यते नत्वज्ञातं सदस्मीति ज्ञाप्यत इति चेत् ॥ नन्वस्मिन्
पक्षेऽप्यश्रुतं श्रुतं भवतीत्याद्यनुपपन्नम् । न । सदस्मीति बुद्धि-
विधेः सत्यर्थत्वात् । नाचार्यवान् पुरुषो वेद । तस्य ताव-
देव चिरमित्युपदेशात् । यदि हि सदस्मीति बुद्धिमात्रं
कर्त्तव्यतया विधीयते नतु त्वंशब्दवाच्यस्य सद्रूपत्वमेव
तदा नाचार्यवान्वेदेति ज्ञानोपायोपदेशो वाच्यः स्यात् ।
यथाग्निहोत्रं जूहुयादित्येवमादिष्वर्थप्राप्तमेवाचार्यवत्त्व-

स्तुतिः कार्यकारणानन्यत्वादियुक्ताभिरुपपादितत्वादिपक्षे चासम्भाव-
नादिनिराससमयां चार्यवत्त्वोपदेशानर्थक्यादौपदेशिकज्ञानभात्रेण विध्य-
नुष्ठानसिद्धेर्विध्यपेक्षितं तस्य च तेनैवाक्षेपादित्युत्तरमाह । नाचार्यवा-
निति ॥ तदेव विद्वेष्येति । यदि होति ॥ आचार्यवत्त्वमिति नोपदिश्यत
इति शेषः ॥ इतश्च नेदं वाक्यं द्वष्टिविधि परमेष्टव्यमित्याह । तस्येति ॥
सदात्मत्वसाक्षात्कारादनेऽपि सकृदनुष्ठितपरोक्षबुद्धिमात्रान्बोधसम्भवा-
द्विलम्बाभिधानमनर्थकमापद्येव । यथा सकृदनुष्ठितादपि यागाद्भवति
स्वर्गस्तद्दिह च चिरमिति क्षेपकरत्वं बोध्यस्येति ॥ तस्माद्धेदं द्वष्टिविधि-
परमित्यर्थः ॥ किञ्च विधिवादिना प्रतीयमानेऽर्थे वाक्यस्याप्रामाण्यं
विपर्ययासलक्षणं वा वाच्यं तदुभयं दुर्वाच्यमित्याह । नचेति ॥ तत्त्वमसी-
त्वधिकारिणं प्रत्युक्ते सति प्रमाणभूतेन तेन वाक्येन जनिता सब्रह्माह-
मिति या तस्य बुद्धिस्तां निवर्त्तयित्वा नाहं सदिति बलवती बुद्धिरत्यन्त्रेति
न शक्यते वक्तुम् । विवेकवतः श्रुतवाक्यस्य तथाविधबुद्ध्यनुत्पादान्न वाधि-
कारिणः श्रुतवाक्यस्य सब्रह्माहमिति बुद्धिर्नोत्पद्येति वक्तुं शक्यम् । अधि-
कारिणः प्रमितिजनको वेद इति न्य.यात् । न च वेदप्रत्ययो यथोक्तं या

मिति तद्वत् । तस्य तावदेव चिरमिति चाक्षेपकरणं न युक्तं स्यात् । सदात्मतत्त्वे विज्ञातेऽपि सकृद्बुद्धिमात्रकरणे मोक्षप्रसङ्गात् । नच तत्त्वमसीत्युक्तेनाहं सदितिप्रमाण-
वाक्यजनिता बुद्धिर्निवर्त्तयितुं शक्या नोत्पन्नेति वाक्यं वक्तुम् । सर्वोपनिषद्वाक्यानां तत्परतयैवोपक्षयात् ।
यथाग्निहोत्रादिविधिजनिताग्निहोत्रादिकर्त्तव्यताबुद्धीना-
मतथार्थत्वमनुत्पन्नत्वं वा न शक्यते वक्तुं तद्वत् । यदुक्तं
सदात्मा सन्नात्मानं कथं न जानीयादिति । नासौ दोषः ।
कार्यकारणसङ्घातव्यतिरिक्तोऽहं जीवः कर्त्ता भोक्ते-
त्यपि स्वभावतः प्राणिनां विज्ञानादर्शनात् किम तस्य

बुद्धकस्तस्यस्वाप्रभेदप्रत्ययवन्नित्यात्वानुमानादित्यर्थः ॥ इतश्च तत्त्वमसिवाक्यं
वस्तुपरमेवेत्याह । सर्वोपनिषदिति ॥ तत्त्वमसिवाक्याच्च यथार्था बुद्धि-
र्नापि न भवत्येव बुद्धिरित्येतमर्थं दृष्टान्तेनाह । यथेति ॥ जीवे भासमाने-
ऽप्यनवभासमानत्वाच्च स्वभावो ब्रह्मेत्युक्तमनूद्य दूषयति । यदुक्तमिति ॥
लोकायतातिरिक्तानां देहादतिरेको जीवस्य स्वाभाविकोऽपि नावभासते
तथा ब्रह्मभावोऽपि । तस्यानाद्यनिर्वाच्याज्ञानसामर्थ्यादेव नावभासिष्यते ।
तथाच तस्मिन् भासमानेऽप्यनवभासमानत्वाच्च स्वभावो ब्रह्मेत्युक्तं व्याख्य-
भावादित्याह । कार्येति ॥ देहव्यतिरिक्तात्मवादिनामात्मनि भाति
देहव्यतिरिक्तोऽपि भात्येवेति व्याप्तिश्चिद्विरत्याशङ्काह । कथमिति ॥
देहादिसङ्घातादतिरिक्तोऽहमित्येवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति कथं तेषां
कटत्वादिविज्ञानं सम्भवति । न हि सङ्घाताभिमानविगमे तद्युज्यते ।
नच तद्भास्तेऽव दृश्यमानत्वादित्यर्थः ॥ सिद्धे दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकमाह ।
तद्वदिति ॥ देहाद्गततिरिक्तस्य सतोऽप्यप्रतिमानवत्सदात्मकस्यापि श्वेतकेतो-
र्देहादिष्वात्माभिमानित्वात्सदात्मनि ब्रह्मणि विज्ञानं न स्यादतत्त्वस्व-

॥ॐ॥ अधीहि भगव इति होयाससाद् सनत्कु-
मारं नाग्दस्तु होवाच यद्वेत्य तेन मोपसीद्

सदात्मविज्ञानम् ॥ कथमेवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति तेषां
कर्तृत्वादिविज्ञानं सम्भवति । दृश्यते च । तद्वत्तस्यापि
देहादिष्व्वात्मबुद्धित्वान्न स्यात्सदात्मविज्ञानम् । तस्माद्विष्का-
रावृताधिकृतजीवात्मत्वविज्ञाननिवर्त्तकमेवेदं वाक्यं तत्त्व-
ममीति सिद्धमिति ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः
कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणो षष्ठः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ६ ॥

ॐ तत्सत् ॥ परमार्थतत्त्वोपदेशप्रधानपरः पष्ठो-
ऽध्यायः सदात्मैकत्वनिर्णयपरतयैवोपयुक्तः । न सतोर्जा-

भावस्यापि ब्रह्मभावस्याप्रतिभानमज्ञानकृतमित्यर्थः ॥ वाक्यस्यार्थान्तरपर-
त्वासम्भवे फलितसुपसंहरति । तस्मादिति ॥ सहाव क्यस्योक्तया
विधयार्थान्तरपरत्वासम्भवाद्द्विकारेऽन्वताभिसन्धिद्वितोऽयं जीव त्वेत्येवं
रूपं यन्निष्ठाज्ञानं तस्य सनिदानस्य निवर्त्तकमेवेदं तत्त्वमसिवाक्यं न
त्वभूतप्रादुर्भावफलमित्येवं जीवब्रह्मणोरैक्यं सर्वोपनिषत्सारभूतं
स्थितमित्यर्थः ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकश्रीशङ्करानन्दपूज्यपादशि-
ष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां श्रीशङ्करभगवत्कृतछान्दोग्यभाष्यटीकायां
पष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥ ॐ तत् सत् ॥

ॐ । षष्ठसप्तमयोरध्याययोः सम्बन्धं वक्तुंकासः षष्ठे वृत्तं कीर्त्तयति ।
परमार्थेति ॥ उत्तमाधिकारिण्यं प्रत्यवाधिततत्त्वबोधनं प्रधानं तत्परोऽतो
तोऽध्यायः स सतो ब्रह्मणः प्रत्यङ्निन्द्यपरत्वे नैव व्याख्यात इत्यर्थः ॥
अध्यायान्तरभूमिकामारचयति । न सत इति ॥ मध्यममधिकारिण्यं प्रति
परम्परया ब्रह्मात्मत्वसुपदेशं सप्तमप्रपाठकप्रवृत्तिरित्यर्थः । नन्वत्रापि

ततस्त ऊर्द्धं वक्ष्यामीति ॥१॥ स होवाचर्षेदं भग-
वोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमि-
तिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्रां राशिं
दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-

ग्विकारलक्षणानि तत्त्वानि निर्दिष्टानीत्यतस्तानि नामा-
दीनि प्राणान्तानि क्रमेण निर्दिश्य तद्द्वारेणापि भूमाख्यं
निरतिशयं तत्त्वं निर्दिश्यामीति शाखाचन्द्रदर्शनवदितीमं
सप्तमं प्रपाठकमारभते । अनिर्दिष्टेषु हि सतोऽर्वाक्तत्वेषु
सन्मात्रे च निर्दिष्टेऽन्यदप्यविज्ञातं स्यादित्याशङ्का कस्य-
चित्ख्यात्मा मा भूदिति वा तानि निर्दिदिक्षति । अथवा
सोपानारोहणवत्स्यूलादारभ्य सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च बुद्धि-
विषयं ज्ञापयित्वा तदतिरिक्ते स्वाराज्येऽभिषेच्यामीति
नामादीनि निर्दिदिक्षति । अथवा नामाद्युत्तरोत्तर-
विशिष्टानि तत्त्वान्यतितराञ्च तेषामुत्कृष्टतमं भूमाख्यं

ब्रह्मात्मत्वमेवोपदेष्टुमिष्टञ्चेत्किमिति तर्हि नामादीनि तत्त्वानि निर्दि-
श्यन्ते तत्राह । अनिर्दिष्टेष्विति । वाशब्दः शङ्कानिरासयेत्यर्थः । यद्वा
द्वयोरध्याययोरद्वितीयब्रह्मात्मविषयत्वाविशेषेऽपि साक्षात्पारम्पर्याभ्या-
मपौनरुक्त्यसक्तं सख्यनि नामादीनामुत्तरोत्तरभूयस्त्वविशिष्टानां सन्मात्रवि-
ज्ञानेनाज्ञानादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमयुक्तमित्याशङ्क्य ब्रह्मविदः सर्वज्ञत्वं
स्यष्टीकर्तुमुत्तरपन्थान्तरप्रारम्भ इत्याह । निर्दिष्टेष्विति ॥ नामादिस-
ङ्घोर्त्तनस्य तात्पर्यान्तरमाह । अथवेति ॥ अधमोऽधिकारी नामादीनि
ब्रह्मत्वेनोपास्य तत्फलञ्च भुक्त्वा क्रमेण साक्षाद्ब्रह्मभावं प्रप्नोतीति

विद्यां भूतविद्यां चत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेव-
जनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥ सोऽहं भगवो
मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् श्रुतं ह्येव मे भग-
वद्विशेष्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भग-

तत्त्वमिति तत्स्तुत्यर्थं नामादीनां क्रमेणोपन्यासः । आ-
ख्यायिका तु परविद्यांस्तुत्यर्था । कथं नारदो देवर्षिः
कृतकर्त्तव्यः सर्वं विद्योऽपि सन्ननात्मज्ञत्वाच्छुशोचैव किमु
वक्तव्यमन्योऽल्पविज्जन्तुरकृतपुण्यातिशयोक्तार्थ इति ।
अथवा नान्यदात्मज्ञानान्धिरतिशयश्रेयःसाधनमस्तीत्ये-
तत्प्रदर्शनार्थं सनत्कुमारनारदाख्यायिकाऽऽरभ्यते ।
येन सर्वज्ञानसाधनशक्तिसम्पन्नस्यापि नारदस्य देवर्षेः
श्रेयो न बभूव येनोत्तमाभिजनविद्यादृत्तसाधनशक्ति-
सम्पत्तिनिमित्ताभिमानं हित्वा प्राकृतपुरुषवत्सनत्कुमार-
मुपससाद् श्रेयःसाधनप्राप्तयेऽतः प्रख्यापितं भवति
निरतिशयप्राप्तिसाधनत्वमात्मविद्याया इति । अधीहि
अधीष्व भगवो भगवन्निति हि किलोपससाद् । अधी-

प्रदर्शयितुमुत्तरो पन्थ इत्यर्थः ॥ शाखाचन्द्रनिर्दर्शनन्यायेन मध्यमस्याधिकारि-
णो ब्रह्मसिद्धिस्वीकारार्थं मध्यमस्याधिकारिणो ध्यानार्थं वा नामा-
दिसङ्कीर्त्तनमित्युक्तमिदानीमुत्तममेवाधिकारिणमधिकृत्य भूमस्तुत्यर्थं
नामादिवचनमिति मतान्तरमाह । अथवा नामादीति ॥ अध्यायसम्बन्ध-
सङ्गाऽऽख्यायिकासम्बन्धमाह । आख्यायिका त्विति ॥ स्तुत्यर्थत्वमेव प्रश्न-
पूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ तथा च परविद्यया कृतार्थत्वात्तस्याः

वः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारय-
त्विति त् होवाच यद्वै किञ्चैतदध्यगीष्ठा नामै-
वैतत् ॥ ३ ॥ नाम या ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-

हि भगव इति मन्त्रः । मनत्कुमारं योगीश्वरं ब्रह्मनिष्ठं
नारद उपसन्नवान् । तं न्यायेनोपसन्नं होवाच यदात्मवि-
षये किञ्चिद्वेत्य तेन तत्प्रख्यापनेन मासुपसीदेदमहं
जाने इति ततोऽहं भवतो विज्ञानात्ते तुभ्यमूढं वक्ष्यामी-
त्युक्तवति स होवाच नारद ऋग्वेदं भगवोऽध्येहि स्मरामि ।
यद्वेत्येति विज्ञानस्यष्टत्वात्तथा यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं
चतुर्थं वेदं वेदग्रन्थस्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणं पञ्चमं
वेदं वेदानां भारतपञ्चनानां वेदं व्याकरणमित्यर्थः ।
व्याकरणेन हि पदादिविभागश्च ऋग्वेदो ज्ञायन्ते ।
पितृषु आहुकल्पम् । राशिगणितं दैवमुत्पातज्ञानम् । निधिं
महाक्राज्ञादिनिधिशास्त्रम् । वाक्त्रोवाक्यं तर्कशास्त्रम् । एकायनं
नीतिशास्त्रम् । देवविद्यां निरुक्तम् । ब्रह्मण्य ऋग्यजुः सामा-

स्तुतिरत्र विवक्षितेति शेषः । अतीताध्यायादिषु सदात्मत्वविज्ञानादन्यदेव
देवतोपासनं मोक्षसाधनमित्य शङ्कां तन्निषेधे सदात्मविज्ञानस्यैव मोक्ष-
साधनं द्रुढीकर्तुंमाख्यायिका प्रवृत्तेति पञ्चान्तरमाह । अथवेति ॥
द्वितीयमाख्यायिकातात्पर्यं प्रपञ्चयति । येनेत्यादिना ॥ सर्वस्यापि ज्ञेयस्य
सद्विज्ञानं तस्य साधनसत्त्वादनं तत्र शक्त्या सम्पन्नो वेदवेदाङ्गाभिज्ञत्वं
तस्यापीति यावत् । अस्ति हि नारदस्योक्तमाभिजने जन्म । ब्रह्मण्यो
मानसपुत्रत्वादस्ति कोत्तमकर्मविद्या अस्ति च वृत्तं सदाचरणमस्ति च

वेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो
वेदानां वेदः पित्रो राशिर्देवो निधिर्वाकोवा-

त्यस्य विद्या ब्रह्मविद्या शिक्षाकल्पकन्दश्चितयस्मः । भूत-
विद्यां भूततन्त्रम् । क्षत्रविद्यां धनुर्वेदम् । नक्षत्रविद्यां व्योतिषम् ।
सर्पदेवजनविद्यां सर्पविद्यां गार्हडम् । देवजनविद्यां गन्धयुक्त्त-
नृत्यगीतवाद्यशिल्पाद्विज्ञानानि । एतत्सर्वं हे भगवोऽ-
ध्वेमि । सोऽहं भगव एतत्सर्वं जानन्नपि मन्त्रविदेवास्मि
शब्दार्थमात्रविज्ञानवानेवास्मीत्यर्थः । सर्वो हि शब्दोऽभि-
धानमात्रमभिधानं च सर्वं मन्त्रेष्वन्तर्भवति । मन्त्रवि-
देवास्मि । मन्त्रवित्कर्मविदित्यर्थः । मन्त्रेषु कर्माणीति हि
वक्ष्यति नात्मविन्नात्मानं वेद्मि ॥ नन्वात्मापि मन्त्रैः प्रका-
शयत एवेति कथं मन्त्रविज्ञ नात्मवित् । न । अभिधानाभि-
धेयभेदस्य विकारत्वात् । नच विकार आत्मोच्यते । नन्वा-
त्मात्मशब्देनाभिधीयते । न । यतो वाचो निवर्तन्ते । यत्र

श्रवणध्यानादिसाधनादिसाधनशक्तीनां धर्माधर्मासाधनस्य वा शरीरस्य
शक्तेः सम्पत्तिश्च जन्मादयो निमित्तमस्याभिमानस्य तं त्वङ्गेति यावत् ।
इतिशब्दोऽध्यायाख्यायिकयोः सम्बन्धोक्तिसमाप्तर्यः । अध्ययनेन ज्ञानं
लभ्यते ॥ तथा चाधीष्व ज्ञापयेत्यर्थः । मन्त्र उपसदनश्चेति शेषः । न्यायतः
समित्याश्रितत्वादिशास्त्रोक्तविधिवशादिति यावत् ॥ अध्ययनवाचि पदं
स्मरणपरतया कथं व्यख्यातमित्याशङ्काह । यद्देत्येति ॥ गन्धयुक्त्तः
कुङ्कुमादिसम्पादनम् ॥ तर्हि सर्वज्ञः स्वतन्त्रस्त्वं कतकत्वोऽसीत्याशङ्काह ।
सोऽहमिति ॥ कथं मन्त्रविदित्यस्य कर्मविदिति व्याख्यानमित्याशङ्काह ।
मन्त्रेष्विति ॥ ब्रह्मविदेव नात्मविदित्यत्र विरोधं चोदयति । नन्विति ॥

कथमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्र-
विद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्ना-

नान्यत्प्रशस्यतीत्यादिश्रुतेः । कथं तर्हीत्वाभावात्प्रत्या-
त्यादिशब्दा आत्मानं प्रत्याययन्ति । नैष दोषः । देहवति
प्रत्यगात्मनि भेदविषये प्रयुज्यमानः शब्दो देहादीनामा-
त्मात्मत्वे प्रत्याख्यायमाने यत्परिशिष्टं सदवाच्यमपि प्रत्या-
ययति । यथा सराजिकायां दृश्यमानायां छत्रध्वजपता-
कादिव्यवहितेऽदृश्यमानेऽपि राजन्येष राजा दृश्यत
इति भवति शब्दप्रयोगस्तत्र कोऽसौ राजेति राजविशेष-
निरूपणायां दृश्यमानेतरप्रत्याख्यानेऽन्यस्मिन्नदृश्यमाने-
ऽपि राजनि राजप्रतीतिर्भवेत्तद्वत् । तस्मात्सोऽहं मन्त्रवि-
त्कर्म्मविदेवास्मि कम्मं कार्यञ्च सर्व्वं विकार इति विका-
रश्च एवास्मिन्नात्मविन्नामप्रकृतिस्वरूपञ्च इत्यर्थः । अत
एवोक्तमाचार्यवान् पुरुषो वेदेति । यतो वाचो निवर्त्तन्त

मन्त्रवित्त्वेतत्प्रकाश्यात्मवित्त्वमपि स्यात्तदभावे मन्त्रवित्त्वमपि न युक्तमित्यर्थः ।
अभिधानमभिधेयमित्येवं रूपस्य भेदस्य विकारत्वेन मिथ्यात्वादात्मनश्च
विकारत्वानङ्गीकारात्प्रकाश्यात्वाभावान्न विरोध इति परिहरति ।
नाभिधानेति ॥ आत्मनो विकारत्वाभावेऽप्यभिधेयत्वमेष्टव्यमिति शङ्कते ।
नन्विति ॥ श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन निराचष्टे । नेत्यादिना ॥ अत्मशब्देनात्मनो-
ऽभिधेयत्वाभावे वाक्यशेषादिविरोधः स्यादित्याशङ्कते । कथं तर्हीति ॥
आत्मशब्देनावाच्यस्यात्मनस्तेन लक्षणयां प्रतिपत्तिसम्भवाच्चोपक्रमोपसं-
हारविरोधोऽस्तीत्युत्तरमाह । नैष दोष इति ॥ विशिष्टे ष्टहीतशब्दो
विशेषण्ये प्रत्युक्ते यत्सन्नात्वं परिशिष्टं तदवाच्यमपि लक्षणया बोधयती-

मोपास्वेति ॥ ४ ॥ स यो नामब्रह्मेत्युपास्ते याव-
न्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो

इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । श्रुतमागमज्ञानमस्त्वैव हि यस्यान्ते मम
भगवद्दृशेभ्यो युष्मात्सद्दृशेभ्यस्तरत्यतिक्रामति शोकं मनस्ता-
पमकृतार्थबुद्धितामात्रविदित्यतः सोऽहमनात्मवित्त्वात् हे
भगवः शोचास्यकृतार्थबुद्ध्या सन्तप्ये सर्वदा तं मा मां
शोकस्य शोकसागरस्य पारं तं भगवांस्तारयत्वात्मज्ञानो-
द्भुपेन कृतार्थबुद्धिमापादयत्वभयं गमयत्वित्यर्थः । तमेव-
मुक्तवन्तं होवाच यद्वै किञ्चैतदध्यगीष्टा अधीतवानस्य ध्य-
यनेन तदर्थज्ञानमुपलक्ष्यसे ज्ञातवानसीत्येतन्नामैवैतत् ।
वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः । नाम वै ऋग्वेदो
यजुर्वेद इत्यादि । नामैवैतत् । नामोपास्व ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्ध्या ।

त्यर्थः । केवलात्मविषयस्यात्मशब्दस्य तद्दर्शनमन्तरेण विशिष्टात्मदृष्टिमात्रेण
कथं प्रयोगः कथं वा तत्प्रयोगेऽपि विवक्षितात्मधोरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन
परिहरति । यथेत्यादिना ॥ आत्मनो मुख्यदृष्ट्या मन्त्रप्रकाश्यात्वाभावे
फलितमाह । तस्यादिति ॥ शब्दार्थज्ञानमात्रेणात्मवित्त्वं भवतीत्यने-
नाचार्योपदेशजनितज्ञानवत् एवात्मवित्त्वमित्युक्तं तत्र प्रमाणमाह । अत
एवेति ॥ औपदेशिकज्ञानविषयत्वं तर्हि स्त्रीकृतमित्याशङ्क्याह यत इति ॥
मा तर्हि तवात्मविद्या भूदित्याशङ्क्य शोकनिवृत्त्युपायत्वेन तदपेक्षां
सूचयति । श्रुतमिति ॥ आत्मज्ञानोद्भुपेनात्मज्ञानाख्येन ज्ञेनेति यावत् ॥
कथं मदीयमर्थज्ञानं सर्वं नाममात्रमित्याशङ्क्याह । वाचारम्भणमिति ॥
उक्तमुपपादयति । नाम वेति ॥ तदुपसंहरति । नामैवेति ॥ केन रूपे-
ण्येदं नामादर्शव्यक्तित्याशङ्क्याह । नामेति ॥ उपास्तिप्रकारं दृष्टान्तेन

नामब्रह्मेत्युपास्तऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति
नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ ५ ॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञा-
पयति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति-

यथा प्रतिमां विष्णुबुद्धोपास्ते तद्वत् । स यस्तु नामब्रह्मेत्यु-
पास्ते तस्य यत्फलं भवति तच्छृणु यावन्नाम्नो गतं यावन्नाम्नो
गोचरम् । तत्र तस्मिन्नामविषयेऽस्य यथा कामचारः काम-
चरणं राज्ञ इव स्वविषये भवति । यो नामब्रह्मेत्युपास्ते
इत्युपसंहारः । किमस्ति भगवो नाम्नो वाव भूयोऽधिकतरं
यद्ब्रह्म दृष्ट्यर्हमन्यदित्यभिप्रायः । सनत्कुमार आह नाम्नो
वाव भूयोऽस्वेवेत्युक्त आह यद्यस्ति तन्मे भगवान् ब्रवी
त्विति ॥ १ ॥

वाग्वाव । वागितीन्द्रियजिह्वामूलादिष्वष्टषु स्थानेषु स्थितं
वर्षानामभिव्यञ्जकम् । वर्षंश्च नामेति नाम्नो वाग्भूयसेत्युच्यते ।

स्फुटयति । यथेति ॥ नाम्नि ब्रह्मदृष्टोपास्तमाने किं स्यादित्याह । स
यस्त्विति ॥ यो नामेत्यादिवाक्यस्य पौनरुक्त्यमित्याशङ्काह । यो नामेति ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्युक्तं वाङ्नाम्नोरेकत्वाद्याप्यव्यापकत्वा-
नुपपत्तिरित्याशङ्क्य व्याचष्टे । वागितीन्द्रियमिति ॥ जिह्वामूलादि-
ष्वित्यादिशब्देनोरः कण्ठशिरोदन्तौष्ठनासिकातालूनि गृह्यन्ते । वागि-
न्द्रियस्य वर्षेभ्योऽभिव्यञ्जेभ्यो भूयस्त्वेऽपि नाम्नस्तु नूयस्त्वं कुतश्चमित्या-
शङ्काह । वर्षंश्चेति ॥ नयोर्व्यञ्जप्रव्यञ्जकभावे ऽपि कथं व्याप्यव्यापकत्व-

ऋसपराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्रर् राशिं
 देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-
 विद्यां भूतविद्यां चक्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेव-
 जनविद्यां दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाकाशञ्चापञ्च
 तेजञ्च देवाञ्च मनुष्याञ्च पशुञ्च वयाञ्च
 च तृणवनस्पतीञ्चापदान्याक्लीटपतङ्गपिपीलिकं
 धर्माञ्चाधर्माञ्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च
 हृदयञ्चाहृदयञ्च यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्मी
 ना धर्मी व्यज्ञापिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु
 न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति
 वाचमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते
 यावदाचो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
 यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय

कार्याद्धि कारणं भूयो दृष्टं लोके । यथा पुत्रात्पिता तद्वत् ।
 कथं च वाङ्नाम्नो भूयसीत्याह । वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापय-
 त्ययश्च वेद इति । तथा यजुर्वेदमित्यादि समानम् । हृदयज्ञं
 हृदयप्रियम् । तद्विपरीतमहृदयज्ञम् । यद्यदि वाङ्नाभवि-
 ष्यद्वागभावेऽध्यापनाभावस्तदर्थं अथवाभावस्तच्छ्रवणाभावे
 धर्मादि न व्यज्ञापिष्यन्नविज्ञातमभविष्यदित्यर्थः । तस्मा-

मित्यायञ्छाह । कार्याद्धीति ॥ वाचो नाम्नो भूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति ।
 कथञ्चेत्यादिना ॥ इतश्च वाचो भूयस्त्वमेष्टव्यमित्याह । यद्यदीति ॥

इतिवाचो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥ २ ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे
वा कोले द्वौ वाचौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचञ्च नाम
च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रा-
नधीयीयेत्यधाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते

द्वागेवैतच्छब्दोच्चारणेण सर्वं विज्ञापयत्यतो भूयसी वाङ्मना-
स्त्वस्त्वाद्वाचं ब्रह्मेत्युपास्व । समानमन्यत् ॥ २ ॥

मनो मनस्यनविशिष्टमन्तःकरणं वाचो भूयः । तद्वि
मनस्यनथापारवद्वाचं वक्तव्ये प्रेरयति । तेन वाङ्मनस्य
न्तर्भवति । यच्च यस्मिन्नन्तर्भवति तत्तस्य व्यापकत्वात्ततो
भूयो भवति । यथा वै लोके द्वे वामलके फले द्वे वा कोले
बदरफले द्वौ वाचौ विभीतकफले मुष्टिरनुभवति मुष्टिस्ते
फले व्याप्नोति मुष्टौ हि तेऽन्तर्भवतः । एवं वाचञ्च नाम
चामलकादिवन्मनोऽनुभवति स यदा पुरुषो यस्मिन् काले
मनसान्तःकरणेन मनस्यति मनस्यनं विवक्षाबुद्धिः कथं
मन्त्रानधीयीयोच्चारयेयमित्येवं विवक्षां कृत्वाधाधीते तथा

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्या भूयस्त्वे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति ॥ स यो
वाचमित्याद्यन्यदित्युच्यते ॥ २ ॥

मनःशब्दस्य दृष्टिमात्रविषयत्वं व्यावर्त्तयति । मन इति ॥ कथं तस्य
वाचो भूयस्त्वं तदाह । त इतीति ॥ वाचो मनस्यन्तर्भावेऽपि कुतो मनसस्तस्या
भूयस्त्वं तदाह । यच्चेति ॥ मनसो वागादेर्व्याप्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
वयेत्वादिना ॥ इतच्च मनसो ऽस्ति भूयस्त्वमित्याह । यदेति ॥ विवक्षाबु-

पुत्राञ्च पशुञ्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमञ्च लोकममु-
 ज्जेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको
 मनो हि ब्रह्म मन उपास्वेति ॥ १ ॥ स यो
 मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्रास्य
 यथा कामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपा-
 स्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो
 वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति
 ॥ २ ॥ ३ ॥

कर्माणि कुर्वीयेति चिकीर्षाबुद्धिं कृत्वाथ कुरुते पुत्राञ्च
 पशुञ्चेच्छेयेति प्राप्तीच्छां कृत्वा तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथे-
 च्छते पुत्रादीन् प्राप्नोतीत्यर्थः । तथेमञ्च लोकममुञ्चोपा-
 येनेच्छेयमिति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथेच्छते प्राप्नोति ।
 आत्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च सति मनसि नान्यथेति । मनो-
 ह्यात्मेत्युच्यते मनो हि लोकः । सत्येव हि मनसि लोको
 भवति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानञ्चेति । मनो हि लोको यस्मात्त-
 स्मान्मनो हि ब्रह्म । यत एवं तस्मान्मन उपास्वेति । स यो
 मन इत्यादि समानम् ॥ ३ ॥

द्विस्तां करोतीति शेषः । इच्छेयेतीच्छां कृत्वेति शेषः ॥ तस्यात्मत्वमुपपा-
 दयति । आत्मन इति ॥ तस्य लोकत्वं साधयति । सत्येवेति ॥ ३ ॥

सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै सङ्कल्पयते
 ऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति ताम् नान्मीरयति
 नाम्नि मन्वा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥
 तानि ह वैतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्म-

सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान् । सङ्कल्पोऽपि मनस्यनव-
 दन्तःकरणवृत्तिः कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषयविभागेन समर्थनम् ।
 विभागेन हि समर्थिते विषये चिकीर्षाबुद्धिर्मनस्यनानन्तरं
 भवति । कथम् । यदा वै सङ्कल्पयते कर्त्तव्यादिविषयान्
 विभजते इदं कर्त्तुं युक्तमिति । अथ मनस्यति मन्त्रानधी-
 दीयेत्यादि । अथानन्तरं वाचमीरयति मन्त्राद्युच्चारणे ।
 ताञ्च वाचं उ नाम्नि नान्मीरयति निमित्तं विवक्षां कृत्वैर-
 यति नाम्नि नामसामान्ये मन्त्राः शब्दविशेषाः सन्तं एकं
 भवन्त्यन्तर्भवन्तीत्यर्थः । सामान्ये हि विशेषोऽन्तर्भवति । मन्त्रेषु
 कर्माण्येकं भवन्ति । मन्त्रप्रकाशितानि कर्माणि क्रियन्ते
 नामन्त्रकमस्ति कर्म । यद्धि मन्त्रप्रकाशनेन लब्धसत्ताकं

सङ्कल्पशब्दार्थमाह । सङ्कल्पेऽपीति ॥ का सान्तःकरणवृत्तिर्या सङ्क-
 ल्पशब्दितेत्याशङ्क्याह । कर्त्तव्येति ॥ द्विविधे विषये विभागेन समर्थितेऽपि
 कथं यथोक्तस्य सङ्कल्पस्य मनसो भूयस्त्वमित्याशङ्क्याह । विभागेन हीति ॥
 सङ्कल्पस्य कारणत्वान्मनसश्च कार्यत्वाद्गो भूयस्त्वमित्यर्थः ॥ कार्यकारणभावं
 तयोराकाङ्क्षापूर्वकं व्यक्तीकरोति कथमित्यादिना ॥ मनसः सकाशं द्वाचो
 ऽनन्तरभावेति विशेषं दर्शयति । ताञ्चेति ॥ नाम्नि मन्त्राणांमन्त्रभावं
 समर्थयति । सामान्ये हीति ॥ कथं मन्त्रेषुपलब्धकर्माणामन्त्रभावस्त-
 वाह । मन्त्रेति ॥ कथं कर्म नामन्त्रकमस्तीत्युच्यते ब्राह्मणविहितस्यापि

कानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि समकल्पतां द्यावापृ-
थिवीसमकल्पेतां वायुश्चाकाशञ्च समकल्पतामा-
पञ्च तेजश्च तेषां संकल्पैर् वर्षं सङ्कल्पते वर्षस्य
संकल्पेना अन्नं सङ्कल्पतेऽन्नस्य संकल्पैर् प्राणाः

सत्कर्म ब्राह्मणेनेदं कर्त्तव्यमस्त्रै फलायेति विधीयते । याष्यु-
त्पत्तिर्ब्राह्मणेषु कर्मणो दृश्यते सापि मन्त्रेषु लब्धसत्ता-
कानामेव कर्मणां स्पष्टीकरणम् । न हि मन्त्राप्रकाशितं
कर्म किञ्चिद्ब्राह्मणे उत्पन्नं दृश्यते । तयोर्विहितं कर्मोति
प्रसिद्धं लोके । तयोश्चन्द्रवर्गजुःसामसमाख्या । मन्त्रेषु
कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्ति चाथर्वण्ये । तस्माद्युक्तं मन्त्रेषु
कर्माख्येकं भवन्तीति । तानि ह वा एतानि मनत्रादीनि
सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्प एकोऽयनं गमनं प्रलयो येषां
तानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पामकान्युत्पत्तौ सङ्कल्पे
प्रतिष्ठितानि स्थितौ समकल्पतां सङ्कल्पं कृतवत्याविव हि

कर्मणो दर्शनादित्याशङ्काह । यद्वाति ॥ ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूप-
त्वादतिस्रष्टमन्त्रानुपलम्बेऽपि कल्पते मन्त्रोक्तत्वमित्यर्थः ॥ एतदेव
प्रपञ्चयति । यापीत्यादिना ॥ एकस्यां शखायां यत्कर्म मन्त्रेष्वनुपलब्धं
तच्छाखान्तरीयं मन्त्रप्रकाशितं भविष्यति इत्यत्र हेत्वन्तरमाह । तयोर्वि ॥
तथापि कथं मन्त्रप्रकाशितत्वं तत्राह । तयोश्चन्द्रेति ॥ मन्त्रेषु कर्मा-
ख्यन्तर्भवन्तीत्यत्र श्रुतेरनुपलब्धं कथयति । मन्त्रेष्विति ॥ तथापि कथं
सङ्कल्पस्य भूयस्त्वमित्याशङ्काह । तानीति ॥ अयनपर्यायत्वेनोक्तगमनस्य
क्रियात्वं व्यावर्त्तयति । प्रलय इति ॥ इतश्च सङ्कल्पस्याप्यस्ति महत्त्वमित्याह ।

सङ्कल्पन्ते प्राणानां संक्लृप्तैः मन्वाः सङ्कल्पन्ते
 मन्वाणां संक्लृप्तैः कर्माणि सङ्कल्पन्ते कर्माणां
 संक्लृप्तैः लोकः सङ्कल्पते लोकस्य संक्लृप्तैः सर्वं
 सङ्कल्पते स एष सङ्कल्पः सङ्कल्पमुपास्वेति ॥ २ ॥

द्वौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ निश्चले लक्ष्येते ।
 तथा समकल्पेतां वायुश्चाकाशश्च एतावपि सङ्कल्पं कृत-
 वत्याविव । तथा समकल्पतामापश्च तेजश्च स्वेन रूपेण
 निश्चलानि लक्ष्यन्ते । यतस्तेषां द्यावापृथिव्यादीनां संक्लृप्तैः
 सङ्कल्पनिमित्तं वर्षं सङ्कल्पते समर्थो भवति । तथा वर्षस्य
 संक्लृप्तैः सङ्कल्पनिमित्तमन्नं सङ्कल्पते । वृष्टेर्ह्यन्नं भवत्यन्नस्य
 संक्लृप्तैः प्राणाः सङ्कल्पन्ते । अन्नमया हि प्राणा अन्नोपष्टम्भका
 अन्नं दामेति हि श्रुतिस्तेषां संक्लृप्तैः मन्वाः सङ्कल्पन्ते ॥
 प्राणवान् हि मन्वानधीते नाबलो मन्वाणां हि संक्लृप्तैः
 कर्माण्यग्निहोत्रादीनि सङ्कल्पन्तेऽनुष्ठीयमानानि मन्व-

समक्लृपतामिति ॥ यतो द्यावापृथिव्यादिषु महत्स्वपि सङ्कल्पानुवृत्ति-
 र्दृश्यतेऽतोऽपि तस्य महत्त्वं गम्यते न केवलं कारणत्वादेवेत्यर्थः । इतश्च
 तस्य महत्त्वमेवमेष्टव्यमित्याह । तेषामिति ॥ वृष्टेर्द्यौर्लोकैर्कार्य-
 त्वात्तदीयसङ्कल्पस्य तन्निमित्तलोपचारात्तस्य भूयस्त्वसिद्धिरित्यर्थः ।
 वृष्टिवशादन्नं समर्थो भवतीत्यत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति । वृष्टेर्ह्येति ॥ अन्ना-
 धेनं प्राणसामर्थ्यं मित्यत्र हेतुमाह । अन्नमया ह्येति ॥ आपोमयः प्राण
 इत्युक्तत्वात्कथमन्नमयत्वमित्याशङ्क्याह । अन्नोपष्टम्भका इति ॥ तत्र
 वाजसनेयकश्रुतिं प्रमाणयति । अन्नमिति ॥ प्राणानां मन्वाध्ययनकारणत्वं

स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेसङ्कल्पान् वै स लोका
 न्ध्रुवान्ध्रुवःप्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानान-
 व्यथमानोऽभिसिद्धयति यावत्सङ्कल्पस्य गतं तचास्य
 यथा कामचारो भवति यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते

प्रकाशितानि समर्थीभवन्ति फलाय । ततो लोकः
 फलं सङ्कल्पते । कर्मकर्तृसमवायितया समर्थो भवतीत्यर्थः ।
 लोकस्य सङ्कल्पप्रै सर्वं जगत्सङ्कल्पते स्वरूपावैकल्याय ।
 एतद्दीदं सर्वंजगद्यत्फलावसानं तत्सर्वं सङ्कल्पमूलम् । अतो
 विशिष्टः स एव सङ्कल्पः । अत सङ्कल्पमुपास्तेत्युक्त्वा फल-
 माह । दुपासकस्य । स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्धोपास्ते
 क्लृप्तान् वै धावास्तेमे लोकाः फलमिति क्लृप्तान् समर्थितान्
 सङ्कल्पितान्स विद्वान्ध्रुवान् नित्यान् । अत्यन्ताध्रुवापेक्षया
 ध्रुवश्च स्वयम् । लोकिनो ह्यध्रुवत्वे लोके ध्रुवक्लृप्तिर्व्यर्थेति ध्रुवः
 सन् प्रतिष्ठितानुपकरणसम्पन्नानित्यर्थः । पशुपुत्रादिभिः

व्युत्पादयति । प्राणवानिति ॥ ततो मन्त्रप्रकाशितकर्मवशादिति यावत् ।
 कर्मफलवशाज्जगतः सर्वस्यावैकल्येऽपि कथं सङ्कल्पस्य महत्त्वमित्याशङ्काह ।
 एतद्दीदिति ॥ तन्महत्त्वे फलितमाह । अत इति ॥ आत्मातिरिक्तानां लोकानां
 कथं नित्यत्वमत आह । अत्यन्तेति ॥ लोकानामेवं ध्रुवत्वमुच्यतां किमिति
 लोकिनस्तदुच्यते तवाह । लोकिनो हीति ॥ कथमुपकरणेषु प्रतिष्ठितशब्दो
 भवतीत्याशङ्काह । पशुपुत्रादिभिरिति । यावत्सङ्कल्पस्येत्यादिश्रुतेः ॥
 विषयसङ्कोचं दर्शयति । आत्मन इति ॥ सङ्कल्पस्य यावद्भोवरस्तत्वास्त
 कामचारो भवतीति सम्बन्धः । निरङ्कुशे सङ्कल्पशब्दे का हानिरित्या-
 शङ्काह । उत्तरेति ॥ यदि सङ्कल्पमात्रस्य गोचरे सङ्कल्पोपासकस्य काम-

ऽस्ति भगवः सङ्कल्पाङ्गुय इति सङ्कल्पाद्वाव भूयो-
ऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ ४ ॥

चित्तं वाव सङ्कल्पाङ्गुयो यदा वै चेतयतेऽथ
सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति ताम्

प्रतिष्ठतिष्ठतीति दर्शनात्स्वयं च प्रतिष्ठित आभीयोप-
करणासम्पन्नोऽथ्यथमानानमित्रादित्रासरहितानव्यथमानश्च
स्वयमभिसिद्धत्यभिप्राप्नोतीत्यर्थः । यावत्सङ्कल्पस्य गतं
सङ्कल्पमोचरः तत्रास्य यथा कामचारो भवति ।
आत्मनः सङ्कल्पस्य न तु सर्वेषां सङ्कल्पस्येति । उत्तर-
फलविरोधात् । यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

चित्तं वाव सङ्कल्पाङ्गुयोऽस्ति । चित्तं चेतयित्वा प्राप्त-
कालानुरूपबोधवत्त्वं अतीतानामतविषयप्रयोजननिरू-
पणसामर्थ्यं च तत्सङ्कल्पादपि भूयः । कथम् । यदा वै
प्राप्तं वस्त्वदमेवं प्राप्तमिति चेतयते तदा दानाद्य वापो-
हाय वाऽथ सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यतीत्यादि पूर्ववत् ॥

चारो भवति तर्हि सर्वसङ्कल्पस्य विचित्रतया सर्वमोचरत्वसम्भवाद्या-
वच्चित्तस्य गतिमित्यादिना वक्ष्यमाणफलं विरुद्धेति नहि सङ्कल्पोपास-
नादेव सर्वस्मिन्फले सिद्धे चित्ताद्युपासनं तत्फलं वा पृथक्प्रयत्नसंचितम् ।
यतो यावत्सङ्कल्पस्येत्यादि शूतेरुक्तसङ्कोचो युक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

चित्तशब्दस्य मनःशब्देन पुनश्चित्तं परिहरति । चित्तं चेतयित-
व्यमिति ॥ तस्यात्मत्वं व्यावर्त्तयति । प्राप्तेति ॥ इदं वस्त्वेवं प्राप्तमिति
प्राप्तकालवस्तुनो वस्तुपुरोधी चेतनास्थो वृत्तिविशेषसदृशत्वं चित्त-
र्थः । अतोतं भोजनवृत्तिसाधनं इष्टं भोजनत्वात् ॥ आगामिनोऽपि

नास्मीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु
 कर्माणि ॥ १ ॥ तानि इवा एतानि चित्तैका-
 यनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्मा-
 दद्यपि बद्धविदचित्तो भवति नायमस्मीत्येवैन-
 प्राङ्कर्यदयं वेद यद्वाऽयं विद्वान्नेत्यमचित्तः स्यादि-
 त्यथ यद्यल्पविच्चित्तवान् भवति तस्मा एवोत
 शुश्रूषन्ते चित्तं ह्येवैषामेकायनं चित्तमात्माचित्तं
 प्रतिष्ठा चित्तमुपास्वेति ॥ २ ॥ स यश्चित्तं ब्रह्मेत्यु-

तानि सङ्कल्पादीनि कर्मफलान्तानि चित्तैकायनानि
 चिदात्मानि चित्तोत्पन्नानि चित्ते प्रतिष्ठितानि चित्त-
 स्थितान्यपि पूर्ववत् । किञ्च चित्तस्य माहात्म्यम् । यस्मा-
 च्चित्तं सङ्कल्पादिमूलं तस्माद्यद्यपि बद्धविद्वद्दशास्त्रादि-
 परिज्ञानवान् सन्नचित्तो भवति प्राप्तादिचेतयित्त्वसाम-
 र्थ्यविरहितो भवति तं निपुण्या लौकिका नायमस्ति विद्य-
 मानोऽप्यसत्सम एवेत्येनमाहुः । यच्चायं किञ्चिच्छास्त्रादि
 वेद श्रुतवांस्तदप्यस्यैवेति कथयन्ति । कस्मात् । यद्ययं
 विद्वान् स्यादित्यमेवमचित्तो न स्यात्तस्मादस्य श्रुतमप्य-

तस्य तदेव प्रयोजनमिति निरूपणसामर्थ्यं चित्तमिति प्रसिद्धमित्वाह ।
 अतीतेति ॥ यथोक्तस्य चित्तस्य सङ्कल्पाङ्गयत्नम् ॥ प्राप्तमपूर्वत्वं श्रुत्यादयति
 कथमित्वादिना सङ्कल्पप्रकरणं परास्त्विति । पूर्ववदिति ॥ यथा सङ्क-
 ल्यस्य निमित्तत्वे सति स्तुत्यर्थमधिकरणत्वं युक्तम् । तथा चित्तस्य विभक्तस्य
 सङ्कल्पादिषु निमित्तत्वेऽपि स्तुत्यर्थत्वमेव तदधिकरणत्वमाह । तानीति ॥

पास्तेचित्तान् वै स लोकान्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्
 प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिद्धति या
 वञ्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
 यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताङ्गुय इति
 चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
 त्विति ॥ ३ ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताङ्गुयो ध्यायतीव पृथिवी
 ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायतीवापो

श्रुतमेवेत्याहुरित्यर्थः । अथवाऽल्पविदपि यदि चित्त-
 वान् भवति तस्मा एतस्मै तदुक्तार्थग्रहणायैवोतापि
 शुश्रूषन्ते औतुमिच्छन्ति । तस्माच्च चित्तं ह्येवैषां सङ्कल्पा-
 दीनामेकायनमित्यादि पूर्ववत् । चित्तानुपचित्तान् बुद्धि-
 मङ्गुयैः स चित्तोपासको ध्रुवानित्यादिचोक्तार्थः ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताङ्गुयः । ध्यानं नाम शास्त्रोक्तदेवता-
 द्यालम्बनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनन्तरितः प्रत्ययसन्तानः ।

इतश्च चित्तस्यास्ति वैशिष्ट्यमित्याह । किञ्चेति । यद्यपि ब्रह्मशास्त्रार्थ-
 परिज्ञानवान् तथापि यद्यचित्तो भवतीति योजना ॥ अचित्तस्यासत्त्व-
 मत्वं श्रुतवैयर्थ्यञ्चेत्युक्तं प्रश्नद्वारा विवृणोति । कस्मादित्यादिना । श्रुत-
 मपोत्वपिशब्देन सत्त्वं गृह्यते ॥ चित्ताभावे श्रुतादेर्वैयर्थ्योक्त्या तद्वैशिष्ट्य-
 सादिष्टमिदानीं तद्वैशिष्ट्ये हेत्वनरमाह । अथवेति । चित्त वतोक्तार्थप-
 ह्णार्थं औतुमिच्छा लोकस्य भवतीत्यत्र हेतुमाह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

किं तद्धानमित्यपेक्षायामाह । ध्यानं नामेति ॥ अचलत्वं साधयति ।
 भिन्नजातीयैरिति ॥ कथं तस्य चित्ताङ्गुयस्त्वमित्याशङ्क्यानेकापतादोषो-

ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तस्माद्य
इह मनुष्याणां महतां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादां-
शा इवैव ते भवन्त्यथ येऽत्याः कलहिनः पिशुना
उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादांशा
इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो

एकाग्रतेति यमाहुः । दृश्यते च ध्यानस्य माहात्म्यं
फलतः । कथम् । यथा योगी ध्यायन्निश्चलो भवति ध्यान-
फललाभे । एवं ध्यायतीव निश्चला दृश्यते पृथिवी
ध्यायतीवान्तरिक्षमित्यादि समानमन्यत् । देवाश्च मनु-
ष्याश्च देवमनुष्या मनुष्या एव वा देवमनुष्याः शमादि-
गुणसम्पन्ना मनुष्या देवस्वरूपं न जहातीत्यर्थः । यस्मा-
देवंविशिष्टं ध्यानं तस्माद्य इह लोके मनुष्याणामेव
धनैर्विद्यया गुणैर्वा महतां महत्त्वं प्राप्नुवन्ति धनादि-
महत्त्वहेतुं लभन्त इत्यर्थः । ध्यानापादांशा इव ध्यानस्या-
पादानमापादो ध्यानफललाभ इत्येतत्तस्यांशोऽवयवः

पङ्कतस्थातीतादिफलनिरूपणेन सामर्थ्यादर्शनादेकाग्रतारूपो ध्यानपदा-
र्थश्चेतयित्वात्तस्य कारणात्ततो भूयानेवेत्यभिप्रेत्यह । एकाग्रतेति ॥
इतश्चास्ति तस्य भूयस्त्वमित्याह । दृश्यते चेति ॥ फलद्वारा तन्माहात्म्यं
प्रश्नपूर्वकं दृष्टानेन स्पष्टयति । कथमित्यादिना ॥ गौरवपरिहारार्थं
पञ्चान्तरमाह । मनुष्या एवेति ॥ मनुष्याणामेव सता कुतो देवत्वमित्या-
शङ्काह । शमादीति ॥ ध्यानफलं नैश्वर्यं तन्महत्सु पृथिव्यादिषु दृष्टं
तथाच तद्वैशिष्ट्यमित्यर्थः ॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह । यस्मादिति ॥ धना-

ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेयावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथा
 कामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
 भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्भाव भूयोऽस्तीति
 मन्त्रे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

कला काचिद्धानफललाभकलावन्त इवेत्यर्थः । ते भवन्ति
 निश्चला इव लक्ष्यन्ते न क्षुद्रा इव । अथ ये पुनरल्पाः
 क्षुद्राः किञ्चिदपि घनादिमहत्त्वैकदेशमप्राप्तास्ते पूर्वोक्त-
 विपरीताः कलहिनः कलहशीलाः पिशुनाः पर-
 दोषोद्भासका उपवादिनः परदोषं सामीप्ये युक्तमेव
 वदितुं शीलं येषां ते उपवादिनश्च भवन्ति । अथ ये
 महत्त्वं प्राप्ता घनादिनिमित्तं तेऽन्यान् प्रति भवन्तीति
 प्रभवो विद्याचार्य्यैराज्येश्वरादयो ध्यानापादांशा इवे-
 त्याद्युक्तार्थम् । अतो दृश्यते ध्यानस्य महत्त्वं फलतो भूय-
 श्चित्तादतस्तदुपास्तेत्याद्युक्तार्थम् ॥ ६ ॥

दिभिर्महत्त्वे हेतुसकृष्टं कर्मेति यावद्धानस्यापादनमनुष्ठानं तेन तत्फ-
 ललाभो लक्ष्यते तस्यांशो येषामस्ति ते तथा ध्यानफललाभकलावत्त्वमेव
 स्फुटयन्ति । निश्चला इति ॥ एवकारार्थमाह । नेति ॥ महत्त्वं पुरुषेषु
 ध्यानफलानुष्ठानैर्दृष्टेत्स्वयं यद्विज्ञा व्यतिरेकमाह । अथेति ॥ व्यतिरेकं
 दर्शयित्वाऽन्वयस्यसंहरति । अथ ये महत्त्वमिति ॥ महत्त्वं नैश्चल्यदर्शनमतः-
 शब्दार्थः ॥ महत्त्वफलमाह । अत इति ॥ ६ ॥

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं
 विजानाति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतु-
 र्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्रां
 राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां
 वृद्धविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां
 सर्पदेवजनविद्यां दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाका-
 शञ्चापञ्च तेजञ्च देवाञ्च मनुष्याञ्च वयांसि
 च तृणवनस्पतीञ्च अपदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं
 धर्माञ्चाधर्माञ्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च
 हृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्चान्नञ्चरसञ्चेमञ्चलोकमसु-
 ञ्च विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्वेति ॥१॥

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयः । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं
 ज्ञानं ध्यानं तस्य च कारणत्वाद्धानाद्भूयस्त्वम् । कथं च
 तस्य भूयस्त्वमित्याह । विज्ञानेन वै ऋग्वेदं विजानाति
 अथऋग्वेद इति प्रमाणातया यस्त्वार्थज्ञानं ध्यानकारणम् ।
 तथा यजुर्वेदमित्यादि । किञ्च पश्वादिञ्च धर्माधर्मा
 शास्त्रसिद्धौ साध्वसाधुनी लोकतः स्मार्त्ते वा दृष्टविषयञ्च
 सर्वं विज्ञानेनैव विजानातीत्यर्थः । तस्माद्युक्तं ध्यानाद्भि-

विज्ञानस्योक्तभूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना ॥ यद्यपि
 प्रमाणातया तद्वानं शास्त्रार्थज्ञानपूर्वकं तथापि कथं तस्य भूयस्त्वं तत्वाह ।
 यस्वेति ॥ इतश्च तस्य ध्यानाद्भूयस्त्वमित्याह । किञ्चेति ॥

स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स
लोकान् ज्ञानवतोऽभिसिद्ध्यति यावद्विज्ञानस्य
गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो विज्ञानं
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति
विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानव-
तामेको बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्य-
थोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परिचरिता भवति

ज्ञानस्य भूयस्त्वम् । अतो विज्ञानमुपास्तेति । शृणुपासनफलं
विज्ञानवतः । विज्ञानं येषु लोकेषु तान्विज्ञानवतो
लोकान् ज्ञानवतश्चाभिसिद्ध्यति प्राप्नोति विज्ञानं शास्त्रा-
र्थविषयं ज्ञानमन्यविषयनैपुण्यं तद्विद्विर्युक्तान् लोकान्
प्राप्नोतीत्यर्थः । यावद्विज्ञानस्येत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयः । बलमित्यन्वोपयोगजनितं
मनसो विज्ञेये प्रतिभानसामर्थ्यम् । अनशनादृगादीनि
न वै मा प्रतिभान्ति भो इति श्रुतेः । शरीरेऽपि तदेवोत्था-
नादिसामर्थ्यं विज्ञानवतां शतमप्येकः प्राणी बलवाना-

श्रुत इति ॥ विज्ञानशब्दयोरर्थभेदं कथयति । विज्ञानमिति ॥ तथापि
लोकानामचेतनानां कुतस्तद्भयाश्रयत्वमित्याशङ्क्याह । तद्विद्विरिति ॥ ७ ॥

यद्योक्ते बलशब्दार्थे श्वेतकेतुवाक्यं प्रमाणयति । अनशनादिति ॥
कथं तर्हि शरीरसामर्थ्यं बलशब्दप्रयोगस्तवाह । शरीरेऽपीति ॥ तदेवेत्य-

परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता
 भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्त्ता भवति
 विज्ञाता भवति बलेन वै ष्ठिवी तिष्ठति बले-
 नान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन देवम-
 नुष्या बलेन पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः
 आपदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं बलेन लोकस्ति-
 ष्ठति बलमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते
 यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति

कम्पयते यथा हस्ती । यतो मनुष्याणां शतं समुदितमपि ।
 यस्मादेवमन्वाद्युपयोगनिमित्तं बलं तस्मात्स्य पुरुषो यदा
 बली बलेन तद्वान् भवत्यथोत्थातोल्यानस्य कर्त्तोत्तिष्ठञ्च
 गुरुष्णामाचार्यस्य च परिचरिता परिचरणस्य शुश्रूषायाः
 कर्त्ता भवति परिचरन्नुपसत्ता तेषां समीपगोऽन्तरङ्गः
 प्रियो भवतीत्यर्थः । उपसीदञ्च सामीप्यं गच्छन्नेकाग्रत-
 याऽऽचार्यस्यान्वस्य चोपदेष्टुर्गुरोर्द्रष्टा भवतीत्यर्थः । तत-
 स्तदुक्तस्य श्रोता भवति । तत इदमेभिरुक्तमेवमुपपद्यते
 इत्युपपत्तितो मन्ता भवति मन्वानश्च बोद्धा भवति ।

उपयोगजनितमेवेत्यर्थः । न केवलं कारणत्वादेव बलं विज्ञानाद्भूयस्त्वम् ।
 किन्तु प्रत्यक्षञ्च तस्य ततो भूयस्त्वमित्याह । विज्ञानवतामिति ॥ तस्माद्बलस्य
 विज्ञानाद्भूयस्त्वमिति शेषः । समुदितमपि कम्पयते तथान्यत्रापि द्रष्ट-
 व्यमिति सम्बन्धः ॥ यस्मादेवं बलस्य कारणत्वं विज्ञानस्य च कार्यत्वं

यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति
बलाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दशरात्रीर्ना-
श्रीयाद्यद्यु ह जीवेद्यथाऽद्रष्टाऽथोताऽमन्ताऽबोद्धा
ऽकर्त्ताऽविज्ञाता भवत्यथाऽन्नस्याये द्रष्टा भवति

एवमेवेदमिति । तत एवं निश्चित्य तदुक्तार्थस्य कर्त्ताऽनु-
ष्ठाता भवति विज्ञाताऽनुष्ठानफलस्यानुभविता भवती-
त्यर्थः । किञ्च बलस्य माहात्म्यं बलेन वै पृथिवी तिष्ठती-
त्याद्यन्वर्थम् ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयः । बलहेतुत्वात् । कथमन्नस्य बल-
हेतुत्वमित्यच्यते । यस्माद्बलकारणमन्नं तस्माद्यद्यपि कश्चि-
द्दशरात्रीर्नाश्रीयात्सोऽन्नोपयोगनिमित्तस्य बलस्य हान्या
स्त्रियते नचेन्म्रियते यद्यु ह जीवेत् । दृश्यन्ते हि मासमप्य-
नश्रन्तो जीवन्तोऽथवा सजीवन्नप्यद्रष्टा भवति गुरोरपि
तत एवाश्रीतेत्यादि पूर्वविपरितं सर्वं भवति । अथ यदा
बह्वन्यहान्यनशितो दर्शनादिक्रियास्वसमर्थः सन्नन्नस्यायी

तस्मात्ततस्तद्भूयस्त्वमित्येतस्मिन्नर्थे कार्यकारणभावमेतयोरुपपादयति ।
यस्मादित्यादिना ॥ इतश्च बलस्य भूयस्त्वपेदव्यमित्वाह । किञ्चेति ॥ ८ ॥

अथवा यदि सोऽभुञ्जानेऽपि कथञ्चिज्जीवेत्तदा जीवन्नपि सोऽद्रु-
ष्टेति सम्बन्धः ॥ कथमशनश्रुत्यस्य जीवनमित्यःशङ्क्य ह । दृश्यन् इति ॥
अन्नोपयोगाभावे बलहानिरिति व्यतिरेकसङ्गा तदुपयोगे बलं भवतीत्य-
न्वयं व्याचष्टे । अथवेति ॥ अथान्नस्यायै इत्यपि पाठेऽस्ति तत्रान्नस्याव

श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्त्ता
 भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो
 ऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान् पानवतो-
 ऽभिसिद्ध्यति यावदन्नस्य गर्तं तत्रास्य यथा काम-
 चारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो-
 ऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
 ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

आगमनमायोऽन्नस्य प्राप्तिरित्यर्थः सा यस्य विद्यते
 सोऽन्नस्य आयी । आय इत्येतद्वर्षव्यत्ययेनेकारस्य व्यत्ययेन
 ईकारान्तत्वेन । अथान्नस्यायै इत्यपि पाठे एवमेवाप्रोत्येव-
 मेवार्थस्तत्र हेतुमाह । आयै इत्येदिति । ऐकारस्य
 वर्षस्य व्यत्ययेन ईकारान्तत्वेनैवेत्यर्थः । इत्येतद्वर्षव्यत्य-
 येन अथान्नस्यायै इत्यपि पाठे एवमेवार्थः । द्रष्टेत्यादि-
 कार्य्यश्रवणात् ॥ दृश्यते च्छान्दोपयोगे दर्शनादिसामर्थ्यं न
 तदप्राप्तावतोऽन्नमुपास्वेति ॥ फलं चान्नवतः प्रभूतान्त्वान्वै स
 लोकान् पानवतः प्रभूतोदकाञ्चान्नपानयोर्नित्यसम्बन्धा-
 ल्लोकानभिसिद्ध्यति । समानमन्यत् ॥ ६ ॥

इत्येतदेव पदमन्नस्य प्राप्तिपरतया व्याख्येयमेकार्षीकारत्वेन विपरिणम्य
 इष्प्रत्ययाङ्गीकारादित्वाह । आय इत्येतदिति ॥ द्रष्टा श्रोतेत्याद्यन्न-
 कार्य्यस्य श्रवणादपि पाठान्तरमन्नप्राप्तिपरतया व्यख्येयमित्वाह । द्रष्टे-
 त्यादीति ॥ कथं तदन्नकार्य्यमित्वाशङ्कान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति । दृश्यते
 हीति ॥ ६ ॥

आपो वा अन्नाद्भूयस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति
 व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ
 यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं
 बद्ध भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्त्ता येयं पृथिवी
 यदन्तरिक्षं यदौर्यत्पर्वता यद्देवमनुष्या यत्पशु-
 वञ्च वयांसि च तृणवनस्पतयः आपदान्याकै-
 टपतङ्गपिपीलकमाप एवेमा मूर्त्ता अप उपा-
 स्वेति ॥ १ ॥ स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आशोति
 सर्वान् कामांस्तृप्तिमान् भवति यावदर्पां गतं
 तत्रास्य यथा कामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्यु-

आपो वाऽन्नाद्भूयसोऽन्नकारणत्वात् । यस्मादेवं तस्मा-
 द्यदा यस्मिन् काले सुवृष्टिः शस्यहिता शोभना वृष्टिर्न
 भवति तदा व्याधीयन्ते प्राणा दुःखिनो भवन्ति । किञ्चि-
 मित्तमित्याहान्नमस्मिन् संवत्सरे नः कनीयोऽल्पतरं भवि-
 ष्यतीति । अथ पुनर्यदा सुवृष्टिर्भवति तदाऽऽनन्दिनः
 सुखिनो हृष्टप्राणाः प्राणिनो भवन्त्यन्नं बद्ध प्रभूतं भवि-
 ष्यतीति ॥ अष्टम्भवत्वान्मूर्त्तस्यान्नस्याप एवेमा मूर्त्तामूर्त्त-
 भेदाकारपरिणता इति मूर्त्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षम् ।
 इत्याद्याप एवेमा मूर्त्ता अतोऽप उपास्वेति फलम् । स यो

अपां कारणत्वेनाद्वाद्भूयस्त्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति । यस्मा-
 दित्यादिना । अपां सर्वजगदात्मकत्वाद्वाद्वाद्भूयस्त्वसुचितमित्याह ।
 अष्टम्भवत्वादिति ॥ दधिपयःप्रभृत्याहुतिपरिणामत्वादनन्तरिक्षादेरम्भ-

पास्तेऽस्ति भगवोऽङ्गो भूय इत्यङ्गो वाव भूयो
ऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १० ॥

तेजो वा अङ्गो भूयस्तद्वा एतद्वायुमुष्णगृह्या-
काशमभितपति तदाङ्गनिशोचति नितपति
वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्व्वं दर्शयित्वा
ऽथापः सृजते तदेतद्दूर्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्यु-
द्भिश्च द्वादाश्वरन्ति तस्मादाङ्गविद्योतते स्तनयति
वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्व्वं दर्शयि-

ऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति स सर्वान् काम्यान्मूर्त्तिमतो
विषयानि चर्यः । अथ अत्र वाञ्छ तप्तेरम्बू पासनात्तृप्तिमांश्च
भवति । समानमन्यत् ॥ १० ॥

तेऽजो वाऽङ्गो भूयः । तेजसोऽप्कारणत्वात् । कथमप-
कारणत्वमित्याह । यस्मादव्योनिस्तेजसस्मात्तद्वा एतत्तेजो
वायुमागृह्यावष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाश-
मभिव्याप्नुवत्तपति यदा तदाङ्गलौकिका निशोचति
सन्तपति सामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षिष्यति
वै इति । प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः
कार्यं भविष्यतीति विज्ञानम् ॥ तेज एव तत्पूर्व्वमात्मान-

दत्वमवसेयम् । अपां सर्वान्मूर्त्तात्मकत्वसुपसंहरति । इत्यादीति ॥ १० ॥

इतिशब्दस्तदङ्गरनेन सम्बध्यते ॥ वैशब्दार्थं दर्शयति । प्रसिद्ध-
मिति ॥ अप्तेजसोरङ्गं कार्यकारणत्वं उपजीव्य फलितमाह । तेज-
एवेति ॥ अप्तेजसोर्विधान्तरेण कार्यकारणभावं दर्शयति । दि.ञ्चान्यदिति ॥

त्वाऽथापः सृजते तेज उपास्वेति ॥१॥ स यस्तेजो
 ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोका-
 न्भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिद्धति यावत्तेजसो
 गतं तत्वास्य यथा कामचारो भवति यस्तेजो
 ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भय इति तेजसो
 वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥
 २ ॥ ११ ॥

सुदूभूतं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽप्स्वष्टृत्वाद्भूयो-
 ऽङ्गस्तेजः किञ्चान्यत्तदेतत्तेज एव स्तनयित्त्वरूपेण वर्ष-
 हेतुर्भवति । कथं ऊर्द्धाभिश्चोर्द्धगाभिर्विद्गुद्भिस्तिरश्ची-
 भिश्च तिर्यग्गताभिश्च महाह्लादाः स्तनयनशब्दाश्चरन्ति ।
 तस्मात्तद्दर्शनादाङ्गलौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षि-
 ष्यति वा इत्यादुक्ताकार्यमतस्तेज उपास्वेति । तस्य तेजस
 उपासनफलं तेजस्वी वै भवति । तेजोवत एव च लोकान्
 भास्वतः प्रकाशवतोऽपहततमस्कान् वाच्यानाथ्यात्मिकान-
 च्छानाद्यपहततमस्कान् अपनीतवाच्याथ्यात्मिकादितम-
 स्कानभिसिद्धति । अज्वर्थमन्यत् ॥ ११ ॥

तदेवोपपादयति । ऊर्द्धाभिरिति ॥ तेजसो भूयस्त्वफलमाह । तेज इति ॥
 तमःशब्दार्थमाह । वाह्येति ॥ वाह्यन्तमः शार्वरं प्रसिद्धमाध्यात्मिकमन्त्रा-
 नरागादि तदुभयमपहततमस्कानित्यत्र तमःशब्दितमित्यर्थः अपहत-
 शब्दार्थमाह । अपनीतेति ॥ ११ ॥

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्या-
चन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वय-
त्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे
रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आका-
शमभिजायत आकाशमुपास्वेति ॥ १ ॥ स य
आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्
प्रकाशवतोऽसम्बाधानुरुगायवतोऽभिसिद्धति या-

आकाशो वाव तेजसो भूयान् । वायुसहितस्य तेजसः
कारणत्वाद्योन्वो वायुमाष्टह्येति तेजसा सहोक्तो वायु-
रिति पृथगिह नोक्तस्तेजसः कारणं हि लोके कार्या-
ङ्गयो दृष्टम् । यथा घटादिभ्यो घत्तथाकाशो वायुसहितस्य
तेजसः कारणमिति ततोऽपि भूयान् । कथमाकाशे वै
सूर्याचन्द्रमसावुभौ तेजोरूपौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निश्चतेजोरू-
पास्याकाशेऽन्तः । यच्च यस्यान्तर्वर्त्ति तदल्पं भूय इतरत् ।
किञ्चाकाशेनाह्वयति चान्यमन्य आहुतश्चेतर आकाशेन
शृणोत्यन्योक्तञ्च शब्दमन्यः प्रतिशृणोति आकाशे रमते
क्रीडत्यन्योन्यं सर्वस्तथा न रमते आकाशे वध्वादिवियोगे
आकाशे जायते न मूर्त्तेनावष्टब्धे । तथाकाशमभिल-

वायोः सकाशादाकाशो भूयानिति वक्तव्ये कथं तेजसो भूया-
नित्युक्तमत आह । वायुरिति ॥ कारणत्वेऽपि कथमाकाशस्य वायुसहि-
तात्तेजसो भूयस्त्वमित्याशङ्क्यः । कारणं हीति ॥ तेजसो वायुसहितादा-
काशस्य भूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकारान्तरेण दर्शयति । कथमित्यादिना ॥
इतरत्तथाकाशस्यास्ति भूयस्त्वमित्याह । किञ्चेति ॥ तद्भूयस्त्वफलमाह । अथ

वदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय
इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १२ ॥

स्मरौ वा आकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आ-
सीरन् स्मरन्तो नैव ते कञ्चन शृणुयुर्न मन्वीरन्
विजानीरन् यदा वाव ते स्मरियुश्च शृणुयश्च

द्याङ्कुरादि जायते न प्रतिलोमम् । अत आकाशमुपास ।
फलं शृण्वाकाशवतो वै विस्तारयुक्तान् स विद्वान् लोकान्
प्रकाशवतः । प्रकाशाकाशयोर्नित्यसम्बन्धात्प्रकाशवतश्च
लोकानसम्बाधान् सम्बाधनं सम्बाधः सम्बाधोऽन्योन्य-
पीडा तद्द्रुहितानसम्बाधानुरुगायवतो विकीर्णगतीन्वि-
स्तीर्णप्रचारान् लोकानभिसिद्धति । यावदाकाशस्येत्या-
द्युक्तार्थम् ॥ १२ ॥

स्मरौ वा आकाशद्भूयः । स्मरणं स्मरोऽन्तःकरणधर्मः ।
स आकाशाद्भूयानिति द्रष्टव्यम् । लिङ्गव्यत्ययेन स्मर्त्तः ।
स्मरणे हि सत्याकाशादिसर्वमर्थवत्स्मरणवतो भोग्यत्वात् ।
असति तु स्मरणे सदप्यसदेव । सत्त्वकार्याभावात् । नापि

इति ॥ कथमाकाशोपासकस्य प्रकाशव्याप्तलोकप्राप्तिरित्याशङ्काह ।
प्रकाशाकाशयोरिति ॥ १२ ॥

नपुंसकलिङ्गं श्रुतं पुंलिङ्गत्वेन कथं व्याख्यातमित्याशङ्क्युं लिङ्गोप-
क्रमभाषित्वाह । लिङ्गव्यत्ययेनेति ॥ कथं पुनः स्मरणस्याकाशाद्भू-
यस्तमित्याशङ्काह । स्मरणे हीति ॥ अन्वयसङ्गा व्यतिरेकं दर्शयति ।

मन्वीरन्त्रय विजानीरन् सरेण वै पुत्रान्विजाना-
 नाति सरेण पशून् सारमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यः
 सारं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्सारस्य गतं तत्रास्य
 यथा कामचारो भवति यः सारं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
 भगवः साराङ्गुय इति सारादाव भूयोऽस्तीति
 तन्मै भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १३ ॥

सत्त्वं सृष्ट्यभावे शक्यमाकाशादीनामवगन्तुमित्यतः सारण-
 स्याकाशाद्भूयस्त्वम् ॥ दृश्यते हि लोके सारणस्य भूयस्त्वं
 यस्मात्तस्माद्यद्यपि समुदिता बहव एकस्मिन्दासीरन्तुपविशे-
 युस्ते तत्रासीना अन्योन्यभाषितमपि न सारन्तश्चेत्सुनैव
 ते कश्चन शब्दं शृणुयुस्तथा न मन्वीरन्मन्त्रव्यञ्जेत्सारैरु-
 सादा मन्वीरन् सृष्ट्यभावत्वाच्च मन्वीरन् तथा न
 विजानीरन् । यदा वाव ते सारैर्युर्मन्त्रव्यं विज्ञातव्यं श्रोत-
 व्यञ्चाय शृणुयुरथ मन्वीरन्त्रय विजानीरन् । तथा सरेण
 वै मम पुत्रा एत इति पुत्रान्विजानाति सरेण पशून् ।
 अतो भूयस्वात्सारणमुपास्वेति । उक्तार्थमन्यत् ॥ १३ ॥

असतीति ॥ आकाशादेः सारणाभावेऽपि सत्त्वमङ्गीकृत्य भोग्यत्वाभा-
 वादानर्थक्यमुक्तं समस्तसारणे सत्त्वमेव नास्तीत्याह । नापीति ॥ सार-
 णस्य भूयस्त्वमनुभवानुभवानुसारेण साधयति । दृश्यते हीति ॥ हि यद्दार्थौ
 यस्मादित्युक्तः ॥ सारणाभावे श्रवणाद्यभावं व्यतिरेकमुक्त्वा तदभावे तद-
 भावमन्यमाह । यदेति ॥ इतश्चास्ति सारणस्य भूयस्त्वमित्याह । तथेति ॥
 तद्भूयस्ते फलितमाह । अत इति ॥ १३ ॥

आशा वाव स्मराद्भूयसी वै स्मरो मन्त्रा-
 नधीते कर्माणि कुरुते पुत्राञ्च पशूञ्चेच्छत
 इमञ्च लोकममुञ्चेच्छत आशामुपास्वेति॥१॥स
 य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयाऽस्य सर्वे कामाः
 समृध्यन्त्यमोघा हास्याशिषो भवन्ति यावदा-
 शया गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य
 आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ती भगव आशया भूय
 इत्याशया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
 ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १४ ॥

आशा वाव स्मराद्भूयसी । अप्राप्तवस्त्वाकाङ्क्षा आशा
 लक्षणा काम इति यामाहुः पर्यायैः सा च स्मरात् भूयसी ।
 कथमाशया च्छन्तःकरणस्यतया स्मरति स्मर्त्तव्यं आशा-
 विषयरूपं स्मरन्सौ स्मरो भवत्यत आशेद्ब्र आशयाऽभि
 वर्द्धितः स्मरभूतः स्मरन्वृगादीन्मन्त्रानधीतेऽधीत्य च
 तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो विधीञ्च श्रुत्वा कर्माणि कुरुते तत्फला-
 शयैव पुत्राञ्च पशूञ्च कर्माफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छति
 आशयैव तत्साधनान्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशेद्ब्र एव
 स्मरन् लोकसङ्ग्रहेतुभिरिच्छन्सुञ्च लोकमाशेद्ब्र स्मरन् ।
 तत्साधनानुष्ठानेनेच्छते आशारसनावद्ब्र स्मराकाशा-
 दिनामपर्यन्तं जगञ्चक्रीभूतं प्रतिप्राणि अत आशयाः
 स्मरादपि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्व ॥ यस्त्वाशां ब्रह्मे-
 त्युपास्ते ऋणु तस्य फलमाशया सदोपासीतयास्योपास-

प्राणो वा आशया भूयान्यथा वा अरा नाभौ
समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितं

कस्य सर्वे कामाः सद्यन्ति सद्यद्भिं गच्छन्त्यमोघा
हास्याशिपः प्रार्थनाः सर्वा भवन्ति यत्प्रार्थितं सर्वं
तदवश्यं भवतीत्यर्थः । यावदाशया गतमित्यादि
पूर्ववत् ॥ १४ ॥

नामोपक्रममाशान्तं कार्यकारणत्वेन निमित्तनैमि-
त्तिकत्वेन चोत्तरोत्तरभूयस्तयाऽवस्थितं स्मृतिनिमित्त-
तद्भवमाशारथनापागैर्विपाशितं सर्वे सर्वतो विसमिव
तन्तुभिर्यस्मिन् प्राणे समर्पितम् । येन च सर्वतो व्यापिना
अन्तर्वह्निर्गतेन सूत्रे मणिगणा इव सूत्रेण ग्रथितं
विधृतम् । स एष प्राणो वै आशया भूयान् । कथमस्य
भूयस्त्वमित्याह दृष्टान्तेन समर्थयंस्तद्भूयस्त्वं यथा वै लोके
रथचक्रस्थारा रथनाभौ समर्पिताः सम्प्रोताः सम्प्र-
वेशिता इत्येतत् । एवमस्मिन् लिङ्गसङ्घातरूपे प्राणे प्रश्ना-

आशया भूयस्त्वमाकाङ्क्षाद्वारा व्युत्पादयति । कथमित्या-
दिना ॥ १४ ॥

प्राणस्य सर्वास्पर्दत्वेन भूयस्त्वं कथयति । नामोपक्रममिति ॥
प्रकृतश्रुतिवशात्तदुपक्रमे यस्य जगतोऽस्ति तत्तथा पाठक्रममेवान्वित्याशा-
चान्ते यस्यास्ति तज्जगत्तथेति विग्रहः । कार्यकारणत्वं काचित्कमुपादा-
नोपादेयत्वं निमित्तनैमित्तिकत्वमपि काचित्कमेव उत्तरोत्तरभूयस्तया
पूर्वस्मात्पूर्वस्मान्नाभादेरुत्तरोत्तरवागादिभूयस्त्वेनेति यावत् ॥ स्मृति-
निमित्तः सङ्गावो यस्य तत्तथा । आशास्वैरर्थनापागैः सर्वतो विपाशित-

प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय
ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता
प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥१॥
स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं

त्मनि दैहिके मुखे यस्मिन् परा देवता नामरूपव्याकर-
णायाऽऽदर्शादौ प्रतिबिम्बवज्जीवेनात्मनानुप्रविष्टा । दञ्च
महाराजस्येव सर्वाधिकारीश्वरस्य । कस्मिन् न्वहमुत्क्रान्ते
उत्क्रान्तो भविव्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्या-
मीति स प्राणमसृजतेति श्रुतेः । यस्तु ह्येवानुगत ईश्वरम् ।
तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पितो नाभावरा अर्पिता एव
मेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्राः अर्पिताः प्रज्ञामात्राः
प्राणेऽर्पिताः । स एव प्राण एव प्रज्ञा इति कौषीतकीनाम् ।
अत एवमस्मिन् प्राणे सर्व्वं यथोक्ते समर्पितम् । अतः स एष

मित्यत्र दृष्टान्तमाह । विसर्पितेति ॥ विसर्पितो मृणालविषयः । यथोक्तं
जगद्यस्मिन्नर्पितं स एष भूयानिति सम्बन्धः । सर्व्वस्य जगतः ॥ तस्मि-
न्नर्पितत्वमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति । येन चेति ॥ सर्व्वतो व्यापिनेत्यस्यैव
स्फुटीकरणमन्तर्बहिर्गतेनेति प्राणस्याशयाः सकाशाद्भूयस्त्वमाकाङ्क्षा-
पूर्व्वकं समर्पयते । कथमित्यादिना ॥ लिङ्गानां व्यष्टीनां सङ्घातः समु-
दायस्तद्रूपे समष्ट्यात्मनीति यावत् ॥ उपाधितद्वतोरैक्यमभिप्रेत्य
विशिनष्टि । प्रज्ञात्मनीति ॥ तस्यैवाध्यात्ममधिदैवज्ञावस्थानं सूचयति ।
दैहिकमिति ॥ प्राणान्तरं व्यावर्त्तयति । मुख्य इति ॥ यथोक्तेऽस्मिन् प्राणे
सर्व्वं समर्पितमित्युत्तरत्वं सम्बन्धः ॥ प्रज्ञात्मनीति परमात्मोपाधित्वं
प्राणस्योक्तं तदुपपादयति । यस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सर्व्वं समर्पितमिति

वाचाय्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद्भृशमिव प्रत्याह
 धिक्त्वाऽस्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृ-
 हा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वम

प्राणोऽपरतन्त्रः प्राणेन स्वयत्नैव याति नान्यकृतगम-
 नादिक्रियास्वस्य सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वं क्रियाकारक-
 फलभेदजातं प्राण एव न प्राणाद्विर्भूतमस्तीति प्रक-
 रणार्थः । प्राणः प्राणं ददाति । यद्ददाति तत्रत्वात्मभूत-
 मेव । यस्मै ददाति तदपि प्राणायैव । अतः पित्राद्या-
 ख्योऽपि प्राण एव । कथं पित्रादिशब्दानां प्रसिद्धार्थोत्सर्गेण
 प्राणविषयत्वमिति । उच्यते । सति प्राणे पित्रादिशब्द-
 प्रयोगात्तदुत्क्रान्तौ च प्रयोगाभावात् कथं तदित्याह ।
 स यः कश्चित्पित्रादीनामन्यतमं यदि तं भृशमिव तद-

पूर्ववत्स्वत्वः । किमिति चक्षुरादिषु विद्यमानेषु मुख्यस्यैव प्राणस्य
 परमात्मोपाधिकत्वसुपगतमित्याशङ्काह । यस्येति ॥ प्राणस्त्वैश्वरं प्रति
 सञ्जाधिकारत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । कश्चिन्निति ॥ ईश्वरं प्रति
 प्राणस्यैवोपाधिकत्वे हेत्वन्तरमाह । यस्त्विति ॥ क्त्वापि पूर्ववदनयः ॥
 प्राणस्त्वायावदोश्वरमनुगच्छतीत्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । तद्यथेति ॥
 भूतमात्राः शब्दादयः पृथिव्यादयश्च विषया प्रज्ञामात्रास्तु शब्दादिबुद्धिषु
 तज्जनकेन्द्रिषु चेत्यर्थः । भवतु तासां प्राणोऽपि तत्त्वं तद्यापि कथं प्राणस्य
 छायावदोश्वरं प्रत्यनुगतिस्तादाह । स एष इति ॥ कौपीतकीनां श्रुति-
 रिति शेषः । प्राणस्य यथोक्तविशेषणवैशिष्ट्यमतःशब्दार्थः ॥ व्याख्यातं भाग-
 मनूद्यावशिष्टमंशं व्याकरोति । एवमिति ॥ प्राणः प्राणेन यातीत्यस्या-
 र्थमाह । अत इति ॥ सञ्जास्यदत्वादिति यावत् ॥ प्राणः प्राणेन
 यातीत्यादेः प्राणो ह्येवैतानि सञ्जांसि भूतानीत्यनस्य तात्पर्यार्थं सङ्ख्य

स्याचार्य्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसि ॥२॥
 अथ यद्यथेनानुत्क्रान्तप्राणाच्छूलेन समासं व्यति-
 सन्दहेनैवैनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीति न

नतुरूपमिव क्विञ्चिद्वचनं त्वंकारादियुक्तं प्रत्याह तदेनं,
 पार्श्वस्था आङ्गविवेकिनो धिक्त्वास्तु धिगस्तु त्वामित्येवम् ॥
 पितृहा वै त्वं पितुर्हन्तेत्यादि । अथैनानेवोत्क्रान्तप्राणा-
 स्यक्तदेहान् अथान्यदपि शूलेन समासं समस्य व्यतिसन्द-
 हेद्वात्यस्य सन्दहेदेवमतिक्रूरमपि कर्म समासव्यत्यासा-
 दिप्रकारेण दहनलक्षणं तद्देहसम्बद्धमेव कुर्वाणं नैवैनं
 ब्रूयुः पितृहेत्यादि । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते
 एतत्पितृहास्योऽपि प्राण एवेति । तस्मात्प्राणो ह्येवैतानि
 पित्रादीनि सर्वाणि भवन्ति चलानि स्थिराणि च । स वा

कथयति । सर्वमिति ॥ दातृर्देयस्य सम्प्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वं प्रकटयति ॥
 प्राण इति ॥ तदपीति देयमानमुच्यते । स्वस्य सम्प्रदानस्य च प्राणा-
 भिन्नत्वात्प्राणायैवेत्युक्तं प्राणस्य सर्वात्मत्वमतःशब्दार्थः । प्रसिद्धिरनति-
 क्रमणीयेति शङ्कते । कथमिति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पित्रादिशब्दानां
 प्राणविषयत्वाच्च प्रसिद्धेरुल्लङ्घनमित्याह । उच्यत इति ॥ अन्वयव्यतिरे-
 कावेव प्रसन्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ पित्रादिषु प्राण्ये सति
 पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमन्यथा चाप्रयुज्यमानत्वं तदित्युच्यते ।
 त्वंकारादियुक्तमित्यादिपदेन तिरस्कारप्रभेदो ऋह्यते ॥ पित्रादिषु-
 प्रियवादिनं प्रति विवेकिनां धिक्कारवचने हेतुमाह । पितृहेति ॥ सति
 प्राण्ये पित्रादिषु पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमित्यन्वयसङ्गा व्यति-
 रेकमाह । अथैनानेवेति ॥ समस्य पुञ्जीकृत्य व्यत्यसावयवान्बिभञ्जत

आहहासीति न स्वसहासीति नाचार्य्यहासीति न
ब्राह्मणहासीति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि
भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं

एष प्राणवित् । एवं यथोक्तप्रकारेण पश्यन् फलतोऽनु-
भवन्नेवं मन्वान उपपत्तिभिश्चिन्तयन्नेवं विज्ञानन्दुप-
पत्तिभिः संयोज्यैवमेवेति निश्चयं कुर्वन्चित्यर्थः । मनन-
विज्ञानाभ्यां हि सम्भूतः शास्त्रार्थो निश्चितो दृष्टो भवेत्
अत एव पश्यन्वतिवादी भवति । नामाद्याशान्तमतीत्य
वदनशीलो भवतीत्यर्थः । ते चेद्भूयुस्तं यदि एवमतिवा-
दिनं सर्वदा सर्वैः शब्दैर्नामाद्याशान्तमतीत्य वर्त्तमानं
प्राणमेव वदन्ति एवं पश्यन्तमतिवदनशीलमतिवादिनं
ब्रह्मादिस्तम्बप्रख्यन्तम् । तस्य हि जगतः प्राण आत्माऽह-

इत्यर्थः । यद्यपीत्युपक्रमादेवमपीत्येतत्तथापीत्यस्मिन्नर्थे द्रष्टव्यम् । तदेवाति-
क्रूरं क्रम्यं विशिनष्टि । सभासेति ॥ अवयवविभञ्जनमादिशब्दार्थः ।
तद्देहसम्बद्धमित्यत्र तच्छब्दः क्रूरपितृत्वादिविषयः । यद्यपि त्यक्तप्राणेष्वपि-
देहेषु पितृदिशब्दो दृष्टस्तथापि नासौ सुख्यः । तद्विषये क्रूरकर्मानु-
ष्ठानेऽपि शिष्टगर्हादृष्टेरिति भावः ॥ उक्तान्वयव्यतिरेकफलरूपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ प्राणस्यैव पितृदिशब्दज्ञकत्वेकिं स्यादित्याशङ्क्याह ।
तस्मात्प्राणो हीति ॥ प्राणस्य भूयस्त्वमित्यं व्युत्पाद्य तद्विज्ञानफलमाह ।
स वा इति ॥ प्राणविदतिवादी भवतीति सम्बन्धः ॥ कथं प्राणवित्त्वमि-
त्यपेक्षायामाह । एवमिति ॥ सर्वान्तरं यथोक्तप्रकारः फलतोऽनुभवः
स्वरूपत्वेन साक्षात्कारः ॥ तदनुदर्शनेनैव प्राणवित्त्वे सिद्धिर्बिभ्रति
किमिति मननविज्ञाने पृथगुपन्यस्येते तत्राह । मननविज्ञानाभ्यां हीति ॥
उक्तान्वयव्यतिरेकाख्योपपत्तिसङ्कताद्वाक्याद्यत्राप्यविषयं ज्ञानं जायते

विज्ञानन्नतिवादी भवति तच्चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसौ-
त्यतिवाद्यस्त्रीतिब्रूयान्नापद्भुवीत ॥ ४ ॥ १५ ॥

एष तु अतिवदति यः सत्येनातिवदति
सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानेति सत्यन्वेव

मिति ब्रूवाणं यदि ब्रूयुरतिवाद्यसीति । वाढमतिवाद्यस्त्रीति
ब्रूयात् नापद्भुवीत । कस्माद्वासावपद्भुवीत । यत्प्राणं सर्व-
श्वरमयमस्त्रीत्यात्मत्वेनोपगतः ॥ १५ ॥

स एष नारदः सर्वातिशयं प्राणं स्वमात्मानं
श्रुत्वा नातःपरमस्तीत्युपरराम । न पूर्ववत्किमस्ति भगवः
प्राणाद्भूय इति पप्रच्छ । यतस्तमेवं विकारानृतब्रह्म-
विज्ञानेन परितुष्टमकृतार्थं परमार्थसत्यातिवादिनमा-
त्मानं मन्यमानं योग्यं शिष्यमित्याग्रहविशेषाद्विप्रच्या-
वयन्नाह भगवान्सनत्कुमारः । एष तु वा अतिवदति
यमहं वक्ष्यामि न प्राणविदतिवादी परमार्थतः । नामा-

तदत्र विज्ञानं विवक्ष्यते । तत्फलसाक्षात्करणं दर्शनमिति भेदः । मननवि-
ज्ञाने विना दर्शनासम्भवोऽतःशब्दार्थः । एवं मननादिद्वारेणेति यावत् ॥
अतिवादित्वं व्युत्पादयति । नामादीति ॥ नापद्भुवीतेत्युक्तं व्यक्तीकरोति ।
कस्मादिति ॥ १५ ॥

यदास्मादयं विद्वानात्मत्वेन सर्वेश्वरं प्राणोऽस्त्रीत्युपगतवांस्तस्मादप-
द्भवे हेत्वभावादात्मनोऽतिवादित्वम् ॥ नापद्भुवीतेत्यत्र प्राणान्तमुपदेशं श्रुत्वा
नारदस्य दृष्टीभावे किं कारणमित्याशङ्कायासाह । स एष इति ॥ कथं
तस्योपरतिरवगतेत्याशङ्काह । न पूर्ववदिति ॥ किमिति तर्ह्यं प्राणा-
यामुपेक्षायां स्वयमेवाचार्यो व्युत्पादयतीत्याशङ्काह । तमेवमिति ॥

विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास
इति ॥ १ ॥ १६ ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजा-

द्युपेक्षन्तु तस्यातिवादित्वम् । यस्तु भूमाख्यं सर्वातिक्रान्तं
तत्त्वं परमार्थसत्यं वेद सोऽतिवादीत्यत आह । एष तु वा
ऽतिवदति यः सत्येन परमार्थसत्यं विज्ञानवत्तयाऽति-
वदति सोऽहं त्वां प्रपन्नो भगवन्सत्येनातिवदानि । तथा
मां नियुनक्तु भगवान् यथाहं सत्येनातिवदानीत्यभिप्रायः ।
यद्येवं सत्येनातिवदितुमिच्छसि सत्यमेव तु तावद्विजिज्ञा-
सितव्यमित्यत आह नारदः । तथास्तु तर्हि सत्यं भगवो
विजिज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छन्वतोऽहमिति ॥ १६ ॥

यदा वै सत्यं परमार्थतो विजानाति । इदं पर-
मार्थतः सत्यमिति ततोऽदृतं विकारजातं वाचारम्भणं

एतस्माज्जायते प्राण इति श्वत्सन्नरात्राण्यस्य विकारत्वेनान्ततत्वम् ॥ वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयमित्यक्तम् । तस्मिन्नन्वते प्राण्ये ब्रह्मणि विज्ञानं
तेनेति यावत् ॥ परित्पृष्टत्वे कथमज्जतार्थत्वमित्याहृशङ्क्य भिष्याज्ञानशा-
लित्वादित्याह । परमार्थेति ॥ न च तस्योपेक्षार्थत्वमित्याह । योग्यमिति ॥
भिष्याम्यहविशेषो नास्ति प्राण्यात्परमित्यभिमानः ॥ कथं तर्हि प्राणविदो
ऽतिवादित्वमुक्तं तत्राह । नामादीति ॥ कस्तर्हि परमार्थतो ऽतिवादी-
त्याशङ्क्याह । यस्त्विति ॥ सोऽतिवादीति ॥ यतः सनक्तमारस्याभि-
प्रायेऽत एवाहेति योजना ॥ ननु नारदस्य नाद्यापि सत्यं विज्ञानस-
त्यन्नं कथं सत्येनातिवदानीति पृच्छति तत्राह । तथेति ॥ १६ ॥

यदा वै विजानातीत्यादिवाक्यं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह । यदेति ॥
यदि विश्वं सद्रूपादनुगताङ्घ्रिभ्रमसदेव स्याद्यदि त्वभिन्नं सन्नात्मेव

नन् सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञा-

हित्वा सर्वविकारावस्थं सदैवैकं सत्यमिति तदैवाथ वदति
यद्वदति । ननु विकारोऽपि सत्यमेव । नामरूपे सत्यान्ता-
भ्यामयं प्राणस्वन्नः प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति
श्रुत्यन्तरात् । सत्यमुक्तं सत्यत्वं श्रुत्यन्तरे विकारस्य न
तु परमार्थापेक्षमुक्तं किन्तु हीन्द्रियविषयाविषयत्वापेक्षं
सच्च त्यञ्चेति सत्यमित्युक्तं तद्वारेण च परमार्थसत्यस्योप-
लब्धिर्विवक्षितेति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति
चोक्तम् । इहापि तद्विष्टमेव । इह तु प्राणविषयात्परमार्थ-
सत्यविज्ञानाभिमानाद्ब्रह्मत्याप्य नारदं यत्सदेव सत्यं पर-
मार्थतो भूमाख्यं तद्विज्ञापयिष्यामीत्येष विशेषतो विव-
क्षितोऽर्थः । नाविजानन्सत्यं वदति ॥ यस्त्वविजानन्वदति
सोऽग्नप्रादिशब्देनाग्नप्रादेन् परमार्थसद्रूपान्मन्यमानो

परमार्थसत्त्वं सिद्धोदिति परमार्थतः सत्यं यदैव विजानातीत्यर्थः ॥
विज्ञानप्रकारमभिनयति । इदमिति ॥ ततस्तदाऽन्तं विकारजातं हित्वा
सदेव सत्यमिति कृत्वा यद्वदति तत्तदेव वदतीति योजना ॥ सत्यविज्ञा-
नस्य तद्वदनं प्रति हेतुत्वद्योतनार्थोऽयशब्दः ॥ श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन
भेदाभेदवादी शङ्कते । नन्विति ॥ किं बृहदारण्यकश्रुत्या विकारस्य
सत्यत्वसक्तमित्येतावन्मात्रमुच्येत किं वा परमार्थसत्यत्वमिति विक-
ल्पप्राद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥
भेदाभेदयोर्विरोधादेकोपाधावयोगाद्विकारस्य च रज्जुसर्पवन्दिश्रुत्यानु-
मानादत्वंनाबाध्यत्वाभिप्रायेण सत्यत्वं श्रुत्यन्तरेणैवोक्तमित्यर्थः ॥ कथं
तर्हि प्राणादिषु सत्यत्वसक्तमित्याशङ्क्याङ्गीकारं स्फोरयति । किन्तुहीति ॥
इन्द्रियजनितसद्द्विविषयत्वापेक्षं भूतत्वयं सदित्युच्यते । तद्विषयत्वा-

नन्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो
विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १७ ॥

वदति न तु ते रूपत्रयव्यतिरेकेण परमार्थतः सन्ति ।
तथा तान्यपि रूपाणि सद्पेक्षया नैव सन्तीत्यतो नावि-
जानन्सत्यं वदति । विजानन्नेव सत्यं वदति । नच तत्सत्य-
विज्ञानमविजिज्ञासितमप्रार्थितं ज्ञायत इत्याह । विज्ञा-
नन्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । यद्येवं विज्ञानं भगवो

मेवं भूतद्वयं त्वदिति व्यवह्रियते । तथा च भूतपञ्चकं सच्च त्वच्चेति
व्युत्पाद्य सत्यमिति यथोक्तम् । तथा तद्बीजभूतयोर्नामरूपयोस्तदात्मकत्वाच्च
प्राणानां सत्यत्वं व्यावहारिकमिष्टमित्यर्थः ॥ इतश्च प्राणादिषु मिथ्या-
भूतेष्वपि सत्यश्रुतिरविरुद्धेत्याह । तद्दारेष्येति ॥ प्राणादीनां व्याव-
हारिकसत्यत्वानुवादद्वारेणाध्यारोपापवादन्वायेन परमार्थसत्यस्य ब्रह्म-
स्योऽवगतिर्विवक्षितेति कृत्वा तेष्वपि सत्यत्वश्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः ॥
यथोक्तोऽर्थो विवक्षितो बृहदारण्यकश्रुतावित्त्वत्त्व गमकमाह । प्राणा
वा इति ॥ ननु श्रुत्यन्तरे विकारस्यापि व्यावहारिकं सत्यत्वमिष्टं
प्रकृते तु न तदिष्यते भूत्त एव सत्यत्वाङ्गीकारात् । तथा च विरोधता-
दवस्थप्रसक्त आह । इहापीति ॥ यदि प्राणस्यापि व्यवहारतः सत्यत्वसु-
पगतं किन्तर्हि सनत्कुमारस्य विवक्षितमित्याशङ्क्याह । इह त्विति ॥
यदा वै जानातीत्यथ सत्त्वं वदतीति यद्यास्वातं तदन्यव्यतिरेकाभ्यां
स्मृद्वयन्नादौ व्यतिरेकमाह । नाविजानन्ति ॥ परमार्थसत्यमविजान-
न्नापि वदत्यग्नप्रादीनीत्याशङ्क्याह । यस्त्विति ॥ तर्हि कथं सदेव
परमार्थसत्यमिति वदतो ऽभीष्टसिद्धिरित्याशङ्क्याह । न त्विति ॥ तान्येव
तर्हि रूपाणि पृथग्विद्यन्ते तेनेत्याह । तथेति ॥ अतोऽस्य नास्ति
सत्यवाटित्वमेवेत्युपसंहरति । इत्यत इति ॥ व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयमा-
चष्टे । विजानन्नेवेति ॥ अस्तु तर्हि सत्यविज्ञानपूर्वकमतिवादित्वमित्या-

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्त्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥१॥१८॥
 यदा वै अहधात्यथ मनुते नाअहधन्मनुते अहधदेव मनुते अद्वा त्वेव विजिज्ञासितव्येति अद्वां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १८ ॥

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ अहधाति नानिस्तिष्ठच्छहधाति निस्तिष्ठन्नेव अहधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २० ॥

विजिज्ञास इति । एवं सत्यादीनां चोत्तरोत्तराणां करोत्यन्तानां पूर्वपूर्वहेतुत्वं व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

यदा वै मनुत इति । मतिर्मननं तर्को मन्तव्यविषय आदरः ॥ १८ ॥ आस्तिक्यबुद्धिः अद्वा ॥ १९ ॥

निष्ठा गुरुशुश्रूषादिस्तत्परत्वं ब्रह्मविज्ञानाय ॥ २० ॥

शङ्काह । न चेति ॥ यद्येवं जिज्ञासाद्वारा सत्यविज्ञानं ज्ञेयमित्येवमिष्टञ्चेदित्यर्थः । सत्यवदनं प्रति सत्यविज्ञानस्य यथा कारणत्वसक्तं तथा पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरसुत्तरे कारणत्वेन द्रष्टव्यमित्यतिदिशति । एवमिति ॥ १७ ॥

विज्ञानकारणीभूतां मतिं व्याचष्टे । मतिरिति ॥ मननहेतुभूतां अद्वां व्याकरोति । अस्तीति ॥ १८ ॥ १९ ॥

अद्वाहेतुं निष्ठां व्याचष्टे । निष्टेति ॥ २० ॥

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २२ ॥

यदा वै करोति कृतिरिन्द्रियसंयमश्चित्तैकाग्रता कारणञ्च । सत्यां हि तस्यां निष्ठादीनि यथोक्तानि सम्भवन्ति विज्ञानावसानानि ॥ २१ ॥

सापि कृतिर्यदा सुखं लभते सुखं निरतिशयं वक्ष्यमाणं लब्ध्वयं मयेति मन्यते तदा भवतीत्यर्थः । यथा दृष्टफलसुखाकृतिस्तथेहापि नासुखं लब्ध्वा करोति । भविष्यदापि फलं लब्ध्वेत्युच्यते । तत्तदुद्दिश्य प्रवृत्तुपपत्तेः । अथेदानां कृत्यादिपूत्तरोत्तरेषु सत्सु सत्यं स्वयमेव प्रति-

निष्ठा निदानम् ॥ कृतिं विभजते । कृतिरिति ॥ कथं पुनरन्तेषामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणो भवति तत्राह । सत्यं हीति ॥ २१ ॥

कृतिस्तर्हि कृतो भवतीति तत्राह । सापीति ॥ यदा सुखं लभते तदा भवतीति सम्बन्धः । ननु सुखलाभास्येन्द्रियसंयमादिव्यतिरेकेणाभावात्कथं सुखलाभाधीना कृतिरित्याशङ्काह । सुखमिति ॥ वक्ष्यमाणसुखलब्ध्वयत्वाभिमानादेव यथोक्ताकृतिः सिद्धतीत्यर्थः ॥ सुखं लब्ध्वा करोतीत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति । यथेति ॥ दृष्टं फलं पुत्रपञ्चादि तज्जन्यसुखोद्दे-

प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय
ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता
प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥१॥
स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं

त्मनि दैहिके मुखे यस्मिन् परा देवता नामरूपव्याकर-
णायाऽऽदर्शादौ प्रतिबिम्बवज्जीवेनात्मनानुप्रविष्टा । दश्च
महाराजस्येव सर्वाधिकारीश्वरस्य । कस्मिन्त्वहमुत्क्रान्ते
उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्या-
मीति स प्राणमसृजतेति श्रुतेः। यस्तु छायेवानुगत ईश्वरम्।
तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पितो नाभावरः अर्पिता एव
मेवैता भूतमाताः प्रज्ञामातास्वर्पिताः प्रज्ञामाताः
प्राणेऽर्पिताः । स एव प्राण एव प्रज्ञाभेति कौषीतकीनाम् ।
अत एवमस्मिन् प्राणे सर्वं यथोक्ते समर्पितम् । अतः स एष

मित्यत्र दृष्टान्तमाह । विसर्पितेति ॥ विसृज्यते ऋणालविषयः । यथोक्तं
जगद्यस्मिन्नर्पितं स एष भूयानिति सम्बन्धः । सर्वस्य जगतः ॥ तस्मि-
न्नर्पितत्वमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति । येन चेति ॥ सर्वतो व्यापिनेत्यस्यैव
स्फुटीकरणमन्वर्द्धिर्गतेनेति प्राणस्याथायाः सकाशाद्भूयस्त्वमाकाङ्क्षा-
पूर्वकं समर्थयते । कथमित्यादिना ॥ लिङ्गानां व्यष्टीनां सङ्घातः सस-
दायन्तद्रूपे समष्ट्यात्मनीति यावत् ॥ उपाधितद्वतोरैक्यमभिप्रेत्य
विशिनष्टि । प्रज्ञात्मनीति ॥ तस्यैवाध्यात्ममधिदैवज्ञावस्थानं सूचयति ।
दैहिकमिति ॥ प्राणान्तरं व्यावर्त्तयति । मुख्य इति ॥ यथोक्तेऽस्मिन् प्राणे
सर्वं समर्पितमित्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥ प्रज्ञात्मनीति परमात्मोपाधित्वं
प्राणस्योक्तं तदुपपादयति । यस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सर्वं समर्पितमिति

वाचाय्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद्भृशमिव प्रत्याह
 धिक्त्वाऽस्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृ-
 हा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वम

प्राणोऽपरतन्त्रः प्राणेन स्वशक्तौव याति नान्यकृतगम-
 नादिक्रियास्वस्य सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वं क्रियाकारक-
 फलभेदजातं प्राण एव न प्राणाद्विर्भूतमस्तीति प्रक-
 रणार्थः । प्राणः प्राणं ददाति । यद्ददाति तद्वत्त्वात्मभूत-
 मेव । यस्मै ददाति तदपि प्राणायैव । अतः पिताद्या-
 ख्योऽपि प्राण एव । कथं पितादिशब्दानां प्रसिद्धार्थोत्सर्गेण
 प्राणविषयत्वमिति । उच्यते । सति प्राणे पितादिशब्द-
 प्रयोगान्तदुत्क्रान्तौ च प्रयोगाभावात् कथं तदित्याह ।
 स यः कश्चित्पितादीनामन्यतमं यदि तं भृशमिव तद-

पृञ्चवत्स्वन्त्रः । किमिति चक्षुरादिषु विद्यमानेषु मुख्यस्यैव प्राणस्य
 परमात्मोपाधिकत्वसुपगतमित्याशङ्काह । यश्चेति ॥ प्राणस्येश्वरं प्रति
 सर्वाधिकारत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । कश्चिन्निति ॥ ईश्वरं प्रति
 प्राणस्यैवोपाधिकत्वे हेत्वन्तरमाह । यश्चेति ॥ अत्रापि पूर्ववदन्वयः ॥
 प्राणस्त्वायावदीश्वरमनुगच्छतीत्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । तद्यथेति ॥
 भूतमात्राः शब्दादयः पृथिव्यादयश्च विषया प्रज्ञामात्रास्तु शब्दादिबुद्धिषु
 तज्जनकेन्द्रिणेषु चेत्यर्थः । भवतु तासां प्राणोऽपि तत्वं तथापि कथं प्राणस्य
 आयावदीश्वरं प्रत्यनुगतिस्तत्राह । स एष इति ॥ कौपीतकीनां श्रुति-
 रिति शेषः । प्राणस्य यथोक्तविशेषणवैशिष्ट्यमतःशब्दार्थः ॥ व्याख्यातं भाग-
 मनूद्यावशिष्टमंशं व्याकरोति । एवमिति ॥ प्राणः प्राणेन यातीत्यस्या-
 र्थमाह । अत इति ॥ सर्वास्मदत्वादिति यावत् ॥ प्राणः प्राणेन
 यातेत्यादेः प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भूतानीत्यन्तस्य तात्पर्यार्थं सङ्ख्य

स्याचार्य्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसि ॥२॥
 अथ यद्यथेनानुत्क्रान्तप्राणाच्छूलेन समासं व्यति-
 सन्दहेनैवैनं ब्रूयुःपितृहासीति न मातृहासीति न

नतुरूपमिव किञ्चिद्वचनं त्वंकारादियुक्तं प्रत्याह तदेनं
 पार्श्वस्था आह्विवेकिनो धिक्त्वास्तु धिगस्तु त्वामित्येवम् ॥
 पितृहा वै त्वं पितुर्हन्तेत्यादि । अथैनानेवोत्क्रान्तप्राणां-
 स्यक्तदेहान् अथान्यदपि शूलेन समासं समस्य व्यतिसन्द-
 हेद्वात्यस्य सन्दहेदेवमतिक्रूरमपि कर्म समासव्यत्यासा-
 दिप्रकारेण दहनलक्षणं तद्देहसम्बद्धमेव कुर्वाणं नैवैनं
 ब्रूयुः पितृहेत्यादि । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते
 एतत्पितृहास्योऽपि प्राण एवेति । तस्मात्प्राणो ह्येवैतानि
 पितृहादीनि सर्वाणि भवन्ति चलानि स्थिराणि च । स वा

कथयति । सर्वमिति ॥ दातृदेयस्य सम्प्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वं प्रकटयति ॥
 प्राण इति ॥ तदपीति देयमानसुच्यते । स्वस्य सम्प्रदानस्य च प्राणा-
 भिन्नत्वात्प्राणायैवेत्युक्तं प्राणस्य सर्वात्मत्वमतःशब्दार्थः । प्रसिद्धिरनति-
 क्रमणीयेति शङ्कते । कथमिति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पितृहादिशब्दानां
 प्राणविषयत्वाच्च प्रसिद्धेरुक्तज्ञानमित्याह । उच्यत इति ॥ अन्वयव्यतिरे-
 कावेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ पितृहादिषु प्राणेषु सति
 पितृहादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमन्यथा चाप्रयुज्यमानत्वं तदित्युच्यते ।
 त्वंकारादियुक्तमित्यादिपदेन तिरस्कारप्रभेदो ऋह्यते ॥ पितृहादिषु-
 प्रियवादिनं प्रति विवेकिनं धिक्कारवचने हेतुमाह । पितृहेति ॥ सति
 प्राणेषु पितृहादिषु पितृहादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमित्यन्वयसङ्गा व्यति-
 रेकमाह । अथैनानेवेति ॥ समस्य पुञ्जीकृत्य व्यत्यसावयवान्निभञ्जत

आह्लासीति न स्वसहासीति नाचार्य्यहासीति न
ब्राह्मणहासीति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि
भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं

एष प्राणवित् । एवं यथोक्तप्रकारेण पश्यन् फलतोऽनु-
भवन्नेवं मन्वान उपपत्तिभिश्चिन्तयन्नेवं विज्ञानन्दुप-
पत्तिभिः संयोज्यैवमेवेति निश्चयं कुर्वन्वित्यर्थः । मनन-
विज्ञानाभ्यां हि सम्भूतः शास्त्रार्थो निश्चितो दृष्टो भवेत्
अत एव पश्यन्वतिवादी भवति । नामाद्याशान्तमतीत्य
वदनशीलो भवतीत्यर्थः । ते चेद्भूयुस्तं यदि एवमतिवा-
दिनं सर्वदा सर्वैः शब्दैर्नामाद्याशान्तमतीत्य वर्त्तमानं
प्राणमेव वदन्ति एवं पश्यन्तमतिवदनशीलमतिवादिनं
ब्रह्मादिसम्बन्धप्रत्यन्तम् । तस्य हि जगतः प्राण आत्माऽह-

इत्यर्थः । यद्यपीत्युपक्रममादेवमपीत्येतत्तथापीत्यस्मिन्नर्थे द्रष्टव्यम् । तदेवाति-
क्रूरं कर्म विशिनष्टि । सभाषेति ॥ अवयवविभञ्जनमादिशब्दार्थः ।
तद्देहसम्बद्धमित्यत्र तच्छब्दः क्रूरपित्तुादिविषयः । यद्यपि त्यक्तप्राणेष्वपि-
देहेषु पित्रादिशब्दो द्रष्टव्यथापि नास्तीति मुख्यः । तद्विषये क्रूरकर्मांशु-
षानेऽपि शिष्टगर्हादृष्टेरिति भावः ॥ उक्तान्वयव्यतिरेकफलरूपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ प्राणस्यैव पित्रादिसञ्ज्ञकत्वेकिं स्यादित्याशङ्क्याह ।
तस्मात्प्राणो हीति ॥ प्राणस्य भूयस्त्वमित्यं व्युत्पाद्य तद्विज्ञानफलमाह ।
स वा इति ॥ प्राणविदतिवादी भवतीति सम्बन्धः ॥ कथं प्राणवित्त्वामि-
त्यपेक्षायामाह । एवमिति ॥ सर्व्वात्मत्वं यथोक्तप्रकारः फलतोऽनुभवः
स्वरूपत्वेन साक्षात्कारः ॥ तदनुदर्शनैव प्राणवित्त्वे सिद्धिर्निश्चय इति
किमिति मननविज्ञाने पृथगुपन्यस्येते तत्राह । मननविज्ञानाभ्यां हीति ॥
उक्तान्वयव्यतिरेकाख्योपपत्तिसङ्घताद्वाक्याद्यप्राणविषयं ज्ञानं जायते

वेजानन्नतिवादी भवति तच्चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसी-
यतिवाद्यस्मीतिब्रूयान्नापद्ङ्गुवीत ॥ ४ ॥ १५ ॥

एष तु अतिवदति यः सत्येनातिवदति
सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानेति सत्यन्वेव

मिति ब्रूवाणं यदि ब्रूयुरतिवाद्यसीति । वाढमतिवाद्यस्मीति
ब्रूयात् नापद्ङ्गुवीत । कस्माद्ब्रूयावपद्ङ्गुवीत । यत्प्राणं सर्वे-
श्वरमयमस्मीत्यात्मत्वेनोपगतः ॥ १५ ॥

स एष नारदः सर्वातिशयं प्राणं स्वमात्मानं
श्रुत्वा नातःपरमस्मीत्युपरराम । न पूर्व्ववत्किमस्ति भगवः
प्राणाद्भूय इति पप्रच्छ । यतस्तमेवं विकारानृतब्रह्म-
विज्ञानेन परितुष्टमकृतार्थं परमार्थसत्यातिवादिनमा-
त्मानं मन्यमानं योग्यं शिष्यमित्याग्रहविशेषाद्विप्रच्या-
वयन्नाह भगवान्सनत्कुमारः । एष तु वा अतिवदति
यमहं वक्ष्यामि न प्राणविदतिवादी परमार्थतः । नामा-

तदत्र विज्ञानं विवक्ष्यते । तत्फलसाक्षात्करणं दर्शनमिति भेदः । मननवि-
ज्ञाने विना दर्शनासम्भवोऽतःशब्दार्थः । एवं मननादिद्वारेण्येति यावत् ॥
अतिवादित्वं व्युत्पादयति । नामादीति ॥ नापद्ङ्गुवीतेत्युक्तं व्यक्तीकरोति ।
कस्मादिति ॥ १५ ॥

यद्यस्मादयं विद्वानात्मत्वेन सर्वेश्वरं प्राणोऽस्मीत्युपगतवांस्तस्मादप-
द्ङ्गवे हेत्वभावादात्मनोऽतिवादित्वम् ॥ नापद्ङ्गुवीतेत्यत्र प्राणान्तसुपदेशं श्रुत्वा
नारदस्य लक्ष्णीभावे किं कारणमित्याशङ्कयामाह । स एष इति ॥ कथं
तस्योपरतिरवगतेत्याशङ्क्याह । न पूर्व्ववदति ॥ किमिति तर्हि प्राणा-
याह्यपेक्षायां स्वयमेवाचार्यो व्युत्पादयतीत्याशङ्क्याह । तमेवमिति ॥

विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास
इति ॥ १ ॥ १६ ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजा-

दुपेक्षन्, तस्मात्तिवादित्वम् । यस्तु भूमाख्यं सर्वातिक्रान्तं
तत्त्वं परमार्थसत्यं वेद सोऽतिवादीत्यत आह । एष तु वा
ऽतिवदति यः सत्येन परमार्थसत्यं विज्ञानवक्त्याऽति-
वदति सोऽहं त्वां प्रपन्नो भगवन्सत्येनातिवदानि । तथा
मां नियुनक्तु भगवान् यथाहं सत्येनातिवदानीत्यभिप्रायः ।
यद्येवं सत्येनातिवदितुमिच्छसि सत्यमेव तु तावद्विजिज्ञा-
सितव्यमित्यत आह नारदः । तथास्तु तर्हि सत्यं भगवो
विजिज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छन्त्वतोऽहमिति ॥ १६ ॥

यदा वै सत्यं परमार्थतो विजानाति । इदं पर-
मार्थतः सत्यमिति ततोऽवृत्तं विकारजातं वाचारम्भणं

एतस्माज्जायते प्राण इति श्रुत्यनरात्राणस्य विकारत्वेनान्वतत्वम् ॥ वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयमित्यक्तम् । तस्मिन्नन्वते प्राणे ब्रह्मणि विज्ञानं
तेनेति वावत् ॥ परितुष्टत्वे कथमकृताहत्वमित्वाहशब्दो मिथ्याज्ञानया-
लित्वादित्वाह । परमार्थैति ॥ न च तस्योपेक्षाहत्वमित्वाह । योम्यमिति ॥
मिथ्याग्रहविशेषो नास्ति प्राणात्परमित्यभिमानः ॥ कथं तर्हि प्राणविदो
ऽतिवादित्वसुक्तं तत्राह । नामादीति ॥ कस्तर्हि परमार्थतोऽतिवादी-
त्याशङ्काह । यस्त्विति ॥ सोऽतिवादीति ॥ यतः सनत्कारस्याभि-
प्रायेऽत एवाहेति योजना ॥ ननु नारदस्य नाद्यापि सत्यं विज्ञानस-
त्यत्वं कथं सत्येनातिवदानीति पृच्छति तत्राह । तथेति ॥ १६ ॥

यदा वै विजानातीत्यादिवाक्यं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह । यदेति ॥
यदि विश्वं सद्रूपादनुगताङ्घ्रिमसदेव स्याद्यदि त्वभिन्नं सन्मातमेव

नन् सत्यं वदति विज्ञानन्नेव सत्यं वदति विज्ञान-

हित्वा सर्वविकारावस्थं सदैवैकं सत्यमिति तदैवायं वदति यद्वदति । ननु विकारोऽपि सत्यमेव । नामरूपे सत्यान्ताभ्यामयं प्राणस्वप्नः प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । सत्यमुक्तं सत्यत्वं श्रुत्यन्तरे विकारस्य न तु परमार्थापेक्षमुक्तं किन्तु हीन्द्रियविषयाविषयत्वापेक्षं सच्च त्यञ्चेति सत्यमित्युक्तं तद्वारेण च परमार्थसत्यस्योपलब्धिर्विवक्षितेति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति चोक्तम् । इहापि तदिष्टमेव । इह तु प्राणविषयात्परमार्थसत्यविज्ञानाभिमानाद्ब्रुव्याथ नारदं यत्सदेव सत्यं परमार्थतो भूमाख्यं तद्विज्ञापयिष्यामीत्येष विशेषतो विवक्षितोऽर्थः । नाविज्ञानन्सत्यं वदति ॥ यस्वविज्ञानन्वदति सोऽग्नादिशब्देनाग्नादेन् परमार्थसद्रूपान्मन्यमानो

परमार्थसत्त्वं सिद्धेदिति परमार्थतः सत्यं यदैव विज्ञानार्तत्त्वर्थः ॥ विज्ञानप्रकारमभिनयति । इदमिति ॥ ततस्तदाऽन्तं विकारजातं हित्वा सदेव सत्यमिति क्त्वा यद्वदति तत्तदेव वदतीति योजना ॥ सत्यविज्ञानस्य तद्वदनं प्रति हेतुत्वद्योतनार्थोऽथशब्दः ॥ श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन भेदाभेदादी शङ्कते । नन्विति ॥ किं बृहदारण्यकश्रुत्या विकारस्य सत्यत्वमुक्तमित्येतान्मात्रमुच्येत किं वा परमार्थसत्यत्वमिति विकल्पप्रादुर्भाङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥ भेदाभेदयोर्विरोधादेकोपाधावयोगाद्विकारस्य च रज्जुसर्पवन्दिश्यात्वानुमानादलम्बावाध्यत्वाभिप्रायेण सत्यत्वं श्रुत्यन्तरेणैवोक्तमित्यर्थः ॥ कथं तर्हि प्राणादिषु सत्यत्वमुक्तमित्याशङ्काङ्गीकारं स्फोरयति । किन्तुहीति ॥ इन्द्रियजनितसद् द्विविषयत्वापेक्षं धृतत्वं सदित्युच्यते । तद्विषयत्वा-

नन्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो
विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १७ ॥

वदति न तु ते रूपत्रयव्यतिरेकेण परमार्थतः सन्ति ।
तथा तान्यपि रूपाणि सदपेक्षया नैव सन्तीत्यतो नावि-
जानन्सत्यं वदति । विजानन्नेव सत्यं वदति । नच तत्सत्य-
विज्ञानमविजिज्ञासितमप्रार्थितं ज्ञायत इत्याह । विज्ञा-
नन्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । यद्येवं विज्ञानं भगवो

मेघं भूतद्वयं त्वदिति व्यवह्रियते । तथा च भूतपञ्चकं सच्च त्वच्चेति
व्युत्पाद्य सत्यमिति यथोक्तम् । तथा तद्बीजभूतयोर्नामरूपयोस्तदात्मकत्वाच्च
प्राणानां सत्यत्वं व्यावहारिकमिष्टमित्यर्थः ॥ इतश्च प्राणादिषु मित्या-
भूतेष्वपि सत्यश्रुतिरविरुद्धेत्याह । तद्दारेषेति ॥ प्राणादीनां व्याव-
हारिकसत्यत्वानुवादद्वारेषाध्यारोपापवादन्वावेन परमार्थसत्यस्य ब्रह्म-
णोऽवगतिर्विवक्षितेति क्त्वा तेष्वपि सत्यत्वश्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः ॥
यथोक्तोऽर्थो विवक्षितो बृहदारण्यकश्रुतावित्त्व गमकमाह । प्राणा
वा इति ॥ ननु श्रुत्यन्तरे विकारस्यापि व्यावहारिकं सत्यत्वमिष्टं
प्रकृते तु न तदिष्यते भूम्न एव सत्यत्वाङ्गीकारात् । तथा च विरोधता-
दवस्थप्रसक्त आह । इहापीति ॥ यदि प्राणस्यापि व्यवहारतः सत्यत्वसु-
पगतं किन्तर्हि सनत्कुमारस्य विवक्षितमित्याशङ्क्याह । इह त्विति ॥
यदा वै जानातीत्यथ सत्यं वदतीति यद्वास्वातं तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां
स्फुटवद्वादौ व्यतिरेकमाह । नाविजानन्निति ॥ परमार्थसत्यमविजान-
न्नपि वदत्यम्नादीनीत्याशङ्क्याह । यस्त्विति ॥ तर्हि कथं सदेव
परमार्थसत्यमिति वदतोऽभौष्टसिद्धिरित्याशङ्क्याह । न त्विति ॥ तान्येव
तर्हि रूपाणि पृथग्विद्यन्ते तेनेत्याह । तथेति ॥ अतोऽस्य नास्ति
सत्यवाङ्मतेऽल्पसंहरति । इत्यत इति ॥ व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयमा-
चष्टे । विजानन्नेवेति ॥ अस्तु तर्हि सत्यविज्ञानपूर्वकमतिवादित्वमित्या-

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति॥१॥१८॥
 यदा वै अहधात्यथ मनुते नाअहधन्मनुते अहधदेव मनुते अद्वा त्वेव विजिज्ञासितव्येति अद्वां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १८ ॥

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ अहधाति नानिस्तिष्ठच्छहधाति निस्तिष्ठन्नेव अहधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २० ॥

विजिज्ञास इति । एवं सत्यादीनां चोत्तरोत्तराणां करोत्यन्तानां पूर्वपूर्वहेतुत्वं व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

यदा वै मनुत इति । मतिर्मननं तर्को मन्तव्यविषय आदरः ॥ १८ ॥ आस्तिक्यबुद्धिः अद्वा ॥ १९ ॥

निष्ठा गुरुशुश्रूषादिस्तत्परत्वं ब्रह्मविज्ञानाय ॥ २० ॥

शङ्काह । न चेति ॥ यद्येवं जिज्ञासाद्वारा सत्यविज्ञानं ज्ञेयमित्येवमित्येदञ्चेदित्यर्थः । सत्यवदनं प्रति सत्यविज्ञानस्य यथा कारणत्वसक्तं तथा पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरसत्तरे कारणत्वेन द्रष्टव्यमित्यतिदिशति । एवमिति ॥ १७ ॥

विज्ञानकारणीभूतां मतिं व्याचष्टे । मतिरिति ॥ मननहेतुभूतां अद्वां व्याकरेति । अस्तीति ॥ १८ ॥ १९ ॥

अद्वाहेतुं निष्ठां व्याचष्टे । निष्टेति ॥ २० ॥

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वैव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २२ ॥

यदा वै करोति कृतिरिन्द्रियसंयमश्चित्तैकाग्रता कारणञ्च । सत्यां हि तस्यां निष्ठादीनि यथोक्तानि सम्भवन्ति विज्ञानावसानानि ॥ २१ ॥

सापि कृतिर्यदा सुखं लभते सुखं निरतिशयं वक्ष्यमाणं लब्धव्यं मयेति मन्यते तदा भवतीत्यर्थः । यथा दृष्टफलसुखाकृतिस्तथेहापि नासुखं लब्ध्वा करोति । भविष्यदपि फलं लब्धेत्युच्यते । तत्तदुद्दिश्य प्रवृत्तुपपत्तेः । अथेदानां कृत्यादिपूत्तरोत्तरेषु सत्सु सत्यं स्वयमेव प्रति-

निष्ठा निदानम् ॥ कृतिं विभजते । कृतिरिति ॥ कथं पुनरेतेषामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणो भवति तत्राह । सत्यं हीति ॥ २१ ॥

कृतिस्तर्हि कुतो भवतीति तत्राह । सापीति ॥ यदा सुखं लभते तदा भवतीति सम्बन्धः । ननु सुखलाभस्येन्द्रियसंयमादिव्यतिरेकेणाभावात्कथं सुखलाभाधीना कृतिरित्याशङ्क्याह । सुखमिति ॥ वक्ष्यमाणसुखलब्धव्यत्वाभिमानादेव यथोक्ताकृतिः भवतीत्यर्थः ॥ सुखं लब्ध्वा करोतीत्येतद्दृष्टान्तं न साधयति । यथेति ॥ इष्टं फलं पुत्रपञ्चादि तज्जन्यसुखोद्दे-

यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव
सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं
भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २३ ॥

भासते न तद्विज्ञानाय पृथग्यत्नः कार्य इति प्राप्तं तत्,
इदमुच्यते । सुखन्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादि । सुखं
भगवो विजिज्ञास इत्यभिसुखीभूतायाह ॥ २२ ॥

यो वै भूमा महत् निरतिशयं बह्विति पर्यायास्तत्सुखम् ।
ततोऽर्वाकातिशयत्वादल्पम् । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति ।
अल्पस्याधिकतृष्णाहेतुत्वात् । तृष्णा च दुःखबीजम् । न हि
दुःखबीजं सुखं दृष्टं ज्वरादि लोके । तस्माद्युक्तं नाल्पे
सुखमस्तीति । अतो भूमैव सुखम् । तृष्णादिदुःखबीजत्वा-
सम्भवाद्भूतः ॥ २३ ॥

शपूर्विका लोके क्षतिर्दृष्टा । तथात्मन्यपि सुखं लब्ध्वैव करोति नत
विना तदुद्देशमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां मनसश्च संयमपूर्वकं सुखं
भवति तथा च कथं तद्व्यवध्या करोतीत्युच्यते तत्राह । भविष्यदपीति ॥
उत्तरपन्थमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति । अथेत्यादिना ॥ २२ ॥

भूम्नोऽर्वागपि वैषयिकं सुखमस्तीत्याशङ्क्याह । ततोऽर्वागिति ॥
कथमल्पत्वेऽपि सुखत्वं वार्यते तत्राह । अल्पस्येति ॥ दुःखरूपां तृष्णां
प्रत्यल्पस्य सुखस्य हेतुत्वेऽपि कथं स्वयं सुखं न भवतीत्याशङ्क्याह । न
हीति ॥ अल्पस्य सुखस्य दुःखान्तरभावे सिद्धे फलितमाह अत इति ॥ २३ ॥

यत्र नान्वत्पश्यति नान्वच्छृणोति नान्वद्वि-
जानाति स भूमा अथ यत्रान्वत्पश्यत्यन्वच्छृणो-

किञ्चक्षणीऽसौ भूमेत्याह । यत्र यस्मिन् भूम्नि तत्त्वे
नान्वद्द्रष्टव्यमन्वेन करणेन दृष्टोऽन्यो विभक्तो दृष्ट्याद-
न्वत्पश्यति तथा नान्वच्छृणोति । नामरूपयोरेवान्तर्भावा-
द्विषयभेदस्य । तद्ग्राहकयोरेवेह दर्शनश्रवणयोर्ग्रहणम् ।
अन्वेषाच्चोपलक्ष्यार्थत्वेन मममन्त्वत्तोक्तं द्रष्टव्यम् । नान्वन्म-
नुत इति । प्रायशो मननपूर्वकत्वाद्विज्ञानस्य । तथा नान्व-
द्विजानाति । एवंलक्षणी यः स भूमा । किमत्र प्रसि-
द्धान्वदर्शनाभावो भूमोच्यते नान्वत्पश्यतीत्यादिना ।
अथान्वं न पश्यत्यात्मानं पश्यतीत्येतत् । किञ्चातो यद्यन्व-
दर्शनाद्यभावमात्रमित्युच्यते तदा हैतसंख्यवहारविल-

भूम्नः सद्विशेषत्वं निर्विशेषत्वं वेति प्रश्नपूर्वकं निर्विशेषत्वं निर्द्वा-
रयति । किमित्यादिना ॥ नान्वच्छृणोति स भूमेति संबन्धः । किमिति
स्पर्शनादिष्वपि सत्त्वुदर्शनश्रवणयोरेव निषेधत्वेनात्र यद्व्यभिचारश्चाह
नामेति ॥ अनुक्तानां स्पर्शादीनामुपलक्ष्यार्थत्वेनात्र द्वयोर्ग्रहणं
स्पर्शनाद्यविषयत्वस्यापि भूम्नि भावादित्याह । अन्येषामिति ॥ अत्रेति
लक्ष्यवाक्योक्तिः ॥ तत्र हेतुमाह । प्रायश इति ॥ यच्चित्रधिकरणे
तत्त्वविचारणाद्यामन्वोऽन्वं न पश्यति न शृणोति न मनुते न विजा-
नाति स भूमेति द्रष्टृदृष्ट्यादिविकल्पनिषेधेनाध्यासाधिकरणत्वोपलक्षितस्य
विकल्पाविषयत्वमेव भूमलक्ष्यमित्युपसंहरति । एवमिति ॥ उक्तमेव
लक्ष्यं स्फुटवितं विन्दति । किमत्रेति ॥ लोकाप्रसिद्धदर्शनादिविष-
यत्वाभावमात्रं भूमौ लक्ष्यं तद्विषेधेन स्वप्नयत्वं वेति विमर्शार्थः ॥
कश्चिन्मृग्ये को लाभः को वा दोष इति शिष्यः पृच्छति । किञ्चात

त्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदस्यतमश्च
यदल्पं तन्मर्त्यं स भगवः कश्चिन् प्रतिष्ठित

क्षणो भूमेत्युक्तं भवति । अथान्यदर्शनविशेषप्रतिषेधेनात्मानं
पश्यतीत्युच्यते । तदेकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदोऽभ्युप-
गतो भवेत् । यद्येवं को दोषः स्यात् । नन्वयमेव दोषः
संसारानिर्मुक्तिः । क्रियाकारकफलभेदो हि संसार इति ।
आत्मैकत्व एव क्रियाकारकफलभेदः संसारविलक्षण इति
चेत् । न । आत्मनो निर्विशेषैकत्वाभ्युपगमे दर्शनादिक्रिया-
कारकफलभेदाभ्युपगम्यस्य शब्दमात्रत्वात् । अन्यदर्शनाद्य-
भावोक्तिपक्षेऽपि यत्वेत्यन्यन्नपश्यतीति च विशेषणोऽनर्धके
स्यातामिति चेत् । दृश्यते हि लोके । यत्र शून्ये गृहेऽन्यन्न
पश्यतीत्युक्ते स्मन्नादनात्मानं च न न पश्यतीति गम्यते । एव-

इति ॥ आद्यमनूद्य तत्र लाभं दर्शयति । यदीति ॥ अन्यस्य प्रसिद्धस्य
दर्शनादेर्विषयत्वं भूम्न नास्तीत्येतावन्मात्रं तस्य लक्षणमित्युच्यते
चेत्सर्वविकल्पातीतः प्रत्यगात्मा भूमेत्यस्मत्प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं
पक्षमनूद्य तस्मिन्दोषं सूचयति । अथेत्यादिना ॥ तमेव दोषं प्रश्नपूर्वकं
स्फुटयति । यद्येवमित्यादिना ॥ सति क्रियाकारकफलभेदे कथं संसारानि-
र्मुक्तिस्तत्वाह । क्रियेति ॥ सति भेदे क्रियादेः संसारत्वं लोके दृष्टं
तद्वैलक्षण्यादेकस्मिन्नेव क्रियाकारकभावस्य न संसार इति चोदयति ।
आत्मैकत्व इति ॥ एकस्मिन्क्रियादिभेदस्यासम्भवं दर्शयन्नुत्तरमाह ।
नात्मान इति ॥ द्वितीयपक्षस्य दुष्टत्वे स्पष्टीकृते प्रथमपक्षस्यापि सभान-
दुष्टत्वमिति शिष्यः शङ्कते । अन्येति ॥ अद्यपक्षेऽपि न पश्यतीत्येतावतैव
दर्शनाद्यलाभाद्यत्वेत्यन्यदिति च विशेषणे व्यर्थं स्यातामित्यर्थः ॥ व्यर्थ-
मेवेदं वचनमित्याशङ्क्य शिष्यः स्वयमेव ब्रूते । दृश्यते हीति ॥ लोके

इति खे महिम्नि यदि वा न महिम्नौति ॥ १ ॥

मिहापीति चेत् । न । तत्त्वमसीत्येकत्वोपदेशादधिकरणा-
धिकर्तव्यभेदानुपपत्तेः । तथा सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमि-
ति षष्ठे निर्द्धारितत्वात् । अदृश्येऽनाम्नेन सन्दृश्ये तिष्ठति
रूपमस्य विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यादिश्रुतिभ्यः
स्वात्मनि दर्शनाद्यनुपपत्तिः । यत्नेति विशेषणमनर्थकं
प्राप्तमिति चेत् । न । अविद्याकृतभेदापेक्षत्वात् । यथा सत्यै-
कत्वाद्वितीयत्वबुद्धिं प्रकृतावपेक्ष्य सदेकमेवाद्वितीयमिति
सङ्ख्याद्यनर्हमप्युच्यते । एवं भूम्नेकस्मिन्नेव यत्नेति विशेषणम् ।
अविद्यावस्थायामन्यदर्शनानुवादेन च भूम्नि । अतस्तदभाव-
त्वलक्षणस्य विवक्षितत्वान्नान्यत्पश्यतीति विशेषणम् । तस्मा-
त्क्षंसारव्यवहारो भूम्नि नास्तीति समुदायार्थः । अथ यत्ना-

हि यत्न शून्ये षष्ठे नान्यत्पश्यति तद्देवदत्तीयमिति प्रयोगो दृश्यते
नच तस्य नैरर्थक्यमिष्टम् । व्यवहाराङ्गत्वाद्यथोक्ते धनधान्याद्यदर्शनेऽपि
सम्भादीन् षष्ठञ्च न न पश्यतीति श्रुतस्य नैरर्थक्यं न गम्यते । किन्तु
सम्भादीनां तस्य च दर्शनमिष्टम् । तथा यत्न नान्यत्पश्यतीत्यत्रापि
विशेषणवैयर्थ्ये समाधानं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ किं विशेषणार्थवत्त्वानुपपत्त्या
भूम्नाधिकरणाधिकर्तव्यभावः स्वात्मदर्शनं च वाच्यमित्युच्यते किं वा
श्रुतस्य नतिर्वक्तव्येति पृच्छते चेत्तत्राद्यं दूषयति । नेत्यादिना ॥ तथा
तत्त्वमसीति वदित्वर्थः । निर्द्धारितत्वादधिकरणाधिकर्तव्यभेदानुपपत्ति-
रिति शेषः ॥ यज्ञान्यत्र पश्यतीति विशेषणादात्मनः स्वदर्शनं वाच्यमिति
तत्राह । अदृश्य इति ॥ द्वितीयमनूद्य गतिमाह । यत्नेत्यादिना ॥
परिहारभागं दृष्टान्ते न स्पष्टयति । यथेति ॥ एकस्मिन्नेव भूम्नि यत्नेति
विशेषणमनर्हमपि प्रयुज्यते । प्रसिद्धानुवादेनाधिकरणादिविकल्पाविष-

गोत्रश्चमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दास-

विद्याविषयेऽन्योन्येनान्यत्प्रश्नतीति तदल्पमविद्याकालभावि
इत्यर्थः । यथ स्वप्रदृश्यं वस्तु प्राक् प्रतिबोधान्काल-
भावीति तद्वत् । तत एव तन्मर्थं विनाशि स्वप्रवस्तुवदेव
तद्विपरीतो भूमा यस्तद्वत्तम् । तच्छब्दोऽस्तत्वपरः ।
स तर्ह्येवंलक्षणे भूमा हे भगवन् कस्मिन् प्रतिष्ठित
इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः । स्वे महिम्नीति
स्वे आत्मीये महिम्नि माहात्म्ये विभूतौ प्रतिष्ठितो भूमा ।
यदि प्रतिष्ठाभिच्छसि क्वचित् यदि वा परमार्थमेव
पृच्छसीति न महिम्नपि प्रतिष्ठित इत्यवोचाम । अप्रतिष्ठि-
तोऽनाश्रितो भूमा क्वचिदपीत्यर्थः । यदि स्वमहिम्नि
प्रतिष्ठो भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते । शृणु । गोऽश्वादि

यत्वलक्षणस्य भूम्नो लक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह । एवमिति ॥ यद-
विद्यावस्थमश्वर्ह्यनादि तदनुवादेन नान्यत्प्रश्नतीति विशे षण्च भूम्नि
न विरुध्यते । दर्शनाद्यविषयत्वलक्षणस्य भूम्नो लक्षणस्य विवक्षितत्वादि-
त्याह । अविद्येति ॥ लक्षणवाक्यार्थसुपसंहरति । तस्मादिति ॥ दर्शनादि-
सकलसांसारिकव्यवहाराभावोपलक्षितं तत्त्वं भूमेत्यर्थः ॥ अथ यत्वेत्यादि-
वाक्यं व्याकरोति । अथेति ॥ परिच्छिन्नस्याविद्याकालभावित्वं दृष्टान्तेन
विदृष्येति । यथेति ॥ तत एव परिच्छिन्नत्वादिति । यावत् । कथं
तद्वत्तमिति भूम्नि तच्छब्दप्रयोगस्तत्वाह । तच्छब्द इति ॥ भूम्नः
सुसूत्रवचनान्तस्य चाश्रयं पृच्छति । सतर्हीति ॥ व्यवहारदृष्ट्या प्रश्नो
वस्तुदृष्ट्या वेति विकल्पप्राद्य प्रत्याह । इत्युक्तवन्तमिति ॥ द्वितीयमनूद्य
निराकरोति । यदीति ॥ पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य परिहरति । यदी-
त्यादिना ॥ भूम्नः स्वतोऽन्वस्मिन् प्रतिष्ठितत्वाभावेऽनेत्युच्यते तत्त्वान्यो

भार्य्यं क्षेत्राख्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि
ब्रवीमीति ह होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
इति ॥ २ ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पञ्चात् स
पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्व-

इह महिमेत्याचक्षते । गावश्चाश्वान् गोऽश्वं इन्दुं कवङ्गावः ।
सर्व्वत्र गवाश्वादिमहिमेति प्रसिद्धम् । तदाऽत्रतस्तप्रतिष्ठस्यैवो
भवति । यथा नाहमेवं स्वतोऽन्यं महिमानमात्रितो भूमा
चैत्रवदिति । ब्रवीम्यत्र हेतुत्वेनान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
इति व्यवहितेन सम्बन्धः ॥ किन्त्वेवं ब्रवीमीति होवाच
स एवेत्यादि ॥ २४ ॥

कस्मात्पुनः क्वचिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते । यस्मात्स एव
भूमा । अधस्तान्न तद्यतिरेकेणान्यद्विद्यते यस्मिन् प्रतिष्ठितः
स्यात् । तयोपरिष्ठादित्यादि समानम् । सति भूभ्रोऽन्यस्मिन्
भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यान्न तु तदस्ति । स एव तु सर्व्वम् । अत-
स्तस्मादसौ न क्वचित्प्रतिष्ठितः । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यधि-
करणाधिकर्त्तव्यतानिर्द्देशात्स एवाधस्तादिति च परोक्ष-

होत्वादिवाक्यस्य हेतुना तेन व्यवहितेनाहमेवं ब्रवीमीत्यस्य सम्बन्धमिति
योजना ॥ क्वं तर्हि ब्रवीति भवानित्याशङ्क्याह । किन्त्विति ॥ २४ ॥

अवतारितमेव वाक्यं प्रश्नपूर्व्वकभवतार्थं व्याचष्टे । कस्मादित्या-
दिना ॥ उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । सतीति ॥ अहङ्कारा-
त्मत्वोपदेशस्याभिप्रायमाह । यत्रेति ॥ कोऽसावहङ्कारेणादिश्यत

मित्यथातोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुप-
रिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्त-
रतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥ अथात आ-
त्मादेश एव आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा

निर्देशात् । द्रष्टुर्जीवादन्वो भूमा स्यादित्याशङ्का कस्य-
चिन्माभूदिति । अथातोऽनन्तरमहङ्कारेणादिश्यत इत्य-
हङ्कारादेशः । द्रष्टुरन्यत्वदर्शनार्थं भूमैव निर्दिश्यतोऽह-
ङ्कारेणाहमेवाधस्तादित्यादिना । अहङ्कारेण देहादिस-
ङ्घातोऽप्यादिश्यतेऽविवेकिभिरित्यतस्तदाशङ्का मा भूदिति ।
अथानन्तरमात्मादेश आत्मनैव केवलेन सत्स्वरूपेण शुद्धे-
नादिश्यते । आत्मैव सर्वतः सर्वमित्येवमेकमजं सर्वतो
व्योमवत्पूर्वमन्यशून्यं पश्यन् स वा एष विद्वान्मननविज्ञा-
नाभ्यामात्मरतिरात्मन्येव रतीरमणं यस्य सोऽयमात्म-
रतिस्तथात्मक्रीडः देहमात्रसाधना रतिर्वाह्यसाधना
क्रीडा । लोकेस्त्रीभिः सखिभिश्च क्रीडतीति दर्शनात् । न

इत्याशङ्का प्रयोजनानुवादपूर्वकमाह । द्रष्टुरिति ॥ अहङ्कारादेशात्
पृथगात्मादेशस्य तात्पर्यमाह । अहङ्कारेणेति ॥ उक्तात्मविज्ञानवतः
कतकत्वतामाह । आत्मैवेति ॥ एकमिति सजातीयभेदराहित्यस्योक्तिः ॥
अन्यशून्यमिति विजातीयभेदशून्यत्वमुच्यते ॥ रत्यात्मक्रीडयोरवा-
नरभेदं दर्शयति । देहमात्रेणेति ॥ क्रीडा बाह्यसाधने त्वत्वं लोकसम्प-
त्तिमाह । लोक इति ॥ देहस्य जीविते च भोगत्यागयोश्च निमित्तं
बाह्यवस्तु तत्र सर्वं त्वनिरपेक्षो यदृच्छःलाभेष्वासङ्गवर्जितो विद्वानित्याह ।

पञ्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मेत्तरत
 आत्मैवेदए सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं
 मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्म-
 मिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु

तथा विदुषः किन्तर्ह्यात्मविज्ञाननिमित्तमेवोभयं भव-
 तीत्यर्थः । मिथुनं इन्द्रजनितं सुखं तदपि इन्द्रनिरपेक्षं
 यस्य विदुषस्तथानन्दः शब्दादिनिमित्तः । आनन्दोऽवि-
 दुषां न तथाऽस्य विदुषः किन्तर्ह्यात्मनिमित्तमेव सर्वं
 सर्वदा सर्वप्रकारेण च । देहजीवितभोगादिनिमित्त-
 वाह्यवस्तुनिरपेक्ष इत्यर्थः । स एवं लक्षणो विद्वान् जीव-
 न्नेव स्वाराज्येऽभिषिक्तः । पतितेऽपि देहे स्वराडेव भवति ।
 यत एवम्भवति तत एव तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो
 भवति । प्राणादिषु पूर्वभूमिषु तत्वास्थेति तावन्मात्रपरि-
 च्छिन्नकामचारित्वमुक्तमन्यराजत्वं चार्थप्राप्तं सातिशय-
 त्वाद्वया प्राप्तस्वाराज्यकामचारत्वानुवादेन ततस्तन्निवृ-
 त्तिरिहोच्यते स स्वराडित्यादिना । अथ पुनर्येऽन्यथा
 ऽत उक्तदशनादन्यथा वैपरीत्येन यथोक्तमेव वा सम्यङ्

देहेति ॥ जीवन्मुक्तिमुक्त्वा विदेहमुक्तिं दर्शयति । स इति । स्वाराज्यं
 निमित्तीकृत्य फलान्तरमाह । यत एव मिति ॥ स्वाराज्यसर्वलोककामचा-
 रयोस्तात्पर्यमाह । प्राणादिष्विति ॥ यावद्दाम्नो गतं तत्वास्त यथाकाम-
 चारो भवतीत्यादिना परिच्छिन्नं परतन्त्रं पूर्वभूमिषु फलमुक्तमत्र
 त्व परमानन्दप्राप्तौ तद्वाट्तिरुच्यते न तु सोपाधिकं रूपमित्यर्थः ।

लोकेषु कामचारो भवति । अथ येऽन्यथातो
विदुरनगराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषां
सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वान-
स्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशा-

विदुस्तेऽन्यराजानो भवन्ति । अन्यः परो राजा स्वामी
एषां तेऽन्यराजानस्ते । किञ्च क्षय्यलोकाः क्षयो लोक
एषां ते क्षय्यलोकाः । भेददर्शनस्याल्पविषयत्वादल्पञ्च
तन्मूर्त्तप्रमित्यवोचाम । तस्मादेव द्वैतदर्शिनस्ते क्षय्यलोकाः
सुदर्शनानुरूप्येणैव भवन्त्यत एव तेषां सर्वेषु लोकेष्वका-
मचारो भवति ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्येत्यादि स्वाराज्यं प्राप्तस्य प्रकृतस्य
विदुष इत्यर्थः । प्राक्कृदात्मविज्ञानात्स्वात्मनोऽन्यस्वात्मतः
प्राणादेर्नामात्यन्तोत्पत्तिप्रलयावभूतां सदात्मविज्ञाने
तु सतीदानीं स्वात्मत एव संवृत्तौ तथा सर्वोऽप्यन्यो-
व्यवहार आत्मत एव विदुषः । किञ्च तदेतस्मिन्नर्थे

फलप्रदर्शनद्वारेण स्तुत्वा विद्यामविद्वन्निन्दाद्वारायितां
अथेत्यादिना । ते क्षय्यलोका भवन्तीति सम्बन्धः ॥ भेददर्शिनं विना-
शिफलवत्त्वे हेतुमाह । भेददर्शनस्येति ॥ परिच्छिन्नस्य विनाशित्वं
वचनं तस्मादिति परावृत्तयति ॥ २५ ॥

उक्तविद्यास्तुत्यर्थमेव विदुषः स्रष्टृत्वमाह । तस्येति ॥ तथा विदुषः
स्रष्टृत्वव्यवहारवदित्यर्थः । क्रोडादिरन्यो व्यवहारो न केवलं ब्राह्म-
णोक्तमिह विद्याफलं किन्तु मन्त्रोक्तञ्चेत्याह । किञ्चेति तच्छब्दार्थः

ऽऽत्मतः अर आत्मत आकाश आत्मतस्तञ्च
 आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावा-
 त्ततोऽन्वमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो
 ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सङ्कल्प आत्मतो मन
 आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः
 कर्माण्यात्मत एवेद ३ सर्वमिति ॥१॥ तदेषहोको

एष होको मन्त्रोऽपि भवति । न पश्यः पश्यतीति । पश्यो
 यथोक्तदर्शी विद्वानित्यर्थः । अत्युं मरणम् । रोगं ज्वरादि ।
 दुःखतां दुःखभावश्चापि न पश्यति । सर्वं ह सर्वमेव स
 पश्यः पश्यत्यात्मनमेव सर्वं ततः सर्वमाप्नोति सर्वं शः
 सर्वप्रकारैरिति । किञ्च स विद्वान् प्राक्सृष्टिप्रभेदादेक-
 धैव भवत्येकधैव च सन् त्रिधादिभेदैरनन्तभेदप्रकारो
 भवति सृष्टिकाले । पुनः संहारकाले मूलमेव स्वं पारमा-
 र्थिकमेकधाभावं प्रतिपद्यते । स्वतन्त्र एवेति विद्यां फलेन
 प्ररोचयन् स्तौति । अथेदानीं यथोक्ताया विद्यायाः
 सम्यगवभासकारणं सुखावभासकारणस्येवादृशस्य विशु-

सप्तम्या निर्दिश्यते । स च विद्याफलरूपः ॥ न पश्य इति मन्त्रमा-
 दाव व्याचष्टे । पश्यतीत्यादिना ॥ सर्वमाप्नोतीति पूर्वतापरिच्छेद-
 भगव्यावर्त्तनेन विवक्षिता नत क्रिमिकीटकादिभावोऽपुरुषार्थत्वप्र-
 सङ्गादिति दृष्टव्यम् ॥ विद्यास्तुतिपौष्पल्यार्थं सयुषविद्याफलमपि निर्यु-
 षत्रङ्गविदाप्नोतीत्यह ॥ किञ्चेति ॥ विधा तेजोबन्धरूपेण । शब्दसर्वा-
 दिरादिशब्दार्थः । विद्यां वत्फलं तदपेक्षितां स्तुतिज्जाभिधायाहार-

न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नीत दुःखताए
 सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति
 स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा
 नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः शतञ्च दश चैकञ्च
 सहस्राणि च विंशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः

द्विकारणं साधनमुपदिश्यते आहारशुद्धौ । आहृत्यत
 इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानम् । भोक्तृभोगायाहृत्यते
 तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशु-
 द्धीरागद्वेषमोहदोषैरसंख्यविषयविज्ञानमित्यर्थः । तस्या-
 माहारशुद्धौ सत्यां तद्वतोरन्तःकरणस्य सत्त्वस्य शुद्धि-
 नैर्भ्रम्य भवति । सत्त्वशुद्धौ च सत्यां यथावगते भूमा-
 ल्मनि ध्रुवाऽविच्छिन्ना हृतिरवस्मरणं भवति । तस्याञ्च
 लब्धायां स्मृतिलम्बे सति सर्वेषामविद्याकृतानर्थपाशरू-
 पाणामनेकजन्मान्तरानुभवभावनाऋषिनीकृतानां हृदया-
 अयाणां ग्रन्थीनां विप्रमोक्षविशेषेण मोक्षणं विनाशो
 भवतीति । यत एतदुत्तरोत्तरं यथोक्तमाहारशुद्धिमूलं
 तस्मात्सा कार्येत्यर्थः । सर्वं शास्त्रार्थमशेषत उक्त्वाऽऽस्था-

शुद्धावित्तादेस्तात्पर्यमाह । अथेति ॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियै-
 चरक्षित्वादिस्मृतिमात्रित्वाहारशब्दं व्याकरोति । आहृत्यत इतीति ॥
 कथं तस्याहृत्यमाणात्वं तवाह । भोक्तुरिति ॥ कीदृशी तस्य शुद्धिरित्वा-
 शङ्काह । रागेति आहारशुद्धिफलमाह । तस्यामिति ॥ अन्तःकरणशु-
 द्धिफलं कथयति । सत्त्वेति ॥ स्मृतिलम्बफलं दर्शयति । तस्याञ्चेति ॥

सत्त्वशुद्धौ भ्रुवा श्रुतिः श्रुतिलभ्ये सर्वग्रन्थीनां
विप्रमोक्षस्तस्मै ष्टदितकषायाय तमसः पारं
दर्शयति भगवान्सनात्कुमारस्तु स्कन्द इत्या-
चक्षते तए स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥ २६ ॥ इति
सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

यिकामुपसंहरति श्रुतिः । तस्मै ष्टदितकषायाय वाक्षारा-
दिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रञ्जनारूपत्वात्स-
न्नानवैराग्याभ्यासरूपक्षालेन क्षालितो ष्टदितो विनाशितो
यस्य नादरस्य तस्मै योम्याय ष्टदितकषायाय तमसोऽव-
द्यालक्षणात्पारं परमार्थतत्त्वं दर्शयति दर्शितवानित्यर्थः ।
कोऽसौ भगवानुत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिं
वेति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानित्येवंधर्मा सन-
त्कुमारः । तमेव सनत्कुमारं देवं स्कन्द इत्याचक्षते
कथयन्ति तद्विदः । द्विवचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ २६ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्रा-
जकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्द्वि-
रण्ये सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

भवतीत्याहारशुद्धिरपेक्षितेति शेषः ॥ प्रकृतवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति ।
यत इति ॥ तस्मै ष्टदितकषायायेत्यादिवाक्यमवतार्य व्याचष्टे । सर्वमिति ॥
आगतिं गतिमायव्ययौ । तस्य च वैशिष्ट्यान्तरमाह । तमेवेति ॥ २६ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुक्लानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदा-
नन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे
दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश-

ॐ परमात्मने नमः ॥ यद्यपि दिग्देशकालादिभेद-
शून्यं ब्रह्म सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमिति षष्ठसप्त-
मयोरधिगतं तथापीह मन्दबुद्धीनां दिग्देशादिभेद-
वद्वस्त्वित्येवं भाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसा परसार्थवि-
षयीकर्तुर्मित्यनधिगम्य च ब्रह्म न पुरुषार्थसिद्धिरिति
तदधिगमाय हृदयपुण्डरीकदेश उपदेष्टव्यः । यद्यपि
सत्त्वम्यक्प्रत्ययैकविषयं निर्गुणब्रह्मतत्त्वं तथापि मन्द-
बुद्धीनां गुणवत्त्वस्येष्टत्वात्मत्यकामादिगुणवत्त्वञ्च वक्तव्यम् ।
तथा यद्यपि ब्रह्मविदां स्मृत्यादिविषयेभ्यः स्वयमुपरमो
भवति तथाप्यनकजन्मविषयसेवाभ्यासजनिता विषयवि-
षया लक्षणा न सहसा निवर्त्तयितुं शक्यत इति ब्रह्मचर्या-
दिसाधनविशेषो विधातव्यः । तथा यद्यप्यात्मैकत्वविदां

पूर्वच्छिन्नध्यायद्वये निर्विशेषमात्मतत्त्वमनवच्छिन्नं सदादन्दे-
कतानमावेदितं तथा चोपनिषदारम्भेचरितार्थं किमवशिष्यते यदर्धम-
ध्यायान्तरमित्वाशङ्काह । यद्यपीति ॥ कर्तुमिति तदधिगमाय विशि-
ष्टोपदेश उपदेष्टव्य इति सम्बन्धः । मन्दबुद्धीनां तर्हि परसार्थवस्तुनो
ब्रह्मणोऽधिगतिरपेक्षितेत्यर्थः ॥ न केवलं मन्दाधिकारिणां ब्रह्माधिग-
मशेषत्वेन हृदयदेश उपदेश एवात्र कर्त्तव्यः किन्तु पूर्वलासुक्तगुणा-
द्यर्थान्तरोपदेशश्च कार्य इत्याह । यद्यपीति ॥ अथशेषमर्थान्तरसुपदे-
ष्टव्यमन्वाचष्टे । तथेति ॥ मन्दधियां ब्रह्मधीशेषत्वेन देशविशेषवद्गुणवि-
शेषवच्च ब्रह्मचर्यादिसाधनविशेषो विधातव्य इति सम्बन्धः । शब्दो-

स्त्वस्मिन्वदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासित-
व्यमिति ॥ १ ॥ तञ्चेद्भूयूर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे
दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः

गन्तृगमनगन्तव्याभावादविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तक्षये ग-
गन इव विद्युद्बुद्भूत इव वायुर्दग्धेन्धन इवाग्निः स्वात्म-
न्येव निवृत्तिस्तथापि गन्तृगमनादिवासितबुद्धीनां हृद-
यदेशगुणविशिष्टब्रह्मोपासकानां मूर्ध्वन्यया नाद्या गति-
वृत्तव्येत्यष्टमः प्रपाठक आरभ्यते । दिग्देशगुणगतिफल-
भेदशून्यं हि परमार्थसत् अद्वयं ब्रह्म मन्दबुद्धीनाम-
सदिव प्रतिभाति । सन्मार्गस्थास्तावद्भवन्तु ततः शनैः
परमार्थसदपि ग्राहयिष्यामीति मन्यते श्रुतिः । अथान-
न्तरं यदिदं वक्ष्यमाणं दहरमल्पं पुण्डरीकं पुण्डरीकस-
दृशं वेश्म इव वेश्म द्वारपालादिमत्त्वात् । अस्मिन् ब्रह्मपुरे

क्तब्रह्मज्ञानवतां विधिं विनापि विषये वैसृष्ट्यसम्भवात्किं विधिनेत्याशङ्काह ।
यद्यपि ब्रह्मविदाभिति ॥ तथा साधनविशेषो वक्तव्योऽवशिष्यते तथोपा-
सकानां गतिश्च वक्तव्यत्ववशिष्टमर्थान्तरमाह । तथेति ॥ एकत्वदर्शिनं
गन्नादिसर्वभेदप्रत्यवास्तमवादाविद्यादिशेषस्य देहस्थितिनिमित्तस्य क्षये
सति स्वात्मन्येव निवृत्तिसम्भवात्कृतो गतिवृत्तव्येत्याशङ्काह । यद्यप्यात्मै-
कत्वविदाभिति ॥ अविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तक्षये स्वात्मन्येव निवृ-
त्तिरित्युत्तरेण सम्बन्धः । स्वात्मनिर्वाण्येऽपि कृतकरूपत्यागेन स्वाभाविक-
स्वरूपावस्थानमित्यत्र दृष्टान्तमाह । गगन इवेति ॥ अनेकोदाहरणोपा-
दानं बुद्धिसौकर्यार्थम् ॥ उक्तमेवाध्यायतात्पर्यं सङ्क्षिप्य दर्शयति ।
दिग्देशेति ॥ दिशा देशेन गुणैर्गत्या फलभेदेन च शून्यं तदवच्छिन्न-
मिति यावत् ॥ तस्य दिगाद्यनवच्छिन्नत्वे हेतुमाह । अद्वयमिति ॥ तर्हि

किन्तदत्र विद्यते यदन्तेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासि-

ब्रह्मणः परस्य पुरम् । राज्ञोऽनेकप्रकृतिमद्यथा पुरं तथे-
दमनेकेन्द्रियमनोबुद्धिभिः स्वास्यर्थकारिभिर्युक्तमिति ब्रह्म-
पुरम् । पुरे च वेश्म राज्ञो यथा तथा तस्मिन् ब्रह्मपुरे
शरीरे दहरं वेश्म ब्रह्मण उपलब्धधिष्ठानमित्यर्थः ।
यथा हि विष्णोः शालग्रामः । अस्मिन् हि स्वविकार-
शुद्धे देहे नामरूपव्याकरणाय प्रविष्टं मदाख्यं ब्रह्म
जीवेनात्मनेत्युक्तम् । तस्मादस्मिन् हृदयपुण्डरीके वेश्मनि
उपसंहृतकारणैर्वाह्यविषविरक्तैर्विशेषतो ब्रह्मचर्यसत्यसा-
धनाभ्यां युक्तैर्वक्ष्यमाणगुणबद्धान्यमानैर्ब्रह्मोपलभ्यत इति
प्रकरणार्थः । दहरोऽल्पतरोऽस्मिन्दहरे वेश्मनि वेश्मनो
ऽल्पत्वान्तदन्तर्वर्त्तिनोऽल्पतरत्वं वेश्मनः । अन्तराकाश आ-
काशाख्यं ब्रह्म । आकाशो वै नामेति हि वक्ष्यति ।

तेषां भ्रमापोहार्यं परमार्थसद्वयं ब्रह्म ग्राहयितव्यं किमित्यन्वयोप-
दिश्यते तत्राह । सन्मार्गस्था इति ॥ अध्यायतात्पर्यं सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां
दर्शयित्वा श्रुत्यक्षरान्नि व्याकरोति । अथेत्यादिना ॥ उत्तमबुद्धीन्प्रति
निर्विशेषब्रह्मोपदेशानन्तरं सन्दुद्धीन्प्रति सविशेषसुपदिश्यते
ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तत्र तावदुपास्थायतनं निर्दिशति । यदिदमिति ॥ हृदयपुण्ड-
रीकस्य वेश्मसादृश्ये हेतुमाह । द्वारपालादीति ॥ तस्य ह वा एतस्य
पञ्च देवसुपय इत्यादिद्रुतेरुक्तहेतुसिद्धिः ॥ तस्याश्रयं दर्शयति । अस्मि-
न्निति ॥ शरीरस्य ब्रह्मपुरत्वं दृष्टान्तेन साधयति । राज्ञ इति ततोक्तवे-
श्मदृष्टान्तेन स्पष्टयति । पुरे चेति ॥ कथं पुनः सर्वगतस्य निरवयवस्य
ब्रह्मणो यथोक्तवेश्मनिष्ठमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मण इति ॥ ननु संसारिणो

तव्यमिति ॥ २ ॥ ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाश-
स्तावानिषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावा-

आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वसर्वगतत्वसामान्याच्च तस्मि-
न्वाकाशाख्ये यदन्तर्मध्ये तदन्वेष्टव्यम् । तद्वाव तदेव च विशेषेण
जिज्ञासितव्यम् । सुर्व्या अयमवशाद्युपायैरन्विव्य च साक्षात्कर-
णीयमित्यर्थः । तच्चेदेवमुक्तवन्तमाचार्यं यदि ब्रूयुरन्ते-
वासिनश्चोदयेयुः कथं यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरेपरिच्छिन्ने
ऽन्तर्दहरं पुण्डरीकं वेद्म ततोऽप्यन्तराऽल्पतर एवाकाशः ।
पुण्डरीक एव वेद्मनि तावत्किं स्यात् किन्ततोऽल्पतरे खे
यद्भवेदित्याहुः । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किन्तदत्र विद्यते ।
न किञ्चन विद्यत इत्यभिप्रायः । यदि नाम बदरमात्रं किमपि
विद्यते किं तस्यान्वेषणेन विजिज्ञासनेन वा फलं विजिज्ञा-
सितुः स्यात् । अतो यत्तत्रान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं वा न तेन

ब्रह्मातिरिक्तस्य स्वकर्म्मैर्पार्जितेन शरीरेण स्नामित्यसम्बन्धो न
ब्रह्मसूक्तदसम्बन्धित्वात्कथं ततोपलब्धिरत आह । अस्मिन् हीति ॥
ब्रह्मणो जीवात्मना स्मृते कार्ये जलार्कवत्प्रवेशे हृदयपुण्डरीकस्य
ब्रह्मोपलब्धप्रधिष्ठानत्वं पूर्वोक्तमविरुद्धमित्याह । तस्मादिति ॥ अन्त-
राकाशस्त्वात्पत्यतरत्वे हेतुमाह । वेद्मन इति ॥ आकाशशब्दस्य
भूताकाशविषयत्वं व्यावर्त्तयति । आकाशाख्यमिति ॥ कथं वाक्यशेषेऽ
याकाशशब्दो ब्रह्मणि वर्त्तते तत्राह । आकाश इवेति ॥ तस्मिन्वद-
न्तस्तदान्प्रवेशे सहान्वेष्टव्यं तस्मिन्वा खे महिम्नि यदन्तस्तदाकाशाख्यं
ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा हृदयपुण्डरीकावच्छिन्ने नभसि यदन्त-
राकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यमिति योजना ॥ दहरोऽस्मिन्नित्यादिवा-
क्यस्य यथान्तमर्थं स्मृत्वा चोद्यमुत्थापयति । तच्चेदिति ॥ तदेव

पृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च
सूर्याचन्द्रमसावभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति

प्रयोजनमित्युक्तवतः स आचार्यो ब्रूयादिति श्रुतेर्ब्रूयन्
श्रुतः । तत्र यद्ब्रूय पुण्डरीकान्तः खस्याल्पत्वान्तत्स्थमल्पतरं
स्यादिति । तदसत् । न हि खं पुण्डरीकवेगगतं पुण्डरी-
कादल्पतरं मत्वाऽवोचं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति ।
किं तर्हि पुण्डरीकमल्पं तदनुविधायि तत्स्थमन्तःकरणं
पुण्डरीकाकाशं परिच्छिन्नं तस्मिन्विशुद्धे संहृतकरणानां
योगिनां स्वच्छ इवोदके प्रतिबिम्बरूपमादर्श इव च शुद्धे
स्वच्छं विज्ञानज्योतिःस्वरूपावभासं तावन्मात्रं ब्रह्मोपल-
भ्यत इति । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यवोचाम अन्तः-
करणोपाधिनिमित्तम् । स्वतस्तु यावान्वै प्रसिद्धः परिमाणतो
ऽयमाकाशो भौतिकस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशो यस्मि-

चोद्यमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति । कथमित्यादिना ॥ भवतु परिच्छिन्ने
शरीरे पुण्डरीकाकारस्य हृदयस्यऽल्पत्वं तदन्तर्ब्रूयन्तन्त्राकाशस्य
ततोऽल्पतरत्वं तथापि प्रकृते किं स्यादित्याशङ्क्याह । पुण्डरीक एवेति ॥
किंशब्दस्य प्रश्नविषयत्वं व्यावर्त्तयति । न किञ्चेति ॥ हृदयपुण्डरीकान्त-
र्वर्त्तिनमाकाशस्युपेत्याद्यं दूषयति । यदि नामेति ॥ फलानुफलम्भोऽतःश-
ब्दार्थः । तत्रेत्थन्वर्त्त्याकाशोक्तिः । शिष्याचार्यव्यतिरिक्तस्यात्वाप्रस्तु-
तत्वात्कस्येदं नियोगवचनमित्यशङ्क्याह । इति श्रुतेरिति ॥ किमाचार्यो
ब्रूयादित्युपेक्षायां ब्रह्मणोऽर्थे शिष्याणां मनःसमाधानमादौ प्रार्थयत
इत्याह । श्रुतेरिति ॥ श्रोतव्यमेव दर्शयितुं शिष्यैरुक्तमनुवदति । तत्रेति ॥
किमाकाशस्य स्वाभाविकं दहरत्वस्युपेत्य चोद्यते किंवा परोपाधिनि-
मित्तमिति विकल्पाद्यं दूषयति । तदसदिति ॥ ततश्च तस्य स्वाभाविकं

यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥३॥
तच्च द्रुयुरस्मिन्स्येदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं ए समाहितं

अन्वेष्टयं विजिज्ञासितव्यञ्चावोचाम । नाप्याकाशतुल्य
परिमाणवमभिप्रेत्य तावानित्युच्यते । किं तर्हि ब्रह्मणो-
ऽग्नुरूपस्य दृष्टान्तान्तरस्याभावात्कथं पुनर्नाकाशसममेव
ब्रह्मोत्पन्नवगम्यते । येनादृतं खञ्ज दिवं महीञ्च । तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । तस्मिन्नु खल्लक्षरे
गार्ध्वाकाश इत्यादिश्रुतिभ्यः । किञ्चोभेऽस्मिन्वावापृथिवी
ब्रह्माकाशे बहुपाधिविशिष्टेऽन्तरेव समाहिते सम्यगा-
हिते स्थिते । यथा वा अरा नाभावित्युक्तं हि । तथोभा-
वग्निस्य वायुश्चेत्यादि समानम् । यच्चास्यात्मन आत्मीयत्वेन
देहवतोऽस्ति विद्यत इह लोके । तथा यच्चात्मीयत्वेन न
विद्यते । नष्टं भविष्यच्च नास्तीत्युच्यते । न त्वत्यन्तमेवाप्तम् ।

दहरत्वमाश्रित्य चोद्यं निरवकाशमिति शेषः ॥ कथं तर्हि दहरत्वोक्ति-
राकाशस्वेत्याशङ्काह । किन्तर्हीति ॥ तस्मिन्निशुद्धे तावन्मात्रं ब्रह्म
वयोक्तविशेषणं योगिनां विषयेभ्यो विमुखीकृताऽन्तःकरणानामुपलभ्यत
इति सम्बन्धः ॥ अन्तःकरणस्य शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह । स्वच्छ इवेति ॥
ब्रह्मणस्तस्मिन्नुपलभ्यमानत्वे प्रतिबिम्बरूपमित्येव्युदाहरणं प्रतिपत्ति-
सौकर्यार्थम् ॥ उदाहरणान्तरं ब्रह्मणो नैसर्गिकमागन्तुकञ्च व्यवधानं
नास्तीत्युपलब्धिसिद्धार्थं विशिनष्टि । स्वच्छमिति ॥ तादृगेव दहरत्वमादाय
चोद्यते चेदनौपाधिकं महत्त्वमुपेत्य समाधिः सम्भवतीति विकल्पान्तरं
निरस्तति । स्वतस्त्विति ॥ अस्मिन्नन्वेष्टव्यमाश्रयेण सहेति शेषः ।
यावास्तावानिति वचनादाकाशेन तुल्यपरिमाणत्वं ब्रह्मणोऽभिप्रेतम् ।
ब्रवाच अथावो नाकाशादित्यादि विरुद्धमित्याशङ्काह । नापीति ।

सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैनज्जरावाप्नो-
ति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥४॥

तस्य हृद्याकाशे समाधानानुपपत्तेः । तच्चेदेवमुक्तवन्तं ब्रूयुः
पुनरन्तेवासिनोऽस्मिंश्चेद्यथोक्ते चेद्यादि ब्रह्मपुरोपलक्षिता-
न्तराकाश इत्यर्थः । इदं सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि
सर्वे च कामाः । कथमाचार्येणानुक्ताः कामा अन्तेवासि-
भिरुच्यन्ते । नैष दोषो यच्चास्येहास्ति यच्च वासीति । उक्ता
एव ह्याचार्येण कामाः । अपि च सर्वशब्देन चोक्ता एव
कामाः । यदा यस्मिन् काले एतच्छरीरं ब्रह्मपुराख्यं
जरावलिपलितादिलक्षणा वयोहानिर्वा प्रप्नोति शस्त्रा-
दिना वृकं प्रध्वंसते विस्त्रंसते विनश्यति किन्ततोऽ-
न्यदतिशिष्यते । घटाश्रितक्षीरदधिस्र्नेहादिवहृतनाशे
देहनाशेऽपि देहाश्रयमुत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वनाशात्तस्यती-

केनाभिप्रायेण तर्हि तावानित्युक्तमत आह । किं तर्हीति ॥ न तस्य
प्रतिभास्तीत्याकाशादियेन व्याप्तं लोकोऽनुभवति तस्मिन्नक्षरे सर्वं ऋगादि
समाहितमित्यर्थः । कार्यकारणयोरतुल्यपरिमाणत्वप्रसिद्धे च नाकाशस-
मता ब्रह्मणोऽस्तीत्याह । तस्मादिति ॥ आधारार्थयोरतुल्यपरिमाण-
त्वाच्चैवमित्याह । एतस्मिन्निति ॥ इतच्चाकाशस्य न स्वाभाविकं दहरत्व-
मित्याह । किञ्चेति ॥ कार्यं हि द्यावापृथिव्यादिकारणे समाहितं तच्च
हृदये ध्येयमित्यभिप्रेत्य बुद्धुपाधिविशिष्टमित्युक्तम् । आकाशे द्यावापृथि-
व्यादेः समाहितत्वे भूमविद्यासंवादं दर्शयति । यथा वेति ॥ न विद्यते
सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति सम्बन्धः । नास्तिशब्दस्यात्यन्तासद्विषयत्वं
व्यावर्त्तयति । नष्टमिति ॥ आश्रयनाशादाश्रयतनाशः स्वादिति न्यायमा-

स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य
हृन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समा-

त्वभिप्रायः । एवं ब्राह्मे नाशे किन्ततोऽन्यद्यथोक्ताद
तिशिष्यतेऽवतिष्ठते न किञ्चनावतिष्ठत इत्यभिप्रायः ।
एवमन्तेवासिभिश्चोदितः स आचार्यो ब्रूयात् तन्मति-
मपनयन् । कथमस्य देहस्य जरयैतद्यथोक्तमन्तराका-
शाख्यं ब्रह्म यस्मिन् सर्वं समाहितं न जीर्यति देहवन्न
क्रियत इत्यर्थः । न चास्य वधेन शस्त्रादिघातेनैतद्वन्यते
यथाकाशं किमु ततोऽपि सूक्ष्मतरमशब्दमस्पर्शं ब्रह्म
देहेन्द्रियादिदोषैर्न स्पृश्यत इत्यर्थः । कथं देहेन्द्रियादि-
दोषैर्न स्पृश्यत इत्येतस्मिन्नवसरे वक्तव्यं प्राप्तं तत्प्रकृत-
व्यासङ्गो माभूदिति नोच्यते । इन्द्रविरोचनाख्यायिकाया-
मुपरिष्ठाद्व्याप्तो युक्तिः । एतत्सत्यमवितथं ब्रह्मपुरं

चित्तं शङ्कते । तच्चेदिति ॥ यद्यस्मिन्सर्वं समाहितं ततो देहनाशे
किमवशिष्यत इति सम्बन्धः ॥ शिष्याणामधिकावापं दोषमाशङ्कते ।
कथमिति ॥ शङ्कितं दोषं परिहरति । नैष दोष इति ॥ सर्वं तदस्मिन्स-
माहितमित्यलोक्तेन सर्वं शब्देनेति शेषः ॥ शिष्याणामधिकावापं दोषं
परिहृत्य प्रकृतं श्लोद्यं विवृणोति । यदेत्यादिना ॥ आकाशस्य शिष्यमाश-
त्वमाशङ्काह । षटेति ॥ ततो यथोक्ताद्याशादितिसम्बन्धः । कथा पुनः
रोत्वा शून्यविषया शिष्यमतिरपनेवेति प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । कथ-
मित्यादिना । देहादिविक्रियया ब्रह्मणो न विक्रियास्त्येतत्कैः सति क-
न्वावेन साधयति । न चेदिति ॥ देहादिषु तादात्म्येण स्थितश्चेद्ब्रह्म
दोषैरसंस्पृष्टमित्युक्तमित्याशङ्काह । कथमिति ॥ प्रकृतदहरोपसना तत्र
व्यासङ्गो विशेषः । यदि देहादिदोषैरसंस्पृष्टत्वं ब्रह्मणो नोच्यते चेदेते

हिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विस्व-
त्यर्विशोको विजिद्यत्सोऽपिपासः सत्यकामः

ब्रह्मैव पुरं ब्रह्मपुरं शरीराख्यन्तु ब्रह्मपुरम् । ब्रह्मोपलक्ष-
णार्थत्वात् । तत्त्ववृत्तमेव वाचारम्भणं विकारो नामधेय-
मिति श्रुतेः । तद्विकारेऽवृत्तेऽपि देहशुद्धे ब्रह्मोपलभ्यत-
इति ब्रह्मपुरमित्युक्तं व्यावहारिकम् । सत्यन्तु ब्रह्मपुरमेत-
देव ब्रह्म । सर्व्वव्यवहारास्यदत्त्वात् । अतोऽस्मिन् पुण्डरी-
कोपलक्षिते ब्रह्मपुरे सर्व्वे कामा ये वहिर्भवद्भिः प्रार्थन्ते
तेऽस्मिन्नेव स्वात्मनि समाहिताः । अतस्तत्प्राप्तुपायमेवानु-
ष्ठाता वाक्ष्यकामविषयलक्षणां त्यजतेत्यभिप्रायः । एष
आत्मा भवतां स्वरूपम् । शृणुत तस्य लक्षणम् । अपहत-
पाप्मा । अपहतः पाप्मा धर्म्माधर्म्माख्यो यस्य सोऽयमप-
हतपाप्मा । तथा विजरो विगतजरो विस्वत्युश्च । तदुक्तं

च कश्चिदुपपद्यन्ते ॥ तर्हि तदविवक्षितमेव स्यादित्याशङ्क्याह । एतदिति ॥
कथं यद्योक्तं ब्रह्मणः पुरमवितथं स्यादित्याशङ्क्याह । ब्रह्मैवेति ॥
सत्यशब्दसामानाधिकरण्यादुक्तसमाससिद्धिरित्यर्थः ॥ कथं तर्हि शरीरं
ब्रह्मपुरमित्युक्तमत आह । शरीराख्यन्विति ॥ नास्वेत्वादिनोक्तेऽर्थे
हेतुमाह । इन्द्रेति ॥ तदेव स्फुटयितं शरीरस्य मिथ्यात्वं समभाषं
दर्शयति । तत्त्विति ॥ अथ मिथ्याभूतस्य तस्य कथं ब्रह्मपुरत्वमत आह ।
तद्विकार इति ॥ किञ्च व्यावहारिकं सत्यमिदं शरीरं तदुक्तं तस्यावृत्त-
स्यापि ब्रह्मोपलक्षणप्रधानस्य ब्रह्मपुरत्वमित्याह । व्यावहारिकमिति ॥
ब्रह्म तु परमार्थसत्यमतश्चैतदेव सत्यमुक्तं ब्रह्मपुरमित्याह । सत्यन्विति ॥
ब्रह्मणः सत्यत्वेऽपि पुरत्वायोगात्कुतो ब्रह्मपुरत्वमित्याशङ्क्याह । सर्व्व-
व्यवहारेति ॥ देहराकाशस्थान्यत्वं विनाशित्वमित्याशङ्कितं दोषं परि-

सत्यसङ्कल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति
यथाऽनुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं

पूर्वमेव न वधेनास्य हन्यते किमर्थं पुनरुच्यते । यद्यपि
देहसम्बन्धिभ्यां जरासृत्युभ्यां न सम्बध्यते । अन्यथापि सम्ब-
न्धस्त्राभ्यां स्यादित्याशङ्कानिवृत्तार्थं विशोको विगत-
शोकः । शोको नामेष्टादिवियोगनिमित्तो मनसः सन्तापः ।
विजिघत्सो विगताशनेच्छः । अपिषामोऽपानेच्छः ॥ नन्वप-
हतपाप्मत्वेन जरादयः शोकान्ताः प्रतिषिद्धा एव भवन्ति ।
कारणप्रतिषेधात् । धर्माधर्मकार्या हि ते इति ।
जरादिप्रतिषेधेन वा धर्माधर्मयोः कार्याभावे विद्यमा-
नयोरप्यसत्त्वमत्वमिति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।
सत्यमेवं तथापि धर्मकार्यानन्दव्यतिरेकेण स्वाभाविका-
नन्दो यथेश्वरे विज्ञानमानन्दमिति श्रुतेः । तथा धर्म-

हृत्योपास्तत्वसिद्धार्थं पातनिकां करोति । अत इति । अस्मिन् सर्वकाम-
समाधाने फलितसुपासनसुपदिशति । अतस्तदिति ॥ यथोक्ते दहराकाशे
कीदृशुपासनं कर्त्तव्यमित्यपेक्षः यामहङ्गुहेत्येत्वाह । एष इति ॥ पुनरुक्तिं
यङ्कते । तदुक्तमिति ॥ तां परिहरति । यद्यपीति ॥ अन्यथा देहसम्बन्धं
विना स्वभावतोऽपीत्यर्थः । निवृत्त्यर्थं पुनरुच्यत इति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥
प्रकारान्तरेण पुनरुक्तिं चोदयति । नन्विति ॥ शोकस्त्रान्ताः किञ्चिद्भावधाय
पिपासा वेधस्ति ते शोकान्तास्तेषां जरादीनामपहतपाप्मत्वेन प्रतिषिद्धत्वे
हेतुत्वमाह । कारणेति ॥ कथं धर्माधर्मप्रतिषेधे जरादिविकारप्रति-
षेधस्तत्राह । धर्मेति ॥ इति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति सम्बन्धः ।
जरादिप्रतिषेधे धर्मस्यार्थवत्त्वमङ्गीकृत्य प्रतिषेधस्य नैरर्थक्यमिति पक्षा-

जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजौवन्ति ॥ ५ ॥
तद्यथेह कर्माजितो लोकः क्षीयत एवमेवासुव

कार्यजरादिव्यतिरेकेणापि जरादिदुःखस्वरूपं स्वाभाविकं स्यादित्याशङ्केत अतो युक्तस्तन्निवृत्तये जरादीनां धर्माधर्माभ्यां पृथक् प्रतिषेधः । जरादिग्रहणं सर्वदुःखोपलक्षणार्थम् । पापनिमित्तानान्तु दुःखानामानन्त्यात्प्रत्येकं च तत्प्रतिषेधस्याशक्यत्वात्सर्वदुःखप्रतिषेधार्थं युक्तमेवापहतपाप्मत्ववचनम् । सत्या अवितथाः कामा यस्य सोऽयं सत्यकामः । वितथा हि संसारिणां कामाः । ईश्वरस्तु तद्विपरीतः । तथा कामहेतवः सङ्कल्पा अपि सत्या यस्य स सत्यसङ्कल्पः । सङ्कल्पः कामाश्च शुद्धसत्त्वोपाधिनिमित्ता ईश्वरस्य । चित्तगुवत् । न स्वतो नेति नेतीत्युक्तत्वात् । यथोक्तलक्षण एव वात्मा विज्ञेयः । गुरु-

नरमाह । जरादीति ॥ धर्मादेर्जरादेर्वा निषेधादितरनिषेधः सिद्धशीत्यङ्गीकरोति । सत्यमेवमिति ॥ तर्हि किमित्यपहतपाप्मेषुक्त्वा विजरो विश्वत्युरित्याद्यच्यते तत्राह । तथापीति ॥ तथापि दुःखे प्रतिषिद्धे किमिति जरादि प्रतिषिद्धते तत्राह । जरादीति ॥ यत्तु कार्याभावे सतोरपि धर्माधर्मयोरुत्खातदन्तोरगवदकिञ्चित्करत्वादपहतपाप्मेति न पृथग्वक्तव्यमिति तत्राह ॥ पापनिमित्तानामिति ॥ ईश्वरस्य सत्यकामत्वं साधयति । वितथा हीति ॥ यथेश्वरस्यावितथाः कामस्तथा सङ्कल्पाश्चेत्याह । तथेति ॥ अभावरूपाणां धर्माणामद्वैताविद्यात्मकत्वेन सम्भावितत्वेऽपि कथं भावरूपा धर्माः सम्भवेयुरित्य शङ्काह । सङ्कल्पा इति ॥ शुद्धसत्त्वं रजस्तमोभ्यामस्मृष्टं त्रिगुणाया सायाया अशभूतं तदेवोपाधिस्त्वन्निमित्तं येषां ते तथा । अस्वाभाविकानां सङ्कल्पादीनामीश्वरविशेषणत्वे

पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमननु-
विद्य ब्रजन्येताएश्च सत्यान् कामाएस्तेषाए सर्वेषु

भ्यः शास्त्रतन्त्रात्मसंवेद्यतया स्वाराज्यकामैर्न चेद्विज्ञायते
को दोषः स्यादिति । शृणुताव दोषं दृष्टान्तेन । यथा
क्षेत्रेह लोके प्रजा अन्वाविशन्ति अनुवर्तन्ते यथानुशा-
सनम् । यथेह प्रजा अन्यस्वामिनं मन्वमानास्तस्य स्वामिनो
यथा यथानुशासनं तथा तथान्वाविशन्ति ॥ किं यं य-
मन्तं प्रत्यन्तं जनपदं क्षेत्रभागश्चाभिकामा अर्थिन्यो
भवन्त्यात्मबुद्धानुरूपं तं तमेव च प्रत्यन्तादिमुपजीव-
न्तीति । एष दृष्टान्तो स्वातन्त्र्यदोषश्चति पुण्यफलोप-
भोगे । तथाऽन्यो दृष्टान्तस्तत्त्वयश्चति तद्यथेहेत्यादिः ।
तत्क्षेत्रेह लोके तामामेव स्वाम्यानुशासनानुवर्तिनीनां
प्रजानां सेवादिजितो लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयते
अन्तवान् भवति । अथेदानीं दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति ।
एवमेवासुत्राग्निहोत्रादिपुण्यजितो लोकः पराधीनोप-

दृष्टान्तमाह । चित्तशुद्धिति ॥ यथा चित्वा गावोऽस्त्राभाषिकाश्चित्तगोर्देव-
दत्तस्य विषये षष्ठं तथा ब्रह्मणोऽपि कामादय इत्यर्थः । किमिति कामादयो
ब्रह्मणि स्वाभाविका न भवन्ति । धर्मधर्मिणीरेवोपचारादहै तन्त्रुतेरुपप-
त्तेरित्याशङ्क्याह । न स्त इति ॥ वाक्यान्तरमवतारयितुं पातनिकां करो-
ति । यथोज्जेति ॥ ज्ञानप्रकारं निमित्ताधिकारिप्रवर्तनं तद्दर्शनपूर्वकं दर्श-
यति । शुद्धस्य इति ॥ प्रश्नपूर्वकं यथा ह्रीत्यादिवाक्यमाह । नचेदिति ॥ यथा
ऽऽकाशात्मा परिज्ञानमात्रेति पराष्टमक्षरोत्यमर्थं यथाह्यनेत्यनेन दृष्टान्तेन

लाकष्वकामचारां भवत्यथ य इहात्मानमननुविद्य
 ब्रजन्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु
 लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥ १ ॥

भोगः क्षीयत एवेति । उक्तो दोष एषामिति विषयं दर्श-
 यति तद्य इत्यादिना । तत्तत्रेहास्मिन् लोके ज्ञानकर्म्मणो-
 रधिष्ठता योग्याः सन्त आत्मानं यथोक्तलक्षणं शास्त्रा-
 चार्थोपदिष्टमननुविद्य यथोपदेशमनु स्वात्मसवेद्यताम-
 कृत्वा ब्रजन्ति देहादस्मात्प्रयन्ति । यत एतांश्च यथोक्तान्
 सत्यान् सत्यसङ्कल्पकार्थ्यांश्च स्वात्मस्थान् कामानननुविद्य
 ब्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारिताऽस्वतन्त्रता भवति ।
 यथा राजाऽनुशासनानुवर्त्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः ।
 अथ येऽन्ये इहलोके आत्मानं शास्त्राचार्थोपदेशमनुविद्य
 स्वात्मसम्बेद्यतामापाद्य ब्रजन्ति यथोक्तांश्च सत्यान् का-
 मांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारिता भवति राज्ञ इव
 सार्वभौमस्येह लोके ॥ १ ॥

दर्शयित्वा वाक्यार्थं कथयति । यथा ह्येवेति ॥ असुमर्थं प्रश्नपूर्वकम-
 न्वाचष्टे । किमित्यादिना ॥ उक्तदृष्टान्तेन विवक्षितमंशमनूद्य दृष्टान्तान-
 रस्य तात्पर्यमाह । एष इति ॥ केषामेष दोषो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह ।
 उक्त इति ॥ कर्म्मसाध्यस्य पारतन्त्र्यं क्षयिष्णुत्वञ्च ज्ञानहीनकर्म्म-
 साध्याविषयब्रह्मोपासकानामेष दोषो भवतीत्युत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥
 अविदुषामेवास्मात्तन्त्र्यदोषसुक्ता विदुषां स्वातन्त्र्यफलं कथयति ।
 अथेत्यादिना ॥ १ ॥

स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादे-
 वास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन
 सम्पन्नो महीयते ॥१॥ अथ यदि मातृलोककामो
 भवति सङ्कल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन
 मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि
 भ्रातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य भ्रातरः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन सम्पन्नो महीयते
 ॥३॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति सङ्कल्पा-
 देवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन
 सम्पन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि सखिलोक-
 कामो भवति सङ्कल्पादेवास्य सखायः समुत्ति-
 ष्ठन्ति तेन सखिलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ५ ॥

कथं सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युच्यते । य आत्मानं
 यथोक्तव्रतं हृदि साक्षात्कृतवान् वक्ष्यमाणब्रह्मचर्यादि-
 साधनसम्पन्नः सन् तत्स्थांश्च सत्यान् कामान् सन्त्यक्तदेहः ।
 यदि पितृलोककामः पितरो जनयितारस्त एव सुख-
 हेतुत्वेन भोग्यत्वाज्जोका उच्यन्ते तेषु कामो यस्य तैः
 पितृभिः सम्बन्धेच्छा यस्य सङ्कल्पमात्रादेव पितरः
 समुत्तिष्ठन्ति आत्मसम्बन्धितामापद्यन्ते शुद्धसत्त्वतया
 सत्यसङ्कल्पत्वादीश्वरस्यैव तेन पितृलोकेन भोगेन सम्पन्नः

उक्तमेवाद्यं भाकाङ्गापूर्वकमुपपादयति । कथमित्यादिना ॥ सुख-

अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति सङ्कल्पा-
 देवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्य-
 लोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ६ ॥ अथ यद्यन्नपान-
 लोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्यान्नपाने समु-
 त्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ७ ॥
 अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति सङ्क-
 ल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीत-
 वादित्रलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ८ ॥ अथ
 यदि स्त्रीलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्त्रियः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते
 ॥ ९ ॥ यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामयते
 सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो
 महीयते ॥ १० ॥ २ ॥

सम्पत्तिरिष्टप्राप्तिस्तया ससृद्धो महीयते पूज्यते वर्द्धते वा
 महिमानमनुभवति । समानमन्यत् । सातरो जनयित्यो
 ऽतीताः सुखहेतुभूताः सामर्थ्यात् ॥ न हि दुःखहेतु-
 भूतासु ग्रामशूकरादिजन्मनिमित्तासु मातृषु विद्युद्ध-
 मत्त्वस्य योगिन इच्छा तत्सम्बन्धो वा युक्तः । यं यमन्तं
 प्रदेशमभिकामो भवति । यं यं कामं कामयते यथोक्त-
 व्यतिरेकेणापि सोऽस्यान्तः प्राप्नुमिष्टः । कामञ्च सङ्कल्पा-

हेतुभूता इति कुतो विशेषणमित्याशङ्क्याह । सामर्थ्यादिति ॥ तदेव

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां
सत्यानां सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः

देव समुत्तिष्ठति अस्य । तेनेच्छाऽविघाततयाऽभिप्रेतार्थ-
प्राप्त्या तत्सम्पन्नो महीयत इत्याद्युक्तार्थम् ॥ २ ॥

यथोक्ताभ्यानसाधनानुष्ठानं प्रति साधकानामुत्साह-
जननार्थमनुक्रोशन्त्याह । कष्टमिदं खलु वर्त्तते यत्स्वा-
त्मस्थाः शक्यप्राप्ता अपि ते इमे सत्याः कामा अनृतापि-
धानास्तेषामात्मस्थानां स्वाश्रयाणामेव सतामनृतं वाह्य-
विषयेषु स्थानभोजनादिषु लक्षणा तन्निमित्तञ्च स्वेच्छा-
प्रचारत्वं मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वादनृतमित्युच्यते । तन्नि-
मित्तं सत्यानां कामानामप्राप्तिरित्यपिधानमिवापिधानम् ।
कथमनृतापिधाननिमित्तं तेषामलाभ इत्युच्यते । यो यो
हि यस्मादस्य जन्तोः पुत्रो भ्राता वा इष्ट इतोऽस्मा-

स्फुटयति । नहीति ॥ तेन ज्ञानमाहात्म्येनेति यावत् ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा इत्यादेस्तात्मर्थमाह । यथोक्तेति ॥ आह समनरा
श्रुतिरिति शेषः ॥ तमेवानुक्रोशं दर्शयति । कष्टमिति ॥ अनृतमपिधानमिवा-
पिधानं तेषामिति सम्बन्धः । किन्तदनृतं तदाह ॥ वाह्येति कथं तदपिधा-
नम.त्मस्थानां कामानामित्याशङ्क्याह । तन्निमित्तमिति ॥ उक्तमर्थमाका-
ङ्क्षापूर्वकमुत्तरं वाक्यमवतार्योपपादयति । कथमित्यादिना ॥ तं हृदया-
काशे स्वात्मनि सन्नमपि द्रष्टुमिच्छन्नपि यस्मान्न लभते तस्मात्तदनृतापि-
धानं निमित्तं क्त्वा तदलाभो भवतीति योजना । इतश्च तेषामलाभे
निमित्तमनृतापिधानमेवेत्याह । अथ पुनरिति ॥ यथोक्तेन विधिनेत्युपा-
दिप्रकारोक्तिः ॥ आत्मस्थानां कामानामनृतापिधानत्वसुक्तं निगमयति ।
अनेति ॥ यस्मादविहङ्गिरलभ्याविहङ्गिश्च लभ्याः कामाः सर्वाधारे

प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते ॥ १ ॥ अथ ये चा-
स्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदि

ल्लोकात्प्रैति प्रगच्छति म्रियते तमिष्टं पुत्रं भ्रातरं वा
स्वहृदयाकाशे विद्यमानमपीह पुनर्दर्शनायेच्छन्नपि न
लभते । अथ पुनर्ये चास्य विदुषो जन्तोर्जीवा जीवन्तीह
पुत्रा भ्रात्रादयो ये च प्रेता मृता इष्टाः सम्बन्धिनो
यच्चान्यदिह लोके वस्त्रान्नपानादि वा वस्त्रिच्छन्न लभते
तत्सर्वमत्र हृदयाकाशाख्ये ब्रह्मणि गत्वा यथोक्तेन
विधिना विन्दते लभते । अत्रास्मिन्हादाकाशे हि यस्माद-
स्यैते यथोक्ताः सत्याः कामा वर्त्तन्तेऽवृतापिधानाः ॥
कथमिव । तदन्यायमित्युच्यते । तत्र यथा हिरण्यमेव
पुनर्ग्रहणाय निघाटभिर्निधीयत इति निधिस्तं हिरण्य-
निधिं निहितं भूमेरधस्तान्निक्षिप्तमक्षेत्रज्ञा निधिं शास्त्रै-

जगद्भूलकारणे ब्रह्मणि स्वात्मभूते वर्त्तन्ते तस्मात्ते भवन्त्यवृतापिधानाः ॥
सत्यामविद्यायामनुपलब्धात् । प्रथमने चोपलब्धादित्यर्थः । यदुक्तं ब्रह्मणि
स्वात्मनि कामाः सन्तेऽपि नोपलभ्यन्त इत्यन्यायमिति तत्र दृष्टान्तं
प्रश्नपूर्वकसुखाय व्याचष्टे । कथमिवेत्यादिना । तत्र स्वायत्तस्वाप्पमाप्तौ
दृष्टान्तो निर्दिश्यत इति शेषः । दार्ष्टान्तिकं व्याकरोति । एवमेवेति ॥
अलाभप्रकारमभिनयति । एषोऽहमिति ॥ तत्र हेतुमाह । अन्तेनेति ॥
योथोक्तेन मित्याज्ञानशब्दितानाद्यानिर्व्याञ्चानकृतेन दृष्ट्याप्रभेदेन
तन्निमित्तेनेच्छाप्रचारेष्वेत्यर्थः । तस्मात्प्रजानां स्वात्मभूतब्रह्मलोकालाभ
इति शेषः ॥ स्वरूपानुतेनाहृतत्वमेव स्फोरयति । अविद्यादीति ॥
प्रकृतमाक्रोशमुपसृहरति । अत इति ॥ अनुक्रोशद्वारा यथोक्तब्रह्मधा-

तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा
अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहि-
तमक्षेत्रज्ञा उपयुर्परि सञ्चरन्तो न विन्देयुरे-

निधिंक्षेत्रमजानन्तस्ते निधेरूपस्यु परि सञ्चरन्तोऽपि निधिं
न विन्देयुः शक्यवेदनमपि । एवमेव इमा अविद्या-
वत्यः सर्वा इमाः प्रजा यथोक्तं हृदयाकाशाख्यं ब्रह्म-
लोकं ब्रह्मैव लोकसामहरहः प्रत्यहं गच्छन्त्योऽपि सुषुप्त-
काले न विन्दन्ति न लभन्ते एषोऽहं ब्रह्मलोकभाव-
मापन्नोऽस्म्यद्येति । अनृतेन हि यथोक्तेन हि यस्मात्प्र-
त्युदा हृताः स्वात्मस्वरूपात् अविद्यादिदोषैर्विहरण-
कृता इत्यर्थः । अतः कष्टमिदं वर्त्तते जन्तूनां यत्स्वाय-
त्तमपि ब्रह्म न लभ्यत इत्यभिप्रायः । स वा एष आत्माप-
हृतपाप्मेति प्रकृतो वैशब्देन तं स्मारयति । एष विवक्षित

नानुष्ठाने प्रयत्नस्य कर्त्तव्यतोक्ता । सम्प्रति नामादाविव हृदये ब्रह्मदृष्ट्या-
रोपमात्रमिति शङ्कां वारयितुमनन्तरवाक्यमवतार्य व्याकरोति । स वा-
रत्वादिना ॥ कथमात्मा यथोक्तो हृदयेऽस्तीति गम्यते तत्राह । तस्येति ॥
यथोक्तावमतिफलमाह । अहरहरिति ॥ एवंविदिति विशेषणसम्यग्-
मायः शङ्कते । नन्विति ॥ अन्यैर्विदोऽपि सुषुप्तिकाले ब्रह्मप्राप्तिमङ्गीक-
रोति । वाङ्मेवेति ॥ तर्हि किमित्येवंविदिति विशेषणमित्याशङ्क्याह ।
तथापीति ॥ विद्वद्विदुषोर्विशेषमेवं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथापीति ॥
तं तदसीत्याचार्येण प्रतिबोधितो विद्वन् सदेव भवत्यन्यस्त्वविद्वानस्मीति
देहादिकमेव जानन्न सदेव भवतीति योजना । देहापातेऽपीत्यपिशब्देन
जीवदवस्था दृष्टान्तिता । सम्प्रसादस्य विदुषो यन्मुक्त्यालम्बनं शुद्धं ब्रह्म

वमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्म-
लोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥ २ ॥ स वा
एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदय-

आत्मा हृदि हृदयपुराणरीके आकाशशब्देनाभिहितः ।
तस्यैतस्य हृदयस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनं नान्यत् । हृद-
यमात्मा वर्तत इति यस्मात्तस्माद्दृदयनामनिर्वचनप्रसि-
द्धापि स्वहृदये आत्मेत्यवगन्तव्यमित्यभिप्रायः । अह-
रहर्वै प्रत्यहमेवंवित् हृदयमात्मेति जानन् स्वर्गं लोकं
हाहं ब्रह्मैति प्रतिपद्यते । नन्वेवंविदपि सुषुप्तिकाले सता-
सोम्य तदा सम्पन्न इत्युक्तत्वात् । वाढमेवं तथाप्यस्ति
विशेषः । यथा जानन्नजानंश्च सर्वो जन्तुः सदूब्रह्मैव तथापि
तत्त्वमसीति प्रतिबोधितो विद्वान् सदेव नान्योऽस्मीति
जानन् सदेव भवति । एवमेव विद्वानविद्वांश्च

तत्तादात्म्योपदेशे नोपाख्यं स्तोत्रं सम्यसादशब्दार्थं कथयति । सुषुप्तेति ॥
सम्यक्प्रसीदतीति सम्यसादो विद्वानिति शेषः । स्वाभाविकमेवात्मनः
स्वास्थ्यं कथं सुषुप्ते प्रसीदतीति शिष्यते । तत्राह । जाग्रदिति ॥
जहातीति सुषुप्तः पुरुषः सम्यसाद इति विशेषः । व्युत्पत्तिबलेन सम्य-
सादशब्दः सौषुप्तसर्वजीवसाधारणस्तत्कथमेव सम्यसाद इति सन्नि-
हितविद्वत्परामर्शस्तत्राह । सम्यसादशब्द इति ॥ तस्य सौषुप्तसर्वजीवसा-
धारणत्वेऽपि प्रक्रमवशाद्विद्वानेवैष प्रकृतः सम्यसाद इति व्यपदिश्यते ।
यथा सन्निहितार्थो यत्रविशेषादेव इतिशब्दवशादुच्यते तथेहापीत्यर्थः ।
य एष एवंवित्प्रकृतः सम्यसादः स विद्वानिति यावत् । विवेकानन्तर्यम-
थशब्दार्थः ॥ सम्यसानशब्दस्य मुख्यार्थत्वं वारयति । नत्विति ॥ देहादुत्पि-
तस्यापि स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्काह । न हीति ॥

मिति तस्माद्बृहद्यमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोक-
मेति ॥ ३ ॥ अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरा-
त्ममुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणा-

यद्यपि सत्सम्पद्यते तथाप्येवंविदेव स्वर्गं लोकमेतीत्युच्यते ।
देहपातेऽपि विद्याफलस्यावश्यम्भावितादित्येष विशेषः ।
सुषुप्तकाले स्वेनात्मना सता सम्पन्नः सन् सम्यक् प्रसीदतीति
जाग्रत्स्वप्नयोर्विषयेन्द्रियसंयोगजातं कालुष्यं जहातीति ।
सम्प्रसादशब्दो यद्यपि सर्वजन्तूनां साधारणस्तथाप्येवं-
वित्स्वर्गं लोकमेतीति प्रकृतत्वादेव सम्प्रसाद इति सन्नि-
हितवत् । यत्नविशेषात् । सोऽद्येदं शरीरं हित्वाऽस्माच्छरी-
रात्ममुत्थाय शरीरात्मभावनां परित्यज्येत्यर्थः न त्वासना-
दिवत्समुत्थायेति इह युक्तम् । स्वेन रूपेणेति विशेषणात् ।
न ह्यन्यत उत्थाय स्वरूपं सम्पत्तयम् । स्वरूपमेव हि तन्न
भवति । प्रतिपत्तव्यं चेत्सुप्तात्परं परमात्मलक्षणं विज्ञप्ति-

कुतोऽयं स्वरूपेऽभिनिष्पत्तिप्रयोगस्तत्राह । प्रागिति ॥ एतच्छब्दः सम्ब-
न्धानविषयः । अनात्मस्वरूपप्रतिपत्तिभ्रान्तिनिवृत्त्यपेक्षया स्वरूपसम्पत्ति-
रूपचरितेत्यर्थः ॥ किन्तु स्वरूपमिति तदाह । अशरीरता हीति ॥ यथा
मिथ्यारूप्यतादात्म्यनिवृत्तौ स्वाभाविकेनाहृष्यात्मना शुक्तिरवतिष्ठते ।
तथा शरीरतादात्म्यभ्रान्तिनिवृत्तौ तदभावोपलक्षितं स्रच्छं स्वरूपमे-
वावस्थितं भवतीत्यर्थः ॥ एष आत्मेति होवाचेत्यत्रैषशब्दार्थमाह । यत्स्व-
मिति ॥ कोऽसावुक्तिकर्त्तव्याकाङ्क्षायामाह । स ब्रूयादिति ॥ न केवलमा-
त्मत्वमेव प्रकृतस्य उद्योतिषः किन्तु रूपान्तरत्वमस्तीत्याह । किञ्चेति ॥
अविनाशित्वे हेतुमाह । भूमेति । तथापि कथमविनाशित्वं तत्राह । यो

भिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतददृष्टतमभय-
मेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्य-
मिति ॥४॥ तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि

स्वभावं ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वास्यसुपगम्येति । एतत्स्वेनात्मी-
येन रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रागेतस्याः स्वरूपसम्पत्तेः । अवि-
द्यया देहमेवापरं रूपमात्मत्वेनोपगत इति तदपेक्षेदेसु-
च्यते स्वेन रूपेणेति । अशरीरता ह्यात्मनः स्वरूपं
यत्स्वं परं ज्योतिःस्वरूपमापद्यते सम्प्रसाद एष आत्मेति
होवाच । स ब्रूयादिति यः श्रुत्या नियुक्तोऽन्तेवासिभ्यः ।
किञ्चैतददृष्टतमविनाशि । भूमा यो वै माभूददृष्टतमि-
त्युक्तमत एवाभयं भूम्नो द्वितीयाभावादत एव ब्रह्मेति ।
तस्य ह वै एतस्य ब्रह्मणो नामाभिधानम् । किन्तत्सत्य-
मिति । तत्सत्यं ह्यवितथम् । तत्सत्यं स आत्मेति च्युक्तम् ।
अथ किमर्थमिदं नाम पुनः पुनरुच्यते तदुपासनविधि-

वा इति ॥ इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म तस्मादुपासना-
मर्हतीत्यर्थः ॥ उपास्यस्वस्य ब्रह्मणो नाम निर्द्दिशति । तस्येति । उक्तस्य
पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य परिहरति । कमर्थमित्यादिना ॥ उपास्यस्तुत्वर्थं
नामोक्त्वा तादर्थ्येनैव नामाक्षराणि प्रस्तौति । तानीति ॥ तानि कानीत्व-
मेच्छायामाह । एतानीति । कथं तकार इत्युच्यते । इकारस्यापि तत्र
भावादित्याशङ्क्याह । इकार इति ॥ तत्र हेतुमाह । ह्रस्वेनेति ॥ दीर्घ-
भीकारसुद्दिश्य ह्रस्वं पुनरनुवदन्न विवक्षितत्वमेव नामाक्षरेषु तस्य सूच-
यतीत्यर्थः ॥ त्रयाणासक्षराणामवान्तरनेदं दर्शयति । तेषामिति ॥

सतीयमिति तद्यत्सत्तदस्यतमथ यच्चि तन्मर्त्तमथ
यद्यन्तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्य-
महरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ ३ ॥

स्तुत्यर्थम् । तानि ह वा एतानि ब्रह्मणो नामाक्षराणि
तीण्येतानि सतीयमिति सकारस्तकारो यमिति च । इका-
रस्तकारे उच्चारणार्थोऽनुबन्धः । ह्रस्वेनैवाक्षरेण पुनः
प्रतिनिर्द्देशात्तेषाम् । तत्तत्र यत्सत्सकारस्तदस्यतं सद्ब्रह्म ।
अस्यतवाचकत्वादस्यत एव सकारस्तकारान्तो निर्द्दिष्टः ।
अथ यत्तकारस्तन्मर्त्तम् । अथ यद्यमक्षरं तेनाक्षरेणास्यतं
मर्त्तग्राख्ये पूर्वे उभे अक्षरे यच्छति यमयति नियमयति
वशीकरोति आत्मनेत्यर्थः । यद्यस्मादनेन यमित्येतेनोभे
यच्छति । तस्माद्यमादौ संयत इव हि एतेन यमा
लक्ष्यते । ब्रह्मनामाक्षरस्यापि इदमस्यतत्वादिधर्मवत्त्वं
महाभाग्यम् । किमुत नामवत इत्युपास्यत्वाय स्तूयते ब्रह्म-

निर्द्धारणे षष्ठी ॥ वर्णविभागानन्तर्यमथशब्दार्थः । तकारस्याक्षरसामान्या-
न्तर्यत्वम् । कथमक्षरेऽपूर्वेऽयमित्यक्षरेण प्रयोक्ता नियमयतीत्याकाङ्क्षायां
नियमनस्वाभाव्येनेत्याह । आत्मनेति ॥ यमित्यक्षरस्य नियमनस्वाभाव्यमेव
साधयति । यद्यस्मादिति ॥ तस्य तत्सत्भावत्वे अनुभवमनुसङ्गं लयति ।
संयत इवेति ॥ यमो यमित्यक्षरेणेत्यर्थः । तस्य पूर्वाभ्यामुपरिष्ठाङ्गावित्त्वं
तन्नियमकत्वं हेतुरिति मत्वाह । एतेनेति ॥ लक्ष्यतेऽपूर्वे अक्षरे इति
शेषः ॥ ब्रह्मणः सत्यमिति नाम तस्य यद्विबचनं कृतं तस्य प्रयोजनमाह ।
ब्रह्मेति ॥ फलवाक्यस्यमेवंवित्यदं व्याकरोति । एवमिति ॥ वाक्यन्त

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोका-
नामसम्भेदाय नैतं सेतुमहोरात्रे तरतो न
जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं

नामनिर्वचनेनैवं नामवतो वेत्ता एववित् । अहरहर्वा
एववित्स्वर्गं लोकमेतीत्युक्तार्थम् ॥ ३ ॥

अथ य आत्मेति । उक्तलक्षणो यः सम्प्रसादस्तस्य
स्वरूपं वक्ष्यमाणैरुक्तैरनुक्तैश्च गुणैः पुनःस्तूयते । ब्रह्म-
चर्यसाधनसम्बन्धार्थम् । य एष यथोक्तलक्षण आत्मा स सेतु-
रिव सेतुः । विधृतिर्विधरणः । अनेन हि सर्वं जगद्-
र्शाश्रमादिक्रियाकारकफलादिभेदनियमैः कर्तुरनु रूपं
विदधता विधृतम् । अध्रियमाणं हीश्वरेणोदं विश्वं विनश्येत
यतस्तस्मात्स सेतुर्विधृतिः । किमर्थं स सेतुरित्याह ।
एषां भूरादीनां लोकानां कर्तृकर्मफलाश्रयाणाम-
सम्भेदायाऽविदारणायाऽविनाशयेत्येतत् । किंविशिष्ट-
श्चासौ सेतुरित्याह । नैनं सेतुमात्मानमहोरात्रे सर्वस्य
जनिमतः परिच्छेदेके सति नैतं तरतः । यथाऽन्ये संसा-

न व्याख्येयं प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याह । अहरिति ॥ ३ ॥

वाक्यान्तरमादत्ते । अथेति ॥ तस्य तात्पर्यमाह । उक्तलक्षण
इति ॥ प्रकारान्तरेण स्तुतिप्रारंभार्थं वाक्यस्थोऽथशब्दः ॥ किमिति
स्तुतिरित्यपेक्षायां स्तुत्ये ब्रह्मण्याधारे ब्रह्मचर्याख्यस्य साधनस्य
सम्बन्धविधानार्थमित्याह । ब्रह्मचर्येति ॥ यथा ऋदादिभयः सेतु-
र्व्यवस्थाहेतुरस्येदं चेन्नमिति । तथायमपि व्यवस्थाहेतुरित्याह ।
सेतुरिवेति । सेतुत्वं साधयति । विधृतिरिति ॥

सर्वं पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष
ब्रह्मलोकस्तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्-

रिणः कालेनाहोरात्रादिलक्षणेन परिच्छेद्या न तथायं
कालपरिच्छेद्य इत्यभिप्रायः । यस्मादर्वाग्वत्सरोऽहोभिः
परिवर्त्तत इति श्रुत्यन्तरात् । अत एवैनं न जरा तरति
न प्राप्नोति । न तथा मृत्युर्नतु शोको न सुकृतं न दुष्कृतम् ।
सुकृतदुष्कृते धर्माधर्मौ । प्राप्तिरत्र तरणशब्देनाभिप्रेतो
नातिक्रमणम् । कारणं ह्यात्मा । न शक्यं हि कारणाति-
क्रमणं कर्तुं कार्येण । अहोरात्रादि च सर्वं सतः कार्यम् ।
अन्येन ह्यन्यस्य प्राप्तिरतिक्रमणं वा क्रियेत । नतु तेनैव
तस्य । न हि घटेन मृत्प्राप्यतेऽतिक्रम्यते वा । यद्यपि
पूर्वं य आत्मापहतपाप्मेत्यादिना पाप्मादिप्रतिषेध उक्त
एव तथापीहायं विशेषो न तरतीति प्राप्तिविषयत्वं

विधारकत्वमुपदायति । अनेनेति ॥ वर्णाश्रमादीत्यादिशब्दो वयोऽवस्था-
विषयः । फलादीत्यादिशब्दस्तु तदवान्तरजातीयविषयः कर्त्तृरूपक्रिया
दिभेदविषयनियमैः सवर्णादि व्यवस्थापयता परमेश्वरेण सर्वं जगद्विधृत
मिति सम्बन्धः ॥ अन्यस्यसुखेनोक्तमेव व्यतिरेकसुखेनाह । अश्रियमाणो
हीति ॥ उक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । किमर्थमित्यादिना ॥
नैतमिति प्रतीकग्रहणं यत्प्रह्लादचष्टे । सेतुरित्यादिना ॥ तदेव वैधर्म्य-
दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ परमात्मनो न कालपरिच्छेद्य-
तेत्यत्रार्थव्यञ्जितं प्रमाणयति । यस्मादिति ॥ तरतीति तरतेरति-
क्रमणार्थो नात्मनि सम्भवतीत्यत्र हेतुमाह । कारणं हीति । कार्यस्य
कारणातिक्रमणं साभूदहोरात्रादेस्तात्मातिक्रमणं किं न स्यादित्याश-

नन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी
सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा-

प्रतिषिध्यते । तत्राविशेषणजराद्यभावमात्रमुक्तम् । अहो-
रात्राद्या उक्ता अनुक्ताश्चान्ये सर्वे पाप्मान उच्यन्तेऽतो,
ऽस्मदात्मनः सेतोर्निवर्त्तन्तेऽप्राप्यैवेत्यर्थः । अपहतपाप्मा
क्षेप ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक उक्तः । यस्माच्च पाप्मकर्मा-
न्वादिशरीरवतः स्यान्नत्वशरीरस्य तस्माद्द्वै एतमात्मानं
सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानन्धो भवति । देहवच्चे पूर्वमन्धोऽपि सन् ।
तथा विद्धः सन्देहवच्चे देहवियोगे सेतुं प्राप्याविद्धो
भवति तथोपतापी रोगाद्युपतापवान् सन्ननुपतापी भवति ।
किञ्च यस्माद्दहोरात्रे न स्तः सेतौ तस्माद्वा एतं सेतुं
तीर्त्वा प्राप्य नक्तमपि तमोरूपं रात्रिरपि सर्वमहरेवा-
भिनिष्पद्यते । विज्ञप्ताग्ज्योतिःस्वरूपमहरिवाहः

ज्ञाह । अहोरात्रादिति चेति ॥ तरतेरतिक्रमणार्थत्वमङ्गीकृत्यापि
निषेधे हेतुमाह । अन्येनेति ॥ तरतिवाक्यस्यापहतपाप्मवाक्येन
पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति । यद्यपीति ॥ विशेषणानामानन्वात्मत्वेकं
प्रतिषेधवचनासम्भवमभिप्रेत्यह । अहोरात्राद्या इति ॥ पाप्मकार्य-
म.त्मानमप्राप्यैव तद्विद्वत्तौ हेतुमाह । अपहृतेति ॥ यथोक्तसेतुप्राप्तौ
फलितमाह । यस्मादिति ॥ स्वाभाविकस्यानर्थत्वमित्याशङ्क्याह । देहवच्च
इति ॥ विद्धो दुःखादिसम्बन्धो ॥ इतश्चात्मसेतोरस्ति महाभागधेयत्व-
मित्याह । किञ्चेति ॥ कथं सर्वमपि तमोरूपमहरेव विदुषः स्याद्विह
विद्ययापि विरुद्धोऽर्थः सिद्धतीत्याशङ्क्याह । विज्ञप्तीति तत्र हेतुमाह ।
सकदिति ॥ ब्रह्मलक्षणोऽवेद्यो लोकः सप्रकाशचिदेकतानो यतोऽवतिष्ठ-

पि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येवैष
ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्ये-
णानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

करूपं विदुषः सम्पद्यत इत्यर्थः । सकृद्विभातः सदा
विभातः सदैकरूपः स्वेन रूपेणैव ब्रह्मलोकः । तत्रैवं सत्ये तं
यथोक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण स्त्रीविषयतृष्णात्यागेन
शास्त्राचार्योपदेशमनुविन्दन्ति स्वात्मसंवेद्यतामापाद-
यन्ति एतेषामेव ब्रह्मचर्यसाधनवतां ब्रह्मविदामेष ब्रह्म-
लोकः । नान्येषां स्त्रीविषयसम्पर्कजाततृष्णानां ब्रह्मवि-
दामपीत्यर्थः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यु-
क्तार्थम् । तस्मात्परममेतत्साधनं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मविदामित्य-
भिप्रायः ॥ ४ ॥

तेऽतस्तद्रूपत्वः द्विदुषो यथोक्तरूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ विद्याफले यथो-
क्तरीत्या व्यवस्थिते सत्ये तत्फलं विद्यावत्त्वेन केषां सिद्धतीत्य शङ्काह ।
तत्रेति ॥ ब्रह्मचर्यवतां विद्याद्वारा ब्रह्माख्यो लोकः फलतीत्यर्थः ॥
तेषामेवेत्येवकारद्वोतितमर्थमाह । नान्येषामिति ॥ ब्रह्मविदामपीति
शास्त्रात्ब्रह्मविच्चसुच्यते । तेषां ब्रह्मचर्यवतां ब्रह्मविदामिति यावत् ॥
ब्रह्मचर्यसाधनवतामेव ब्रह्मविच्चेन ब्रह्माख्यो लोको भवतीति
स्थिते फलितमाह । तस्मादिति ॥ साधनं ब्रह्मविद्यायामिति शेषः ।
ब्रह्मविदामिति भाविनीं वृत्तिमाप्त्रित्योक्तम् ॥ ४ ॥

अथ यद्यन्न इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्म-
चर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्ट-
मित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्टा-

य आत्मा स सेतुत्वादिगुणैस्तुतस्तत्प्राप्तये ज्ञानसह-
कारिसाधनान्तरं ब्रह्मचर्याख्यं विधातव्यमित्याह । यद्वा-
दिभिः तत् स्तौति कर्त्तव्यार्थम् । अथ यद्यन्न इत्याचक्षते
लोके परमपुरुषार्थसाधनं कथयन्ति शिष्टास्तद्ब्रह्मचर्य-
मेव । यद्वास्यापि यत्फलं तद्ब्रह्मचर्यं वाङ्मनसो यन्नोऽपि
ब्रह्मचर्यमेवेति प्रतिपत्तव्यम् । कथं ब्रह्मचर्यं यन्न इत्याह ।
ब्रह्मचर्येणैव हि यस्माद्यो ज्ञाता स तं ब्रह्मलोकं यन्न-
स्यापि पारम्पर्येण फलभूतं विन्दते लभते ततो यन्नोऽपि
ब्रह्मचर्यमेवेति । यो ज्ञातेत्यक्षरानुष्टत्तेर्यन्नो ब्रह्मचर्यमेव ।
अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । कथं ब्रह्मच-
र्येणैव साधनेन तमीश्वरमिष्ट्वा पूजयित्वा अथ वैषणा-
मात्मविषयां कृत्वा तमात्मानमनुविन्दते । एषणादीष्ट-

अथ यथोक्तपरमात्मप्राप्तिसाधने ज्ञाने सहकारिब्रह्मचर्यं प्रागे-
वोक्तम् ॥ तथाच कृतं ब्रह्मचर्यं विषयेषोत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याह । य आत्मेति ॥
शमाद्यपेक्षया अन्तरशब्दः । उक्तमपि ब्रह्मचर्यं विधातुमनन्तरग्रन्थ-
प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ किमिति तर्हि तस्य स्तुतिरित्याशङ्क्या तस्या विधिशेषत्वं
दर्शयति । यद्वादिभिश्चेति ॥ श्रुतिराहोत्तरं वाक्यमित्युक्तं तदादाय
व्याकरोति । अथेत्यादिना ॥ ब्रह्मचर्यस्योक्तरीत्या विधिद्वितत्वे तदी-
यस्तुतिप्रारम्भार्थोऽयशब्दः ॥ यन्नस्य ब्रह्मचर्यं ऽन्नभावं साधयति । यन्नस्था-
पीति ॥ उक्तमेवार्धभाकाङ्क्षाद्वारा समर्पयते । कथमित्यादिना ॥

त्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥ अथ यत्सत्त्वायणमित्याच-
क्षते ब्रह्मचर्यं मेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मन-
स्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यं-

मपि ब्रह्मचर्यं मेव । अथ यत्सत्त्वायणमित्याचक्षते ब्रह्मच-
र्यंमेव तत्तथा । सतः परस्मादात्मन आत्मनस्त्राणं रक्षणं
ब्रह्मचर्यं साधनेन विन्दते अतः सत्त्वायणशब्दमपि ब्रह्मच-
र्यंमेव तत् । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यं मेव तद्ब्रह्म-
चर्यं शैव साधनेन युक्तः सन्नामानं शास्त्राचार्याभ्यामनुविद्य
पश्चान्मनुते ध्यायति । अतो मौनशब्दमपि ब्रह्मचर्यंमेव । अथ
यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यं मेव तत् । यमात्मानं
ब्रह्मचर्येणानुविन्दते स एष हि आत्मा ब्रह्मचर्यं साधन-
वतो न नश्यति तस्मादनाशकायनमपि ब्रह्मचर्यं मेव । अथ
यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यं मेव तत् । अरण्यशब्दयो-
रर्णवयोर्ब्रह्मचर्यवतोऽयनादरण्यायनं ब्रह्मचर्यम् । यो ज्ञाना-
द्यज्ञः । एषणादिष्टम् । सतस्त्राणात्सत्त्वायणम् । मननान्मौनम् ।
अनाशनादनाशकायनम् । अरण्ययोगमनादरण्यायनम् ।

पारम्पर्येण चित्तशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः । न केवलं फलद्वारा वशो ब्रह्मचर्ये-
ऽन्तर्भवति । किन्तु यत्कारञ्चकारसंस्पर्शादपीत्याह । यो ज्ञातेति ॥
इष्टस्य ब्रह्मचर्यान्तर्भावस्य काङ्क्षाद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना ॥
पूजयित्वा तमात्मानमनुविन्दत इति सम्बन्धः ॥ ब्रह्मचर्येणात्मविषयैषणा
निष्पाद्यते । इष्टेनापि तदेव सम्पाद्यते । तस्मादेषणादुभयसादृश्यरूपा-
दिष्टमपि यत्तद्ब्रह्मचर्यं वेवेत्याह । एषणादीति ॥ बहुवचनानकं
वैदिकं कर्म सत्त्वायणम् । तथा यत्तद्विद्वत्वेत्यर्थः ॥ कथं सत्त्वायणं

मेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥२॥
अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव त-
देष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ

इत्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनैः स्तुतत्वाद्ब्रह्मचर्यं परमं
ज्ञानसहकारिकारणं साधनमित्यतो ब्रह्मविदा यत्नतो
रक्षणीयमित्यर्थः । तत्तत्र हि ब्रह्मलोके अरञ्च ह वै प्रसिद्धो
ख्यश्चार्णवौ समुद्रौ । समुद्रावपामेव सरसी तृतीयस्याम् । भुव-
मन्तरिक्षज्ञापेक्ष्य तृतीया द्यौस्तस्यां तृतीयस्यामितोऽस्मा-
ल्लोकादारभ्य गण्यमानायां दिवि । तत्तत्रैव चैरं इराञ्च
तन्मय एरो मण्डस्तेन पूर्यमैरं मदीयं तदुपयोगिनां मद्-
करं हर्षोत्पादकं सरः । तत्रैव चाश्वत्यो वृक्षः सोमोऽष्टतं
तन्मिच्छवोऽष्टतस्त्रवमिति वा । तत्रैव च ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्य-
साधनरहितैर्ब्रह्मचर्यसाधनवद्भ्योऽप्येन जीयत इत्यपरा-
जिता नाम पूःपुरी ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य । ब्रह्मणा च प्रभुणा
विशेषेण मितं निर्भिन्नं तच्च हिरण्यं यंसौवर्षं प्रभुविनिर्मितं
मण्डपमिति वाक्यशेषः । तत्तत्र ब्रह्मलोके ऐतावर्षं वा-

ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवतीत्याशङ्काह । सत दति ॥ उपवासपरायणत्वमनाश-
कावनं तत्कथं ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवतीत्याशङ्काह । यमात्मानमिति ॥
अरण्यायनभरणवासस्तत्कथं ब्रह्मचर्यान्तर्भूतमित्याशङ्काह । अर-
ण्यशब्दयोरिति ॥ विस्तरेणोक्तमर्थं संक्षिप्याह । यो ज्ञानादित्यादिना ॥
यो ब्रह्मचर्येणात्मानो ज्ञानादात्मानं विन्दते स ब्रह्मलोकं लभते । तस्मा-
द्यज्ञो ब्रह्मचर्यमिति योजना । आदिशब्देन स्वस्य परमपुरुषार्थसा-
धनत्वमट्टहते । ब्रह्मचर्यस्य स्तुतत्वात्तद्विषयं विधिमुक्त्वा तत्प्रकृतवि-
दासाध्यफलं कथयति । तत्तत्र हीति ॥ ब्रह्मचर्यस्याख्यसाधनत्वान्-

यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदरञ्च

वरखाख्यावुक्तौ ब्रह्मचर्येण साधनेनानुविन्दन्ति ये तेषा-
 मेष यो व्याख्यातो ब्रह्मलोकस्तेषाम्च ब्रह्मचर्यसाधनवतां
 ब्रह्मविदां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति नान्येषाम-
 ब्रह्मचर्यपराणां वाह्यविषयासक्तबुद्धीनां कदापीत्यर्थः ।
 नन्वत्र त्वमिन्द्रस्त्वं यमस्त्वं वरुण इत्यादिभिर्यथा कश्चित्
 स्तूयते महार्हः । एवमिष्टादिभिः शब्दैर्न स्त्रीविषयवृष्णा-
 निवृत्तिमात्रं स्तूयहं किन्तर्हि ज्ञानस्य मोक्षसाधन-
 त्वात्तदेवेष्टादिभिः स्तूयत इति केचित् । न स्वप्नादि
 वाह्यविषयवृष्णापहृतचित्तानां प्रत्यगात्मविवेकविज्ञाना-
 नुपपत्तेः । पराञ्चि खानि व्यवृणुस्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्-
 मश्यति नान्तरात्मन्नित्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः । ज्ञान-

हती स्तुतिरयुक्ता । तद्ब्रह्मचर्येण ज्ञानसुपलब्ध्य तदेव स्तूयत इति
 मतस्युपाययति । नन्वत्रेति ॥ तस्य क्षुद्रसाधनत्वमसिद्धस्वरुणेयत्वात् ।
 तद्व्यतिरेकेण ज्ञानासम्भवाच्चेत्युत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ विषयाप-
 हृतचित्तानां नराणां विवेकासम्भवे प्रमाथमाह । पराञ्चीति ॥ ध्यायतो
 विषयानित्याद्या स्मृतिरत्र विवक्षिता ॥ ब्रह्मचर्यस्योत्तमसाधनत्वे सिद्धे
 फलितमाह । ज्ञानेति ॥ ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः
 स्तुतत्वात्तेषामपि तत्राप्राप्तिसाधनत्वं श्रुत्याऽभिप्रेतमिति शङ्कते ।
 नन्विति । किन्तेषां पुरुषार्थसाधनत्वं प्रस्तुतश्रुत्या प्रतीतं किंवा ब्रह्म-
 लोकसाधनत्वमिति विकल्पप्रादुर्भावीकरोति सत्यमिति ॥ ३ द्वितीयो
 काव्यभेदप्रसङ्गदित्याह । न त्विति ॥ कथं तर्हि यज्ञादिर्ब्रह्मचर्यस्तु-
 तिसत्त्वाह । किन्तर्हीति ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन शक्यति । श्येति ॥

ह वै स्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितौ दिवि

सहकारिकारणं स्यादिविषयवृष्णानिवृत्तिमाधनं विधा-
तव्यमेवेति युक्तैव तत्स्तुतिः । ननु च यज्ञादिभिः स्तुतं
ब्रह्मचर्यमिति यज्ञादीनां पुरुषार्थसाधनत्वं गम्यते । सत्यं
गम्यते । नत्विह ब्रह्मलोकं प्रति यज्ञादीनां साधनत्वमभि-
प्रेत्य यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यं स्तूयते किन्तर्हि तेषां प्रसिद्ध-
पुरुषार्थसाधनत्वमपेक्ष्यं यथेन्द्रियादिभी राजा न तु
यत्वेन्द्रादीनां व्यापारस्तत्रैव राज्ञ इति तद्वत् । य इमे
अर्णवादयो ब्राह्मणलौकिकाः सङ्कल्पजाश्च पित्रादयो भो-
गास्ते किं पार्थिवा आप्याश्च । यथेह लोके दृश्यन्ते तद्व-
दर्शवत् क्षुपूःस्वर्षमण्डपानि आहोस्विन्मानसप्रत्ययमाता-
शीति । किञ्चातो यदि पार्थिवा आप्याश्च स्थूलाः स्थू-

त्वमिन्द्रत्वं विष्णुरित्यादिना विप्रादिभी राजा स्तूयते तथापि न
तस्येन्द्र दिव्यापारेनिरङ्कुशं कर्तृत्वमस्तीति यथेष्यते तथा यज्ञादिभि-
र्ब्रह्मचर्येण स्तुतस्यापि नास्ति तद्व्यक्तत्वमित्यर्थः ॥ ब्रह्मलोकस्थान्प-
दार्थान्निर्णेतुं विचारमवतारयन्नादौ तद्विषयमाह । य इम इति ॥
तत्रैकं पञ्चसुत्याय दृष्टान्तेन तदुत्थितप्रकारमाह । ते किमिति ॥ पञ्चानरं
स्वप्नदृष्टान्तवशाद्दर्शयति ॥ आहोस्विदिति ॥ कस्मिन्पक्षे को लाभः
को वा दोषः ॥ दोषदर्शनान्मानसत्वेन सौक्ष्म्ये च पुराणानुग्रहसम्भ-
वात्तेन मानसा एवेत्याह । यदीति ॥ न केवलं तेषां स्थूल्ये सत्युभेऽस्मि-
न्निव्यादिश्रुत्या पुराणस्मृत्या च विरोधः किन्त्वशोकं सन्तापवर्जितमार्हसं
शीतस्पर्शशून्यं ब्रह्मलोकमुपयन्त्याद्याश्च श्रुतयो ब्रह्मलोकं निरूपय-
न्त्यस्तत्त्वानामर्थानां स्थूल्ये विरुद्धेरन् । स्थूलानां पदार्थानां तत्र
सत्त्वे शीत स्पर्शदेरवर्जनीयत्वादित्याह । अशोकमिति । ब्राह्मणलौकि-

तदैरमदौयं सरस्तदश्वत्यः सोमसवनस्तदप-

ईद्याकाशे समाधानानुपपत्तिः । पुराणे च मनोमयानि
ब्रह्मलोके शरीरादीनीति वाक्यं विरुद्धोत । अशोकमहिम-
मित्याद्याश्च श्रुतयः । ननु समुद्राः सरितः सरांसि
वायः कूपा यत्रा वेदा मन्त्रादयश्च मूर्त्तिमन्तो ब्रह्माण-
मुपतिष्ठन्त इति मानसत्वे विरुद्धोत पुराणस्मृतिः । न
मूर्त्तिमन्त्वे प्रसिद्धरूपाणामेव तत्र गमनानुपपत्तेः । तस्मा-
त्प्रसिद्धमूर्त्तिथतिरेकेण सागरादीनां मूर्त्तिप्रन्तरं सागरा-
दिभी रूपान्तरब्रह्मलोकगन्तृत्वं कल्पनीयम् । तुल्यायाश्च
कल्पनायां यथा प्रसिद्धा एव मानस्य आकारवत्यो
मूर्त्तयो युक्तः कल्पयितुं मानसदेहानुरुह्यसम्बन्धोप-

कपदार्थानां मानसत्वेन पुराणस्मृत्यन्तरविरोधः शंसते । नन्विति ॥
किं दृश्यमानरूपेण समुद्रादीनां ब्रह्मलोकगमनं स्मृत्यर्थः किं वा
स्वरूपान्तरेणेति विकल्पग्राह्यं दूषयति । न मूर्त्तिमन्त्व इति ॥ उभयत्रा-
नुपलम्बप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ प्रथमपञ्चायोगे द्वितीयं पक्षं परिशिष्टमाचष्टे ।
तस्मादिति ॥ अस्तु द्वितीयो विकल्पः का नो हानिरित्याशङ्क्य ब्रह्मलोके
मानसेन देहेन मानसानामेव सागरादीनां मानसरूपेण सह सम्बन्धो-
पपत्तेर्मानसा एव मूर्त्तयस्तेषां ब्रह्मलोकस्थाः कल्पयितुं युक्ता इत्याह ।
तुल्यायाश्चेति ॥ तर्हि मनोरथकल्पितवदतिचञ्चलत्वाद्भोगयोग्याकारत्वं
सागरादीनां न सादित्याशङ्काह । दृष्टादीति । स्वप्नतुल्यत्वे सिस्था-
त्वप्रसक्तिरिति शङ्कते । नन्विति ॥ प्रसङ्गखेष्टत्वमाशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह ।
त इम इति । ये स्वप्ने दृष्टा ते न सन्ति न तु दृष्टा इति दर्शनं बाध्यते
तथा च स्वाप्नवेदनस्य सत्यत्वमिष्टं तथैव ब्राह्मणलौकिकानां पदार्थानां
मानसत्वेति दृष्टान्तं विवृणोति । मानसा हीति ॥ जागरिते संविदति-

राजिता पूर्वज्ञानः प्रभुविमितः हिरण्यमयम् ॥३॥

पत्तेः । दृष्टा हि मानस्य एवाकारवत्यः पुंस्त्वाद्या मूर्त्तयः स्वप्ने । ननु ता अदृता एव । त इमे सत्याः कामा इति श्रुतिस्तथा सति विरुद्धे त । न । मानसप्रत्ययस्य सत्त्वोपपत्तेः । मानसा हि प्रत्ययाः स्त्रीपुरुषाद्याकाराः स्वप्ने दृश्यन्ते । ननु जाग्रद्वासनारूपाः स्वप्नदृश्या न तु तत्र भूत्यादयः स्वप्ने विद्यन्ते । अत्यल्पमिदमुच्यते । जाग्रद्विषया अपि मानसप्रत्ययाभिनिर्घृता एव सदीक्षाभिनिर्घृततेजोवन्नमयत्वाज्जाग्रद्विषयाणाम् । सङ्कल्पमूला हि लोका इति चोक्तम् । समस्तृपतां द्यावापृथिवी इत्यत्र सर्वश्रुतिषु च प्रत्यगात्मन उत्पत्तिः प्रलयश्च तदैव स्थितिश्च

रिक्ताः सन्निपदार्थास्तद्वासनारूपास्ते स्वप्ने भान्ति न तु संविदात्मकं तेषामिति शङ्कते । नञ्विति ॥ जागरितस्यापि संविद्विचर्त्तवान् प्रथमस्ति सत्त्वमित्युत्तरमाह । अत्यल्पमिति ॥ भूषविद्यालोचनायामपि जाग्रद्विषयाणां संविद्विचर्त्तत्वं सेत्प्रतीत्याह । सङ्कल्पमूला हीति ॥ इत्यत्र जाग्रद्विषयाणां संविद्विचर्त्तत्वमित्याह । सर्वश्रुतिषु चेति ॥ ननु कुलालो घटं चिकीर्षुर्सनसि सङ्कल्पितमाकारं वह्निर्निर्भिन्नीते तत्र सङ्कल्पो बाह्याकारस्य निमित्तं सङ्कल्पश्च पूर्वानुभूतसजातीयगोचरः पूर्वानुभूतोऽपि पूर्वतरसङ्कल्पनिमित्तनैमित्तिकभावः सर्वस्य संविद्विचर्त्तत्वे कथमुपपद्यते तत्राह । तस्मादिति ॥ यस्मात्प्रत्ययः सर्वस्येक्षणं पूर्वकल्पीयसदृशगोचरं पूर्वकल्पीया ततः पूर्वतररेक्षणनिमित्ता इति । संविदेवेत्यं स्वाविद्यया निवर्त्तते निरवयवस्य सन्धात्वस्य स्वरस्येनेक्षणाद्यनुपपत्तेस्तस्मात्सर्वस्य संविद्विचर्त्तत्वेऽपि निमित्तनैमित्तिकभावेऽयमनिर्वाच्यो न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ अथ सङ्कल्पवाच्यायाः संविदेऽनिर्वाच्यास्यन्दनकाले ये विषया बाह्यतया भासन्तेऽतश्च कदाचिदपि

तद्य एवैतावरं च गयञ्जार्सवौ ब्रह्मलोके ब्रह्म-

यथा वा अरा नाभावित्यादिनोच्यते । तस्मान्मानसानां
वाह्यानां च विषयाणामितरेतरकार्यकारणत्वमिथ्यत एव
बीजाङ्कुरवत् । यद्यपि वाह्या एव मानसाः मानसा एव च
वाह्या नानृतत्वं तेषां कदाचिदपि स्वात्मनि भवति ।
ननु स्वप्ने दृष्टाः प्रतिबुद्धस्यानृताभवन्ति विषयाः ।
सत्यमेव । जाग्रद्बोधोपेक्षन्तु तदनृतत्वं न स्वतः । तथा
स्वप्नबोधोपेक्षन्तु जाग्रद्दृष्टविषयानृतत्वं न स्वतः । विशे-
षाकारमात्रन्तु सर्वेषां मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति । वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयमनृतं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥

संविदतिरेकेण सत्त्वानङ्गीकाराद्यन्तासत्त्वलक्षणमन्दतत्वभापद्येत । तथा
च व्यवहारभङ्गप्रसङ्गस्तत्वाह । यद्यपीति ॥ तथापि नानृतत्वमित्यध्या-
हारः । अर्ध्यस्तस्याधिष्ठानमेव स्वात्मा । तस्मिन् कदाचिदप्यन्तासत्त्वं
तादात्म्येनैव स्फुरणादतो न व्यवहारभङ्गप्रसङ्ग इति भावः ॥ कदाचिदपि
नानृतत्वमिति वदता प्रतीतिकालात्कालान्तरेऽपि विषयाणां नासत्त्वमि-
त्युक्तं तद्वानुभवविरोधं शङ्कते । नन्विति । स्वप्नदृष्टानां समीहितमेव
कालान्तरे मिथ्यात्वमित्यङ्गीकरोति ॥ सत्यमिति ॥ तर्हि तेषामसत्त्वमेव
स्वीकृतमित्याशङ्क्याह । जाग्रदिति ॥ तथापि जाग्रद्बोधेनाविषयीकर-
णादसत्त्वं स्वप्नदृष्टानामेवमित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ यदि जाग्र-
द्बोधेनाविषयीकरणमात्रेणासत्त्वं स्वप्नदृष्टानां पदार्थानामिदं तर्हि
जाग्रद्द्विषयाणामपि स्वप्नबोधेनाविषयीकरणादसत्त्वप्रसङ्गः । तन्न
कदाचिदपि संविदि विषयाणामत्यन्तासत्त्वमित्यर्थः ॥ कथं तर्हि वाचार-
म्भणश्रुतिरित्याशङ्क्याह । विशेषेति ॥ त्रयाणां रूपाणां सत्यत्वे विशेषा-
कारमात्रं मिथ्येत्युक्तमयुक्तम् । तेष्वपि विशेषाकारस्य सत्त्वादित्यशङ्क्याह ।

चर्येणानुविन्दन्ति तेषामिवैष ब्रह्मलोकस्तेषां
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ ५ ॥

तान्यपि आकारविशेषतोऽवृत्तम् । स्वतः सन्मात्ररूपतया
सत्यम् । प्राक्कदात्मप्रतिबोधोत्स्वविषयेऽपि सर्वं सत्यमेव
स्वप्नदृष्ट्या दूवेति न कश्चिद्विरोधः । तस्मान्मानसा एव
ब्राह्मलौकिका अरण्यादयः सङ्कल्पजाश्च पित्रादयः
कामाः । वाह्यविषयभोगवदशुद्धिरहितत्वाच्छुद्धसत्त्व-
सङ्कल्पजन्या इति निरतिशयसुखाः सत्याश्चेश्वराणां भव-
न्तीत्यर्थः । सत्त्वत्यात्मप्रतिबोधेऽपि रज्ज्वाभिव कल्पिताः
सर्पादयः सदात्मस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्ते इति सदात्मना
सत्या एव भवन्ति ॥ ५ ॥

तान्यपीति ॥ कथं तर्हि तेषु सत्यपदं प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह । स्वत इति ॥
तर्हि तत्सत्यमित्येतावत्प्रयोक्तव्यं किमिति त्रीणि रूपाणीत्येव सत्य-
मित्युक्तं तत्राह । प्रागिति ॥ प्रकृतसुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्रथमप-
क्षवद्द्वितीयपक्षे दोषाभावादिति यावत् । यद्यैहिकविषयवद्ब्राह्मलौकिका
अपि विषया विचार्यमाणाः सत्यास्तर्हि कस्तत्र विशेषो येनैतत्परि-
त्यागेन तत्कामिनां विद्याविधानं तत्राह । वाह्येति ॥ जन्या ब्रह्मलोके
विषया इति शेषः ॥ प्रकृतायाः फलशुनेरित्यध्याहारः । ननु तेषामवि-
द्यादश्यायामर्थक्रियाकारित्वरूपसत्यत्वसम्भवेऽपि कुतो विद्यावस्थायां
सत्यत्वमित्याशङ्क्याह । सत्यमेति ॥ यथा रज्ज्वां कल्पितसर्पादयो रज्जु-
तत्त्वबोधे तदात्मतामेवापाद्यन्ते विवेचनात् । तथा सर्वेऽपि विषया
विद्यावस्थायामन्यत्र्यतिरेकाभ्यां परिहारायासन्मात्रत्वमेव प्राप्नुव-
न्तीति तत्सत्यत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्या-
णिन्वस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहित-
स्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष

यस्तु हृदयपुरण्डरीकगतं यथोक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म ब्रह्म-
चर्यादि साधनसम्पन्नः त्यक्तवाह्यविषयानृतदृष्टः सन्नुपास्ते
तस्यैवं मूर्धन्या नाड्या गतिर्वक्तव्येति खण्ड आरभ्यते ॥ अथ
या एता वक्ष्यन्नाणा हृदयस्य पुरण्डरीकाकारस्य ब्रह्मो-
पासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्वतो
विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव रश्मयस्ताश्चैताः पिङ्ग-
लस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणिन्वः सूक्ष्मरश्मस्य रसेन पूर्णा-
स्तादाकारा एव तिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य
नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्ण इति सर्व्ववा-
ध्याहार्यम् । सौरेण तेजसा पिप्ताख्येन पाकाभिनिर्दृत्तेन

सगुणविद्याफलस्वरूपमित्यस्युपपाद्य तत्राप्ये गतिर्वक्तव्येति
नाडीखण्डमवतारयति । यस्त्विति ॥ यथोक्तो गुणः सत्यकामत्वादितः ।
ब्रह्मचर्यादीत्यादिशब्दः शमदमादिसङ्ग्रहार्थः । तमेवादिशब्दार्थं
स्मरयति । त्यक्तेति ॥ अधिकारिणः सफलोपास्तिविध्यनन्तर्यमवशब्दार्थः ॥
रसेनान्नस्येति शेषः । तदाकारा इति तच्छब्देऽन्तरसविषयः । शुक्ल-
स्येत्यादिषु भी पूर्व्ववत् । श्रुतावितिशब्देऽध्याहारद्योतनार्थः ॥ कथं
पुनरन्तरसस्य पिङ्गलादिविचित्रो वर्णविशेषः सिद्धतीत्याशङ्काह ।
सौरेणेति ॥ वातपित्ताख्यं सौरं तेजः । तेन पाकोऽर्शितस्य च जायते ।
तेनाभिनिर्दृत्तेनाख्येन कफेन सम्पर्कात्तदेव पिप्ताख्यं सौरनेत्रो
भवति पिङ्गलम् । तेन सम्पर्काद्रसस्य नाडीनाञ्च जायते पिङ्गलत्वमित्यर्थः ॥

नील एष पीत एष लोहितः ॥ १ ॥ तद्यथा महा-
पथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमञ्चामुञ्चैवमेवैता
आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमञ्चा-

कफेनाल्पेन सम्पर्कात्पिङ्गलं भवति सौरं तेजः पिच्छाख्यम् ॥
तदेव वातभूयस्वान्नीलं भवति । तदेव च कफभूयस्वा-
च्छुक्लम् । कफेन समतायां पित्तम् । शोणितबाहुल्येन
लोहितम् । वैद्यकाद्वा वर्षविशेषा अन्वेष्टव्याः ॥ कथं भव-
न्तीति श्रुतिस्वाहादित्यसम्बन्धादेव तत्तेजसो नाडी-
ष्यनुगतस्यैते वर्षविशेषा इति । कथमसौ वाऽऽदित्यः
पिङ्गलो वर्षत एष आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत
एष लोहित आदित्य एव । तस्याध्यात्मनाडीभिः कथं
सम्बन्ध इत्यत्र दृष्टान्तमाह । तत्तत्र यथा लोके महान्
विस्तीर्णः पन्था महापथ आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ

तदेव च पिच्छाख्यं सौरन्तेजो यथोक्तपाकाभिनिर्दत्तेन प्रभूतेन वातेन
सम्बन्धात्तद्भूयस्वाद्भवति नीलं तेन च सम्पर्कादन्नरमस्य ताडीनाञ्च
जायते नैल्मिन्याह । तदेवेति ॥ प्रकृतमेव पिच्छाख्यं सौरन्तेजो
यथोक्तपाकवशादभिनिर्दत्तकफस्य स्वसम्बन्धिनो भूयस्वाद्भवति शुक्लं
तेन च सम्पर्कादन्नरसस्य नाडीनाञ्च शोक्लं भवतीत्याह । तदेव चेति ॥
उक्तपाकाभिनिर्दत्तेन कफेन तदभिनिर्दत्तस्यैव वातस्य समतायां तदेव
तेजस्तत्सम्बन्धि पीतं ज.यते । तद्सम्बन्धाच्चान्नरसस्य च नाडीनाञ्च
पीतत्वं भवतीत्याह । कफेनेति ॥ यदा तु यथोक्तपाकाभिनिष्पन्नं
शोणितम्बहुलं भवति तदा तस्य नाडीनाञ्च लौहित्यं भवतीत्याह ।
शोणितेति ॥ पश्चान्नरसः । वैद्यकः हेदि । अन्वेषणप्रकारमाह । कथ-

मुञ्चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु
सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्ना-
दित्ये सृप्ताः ॥२॥ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः

गच्छतीमञ्च सन्निहितममुञ्च विप्रकृष्टं दूरस्थमेव ।
यथा लोके दृष्टान्तो महापथ उभौ ग्रामौ प्रविष्टः ।
एवमेवैता आदित्या महापथा यथा गच्छन्ति तथोभ-
यत्वादित्यस्य रश्मयः उभौ लोकावमुञ्चादित्यमण्डल-
मिमञ्च पुरुषं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः । यथा महा-
पथः । कथममुष्मादादित्यमण्डलात्प्रतायन्ते सन्तता
भवन्ति । ता अथ्याग्रमासु पिङ्गलादिवर्णासु यथो-
क्तासु नाडीषु सृप्ता गताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आभ्यो
नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः सन्तानभूताः सत्यस्तेऽमुष्मिन्
रश्मीनामुभयलिङ्गत्वात्ते इत्युच्यन्ते । तत्र एवसति
यत्र यस्मिन् काले एतत्स्वप्नमयो जीवः सुप्तो भवति

मिति ॥ नाभेरुर्ध्वं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते । तद्गतं तेजः सौरं
पित्तमित्युच्यते । तच्चाक्षरस्य धातुन्तरसङ्कारिवशाद्वर्णविशेषे कार-
णमाशयगतं पीतं रङ्गकं रसरङ्गनादित्यादिवचनादित्यर्थः । कथं तद्धिं
पिङ्गलस्येत्याद्या श्रुतिरित्याद्यङ्गाह । श्रुतिस्त्विति ॥ उक्तमर्थमाका-
ङ्क्षाद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना ॥ आदित्यस्य पैङ्गलादयो वर्ण-
विशेषाः शास्त्रप्रामाण्यादेव प्रत्येतव्याः ॥ आदित्यस्य तेजसो नाडी-
मनुगतस्य पैङ्गलादयो वर्णविशेषा भवन्तीत्युक्तं तदेव प्रश्नद्वारा दृष्टा-
नावदग्नेन स्पष्टयति । तस्येत्यादिना ॥ उभयत्वादित्यमण्डले पुरुषे
चेत्यर्थः । तत्र पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तमनुवदति । यथेति ॥ उभौ ग्रामौ महा-
पथा यथा गच्छति तथोभयत्वादित्यस्य रश्मयः प्रविष्टा इत्यर्थः ॥ तमेव

स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृष्टो भवति
तन्न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा
सम्पन्नो भवति ॥३॥ अथ यच्चैतदवलिमानं नीतो

स्वापस्य द्विप्रकारत्वाद्विशेषणं समस्त इति । उपसंहृत-
सर्वकरणवृत्तिरित्येतत् । अतो वाह्यविषयसम्पर्कजनित-
कालुष्याभावात्सम्यक्प्रसन्नः सम्पन्नो भवति । अत एव
स्वप्नविषयाकाराभासं मानसं स्वप्नप्रत्ययं न विजानाति
नानुभवतीत्यर्थः । यदैवं सुप्तो भवति आसु सौरतेजः-
पूर्णासु यथोक्तासु नाडीषु तदा सृष्टः प्रविष्टो नाडी-
भिर्द्वारभूताभिर्हृदयाकाशं गतो भवतीत्यर्थः । न
ह्यन्यत्र सत्सम्पत्तेः स्वप्नदर्शनमस्तीति सामर्थ्यान्नाडी-
ष्विति सप्तमी तृतीयया परिणम्यते । तं सता सम्पन्नं न
कश्चनन कश्चिदपि धर्माधर्मरूपः पाप्मा स्पृशतीति स्वरू-

प्रवेशं प्रश्नद्वारा प्रकटयति ॥ कथमित्यादिना ॥ कथं नाडीनां पिङ्ग-
लादिवर्षत्वमित्याशङ्क्य सौरेण तेजसेत्यादिनोक्तं स्मारयति । यथो-
क्तास्त्विति ॥ अस्तुश्चिन्नादित्ये सृष्टा इति सम्बन्धः । कथं स्त्रीबिद्धेन
निर्दिष्टानां रश्मीनां पुंलिङ्गेन निर्देशस्तत्वाह । रश्मीनामिति ॥ नाडी-
स्वरूपसुद्धा विज्ञानात्मनः स्वोपाधिकरणत्वेन ताः स्तौल्यमादौ स्वापं
प्रस्तौति । तत्तत्रेति ॥ सप्तम्यर्थमेव स्फुटयति । एवं सतीति ॥ नाडीस्वरूपे
पूर्वोक्तरोत्या निरूपयते सतीत्यर्थः । एतत्स्वपनमिति क्रियाविशेषणम् ॥
समस्तविशेषणस्यार्थवत्त्वमाह । स्वापस्येति ॥ दर्शनवृत्तिवददर्शनवृत्ति-
चेति द्विप्रकारं स्वापस्येष्टम् । तत्र दर्शनवृत्तेः स्वापस्य व्यावृत्त्यर्थं समस्त
इति विशेषणम् ॥ तस्य सम्भिच्छिद्यतमर्थमाह । उपसंहृतेति ॥ विशेषणा-

भवति तमभित आसीना आज्जर्जानासि मां जा-
नासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो
भवति तावज्जानाति ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतस्माच्छ-

पावस्थितत्वात्तदात्मनः । देहेन्द्रियविशिष्टं हि दुःख-
दुःखकार्यप्रदानेन पाप्मा सृशतीति । नतु सत्सम्पन्नं स्वरू-
पावस्थं कश्चिदपि पाप्मा स्पृष्टमुत्सृहते । अविषयत्वात् ।
अन्यो ह्यन्यस्य विषयो भवति न त्वन्यत्वं केनचित्कुतश्चिदपि
सत्सम्पन्नस्य । स्वरूपप्रच्यवनं त्वात्मनो जाग्रत्स्वप्नावस्थां
प्रति गमनम् । बाह्याविषयप्रतिबोधोऽविद्याकामकर्मबीजस्य
ब्रह्मविद्या उद्धताशादाहनिमित्तमित्यवोचाम षष्ठ एव तदि-
हापि प्रत्येतव्यम् । यद्वैवंसुप्तः सौरेण तेजसा हि नाड्यन्तर्ग-
तेन सर्वतः सम्पन्नो व्याप्तो भवति । अतो विशेषेण चक्षुरा-
दिनाडीद्वारैर्बाह्याविषयभोगायाऽप्रसृतानि करणान्यस्य

नरसुखाय व्याकरोति । अत इति ॥ उपसंहृतसर्वकरणत्वादिति
यावत् । उक्तं विशेषणद्वयमुपजीव्य स्वप्नमित्यादि व्याचष्टे ॥ अत इति ॥
नाडीषु प्रविष्टो भवतीति यदुक्तं तदयुक्तम् । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्त-
स्मिन् शेत इत्यङ्गीकारादित्याशङ्क्याह । नाडीभिरिति ॥ नाडीष्विति
श्रुता सप्तमी । कथं नाडीभिरिति तृतीया व्याख्यायते तत्राह । न हीति ॥
तदेतदिति सुषुप्तप्रवस्थोच्यते ॥ तस्याभवस्यायां कर्माभावे कथं पुनरुत्था-
नमित्याशङ्क्याह । देहेति ॥ सुखदुःखानुभवाभावात्पाप्मासंस्पर्शोऽव
विवक्षितो न तु कर्माभावादित्यर्थः ॥ अविषयत्वं साधयति । अन्यो
हीति ॥ सुषुप्तेः स्वरूपावस्थस्य कथं प्रच्यवनमित्याशङ्क्याह । स्वरूपेति ॥

रीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिर्हृद्माक्रमते स
 ओमिति वा होवामौयते स यावत्क्षिप्येन्न-
 स्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं वि-

तदा भवन्ति । तस्मादयं करणानां निरोधात्स्वात्मन्येवाव-
 स्थितः स्वप्नं न विजानातीति युक्तम् ॥ तत्रैवं सत्यथ यत्र
 यस्मिन् काले बलिमानरुबलभावं देहस्य रोगादिनिमित्तं
 जरादिनिमित्तं वा कृशीभावमेतन्वयनं नीतः प्रापितो देव-
 दत्तो सुमूर्षुर्यदा भवतीत्यर्थः । तमभितः सर्वतो वेष्टयित्वा-
 ऽऽसीना ज्ञातय आह्वर्जानामि मां तव पुत्रम् । जानासि मां
 पितरं वेत्यादि । स सुमूर्षुर्यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो-
 ऽनिर्गतो भवति तावत्पुत्रादीन् जानाति । अथ यत्र यदै-
 तत्क्रियाविशेषणमित्यस्माच्छरीरादुत्क्रामति । अथ तदैतै-
 रेव यथोक्ता रश्मिभिर्हृद्माक्रमते यथा कर्मजितं लोकम् ।

अविद्याकामकर्मणां बीजमनाद्यज्ञानं तस्य ब्रह्मविद्याख्येनाग्निना
 न स्वापे दाहस्तन्निमित्तं सुषुप्तस्य पुनः स्वरूपप्रच्यवनमिति सम्बन्धस्तदेव
 व्याचष्टे । जाग्रदिति ॥ कीदृक्प्रच्यवनमित्यपेक्षायामाह । बाह्येति ॥
 एतच्च सति सम्पद्य न विदुरित्यादावुदितमित्याह । इत्यवोचामेति ॥
 तेजसा हीति पाप्मास्पर्शं श्रौतो हेतुस्तं हेतुं व्याचष्टे । यदेति ॥
 तद्ग्रापत्तिकार्यमाह । अत इति ॥ कार्यकरणसंस्पर्शाभावफलं दर्शयति ।
 तस्मादिति ॥ नाडीरेवं स्तुत्वा ताभिर्हृद्गमनं प्रदर्शयितुं मरणकालं
 प्रपञ्चयति ॥ तत्रेति ॥ तस्यैवाथमाह एवं सतीति ॥ नाडीनामुक्तरीत्या
 प्राशस्ये सतीत्यर्थः । ताभिर्हृद्गमनप्रदर्शनप्रारम्भार्थोऽयशब्दः । रोगादी-
 त्यादिपदमागन्तुकसर्जनिमित्तसंयद्वाच्यं जरादीत्यादिपदं तु नैसर्गिक-

दुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥

प्रेत्य विद्वान् । इतरस्तु विद्वान्यथोक्तसाधनसम्पन्नः स
 ॐ इत्योङ्कारेणात्मानं ध्यायन् यथापूर्वं वा ह । एवं
 ऋद्धोऽङ्गं वा विद्वांश्चेदितरस्तीर्यङ्कुत्यभिप्रायः । मीयते
 प्रमीयते गच्छतीत्यर्थः । स विद्वानुत्क्रमिष्यन्वावत्क्षिपेन्ननो
 यावता कालेन मनसो क्षयः स्यात्तावता कालेनादित्यं
 गच्छति प्राप्नोति क्षिप्रं गच्छतीत्यर्थो न तु तावतैव काले-
 नेति विवक्षितम् । किमर्थमादित्यं गच्छतीत्युच्यते । एतद्वै
 खलु प्रसिद्धं ब्रह्मलोकस्य द्वारं य आदित्यस्तेन द्वार-
 भूतेन ब्रह्मलोकं गच्छति विद्वान् । अतो विदुषां प्रपदनं
 प्रपद्यन्ते ब्रह्मलोकमनेन द्वारेणेति प्रपदनम् । निरोधनं
 निरोधोऽस्मादादित्यादविदुषां भवतीति निरोधः ।

सर्वनिमित्तद्योतनार्थमिति भेदः । एतन्नयनमिति क्रियाविशेषणम् ।
 प्रारब्धकर्मावसानार्थोऽयमर्थः । एतदिति क्रियाविशेषणमेतदुक्तमर्थं
 यथा स्यात्तथेत्यर्थः । यथोक्ताभिर्नाडीषु प्रसृताभिरादित्यमण्डलादास-
 ताभिरिति यावत् । कर्माणां जितं वशीकृतं स्वात्मसम्बन्धितासा-
 पादितं लोकमनतिक्रम्य तं प्रेत्य विद्वान् केवलकर्मावान् गच्छतीत्यर्थः ॥
 दहरविद्यावतो गतिं दर्शयति । इतरस्त्विति ॥ यथोक्तसाधनं
 दहरविज्ञानं तेन सम्पन्नो विशिष्ट इत्यर्थः । स ध्यानसृच्छतीत्युत्तरत्र
 सम्बन्धः । यथा पूर्वं सूत्रावस्थायामिव मरणावस्थायामपीत्यर्थः । वा
 हेति निपातद्वयस्यावधारणरूपमर्थं कथयति । एवेति ॥ उच्छब्दार्थमाह ।
 ऋद्धमिति ॥ वाशब्देन द्योतितं विकल्पं दर्शयति । विद्वांश्चेदिति ॥
 यदि विद्वान् प्रमीयते तदेङ्गमेव गच्छति । यदि त्वविद्वान् प्रमीयते तदा
 तिर्यगेव गच्छतीति विभागः ॥ विदुषस्यक्तदेहस्यादित्यप्राप्तावत्य-

तदेष श्लोकः शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां
मूर्द्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्द्धमायन्मृतत्वमेति
विष्वङ्मुन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥६॥६॥

सौरेण तेजसा देहे एव निरुद्धाः सन्तो मूर्द्धन्या नाड्या-
नोत्क्रामन्त एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

विष्वङ्मुन्या इति श्लोकादेतस्मिन्यथोक्तेऽर्थे एष श्लोको
मन्त्रो भवति । शतञ्चैका चैकोत्तरशतं नाड्यो हृदयस्य
मांसपिण्डभूतस्य सखन्धिन्यः प्रधानतो भवन्ति । आनन्त्या-
देहे नाडीनां तासामेका मूर्द्धानमभिनिःसृता विनिर्गता
तयोर्द्धमायन् गच्छन्मृतत्वममृतभावमेति विष्वङ्नागत-
यस्तिर्यग्विसर्पिण्य ऊर्द्धगाश्चान्या नाड्यो भवन्ति संसार
गमनद्वारभूता न त्वमृतत्वाय किं तर्ह्युत्क्रमणे एवो-
त्क्रमन्त्यर्थमेव भवन्तीत्यर्थः । द्विरभ्यासः प्रकरणसमा-
प्त्यर्थः ॥ ६ ॥

नशैथुं दर्शयित्वा मनन्तरवाक्यभादत्ते किं स्यादित्यत आह । अत इति ॥
अविदुषामपि तर्हि प्राप्नानामादित्यं ततो निरुद्धानां पुनर्ब्रह्मलोक-
प्राप्तिरित्याशङ्काह । सौरेणेति ॥ ५ ॥

देहे निरुद्धानां मूर्द्धन्यया नाड्या नोत्क्रमणमविदुषामित्यत्र लिङ्गं
दर्शयति । विष्वङ्मुन्या इति ॥ यथोक्तार्थो ॥ नाडीत्रिभागलक्षणः प्रधानान्त
इति विशेषणतःत्यर्थमाह । आनन्त्यादिति ॥ प्रकरणं नाडीविषयं
द्विरविद्याविषयं वा ॥ ६ ॥

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्वि-
शोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यरु-
ह्यत्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च
लोकानाम्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानम-

अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्ममुत्थाय परं
ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति
होवाचैतददृष्टतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युक्तम् । तत्र कोऽसौ सम्प्र-
सादः कथं वा तस्याधिगमः । यथा सोऽस्माच्छरीरा-
त्ममुत्थाय परं ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ।
येन लक्षणेनाभिनिष्पद्यते स किंलक्षण आत्मा । सम्प्र-
सादस्य च देहसम्बन्धीनि रूपाणि ततो यदन्यत्कथं स्वरूपं
इत्येतेऽर्था वक्तव्या इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । आख्यायिका
तु विद्याग्रहणसम्प्रदानविधिप्रदर्शनार्था विद्यास्तुत्यर्था
च । राजसेवितं पानीयमिति वत् ॥ य आत्माऽपहतपाप्मा

दहरविद्यायासुपास्यस्तुत्यर्थमुक्तमनुवदति । अथेति ॥ विवेकान-
न्वयमथशब्दार्थो व्याख्यातः । शरीरात्मसुत्थानं तस्मिन्नहंममाभिमान-
त्वागः ॥ स्वरूपं विशिनष्टि । एष इति ॥ उक्तकर्तृत्वमाचार्यस्य
दर्शितमेव ॥ प्राथो वा सम्प्रसादो विज्ञानात्मा वेति संशयात्प्रकृतिः ।
तत्वेति । प्रकृतं वाक्यं सम्प्रत्यर्थः । तस्य च सम्प्रसादस्य परमात्मविषयं
ज्ञानं केवोपायेन भवतीति प्रश्नान्तरमाह । कथं वेति ॥ किन्तस्य पर-
मात्माधिगमेनेत्याशङ्काह । यथेति ॥ तथा तस्याधिगमः कथमिति
सम्बन्धः । अभिनिष्पद्यमानरूपज्ञात्मा सविशेषो निर्विशेषो वेति
प्रश्नान्तरं करोति । येनेति ॥ आत्मनो हि सच्चिदानन्दकतानाद्यर्था-

नुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिस्वाच ॥ १ ॥
तद्बोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमा-
त्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च
लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानितीन्द्रो हैव देवा-

विजरो विस्तृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः
सत्यसङ्कल्पः । यस्योपासनायोपलब्धार्थं हृदयपुण्ड-
रीकमभिहितम् । यस्मिन् कामाः समाहिताः सत्या अनृ-
तापिधाना यदुपास्तनसहभावि ब्रह्मचर्यं साधनमुक्तम् ।
उपासनफलभूतकामप्रतिपत्तये च मूर्ध्नि न्या नाद्या गति-
रभिहिता । सोऽन्येष्टव्यः शास्त्राचार्योपदेशैर्ज्ञातव्यः स
विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो विजिज्ञासितव्यः स्वसंवेद्यतामा-
पादयितव्यः । किन्तस्यान्वेषणाद्विजिज्ञासनाच्च स्यादि-
त्युच्यते स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्त-
मात्मानं यथोक्तेन प्रकारेण शास्त्राचार्योपदेशेनान्वेष्य

नराणि रूपाणि दृश्यमानानि शरीरसम्बन्धप्रयुक्तानि । तथा च ततः
शरीरादुपाधैर्ददन्यत्तस्य स्वरूपं तत्कथं सर्वप्रमाणाऽप्रतिपन्नमस्तीति
प्रश्नान्तरमाह । सम्प्रसादस्य चेति ॥ एतेषां प्रश्नानामुत्तरपन्थमवतारयति ।
इत्येते इति ॥ प्रजापतेरिन्द्रविरोचनयोश्च सम्बादरूपा याऽवाख्यायिका
दृश्यते सा किमर्थेत्याशङ्काह । वाख्यायिका त्विति ॥ शिष्यस्य विद्या-
पहणे गुरोस्तस्याः सम्यक्प्रदाने च यो विधिः अङ्गालुत्वादिप्रकारस्त-
म्प्रदर्शनार्थेति यावत् । यदा विद्यायाः पदार्थं स्वीकरणं यत्र सम्प्रदाने
तद्दानपाने शिष्ये उच्यते तस्य विधिर्ब्रह्मचर्यादिस्तम्प्रदर्शनार्थेत्यर्थः ॥
वाख्यायिकायास्तात्पर्यान्तरमाह । विद्येति ॥ प्रजापतिना प्रोक्ता

नामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंदि-
दानाविव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः
॥ २ ॥ तौ ह द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मवर्ष्यमू-

विजानाति स्वसंवेद्यतामापादयति तस्यैतत्सर्वलोकका-
मावाप्तिः । सर्वात्मताफलं भवतीति ह किल प्रजापतिरु-
वाच । अन्वेष्टव्या विजिज्ञासितव्य इति चैष नियमवि-
धिरेव नापूर्वविधिः । एवमन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य
इत्यर्थः । दृष्टार्थत्वादन्येषां विजिज्ञासनयोः । दृष्टार्थत्वञ्च
दर्शयिष्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्यनेनामकृत् । पर-
रूपेण च देहादिधर्मैरवगम्यमानस्यात्मनः स्वरूपाधि-
गमे विपरीताधिगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलम् । इति नियमाय-
तैवास्य विधेरुक्ता न त्वग्निहोत्रादीनामिवापूर्वविधित्वमिह
सम्भवति । तद्धोभय इत्याद्याख्यायिकाप्रयोजनमुक्तम् ॥
तद्ध किल प्रजापतेर्वचनमुभये देवासुराः । देवासा-
सुराञ्च देवासुरा अनु परम्परागतं स्वकर्माणोचरापन्न-

देवैरसुरैश्च प्रार्थिता इन्द्रविरोचनाभ्यां देवासुराधिपतिभ्याम.य.सेन
महता प्रेषिता देवराजेन च कथञ्चित्प्राप्ता । तस्मान्महाहैयं विद्येति
तस्याः स्तुत्यर्थाऽऽख्यायिकेत्यर्थः ॥ महद्भिर्रुपासितस्य महार्हत्वे दृष्टान्तम.ह ।
राजसेवितमिति ॥ यन्माथोपाधि सविशेषं चैतन्न्य तदेव निरुपाधि
निर्विशेषमिति । सविशेषनिर्विशेषयोरभेदाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्यं
व्याकर्तुं भादत्ते । य अन्वेति ॥ तत्र सोऽन्वेष्टव्य इति वाक्ये सशब्दार्थमाह ।
यस्येति ॥ उपासनमपि किमर्थमित्यपेक्षायाःमाह । उपसब्ध्वर्थमिति ॥
तस्यैतत्फलमिति सखन्वः । कथं निर्गुणविद्यायः सर्वलोककामावाप्तिः

षतस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्ताववास्त-
मिति तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो
विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्य-

मनुबुबुधिरेऽनुबुद्धवन्तः। ते चैतत्प्रजापतिवचो बुद्ध्वा किम-
कुर्वन्तित्युच्यते। ते होचुस्तवन्तोऽन्योन्यं देवाः स्रुपरिषद्य-
सुराश्च। हन्त यद्यनुमतिर्भवतां प्रजापतिनोक्तन्तमात्मान-
मन्विच्छामोऽन्वेषणं कुर्मो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च
लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानित्युक्त्वा इन्द्र एव राजैव
स्वयं देवानामितरान्देवांश्च भोगपरिच्छेदञ्च सर्वं
स्थापित्वा शरीरमात्रेणैव प्रजापतिं प्रत्यभिप्रवव्राज
प्रगतवान्। तथा विरोचनोऽसुराणां विनयेन गुरवोऽभि-
गन्तव्या इत्येतद्दर्शयति। त्रैलोक्यराज्याञ्च गुरतरा
विद्येति। यतो देवासुरराजौ महार्हभोगार्हौ सन्तौ
तौ तथा गुरुमभ्युपगतवन्तौ। तौ ह किज्ञासंविदाना-
वेवान्योन्यं संविदमविकुर्वाणौ विद्याफलं प्रत्यन्योन्यमीर्षी

फलमित्याशङ्क्याह। सर्वात्मतेति ॥ परिच्छेदभ्रमव्यावृत्त्या पूर्वस्वरूपेणा-
वस्थितिरित्यर्थः ॥ प्रजापतिवाक्यात्प्रतीयमानविधिस्वरूपमाह। अन्ये
दृश्य इति एवकारव्यावृत्तं दर्शयति। नापूर्वविधिरिति ॥ शब्दादेव
विद्योदये तदुत्पत्त्यर्थोऽपूर्वविधिरग्निहोत्रादिविधिवन्न सम्भवतीत्यर्थः।
कथमिह नियमविधिरपि स्यादवघातविधिवदित्याशङ्क्याह। एवमिति ॥
मिथ्याज्ञानसंस्कारप्रावल्यादनात्माभिनिवेशस्य पक्षे प्राप्नोति शास्त्राचार्या-
भ्यामात्मन्वे पञ्चमेव कार्यमिति नियम इत्यर्थः। इतश्च नियमविधिरेव

कामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासि-
तव्यः स सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च कामान्

दृश्यन्तौ समित्पाणी समिद्धारहस्तौ प्रजापतिसकाश-
माजग्मतुरागतवन्तौ । तौ ह गत्वा द्वाविंशतं वर्षाणि
शुश्रूषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्यमूषतुषितवन्तौ । अभि-
प्रायज्ञः प्रजापतिस्तावुवाच किमिच्छन्तौ प्रयोजन-
मभिप्रेत्येच्छन्ताववास्तमुषितवन्तौ युवामितीत्युक्तौ तौ
होचतुः । य आम्नेत्यादि भगवतो वचो वेदयन्ते शिष्टा
अस्तान्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास्वेति । यद्यपि
प्राक्प्रजापतेः समीपागमनादन्योन्यमीर्षाद्युक्तावभूतां
तथापि विद्याप्राप्तिप्रयोजनगौरवात्प्रकारागहेषमोहेर्षादि-

नापूर्वविधिरित्याह । दृष्टार्थत्वादिति ॥ अन्वेषणविजिज्ञासनाभ्यां
साधनसुक्तम् । तस्य च विद्याद्वाराऽविद्यानिवृत्तिर्दृष्टमेव फलमन्वयव्यति-
रेकाभ्यां तद्भेदत्वावगमात्तथा च तत्र नापूर्वविधेरवकाशोऽस्तीत्यर्थः ॥
तयोर्दृष्टफलवत्त्वे वाक्येषु समनुकूलयति । दृष्टार्थत्वञ्चेति कथमसकलप्रयुक्तो न
पश्यामीति वर्तमानोपदेशे नान्वेषणादेर्दृष्टफलतेत्याशङ्क्य देहातिरि-
क्तत्ववादिनां वाक्योत्पन्नानादनुमानाच्च समुद्यत्वादिभ्रमनिवृत्ति-
प्रसिद्धैर्भैवमित्यभिप्रेत्याह । पररूपेणेति ॥ अन्वेषणादेर्दृष्टफलत्वे
फलितमाह । इति नियमार्थतेति ॥ अपूर्वविधित्वं तद्विषयत्वमिति यावत् ।
इहेत्यन्वेषणादेरुक्तिरग्निहोत्रादिवदन्वेषणादेरत्यन्ताप्राप्तभावस्योक्तत्वा-
दित्यर्थः ॥ इदानीमाख्यायिकां व्याख्यातुमःख्यायिका तु विद्यापह-
णसम्प्रदानविधेः प्रदर्शनार्थेत्यादिनोक्तं स्मारयति । तद्वेति ॥ अवतारि-
ताख्यायिकाक्षराणि व्याचष्टे । तद्वेत्यादिना ॥ किमितोन्द्रविरोचनौ
विद्यार्थिनादपि परिकरं परित्यज्य शरीरमात्रेण प्रजापतिं प्रगतवन्तौ

यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो
वचो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्तमिति ॥३॥ तौ ह

दोषावेव भूत्वोषतुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापतौ । तेनेदं प्रख्या-
पितमात्मविद्यागौरवं तावेवं तपस्विनौ शुद्धावकल्मषौ
योस्यादुपलक्ष्य प्रजापतिरुवाचाह । य एषोऽक्षिणि पुरुषो
निवृत्तचक्षुर्भिर्भृद्दितकपायैर्दृश्यते योगिभिर्दृष्टा । एष
आत्माऽपहतपाप्मादिगुणो यमवोचं पुराऽहं यद्विजाना-
त्सर्वलोककामावाप्तिरेतददृष्टं भूमाख्यम् । अत एवामय-
मत एव ब्रह्म दृष्टतममित्यथैतत्प्रजापतिनोक्तम् । अक्षिणि
पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वा क्वायारूपं पुरुषं जगृहतुः
मृहीत्वा च दृढीकरणाय प्रजापतिं दृष्टवन्तौ । अथ

तत्वाह । विनयेनेति ॥ तयोरुक्तरूपगतिवशादेव दर्शितमर्थान्तरं कथयति ।
ब्रूलोक्येति । विद्येति दशयतीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ तस्या गुरुतरत्वे
हेतुमाह । यत इति ॥ सन्निदं मेलीं तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास्त
इति, वक्तव्येऽप्यवास्तमिति प्रजापतिवचोऽनुकर्षणमात्ममिति द्रष्टव्यम् ।
अथ इन्द्रविरोचनयोर्भिधो वैरिणोः कथमेकत्वावस्थानं चिरमासीदि-
त्याशङ्गाह । यद्यपीति ॥ देवासुरराजयोः स्वभावतो वैरिणोरपि विद्या-
र्धित्वेन चिरमेकत्वं ब्रह्मचर्यवासेन सूचितमर्थं दर्शयति । तेनेति ॥ शुद्ध-
कल्मषौ प्रचालितदोषाविति यावत् । पुरुषो द्रष्टेति सम्बन्धः ॥ अस्मा-
दादिभिस्तत्र दृष्टा दृष्टे नास्तीत्याशङ्गाह । निवृत्तेति ॥ इन्द्रियाणां
विषयेभ्यो वैश्वस्ये हेतुमाह । मृदिनेति ॥ योगिभिः समाधिनिष्ठैरन्त-
र्दृष्टिभिरिति यावत् । य आत्मेत्यादिवाक्येनास्यैकवाक्यतां दर्शयति ।
एष इति । भूमविद्यया चास्यैकवाक्यत्वं सूचयति । भूमाख्यमिति ॥

प्रजापतिरवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत
एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ

योऽयं ह भगवोऽप्यु परिख्यायते परि समन्ताज्जायते ।
यश्चायमादर्श आत्मनः प्रतिबिम्बाकारः परिख्यायते ।
खड्गादौ च कतम एष एषां भगवद्भिरुक्तः किंवैक एव
सर्वेष्विति ॥ एवं पृष्टः प्रजापतिरवाच । एष उ एव यश्च-
क्षुषि द्रष्टा मयोक्त इति । एतन्मनसि कृत्वेषु सर्वेषु मध्येषु
परिख्यायत इति होवाच ॥ ननु कथं युक्तं शिष्ययो-
र्विपरीतग्रहणमनुज्ञातुं प्रजापतेर्विगतदोषस्याचार्यस्य सतः ।
सत्यमेवं नानुज्ञातम् । तथाप्यात्मन्यध्यारोपितपाण्डि-
त्यमहत्त्वबोद्धृत्वौ हीन्द्रविरोचनौ तथैव च प्रार्थितौ लोके ।
तौ यदि प्रजापतिना मूढौ युवां विपरीतग्राहिणा-

इति शब्दो वाक्यसमाप्तरर्थः । उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति । अथ योऽयमिति ॥
प्रश्नार्थोऽथशब्दः । इतिशब्दः समाप्तरर्थः । यश्चक्षुरूपलक्षितो द्रष्टा एष एव
मयोक्तोऽपहतपाप्मत्वादिधर्मवानात्मा युवाभ्यां पुनरन्यथा दृष्टीतमिति
निपातेन सूचयत्कृत्वानुप्रजापतिरित्याह । एवमिति ॥ प्रजापति-
श्चेदेवसक्तवान् कथं तर्हि तयोर्वैमुख्यं न निवृत्तमित्याशङ्क्याह । एतदिति ॥
यथोक्तवचोरूपं वस्त्विति यावत् ॥ यत्प्रजापतिना मनसि निहितं
तत्प्रकटोक्तं चोदयति । नन्विति ॥ शिष्टशिष्यगतं विपरीतग्रहण-
माचार्येणानुज्ञातमयुक्तमित्यङ्गीकृत्य प्रजापतेरभिप्रायमाह । सत्यमेव-
मिति ॥ कथं तर्हि तयोर्विपरीतग्रहणमपनेतव्यमित्याशङ्क्याह । दृष्टी-
तामिति ॥ तावद्विपरीतमिति शेषः । चकारेण क्रियापदमनुकथ्यते ।

योऽयं भगवोऽप्यु परिख्यायते यञ्चायमादर्शं
कतम एष इत्येष उ एवेषु सर्वेष्वैतेषु परि-
ख्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥ ७ ॥

वित्युक्तौ स्यातां ततस्तयोश्चित्तदुःखं स्यात्तज्जनिताञ्च
चित्तावसादात्पुनः प्रश्नश्रवणग्रहणावधारणं प्रत्युक्त्वाह-
विघातः स्यादतो रक्षणीयौ शिष्याविति मन्यते प्रजा-
पतिः । गृह्णीतां तावत्तदुदशरावदृष्टान्तेनापनेष्यामीति
च । ननु न युक्तमेष उ एवेत्यनृतं वक्तुम् । न चानृत-
मुक्तम् । कथमात्मनोक्तोऽक्षिपुरुषो मनसि सन्निहिततरः
शिष्यगृहीताच्छायात्मनः सर्वेषाञ्चाभ्यन्तरः सर्वान्तर
इति श्रुतेः । तमेवावोचदेष उ एवेत्यतो नानृतमुक्तं
प्रजापतिना । तथा च तयोर्विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थं
ह्याह ॥ ७ ॥

यद्यदाचरति अथ इति न्यायेन सर्वेषां गृहावादित्वं स्यादिति शङ्कते ।
नन्विति ॥ प्रजापत्यभाभप्रायमेव प्रकटयन्नतिप्रसङ्गं परिहर्तुं तदेवम-
न्वतवादित्वं दूषयति । न चेति ॥ तदेवाकाङ्क्षापूर्वकं स्फुरयति ।
कथमित्यादिना ॥ शिष्याभ्यां गृहीतो योऽयमात्मा ततः सकाशादात्मना
स्वेनैव प्रजापतिनोक्तो योऽस्यच्छुपलक्षितो द्रष्टा स मनसि प्रजा-
पतेः सन्निहिततरोऽतः स एव च तेनोक्त इत्यर्थः । इतश्च द्रष्टा प्रजा-
पतेर्मनसि सन्निहिततर इत्याह । सर्वेषाञ्चेति ॥ प्रजापतेर्मनसि
द्रष्टुः सन्निहितत्वेऽपि कथं तस्य न गृहावादित्वमत आह । तमेवेति ॥
इतश्च प्रजापतेर्न गृहावादित्वमित्याह । तथा चेति ॥ ७ ॥

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावऽवच्छाञ्चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव

उदशरावे उदकपूर्णे शरावादावात्मानमवेक्ष्यानन्तरं यत्तत्त्वाऽऽत्मानं पश्यन्तौ न विजानीथस्तन्मे मम प्रब्रूतमाचक्षीथार्थमित्युक्तौ तौ ह तथैवोदशरावेऽवेच्छाञ्चक्रातेऽवेक्षणञ्चक्रतुस्तथा कृतवन्तौ। तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ननु तन्मे प्रब्रूतमित्युक्ताभ्यामुदशरावेऽवेक्षणं कृत्वा प्रजापतये न निवेदितमिदमावाभ्यां न विदितमित्यनिवेदिते चाज्ञानहेतौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति। तत्र कोऽभिप्राय इति। उच्यते। नैव तयोरिदमावयोरविदितमित्याशङ्क्या माभूच्छायात्मन्यात्मप्रत्ययो निश्चित एवासीत्। येन वक्ष्यति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुरिति। न ह्यनिश्चितेऽभिप्रेतार्थे प्रशान्तहृदयत्वमुपपद्यते। तेन नोचतुरिदमावाभ्यामविदित-

आत्मानमुदशरावेऽवेक्षणं तत्त्वात्मानं पश्यन्तौ तावन्नन्तरं यदात्मनो न विजानीथो युवां तन्मे प्रब्रूतमिति उच्यन्तेः ॥ प्रजापतिवचनसुपक्रमानुसूलं न भवतीति शङ्कते। नन्विति ॥ उपक्रममतिक्रम्य ब्रुवाणस्य प्रजापतेरभिप्रायमाह। उच्यते इति ॥ तत्र प्रथममिन्द्रविरोचनाभ्यामिदमविदितमिति प्रजापतिं प्रत्यवचने कारणमाह। नैवेति ॥ आयात्मनि आयायां तद्धेतौ शरीरे चेन्द्रविरोचनयोर्दयाक्रममात्मधीरियं निश्चिता

आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥१॥ तौ ह
 प्रजापतिरुवाच साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृ-
 तौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेयामिति तौ ह साध्वल-
 ङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वो दशरावेऽवेक्षा-

मिति । विपरीतग्राहिणौ च शिष्यावनुपेक्षणीयाविति
 स्वयमेव पप्रच्छ किं पश्यथ इति । विपरीतनिश्चयाप-
 नयाय च वक्ष्यति साध्वलङ्कृतावित्येवमादि । तौ होचतुः ।
 यथैवावां हे भगवो लोमनखादिमन्तौ स्तः । एवमेवेदं
 लोमनखादिसहितसावयोः प्रतिरूपमुदशरावे पश्याव
 इति । तौ ह पुनः प्रजापतिरुवाच । छायात्मनिश्चयापन-
 याय साध्वलङ्कृतौ यथा स्वगृहे सुवसनौ महार्हवस्त्रप-
 रिधानौ परिष्कृतौ छिन्नलोमनखौ च भूत्वोदशरावे
 पुनरीक्षेयायामितीह च नादिदेश यदज्ञातं तस्मै प्रब्रूत-
 मिति । कथं पुनरनेन साध्वलङ्कारादि कृत्वोदशरावा-
 वेक्षणेन तयोश्छायात्मग्रहोऽपनीतः स्यात् । साध्वलङ्का-
 रसुवसनादीनामागन्तुकानां छायाकरत्वमुदशरावे यथा

प्रश्नेत्यर्थः । तयोस्तत्त्वात्मप्रत्ययस्य निश्चितत्वे गमकमाह । येनेति ॥
 प्रब्रजनेऽपि शान्तहृदययोस्तयोः सत्यप्रत्ययस्य कथं निश्चितत्वमित्या-
 शङ्क्याह न हीति ॥ तेन विपरीतग्राहिण्येनेति यावत् । उक्तमगदहीत्वा
 विपरीतं गृहीतवन्तौ तर्हि प्रजापतिनोपेक्षणीयौ कुबुद्धित्वदित्याशङ्क्य
 प्राजापत्यमभिप्रायमाह । विपरीतग्राहिणौ चेति ॥ कथमिदं प्रजापते-
 रभिमतमित्यधिगतमत आह । विपरीतेति ॥ प्राजापत्ये प्रश्ने देवा-

ञ्चक्राति तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति
 ॥२॥ तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलङ्कृतौ
 सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवमौ भगवः साध्व-

शरीरसम्बन्धानामेवमेवं शरीरस्यापि छायाकरत्वं पूर्वं
 बभूवेति गम्यते । शरीरैकदेशानाञ्च लोमनखादीनां
 नित्यत्वेनाभिप्रेतानामखण्डितानां छायाकरत्वं पूर्वमा-
 सीत् । छिन्नेषु च नैव लोमनखच्छाया दृश्यतेऽतो लोम-
 नखादिवच्छरीरस्यागमापायित्वं सिद्धमिति । उदश-
 रावादौ दृश्यमानस्य तन्निमित्तस्य च देहस्यानात्मत्वं सिद्धम् ।
 उदशरावादौ छायाकरत्वाद्देहसम्बद्धानङ्गारादिवत् ।
 न केवलमेतावदेतेन यार्वाक्चिदात्मीयत्वाभिमतं सुख-
 दुःखरागद्वेषमोहादि च । कादाचित्कत्वान्नखलोमादि-
 वदनाच्चेति प्रत्येतथ्यम् । एवमशेषमिथ्याग्रहापनयनिमित्ते
 साध्वलङ्कारादिदृष्टान्ते प्रजापतिनोक्ते श्रुत्वा तथा
 कृतवतोरपि छायात्मविपरीतग्रहो नापजगाम यस्मा-

सुरराजयोर्विपरीतग्रहणमनुवदति । तौ हेति ॥ तदपनयनप्रकारं
 सूचयति । तौ ह पुनरिति ॥ छायायां तद्देहो च देहे तयोरात्मनिश्चयो
 यस्तस्य निरासायेति यावत् । इह चेति पर्यायोक्तिः । नादिदेश तत्रयोज-
 नाभावादित्यर्थः ॥ उक्तोदाहरणेन छायायां देहे चेन्द्रविरोचन-
 योरात्मप्रत्ययो नापनीतो भवतीति शङ्कते । कथमिति ॥ छायायास्तत्का-
 रणस्य चागन्तुकत्वादानात्मत्वमत्र विवक्षितमित्युत्तरमाह । साध्व-
 लङ्कारेति ॥ पूर्वं सुदकादिसम्बन्धवस्थायामिति यावत् । व्यभिचारित्वाञ्च
 छायातत्कारणयोरेवानात्मत्वमित्याह । शरीरैकदेशानामिति ॥ उपप-

लङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतावित्येष आत्मेति
होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ
प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच

तस्मात्स्वदोषेणैव केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानाविन्द्र-
विरोचनावभूतामिति गम्यते । तौ पूर्ववदेव दृढनिश्चयौ
प्रपच्छ किं पश्यथ इति । तौ तथैव प्रतिपन्नौ यथैवेद-
मिति पूर्ववद्यथा साध्वलङ्कारादिविशिष्टावावां स्व एव-
मेवेमौ छायात्मानाविति सुतरां विपरीतनिश्चयौ बभूव-
तुः । यस्यात्मनो लक्षणं य आत्माऽपहतपाप्मेत्युक्ता पुन-
स्तद्विशेषमन्विष्यमाणयोर्द्य एषोऽक्षिण्य पुरुषो दृश्यत
इति साक्षादात्मनि निर्दिष्टे तद्विपरीतग्रहापनयायोदश-
रावे साध्वलङ्कारदृष्टान्तेऽप्यभिहितमात्मस्वरूपबोधाद्वि-
परीतग्रहो नापगतः । अतः स्वदोषेण केनचित्प्रतिबद्धविवे-
कविज्ञानसामर्थ्याविति मत्वा यथाभिप्रेतमेवात्मानं मनसि
निधाय एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति

त्तिभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति । इत्युदशरावादाविति । न केवलं छाया-
वत्कारणयोरेवानात्मत्वं किन्तु न्ययेनाङ्कारादीनां तद्दर्शनाद्यात्मी-
यत्वं प्रत्युक्तमिति प्रसङ्गादितिदिशति । न केवलमिति । आत्मत्वाभि-
मतमङ्कारादीति शेषः । भोहादावात्मीयत्वाभिमतमित्यध्याहार्यम् ॥
एतेनेति सूचितमेव हेतुं दर्शयति । क. दचित्कत्वादिति ॥ अनात्मे
त्यनात्मत्वमनात्मीयत्वोपलक्ष्यार्थम् ॥ तर्हि तयोर्थयोक्तरीत्या विप-
रीतग्रहणस्यापगतत्वात्किञ्चत्तरेण प्रजापतिवाक्येनेत्याशङ्क्याह । एवमिति ॥
यथैवेत्यस्य व्याख्यानं पूर्ववदिति ॥ यथैवेदमिति प्रतीकग्रहणं तद्याचष्टे ।
यथेति ॥ आवां स्व इतीदमुदाहरणं यथैवेति सम्बन्धः । अक्षिवाक्या-

अनुपलभ्यात्मानमननुविद्य व्रजतो यत एतदुप-
निषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा तेपराभवि-
ष्यन्तीति स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुरान्

प्रजापतिः । पूर्ववत् । न तु तदभिप्रेतमात्मानम् । य
आत्मेत्याद्यात्मलक्षणश्रवणेनास्मिपुरुषश्रुत्या चोदशरावा-
द्युपपत्त्या च संस्कृतौ तावत् महचनं सर्वं पुनः पुनः
स्मरतः प्रतिबन्धक्षयाच्च स्वयमेवात्मविषये विवेको भवि-
ष्यतीति मन्वानः पुनब्रह्मचर्यादेशे च तयोश्चित्तदुःखो-
त्पात्तं परिजिहीर्षन् कृतार्थबुद्धितया गच्छन्तावप्युपेक्षि-
तवान्प्रजापतिः । तौ हेन्द्रविरोचनौ शान्तहृदयौ तुष्ट-
हृदयौ कृतार्थबुद्धीव प्रवव्रजतुरित्यर्थः । ननु शम एव
शमश्चेत्तयोर्जातो विपरीतग्रहो विगतोऽभविष्यत् प्रव-
ब्रजतुर्गतवन्तौ एवं तयोर्गतयोरिन्द्रविरोचनयो राज्ञो-
र्भोगासक्तयोर्यथोक्तविस्मरणं स्यादित्याशङ्क्याप्रत्यक्षं प्रत्यक्ष-
वचनेन तयोश्चित्तदुःखं परिजिहीर्षुस्तौ दूरं गच्छन्ताव-

इदशराववाक्यात्प्राध्वलङ्कारवाक्याच्च क्वायातद्धेतोरन्यतरस्यैवात्मत्वम-
भ्यासादिति भ्रमातिशयः सुतरामित्युक्तः ॥ प्रजापतिवाक्यसुत्याप-
र्यति यस्येत्यादिना ॥ वाक्यव्याख्यानमतिदिशति । पूर्ववदिति ॥
एषग्रन्थेन तयोरभिप्रेतमेवात्मानं क्वायास्त्वं देहास्त्वं च परास्त्वं
प्रजापतिरनुभोदितवानित्याशङ्क्याह । नन्विति ॥ तौ ह शान्तहृदया-
वित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । आत्मेत्यादीति ॥ संस्कृतौ तावद्भव-
तामिति शेषः । संस्कृतयोरपि तयोरात्मविषये कथं विवेको भविष्यती-
त्याशङ्क्याह । महचनमिति ॥ उपेक्षायां कारणान्तरमाह । पुनरिति ॥

जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह
मह्य्य आत्मा परिचर्य्य आत्मानमेवेह मह्य-
न्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमञ्चामु-

न्वीक्ष्य य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिवचनवदेतदप्यनयोः
अवगणगोचरत्वमेष्यतीति मत्वोवाच प्रजापतिमनुपलभ्य
यथोक्तलक्षणमात्मानमनुविद्य स्वात्मप्रत्यक्षञ्चाकृत्वा विप-
रीतनिश्चयौ च भूत्वेन्द्रविरोचनावेतौ प्रवृजतो गच्छेयाताम् ।
अतो यतरे देवा वाऽसुरा वा किं विशेषितेनैतदुपनिषद
आभ्यां या गृहीताऽऽत्मविद्या सेयमुपनिषदेषां देवानाम-
सुराणां वा त एतदुपनिषद एवं विज्ञाना एतन्निश्चया
भविष्यन्तीत्यर्थः । ते किं पराभविष्यन्ति श्रेयोमार्गा-
त्पराभूता वहिर्भूता विनष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः । स्वगृहं
गच्छतोः सुरादुरराजयोर्योऽसुरराजः स ह शान्तहृ-
दय एव सन् विरोचनोऽसुराञ्जगाम । गत्वा च तेभ्यो
ऽसुरेभ्यः शरीरात्मबुद्धिर्योऽपनिषत्तामेतामुपनिषदं प्रो-

किमिति शान्तहृदयत्वं तदृहृदयत्वेन व्याख्यायते हृदयगतः शम एव
किं न विवक्ष्यते तत्राह । नत्विति ॥ यदि प्रजापतिस्तावुपेक्षितवान्
किमिति तर्हि तौ हान्वीक्ष्येत्यादिवाक्यमित्याशङ्गाह । राज्ञोरिति
प्रजापतिश्वाचेति सम्बन्धः । तर्हि किमिति तावाङ्मय नोक्तवानि-
त्याशङ्गाह । प्रत्यक्षवचनेनेति ॥ कर्तृत्वेन सम्बन्धार्थसुक्तमेव पुनरनु-
वदति । य आत्मेति । किमसावुचिद्वानित्यपेक्षः यमाह । अनुपल-
भ्येति ॥ यथोक्तं प्रजापतिवाक्यं श्रुत्वापि गच्छतोरिन्द्रविरचनयोर्वि-
रोचनगतमवान्तरविशेषमाह ॥ स्वगृहमिति ॥ पित्रातथोक्तत्वेऽपि

ञ्चेति ॥ ४ ॥ तस्मादप्यदोहाददानमश्नद्दधानमय-
जमानमाङ्गरासुरो वतेत्यसुराणां ह्येषोपनि-
षत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालङ्कारेणेति
संस्कृन्वन्त्येते न ह्यमं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते
॥ ५ ॥ ८ ॥

वाचोक्तवान् । देहमात्रमेवात्मा पित्तोक्त इति । तस्मा-
दात्मैव देह इह लोके मह्य्यः पूजनीयस्तथा परिचर्य्यः
परिचरणीयस्तथात्मानमेवेह लोके देहं मह्य्यन् परि-
चरन्शोभौ लोकाववाप्नोतीमञ्चासुञ्च । इहलोकपरलो-
कयोरेव सर्वे लोकाः कामाश्चान्तर्भवन्तीति राज्ञोऽभि-
प्रायः ॥ तस्मात्तत्सम्प्रदायोऽद्याप्यनुवर्त्तत इतीह लोक
अददानं दानमकुर्वाणमविभागशीलम् । अश्नद्दधानं सत्का-
र्येषु अद्धारहितं यथाशक्ति । अयजमानमयजनस्वभाव-
माङ्गः । आसुराऽसुरः खल्वयं यत एवं स्वभावो वतेति
खिद्यमाना आङ्गः शिष्टाः । असुराणां हि यस्मादश्नद्-
धानतादिलक्षणैषोपनिषत् । तयोपनिषदा संस्कृताः सन्तः
प्रेतस्य शरीरं कुणपं भिक्षया गन्धमाल्यान्नादिलक्षणाया

किमस्माभिसूत्र कर्त्तव्यमित्याशङ्काह । तस्मादिति ॥ तथा पूजनीय-
त्ववदिति यावत् ॥ तथापि प्रार्थिता सर्वलोककामावाप्तिरसिद्धे त्वा-
शङ्काह । इहलोकेति । विरोचनसम्प्रदायस्थानवच्छिन्नत्वं दर्शयति ।
तस्मादिति ॥ देहात्मवादस्यासुरत्वादिति . यावत् । तत्सम्प्रदायस्तेषां
विरोचनप्रवृत्तीनामसुराणां सम्प्रदायो देहात्मत्वोपदेशः । किमित्यत्न-

अथ हेन्द्रेऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददश यथैव
खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृतो
भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः
एवमेवायमस्मिन्नुन्धेऽन्धो भवति स्वामे स्वामः

वसनेन वस्त्रादिप्रकारेणालङ्कारादिकरणेन ध्वजपता-
कादिकरणेनेत्येवं संस्कुर्वन्त्येतेन कुण्ठपं संस्कारेणामुं प्रेत्य
प्रतिपत्तव्यं लोकं जेष्यन्तो रुन्त्यन्ते ॥ ८ ॥

अथ ह किलेन्द्रोऽप्राप्यैव देवान् । दैव्याऽक्रौव्यादि-
सम्पदा युक्त्वाङ्गुरोर्वचनं पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्ने-
तद्वक्ष्यमाणं भयं स्वात्मग्रहणनिमित्तं ददर्श दृष्टवान् ।
उदशरावदृष्टान्तेन प्रजापतिना यदर्शो न्याय उक्तस्त-
देकदेशो मघवतः प्रत्यभादबुद्धौ । येन छायात्मग्रहणे
दोषं ददर्श । कथम् । यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्व-

त्वादिरहितमासुरमाञ्जरित्वपेक्षायामाह । असुराणां हीति ॥
प्रकृतोपनिषत्कार्यं कथयति । तथेति ॥ ८ ॥

एवं विरोचनगतं विशेषं दर्शयित्वा देवराजगामिनं विशेषमाह ।
अधेस्त्वादिना ॥ इयोस्तुल्यत्वेऽपि प्राजापत्यवाक्यश्रवणे देवराजस्यैव
कथं पथि तदनुसन्धानदृष्टमित्याशङ्गाह । दैव्येति ॥ स्मरणफलमाह ।
स्मरन्नेवेति ॥ प्रजापतिवचनं स्मरतोऽपि कथमिन्द्रस्य छायात्मग्रहणे
दोषदर्शनमित्याशङ्गाह । उदशरावेति ॥ यदर्शो देहादेरनात्मत्वज्ञापना
येति यावत् । कादाचित्कत्वव्यभिचारित्वादिर्न्यायः । तदेकदेशो व्यभि-
चारिणो नात्मत्वम् ॥ न्यायैकदेशदृष्टिफलमाचष्टे । वेनेति ॥ दोषदर्शन-
मेवाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना ॥ उद. हृते वाक्ये

परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशम-
न्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥
स समित्पाणिः पुनरियाय तं ह प्रजापतिरु-

छायात्मापि साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने च
सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः । यथा नखरोमादिदेहा-
वयवापगमे छायात्मापि परिष्कृतो भवति । नखरो-
मादिरहितो भवति । एवमेवायं छायात्मायस्मिञ्छ-
रीरे नखलोमादिभिर्देहावयवत्वस्य तुल्यत्वाद्ध्ये चक्षु-
षोऽपगमेऽन्धो भवति स्वामे स्वामः किलैकनेत्रस्तस्यान्ध-
त्वेन गतत्वाच्चक्षुर्नासिका वा यस्य सदा ख्ववति स स्वामः ।
परिवृक्णश्चिह्नहस्तश्चिह्नपादो वा । स्वामे परिवृक्णे
देहे छायात्मापि तथा भवति । तथाऽस्य देहस्य नाशमन्वेष
नश्यति । अतो नाहमत्रास्मिञ्छायात्मदर्शने देहात्म-
दर्शने वा भोग्यं फलं पश्यामीति । एवं दोषं देहे छाया-

विवक्षितमर्थं कथयति । यथेति ॥ परिष्कृतो भवतीत्येतद्वाच्ये । नखेति ॥
एवमेव देहस्य नखाद्यपगमे छायात्मनेऽपि तदपगमवदित्यर्थः । शरीरे-
ऽस्मिन्नन्धे सति छायात्मायन्धो भवतीति सम्बन्धः । किमिति देहस्यान्धे
छायात्मनस्तदिष्टमित्याशङ्क्याह । नखरोमादिभिरिति । तैः सह चक्षुरा-
दीनां तुल्यत्वाद्देहावयवत्वस्य देहे नखाद्यभावे छायात्मापि तदभावाभ्यु-
पगमाद्देहे चक्षुराद्यभावेऽपि छायायां तदभावो युक्त इत्यर्थः ॥ स्वामशब्दस्या-
पुनरुक्तमर्थं कथयति । स्वामः किलेति ॥ पदार्थसङ्ख्या वाक्यार्थमाह । स्वाम
इति ॥ पारतन्त्र्यादनात्मत्वं छायाया दर्शयित्वा तत्रैव हेतुन्तरमाह ।

वाच मध्वन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजौः सार्द्धं विरो-
चनेन किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच
यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिंश्चरौरे साध्वलङ्कृते

अदर्शने चाध्यवस्य समित्याणिर्ब्रह्मचर्यं वस्तुं पुनरेयाय ।
तं ह प्रजापतिरुवाच । मध्वन् यच्छान्तहृदयः प्राव्राजौः
प्रगतवानसि विरोचनेन सार्द्धं किमिच्छन् पुनरागम
इति । विजानन्नपि पुनः पप्रच्छ इन्द्राभिप्रायाभि-
व्यक्तये । यद्वेत्य तेन मोपसीदेति यद्वत्तथा च स्वार्भि-
प्रायं प्रकटमकरोत् । यथैव खल्वयमित्याद्येवमेवेति
चान्वमोदत्प्रजापतिः । ननु तुल्येऽस्तिपुरुषश्रवणे देह-
च्छायामिन्द्रोऽग्रहीदात्मैति देहमेव तु विरोचनस्तत्किन्नि-
मित्तं तत्र मन्यते । यथेन्द्रस्योदशरावादिप्रजापतिवचनं
स्मरतो देवानप्राप्तस्यैवाचार्योक्तबुद्ध्या छायात्मग्रहणं
तत्र दोषप्रदर्शनञ्चाभूत् न तथा विरोचनस्य किन्तर्हि

तथेति ॥ विनाशित्वादिदुःखिदर्थं नफलसुपसंहरति । अत इति ॥
दोषं दृष्ट्वा यथोक्तरीत्या किं कृतवानित्यपेक्षायासाह । इत्येवमिति ॥
सर्वज्ञो हि प्रजापतिरिन्द्राभिप्रायं जानन्नैव किमर्थं प्राकृतवत्प्रच्छती-
त्याशङ्क्याह । विजानन्नपीति ॥ आचार्यस्य ज्ञानवतोऽपि शिष्यं प्रत्यभि-
प्रायं विशेषेण ज्ञातुं प्रश्नोपपत्तौ दृष्टान्तमाह । यद्वेत्येति ॥ तथाच
प्रजापतिप्रश्नानुरोधेनेति यावत् । इन्द्रविषयः स्वशब्दः ॥ शिष्यवोः
श्रवणसाम्येऽपि प्रतिपत्तिवैषम्ये निमित्तं पृच्छति । नन्विति ॥ आचार्य-
मतोपन्यासद्वारा परिहरति । तत्रेति ॥ तत्र प्रतिपत्तिविशेषे दृष्टा-
न्तेन निमित्तविशेषं दर्शयति यथेति ॥ आचार्योक्तबुद्ध्या तात्पर्येण

साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने सुवसनः परि-
ष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति
स्वामे स्वामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव
शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं

१ देह एव त्वात्मदर्शनम् । नापि तत्र दोषदर्शनं बभूव । तद्-
देव विद्याग्रहणसामर्थ्ये प्रतिबन्धदोषादल्पत्ववृद्धत्वापेक्ष-
मिन्द्रविरोचनयोश्चायात्मदेहयोर्ग्रहणम् । इन्द्रोऽल्पदोष-
त्वाद्दृश्यत इति श्रुत्यर्थमेव अद्धानतया जग्राहेतरश्चा-
यात्मनिमित्तं देहं हित्वा श्रुत्यर्थं लक्षणया जग्राह प्रजा-
पतिनोक्तोऽयमिति दोषभूयस्वात् । यथा किल नीला-
नीलयोरादर्शे दृश्यमानयोर्वाससोर्यन्नीलं तन्महाहं-
मिति छायानिमित्तं वास एवोच्यते न छाया तद्वद्विरो-

प्रजापतिना छायात्मैवोक्त इति आन्वयेत्यर्थः । चिरोचनस्येन्द्रवच्छाया-
त्मग्रहणमाचार्योक्तबुद्ध्या भाभूदित्याह । न तथेति ॥ कथं तर्हि तस्यात्म-
दर्शनमित्याशङ्क्याह । देह एवेति ॥ आचार्येणात्मादेह एवोक्त इति
बुद्ध्या तत्रैव विरोचनस्यात्मत्वज्ञानमाप्तीदित्यर्थः । इन्द्रस्य छायात्मग्र-
हणे देवानप्राप्तस्यैव मार्गमध्ये दोषदर्शनवद्विरोचनस्यासुरानप्राप्तसाध्वनि
देहात्मदर्शने दोषप्रदर्शनञ्च न प्रवृत्तमित्याह । नापीति ॥ इष्टान्तसङ्गा
दार्थान्तिकमाह । तद्वदेवेति ॥ विद्याग्रहणौपायिकस्य सामर्थ्यस्य प्रति-
बन्धभूतो यो रागादिदोषस्तदल्पत्वापेक्षमिन्द्रस्य छायायामात्मग्रहण-
मित्युक्तं व्यक्तीकरोति । इन्द्र इति ॥ यथोक्तदोषभूयस्त्वापेक्षं गृह्णतो
विरोचनस्याभिप्रायं इष्टान्तेन दर्शयति । यथेत्यादिना ॥ उक्तमर्थं
बृहदारण्यकश्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति । स्वचित्तेति ॥ देवान्मनुष्यानसुरांश्च
प्रजापतिना दकारोपदेशसाधारण्येन कृतं तेषां तदीयश्रवणे त्वत्त्वेऽपि

प्रथमामौति ॥२॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचै-
तन्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि
द्वात्रिंशत् वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिंशत्
वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ ६ ॥

चनाभिप्रायः । स्वचित्तगुणदोषवशादेव हिशब्दार्थाव-
धारणं तुल्येऽपि श्रवणे ख्यापितम् । दास्यत दत्त दयध्व-
मिति दकारमात्रश्रवणाच्छ्रुत्यन्तरे निमित्तान्यपि तदनु-
गुणान्येव सहकारीणि भवन्ति । एवमेवैष मघवन् सम्यक्
त्वयावगतं न ह्यायात्मेत्युवाच प्रजापतिर्यो मयोक्त आत्मा
प्रकृत एतमेवमात्मानन्तु ते भूयः पूर्वं व्याख्यातमप्यनु-
व्याख्यास्यामि । यस्मात्सकृद्याख्यातं दोषरहितानामवधा-
रणविषयप्राप्तमपि नागृहीतमतः केनचिद्दोषेण प्रति-

तदर्थाविशेषावधारणं स्वचित्तगुणदोषवशादेव बृहदारण्यके ख्यापितं
तथेहापीत्यर्थः । तत्र वा कथं तुल्येऽपि श्रवणेऽर्थविशेषबुद्धिस्तथाह ।
दास्यतेति ॥ अदान्ना हि वयं स्वभावतस्तेन दास्यतेत्यस्मान्प्रति पितो-
क्तवानिति देवानां मतिराविरासीत् । स्वभावतो लुब्धा वयं तेन दत्ते-
त्यस्मान्प्रत्युक्तवान्पितेति बहुष्याणां बुद्धिरासीत् । क्रूरा हि वयं
स्वभावतस्तेन दयध्वमित्यस्मान्प्रजापतिः सूचितवानित्यसुराणां प्रतिपत्ति-
र्बभूव । तदेवं दकारमात्रश्रवणादात्मचित्तानुरोधेन विचित्रा तेषां
मनीषा प्रवृत्ता तथेन्द्रविरोचनयोरपि भविष्यतीत्यर्थः ॥ अथेन्द्रविरो-
चनयोर्युक्तिदर्शनाविशेषादर्थप्रतिपत्तेरप्यविशेषः स्यादिति चेन्नैत्याह ।
निमित्तान्यपीति ॥ युक्तिदर्शनान्यपि स्वचित्तगुणदोषात्प्रत्यवहृत्वा-
पेचाग्न्यतस्तयोस्तदपेक्षं प्रतिपत्तिवैषम्यमविरुद्धमित्यर्थः । इन्द्राभिप्रायं
बध्ना प्रजापतिरनुमोदितवानित्युक्तमिदानीमनुमोदितवाक्यं व्याकरोति ।

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति
 होवाचेतदमृतमभयमेतद्भङ्गेति स ह शान्तहृदयः
 प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्य-
 पीदुः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि
 साममसामो न वैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥
 न वधेनास्य हन्यते नास्य साम्येण सामो भ्रन्ति
 त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि

बद्धग्रहणसामर्थ्यं स्वमतस्तत् क्षपणीयं वसापराणि द्वाविंशतं
 वर्षाणीत्युक्त्वा तथोषितवते क्षपितदोषाय तस्मै होवाच॥६॥

य आत्माऽपहतपाप्मादिलक्षणो य एषोऽक्षिणीत्या-
 दिना व्याख्यात एष सः । कोऽसौ । यः स्वप्ने महिमानः
 स्त्र्यादिभिः पूज्यमानश्चरत्यनेकविधान् स्वप्नभोगाननु-
 भवतीत्यर्थः । एष आत्मेति होवाचेत्यादि समानम् । सहैव-
 मुक्त इन्द्रः शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवान्
 पूर्व्ववदस्मिन्नप्यात्मनि भयं ददर्श । कथं तदिदं शरीरं
 यद्यप्यन्धं भवति स्वप्नात्मा योऽनन्धः स भवति । यदि

एवमेवेति ॥ इन्द्राभिप्रायविषय एषशब्दः ॥ अनुव्याख्यासामोऽमुक्तं
 श्रुत्वा श्रोतृकामसुपगतमिन्द्रं प्रत्याह । यस्मादिति ॥ पूर्व्ववच्छा-
 यात्मदर्शनवदित्यर्थः ॥ अस्मिन्नप्यात्मनीति स्वप्नदृशीत्यर्थः ॥ ६ ॥

आयात्मनः शरीरानुविधायित्ववन्न स्वप्नदृशस्तदनुविधायित्वम् ॥
 तथ च कथं पूर्व्ववद्दोषदर्शनमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना ।
 साम्येण चक्षुरादिगतानवरतसलिलगलनविषयत्वेनेति यावत् । देहदोषे-

रोदित्वा नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ स
समित्पाणिः पुनरेयाय तच्छ ह प्रजापतिरुवाच
मधवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजोः किमिच्छन्पुनरा-
गम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं
भवत्यनन्धः स भवति यदि स्वामस्रामो नैवै-
षोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥ न वधेनास्य हन्यते
नाऽस्य स्वाम्येण स्वामो भ्रन्ति त्वेवैनं विच्छादय-

स्वाममिदं शरीरमस्वामश्च स भवति नैवैष स्वप्नात्मा
ऽस्य देहस्य दोषेण दुष्यति नाप्यस्य वधेन स हन्यते
छायात्मवत् । न चाऽस्य स्वाम्येण स्वामः स्वप्नात्मा भवति ।
यदध्यायादावागममात्रेणोपन्यस्तं नास्य जरयैतज्जीर्य-
तीत्यादि । तदिह न्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्तम् । न तावदयं
छायात्मवद्देहदोषयुक्तः किन्तु भ्रन्ति त्वेवैनमेवशब्द इवार्थे
भ्रन्ति वैनं केचनेति द्रष्टव्यम् । न तु भ्रन्त्येवेत्युत्तरेषु सर्व-
ष्विवशब्ददर्शनात् । नाऽस्य वधेन हन्यत इति विशेषणात्
भ्रन्ति त्वेवेति चेन्नैवम् । प्रजापतिं प्रमाणीकुर्वतोऽनृतवा-

णः क्तानो न दोषो भवतीति प्रागेवोक्तं तत्किमर्थमिह पुनरुच्यतेऽत
च्चाह । यदध्यायादाविति । न्यायोऽन्वयव्यतिरेकाख्यः एतद्देहाभिमाने-
हि सत्त्वेव देहधर्मेण संयुज्यत इव द्रष्टा रूपे त्वेतद्देहाभिमाना-
भावान्न तेन संयुज्यत इत्याह । तदिहेति ॥ रूपद्रष्टा चेद्देहदोषेण न
युज्यते कथं तर्हि तस्मिन्दोषदर्शनमित्याशङ्क्याह । न तावदिति ॥ किमि-
त्येवकारो यथाश्रुतो न व्याख्यायते तत्राह । मत्विति । इतिशब्दो

न्तीवाऽप्रियवेत्तेऽत्र भवत्यपि रोदितौव नाऽहमत्र
भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैत-

दित्वापादनानुपपत्तेः । एतदस्यतमित्येतत्प्रजापतिवचनं
कथं स्यात् कुर्वादिन्द्रस्तं प्रमाणीकुर्वन् । ननु छायापुरुषे
प्रजापतिनोक्तेऽस्य शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यतीति दोष-
मदधात्तथेहापि स्यात् । नैवम् । कस्माद्य एषोऽक्षिणि पुरुषो
दृश्यते इति न छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते मघ-
वान् । कथमपहतपाप्मादिलक्षणे पृष्टे यदि छायात्मा प्रजा-
पतिनोक्त इति मन्यते तदा कथं प्रजापतिं प्रमाणीकृत्य
पुनः अवणाय समित्प्राणिर्गच्छेत जगाम च । तस्मान्
छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते । तथा च व्याख्यातम् ।
द्रष्टाक्षिणि दृश्यत इति । तथा विच्छादयन्तीव विद्रावय-
न्तीव तथा च पुत्रादिमरणानिमित्तमप्रियवेत्तेव भवति ।
अपि च स्वयमपि रोदितौव । नन्वप्रियं वेत्तेव कथं वेत्ते-

द्रष्टव्यमित्यनेन सम्बध्यते । देहस्य वधेन नायं हन्यत इति विशेषणा-
त्स्वतो वधः स्वप्रदशो नियमतो विवक्षितः । कस्मादेवशब्दो न यथाशुत
एवेति शङ्कते । न स्येति ॥ किमयं प्रजापतिमाप्रमनाप्तं वा मयते ।
यद्यनाप्तं बुध्यते न तर्हि तं प्रत्युपगतिरिन्द्रस्य विद्याग्रहणार्थं सम्भव-
तीति मत्वाऽऽह । नैवमिति ॥ विकल्पान्तरमाह । प्रजापतिमिति ॥ न
स्वतो हननं स्वप्रदशो विवक्षितमिन्द्रस्येति शेषः ॥ उक्तमेव स्फोरयति ।
एतदिति ॥ दृष्टान्तेन शङ्कते । नन्विति ॥ दृष्टान्तं विघटयति । नैवमिति ॥
तद्विघटनप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कस्मादित्यादिना ॥ एतदेवा-
काङ्क्षापूर्वकं प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना ॥ अथेन्द्रो दृश्यत इति

न्वेव भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि
 द्वात्रिंशत् वर्षाणीति स हाऽपराणि द्वात्रिंशत्
 वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ४ ॥ १० ॥

वेत्युच्यते । न । अस्यताभयत्ववचनानुपपत्तेः । ध्यायतीवेति
 च श्रुत्यन्तरात् । ननु प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । न । शरी-
 रात्मत्वप्रत्यक्षवङ्गान्तिरुम्भवात् । तिष्ठतु तावदप्रियवेत्तेव
 न वेति नाहमत भोग्यं पश्यामि । स्वप्नात्मज्ञानेऽपि इष्टं
 फलं नोपलभ्यत इत्यभिप्रायः । एवमेवैष तवाभिप्रायेणेति
 वाक्यशेषः । आत्मनोऽस्यताभयगुणवत्त्वस्याभिप्रेतत्वात्
 द्विरुक्तमपि न्यायतो मया यथावन्नावधारयति । तस्मा-
 त्पूर्ववदस्याद्यापि प्रतिबन्धकारणमस्तीति मन्वानस्तत्त्व-

श्रुत्यर्थं गृहीत्वा छायात्मनमेव गृहीतवानित्युक्तं कथमिदानीमन्य
 थोच्यते तत्राह । तथेति ॥ यथेदं वाक्यमष्ट्युपलक्षितद्रष्टृपरं तथा
 प्रागेव व्यख्यातं न तु स्वप्नद्रष्टरि छायात्मनीव स्पष्टा विनाःशर्डाष्टरि-
 त्थर्थः । यथावदुपगम्य स्वप्नद्रष्टारं ज्ञानीव तथेति यावत् ॥ इवशब्द-
 माक्षरिति । नन्विति ॥ वेत्तृत्व विकारश्चेदस्यतत्वं न स्थान्मृदादिव-
 द्विनाशित्वप्रसङ्गात्तस्मादिवशब्दो युक्त इत्युत्तरमाह । उच्यत इति ॥
 अहं वेद्मीति विक्रियाश्रयत्वप्रत्यक्षविरोधादिवशब्दो न युक्त इति
 शङ्कते । नन्विति ॥ अध्यासःदपि प्रत्यक्षोपपत्तेर्न विकारित्वं सिद्धतीति
 परिहरति । नेत्यादिना ॥ नाहमित्यादि वाक्यमवतारयति । तिष्ठ-
 त्विति ॥ न वेत्यप्रियवेत्तेव भवतीत्यर्थः ॥ इष्टं सर्व्वलोककामावाप्ति-
 लक्षणं विधेये ब्रह्मभावे नाध्यासिकमप्यप्रियवेत्तृत्वादिकमस्ति । तत्पुनर्हृ-
 द्देशेऽप्यागतमतस्त्वदभिप्रायेणाप्रियवेत्तेवं स्वप्नद्रष्टा ॥ न तु सदभिप्राये-
 षेति विशिनष्टि । तथेति ॥ तत्र हेतुमाह । आत्मन इति ॥ वसापरा-

तद्यच्चैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न
विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमे-
तद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव
देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेवꣳ सम्प्रत्या-
त्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि
भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र
भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्प्राणिः

पणाय वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यादि-
देश प्रजापतिः । तथोषितवत्से क्षयितकल्मषायाह ॥ १० ॥
पूर्ववदेतन्नेव त इत्याद्युक्त्वा तद्यत्नैतत्सुप्त इत्यादि
व्याख्यातं वाक्यम् । अक्षिणि यो द्रष्टा स्वप्ने च महीयमान-
श्चरति स एषः सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजाना-
त्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स्वाभिप्रेत-
मेव मधवान् । तत्रापि दोषं ददर्श । कथं नाह नैव सुषुप्त-
स्योऽप्यात्मा खल्वयं सम्प्रति सद्यगिदानीच्चात्मानं जानाति
नैवं जानाति । कथमयमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि
चेति । यथा जाग्रति स्वप्ने वा । अतो विनाशमेवेति

शीत्यादिवाक्यतात्यर्थमाह । द्विरुक्तमपीति ॥ तथा प्रजापतिवाक्या
सुप्तः रेणेति यावत् ॥ १० ॥

यथापूर्वमेतन्नेव ते इत्याद्युक्त्वा एव स्वप्ने महीयमान
इत्याद्युक्तं तथेहाभ्येतन्नेवेत्युक्त्वा तद्यत्नैतदित्याह । विशिष्टाधिकारिणे
प्रजापतिरिति योजना ॥ व्याख्यातस्यैव वाक्यस्यार्थं सङ्क्षिप्य दर्शयति ।
अक्षिणीति ॥ तत्रापि सुषुप्तदर्शनोऽपीत्यर्थः ॥ तदेव दोषदर्शनं प्रश्नद्वारा

पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरुवाच मध्वन्न्य-
च्छान्तहृदयः प्रावृजोः किमिदेच्छन्प्रनरागम
इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एव
सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवे-
मानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाह-
मत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष
मध्वन्निति होवाच एतन्वेव ते भूयोऽनुव्या-

नाशमेवेति पूर्ववत्तद्द्रष्टव्यम् । अपीतोऽतिगतो भवति विनष्ट
इव भवतीत्यभिप्रायः । ज्ञाने हि सति ज्ञातुः सद्भावो
गम्यते नाऽसति ज्ञाने । न च सुषुप्तस्थस्य ज्ञानं दृश्यतेऽतो
विनष्ट इवेत्यभिप्रायः । न तु विनाशमेवाप्तो मन्यते
ऽच्छान्तमभवचनस्य प्रामाण्यमिच्छन् पूर्ववदेवमेवेत्युक्त्वा यो
मयोक्तस्त्रिभिः पर्यायैस्तमेवैतं नो एवान्यत्रैतस्मादात्म-
नोऽन्यं कञ्चन किन्तर्हि एतमेव व्याख्यास्यामि । स्वल्पस्तु
दोषस्तवावशिष्टस्तत्क्षपणाय वसाऽपराण्यन्यानि पञ्चवर्षा-
णीत्युक्तः स तथा चकार । तस्मै हृदितकषायादिदोषाय
स्यानत्रयदोषमस्वधरहितमात्मनः स्वरूपमपहतपाप्मत्वा-
दिदत्तक्षणं मध्ववते तस्मै होवाच । तान्येकशतं वर्षाणि

स्फोरयति । कथमित्यदिना ॥ स्वात्मानं न जानातीत्युक्तमेवाकाङ्क्षा-
द्वारेणाभिनयति । कथमिति ॥ तत्र वैधर्म्यं दृष्टान्तमाह । यथेति ॥
स्वपरविवेकाभावे दोषमाह । अत इति ॥ मन्त्रित्वेवेत्युक्तं लक्षयति ।
पूर्ववदिति ॥ कुतो ज्ञानाभावमात्रेण विनष्टत्वमित्याशङ्क्योक्तमभिप्रायं

व्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्दसाऽपराणि पञ्च
वर्षाणीति सहापराणि पञ्च वर्षाणुप्रवास तान्ये-
कशतं सम्पेदुरेतत्तद्यदाङ्गरेकशतं ह वै
वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै
होवाच ॥ ३ ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं सृत्युना

सम्पेदुः सम्पन्नानि बभूवुः । यदाङ्गलोके शिष्टा एकशतं
ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेति । तदे-
द्वात्रिंशत्तमित्यादिना दर्शितमित्याख्यायिकातोऽपसृत्त्य
श्रुत्योच्यते । एवन्तु क्लिप्तदिन्द्रुत्वादपि गुरुतरमि-
न्द्रेणापि महता यत्नेनैकोत्तरवर्षशतकृतायासेन प्राप्त-
मात्मज्ञानमतो नातःपरं पुरुषार्थान्तरमस्तीत्यात्मज्ञानं
सौति ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वै मरणधर्मीदं शरीरम् । यन्नन्यसेऽध्याधा-
रादिलक्षणः सम्प्रसादलक्षण आत्मा मयोक्तो विनाश-
मेवापीतो भवतीति । शृणु तत्र कारणम् । यदिदं शरीरं

स्रष्ट्यति । ज्ञाने हीति ॥ एवकारो यथाश्रुत एव किं न स्यादित्याशङ्काह ।
न त्विति ॥ पूर्ववद्ब्रह्मचर्यादेशाभावे हेतुमाह । सत्यस्त्विति ॥ आख्या-
यिकातोऽपसृत्त्य श्रुतिरसम्भ्यं किमर्थमित्यसुपदिशतीत्याशङ्काह ।
एवन्त्विति ॥ ११ ॥

कार्यकारणपरिवेष्टितौ विश्वतैजसावुक्तौ । कारणमात्मवद्वय
प्राप्तौ व्याख्यातः ॥ सम्प्रत्यशरीरत्तरेयसुपदेष्टुं सशरीरतां निन्दति ।
मघवन्निति ॥ शरीरवदात्म तोऽपि विनाशित्वमवस्थाविशेषे दर्शि-

तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै

वै यत्प्रश्नसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि । तच्चात्तं मृत्युना ग्रस्तं
सन्ततमेव । कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्तेन तथा
सन्वासो भवति यथा ग्रस्तमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युर्नेत्युक्ते
इति वैराग्यार्थं विशेष इत्युच्यते । आत्तं मृत्युनेति । कथं
नाम देहाभिमानतो विरक्तः सन्निवर्त्तत इति । शरीर-
मित्यत्र सहेन्द्रियमनोभिरुच्यते । तच्छरीरमस्य सम्प्रसा-
दस्य त्रिस्थानतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहेन्द्रि-
यमनोधर्मावर्जितस्येत्येतत् । अमृतस्येत्यनेनैवाशरीरत्वे सिद्धे
पुनरशरीरस्येति वचनं वायादिवत्सावयवत्वमूर्त्तिमत्त्वे
मा भूतामित्यात्मनो भोगाधिष्ठानम् । आत्मनो वा
सत ईक्षितुस्तेजोऽवत्रादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानम् । जीव-
रूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वाधिष्ठानम् । यस्ये-
दमीदृशं नित्यमेव मृत्युग्रस्तं धर्माधर्मजनितत्वात्प्रिया-
प्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितस्तद्वान् सशरीरो भवति ।

तमित्यशङ्काह । यन्नन्यस इति ॥ सशरीरो विशेषविज्ञानवान्
भवत्यशरीरस्य तु विशेषविज्ञानाभावाद्दिनाशम्भो न पुनरसौ वस्तुतो
विनश्यति स्तेन रूपेषामिनिच्छद्यत इति सम्प्रसादस्याविनाशित्वव-
चनादित्यभिप्रेत्य कारणमेव स्पष्टयन्नक्षराणि व्यचष्टे । यदिदमित्यादिना ॥
ननु मर्त्यमित्येतावतैव मृत्युव्याप्तौ शरीरस्य सिद्धे किमित्यात्तं मृत्युनेति
पुनरुच्यते तत्राह । कदाचिदेवेति ॥ वैराग्यार्थं विशेषवचनमित्युक्तं
यत्तदेव वैराग्यं किमर्थमित्याशङ्काह । कथमिति ॥ निवर्त्तने विशेषवचनं
फलवदिति शेषः ॥ तदस्येत्यत्र तच्छब्दार्थमाह । शरीरमित्यत्रेति ।

सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरी-

अशरीरस्वभावस्यात्मनस्तदेवाऽहं शरीरं शरीरमेव चाह-
मित्यविवेकादात्मभावः सशरीरत्वमत एव सशरीरः
सन्नात्तो ग्रस्तः प्रियाप्रियाभ्याम् । प्रसिद्धमेतत्तस्य च न वै
सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्वाह्यविषयसंयोगवियोग-
योर्निमित्तयोर्वाह्यविषयसंयोगवियोगौ ममेति मन्यमा-
नस्यापहतिर्विनाश उच्छेदः सन्ततिरूपयोर्नास्तीति । तं
पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्त्तता विवे-
कज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः । स्पृशः
प्रत्येकं सम्बध्यत इति । प्रियं न स्पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति
वाक्यद्वयं भवति । न श्लेच्छाशुच्यधाम्नि कैः सह सम्भाषेतेति
यद्वत् । धर्म्माधर्म्माकार्ये हिताहिते यतोऽशरीरता तु
स्वरूपमिति । तत्र धर्म्माधर्म्मयोरसम्भवात्तत्कार्यभावो
दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः । ननु यदि प्रियम-

भवन्नित्यादिवाक्यं सप्रत्यर्थः । त्विस्थानतया जायत्वप्रसुप्तिस्था-
नत्वयसम्बन्धित्वेनेति यावत् । अस्त्वत्वं षडूर्ध्ववर्जितत्वमशरीरत्वं
स्वाभाविकसावयत्वादिराहित्यं आत्मनोऽधिष्ठानमित्यत्र भोगेत्यपे-
क्षितपूर्व्यं कृतं भोगायतनं शरीरमिति विशेषणार्थसङ्गा तस्यैवार्था-
न्तरमाह । आत्मनो वेति ॥ अधिष्ठानं जनयितुस्तस्योपलब्धेरधिकरणमिति
यावत् ॥ अधिष्ठानशब्दस्यार्थान्तरमाह । जीवरूपेणेति ॥ उत्तरवाक्यस्यं
सशरीरशब्दं व्याचष्टे । यस्येति ॥ ईदृशं मर्त्यत्वादिविशेषणवदित्यर्थः ॥
तद्यथोक्तं शरीरमधिष्ठितमनेनेति व्युत्पत्त्या तदधिष्ठितसादृश्यः पुरुष
इत्यर्थः ॥ तस्यैव सम्बन्धिष्ठितमर्थमाह । तद्वानिति ॥ उक्तोऽर्थे विशेषणं

रस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्यशरीरं

प्यशरीरं न सृशतीति यन्मघवतोक्तं सुषप्तस्यो विनाश-
मेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नम् । नैष दोषो धर्मा-
धर्मकार्ययोः शरीरसम्बन्धिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य
विवक्षितत्वात् । अशरीरं न प्रियाप्रिये सृशत इत्यादि-
श्रुतिः । आगमापायिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो यथा शीत-
स्पर्श उष्णस्पर्श इति । न त्वग्नेरुष्णप्रकाशयोः स्वभावभूत-
योरग्निना स्पर्श इति भवति । तथाग्नेः सवितुर्वीष्णप्रका-
शवत्स्वरूपभूतस्यानन्दस्य प्रियस्यापि नेह प्रतिषेधो विज्ञा-
नमानन्दमानन्दो ब्रह्मेति श्रुतिभ्यः । इहापि भूमैव
सुखमित्युक्तत्वात् । ननु भून्नः प्रियस्यैकत्वेऽसंवेद्यत्वात् ।
स्वरूपेणैव वा नित्यसंवेद्यत्वान्निर्विशेषतेति नेन्द्रस्य तदिष्टम् ।
नाह खल्वयं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो
एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति । नाहमत

पातयति । सशरीर इति ॥ अशरीरस्य कथं सशरीरत्वमित्याशङ्काह ।
अशरीरेति ॥ अविवेकतः सशरीरो भवतीति पूर्वेषु सम्बन्धः । यतः
सशरीरोऽतएव प्रियाऽप्रियाभ्यामात्तो वै पुरुष इति योजना ॥
वैशद्वार्थमाह । प्रसिद्धमिति ॥ एतच्छब्दार्थमेवोत्तरवाक्यव्याख्यानेन
स्फोरयति । सशरीरस्येति ॥ तौ सभेति मन्यमानस्य सतः स्वस्य तयोः
सन्नतिरूपयोरपहतिर्नास्तीति सम्बन्धः । प्रियाप्रिययोः स्वारस्येन
विनाशोऽस्ति क्षणिकत्वादित्याशङ्क्य सन्नतिरूपयोरित्युक्तम् । इतिशब्दो
वाक्यसमाप्तरर्थः ॥ अत्रस्य देहसम्बन्धद्वारा संसारित्वसङ्गा तस्यैव
विद्यावतो देहनिवृत्तिद्वारेण मुक्तिं दर्शयति । तं पुनरिति ॥ मुक्ते-

वाव सन्तं न प्रियाप्रिये सृशतः ॥ १ ॥

भोग्यं पश्यामीत्युक्तवात् । तद्धीन्द्रस्येष्टं यद्भूतानि चात्मान
 च जानाति । न चाप्रियं किञ्चिद्वेत्ति । स सर्वान्श्च लोका-
 नाप्नोति सर्वान्श्च कामान् येन ज्ञानेन । सत्यमेतदिष्ट-
 , मिन्द्रस्येमानि भूतानि मत्तोऽन्यानि लोकाः कामान्श्च सर्वे
 मत्तोऽन्येऽहमेष्टां स्वामीति । न त्वेतदिन्द्रस्य हितम् । हित-
 ज्ञेन्द्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यम् । व्योमवदशरीरात्मतया
 सर्वभूतलोककामात्मत्वोपगमेन या प्राप्तिस्तद्धितमिन्द्राय
 वक्तव्यमिति प्रजापतिनाऽभिप्रेतम् । न तु राज्ञो राज्या-
 प्रिवदन्यत्वेन । तत्रैवं सति कं केन विजानीयादात्मैकत्वे
 इमानि भूतान्ययमहमस्मीति । नन्वखिन्पक्षे स्त्रीभिर्वा

पुंसि प्रियाप्रिययोर्मिलितयोरेस्पर्शेऽप्येकैकस्य स्पर्शः स्वादित्याशङ्काह ।
 सृशिरिति ॥ प्रत्येकसम्बन्धमभिनयति । प्रियमिति ॥ समस्ततया श्रुतस्वा-
 नेकस्य प्रत्येकं क्रियासम्बन्धे दृष्टान्तमाह । नेति ॥ प्रियाप्रिययोर्मुक्तात्मन्य-
 संस्पर्शं पातनिकापूर्वकं कैश्चित्कन्यायेन दर्शयति । धर्माधर्मेति ॥
 तत्रैत्यशरीरास्थं स्वरूपमुच्यते ॥ प्रियस्पर्शाभावं श्रुत्वा मोक्षस्वापुमर्थत्वं
 शङ्कते । नन्विति ॥ इहापीति मुक्तो गृह्यते । स्वाभाविकप्रियाप्रिय-
 प्रतिषेधदोषान्नापुमर्थत्वं मुक्तेरित्युत्तरमाह । नैष दोष इति ॥ प्रतिषेध-
 सेवाभिनयति । अशरीरमिति ॥ कादाचित्कयोरेव प्रियाप्रिययोरेष
 निनेष इत्यत्र नियामकमाह । आगमापायिनोरिति ॥ कादाचित्कत्वे
 स्पर्शशब्दवन्न स्वात्मन्येतच्छब्दोऽस्तीत्याह । न त्विति ॥ आत्मानि तर्हि
 कादाचित्कमेव प्रियमिति तन्मात्रप्रतिषेधात्तदवस्थमपुमर्थत्वमित्याशङ्काह ।
 सवितुरिति ॥ भूमविद्यालोचनायामपि सुखमात्रस्यात्मनि न प्रतिषेधो-
 ऽस्तीत्याह । इहापीति ॥ तथापि विषयविषयीभावेन भेदाभावात्तदवस्थ-

यानैर्वा स यदि पितृलोककामः स एकधा भवतीत्याद्यै-
 श्वर्थ्यश्रुतयोऽनुपपन्नाः । न सर्वात्मनः सर्वफलसम्बन्धो-
 पपत्तेरविरोधात् । खद इव सर्वघटकरककुण्डाद्याप्तिः ।
 ननु सर्वात्मत्वे दुःखसम्बन्धोऽपि स्यादिति चेन्न । दुःखस्या-
 प्यात्मत्वोपगमादविरोधः । आत्मन्यविद्याकल्पनानिमि-
 त्तानि दुःखानि रज्ज्वामिव सर्पादिकल्पनानिमित्तानि ।
 सा चाविद्या शरीरात्मकत्वस्वरूपदर्शनेन दुःखनिमित्तो-
 च्छिन्नेति दुःखसम्बन्धाशङ्का न सम्भवति । शुद्धसत्व-
 सङ्कल्पनिमित्तानान्तु कामानामीश्वरदेहसम्बन्धः सर्व-
 भूतेषु मानसानां पर एव सर्वसत्त्वोपाधिद्वारेण भोक्तेति
 सर्वाविद्याकृतसंव्यवहाराणां पर एवात्मास्पदं नान्योस्तीति

मपुरुषार्थत्वमिति शङ्कते । नत्विति ॥ भेदो न पुमर्थत्वयोगी केवलव्यति-
 रेक्यभावात्सुखसाक्षात्कारस्तु पुरुषार्थः ॥ स चाभेदेऽपि भिद्यते इत्या-
 शङ्काह । स्वरूपेऽप्येति ॥ आत्मनि विशेषज्ञानराहित्यमिन्द्रस्य नेष्ट-
 मित्यत्र हेतुमाह । नाहेति ॥ किन्तर्हि इन्द्रस्येष्टमित्याशङ्काह । तद्वीति ॥
 येन ज्ञानेनाप्नोति तदिष्टमिन्द्रस्येति पूर्वेषु सम्बन्धः । किमिदं
 विशेषविज्ञानमिन्द्रस्येष्टमित्युच्यते किंवा हितमिति विवक्ष्यते तत्त्वाद्य-
 मङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥ द्वितीयाद्वै
 भयं भवतीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ तथापीष्टमेवेन्द्राय प्रजापतिनोपदेष्टव्य-
 मित्यशङ्काह । हितञ्चेति ॥ किन्तर्हि तस्य हितमिति चेत्तदाह ।
 व्योभवदिति ॥ वक्तव्यमिति सम्बन्धः ॥ हितमेव न त्वनिष्टमिति स्थिते
 फलितमाह । तत्रेति ॥ सर्वेषां भूतानां लोकानां कामानाञ्चात्मा सच्चि-
 दानन्दमात्मम् । तद्रूपत्वं चेनुक्तस्येध्यते कथं तर्हि तस्यैश्वर्यश्रुतयो
 निर्व्वहन्तीति चोदयति । नत्विति ॥ सगुणविद्यावतां यदैश्वर्यं तन्नि-
 र्गुणविद्यास्तुत्यर्थं सङ्कोचप्रते ॥ अङ्गीभूतस्य सुक्तस्य सगुणविद्याया अपि-

वेदान्तसिद्धान्तः । य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति
 छायापुरुष एव प्रजापतिनोक्तः रूपप्रसुप्तयोश्चान्य एव ।
 न परोऽपहतपाप्मत्वादिलक्षणो विरोधादिति केचि-
 न्नन्यन्ते । छायाद्यात्मनाञ्चोपदेशे प्रयोजनमाचक्षते ।
 आदावेवोच्यमाने किल दुर्विज्ञेयत्वात्परस्यात्मनोऽत्यन्त-
 वाह्यविषयासक्तचेतसोऽत्यन्तसूक्ष्मवस्तुश्रवणे व्यामोहो मा-
 भूदिति । यथा किल द्वितीयायां सूक्ष्मं चन्द्रं दिदर्श-
 यिषुर्वृक्षं कञ्चित्प्रत्यक्षमादौ दर्शयति । पश्यामुमेष चन्द्र-
 इति । ततोऽप्यन्यं गिरिमूर्द्धानं चन्द्रसमीपस्थमेष चन्द्र-
 इति । ततोऽसौ चन्द्रं पश्यति । एवमेतद्य एषोऽक्षिणीत्या-
 द्युक्तं प्रजापतिना त्रिभिः पर्यायैर्न पर इति । चतुर्थे तु
 पर्याये देहान्मर्त्यात्ममुखायाऽशरीरतामापन्नो ज्योतिः-

प्रत्यग्भूतत्वात्फलस्य तत्रोपचरित्वं युक्तत्वादिति परिहरति । नेत्या-
 दिना ॥ सर्वात्मवे निन्दापि प्राप्नोतीति शङ्कते । नन्विति ॥ दुःखस्य
 दुःखत्वाभाववत्तस्यात्मा विद्वानपि दुःखी भविष्यतीति समधत्ते । न
 दुःखस्येति ॥ तर्हि दुःखिनामात्मा युक्त इति दुःखी स्यात्तत्वाह । आत्म-
 नीति ॥ न तावदात्मनः स्वभावतो दुःखित्वं किन्वाविद्यकम् । सा च
 युक्तस्य दग्धत्वादप्रसक्तिरित्यर्थः । तर्हि विद्यया दग्धायामविद्यायां
 तदध्यारोपितमैश्वर्यमपि ईश्वरस्य सगुणविद्याफलभूतं तद्दग्धमेवेति कथं
 स्तुत्यर्थमिह तदुपदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याह । युजेति ॥ युजं सत्त्वं रजस्तमो-
 भ्यामसृष्टं तस्मान्मायैकदेशाज्जाताः सङ्कल्पा निमित्तानि येषां कामा-
 नामैश्वर्यभेदानां ते तथोक्तास्तेषां सर्वेषु भूतेषु विषयेषु मनोमात्रेषु-
 श्वराभिधानरूपेण सिद्धानामीश्वराख्येन स्वभावेनाभिसम्बन्धो भायाव-
 स्थायां सिद्धतिरित्यर्थः । ननु जीवानामेवाविद्यातत्कार्यसम्बन्धो नेश्वर-
 स्येति चेत्तेत्याह । पर एवेति ॥ चतुर्थमपि पर्यायेषु त्वनर्थात्तुवादेन वक्ष्य

स्वरूपम् । यस्मिन्नुत्तमपुरुषे स्त्र्यादिभिर्जज्ञन् क्रीडन्म-
माणो भवति स उत्तमपुरुषः पर उक्त इति चाहुः ।
सत्यंरमणीयातावदियं व्याख्याश्रोतुम् । न त्वर्थोऽस्य ग्रन्थ-
स्यैवं सम्भवति । कथमक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपन्यस्य
शिष्याभ्यां छायात्मनि गृहीते तयोस्ताद्विपरीतग्रहणं मत्वा
तदपनयायोदशरावोपन्यासः । किं पश्यथ इति च प्रश्नः ।
साध्वलङ्कारोपदेशश्चानर्थकः स्यात् । यदि छायात्मैव प्रजा-
पतिनाऽक्षिणि दृश्यत इत्युपदिष्टः । किञ्च यदि वा तेन स्वय-
मुपदिष्टग्रहणस्याप्यपनयनकारणं वक्तव्यं स्यात् । स्वप्नसुषु-
प्तात्मग्रहणयोरपि तदपनयनकारणं च स्वयं ब्रूयात् । न
चोक्तं तेन मन्यामहे । नाक्षिणि छायात्मा प्रजापतिनोप-
दिष्टः । किञ्चान्यदक्षिणि द्रष्टा चेदृश्यत इति उपदिष्टः

तदर्थत्वं विधेयमिति स्वाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्यं व्याख्यातम् । सम्प्रति
स्वयूयमतस्तथापयति । य एष इति ॥ प्रथमपर्यायस्य छायात्मवद्द्वितीय-
पर्याययोरपि विज्ञानात्मविषयत्वमित्याह । स्वप्नेति ॥ अन्य एव परस्मा-
दुक्त इति सम्बन्धः ॥ चतुर्थपर्यायवत्पर्यायत्वयेऽपि परमात्मैव कस्मा-
न्नोच्यते । तत्राह । न पर इति ॥ अपहृतपाप्मत्वाद्देवस्यावत्त्वस्य च
मिथो विरोधो हेत्वर्थः । नन्वन्तिमे पर्याये परस्योपदेशो दुष्यते ।
तज्ज्ञानस्य सक्तिफलत्वात्किमिति पूर्वेषु पर्यायेषु छायादयो निर्दिश्यन्ते
तत्फलाभावादत आह । छायाद्यात्मनाञ्चेति ॥ तत्र प्रथमं छायात्मनो-
पदेशस्य प्रयोजनमाह । आदावेवेति ॥ परस्यातिसूक्ष्मत्वेन दुर्विज्ञेयत्वा-
त्तस्मिन्नेवादावुच्यमाने सति तस्यापि सूक्ष्मस्य अवरोऽपि श्रोतुरनात्म-
निष्ठस्य किल व्यामोहः स्यात्स माभूदिति पृथक्छायात्मोपदेशः कृत इति
सम्बन्धः ॥ स्वप्नसुषुप्तयोर्विज्ञानात्मोपदेशस्य प्रयोजनं दर्शयन्नक्तमर्थं दृष्टा-

स्यात्तत इदं युक्तम् । एतन्वेव त इत्युक्त्वा स्वप्ने ऽपि द्रष्टुरेवो-
पदेशः । स्वप्ने न द्रष्टोपदिष्ट इति चेन्नापि रोदितीवा-
प्रियवेत्तेवेत्युपदेशात् । न च द्रष्टुरन्यः कश्चित्स्वप्ने महि-
मानश्चरति । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति न्यायतः
श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वात् । यद्यपि स्वप्ने सधीर्भवति तथापि न
धीः स्वप्नभोगोपलब्धिं प्रति कारणात् भजते । किन्तहि
पटच्चित्रवज्जाग्रदासनाश्रया दृश्यैव धीर्भवतीति । न द्रष्टुः
स्वयं ज्योतिष्ट्वाधः स्यात् । किञ्चान्यत् । जाग्रत्स्वप्नयो-
र्भूतानि चात्मानं च जानातीमानि भूतान्ययमहमस्मीति
प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधो युक्तः स्यान्नाह खल्वयमित्यादि ।
तथा चेतनस्यैवाविद्यानिमित्तयोः सशरीरत्वे सति

त्वेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ इतिशब्दस्तिङ्गा सम्बध्यते ॥ पर्यायान्तरस्य
तात्पर्यमाह । चतुर्थे त्विति ॥ मरणधर्माकाङ्क्षात्पृथग्भूत्वा ज्योतिः-
स्वरूपमशरीरत्वं प्राप्तो यद्यपि चतुर्थे पर्याये कथ्यते तथापि कथमसौ
परमात्मा स्यादित्याशङ्क्याह । यस्मिन्निति ॥ स सम्यसादो यो विद्वान्
कर्तृत्वेन विवक्षितः किमिदं व्याख्यानं शब्दानुसारि किंवाऽर्थानुसारीति
विकल्पप्राप्त्यसङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥
असम्भवसेवाकाङ्क्षाद्वारा स्फुटयति । कथमित्यादिना ॥ यद्याद्ये पर्याये
आयात्मोपदिश्यते तर्हीन्द्रविरोचनयोः सम्यग्दर्शित्वाद्भिपरीरतग्रहापो-
हार्थं प्रजापतेरायासो वृथा स्यात् । तेन नेदं व्याख्यानमर्थानुसारी-
त्यर्थः इतश्च वाद्ये पर्याये आयात्मोपदेशोऽस्तीत्याह । किञ्चेति ॥
प्रजापतिनोपदिष्टस्यापि आयात्मनो ग्रहणं न स्पृश्यतीत्याशङ्क्य हेत्वन्तरं
स्पष्टयति । यदीति ॥ तेन आयात्मग्रहणापनयकारणवचनेनेति यावत् ।
तेन तत्रप्रजापतिनेत्येकस्तच्छब्दो योज्यः ॥ इतश्च प्रथमे पर्याये द्रष्टुरेवोप-

प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीत्युक्त्वा तस्यैवाशरीरस्य सतो
 ऽविद्यायां सत्यां सशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रतिषेधो युक्तोऽशरीरं
 वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । एकश्चात्मा
 स्वप्नबुद्धान्तयोर्महामत्स्यवदसङ्गः सञ्चरतीति श्रुत्यन्तरे
 सिद्धम् । यच्चोक्तं सम्प्रसादः शरीरात्समुत्थाय यस्मिन्
 स्त्र्यादिभीरममाणो भवति सोऽन्यः सम्प्रसादादधिकरण-
 निर्दिष्ट उत्तमः पुरुष इति । तदप्यसत् । चतुर्थेऽपि पर्याये
 एतन्नेव त इति वचनात् । यदि ततोऽन्योऽभिप्रेतः
 स्यात्पूर्ववदेतन्नेव त इति न ब्रूयान्मृषा प्रजापतिः ।
 किञ्चान्यत्तेजोवन्मादीनां स्रष्टुः सतः स्वविकारदेहे शुद्धे
 प्रवेशं दर्शयित्वा प्रविष्टाय पुनस्तत्त्वमसीत्युपदेशो स्रष्टा

देशो न ऋष्यापुरुषस्येत्याह । किञ्चान्यदिति ॥ एतच्छब्देन सन्निहिताव-
 लम्बिना ऋष्यात्मानमनुकथ्य स्वप्ने द्रष्टुरुपदेशः प्रजापतेर्दृष्टावादित्व
 प्रसज्येत । तथा च प्रथमेऽपि पर्याये द्रष्टवोपदिष्ट इत्यर्थः ॥ स्वप्नावस्या-
 विशिष्टस्य स्थानान्तरे बाध्यत्वान्न तत्र द्रष्टुरुपदेशोऽस्तीति शङ्कते । स्वप्न इति ॥
 अनुभवानुसारेणोत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ किञ्च प्रकाशकारणानामुपरमे
 यः प्रकाशः स नैसर्गिक इति न्यायेन प्रतीचः स्वयं ज्योतिष्त्वं बृहदार-
 ण्यके स्वप्नावस्यामान्त्रित्योक्तं ततश्च तत्र द्रष्टुरुपदेशः सिद्धतीत्याह । न
 चेति ॥ सूर्यादीनामुपरमे यः प्रकाशो दृश्यमानः स नैसर्गिक इत्य-
 युक्तम् । स्वप्नेऽप्यन्तःकरणस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ करणत्वा
 भावे हेतुं पृच्छति । किन्तुहीति ॥ नीलपीतादिजाग्रद्वासना-
 भिर्विवर्तमानाः साक्षिणो वेद्यतामापद्यन्ते । तथाच पटे
 चित्रवद्विचित्र वासनामयचेतसः साक्षिगम्यत्वान्न स्वप्नोपलब्धौ
 करणं भवतीति तद्द्रष्टुः स्वयं ज्योतिष्त्वं न्यायसिद्धमित्याह ।

प्रसृज्जेत । तस्मिंस्त्वं स्यादिति रन्ता भविष्यतीति युक्त उप-
 देशोऽभविष्यद्यदि सम्प्रसादादन्य उत्तमः पुरुषो भवेत् ।
 तथा भूस्त्प्रहमेवेत्यादिश्यामैवेदं सर्वमिति नोपसमह-
 रिष्यद्यदि भूमा जीवादन्योऽभविष्यत् । नान्योऽतोऽस्ति
 द्रष्टेत्यादिश्रुत्यन्तराच्च । सर्वश्रुतिषु च परस्मिन्नात्मशब्द-
 प्रयोगो नाभविष्यत्प्रत्यगात्मा चेत्यर्वाजन्तूनां पर आत्मा
 न भवेत् । तस्मादेक एवात्मा प्रकरणी सिद्धः । न चात्मनः
 संसारित्वम् । अविद्याध्यस्तत्वादात्मनि संसारस्य । न हिरज्जु-
 श्रुक्तिकागनादिषु सर्परजतमलादीनि मिथ्याज्ञानाध्य-

पदेति ॥ प्रासङ्गिकं हित्वा द्रष्टैवापदिष्टः ॥ स्वप्नावस्थायामित्यत्र
 हेत्वन्तरमाह । किञ्चेति ॥ तथाच जाग्रदवस्थायामिव स्वप्नेऽपि द्रष्टैवो-
 पदिष्ट इति शेषः ॥ इतश्च द्रष्टुरेवोपदेशः स्वप्नदशायामित्याह । प्राप्ता-
 विति ॥ न केवलसक्तसौषुप्तौ निषेधो निषेध्यप्राप्तिषापेक्षत्वादवस्थाद्वये
 द्रष्टुरुपदेशमाकाङ्क्षति किन्तु तुरीयगतो निषिद्धोऽपि निषेध्यमाकाङ्क्ष-
 वस्थाद्वये द्रष्टुरुपदेशमाकाङ्क्षतीत्याह । तथा चेति ॥ निषेधस्य प्राप्तिषापे-
 क्षत्वात्प्रकृतस्यैव द्रष्टुरविद्यानिदाने सशरीरत्वे तन्नमित्तयोः स्थान-
 द्वयगतयोर्न प्रियाप्रिययोरपहृतिरस्तीति न ह वै सशरीरस्तेत्यादिनो-
 क्तसशरीरत्वे प्राप्नयोः प्रियाप्रिययोस्तस्यैवावस्थावयातीतस्य सत्यां
 विद्यायामशरीरमित्यादिना प्रतिषेधो युक्त इति योजना ॥ स्वप्ने द्रष्टु-
 रूपदेशे हेत्वन्तरमाह । एकश्चेति ॥ चतुर्थपर्यायस्य सौषुप्तादर्थान्तर-
 विषयत्वसक्तमनुभाष्य दूषयति । यज्ञोक्तमित्यादिना ॥ तदेव व्यतिरेकद्वारा
 स्मोरयति । यदोति ॥ अधिकरणाधेयभावेन भेदः सत्यो नास्तीत्यत्र
 हेत्वन्तरमाह । किञ्चान्यदिति ॥ जीवपरयोर्भेदस्य षष्ठप्रपाठकविरोधवत्
 सप्तमप्रपाठकविरोधोऽपि स्यादित्याह । तथेति ॥ बृहदारण्यकश्रुत्यालोच-
 नायामपि जीवेश्वरभेदो न सम्भवतीत्याह । नान्य इति ॥ इतश्च जीव-

स्तानि तेषां भवन्तीति । एतेन सशरीरस्य प्रियाप्रिययो-
रपहतिर्नास्तीति व्यख्यातम् । यच्च स्थितमप्रियवेत्तेति ना
प्रियावेत्तैवेति सिद्धम् । एवञ्च सति सर्वपर्यायेऽप्येतदस्य-
मभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतेर्वचनम् । यदि वा प्रजापति-
च्छद्मरूपायाः श्रुतेर्वचनं सत्यमेव भवेत् । न च तत्कु-
तर्कबुद्ध्या सधाकर्तुं युक्तम् । ततो गुरुतरस्य प्रमाणान्तर-
स्यानुपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं दुःखाद्यप्रियवेत्तृत्वमव्यभिचा-
र्यनुभूयत इति चेन्न । जरादिरहितो जोर्षोऽहं जातोऽह-
मायुष्मान् गौरः कृशो स्यत इत्यादिप्रत्यक्षानुभववत्त-

परयोर्भेदो नास्तीत्याह । सर्वश्रुतिष्विति ॥ श्रौतमर्थसुपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ आत्मैक्ये परस्यैव संसारित्वं सर्वदेहेषु स्यादिति चेत्तेत्याह ॥
न चेति आरोपितसंसारित्वं वस्तुतो नात्मन्यस्तीत्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति । न हीति ॥ मिथ्या च तदज्ञानञ्चेति मिथ्याज्ञानम् । तेनाध्यस्ता-
न्यविद्यमानान्येव विद्यमानवत्प्रतीतिमापादितानीति यावत् । न ह वै
सशरीरस्येत्यादि वदता वास्तवत्वं प्रियाप्रियसम्बन्धस्य विवक्षितमिति
शङ्कासुक्तन्यायातिदेशेन निरस्यति ॥ एतेनेति ॥ आत्मनि संसारस्य
प्रसक्तिर्नेति यावत् । यावदध्यासभावित्वं प्रियाप्रिययोरपहृत्यभावो न
वास्तवत्वं शरीरसम्बन्धस्यैव प्रियाप्रियमूलस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः ॥
स्वप्नद्रष्टा स्वल्पप्रियवेत्तैव भवति न त्वप्रियवेत्तैवेति यत्पूर्वत्वं स्थितं
तत्सिद्धं लाभान्तरमाह । एवञ्चेति ॥ प्रजापतेर्वचनं सत्यं भवेदिति सम्बन्धः ।
अप्रौरुषेयां श्रुतौ कुतः प्रजापतेर्वचनं सावकाशमित्याशङ्क्याह । यदि
वेति ॥ सुखादयः साश्रयाः गुणत्वद्रूपादिवदित्यनुमानात्तदाश्रयः
परिशेषादात्मा भविष्यतीति वैशेषिकादितर्कविरोधादसत्यं श्रुतेर्वच-
नमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ सुखादीनासुपाधिधर्मत्वेन सिद्धसाध्य-
त्वान्नास्ति श्रौतवचसो वाधकमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षमिति शङ्कते । नन्विति ॥

रूपपत्तेः । सर्वमप्येतत्सत्यमिति चेदस्येवैतदेवं दुरव-
 गमं येन देवराजोऽप्युदघरावादिदर्शिता विनाशयुक्तिरपि
 मुमोहैवात्र विनाशमेवापीतो भवतीति । तथा विरोचनो
 महाप्राज्ञः प्राजापत्योऽपि देहमात्रात्मदर्शनो बभूव ।
 तथेन्द्रस्यात्मविनाशभयसागरे एव वैनाशिकाः न्यमज्जन् ।
 तथा साङ्ख्याः द्रष्टारं देहादिव्यतिरिक्तमवगम्यापि
 त्यक्तागमप्रमाणत्वात् सत्यविषय एवान्यत्वदर्शने तस्युः ।
 तथाऽन्ये काणादादिदर्शनाः कषायरक्तमिव क्षारादिभि-
 र्वस्त्रं नवभिरात्मगुणैर्युक्तमात्मद्रव्यं विशोधयितुं प्रवृत्ताः ।
 तथाऽन्ये कर्मिणो वाह्यविषयापहतचेतसो वेदप्रमाणा
 अपि परमार्थसत्यमात्मैकत्वं विनाशमिवेन्द्रवन्मन्यमाना
 घटीयन्त्ववदारोहावरोहप्रकारैरनिशं बम्भ्रमन्ति । कि-
 मन्ये क्षुद्रजन्तवो विवेकहीनाः स्वभावत एव वह्निर्विष-
 यापहतचेतसः । तस्मादिदं त्यक्तसर्ववाह्येषणैः अनन्यश-

तस्मात्सत्त्वान्न बाधकत्वमिति परिहरति । नेत्यादिता ॥ दृष्टान्तोऽपि
 सत्यतिपन्नो न भवतीति शङ्कते । सर्वमिति ॥ जरादेः सत्यवचनं त्वदी-
 यमेवमस्येवेत्यङ्गीकरोति । अस्येवेति ॥ अङ्गीकारे हेतुमाह । दुरवग-
 ममिति ॥ अधिकारिणः प्रमितिजनको वेद इति न्यायात्तादृशानाम-
 नधिकारिणां दुर्ज्ञानमात्मतत्त्वम् । अतोऽस्येव जरादिसत्यत्ववचनम् ।
 न तावता वस्तुत्ततिरित्यर्थः । दुरवगमत्वे लिङ्गमाह । येनेति ॥ अत्रे-
 त्यात्मतत्त्वोक्तिः ॥ तस्य दुर्ज्ञानत्वे लिङ्गान्तरमाह । तथेति ॥ वैनाशिक-
 भ्रान्तिरप्यात्मनो दुर्ज्ञानत्वं गमयतीत्याह । तथेन्द्रस्येति साङ्ख्याभ्रान्तिरपि
 दुर्ज्ञानत्वमात्मनो ज्ञापयतीत्याह । तथा साङ्ख्या इति ॥ तार्किकभ्रान्-
 त्तिरपि तस्य दुर्ग्रहत्वे गमकमाह । तथान्य इति ॥ बुद्धिसुखदुःखेच्छा-

अशरीरोवायुरभ्रं विद्युत् स्तनयित्पुरशरीराण्ये-
तानि तद्यथैतान्यमुष्यादाकाशात्समुत्थाय परं

रणौः परमहंसपरिव्राजकैरत्याश्रमिभिर्वेदान्तज्ञानपरै-
रेव वेदनीयं पूज्यतमैः । प्राजापत्यञ्जेमं सम्प्रदायमनुसर-
द्भिरूपनिबद्धं प्रकरणचतुष्टयेन । तथाऽनुशासन्यद्यापि ते
एव नान्य इति । तत्राशरीरस्य सम्प्रमादस्याविद्यया
शरीरेणाविशेषतां सशरीरतामेव सम्प्राप्तस्य शरीरात्म-
सुत्थाय स्वेन रूपेण यथाऽभिनिष्पत्तिस्तथा वक्तव्येति
दृष्टान्त उच्यते । अशरीरो वायुरविद्यमानं शिरःपाण्या-
दिमच्छरीरमस्येत्यशरीरः । किञ्चाभ्रं विद्युत्स्तनयित्पु-
रित्येतानि चाशरीराणि । तत्तत्रैवं सति वर्षादिप्रयोजना-
वसाने यथा । अमुष्मादिति भूमिष्ठा श्रुतिर्द्युलोकसम्बन्धि-
नमाकाशदेशं व्यपदिशति । एतानि यथोक्तान्याकाशसमान-

द्वेषप्रयत्नधर्माधर्माभावना नवःतन्मगुणा भीमांसकभ्रान्तिः ॥ तस्य दुर्गहृत्वे
गमकमित्याह । तथान्य इति ॥ यदा परीक्षकाणामपीडशी भ्रान्तिरात्मनो
दुरवगमत्वं गमयति तदा विचारविधुराणां लौकिकानां भ्रान्तिस्तत्र
प्रमाणयितव्येत्याह । किमन्य इति ॥ अन्ये च ब्रह्ममन्तीति किं वक्तव्यमिति
सम्बन्धः ॥ यदि लौकिकानां परीक्षकाणां चेदमत्मातत्त्वं दुर्ज्ञानं प्रतिज्ञायते
केषां तर्हि इदं सुज्ञानमित्याशङ्क्याह । तस्मादिति ॥ एषणास्त्रिवात्मत-
त्त्वेऽपि तेषामौदासीन्यं वारयति । अनन्यशरणैरिति ॥ तेषां कुटी-
चरादिभावं व्यासेधति । परमहंसेति ॥ कर्मनिष्ठानामाश्रमानतीत्य
नैष्कर्म्यप्रधान्येन वर्चमानत्वं दर्शयति । अत्याश्रमिभिरिति ॥ अनन्यश-
रणैरित्युक्तं व्यनक्ति । वेदान्तेति ॥ पूज्यतमैरिति नित्यानुवादस्तेषा-
मात्मवेदनीपायं प्राक्तनमुपदिशति ॥ प्राजापत्यञ्जेति स्थानत्वयं तुरी-

ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥
 एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्ममुत्थाय परं

रूपतामापन्नानि स्वेन वाय्वादिरूपेणागृह्यमाणानि आ-
 काशाख्यताङ्गतानि । यथा सम्प्रसादोऽविद्यावस्थायां
 शरीरात्मभावमेवापन्नस्तानि च तथा भूतानि असुष्माद्यु-
 लोकसम्बन्धिन आकाशदेशात्समुत्तिष्ठन्ति वर्षणादिप्रयो-
 जनाभिनिर्गच्छन्ते । कथं शिशिरापाये सावित्त्वं परं ज्योतिः
 प्रकृष्टं ग्रैष्मकमुपसम्पद्य सावित्त्वमभितापं प्राप्येत्यर्थः ।
 आदित्याभितापेन पृथग्भावमापादिताः सन्तः स्वेन स्वेन
 रूपेण पुरोवातादिना वायुरूपेण स्तिमितभावं हित्वा
 ऽन्नमपि पर्वतहस्तादिरूपेण । विद्युदपि स्वेन ज्योतिर्लता-
 दिचपलरूपेण । स्तनयित्त्वरपि स्वेन गर्जिताग्निरूपेणेत्येवं
 प्राट्टडागमे स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते । यथाऽयं

यञ्चेत्येतद्विषयं प्रकरणचतुष्टयम् ॥ यथोक्ताधिकारिण्यमेवात्मवेदनमित्यत्र
 लिङ्गान्तरमाह । तथेति ॥ अशरीरमित्वादिवाक्यव्याख्यानोपसंहारार्थ-
 मितिपदं अशरीरस्य बन्धो छक्तिरशरीरस्येति स्थिते किमर्थमशरीरो
 वायुरित्यादिवाक्यमित्याशङ्काह । तत्रेत्यादिना ॥ कथं वायोरशरीरत्वं
 तदाह । अविद्यमानमिति ॥ एवं सति वाय्वादीनामशरीरत्वे सतीति
 यावत् । आकाशस्य सर्वत्रैकरूपत्वादसुष्मादिति कुतो व्यपदेशसिद्धि-
 रित्याशङ्काह । असुष्मादित्येति ॥ यथोक्तान्यशरीराणि वाय्वादीनि
 तेषामक शत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ तथा वाय्वादीनि स्वेन रूपे
 णागृह्यमाणत्वदशायामाकाशाख्यतां गतानीति सम्बन्धः । तानि च
 वाय्वादीनि तथाभूतान्याकाशात्मत्वं प्राप्नानीत्येतत् ॥ वर्षादिफलनिष्-

निदः शरीरः स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त

त्मकत्वात्तस्य । नन्वनुभूतं चेन्न स्मरेदसर्वं ज्ञत्वमुक्तं स्यात् ।
 नैष दोषो येन मिथ्याज्ञानादिना जनितं तच्च मिथ्याज्ञा-
 नादि विद्ययोच्छेदितमत्सत्त्वानुभूतमेवेति न तदस्मरणे
 सर्वं ज्ञत्वहानिः । न ह्युन्मत्तेन ग्रहगृहीतेन वा यदनुभूतं
 तदुन्मादाद्यपगमेऽपि स्मर्यं स्यात्तथेहापि संसारिभिर-
 विद्यादोषवद्भिर्यदनुभूयते तत्सर्वात्मानमशरीरं न स्पृशति ।
 अविद्यादिनिमित्ताभावात् । ये त्वच्छिन्नदोषैर्द्विदितकषा-
 यैर्मानसा सत्याः कामा अनृतापिधाना अनुभूयन्त
 विद्याभिव्यङ्गत्वात् त एवमुक्तेन सर्वात्मभूतेन सम्बध्यन्ते
 इत्यात्मज्ञानस्तुतये निर्दिश्यन्तेऽतः साध्ये तद्विशिनष्टि ।
 य एते ब्रह्मलोक इति । यत्र क्वचन भवन्तोऽपि ब्रह्मण्येव
 हिते लोके भवन्तीति सर्वात्मत्वाद्ब्रह्मण उच्यन्ते । ननु कथ-
 मेकः सन्नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातीति

न्यर्घ्यव ईश्वरः ॥ यस्मात्स्मरतीतोऽहमचरादपि चोत्तमः ॥ अतो-
 ऽस्मिन्नलोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति हि स भगवानूचिवान् ॥ स
 तत्रेत्यादि व्याचष्टे । स सम्प्रसाद इति ॥ क्वचिदिति स्वर्गलोकोक्तिः ।
 क्वचिन्मनोमात्रैरित्यत्र क्वचिदिति ब्रह्मलोको गृह्यते ॥ -नोपजनमिति
 प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति । स्त्रीषु संयोरिति ॥ तन्न स्मरन्पृथ्येत्येति
 सम्बन्धः ॥ यथोक्तदेहस्मृतौ कानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । तत्स्मरणे
 हीति ॥ विदुषो मुक्तस्मानुभूतदेहास्मरणे द्रूपणमाशङ्कते । नन्विति ॥
 असर्वज्ञत्वदोषं निराकरोति । नैष दोष इति ॥ अनुभूतार्थस्मृतौ हि
 सर्वज्ञ इति । न च शरीराद्यनुभूतं तस्याविद्याकामकर्म्ममूलस्याज्ञान-

एवमेवायमस्त्रिज्वरौरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

स भूभा कामांश्च ब्राह्मणलौकिकान् पश्यन्मम इति च
विरुद्धम् । यथैको यस्मिन्नेव क्षणो पश्यति स तस्मिन्नेव क्षणो न
पश्यति चेति । नैष दोषः । श्रुत्यन्तरे परिहृतत्वाद्द्रष्टुं दृष्टे-
रविपरिलोपात्प्रश्नान्नेव भवति । द्रष्टुरन्यत्वेन कामानाम-
भावान्न पश्यति चेति । यद्यपि सुषुप्ते तदुक्तम् । सुक्तस्यापि
सर्व्वैकत्वात्समानो द्वितीयाभावः । केन कं पश्येदिति
चोक्तमेव । अशरीरस्वरूपोऽपहतपाप्मादिलक्षणः सन् कथ-
मेष पुरुषोऽक्षिणि दृश्यते इत्युक्तः प्रजापतिना । तत्र यथा
ऽसावक्षिणि साक्षाद् दृश्यते तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते । तत्र
को हेतुरक्षिणि दशन इत्याह सदृष्टान्तः । यथाप्रयोग्यः
प्रयोग्यपरो वा सशब्दः । प्रयुज्यत इति प्रयोग्योऽश्वो वली
वर्दी वा । यथा लोके आचरत्यनेनेत्याचरणो रथोऽनो

मात्रत्वात्तस्य च सकार्यस्य ज्ञानोदयमात्रेण नष्टत्वात्प्रागपि शरीरादे-
रनुभववपरीतवर्त्तित्वात्पपत्तेरित्यर्थः । शरीरादिपूर्व्वं सस्यगुणानेना-
विषयीकृतमपि सद्गान्त्यानुभूतमेवेति विदुषामपि आर्त्तव्यमिति चेन्नेत्याह ।
न हीति ॥ सुक्ते पुरुषे शरीरादयो न सम्बध्यन्ते चेत्कथं तर्हि तत्र कामाः
सम्बध्येरन्नित्याशङ्काह । येत्विति ॥ किमिति ॥ सर्व्वैरेते कामा ना-
भूयेरन्नित्याशङ्काह । अन्वतापिधाना इति ॥ इतश्च विदुषामेव
तदभिव्यक्तिरित्याह । विद्येति ॥ किमिति निर्गुणविद्याप्रकरणे विदुषि
सत्यकामसम्बन्धवचनं तत्राह । इत्याह ज्ञानेति ॥ आह विद्यास्तुत्यर्थं
विदुषि कामसम्बन्धवचनं मनसैतान् कामानुपश्यन्नित्यत्र विशेषश्रवणमपि
शङ्कमित्याह । अत इति ॥ इन्द्रियादिषु भवतां कामानां कुतो ब्रह्म-

पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति
स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याह-

नेन लिङ्गेन दृश्यते परोऽशरीरोऽसंहतः ॥ अक्षिणि
दृश्यत इति प्रजापतिनोक्तं सर्वेन्द्रियद्वारोपलक्षणार्थम् ।
सर्वं विषयोपलब्धा हि स एवेति । स्फुटोपलब्धहेतुत्वा-
च्चक्षिणीति विशेषवचनं सर्वं श्रुतिषु । अहमदर्शमिति
तत्त्वत्यं सम्भवतीति च श्रुतेः । अथापि योऽस्मिन्देहे वेद
कथमिदं सुगन्धि दुर्गन्धि वा जिघ्राणीति अस्य गन्धं विजा-
नीयामिति स आत्मा । तस्य गन्धाय गन्धविज्ञानाय
घ्राणम् । अथ यो वेदेदं वचनमभिव्याहराणीति वदिव्यामीति
स आत्माऽभिव्याहरणक्रियासिद्धये करणं वागिन्द्रियम् ।
अथ यो वेदेदं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ।

दृश्यत इत्यस्य पदस्य चाक्षुषदर्शने रूढत्वादशरीरस्य तदयोग्यत्वादश-
रीरात्मोक्तिर्दृश्यत इति श्रुतिर्विरुद्धेत्यर्थः ॥ आत्मत्वामृतत्वादिब्रह्म-
विषयानेकश्रुतिलिङ्गविरोधाद्दृश्यत इत्येकस्याः श्रुतेर्ज्ञानमात्रविषया-
वान्तरविरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्यानन्तरं वाक्यसत्यः पयति । तत्रेति ॥ चाक्षु-
षदर्शनाविषयत्वे सति चक्षुषो दर्शने को हेतुरित्यपेक्षायां लिङ्गहेतुकं
तावद्दर्शनं सम्भवतीति सत्त्वा दृष्टान्तमाह श्रुतिः ॥ स दृष्टान्तो यथा
भवति तथोच्यत इत्याह । तत्रेति ॥ तमेव दृष्टान्तमनूद्य व्याचष्टे । यथेत्या-
दिना ॥ अथ्य हारराहित्यसिद्धयर्थं पक्षान्तरमाह । प्रयोग्येति ॥ एव-
मित्यनेन द्वितीयो यथाशब्दः शरीरस्य रथस्थानीयत्वं शरीरं रथमेव
त्विति श्रुत्यन्तरान्मन्वव्यम् । तस्मिन्नुक्तशरीरे ईश्वरेण स्वकर्म्मफलोप-
भोगनिमित्तं प्राणो रथित्वेन नियुक्त इति सम्बन्धः ॥ प्राणप्राणं व्यावर्त्त-
यति । पञ्चदक्षिरिति ॥ बुद्धिन्त सारथिं विद्धि मनःप्रपञ्चमेव च ॥ इन्द्रि-

राणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो
वेदेद् ष्टण्णानैति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रं
॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा

अथ यो वेदेदं मन्वानीति मननव्यापारमिन्द्रियासंप्रयुक्तं
केवलं मन्वानीति वेद स आत्मा । यो वेद स आत्मेत्येवं
सर्वत्र प्रयोगाद्देदनमस्य स्वरूपमित्यवगम्यते । यथा यः
पुरस्तात्प्रकाशयति स आदित्यो यो दक्षिणतो यः
पश्चाद्य उत्तरतो य ऊर्ध्वं प्रकाशयति स आदित्य इत्युक्ते
प्रकाशस्वरूपः स इति गम्यते । दर्शनादिक्रियानिर्वृत्तप्रथानि
तु चक्षुरादिकरणानि । इदञ्चास्यात्मनः सामर्थ्यादवग-
म्यते । आत्मनः सत्तामात्र एव ज्ञानकर्तृत्वं न तु व्याप्तनतया ।

याणि ह्यन्याञ्जरिति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याह । इन्द्रियेति ॥ आत्मानं रथिनं
विद्मोति श्रुतेः प्राणस्य रथित्वमित्याशङ्क्य तस्य तदुपाधिर्वस्तुदभेदाङ्गी-
कारान्मैवमित्याह । प्रज्ञात्मेति ॥ तस्याध्यात्मरुत्तानद्वयविशिष्टत्वेन
स्फुरितं स्वरूपं दर्शयति । विज्ञानेति ॥ ईश्वरस्य यथोक्तप्राणोपाधि-
द्वारा भोक्तृत्वादिसंसारित्वमित्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति ।
कस्मिन्निति ॥ प्रतिष्ठस्य सोति ईशित्वं स प्राणमसृजतेत्यादि-
श्रुतिरिति । शेषः ॥ तथाच यथा राज्ञा सर्वाधिकारित्वेन
सेनाध्यक्षः सन्निविष्टहादौ निदुज्यते तथेश्वरेण सर्वचेष्टा-
न्तराधिकृतः स्वकार्यदर्शनादिव्यापारनिमित्तं नियुक्तो भवती-
त्याह । राज्ञेति ॥ प्राणः स्वविलक्षणोऽपि चेतनेन नियुज्यते प्रयो-
ज्यत्वदश्वादिवदित्यनुमानाद्देहसंहतात्प्राणादतिरिक्तोऽसंहतश्चेतनः सि-
द्ध्यतीति समुदायार्थः । चक्षुरादिवेष्टा चेतननिमित्ता चेष्टा-
त्वाद्द्रव्यादिचेष्टावदिति ॥ अनुमानान्तरं सूचयति । तस्यैवेति ॥
प्रकृतप्राणविषयस्तच्छब्दः । मात्मेत्येतस्य व्याख्यानमेकदेश इति

मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन
चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ॥५॥ य

यथा सवितुः सत्तामात्र एव प्रकाशनकर्तृत्वं न तु व्याप्त-
तयेति तद्वत् । मनोऽस्यात्मनो दैवमप्राकृतमितरेन्द्रियै-
रसाधारणम् चक्षुश्चष्टे पश्यत्यनेनेति चक्षुः । वर्त्तमानकाल-
विषयाणि चेन्द्रियाण्यतोऽदैवानि तानि । मनस्तु त्रिकाल-
विषयोपलब्धिकरणं स्मृदितदोषञ्च सूक्ष्मव्यवहितादि
सर्वोपलब्धिकरणञ्चेति दैवञ्चक्षुरुच्यते । स वै मुक्तः स्वरूपा-
पन्नोऽविद्याकृतदेहेन्द्रियमनोविशुक्तः सर्व्वात्मभावमापन्नः
सन्नेष व्योमवद्विशुद्धः सर्वेश्वरो मनोउपाधिः सन् एतेनै-
वेश्वरेण मनसैतान् कामान् सवित्प्रकाशवन्नित्यप्रततेन

प्राणसंवादे चक्षुरादीनां प्राणपारतन्व्यप्रतीतेस्तदेकदेशत्वं तेषामिति
द्रष्टव्यम् । शरीराद्यतिरिक्तमात्मानं सम्भाव्य तस्योपाधिकं द्रष्टृत्वमाचष्टे ।
अथेति ॥ अतिरिक्तात्मसम्भावनानन्तर्यमथशब्दार्थः । यत् तत्वेति सप्त-
मीश्यां संसारदशोच्यते । अनुगतं चक्षुरिति सम्बन्धः ॥ दर्शनाय चक्षु-
रित्यस्यार्थं समर्थयते । यस्येति ॥ यस्य परस्य द्रष्टुरर्थं करणं चक्षु-
रिति स यच्चक्षुषा लिङ्गेन दृश्यत इति सम्बन्धः ॥ परार्थे चक्षुषो हेतुमाह ।
देहादिभिरिति ॥ यत्संज्ञितं तत्स्वविलक्षणशेषं दृष्टम् । यथा शयनास-
नादि । तथा तदपि चक्षुर्देहादिभिः संज्ञितत्वाद्यस्य विलक्षणस्य शेषभूतं
सोऽत्र दर्शनेन लिङ्गेन दृश्यते । विमतं साश्रयं धर्मात्पादूपादिवदित्य-
नुमानादित्यर्थः ॥ दृश्यत इत्यस्य विरुद्धार्थसङ्काऽञ्जिणीत्यस्य विवक्षित-
मर्थमाह । अञ्जिणीति ॥ यथाऽञ्जिह्वारा रूपोपलब्ध्या तथा परस्त-
दिन्द्रियद्वारा तत्तद्विषयोपलब्ध्या पर एवेति कृत्वा युक्त-
मिदमुपलक्षणमिति साधयति । सर्वविषयेति ॥ सर्वेन्द्रियैरुपलब्ध-
मविशिष्टं चेत्कथं तर्हि सर्वस्वमपि श्रुतिषु चक्षुष्येव उपदिश्यते बलाह ।

एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते
 तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च
 कामाः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च

दर्शनेन पश्यन् रमते । कान् कामानिति विंशति । य एते
 ब्रह्मणि लोके हिरण्यनिधिवद्वाह्यविषयासङ्गावृतेनापि-
 हिताः सङ्कल्पमात्रलभ्यास्तानित्यर्थः । यस्मादेष इन्द्राय
 प्रजापतिनोक्त आत्मा । ततः श्रुत्वा तमात्मानमद्यत्वेऽपि
 देवा उपासते । तदुपासनाच्च तेषां सर्वे च लोका आत्ताः
 प्राप्ताः सर्वे च कामाः । यदर्थं हीन्द्र एव शतं वर्षाणि
 प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तत्फलं प्राप्तं देवैरित्यभिप्रायः ॥
 तद्युक्तं देवानां महाभाग्यत्वान्न त्विदानीं मनुष्याणामत्यल्प-

स्फुटेति ॥ चक्षुषः स्फुटोपलब्धौ हेतुत्वे श्रुतिं सम्पादयति । अहमिति ॥
 यत्वादर्थमिति चक्षुषः प्रत्ययस्तद्वस्तु सत्यं स्फुटोपलब्धादिति द्वयोर्विषयवद-
 मानयोर्द्वयमित्यर्थः । य एषोऽस्त्रिणीत्यत्र सर्वेन्द्रियद्वारोपलब्ध्या विव-
 क्षित इत्युक्तं व्यक्तीकरोति । अथापीति । चक्षुषि स्फुटोपलब्धेऽपीति
 यावत् । योऽस्मिन्देहे येन केनापीन्द्रियेण । कं यं चिद्विषयं वेद स
 आत्मेति सम्बन्धः ॥ उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति । कथमित्या-
 दिना ॥ जिघ्र्यापीति यो वेदेत्युक्तमेव सङ्क्षिपति । अस्येति ॥ इन्द्रियै-
 र्ग्राणादिभिरसंस्पृष्टं तत्तद्द्वारेणानिष्पन्नमिति यावत् । केवलं मनोमात्र-
 जनितमित्येतन्त्वानि सम्पादयानीत्यर्थः ॥ यो वेदेत्यत्र प्रत्ययार्थभूतं
 कर्तृत्वं सापेक्षत्वान्निव्यापकत्वार्थं रूपन्तु संविन्मात्रमनपेक्षतया
 सत्यमात्रस्वरूपमित्याह । यो वेदेति । आत्मा संवेदनस्वभावश्चेत्तत्तत्त्वं
 सर्गादेवविषयसिद्धिसम्भवाच्चक्षुरादिवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह । दर्शना-
 दीति ॥ अन्तःकरणवृत्तिर्दर्शनादिक्रिया । सा चात्मनः संवेदेकरसस्था-

कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य जानातीति ह
प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥ १२ ॥

जीवितत्वान्मन्दतरप्रज्ञत्वाच्च सम्भवतीति प्राप्ते इदमुच्यते।
स सर्वान्श्व लोकानाप्नोति सर्वान्श्व कामानिदान्नीन्तनो
ऽपि । कोऽसाविन्द्रादिवद्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति
ह सामान्येन किञ्च प्रजापतिरुवाच । अतः सर्वेषामा-
त्मज्ञानं तत्फलप्राप्तिश्च तुल्यैव भवतीत्यर्थः । द्विर्वचनं
समाप्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

सङ्गोदासीनस्य विषयसंसर्गभ्रमहेतुस्तन्निष्पत्त्यर्थानि चक्षुरादीनि भवान्त
सार्धकानीत्यर्थः ॥ तेषामुक्तरीत्या सार्धकत्वे गमकमाह । इदञ्चेति ॥
करणानामुक्तं सार्धकत्वं प्रकृतस्य संविन्मात्रस्यासङ्गत्वादेव स्वतो विषय
सम्बन्धानुपपत्त्या तत्सम्बन्धभ्रान्तिकारणान्तःकरणवृत्तिविशेषापेक्षया
निर्द्धारितमित्यर्थः ॥ आत्मनः संविन्मात्रस्वभावत्वे कथं कर्तव्यपदेश इत्या-
शङ्काह । आत्मन इति ॥ य एषोऽक्षिणीत्यादि वाक्यं प्रपञ्चितं सम्प्रति
स तत्वेत्यादि फलवाक्यं प्रपञ्चयित्वाभिन्द्रयान्तरेभ्यो मनसो वैलक्षण्यं
दर्शयति । मनोऽस्येति ॥ तस्य चक्षुष्ट्वेऽपि कुतो दैवत्वमित्याशङ्काह ।
वर्त्तमानेति ॥ आगन्तुकदोषराहित्यं ऋदितदोषत्वं सर्वेश्वरो ब्रूयते ।
यस्मिन्विशुद्धे मनसि तन्मनः सर्वेश्वरं तदुपाधिरस्येति तथोक्तः । ईश्वरेण
तदभिव्यञ्जकेनेत्येतद्विद्यादिप्रतिबन्धकस्याभावान्मनसा नित्यं प्रततं दर्शनं
नित्याभिव्यक्तस्वरूपं चैतन्यं तेन पश्यन्नितीति योजना ॥ तं वा एतमि-
त्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ पदार्थसुक्ता वाक्यार्थमाह । यदर्थं हीति ॥
सर्वान्श्वेत्यादिवाक्यमाशङ्कोत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे । तद्युक्तमित्यादिना ॥
यथोक्तं फलं तच्छब्दार्थः । प्रकरणनिर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वज्ञानविषयं
दहरप्रकरणं विद्याप्रकरणे उपास्यस्तुत्यर्थं प्रसङ्गादुक्तं तत्प्रकरणपरि-
समाप्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

श्यामाच्छवलं प्रपद्ये शवलाच्छग्रामं प्रपद्ये
अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहो
मुखात्प्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्म-
लोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति ॥ १ ॥ १३ ॥

श्यामाच्छवलं प्रपद्ये इत्यादिमन्त्रान्नायः दावनो जया-
र्थश्च ध्यानार्थो वा । श्यामो गम्भीरो वर्णः श्याम इव श्यामो
हार्दं ब्रह्म । अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात्तद्दार्दं ब्रह्म ज्ञात्वा ध्यानेन
तस्माच्छ्यामाच्छवलमिव शवलोऽरण्याद्यनेककाममिश्रत्वा-
द्ब्रह्मलोकस्य शवल्यं तं ब्रह्मलोकं शवलं प्रपद्ये मनसा ।
शरीरपाताद्दोर्द्धं गच्छयम् । यस्मादहं शवलाद्ब्रह्मलोकान्ना-
मरूपव्याकरणाच्छग्रामं प्रपद्ये हार्दं ब्रह्मभावं प्रपन्नोऽस्मी-
त्यभिप्रायः । अतस्तमेव प्रकृतिस्वरूपमात्मानं शवलं प्रपद्ये
इत्यर्थः । कथं शवलं ब्रह्मलोकं प्रपद्ये इत्युच्यते । अश्व इव
स्वानि लोमानि विधूय कम्पनेन अमं पांश्वादि च
रोमतोऽपनीय यथा निर्मूलो भवत्येवं हार्दं ब्रह्मज्ञानेन
विधूय पापं धर्माधर्माख्यं चन्द्र इव च मुखाद्राहुग्रस्त-
स्माद्राहोर्मुखात्प्रमुच्य भास्वरो भवति यथैव धृत्वा प्रहाय

कृताया दहरविद्यायाः शेषभूतं जपविधानार्थमारभते । श्यामा-
दिति ॥ अत्यन्तं दुरवगाह्यत्वाज्ज्ञानहीनानामिति शेषः । कथं जीवतो
ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह । मनसेति ॥ न तर्हि सुखा तव्याप्ति-
रित्य शङ्क्याह । शरीरेति ॥ विपरीतपाठं हेतुत्वेनेति व्याचष्टे । यस्मा-
दिति ॥ हेतुः प्रतिज्ञया योज्यो । अत इति ॥ दृष्टान्तमाकाङ्क्षामूर्ध्वक-

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते
यदन्तरात्तद्ब्रह्म तदन्तत्सआत्मा प्रजापतेः सर्वा

शरीरं सर्वानर्थाश्रयमिहैव ध्यानेन कृतात्मा कृतकृत्यः
सन्नकृतं नित्यं ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीति । द्विर्वचनं मन्त्र-
परिसमाप्त्यर्थम् ॥ १३ ॥

आकाशो वै इत्यादि ब्रह्मणो लक्षणनिर्देशार्थम् । आध्या-
नायाकाशो वै नाम श्रुतिषु प्रसिद्ध आत्मा । आकाश इवा-
शरीरत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च स चाकाशो नाम । नामरूपयोः
स्वात्मस्थयोर्जगद्बीजभूतयोः सलिलस्येव फेनसंस्थानीययो-
र्निर्वहिता निर्वोढा व्याकर्त्ता । ते नामरूपे यदन्तरा
यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्त्तते तयोर्वा नामरूपयोर-
न्तरा मध्ये यन्नामरूपाभ्यामसृष्टम् । यदि तद्ब्रह्म नामरू-
पविलक्षणं नामरूपाभ्यामसृष्टं तथापि तयोर्निर्वोढैवं-
लक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । इदमेव मैत्रेयीब्राह्मणोक्तं चिन्मात्रा-
नुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते एकवाक्यतया

भवतार्थं व्याचष्टे । कथमित्यादिना शरीरस्य त्याज्यत्वं हेतुमाह ।
सर्वानर्थेति ॥ इतिशब्दो ध्यानसमाप्त्यर्थः ॥ १३ ॥

दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति लक्षणनिर्देशस्य प्रकृतोपयोगं दर्श-
यति । आध्यानायेति ॥ सर्वाणि ह वेदानि भूतान्वाकाशादेव ससत्स-
दान्ते आकाशं प्रत्यक्षं यन्ति । आकाशा ह्येवैभ्यो ज्ञायानित्याद्याः
श्रुतयः ॥ आकाशशब्देनात्मनः श्रुतिषु प्रसिद्धत्वे हेतुमाह । आकाश
इवेति ॥ ते यदन्तरेत्यत्र ते इति पदं प्रथमादिवचनान्तं ष्टहीत्वा
व्याख्याय द्वितीयादिवचनान्तं षड्वर्षमादाय व्याचष्टे । तयोर्वेति ॥

वैश्व प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो
राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं

ऽऽत्मा । कथं तदवगम्यत इत्याह स आत्मा । आत्मा हि
नाम सर्वजन्तूनां प्रत्यक्चेतनः स्वसंवेद्यः प्रसिद्धस्तेनैव
स्वरूपेणोन्नीय अशरीरो व्योमवत्सर्वगत आत्मा ब्रह्मेत्य-
वगन्तव्यम् । तच्चात्मा ब्रह्मास्यतममरणधर्मा । अत ऊर्ध्वं मन्त्रः ।
प्रजापतिश्चतुर्मुखस्तस्य सभां वैश्व प्रभुविमतं वैश्व प्रपद्ये
गच्छेयम् । किञ्च यशोऽहं यशो नामात्माहं भवामि ब्राह्म-
णानाम् । ब्राह्मणा एव हि विशेषतस्तमुपासते । अतस्तेषां
यशो भवामि । तथा राज्ञां विशाञ्च । तेऽप्यधिकृता एवेति
तेषामप्यात्मा भवामि । तद्यशोऽहमनुप्रापत्सि प्राप्नुयामि
प्राप्तुमिच्छामि । स हाहं यशसामात्मनां देहेन्द्रियमनोबु-
द्धिलक्षणानां यशसामात्मा । किमर्थमहमेवं प्रपद्ये इत्यु-
च्यते । श्वेतं वसंतः पक्ववदरसमं रोहितम् । तथाऽदत्कं दन्त-

यदन्तरेति समस्तं पदं पूर्वत्र व्याख्यातमधुना तु व्यस्तं व्याकृतं तदेव
व्याकरणं सङ्ग्रहितम् । नामरूपाभ्यामिति ॥ श्यामस्यृष्टञ्चेत्कथं तद्वि-
र्वाहकमित्याशङ्क्याह । नामरूपाभ्यामस्यृष्टमिति ॥ मायावशादिति
शेषः । आत्मत्वेऽपि कथं करतलाभलकवद्ब्रह्मणोऽप्ररोक्षत्वमत आह ।
आत्मा हीति ॥ तेन स्वसंवेदनत्वेनेति यवत् । कुतो देहद्वयोपहत-
स्यात्मनः स्वसंवेद्यत्वं तत्राह । अशरीर इति ॥ परिच्छिन्नस्याशरीरत्व-
मयुक्तमित्याशङ्क्याह । व्योमवदिति ॥ ब्रह्मैव प्रत्यक्षभूतमिति कथमवगत-
मित्याशङ्क्याह । आत्मेति ॥ अनात्मत्वं चेदब्रह्मत्वप्रसङ्गात्प्रत्यग्भूतं
ब्रह्म वक्तव्यमित्यर्थः । उपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासकस्य प्रार्थ-
नामन्वस्यत्याथ व्याकरोति । अत ऊर्ध्वमिति ॥ प्रथमतो ब्राह्मण-

यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्क् ३ श्वेतं लिन्दु-
माभिगां लिन्दुमाभिगाम् ॥ १ ॥ १४ ॥

तद्वैतब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्म-
नवे मनुः प्रजाभ्य आचार्य्यकुलाद्देदमधीत्य

रहितमप्यदत्कं भक्षयित् तैजोबलवीर्य्यविज्ञानधर्माणांमप-
हन्तृ विनाशयित्वित्येतत् । तत्सेविनां स्त्रीव्यञ्जनं यदेव
लक्षणं श्वेतं लिन्दु पिच्छलं तं माभिगां माभिगच्छेयम् ।
द्विर्वचनमित्यन्तानर्थहेतुत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ १४ ॥

तद्वैतदात्मज्ञानं सोपकरणमोमित्येतदक्षरमित्याद्यैः
सहोपासनैस्तद्वाचकेन ग्रन्थेनाष्टाध्यायलक्षणेन सह ब्रह्मा
हिरण्यगर्भः परमेश्वरो वा तद्द्वारेण प्रजापतये कश्यपायो-
वाच । असावापि मनवे स्वपुत्राय । मनुः प्रजाभ्यः । इत्येवं श्रु-
त्यर्थसम्प्रदायपरम्परयाऽऽगतसुपनिषद्विज्ञानमद्यापि विद्व-
त्स्ववगम्यते । यथेह षष्ठाद्यध्यायत्रये प्रकाशितात्मविद्या
सफलाऽवगम्यते तथा कर्मणा न कश्चनार्थ इति प्राप्ते तदा-
नर्थक्यप्राप्तिपरिजिहीर्षयेदं कर्मणो विद्वङ्गिरनुष्ठीयमानस्य-

ग्रहणे हेतमाह । ब्राह्मण एवेति ॥ विशेषं निर्दिशति । स्त्रीव्यञ्जन-
मिति ॥ योनिशब्दितं प्रजननेन्द्रियमित्यर्थः । कथं तद्भक्षयित् भवेत्त-
दाह । तत्सेविनामिति ॥ तदाभिगमनं नाम गर्भवासस्तस्यातिश-
येनानर्थहेतुत्वं ज्ञापयित् द्विर्वचनमित्यर्थः ॥ १४ ॥

उक्तविज्ञानस्रोत्रेक्षिकत्वशङ्कं व्युत्सन्ननादिपारम्पर्यागतत्वं दर्श-
यति । तद्वैतदिति ॥ सोपकरणसुपकरणैः शमादिभिः सहितमिति
यावत् । तद्द्वारेण हिरण्यगर्भद्वारेणेत्यर्थः । विद्याप्रकरणं समाप्तावि-

यथा विधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य
कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिका

विषिष्टफलवच्चेनार्थवच्चमुच्यते । आचार्यकुलाद्देमधीत्य
सहार्थतोऽध्ययनं कृत्वा यथा विधानं यथा श्रुत्युक्तैर्निय-
मैर्युक्तः सन्नित्यर्थः । सर्वस्यापि विधेः श्रुत्युक्तस्योपकुर्वा-
णाकं प्रति कर्त्तव्यत्वे गुरुशुश्रूषायाः प्राधान्यप्रदर्शनार्थ-
माह । गुरोः कर्म यत्कर्त्तव्यं तत्कृत्वा कर्मशून्यो योऽति-
शिष्टः कालस्तेन कालेन वेदमधीत्येत्यर्थः । एवं हि
नियमवताधीतो वेदः कर्मज्ञानफलप्राप्तये भवति नान्य-
थेत्यभिप्रायः । अभिसमावृत्य धर्मजिज्ञासां समापयित्वा
गुरुकुलान्निवृत्य न्यायतो दारानाहृत्य कुटुम्बे स्थित्वा
गार्हस्थ्ये विहिते कर्मणि तिष्ठन्नित्यर्थः । तत्रापि गार्ह-
स्थ्यविहितानां कर्मणां स्वाध्यायस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थमु-
च्यते । शुचौ विविक्ते अमेध्यादिरहिते देशे यथावदा-
सीनः स्वाध्यायमधीयानो नित्यनैमित्तिकं कर्माधिकञ्च
यथा शक्तितो ऋगाद्यभ्यासञ्च कुर्वन् धार्मिकान् पुत्रान्

इदनुष्ठितस्य कर्मणः साफल्यमविद्वत्सन्नोपार्थं कथयति । यथेत्यादिना ॥
इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः ॥ प्राङ्मुखत्वपवित्रपाणित्वादयो नियमाः ॥
भिक्षाशनस्नानाचमनादिर्विधिः । किमित्येष नियमोऽध्ययने कथ्यते
तत्राह । एव हीति ॥ तत्रापीति सप्तम्या यथोक्तोऽधिकारी गृहीतः ॥
एतत्सर्वं स्वयं कुर्वन् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत इति सख्यः । एवं
वर्त्तयन्नित्यस्य व्याख्यानमेवं यथोक्तेन प्रकारेण कुर्वन्निति । अप्राप्तप्र-

विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्या-
 हिंसन्त्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं
 वर्त्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च

- ० शिष्यांश्च धर्म्मयुक्तान् विदधद्वाग्मिकत्वेन तान्नियमयन्दा-
 त्मनि स्वहृद्दये हादे ब्रह्मणि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्योप-
 संहृत्य सर्वेन्द्रियग्रहणात्कर्माणि च सन्वस्थाहिंसयन् हिंसां
 परपीडामकुर्वन् सर्वभूतानि स्थावरजङ्गमानि भूतान्य-
 पीडयन्नित्यर्थः ॥ भिन्नानिमित्तमटनादिनापि परपीडा
 स्यादित्यत आह । अन्यत्र तीर्थेभ्यः । तीर्थं नाम शास्त्रानुज्ञा
 विषयस्ततोऽन्यत्रेत्यर्थः । सर्वांश्चमिणां चैतत्समानम् । तीर्थे
 भ्योऽन्यत्राहिंसैवेत्यन्ये वर्णयन्ति । कुटुम्बे एवैतत्सर्वं कुर्वन्
 स खल्वधिकृतो यावदायुषं यावज्जीवमेवं यथोक्तेन प्रका-
 रेणैवं वर्त्तयन् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते देहान्ते । न च
 पुनरावर्त्तते । शरीरग्रहणाय पुनरावृत्तेः प्राप्तायाः प्रति-
 षेधात् । अर्चिरादिना मार्गेण कार्य्यब्रह्मलोकमभिसम्पद्य
 यावद्ब्रह्मलोकस्थितिस्तावत्तत्रैव तिष्ठति प्राकृतो नावर्त्तत

तिषेधाशङ्कां वारयति । पुनरावृत्तेरिति ॥ चन्द्रलोकादिव ब्रह्मलोका-
 दपि प्राप्ता पुनरावृत्तिस्तस्या न चेत्यादिप्रतिषेधान्नाप्राप्तप्रतिषेधप्रस-
 क्तिरित्यर्थः । अपुनरावृत्तिवाक्यस्थान्यक्षराणि व्याकरोति । अर्चि-
 रादिनेति ॥ प्रागिति महःप्रलयत्पूर्वकालोक्तिस्ततोब्रह्मलोकादित्यर्थः ।
 विद्यदादिजगज्जातं जातमज्ञानतो यतः । तदस्मि नामरूपादिविरहि
 ब्रह्म निर्भयम् ॥ १ ॥ नमस्त्यन्तसन्दोहसरसीरुहभानवे । सुरवे परपक्षौ-

पुनरावर्त्तते न च पुनरावर्त्तते ॥ १ ॥ १५ ॥ इति
 अष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषत्स
 म्यूर्णा ॥ ॐ तत्सत् ॥

इत्यर्थः । द्विरभ्यास उपनिषद्विद्यापरिसमाप्तार्थः ॥ १५ ॥
 इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्रा-
 जकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये
 अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यं
 समाप्तम् ॥ ॐ तत्सत् ॥

षध्वान्ध्वंस पटीयसे ॥ १ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचा-
 र्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीभगवदानन्दज्ञानगिरिकृतायां छान्दो-
 ग्यभाष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीका
 समाप्ता ॥ समाप्तञ्चायं अन्यः ॥ ॐ ॥ तत्सत् ॥

समाप्ता

